

RUSSIAN ACADEMY OF SCIENCES
PETER THE GREAT MUSEUM OF ANTHROPOLOGY
AND ETHNOGRAPHY (THE KUNSTKAMERA)

**BALKAN AREA
ALTAIC STUDIES
GENERAL LINGUISTICS**

**IN MEMORIAM
ALBINA H. GIRFANOVA
(1957–2018)**

Saint-Petersburg
Nestor-Istoria
2019

МУЗЕЙ АНТРОПОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ ИМ. ПЕТРА ВЕЛИКОГО
(КУНСТКАМЕРА) РАН

БАЛКАНИСТИКА
АЛТАИСТИКА
ОБЩЕЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

ПАМЯТИ
АЛЬБИНЫ ХАКИМОВНЫ ГИРФАНОВОЙ
(1957–2018)

Санкт-Петербург
Нестор-История
2019

УДК 80
ББК 80
Г 51

Балканистика. Алтаистика. Общее языкознание: Памяти Альбины Хакимовны Гирфановой (1957–2018) / Редкол.: М. В. Домосилецкая, Л. Н. Донина (ред.), А. Н. Левичкин, Э. Ляфе, А. А. Новик, А. В. Павлова, Н. Л. Сухачев (отв. ред.). СПб.: Нестор-История, 2019 — 714 с. с илл., 5 л. илл. (Музей антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН).

ISBN

Утверждено к печати
Ученым советом МАЭ РАН

Рецензенты: канд. филол. наук А. В. Андронов,
канд. филол. наук С. В. Лесников,
доктор филол. наук А. Н. Соболев,

В подготовке мемориального сборника участвовали друзья и коллеги А. Х. Гирфановой — сотрудники Кафедры общего языкознания Филологического факультета и Кафедры тюркской филологии Восточного факультета СПбГУ, Отдела сравнительно-исторического изучения индоевропейских языков и ареальных исследований и Словарного отдела ИЛИ РАН, Балканского семинара МАЭ (Кунсткамера) РАН, участники Постоянной международной алтаистической конференции (PIAC). Статьи посвящены разным темам и ставят различные исследовательские задачи.

© Коллектив авторов 2019
© Издательство «Нестор-История» 2019

СВЕТЛОЙ ПАМЯТИ А. Х. ГИРФАНОВОЙ

Грустно и больно, когда уходят из жизни коллеги, с которыми знаком много десятилетий. Особенно грустно, когда они уходят так рано, в расцвете сил, полные планов и надежд.

Альбина Хакимовна Гирфанова была очень ярким человеком, с обостренным чувством справедливости и требовательности к себе и другим. Некоторые, столкнувшись с ее напором и активностью, подчас не понимали, как можно в наш век при творчества и плохо скрываемого лицемерия так добиваться поставленной цели и с искренним интересом, без всякой выгоды и видимых предпочтений относиться к окружающим. Те, кто узнавал Альбину ближе, начинали ценить эти качества и сохраняли самое доброе отношение к ней на всю жизнь.

Когда Альбины Хакимовны не стало, ее коллеги, друзья, соратники по научной стезе сразу сошлись во мнении — необходимо подготовить книгу в память о ней. Научные интересы Альбины Гирфановой были чрезвычайно разнообразны: это и многие аспекты балканистики (в первую очередь албанистики) и тюркологии, алтаистика, проблемы на стыке языка и культуры, лингвистики и этнологии, фольклористики и истории.

Альбина Гирфанова очень любила Балканы — она себя чувствовала хорошо среди людей, с которыми могла говорить по-албански и по-гречески, по-сербски и по-турецки. И балканцы отвечали ей искренней любовью — в регионе умеют ценить людей, которые посвящают свою жизнь их языкам и культурам.

У Альбины Гирфановой были прекрасные дружеские отношения с самыми известными албанскими писателями: Дритеро Аголы, Исмаилем Кадаре, Йорго Блаци и др. Она пользовалась большим авторитетом в научной среде: ее высоко ценили Шабан Демирай и Яни Фомаи, Эмиль Ляфе и Флореша Дадо, многие другие ученые. (Это интеллектуальный ареопаг Албании!)

Не менее значимы были ее исследования языка удэгейцев. Альбина Хакимовна всем сердцем любила Дальний Восток, при любой возможности она ездила туда для участия в экспедиционных проектах и научных конференциях.

Альбина Гирфанова стремилась познать весь мир: она побывала в большинстве европейских стран, в Северной Америке, Японии. Удивительно, что она всегда могла сообщить что-то существенное из области страноведения и обычаев многих народов, но никогда не выпячивала и не кичилась своими познаниями, а тем более не похвалялась широтой своих поездок и своим опытом.

В данном сборнике представлены научные труды и воспоминания друзей, коллег и учеников Альбины Хакимовны Гирфановой. Статьи посвящены разным темам, написаны в разных научных стилях и ставят различные исследовательские задачи. Объединяет их одно: большая симпатия и искреннее уважение к человеку, посвятившему себя науке и преподаванию — к Альбине Хакимовне Гирфановой.

Александр Новик
Почетный консул
Республики Албания в
Санкт-Петербурге и
Ленинградской области
Санкт-Петербург – Казань,
Июль 2019 г.

СОДЕРЖАНИЕ

Светлой памяти А. Х. Гирфановой (<i>А. А. Новик</i>)	5
Альбина Гирфанова: Страницы жизни (<i>Эмиль Ляфе, Николай Сухачев</i>)	11
Список опубликованных работ А. Х. Гирфановой	23
Указатель соавторов	39
Тематический указатель	39
Об А. Х. Гирфановой	41
<i>А. Х. Гирфанова, А. Ю. Русаков</i> (Санкт-Петербург). В Косове гибнут люди и закрываются газеты	42
<i>В. А. Бондарь</i> (Санкт-Петербург). В память об Альбине	46
<i>А. В. Жугра</i> (Санкт-Петербург). А. Х. Гирфанова — албановед и балканист	48
<i>Ю. В. Ефименко</i> (Хабаровск). В поисках человекии. Альбина	60
<i>Н. В. Лаваллар, Ф. Лаваллар</i> (Париж). Две заметки об Альбине	69
БАЛКАНИСТИКА И АЛБАНИСТИКА	
<i>Н. Г. Голант, А. А. Новик</i> (Санкт-Петербург). Терминология одежды влахов-царан восточной Сербии и северо-западной Болгарии	72
<i>Bardhyl Demiraj</i> (München). Jeta dhe vepra e Jul Varibobës në trashëgiminë postume të Shaban Demirajt	100
<i>Shaban Demiraj</i> . Jul Variboba – jeta dhe vepra	102
<i>Авни Джеллили, Олеана Зото</i> (Тирана). Положение русского языка в Албании	142
<i>Monica Genesin, Donato Martucci</i> (Lecce). Ruoli e funzioni femminili nel Kanun di Skanderbeg: Un’analisi etnografica e linguistica	148
<i>М. В. Домосилецкая</i> (Санкт-Петербург). Наименования бирючины (<i>Ligustrum</i>) на Балканах. О народной ботанической классификации	176
<i>М. Л. Кисилиер</i> (Санкт-Петербург). Норма и диалект: об адаптации новогреческих заимствований в цаконском диалекте новогреческого языка	192

<i>Flora Koleci</i> (Tirana), <i>Giuseppina Turano</i> (Venezia). Analizë e disa ndërtimeve me trajtën e infinitit në të folmen Toske, Gege dhe Arbëreshe	197
<i>Emilia Conforti</i> (Cosenza) Brevi note su Leonardo de Martino e sulla sua opera di traduttore	221
<i>Emil Lafe</i> (Tiranë). Vëzhgime rreth pasqyrimit të leksikut të shqipes	230
<i>Genc Lafe</i> (Lecce). Mbi dallimin e italianizmave të hershme me ngahuazimet e vona prej latinishtes ose gjuhëve të tjcranë gjuhën shqipe	243
<i>Mihaela Marin</i> (Bucarest). Remarks on substrate termino- logy in Roumanian language	256
<i>Joachim Matzinger</i> (Wien). Historical Toponymy of Albania: a planned project	278
<i>Zamfira Mihail</i> (Bucarest). About the terminology of South- East European mining technology	288
<i>Юлия Мэргэрит</i> (Бухарест). Рефлексы турецких форм на уровне диалектов румынского языка	296
<i>Nexhip Mërkuri</i> (Vlorë). Këndvështrim krahasues për hartimin e atlasit të etnonimeve	314
<i>Idriz Metani</i> (Tiranë). Orientalizma leksikore në njësitë frazheologjike të shqipes	328
<i>Nicolae Saramandu, Manuela Nevaci</i> (Bucharest). Greek terms in daco-romanian sub-dialects (based on ALRR. Sinteză. Vol. I–II)	337
<i>А. А. Новик</i> (Санкт-Петербург). Ювелирные традиции Северной Албании: Частная коллекция семьи Люфи как этнографический источник (полевые исследования 2009–2018)	344
<i>Aristotel Spiro</i> (Athinë). Mbi numrin e rasave në gjuhë gjuhën shqipe	369
<i>А. В. Харламова</i> (Санкт-Петербург). Арумыноязычные говоры в южной Албании. Предварительные наблюдения	384
<i>А. Б. Черняк</i> (Санкт-Петербург). Румынские этимологии (2. рум. <i>mare</i> ‘большой’, 3. арум. <i>oadun</i> ‘иду, отправляюсь’)	389
<i>Shpëtim Çuçka</i> (Tiranë). A. S. Pushkini në kohën tonë	398

- Catalina Vătăşescu* (Bucarest). Mots Latins conservés en Albanais et Roumain et mots emprunté au Vieux Slave. Rapports de synonymie: Roum. şerb (a şerbi), rob 'esclave', Alb. shërbej (shërbëtor), rob 410

АЛТАИСТИКА

- А. С. Аврутина* (Санкт-Петербург). Развитие образа Стамбула в классической и современной русской литературе 423
- А. А. Бурькин* (Санкт-Петербург). Тюркские полукальки в русской фразеологии 437
- В. Г. Гузев* (Санкт-Петербург). Из опыта научной работы: Два сюжета 444
- К. А. Жуков* (Санкт-Петербург). Политическая и интеллектуальная атмосфера Стамбула в 1911–1912 гг. (По журналистским материалам А. В. Тырковой-Вильямс) 459
- Т. А. Пан* (Санкт-Петербург). Культ «Фодо-мама» у маньчжуров 508

ОБЩЕЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

- Н. Л. Васильев* (Саранск). Слова и собственные имена (методологические заметки) 514
- М. В. Зеликов* (Санкт-Петербург). Этнолингвистические особенности астура-галисийского ареала Пиренейского полуострова 523
- Мария Д. Королькова* (Санкт-Петербург), *Михал Вашичек*, *Дарья Вашичкова* (Прага). Наименования деятеля в ремесленной лексике: Некоторые славянские наименования и мотивационные основы 532
- Л. Э. Найдич* (Иерусалим), *А. В. Павлова* (Гейдельберг). Предикативные атрибуты с результативным значением в немецком и русском языках 546
- Мария Осиак* (Бухарест). Существительные *singularia tantum* и *pluralia tantum* в русском и румынском языках 572
- Т. Г. Скребцова* (Санкт-Петербург). Идеографический словарь Р. Халлига и В. фон Вартбурга как воплощение идей неогумбольдтианства 581

VARIA

<i>И. В. Герасимов</i> (Санкт-Петербург). Греческие периодические издания в Судане в XX в.	593
<i>А. В. Грошева</i> (Санкт-Петербург). Этюд о греч. <i>μῶλον</i> ‘моли’	604
<i>С. Демидова</i> (Санкт-Петербург). О прижизненном портрете А. С. Пушкина и его хранителя З. Б. Томашевской	620
<i>О. В. Дьякова</i> (Владивосток). Древние и средневековые городища Бикина	625
<i>С. В. Иванов</i> (Марбург). Стихотворение о чудесах Ирландии и традиция ирландских мирабиллий	640
<i>А. Н. Левичкин</i> (Санкт-Петербург). Толкование имени «Навуходоносор» в древнерусской лексикографии	659
<i>Elvira Lumi</i> (Elbasan). From the “agora” phenomenon to the “etatist” family formula (Conflict of emotions in the prose of Amos Oz)	673
<i>Н. Д. Светозарова</i> (Санкт-Петербург). Из истории петербургской фонетики: Фонетическая библиотека Л. В. Щербы	681
<i>М. А. Сулоева</i> (Санкт-Петербург). Албанская женская миграция в Италию. Специфика и проблемы	693
<i>А. И. Фалилеев</i> (Аберистуит). Албания и Уэльс: Конец 30-х гг. XX века	698
<i>С. А. Французов</i> (Санкт-Петербург). Образец среднеарабского языка или Проявление функциональной неграмотности	708
Список сокращений	717
Сведения об авторах	718

АЛЬБИНА ГИРФАНОВА

СТРАНИЦЫ ЖИЗНИ

Это разрозненные страницы — они могут дать лишь предельно обобщенное представление о жизни и основных трудах Альбины Хакимовны Гирфановой (Веймар, 1 февраля 1957 – Санкт-Петербург, 2 февраля 2018). Одной из последних ее работ стало добротное предисловие в сборнике памяти А. С. Герда «Служение слову и культуре (О русской ветви рода Гердов)» (2016)¹. Тому же служению, мало ценимому ныне, посвятила она свою жизнь. Она тяжело переживала и абсурдные 90-е годы, и начало XXI столетия с его «дымком и придурью». Именно в этот период ретивые чиновники усугубили развал отечественного образования, культуры и науки, начатый любителями вбивать «гвозди в гроб» ненавистного им лично коммунизма, «призрак» которого возник за пару тысячелетий до того, как его разглядели в XIX веке, о чем честно и предупредили европейского обывателя, основоположники pinaемого ныне ногами марксизма.

Внешне биографические сведения скромны. Родилась А. Х. в семье советского офицера — Хакима Шакировича Гирфанова (1931–1981). Мать Раиса Галиевна, окончила в свое вре-

¹ Библиографическое описание упоминаемых публикаций А. Х. см. в прилагаемом их «Списке...». Мы признательны Эльвире Хакимовне Мартемьяновой за сообщенные ею сведения и возможность воспользоваться оставшимся после А. Х. архивом.

мя Казанский педагогический университет по специальности татарская филология. После смерти мужа до преклонных лет она добросовестно трудилась воспитателем в детском саду.

Офицерские семьи то и дело вынуждены были менять адреса своего *непостоянного* проживания. Дети столь же часто меняли ставшее привычным школьное окружение. Жизнь офицерских семей протекала в условиях среднестатистического достатка и на пределе бытовой устроенности. Хорошо, если главе семьи выделяли скромную жилплощадь в ДОСе¹, если не приходилось «снимать» жилье за немалые деньги. Возможность устроиться на работу жене офицера — в библиотеке, в офицерской лавке, реже преподавателем в школе — считалась удачей. Но были в этой жизни гордость и честь, и чувство долга. Их пытались раздавить в 90-е годы вместе со страной, которой достойно служили ее офицеры. Разрушительный каток социальной демагогии безжалостно прошел по многим человеческим судьбам. Во имя чего?.. Ради столь же циничного, как и садистского *credo* иных либералов, презревших древний завет: «пойди, продай имение свое...» (*Матфей* 19, 21). Десятилетие преступного разваливания СССР и всего предшествующего жизненного уклада, тяжело переживалось А. Х., хорошо осведомленной о трудной судьбе офицерских семей, с которыми ранее соседствовали и дружили Гирфановы.

Непросто воспринимала А. Х. и события в Югославии, особенно в Косово. Сравнение Белграда² до и после американских бомбардировок ее просто опечалило, не только видом — в ноябре 2012 г. в городе еще зияли следы бесчеловечных бомбежек: «Жизнерадостность от людей ушла». Отнюдь не случайно одним из лучших анализов югославской трагедии А. Х. считала книгу известного лингвиста и политолога Н. Хомского³.

¹ Дом офицерского состава при воинской части.

² Впервые А. Х. попала в Белград в августе 1989 г. в связи с поездкой на албанистическую конференцию в Приштине.

³ См.: *Хомский Н.* Новый военный гуманизм. Уроки Косово / Пер. с англ. Л. Е. Переяславцева. М.: Праксис, 2002 (Политика) (англ. изд.: *Chomsky A. N.* The New Military Humanism: Lessons from Kosovo. London: Pluto Press, 1999).

Она гордилась тем, что родилась в городе, освященном именем Гете, как и своим татарским происхождением (в сознательном возрасте А. Х. неплохо овладела и немецкой, и татарской речью), полюбила и Албанию, к которой приобщилась случайно¹, но основательно усвоила ее язык и культуру. Страну старалась посещать ежегодно, «...для практики в албанском языке — я же преподаватель», — говорила обычно. Столь же случайно после окончания университета А. Х. стала стажером-исследователем алтайского отдела ЛО ИЯ АН СССР (ныне ИЛИ РАН)² и овладела удэгейским языком, который уже практически исчез. И тоже «прикипела» сердцем к арсеньевским «лесным людям» в прошлом. Эта любовь, как и в случае с албанцами, была взаимной: не только национальная интеллигенция, но и простые удэгейцы ценили ее вклад в свою «культурную память». А более всего А. Х. гордилась Россией и русской культурой. Не раз, бывало, даже в случайной беседе с малознакомыми людьми в любой стране национальность «русская» вызывала ответное восхищение Россией³.

До 1963 г. семья жила в ГДР — по месту службы отца при Группе советских войск в Германии. Его жизнь рано оборвал сердечный приступ. Столь же внезапно перестало биться сердце А. Х., не выдержав операции, которую она последние два года все отодвигала. Ее прах упокоился рядом с прахом отца, чью могилу на кладбище в поселке Песочном, Курортного района Санкт-Петербурга А. Х. неизменно навещала и старательно за

¹ Так как ей отказали в приеме документов на кафедру тюркской филологии Восточного факультета ЛГУ (ныне СПбГУ), А. Х. решила поступать на албанское отделение Филологического факультета, куда документы еще принимали.

² Поскольку вместо нее в аспирантуру при кафедре общего языкознания, к которому относилось и относится албанское отделение, определили другую кандидатуру.

³ Лишь однажды пришлось наблюдать неожиданное «бешенство» какого-то англичанина в тиранском универмаге, когда в ответ на свое любопытство он услышал от А. Х. “Russian”. Присутствовавшие при этом албанцы — продавцы и покупатели — молча недоумевали. Скандала оный некто не дождался. Как и общения.

ней ухаживала. Кладбищенские рабочие — ей не раз приходилось обращаться к ним за помощью — вспомнили ее, восприняв уход А. Х. из жизни с искренней грустью, как и многие ее друзья и знакомые, с которыми она легко вступала в контакт. Ценность человеческого общения и взаимопомощи дети офицеров усваивали вместе с переменой мест проживания.

Памяти отца А. Х. посвятила свою первую книгу — «Словарь удэгейского языка» (2001), почти сразу оцененный как «...новое слово в лексикографии языков малочисленных народов Севера, Сибири и Дальнего Востока»¹. Словарь дорабатывался в трудный для А. Х. момент официального ухода из ИЛИ РАН: он и вышел в свет вопреки условиям времени².

И всю жизнь как дочь советского офицера А. Х. с презрением относилась к политическим и военным *деятелям*, которые на удивление всему миру в немыслимо короткий срок поспешили вывести воинские части с территории бывшей ГДР буквально *в чистое поле*. Сколько офицерских семей осталось при этом без крыши над головой и без средств к существованию? Сколько офицеров просто ушло из жизни — иные от отчаянья, будучи не в силах вынести того бесчестия, на которое их обрекла якобы демократия, разрушившая вместе со страной несчетное множество человеческих судеб. Сколько в итоге распада СССР было разделено семей самых разных национальностей, особенно русских, оказавшихся вдруг «чужими» на своей же родине — в пределах «бывших» советских республик с их «восстановительным»³, если не националистическим патриотизмом.

¹ Григорьев А. Словарь для удэгейцев // Тихоокеанская звезда (Хабаровск). 14 мая 2002 г. (воспроизведено там же: 3 февраля 2018 г. — в рубрике «Архив»). Цитируемая заметка отчасти перефразирует более раннюю оценку названной работы, см.: Бурякин А. А. [Рец. на кн.: Гирфанова А. Х. Словарь удэгейского языка] // Язык и речевая деятельность (СПб.). 2001. Т. 4. Ч. 1. С. 253–255.

² В кратком авторском предисловии «Как построен словарь» А. Х. отмечает, в частности, «дружеское участие нашего коллеги Синдзиро Казама (Токийский университет иностранных языков, Япония), без моральной и финансовой поддержки которого издание словаря было бы невозможно в намеченные автором сроки».

³ «Если хороший патриотизм состоит в том, чтобы не быть *завое-*

Лживая демагогия псевдodemократов и «новых русских», как и стыдливое замалчивание античеловечности всего, содеянного ими, еще долго будут отдаваться глухим эхом в истории России. Можно прощать многое, кроме предательства и бесчестия, затрагивающего судьбы честных. И самое непростительное — попытка прикрыть «либеральной» демагогией целенаправленную установку на формирование по сути кастового общества, разделенного на так называемую «эли́ту», составляющее ничтожное меньшинство, и эксплуатируемое ею «второсортное» (в лучшем случае) большинство. Эта установка наглядно просматривается в системе образования, включая высшее.

Как педагог А. Х. немало переживала не только из-за относительно низкой общекультурной подготовки студентов, «вчерашних» школьников¹, но и в силу необходимости не так им преподавать и их воспитывать, как «оказывать услуги». Немало озадачивала и удручала также спускаемая свыше началь-

вательным (здесь и далее выделено мной, — Н. С.), как говорят многие, то ведь всякий патриотизм, если он не завоевательный, то непременно *удержательный*, то есть что люди хотят удержать то, что прежде было завоевано <...> Если же патриотизм даже и не удержательный, то он *восстановительный* — патриотизм покоренных, угнетенных народов – армян, поляков, чехов, ирландцев и т. п. И этот патриотизм едва ли не самый худший, потому что *самый озлобленный...*» (Толстой Л. Н. Полн. собр. соч. М.: ГИХЛ, 1958. Т. 90. С. 48 статья «Патриотизм или Мир?», 5 янв. 1896).

¹ Ср. некоторые выводы, завершающие добросовестное исследование столетнего периода школьных перестроек в стране: «7. К 1978 г. “реформаторы” отбросили наше образование на 50 лет назад к 1920-м годам <...> 8. В 1980–1990 гг. качество продолжало падать и за 10 лет упало в два раза <...> 9. С 1991 г. начался качественно новый процесс застойного гниения нашего образования. Поддерживают этот процесс беспрепятственные новации РАО и МО.

И еще один важный вывод следует сделать: 10. Качество системы образования страны определяется не двадцатью процентами способных учащихся, а шестидесятью процентами “средних”. Именно на “средних” учеников должно ориентироваться образование, а не на элитные школы “для одаренных”, — Костенко И. П. «Реформы» образования в России. 1918–2018. (Идеи, методология, результаты). М.; Ижевск: НИЦ «Регулярная и хаотическая динамика», 2019. С. 160.

ственная установка не столько на ответственное занятие наукой, сколько на «зарабатывание» грантов и особенно квазинаучных «индексов», логика введения каковых «есть тайна великая».

В начальную школу А. Х. пошла в СССР, но уже в сознательном возрасте провела в ГДР период с 1971 года по 1974. Позже, побывав в Берлине в 2006 г., в связи с 49-й конференцией ПИАК, она отметила, что в ее детском прошлом немецкие булочные и колбасные лавки пахли вкуснее. После завершения (с отличием) школьного образования, А. Х. поступает в 1976 г. на албанское отделение при кафедре общего языкознания филологического факультета ЛГУ.

По примеру двоюродного брата (Рината Сабуровича Нуритдинова) А. Х. намеревалась стать тюркологом и хотела поступить на турецкое отделение Восточного факультета Ленинградского государственного университета (ныне СПбГУ), о чем уже упоминалось. Так как для этого требовалась особая рекомендация (востоковедение – наука, политизированная во многих странах), она подала документы в приемную комиссию соседнего Филологического факультета.

В июне и августе 1979 г. в составе студенческого строительного отряда А. Х. посетила Польскую народную республику, получила возможность ознакомиться с примечательными местами и музеями Варшавы и Кракова. Знакомство с польской культурой, естественно, сопровождалось элементарным усвоением польского языка, как ранее немецкого. Совершенствовала А. Х. и родительский татарский язык. Со временем она хорошо овладела албанским и английским, относительно свободно общалась на итальянском, понимала французскую и испанскую речь, без особых затруднений работала с турецким и удэгейским языком — последний стал ее второй специальностью (после албанского). Время от времени А. Х. не без достоинства напоминала, что она единственный кандидат наук по удэгейскому языку¹. С другой стороны, в силу интереса к «родной» татарской

¹ К этому ее вынуждало не просто дилетантское, но откровенно недобросовестное использование некоторыми «авторитетными учеными» удэгейского языкового материала (и не только его) в псевдо-

культуре, А. Х. ходила на занятия по арабскому языку, которые вел Л. Г. Герценберг.

По результатам учебы в университете предполагалось, что ее оставят на кафедре в аспирантуре, но эта возможность не реализовалась. В 1981–1983 гг. А. Х. является стажером-исследователем сектора алтайских языков ЛО ИЯ АН СССР. С 1983 г. она — аспирант, а с 1986 г. — научный сотрудник Отдела алтайских языков того же института. По прежнему адресу ЛО ИЯ на Университетской набережной (дом 5) Алтайский отдел соседствовал со Словарным отделом, что привело к знакомству, а впоследствии и дружбе А. Х. со многими его сотрудниками. С ними обсуждались, разумеется, и сугубо лексикографические проблемы. Приобщение к ним оказалось полезным не только для собственных словарных инициатив А. Х. применительно к удэгейскому и албанскому языкам, но также для педагогической деятельности, когда ей доверили курс лексикографии для студентов филологического факультета¹. (А. Х. приступает к преподаванию албанского языка на кафедре общего языкознания СПбГУ в 1983 г. сначала как «почасовик», позже по совместительству.)

Впервые А. Х. осуществила полевое обследование в селах Гвасюги в районе имени Лазо Хабаровского края и Красный Яр в Пожарском районе Приморского края в июле 1983 г. Июль следующего 1984 г. она также провела в лингвистической экспедиции², успев, кроме названных сел посетить также труднодоступное село Агзу в Тернейском районе Приморского края, куда летом можно было добраться только на вертолете из Тернея. На пределе экспедиционного срока из-за ненастной погоды ее на моторной лодке доставил в устье р. Самарги один из информан-

научных целях. И еще А. Х. нередко привлекала внимание к тому, что занимается не просто отвлеченным изучением языка: «Я же этнограф!»

¹ И слушателей этого общего курса А. Х. непременно приводила на ознакомительную лекцию в Большую картотеку Словарного отдела.

² Материалы этих двух экспедиций позже были сданы А. Х. в Фонограммархив Пушкинского дома, см.: *Denisov, Graaf, Svetozarova* 2009 (см. раздел «Об А. Х. Гирфановой» в списке публикаций).

тов А. Х. — хорошо владевший родным удэгейским языком охотник Камандига Анатолий Иванович (по прозвищу Тарзан). А. Х. надолго запомнила эти 60 км. речного пути в холодных водяных брызгах. И уже спокойно рассказывала о том, как ее проводник вдруг прицелился и пальнул в оленя на берегу прямо над ее головой, будучи уверенным в своей меткости.

Первая научная публикация А. Х. («О некоторых особенностях фонетики удэгейского языка») выходит в свет в 1984 г. А 23 декабря 1989 г. А. Х. успешно защищает на ученом совете ЛО ИЯ по специальности «Языки народов СССР» кандидатскую диссертацию («Индикативные формы глагола в удэгейском языке»), подготовленную под научным руководством О. П. Суника по полевым материалам собранным в ходе нескольких лингвистических экспедиций в районы проживания удэгейцев.

В 2003 г. А. Х. становится доцентом кафедры общего языкознания СПбГУ. После перехода из ИЛИ РАН в университет, отчасти вынужденного¹, А. Х. вела на Кафедре общего языкознания практические занятия по албанскому и турецкому языкам, читала лекционные курсы по теоретической грамматике албанского языка и по теории перевода, а также по «Общему языкознанию» для магистрантов-иностранцев и позже по теории и практике лексикологии и лексикографии.

Вместе с тем, А. Х. продолжала активно заниматься тунгусо-маньчжурскими языками — и шире — алтаистикой, в том числе на исследовательские гранты, но не всегда. Так немалые расходы на участие в работе Постоянной международной алтаистической конференции (РІАС) никем не оплачивались. Поездок же на РІАС было несколько. Несмотря на стеснительное «материальное положение», общение с коллегами было дороже. Это позволяло, в том числе, сохранять некоторый оптимизм, вопреки явному хаосу как в академической, так и в университетской науке, вызванному не только внедрением пресловутой наукометрии, но и слепой верой в возможности рыночной экономики,

¹ В совместительстве, привычном для университетских и «академических» сотрудников, ей почему-то отказали. А. Х. тяжело переживала свой уход из ИЛИ РАН, хотя «человеческие», а тем самым и научные связи сохранились.

не подлежащей, дескать, никакому государственному контролю. Хотелось бы надеяться, что и эта утопия, если еще не окончательно канула, то непременно канет в прошлое. Что касается наукометрии, то она противопоказана даже точным наукам.

В характере А. Х. сложным образом сочетались своего рода перфекционизм ученицы-отличницы и исследовательская добросовестность с неуверенностью в окончательном результате своей работы. Не все ее планы, к сожалению, успели воплотиться в жизнь. Она подолгу накапливала материал для очередной темы. Как преподаватель албанского языка А. Х. считала себя обязанной хотя бы раз в году общаться с его носителями в Албании, где у нее было много друзей, при этом не забывала А. Х. и дальневосточных удэгейцев. Попасть к ним на скромную зарплату доцента было сложнее. А чтобы адекватно оценивать языковую ситуацию в дальневосточных ареалах (в частности, в связи с китайскими заимствованиями, особенно многочисленными в бикинском удэгейском диалекте), а также для уяснения этнической истории народности тазов, будучи доцентом, кафедры общего языкознания, А. Х. усердно посещала, занятия по китайскому языку на Восточном факультете.

А. Х. отнюдь не была полиглотом в «коллекционерском» смысле этого слова. Она усваивала язык в процессе человеческого общения и ради него. Изучая в национальных поселках Хабаровского и Приморского краев речь последних носителей удэгейского языка и близкородственного ему ороцкого¹, она никогда не относилась к своим информантам беспристрастно — точнее, формально. А. Х. жила их заботами, переживала за них, а они отвечали ей искренней привязанностью и благодарностью за внимание к их прошлому². Малочисленные народы легко

¹ Носителей этого языка, отделенного от удэгейского скорее по этнографическим критериям, чем по лингвистическим, уже не осталось, но орочи сохраняют свое этническое самосознание, как и удэгейцы.

² Авторское предисловие к «Словарю удэгейского языка» (2001) завершается словами (с. 13): «Благодаря этим знатокам родного языка и народных традиций были собраны уникальные сведения, важные не только для языковедов и этнографов <...> но прежде всего как память народа о своем прошлом, и все они — ушедшие и живые —

утрачивают прежний язык, но хранят память предков. И очень жаль, что А. Х. не успела осуществить свой замысел — издать двуязычный том литературного наследия известного удэгейского писателя Джанси Кимонко (декабрь 1905 – 6 июня 1949). Речь шла прежде всего о его собственноручных удэгейских текстах к повести «Там, где бежит Сукпай» (1948–1949)¹, двух удэгейских сказках, записанных им от сородичей, автографах трех стихотворений (переведенных на русский язык Ю. А. Шестаковой) и о письмах Кимонко к Шестаковой, написанных порусски. Не говоря о культурно-исторической значимости этих материалов, чтобы оценить важность воплощения несостоявшегося замысла А. Х. с лингвистической точки зрения, достаточно знать, что единственное издание удэгейских текстов, записанных Е. Р. Шнейдером в пору активного бытования языка, давно стало библиографической редкостью². После его ареста в 1937 г. полевые исследования быта удэгейцев возобновляются только в 60-х годах, а лингвистические записи речи старшего поколения, еще активно обращавшегося к родной для них речи,

заслуживают упоминания». Особенно сблизилась А. Х. в с. Гвасюги с Антониной Акиевной Каляндзуга и ее сестрами (Маргаритой и Гульнаррой), а в селе Красный Яр — с Петром Батанеевичем Сулайндзига (и его братом Степаном), Евгенией Николаевной Суанка, Николаем Семеновичем Дункаем, а также с охотоведом Сергеем Смирновым и его женой Асей (племянницей П. Б. и В. Б. Сулайндзига).

¹ В переводе с удэгейского языка и в литературной обработке Ю. А. Шестаковой повесть впервые публиковалась в хабаровском журнале «Дальний Восток» (1948. № 1. С. 66–98) и газете «Тихоокеанская звезда» (29 февраля, 5, 8, 9 марта 1948; 5, 6 ноября 1949). Отдельное издание этого перевода (Хабаровск, 1950) вышло после смерти Дж. Кимонко.

² *Шнейдер Е. Р.* Материалы по языку анюйских удэ. М.; Л., 1937. Тексты записаны латинским алфавитом, разработанным автором и рекомендованным в свое время Наркомпросом РСФСР (упразднен в 1946 г.) для использования в национальных школах. Удэгейский язык исчез из школьных программ после ареста Шнейдера как «японского шпиона», в частности, из-за этого *латинского алфавита*, рекомендованного даже для русского языка Коминтерном (распушен в 1943 г., фактически его деятельность была резко сокращена в 1937–1938 гг.).

восходят к 80-м годам. К сожалению, последние удэгейцы, еще владеющие своим языком, уходят из жизни, а формально-«типологический» подход (и тем более «когнитологический») к описанию абстрактной системы языка, а не живой традиции его носителей, не дает надежды, что в будущем наследие Джанси Кимонко еще может быть адекватно издано.

Деятельности первых исследователей традиционной культуры и языка удэгейцев — В. К. Арсеньева и Е. Р. Шнейдера, А. Х. посвятила ряд публикаций¹, как и памяти О. П. Суника², приобщившего ее к тунгусо-маньчжуроведению. Особое значение имеет трудоемкое издание архивных рукописных материалов Арсеньева, по «орочскому» языку (фактически по удэгейским диалектам), тщательно обработанных А. Х., снабженных лингвистическими и текстологическими комментариями и дополненными указателем тунгусской лексики. Книга объемом более 30 авторских листов была выпущена в свет издательством Филологического факультета СПбГУ³ и отмечена серебряной медалью в номинации за лучшую научную книгу на книжной ярмарке во Владивостоке осенью 2008 г. На родном факультете это трудоемкое издание формально посчитали «информационным»: оно не принесло А. Х. никаких научных, а тем более материальных благ, кроме очередных переживаний из-за необходимости доказывать университетскому начальству что ты «не верблюд». Но вопреки всему, А. Х. целенаправленно стремилась к тому, чтобы вводить в научный обиход архивные источники, содержащие данные об удэгейцах и записи их языка, осуществленные в период его относительной устойчивости. Опыт расшифровки и издания материалов по удэгейскому языку, собранных Арсеньевым, уникален.

Вклад А. Х. в балканистику и алтаистику, в частности, исследования, связанные с изучением албанского и удэгейского

¹ См. раздел «Персоналия» в «Тематическом указателе». Корректуру статьи об Арсеньеве для британского издания “Sibirica” (2018) А. Х. правила лежа в больнице, уже зная о предстоящей операции на сердце.

² См. тезисы доклада «Памяти О. П. Суника» (Владивосток, 2002).

³ См.: *Арсеньев В. К.* Русско-орочский словарь... 2008.

языков, естественным образом обусловлен, с одной стороны, уважением к своим учителям и предшественникам в науке, с другой — четким осознанием ею своей принадлежности к русской и татарской языковым традициям, а шире — к славянской и тюркской культурам. Этот «биографический» фактор позволял понимать агглютинативного типа удэгейский язык как бы «изнутри», по сходству с татарской речью. А в албанской культуре и в других балканских ареалах А. Х. зорко подмечала привычные ей тюркские корни.

Примечательно, например, полушутливое, но по существу меткое наблюдение, высказанное А. Х. при первом посещении Черногории в связи с поездкой в Албанию для участия в IX Международном конгрессе по изучению Юго-Восточной Европы (2004 г.): «Балканы кончаются там, где нет мечетей». Менее всего балканская проблематика связана с профессиональным критерием он лишь метафорически определял тот симбиоз языков и культурных традиций в становлении которого тюркские этносы играли заметную роль задолго до проникновения Османской империи на Балканский полуостров. Приведенный афоризм косвенным образом породил впоследствии серию публикаций о тюркских заимствованиях в языках Юго-Восточной Европы, переросших в проект сводного словаря балканских тюркизмов¹.

Балканистические исследования А. Х., включая работы, посвященные албанскому языку и Албании, естественным образом сопрягаются с ее алтаистическими трудами, в частности, со статьями и книгами, подготовленными на материале удэгейского языка. Они в равной мере «академичны» в том смысле, что за этими публикациями имплицитно просматривается живой интерес автора к человеку в его «этнографической» — исторической — и «биографической» неповторимости.

*Эмиль Ляфе,
Николай Сухачев*

¹ Подробнее см. статью А. В. Жугры в настоящем издании.

СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ А. Х. ГИРФАНОВОЙ¹

1. О некоторых особенностях фонетики удэгейского языка // Лингвистические исследования. 1984. Историко-типологическое изучение разносистемных языков / Отв. ред. А. М. Мухин. М., 1984. С. 88–92 (ИЯ АН СССР).
2. Об индикативных формах глагола в удэгейском языке // Лингвистические исследования. 1985. Грамматические категории в разносистемных языках / Отв. ред. Н. Д. Андреев. М., 1985. С. 68–74 (ИЯ АН СССР).
3. Отрицательные формы глагола в удэгейском языке (в сравнении с другими тунгусо-маньчжурскими языками) // Там же. М., 1985. С. 11–19 (ИЯ АН СССР) (совм. с В. Д. Аткиным).
4. Оптатив в удэгейском языке // Лингвистические исследования. 1987. Функционально-семантические аспекты грамматики / Отв. ред. Н. Д. Андреев. М., 1987. С. 26–31 (ИЯ АН СССР).
5. ИНДИКАТИВНЫЕ ФОРМЫ ГЛАГОЛА В УДЭГЕЙСКОМ ЯЗЫКЕ. Автореф. дисс. канд. филол. наук / Науч. рук. О. П. Суник. Л.: Наука, 1988. — 18 с. (на правах рукописи; дисс. — 350 с. машинописи, хранится в библиотеке ИЛИ РАН).
6. [Рец. на кн.:] Festschrift für J. Benzing / Hrsg. von L. Johanson und C. Schönig. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1988. 210 S. (Türkologica. Bd. 3) // Советская тюркология. 1990. № 6. С. 96–100.
7. К вопросу об оппозиции очевидности/неочевидности в удэгейском языке // Восьмая конференция молодых ученых. 17–19 апреля 1990 г. Тезисы докладов. Л., 1990. С. 21–22 (ЛО ИЯ АН СССР).
8. В Косове гибнут люди и закрываются газеты // Час пик. 1990. 5 ноября (№ 37). С. 3 (совм. с А. Ю. Русаковым)².
9. О результатах контактирования удэгейского и русского языков // Русский язык и языки народов Крайнего Севера: Проблемы

¹ Публикации следуют в хронологическом порядке; монографические издания выделены малым прописным шрифтом. Далее приводится «Список соавторов» и краткий «Тематический указатель», а также публикации посвященные А. Х. Гирфановой.

² См. наст. изд.

- описания контактных явлений. Тезисы докладов Всесоюзной научно-практической конференции (Ленинград, 12–14 марта 1991 г.). Л., 1991. С. 34–35.
10. Удэгейско-русские языковые связи // Там же. С. 152–158.
 11. Shamanism among the Udeghe [на англ. яз.] // Shamanism and performing arts. Papers and abstracts for the 2nd Conference of the International Society for Shamanistic Research. Budapest (Hungary), July 11–17, 1993. Budapest, 1993. P. 31–36.
 12. Заметки по балканской топонимии тюркского происхождения (Арджеш, Артан, Балабанци и др.) // Кунсткамера. Этнографические тетради. СПб.: Центр «Петербургское востоковедение», 1993. Вып. 2-3. С. 195–207 (совм. с Н. Л. Сухачевым).
 13. Удэгейский язык // Красная книга языков народов России: Энциклопедический словарь-справочник. М., 1994. С. 57–58.
 14. Ороцкий язык // Там же. С. 44–45.
 15. Удэгейско-русские языковые связи // Контактологический энциклопедический словарь-справочник. Вып. 1: Северный регион. Языки народов Севера, Сибири и Дальнего Востока в контактах с русским языком. М., 1994. С. 198–205.
 16. Орочко-русские языковые связи // Там же. С. 163–167.
 17. Заметки по балканской топонимии тюркского происхождения (Валахия, Кумания) // Кунсткамера. Этнографические тетради. СПб.: Центр «Петербургское востоковедение», 1994. Вып. 5–6. С. 156–172 (совм. с Н. Л. Сухачевым).
 18. Заметки по балканской топонимии тюркского происхождения (Бессарабия, Богдания, Буджак, Добруджа) // Türk Dilleri Araştırmaları (Ankara). 1994. Cilt 4. P. 88–108 (совм. с Н. Л. Сухачевым).
 19. Заметки по балканской топонимии тюркского происхождения (Балчик, Град Крачуна, Тунгужей) // Rocznik orientalistyczny (Warszawa). 1994. T. 49. Zesz. 2. S. 65–72 (совм. с Н. Л. Сухачевым).
 20. Словарь удэгейского языка (общие сведения) // Гуманитарные науки в России. Соросовские лауреаты. Материалы всероссийского конкурса научно-исследовательских проектов в области гуманитарных наук, 1994 г. М., 1996. С. 284–287.
 21. Mbi leksikon autokton në gjuhën shqipe dhe në gjuhët romane-lindore [на алб. яз.: «Автохтонная лексика в албанском языке и в романских языках»] // Seminari ndërkombëtar për gjuhën, letër-

- sinë dhe kulturën shqiptare. Përmbledhje e ligjeratëve dhe e kumtësive të lexuara në Seminarët XV e XVI. 1989 e 1990. Prishtinë, 1995. P. 95–100.
22. Заметки по балканской топонимии тюркского происхождения (Бейлик, Еничерь, Хэшь) // Кунсткамера. Этнографические тетради. СПб.: Центр «Петербургское востоковедение», 1996. Вып. 10. С. 167–177 (совм. с Н. Л. Сухачевым).
 23. Лингвогеографические и исторические сведения об удэгейцах // Вопросы исследования и преподавания тунгусо-маньчжурских языков в национальной школе. Сб. научных трудов. ИНПО / Науч. ред.: Д. М. Насилов, Л. М. Горелова. М., 1997. С. 111–119.
 24. Удэгейский язык. Проблемы описания современного статуса // Малочисленные народы Севера, Сибири и Дальнего Востока: Проблемы сохранения и развития языков / Отв. ред. Д. М. Насилов. СПб., 1997. С. 88–100.
 25. К характеристике тюркских диалектов в контексте балканского языкового союза // Материалы XXVI межвузовской научно-методической конференции преподавателей и аспирантов. 11–14 марта 1997 г. Вып. 3. Балканские чтения / Отв. ред. Ф. А. Елоева, А. Ю. Русаков. СПб., 1997. С. 10–13.
 26. Notes on Balkan Toponymy of Turk Origin (Walachia) [на англ. яз.] // Türk Dilleri arařtırmaları (Ankara). 1997. Cilt 7. P. 141–147 (совм. с Н. Л. Сухачевым).
 27. К исторической лексикологии удэгейского языка // Языки народов Севера, Сибири и Дальнего Востока. Сборник научных трудов. Якутск, 1998. С. 75–90.
 28. Из путевых дневников В. К. Арсеньева (об удэгейском шаманизме, верованиях, представлениях) // Фольклор и этнография народов Севера. Межвузовский сборник научных трудов. Якутск: Изд.-во «Северовед», 1998.
 29. К истории бекташизма в Албании // Материалы XXVIII межвузовской научно-методической конференции преподавателей и аспирантов. Вып. 21. Ч. 1. Балканские исследования. СПб.: Изд.-во СПбГУ, 1999. С. 14–18.
 30. [Удэгейский фольклор] // Северная энциклопедия. М., 2000. (текст распределен в ряде статей, ок. 1 а. л.).
 31. Bektashizmi në Shqipëri [на алб. яз.: «Бекташизм в Албании»] // *Shekulli* (Tiranë). 2000. № 2 (10). P. 19.

32. Удэгейские термины родства // Алгебра родства / Отв. ред. А. С. Попов. СПб.: Наука, 2000. Вып. 5. С. 271–278.
33. СЛОВАРЬ УДЭГЕЙСКОГО ЯЗЫКА. СПб.: Наука, 2001. — 478 с. (с предисл. Н. Л. Сухачева). Рец.: А. А. Бурькин // Язык и речевая деятельность (СПб.). 2001. Т. 4. Ч. 1. С. 253–255 (Петербургское лингвистическое общество); А. Григорьев // Тихоокеанская звезда (Хабаровск). 14 мая 2002 (воспр.: там же. 3 февраля 2018 в разделе: «Архив»).
34. Ороцкий язык // Языки Российской Федерации и соседних государств. Энциклопедия в трех томах / Ред. колл.: В. А. Виноградов (предисл.), Э. Р. Тенишев, В. М. Солнцев и др. М.: Наука, 2001. Т. 2. С. 382–391 (ИЯ РАН).
35. Современная языковая ситуация у удэгейцев // Язык и общество на пороге нового тысячелетия: Итоги и перспективы. Тезисы докладов международной конференции. Москва, 23–25 октября 2001 г. М.: Изд-во URSS, 2001. С. 221–223.
36. Тюркские этносы раннего средневековья в юго-восточной Европе (к проблеме тюркских «заимствований») // *Studia Linguistica et Balcanica: Памяти Агнии Васильевны Десницкой (1912–1992)* / Отв. ред. Н. Н. Казанский. СПб.: Наука, 2001. С. 256–265.
37. [Пер. с алб. яз.] А. Доди. Агния Десницкая — выдающийся албановед современности // Там же. С. 65–74.
38. УДЭГЕЙСКО-РУССКИЙ И РУССКО-УДЭГЕЙСКИЙ СЛОВАРЬ. СПб.: Дрофа, 2002. — 174 с.
39. УДЭГЕЙСКИЙ ЯЗЫК В ТАБЛИЦАХ. СПб.: Дрофа, 2002. — 64 с.
40. UDEGHE [на англ. яз.]. München; Newcastle: LINCOM Europa, 2002. — 57 с. (Серия: “Languages of the World”).
41. АЛБАНИЯ. СПб.: МЦ «Европа», 2002. — 23 с. (Серия: «Европа — наш общий дом») (совм. с И. И. Ворониной).
42. Гордлевский В. А. // Российский гуманитарный энциклопедический словарь (в трех томах). М.; СПб.: Филологический факультет СПбГУ; Владис, 2002. Т. 1. С. 487–488.
43. Дмитриев Н. К. // Там же. Т. 1. С. 592.
44. Кононов А. Н. // Там же. Т. 2. С. 242.
45. Малов С. Е. // Там же. Т. 2. С. 413.
46. Радлов В. В. // Там же. Т. 3. С. 119.
47. Самойлович А. Н. // Там же. Т. 3. С. 229–230.
48. Тюркология // Там же. Т. 3. С. 459.

49. О категории эвиденциальности в удэгейском языке и ее алтайских параллелях // Материалы конференции, посвященные 90-летию со дня рождения члена-корреспондента РАН Агнии Васильевны Десницкой / Отв. ред. Н. Н. Казанский. СПб.: Наука, 2002. С. 51–55.
50. Памяти О. П. Суника // Этнология и образование: проблемы интеграции академической науки и высшей школы. Материалы научно-практической конференции. Владивосток, 12–15 ноября 2002 г. / Отв. ред. В. А. Тураев. Владивосток, 2002. С. 57–58.
51. Ороцкий язык // Языки народов России. Красная книга. Энциклопедический словарь-справочник. М.: Academia, 2002. С. 148–150.
52. Удэгейский язык // Там же. С. 196–207.
53. Удэгейский язык: история и перспективы изучения // Siberia, Land and Peoples: Destruction or Survival? Interdisciplinary International Conference. 6–8 September 2002. Univ. of Leeds. Leeds: Univ. of Leeds, [2002]. 1 p. (на правах рукописи).
54. Rreth çështjes së standardizimit të gjuhës shqipe [на алб. яз. «О стандартизации албанского языка»] // Konferenca shoqëror shqipja: standarde dhe shoqërore shqiptare sot. Tiranë, 11–12 nëntor 2002 / Red.: Prof. J. Bulo, E. Lafa, J. Mansaku. Tiranë, 2003. P. 296–300.
55. Из истории удэгейской лексикографии (к описанию лексики языка агглютинативного типа) // Лингвистика. История лингвистики. Социолингвистика / Под ред. К. А. Долинина. СПб.: Изд-во СПбГУ, 2003. С. 88–98. (Проблемы современного теоретического и синхронно-описательного языкознания. Вып. 5).
56. Из истории изучения удэгейского языка // Remota Relata. Essays on the History of Oriental Studies in Honour of Harry Halén / Ed. by Juha Janhunen and Asco Parpola. Helsinki, 2003. P. 13–23 (Studia orientalia. Published by the Finnish Oriental Society).
57. О тюркских заимствованиях на исторической карте Юго-Восточной Европы (Данные топонимии) // В поисках «ориентального» на Балканах: Античность. Средневековье. Новое время / Ред. колл.: И. А. Седакова, Т. В. Цивьян. М., 2003. С. 64–69 (Ин-т славяноведения РАН. Балканские чтения 7. Тезисы и материалы) (совм. с Н. Л. Сухачевым).

58. [Сост. и пер.] АНГЛО-СЕРБСКО-АЛБАНСКИЙ РАЗГОВОРНИК для сотрудников Российского контингента Международной полиции ООН в Косово. — English-Serbian-Albanian Phrase-book for Russian Police Contingent / Под общей ред. А. В. Диденко. Печ: «Дукачини», 2004. — 29 с. United Nations Mission in Kosovo (в соавт. с И. И. Ворониной, С. А. Калининым, А. А. Новиком и др.).
59. The Taz Ethnic Group: Its Past and Future [на англ. яз.] // Siberia and the Russian Far East: Past, Present, Future. The 10 British Universities Siberian Studies Seminar (BUSS). A Multidisciplinary International Conference... April 7–11, 2004. [Houston: Univ. of Houston, 2004]. P. 33–34 (на правах рукописи).
60. Балканская топонимика тюркского происхождения // IXe Congrès International d'Etudes Sud–Est Européennes. Résumés. Tirana, 30 août – 30 septembre, 2004. Tirana, 2004. P. 76–77.
61. Балканская топонимика тюркского происхождения // Доклады российских ученых: IX Конгресс по изучению стран Юго-Восточной Европы (Тирана, 30.08 — 03.09.2004) / Отв. ред. В. К. Волков и А. Ю. Русаков. СПб.: Наука, 2004. С. 90–100.
62. Shamanism in the Life of Udeghe [на англ. яз.] // The 7 Conference of International Society for Shamanism Research (ISSR). Abstracts of the Papers. August 2004, Beijing, China. [Beijing], 2004. P. 31–32.
63. Minority Languages in Modern Russia [на англ. яз.] // Languages of the North Pacific Rim. Vol. 9 / Ed. by Osohito Miyaoka and Fubito Endo. Osaka: Ed. of. Osaka Gaikun Univ., 2004. P. 69–77 (The Project “Endagered Languages of the Pacific Rim (ELPR)”. Osaka Gaikun Univ. Faculty of Informatics).
64. КАРТИННЫЙ СЛОВАРЬ УДЭГЕЙСКОГО ЯЗЫКА. Учебное пособие для начальной школы / [Художники: И. А. Иванова, К. П. Почтенная]. СПб., Дрофа, 2005. — 160 с. с илл.
65. КОЛЛЕКЦИИ НАРОДОВ СЕВЕРА В ФОНОГРАММАРХИВЕ ПУШКИНСКОГО ДОМА. Материалы по языкам и фольклору народов Крайнего Севера, Сибири и Дальнего Востока России, хранящиеся в Фонограммархиве Института русской литературы (Пушкинский Дом) РАН. СПб.: Изд. филол. ф-та СПбГУ, 2005. — 130 с. (совм. с А. А. Бурькиным, А. Ю. Кастровым, Ю. И. Марченко, Н. Д. Светозаровой, В. П. Шиффом).

66. Общее языкознание [Учебная программа] // Магистратура для иностранных студентов: Учебные программы / Отв. ред. С. В. Вяткина. СПб., 2005. С. 134–137 (Филологический ф–т СПбГУ).
67. Европа — Стамбул — Балканы (Турцизмы западноевропейского происхождения в балканских языках) // В поисках «западного» на Балканах. Предварительные материалы / Сост. И. А. Седакова, Т. В. Цивьян. Предварительные материалы. М., 2005. 22–24 ноября 2005 г. С. 84–88 (ИС РАН. Балканские чтения 8) (совм. с Н. Л. Сухачевым).
68. Современное состояние удэгейского и ороцкого языков // Языки народов Сибири, находящиеся под угрозой исчезновения. Октябрь 27–28, 2005. Москва. Круглый стол Института этнологии и антропологии РАН при поддержке Московского бюро ЮНЕСКО. Информационный портал <http://lingsib.iea.ras.ru>
69. Маньчжуро-удэгейские эксклюзивные изоглоссы // *Manchu Studies in Honour of Giovanni Stary* / Ed. by A. Pozzi, J. Janhunen, M. Weiers. Wiesbaden: Harrasowitz Verl., 2006. С. 79–91 (*Tunguso Sibirica*. Bd 20).
70. V. K. Arsenyev as a researcher of the Udeghe and Orochi (South–Tungus ethnic groups) [на англ. яз.] // Permanent International altaistic conference (PIAC). 49th Meeting 2006. Berlin, Juli 30 — August 4, 2006: «Men and Nature in the Altaic World». Abstracts. Berlin, 2006. P. 16–17 (Freie Universität Berlin. Institut für Turkologie) (на правах рукописи; совм. с Н. Л. Сухачевым).
71. V. K. Arsenyev as a Researcher of the “Orochi” and their Language (Tentative Approaches to Edition of his “Russian–Oroch Dictionary”) [на англ. яз.] // *Siberia and the Russian Far East: Past, Present, Future. The Eleventh British Universities Siberian Studies Seminar (BUSS). 25th Jubilee: A Multidisciplinary International Conference. September 11–15, 2006. Vladivostok, Primorskiy Krai, Russian Federation* / Editors: Acad. P. Baklanov (Chairman), Dr. J. Salnov (Co-Chairman), G. Dimova. Vladivostok, 2006. P. 64 (совм. с Н. Л. Сухачевым).
72. К социолингвистическому описанию тазов // Индоиранское языкознание и типология языковых ситуаций. Сборник к 75-летию профессора А. Л. Грюнберга (1930–1995) / Отв. ред. акад. М. Н. Боголюбов. СПб.: Наука, 2006. С. 387–393.

73. ОРОЧСКО-РУССКИЙ И РУССКО-ОРОЧСКИЙ СЛОВАРЬ. СПб.: Дрофа, 2007. — 197 с.
74. ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЛЕКСИКА АЛБАНСКОГО ЯЗЫКА: Русско-албанский словарь-минимум по материалам современной албанской прессы. Учебное пособие. СПб.: Изд. СПбГУ, 2007. — 146 с. (СПбГУ. Филол. факультет).
75. Балкано-тюркские изоглоссы, изопрагмы и изодоксы (Музыкальные инструменты и термины) // Восток и Запад в балканской картине мира. Памяти В. Н. Топорова / Ред. колл.: Т. Н. Свешникова, И. А. Седакова, Т. В. Цивьян. М.: Индрик, 2007. (ИС РАН) (совм. с Н. Л. Сухачевым). С. 182–189.
76. Удэгейский язык — от слова к словарю // «Дальневосточный ученый». 2007. 25 апр. № 7 (1329). С. 6. (Суворов Е. А. Лингвист из северной Пальмиры // Там же. С. 6.)
77. Tungus-Manchu Languages in Russia (Sociolinguistical Situation) [на англ. яз.] // Казань и алтайская цивилизация: 50-ая ежегодная международная научная алтаистическая конференция, г. Казань, 1–6 июля 2007 г. / Под общ. ред. З. Г. Нигматова. Казань: Идел-Пресс, 2007. Р. 73–74.
78. К проблеме слово- и формообразования в языках агглютинативного типа // Общее и германское языкознание. К пятидесятилетию научной деятельности профессора Владимира Михайловича Павлова / Отв. ред. Н. Л. Сухачев. СПб.: Нестор-История, 2007. С. 83–93 (Acta linguistica Petropolitana. Труды ИЛИ РАН. Т. 3. Ч. 1).
79. Тюркизмы в языках Юго-Восточной Европы (Проект описания историко-лингвистических и этимологических данных) // Современная албанистика: достижения и перспективы. Международная конференция, посвященная пятидесятилетию отделения албанской филологии СПбГУ.С.-Петербург, 26–29 сент. 2007 г. Тезисы докладов. СПб.: Нестор-История, 2007. С. 40–41.
80. О проекте словаря «Тюркизмы в языках Юго-Восточной Европы (опыт сводного описания историко-лексикологических и этимологических данных)» // Revue des études sud-est européennes (Bucarest). 2007. Т. 45 (N 1–4). С. 461–490 (Acad. Roumaine. Institut d'études sud-est européennes) (совм. с Н. Л. Сухачевым).
81. [Сост., вступ. статья, публ. архивных материалов, редактирование, текстологический и лингвистический комментарий,

- указатель тунгусской лексики в кн.:] *АРСЕНЬЕВ В. К. РУССКО-ОРОЧСКИЙ СЛОВАРЬ: Материалы по языку и традиционной культуре орочей и удэгейцев / Сост. ... СПб.: Филологич. факультет СПбГУ, 2008. — 1 л. портр., 495 с. (ОИАК, СПбГУ) (совм. с Н. Л. Сухачевым).*
82. V. K. Arsenyev — An Outstanding Traveller, Scholar and Author [на англ. яз.] // 51st Permanent International Altaistic Conference: PIAC 51th Meeting 2008. Bucharest, July 27 — Aug. 1, 2008. Roads and Travelers in the Altaic Word — Abstracts. [Bucharest, 2008]. P. 19–20.
 83. Ареальная и хронологическая стратификация тунгусо-маньчжурского языкового континуума // Тунгусо-маньчжурская проблема сегодня (Первые Шавкуновские чтения) / Редколл.: О. В. Дьякова (отв. ред.), Е. В. Сидоренко, В. Э. Шавкунов. Владивосток: Дальнаука, 2008. С. 317–326 (Институт истории, археологии и этнографии ДВО РАН).
 84. The Notes of the Januchar [на англ. яз.] // Symposium International: Le Livre. La Roumanie. L'Europe. 550 ans de la première certification documentaire de la ville de Bucarest. 2ème éd. 20–24 septembre 2009. Bucarest: Bibliothèque Métropolitaine de Bucarest, [2009]. P. 60 (на правах рукописи).
 85. Источники изучения тюркских заимствований в албанском языке // Балканское языкознание: Итоги и перспективы (Материалы румынско-русского симпозиума, Санкт-Петербург, 2–3 октября 2009 г.) / Отв. ред. Н. Л. Сухачев. СПб.: Наука, 2009. С. 37–50. (Acta Linguistica Petropolitana. Труды ИЛИ РАН. Т. V. Ч. 1).
 86. О работе над сводным словарем «Тюркизмы в языках Юго-Восточной Европы» // Там же. С. 266–274 (совм. с Н. Л. Сухачевым).
 87. [Перевод с алб. яз.] И. Шютц. Албано валашский симбиоз и славянские заимствования в румынском и албанском языках // Там же. С. 305–321.
 88. Эвиденциальность в удэгейском языке // Вестник СПбГУ. Сер. 9. 2009. Вып. 2. Ч. 1. С. 41–55.
 89. Ушедшие в небытие мифы // Удэгейская литература. Материалы и исследования / Сост. Вячеслав Огрызко. М.: Литературная Россия, 2009. С. 69–77.

90. Без оптимизма. Об удэгейцах, их языке и отражении в научной и художественной литературе // Там же. С. 177–190.
91. Петербургская алтаистика: XX век // XXV Международная конференция: Источниковедение и историография стран Азии и Африки «Востоковедение и африканистика в диалоге цивилизаций». 22–24 апреля 2009. Тезисы докладов. СПб., 2009. С. 366–368 (СПбГУ. Восточный факультет) (совм. с: В. Д. Аткин, А. А. Бурькин, Д. М. Насилов, Э. У. Омакаева).
92. Linguistic and ethnographic materials of E. R. Schneider in archives of St. Petersburg [на англ. яз.] // Unknown treasures of the Altaic World in the Libraries, Archives and Museums. 53rd Annual Meeting. Permanent International Altaistic Conference. July 25–30 2010. Saint-Petersburg, Russia. Abstracts. SPb., 2010. P. 24–25.
93. About “The Notes of the Yanychar” [на англ. яз.] // Lucrările simpozionului internațional: Cartea. România. Europa. Ed. a II-a — 20–24 sept. 2009. 550 de ani de la prima atestare a orașului București / Ed. by Adina Berciu, Rodica Pop, Julieta Rotaru. București, 2010. P. 590–595 (Biblioteca metropolitană București).
94. Тюркские заимствования в лексико-тематической группе «Названия одежды» (Предварительные данные словаря «Тюркизмы в Юго-Восточной Европе») // *Revue des études sud-est européennes* (Bucarest). 2010. Т. 48. N 1–4. P. 25–69 (совм. с Н. Л. Сухачевым).
95. Albania as a World Center of the Bektashi tariqat [на англ. яз.] // Symposium International: Le Livre. Le Roumanie. L’Europe. Troisième éd. 300 ans après la intronisation de l’erudit roumain Dimitrie Cantemir en Moldavie. Résumés des communications. 22–24 Septembre 2010. Bucarest, 2010. P. 82–83 (Bibliothèque Métropolitain de Bucarest; Mairie de Bucarest; Academie Roumain; Université de Bucarest).
96. Категория прилагательных в удэгейском языке // Вестник СПбГУ. Сер. 9. 2010. С. 83–92.
97. Категория прилагательных в удэгейском языке [Продолжение] // Вестник СПбГУ. Сер. 9. 2011. С. 58–64.
98. Цветообозначения тюркского происхождения в языках Юго-Восточной Европы (монохромные и смешанные тона) // Балканский спектр: от света к цвету. Балканские чтения 11. Тезисы и материалы. 22–24 марта 2011 г. / Редколл.: М. М. Ма-

- карцев, И. А. Седакова, Т. В. Цивьян. М.: ПРОБЕЛ-2000, 2011. С. 174–181 (Институт славяноведения РАН. Центр лингвокультурных исследований «Balcanica») (совм. с Н. Л. Сухачевым).
99. Цветообозначения тюркского происхождения в языках Юго-Восточной Европы (хроматические тона) // *Identitate, etnecitate, limbă în Sud-Estul Europei. Actele Colocviului organizat de Institutul de Studii Sud-Est Europeene din București și Institutul de Studii Lingvistice din Sankt-Petersburg*, 29 septembrie, 2010, București / Coord. volumului Cătălina Vătășescu; Red. Zamfira Mihail, Manuela Nevaci. București: Ed. Biblioteca Bucureștilui, 2011. P. 81–95 (Institutul de Studii Sud–Est Europeene al Acad. Române, Biblioteca metropolitană București) (Biblioteca de studii Sud–Est Europeene. 3 / Coord. colecției Nicolae-Șerban Tanașoca) (совм. с Н. Л. Сухачевым и Ю. А. Лопашовым).
100. On the History of Bektashism in Albania [на англ. яз.] // *Travaux de Symposium international: Le Livre. La Roumanie. L’Europe. Troisième éd. — 20 à 24 Septembre 2010. T. 3. La troisième section: Étude Euro- and Afro-Asiatique / Ed. Dr. Marian Nencescu, Iulia Macarie. Bucarest: Ed. Bibliothèque de Bucarest, 2011. P. 650–655 (Bibliothèque métropolitaine Bucarest).*
101. Историја наставе албанског језика у Русији = Historia e studimit të gjuhës shqipe në Rusi [на серб. и алб. яз.: «К истории изучения албанского языка в России»] // *Настава албанског језика као страног. Међународна научна Конференција. Београд, 29–31 март 2012. Зборник резимеа = Mësimi i Gjuhës Shqipesi një i huaj. Konferenca shkencore ndërkombëtare. Beograd, 29-31 mars 2012 / Главни и одговорни уредник проф. др. Александра Вранеш Mbledhja e dokumenteve shkencore. Београд, 2012. С. 21–23. (Филолошки факултет Университета у Београду).*
102. УЧЕБНЫЙ РУССКО-АЛБАНСКИЙ И АЛБАНСКО-РУССКИЙ СЛОВАРЬ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ. СПб.: СПбГУ. РИО. Филологич. факультет, 2012. — 76 с.
103. Dracula în însemnările unui ienicer [на рум. яз.: «Дракула в “Записках янычара”»] / Trad. F. Dolghin // *Magazin istoric (București)*. 2012. Martie. An. 46. N 3 (540). P. 28–31.
104. Turkish military and administrative vocabulary for Balkan Realities [на англ. яз.] // 55th PIAC Annual Meeting, Hierarchy and Status in the Altaic World. July 22–27 2012, Cluj-Napoca,

- Romania: Program. Abstracts. [Cluj Napoca], [2012]. P. [10] (The Babeş-Bolyai Univ. of Cluj-Napoca, The Institute of Turkology and Central Asian Studies, under the Patronage of the Romanian Academy) (на правах рукописи; вместе с Н. Л. Сухачевым).
105. V. K. Arsen'ev's Studies of Oroch and Udege [на англ. яз.] // *Barbara Kellner-Heinkele, Elena V. Boykova, Brigitte Heuer* (eds.). *Man and Nature in the Altaic World. Proceedings of the 49th Permanent International Conference, Berlin, July 30 – August 4, 2006.* Berlin: Klaus Schwarz Verl., 2012. P. 140–145 (Studien zur Sprache, Geschichte und Kultur der Türkvölker. Bd 12 / Hrsg. von György Hazay) (совм. с Н. Л. Сухачевым).
106. О гипотетических и реальных изоглоссах в топонимии // Албанская филология, балканистика, проблемы языкознания. Материалы международной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения члена-корреспондента РАН А. В. Десницкой. 27–30 сент. 2012 г. СПб., «Нестор-История», 2012. / Отв. ред. А. Ю. Русаков. С. 91–96 (совм. с Ю. А. Лопашовым и Н. Л. Сухачевым).
107. УЧЕБНЫЙ ТЕМАТИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ УДЭГЕЙСКОГО ЯЗЫКА. СПб.: СПбГУ. РИО. Филологический факультет, 2012. — 96 с.
108. Повесть о Дракуле и Записки янычара // *Varietas delectans.* Сборник статей к 70-летию Н. Л. Сухачева / Редколл.: А. Х. Гирфанова, С. В. Иванов, Н. Н. Казанский и др. СПб.: Нестор-История, 2012. С. 160–167. (ИЛИ РАН; Научный совет РАН по классической филологии, сравнительному изучению языков и литератур).
109. Фонографические записи Л. Я. Штернберга в Фонограмм-архиве Института русской литературы (Пушкинский Дом) РАН // Лев Штернберг — гражданин, ученый, педагог. К 150-летию со дня рождения / Ред.: Е. А. Резван. СПб.: Кунсткамера. 2012. С. 136–140 (МАЭ РАН) (совм. с: Н. Д. Светозарова, А. А. Бурькин).
110. On the History of Romanian Language Studies in Russia // *Ditval Coralia* (ed.) / *Languages, E-learning and Romanian Studies.* 3–5 June 2011, Isl. of Marstrand, Sweden: Open Journal Systems (OJS) at Lund University. Lund, Sweden. (<http://nile.lub.lu.se/ojs/index.php/elears>).

111. On the History of Romanian Language Studies in Russia // *Daco-romania* (Cluj-Napoca). 2012. An. XVII. N 2. P. 142–146. (Institutul de lingvistică și istorie literară “Sextil Pușcariu”).
112. Contribuția lui Dimitrie Cantemir la formarea științelor orientale în Russia [на рум. яз.: «Вклад Дмитрия Кантемира в становлении востоковедения в России»] // *Integrala manuscriselor Cantemir*. Vol. XXV. Manifestul lui Petru cel Mare: Manuscris facsimil inedit / Pref. Albina H. Girfanova. Ed. coordonată de Constantin Barbu. [București, 2012]. P. 5–7.
113. The Taz Ethnic Group: its Past and Future [на англ. яз.] // *Ex Oriente Lumina. Historiae variae multiethnicae: Festschrift tillägnad Juha Janhunen på hans 61. födelsedag 12.2.2013* / Ed. by Tiina Hyttiäinen, Lotta Jalava, Janne Saarikivi & Erika Sandman. Helsinki. P. 21–25 (Finnish Oriental Society. *Studia Orientalia*. Vol. 113).
114. The Gender Features of the Kinship System and Terminology among the Udeghe [на англ. яз.] // *Permanent International Altaistic Conference. 56th Annual Meeting of the PIAC. The Kocaeli University Women’s Studies Centre Kocaeli-Turkey. Program / Conference organizing Committee: M. Tekcan et al. [Kocaeli], [2013]. P. 27.*
115. Linguistic and Ethnographic Materials of E. R. Schneider in the Archives of St. Petersburg [на англ. яз.] // *Unknown Treasures of the Altaic World in Libraries, Archives and Museums. 53rd Annual Meeting of the Permanent International Altaistic Conference, Institute of the Oriental Manuscripts, RAS, St. Petersburg, July 25–30, 2010* / Eds. T. Pang, S.-Ch. Raschman, G. Winkelhane. Berlin: Klaus Schwarz Verl., 2013. P. 36-41 (*Studien zur Sprache, Geschichte und Kultur der Türkvölker*. Bd 13).
116. Категория наклонения в тунгусо-маньчжурских языках // Конференция, посвященная 150-летию Кафедры общего языкознания — Conference dedicated to 150 years of the Department of General Linguistics. 4–7 сентября 2013 года. Тезисы. СПб, 2013. С. 22-24. (СПбГУ).
117. Për historinë e studimit të huazimive turkenë gjuhën shquipe [на алб. яз. «К истории изучения тюркских заимствований в албанском языке»] // *Албанская филология, балканистика, проблемы языкознания. К 100-летию со дня рождения члена-корреспондента РАН Агнии Васильевны Десницкой* / Редкол.:

- А. Х. Гирфанова, М. В. Домосилецкая, А. В. Жугра и др. СПб.: Наука, 2013. С. 56-65.
118. The History of Teaching Albanian Language in Russia [на англ. яз.] // *Mësimdhënia e gjuhës shquipe si gjuhë e huaj* – Настава албанског језика као страног / Београд, 2013. Р. 115-120 (Филолошки факултет. Универзитет у Београду).
 119. Л. Г. Герценберг и алтайское языкознание // *Colloquia Classica et Indo-Germanica* — VI. Памяти Л. Г. Герценберга / Отв. ред. Н. Н. Казанский. СПб.: «Наука», 2014. С. 559–564 (*Acta Linguistica Petropolitana. Труды ИЛИ РАН*. Т. 10. Ч. 1).
 120. *Controversial Aspects of Historical Lexicology and Etymological Reconstruction (The complexity and multispectuality)* [на англ. яз.] // *The 57th Annual meeting of the Permanent International Altaistic Conference: “Altaic Studies in Interdisciplinary Research”*. Abstracts (September 9–14, 2014). Vladivostok, 2014. Р. 14–15 (PIAC; The Far Eastern Branch of Russian Academy of Sciences. Institute of History, Archaeology and Ethnology) (совм. с Н. Л. Сухачевым).
 121. Турецкая военно-административная лексика в номинации балканских реалий // *Актуальные вопросы тюркологических исследований*. Сборник статей к 75-летию В. Г. Гузева. СПб.: Изд-во РХГА, 2014. С. 39–50 (СПбГУ. Восточный факультет).
 122. О лингвистической составляющей алтаистики (над страницами «Этимологического словаря алтайских языков» — *EDAL*) // *Азиатско-Тихоокеанский регион: археология, этнография, история*. Сборник научных статей. Владивосток: Дальнаука, 2014. С.184–198 (совместно с Н. Л. Сухачевым).
 123. [Указатели] Элиаде М. Шаманизм и архаические техники экстаза / Перев. с фр. А. А. Васильевой и Н. Л. Сухачева; Вступ. ст. и коммент. Н. Л. Сухачева; Отв. ред. Е. С. Новик. М.: Научно-изд. центр «Ладомир», 2014. — С. 478–517 (указ. этнонимов, совместно с Н. Л. Сухачевым), 518–527 (указ. имен), 528–547 (указ. мифопоэтических и библейских персонажей и реалий), 547–551 (указ. географических названий).
 124. Тюркизмы в балканских языках как этнографический источник (лексика свадебного обряда) // *Alkiş bitig. Scripta in honorem D. M. Nasilov*. Сборник статей к 80-летию Д. М. Насилова. М.: ООО «Издательство МБА», 2015. С. 89–97.

125. The Udeghe Marriage Rite [на англ. яз.] // *Anniversaries, Feasts and Celebrations in the Altaic World. Proceedings of the 54th Annual Meeting of the PIAC. Bloomington, Ind., USA. Yuly 10–15. 2011* / Ed. by Alicia Campi. Bloomington, Ind., 2015. P. 87–92.
126. От редколлегии // В. М. Павлов. Германская филология и общее языкознание / Отв. ред. Н. Л. Сухачев. СПб.: Нестор-История, 2016 — 384 с., в т. ч. 1 л. портр., с. 65–76 фотогр. См.: с. 9–15 (совместно с Н. Л. Сухачевым и др.).
127. К истории удэгейской письменности // Проблемы изучения традиционных сообществ в Тихоокеанской России. [К 90-летию со дня рождения Ю. А. Сема и Л. И. Сем] / Отв. ред. А. Ф. Старцев. Владивосток: Дальнаука, 2016. С. 182–188 (Институт истории, археологии и этнографии народов Дальнего Востока ДВО РАН).
128. Удэгейская литература // Проблемы литератур Дальнего Востока. Сб. материалов VII Международной научной конференции 29 июня — 3 июля 2016 г. / Отв. ред. А. А. Родионов, А. Г. Сторожук, Цянь Чжэньган. Т. 2. СПб., 2016. С. 227–232.
129. Служение слову и культуре (О русской ветви рода Гердов) // *Verba magistro*. Сборник научных статей памяти профессора Александра Сергеевича Герда. 1936–2016 / Отв. ред. А. Х. Гирфанова, С. А. Мызников. СПб.: Нестор-История, 2016. С. 11–44 (ИЛИ РАН; СПбГУ).
130. *Turkic Borrowings in the Albanian language* [на англ. яз.] // *The 6-th International symposium on oriental ancient documents studies. Faculty of Asian and African studies. St. Petersburg. October 2–6, 2016. Abstracts. St. Petersburg, P. 30.* (St. Petersburg State Univ.).
131. Удэгейцы // *Новая Российская энциклопедия*. Т. XVI, кн. 2. М.: ООО «Издательство “Энциклопедия”»; ИНФРА-М, 2016. С. 416–417.
132. Международная конференция «Проблемы алтаистики в междисциплинарных исследованиях» // *Археология, этнография и антропология Евразии (Новосибирск)*. 2016. Т. 44. № 2. С. 155–157 (совм. с: О. В. Дьякова, Е. В. Сидоренко).
133. *Gjendja e punës për “Turkish loan words in the languages of the South-Eastern Europe” (“Fjalor i huazimive turke në gjuhët e Europës Juglindore”)* [на алб. яз: «Состояние работы над сло-

- варем “Тюркские заимствования в языках Юго-Восточной Европы”»] // *Mapping Balkan routes: literary, cultural and linguistic Landscapes. International Conference on Balkan Studies. Organized by the Department of Foreign Languages and the department of Albanian Language and Literature, University of Vlora “Ismael Qemali” in collaboration with the Faculty of Philology, University of Belgrad. 8–9 September 2017. Vlora, Albania. Book of Abstracts. Vlora: Print. by “Triptik”, 2017. F. 55–56. (совместно с Н. Л. Сухачевым).*
134. The etymology of toponym “Berat”, the former Beligrad (Etymological identity or heterogeneous toponyms [на англ. яз.] // *Ibid.* 2017. F. 63–64.
135. Балканская топонимия тюркского происхождения // *Международная научная конференция. XIX Ивановские чтения. С.-Петербург, 19 мая 2017 г. Материалы конференции / Под ред. Н. Н. Телицина. СПб.: Центр содействия образованию, 2017. С. 23–25 (Актуальные вопросы тюркологических исследований).*
136. Vladimir Arsenyev: Explorer and Researcher of the Tungus–Manchu Peoples and their Languages // *Siberica. Interdisciplinary Journal of Siberian Studies / Ed. Matthew Romaniello. 2018. Vol. 17. Issue 1. P. 23–35.*
137. «Записки янычара» как литературный и исторический памятник // *Актуальные вопросы тюркологических исследований: Международная научная конференция XXXII Кононовские чтения, 27–28 октября 2017 г.: Материалы конференции / Под ред. Н. Н. Телицина. СПб.: Центр содействия образованию, 2018. С. 27.*
138. Берат, бывший Белиград (этимологическое тождество или гетерогенные топонимы?) // *Вопросы ономастики (Екатеринбург). 2018. № 3. С. 125 (вместе с Н. Л. Сухачевым).*
139. Некоторык культурно-историческое комментарий к предистории перевода Корана на албанский язык // *С любовью к Востоку / Отв. ред.: В. Н. Блондин, И. В. Герасимов СПб.: Арт-Экспресс, 2019. С. 72–82.*

УКАЗАТЕЛЬ СОАВТОРОВ

- Аткнин В. Д. 3, 90
Бурыкин А. А. 64, 90, 108
Воронина И. И. 40, 57
Дьякова О. В. 132
Кастров А. Ю. 64
Лопашов Ю. А. 98, 105
Марченко Ю. И. 64
Мызников С. А. 128
Насилов Д. М. 90
Омакаева Э. У. 90
Русаков А. Ю. 8
Светозарова Н. Д. 64, 108
Сидоренко Е. В. 132
Сухачев Н. Л. 11, 16–18, 21, 25, 56, 66, 69, 70, 74, 79, 80, 85, 93, 97,
98, 103–105, 119, 121, 125, 131, 135
Шифф В. П. 64
Dolghin F. (переводчик) 102

ТЕМАТИЧЕСКИЙ УКАЗАТЕЛЬ

- Албанский язык 20, 54, 74, 100, 101, 117, 118
Алтаистика 49, 78, 111, 119, 119, 123
Архивные материалы (публ.) 29, 81, 92, (В. К. Арсеньев), 66
(фонограммархив), 115 (Е. Р. Шнейдер), 112 (Д. Кантемир)
Балканистика 12, 17–20, 22, 25, 26, 36, 57, 60, 61, 67, 75, 79, 80, 86,
94, 98, 99, 103, 105, 121, 124, 134, 136
Востоковедение 6, 28, 42–47, 50, 70, 71, 81, 82, 92, 108, 112, 115
Грамматика 2–5, 7, 33, 39, 40, 49, 88, 116
Глагол 2–5, 7, 49, 88, 116
История 8 (албанцы в Косово), 29, 31, 95, 96 (бекташизм), 36
(среднев. турки), 41 (Албания), 84, 102 («Записки янычара»),
90 (удэгейцы), 107 (Дракула и «Записки. янычара»)
История языкознания 48 (тюркология), 55 (уд. лексикография), 56
(уд.), 81 (уд. лексикография), 82, 90 (уд.), 91 (алт.), 109
(рум.), 118 (алб.), 119 (алт.)
Лексикология 20, 21, 27, 57, 67, 69, 74–76, 79, 94, 98, 99, 101, 121,
124
Лексикография 55, 76, 80, 81, 85, 86, 103, 106, 117

- Литература 84 (тур.), 89 (уд.), 93 (тур.), 103, 108 (тур.)
Монографические публикации 5, 33, 38, 40, 64, 65, 73, 74, 81, 101, 106
Наклонение 117
Общее языкознание 65 (прогр.), 77 (типология)
Орочский язык 13, 15, 33, 50, 62, 67, 69, 70, 80, 103
Персоналия 27, 69, 70, 80, 81, 104, 134 (В. К. Арсеньев), 6 (И Бенцинг), 118 (Л. Г. Герценберг), 41 (В. А. Гордлевский), 42 (Н. К. Дмитриев), 111 (Д. Кантемир), 43 (А. Н. Кононов), 44 (С. А. Малов), 125 (В. М. Павлов), 45 (В. В. Радлов), 46 (А. Н. Самойлович), 49 (О. П. Суник), 91, 114 (Е. Р. Шнейдер), 108 (Л. Я. Штернберг),
Переводы 36 (с алб.), 57 (с алб.)
Прилагательное 95, 96
Редактирование (составление, указатели) 2008, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016
Рецензии 6
Словари 32 (уд.), 37 (уд.-рус., рус.-уд.), 63 (уд.), 72 (ороч.-рус., рус.-ороч.)
Словообразование 77
Социоллингвистика 71, 76
Тазы 58, 71, 110, 112
Термины родства 31 (уд.)
Топонимия 11, 16-18, 21, 25, 59, 60, 104, 132, 133, 135
Тунгусо-маньчжурские языки 2, 76, 82, 103, 115
Тюркские языки 11, 16-18, 21, 24, 25, 35, 47, 56, 59, 60, 66, 74, 78, 79, 85, 93, 97, 98, 102, 104, 116, 120, 123
Удэгейская литература 29, 88, 127
Удэгейский язык, удэгейцы 1-5, 7, 8, 9, 12, 23, 26, 32, 34, 39, 48, 50, 52, 54, 62, 67-70, 75, 80, 87, 95, 96, 103, 105, 113, 115, 124, 126, 130
Учебные материалы 37 (уд. слов.), 38, 39 (уд. грам.), 63 (уд. слов.), 65 (прогр.), 72 (ороч. сл.), 73 (алб.), 100 (алб.)
Формообразование 77
Фольклор 29 (уд., ороч.)
Фонетика 1
Цветобозначения 97, 98
Шаманизм 10, 27, 61 (уд.), 80 (уд.), 121
Этимология 11, 16-18, 21, 24, 56, 59, 60, 74 78, 93

Этнография 22 (уд.), 28 (алб.), 107, 113, 114, 123, 124
Языковая ситуация 34 (уд.), 62 (тунг.), 67 (уд., ороч.), 71 (тазы)
Языковые контакты 8, 9, 14 (уд.-рус.), 11 (балк.-тюрк.), 15 (ороч.-рус.), 16-18, 21, 56, 59, 60, 66 (балк.-тюрк.), 68 (уд.-маньч.), 116 (алб.-тюрк.)

ОБ А. Х. ГИРФАНОВОЙ

- Бурыкин А. А.* [Рец. на кн.: Словарь удэгейского языка] // Язык и речевая деятельность, 2001, т. 4, ч. 1. С. 253–255.
- Григорьев А.* [Заметка о кн.: Словарь удэгейского языка] // Тихоокеанская звезда (Хабаровск). 14 мая 2002 (воспр.: Там же. 3 февраля 2018 (раздел: «Архив»)).
- Суворов Е. А.* Лингвист из северной Пальмиры // «Дальневосточный ученый». 2007. 25 апр. № 7 (1329). С. 6.
- Corff Oliver.* Albina Girfanova's obituary // Permanent International Altaistic Conference. 7 February 2018. 1984.
www.altaist.org/obituary-albina-h-girfanova-1957-2018/
- Denisov V., De Graaf T., Svetozarova N.* Albina Kh. Girfanova's sound recording collection of Udeghe language and folklore, recorded in the Khabarovsk and Primorsky territories in Juli 1983 — Juli
- Lafé E., Suhaçev N. L.* Albina H. Girfanova (1957–2018) // Perla (Tirana). 2018. Vël. 81. N 1. F. 167–173

А. Х. Гирфанова,
А. Ю. Русаков
(Санкт-Петербург)

В КОСОВЕ ГИБНУТ ЛЮДИ И ЗАКРЫВАЮТСЯ ГАЗЕТЫ¹

Мы побывали в Югославии, в столице автономного края Косово Приштине. Публикации о ситуации здесь в нашей печати немногочисленны, кратки и достаточно тенденциозны. Свидетельства очевидцев, возможно, будут представлять интерес для читателей.

Косово — автономный край в составе республики Сербия. Примерно 90 процентов населения края составляют албанцы, остальные 10 процентов — сербы, черногорцы, турки, цыгане.

¹ В 1990 году мы с Альбиной были в Приштине на Семинаре по албанскому языку, литературе и культуре (в нашу группу входили также Марина Валентиновна Домосилецкая и Альвина Венедиктовна Жугра). Косово переживало тогда трудные времена — в крае было введено прямое управление из Белграда, приближались распад Югославии и балканская война. Вернувшись из поездки, мы написали небольшой текст о положении в Косово и опубликовали его в популярной тогда ленинградской газете «Час Пик» (5 ноября 1990 г. С. 3). Как кажется, эта заметка представляет определенной интерес: с одной стороны, она отражает это давно ушедшее время, с другой, хорошо характеризует Альбину — ее любовь ко всему албанскому и равнодушные к людям (А. Р.).

Общая численность населения более 1800 тыс. человек. До прошлого года, являясь частью Сербии, автономный край представлял одновременно и самостоятельную единицу в рамках Югославской федерации. В марте 1989 года сербские власти упразднили это двойное подчинение, объявив Косово лишь сербской территорией. В ответ на это 2 июля 1990 года скупщина (парламент) края провозгласила Косово самостоятельной республикой в составе СФРЮ. Через три дня парламент и правительство Косово были распущены. Край стал управляться временной администрацией, назначенной сербским правительством.

Нынешняя ситуация во многом является следствием многовекового этнического конфликта между сербами и албанцами, причины и основные этапы которого невозможно рассмотреть в рамках данной заметки.

На первый взгляд Приштина продолжает жить обычной повседневной жизнью. Однако это лишь видимость. Улицы столицы автономного края и других городов патрулируются усиленными нарядами сербской полиции, прибывшей в Косово из других районов Сербии. Полицейские вооружены оружием армейского типа (в частности, автоматами), заметно большое количество бронетранспортеров. Полицейские не вмешиваются в городскую жизнь, однако бдительно следят, чтобы туристы не фотографировали военные или полицейские объекты. У одного из участников нашего научного семинара, снимавшего городскую площадь, на которой находился полицейский бронетранспортер, полиция отобрала фотоаппарат и вернула его только после вмешательства администрации семинара.

7 августа была закрыта единственная ежедневная албанская газета «Рилиндье» («Возрождение»), прекращена работа телевидения и радио на албанском языке. Албанское население края оказалось в ситуации информационного вакуума, заполнить который пытаются несколько пока что продолжающих выходить еженедельных и ежемесячных изданий на албанском языке.

Среди албанского населения проводятся аресты (здесь и далее мы опираемся как на собственные впечатления, так и на

данные прессы). Приведем лишь два примера. В середине августа прямо на работе был арестован сотрудник Института албанистики Яхир Ахмети. Причиной ареста послужило распространение им легальных изданий на албанском языке, выходящих в Словении. 23 августа несение края буквально всколыхнуло арест главы Союза независимых профсоюзов Косова Хайруллаха Горани. Суд приговорил его к 60 дням тюрьмы, инкриминировав призыв к всеобщей забастовке. Всего же с 1981 по 1990 год были осуждены на различные сроки тюремного заключения около трех тысяч человек. Люди, в том числе депутаты выборных органов вызываются на допросы в полицию без предъявления арестованным каких-либо обвинений.

Албанцев увольняют с работы без указания причин. Число уволенных достигает многих тысяч человек (только за период с 5 по 25 июля уволено 4400 албанцев). Идет процесс замены албанских руководителей предприятий и учреждений сербскими. Настоящему разгрому подверглись медицинские учреждения Приштины. Возможно, это связано с помощью, которую медики пытались оказать раненым во время разгона демонстраций.

Во время нашего пребывания в Приштине там не происходило каких-либо демонстраций и других открытых акций протеста. Однако в предшествующие периоды подобные выступления подавлялись властями с большой жестокостью. Имеются многочисленные жертвы. Точное количество убитых неизвестно — по всей видимости, некоторые из них были похоронены неопознанными. По неточным данным, в 1989 г. было убито 50 человек, в 1990-м — 40. Всего же с 1981 г. по настоящее время было убито около 100 человек, ранено — около 500.

Нерасследованной осталась история с отравлением в марте этого года большого количества детей (по разным сведениям, от 3 до 7 тысяч) неизвестным химическим веществом. Сербские власти отрицают сам факт отравления, обвиняя албанцев в симуляции. Однако массовость отравления (одновременно в нескольких городах Косова), общая клиническая картина, которую удается установить по сообщениям прессы и свидетельствам очевидцев, позволяют усомниться в официальной версии. Вскоре после этих событий в Косове работала международная комиссия, в состав которой

входили французские врачи, обнаружившая в крови потерпевших следы химических веществ, содержащих хлор. Положение осложняется тем, что во многих больницах были изъяты истории болезни пострадавших.

Определенным притеснениям подвергается педагогическая и культурная деятельность. В школах и вузах сокращается число мест с преподаванием на албанском языке. Ходят упорные слухи о возможности закрытия Приштинского университета – основного высшего учебного заведения в Косове.

Представляется, что ситуация в Косове в ее нынешнем состоянии зашла в тупик. Сербский режим не намерен отступить, албанцы полны решимости продолжать борьбу. Поражают выдержка и дисциплинированность албанского населения: по крайней мере, в городах совершенно отсутствует внешняя напряженность, бытовые конфликты на этнической почве. Вокруг «Демократического союза Косова» (председатель — известный писатель и филолог Ибрахим Ругова) сложилась группа лидеров, пользующаяся поддержкой населения. Основные требования Союза — предоставление Косово статуса самостоятельной республики в рамках Югославской федерации, глубокие демократические преобразования и деидеологизация общества.

Жестокою и, по всей видимости, бесперспективную позицию сербских властей следует рассматривать в контексте общей политической ситуации в Югославии, в частности в связи с поражением коммунистов на парламентских выборах в Словении и Хорватии. Обе эти республики совершенно не поддерживают действия сербского правительства относительно албанского населения. Коммунистический режим сербского лидера С. Милошевича, не вдохновленный событиями в соседних республиках, разыгрывает беспроигрышную албанскую карту, чтобы продлить свою власть.

Мы сознательно воздерживаемся от прямых сопоставлений с аналогичными событиями в различных районах нашей страны, хотя они и напрашиваются сами собой.

В. А. Бондарь
(Санкт-Петербург)

В ПАМЯТЬ ОБ АЛЬБИНЕ

В глаголах прошедшего времени «был», «была» сокрыты какая-то безысходность и безнадежность, особенно когда эти глаголы стоят рядом с именами близких, дорогих тебе людей.

Вот уже больше года, как нет с нами Альбины Хакимовны, но сердце и разум отказываются в это верить, потому что уж слишком несовместны ее яркая насыщенная жизнь с уходом из этой жизни.

Я познакомился с Альбиной, когда поступил в аспирантуру Института Лингвистических Исследований, то есть более пятнадцати лет назад. И могу с гордостью сказать, что она стала моим другом.

Талантливый ученый, которого знали и ценили во многих уголках мира, гордая и неприступная с виду, она была очень чутким, отзывчивым, прекрасным человеком и просто красивой женщиной. Наши с ней встречи, к сожалению, были нечастыми, но всегда очень интересными и насыщенными. Вот и сегодня, когда я захожу в Институт, я все время в предчувствии того, что сейчас она выйдет мне навстречу со словами: «Володя, привет! Как дела? Что нового?» и завяжется наша долгая интересная беседа.

Она готова была прийти на помощь всем и всегда, в ее груди билось большое, доброе сердце, которое в итоге и не выдержало этого напряжения.

В ПАМЯТЬ ОБ АЛЬБИНЕ

Говорят, когда падает звезда, это умирает человек, но я верю, что звезда Альбины будет еще долго сиять на небосклоне, потому что она будет продолжать жить в нашей памяти и наших сердцах, в сердцах тех, кому так не хватает ее сегодня.

Низкий поклон Вам, Альбина Хакимовна, за Вашу яркую, но такую короткую жизнь. Светлая и вечная память!

А. В. Жугра
(ИЛИ РАН, Санкт-Петербург)

А. Х. ГИРФАНОВА — АЛБАНОВЕД И БАЛКАНИСТ

Имя Альбины Хакимовны Гирфановой хорошо известно среди двух народов, живущих в противоположных точках Евразии — у удэгейцев на Дальнем Востоке и в стране албанцев на западе Балканского полуострова. Ее первой любовью была Албания и албанский язык, и эту любовь А. Х. пронесла через всю свою жизнь. Но жизненные обстоятельства сложились так, что А. Х. стала заниматься языком удэгейцев и их духовной культурой, выезжая неоднократно в места их проживания. Поехав в первую свою экспедицию, А. Х. должна была общаться с удэгейцами сначала как с «носителями языка», но узнав близко этих людей, она полюбила их уже не как ученый, а как человек, принимающий близко к сердцу судьбу этого и других малочисленных народов Российской Федерации. Первые научные работы А. Х. посвящены именно удэгейскому языку, и в целом из общего списка публикаций заметную часть составляют труды по маньчжуроведению и алтаистике. Однако в этом списке имеется и другая весомая часть — работы по албановедению и балканистике, о них и пойдет речь в данной статье.

По первому научному образованию Альбина Хакимовна — албановед, она закончила отделение албанского языка и литературы Ленинградского государственного университета

(ныне СПбГУ) в 1981 г. Надо отметить, что этот выбор был все-таки не вполне случайным. По словам самой А. Х., определенную роль сыграло интервью А. В. Десницкой корреспонденту журнала «Наука и жизнь». В этом интервью Десницкая говорила о своих занятиях балканскими языками и в частности «интереснейшим и наименее изученным из них — албанским», единственным (наряду с греческим) из сохранившихся древних языков Балканского полуострова¹. Напомним, что отделение албанского языка и литературы впервые было открыто в нашей стране в 1957 г. в Ленинградском университете именно по инициативе профессора, позднее — члена-корреспондента РАН А. В. Десницкой.

Учителями А. Х. в университете были Агния Васильевна Десницкая, Гертруда Иосифовна Эйнтрей и Ирина Ивановна Воронина. Десницкая читала основные фундаментальные курсы по албановедению, Эйнтрей вела курсы албанской литературы, лексикологии и лексикографии, Воронина, наряду с лекциями по грамматике албанского, вела практические занятия языком. Годы обучения А. Х. в университете относятся к тому длительному периоду (1961–1990 гг.) полного разрыва всех отношений между Советским Союзом и Албанией, когда ничего «живого» из страны не приходило, и всю литературу (научную и художественную) приходилось добывать через третьи страны. Что уж говорить о том, чтобы услышать настоящую албанскую речь! В этих условиях только талант преподавателей, их компетентность, их увлеченность своим делом могли сделать обучение специальности албановеда полноценным и интересным.

Верность албанскому языку Альбина Хакимовна хранила всю свою жизнь, но первый научный опыт она приобрела на ниве тунгусо-маньчжуроведения. Научным руководителем А. Х. в этой области был О. П. Суник (1912–1988) — впоследствии она

¹ По решению ЮНЕСКО 1975-й год был объявлен Международным годом женщин. Журнал публиковал ответы известных женщин-ученых на вопросы своего корреспондента В. Янкулина. Ответы А. В. Десницкой приведены в статье: «Из прошлого — в настоящее, из настоящего — в будущее ...» («Наука и жизнь», 1975. № 11. С. 18-20).

напишет о нем статью (*Гирфанова 2002*)¹. В 1989 г. А. Х. защитила кандидатскую диссертацию на тему «Индикативные формы глагола в удэгейском языке». Присутствовавшая на защите как член Ученого совета А. В. Десницкая приняла участие в дискуссии, сказав, что давно знает А. Х. как человека «...совершенно исключительно порядочным, добросовестным отношением ко всему, что она делает. И это получило выражение в высокой лингвистической культуре работы»². И далее Агния Васильевна произнесла слова, которые оказались пророческими: «Но мне также приятно видеть, что Альбина Хакимовна не забывает свою первую научную специальность: мы, балканисты, постоянно видим ее и приветствуем в своем кругу, и она является членом нашего коллектива»³.

Действительно, маньчжуроведение и балканистика в научной работе А. Х. идут параллельно, с небольшим преобладанием первого, а иногда даже взаимодействуют. Публикации А. Х., связанные с Балканами, можно объединить в два блока: (1) балканская тюркология (наиболее значительная часть) и (2) албановедение.

* * *

Балканская тюркология А. Х. Гирфановой включает серию статей, посвященных разным аспектам большой темы тюркских заимствований в языках Балканского полуострова.

Ранние работы касаются балканской топонимии, проблемы которой А. Х. разрабатывала совместно с Н. Л. Сухачевым, романистом по университетскому образованию. Хотя в этой области балканистики имеются весомые достижения⁴, многое еще предстоит сделать как в рамках национальных филологий, так и в общем балканистическом плане. В первой же публикации рассмотрены 11 названий населенных мест, расположенных

¹ Ссылки на эту и другие работы А. Х. Гирфановой, упоминаемые в данной статье, см. выше в списке ее трудов (под датой).

² Архив ИЛИ РАН. Оп. 2. Д. 763. Л. 53.

³ Там же. Л. 54.

⁴ Например, см.: *Соболев 2013*, где в разделе «Балканская топонимия и топонимика» дана информативная оценка работ по этой проблематике.

на территории современной Румынии (*Гирфанова, Сухачев* 1993). Далее последовала целая серия статей, в которых представлены и микро-, и макротопонимы, в том числе такие ойконимы, как названия средневековых балканских земель Бессарабия, Богдания, Буджак, Добруджа, Валахия, Кумания (1994; 1996; 1997; 2004; 2017). Отмечая присутствующую в некоторых работах по данной проблематике национальную пристрастность исследователей, авторы считают целесообразным «состыковать различные точки зрения на происхождение соответствующих наименований и оценить степень достоверности конкурирующих между собой этимологий» — оценить лингвистические и культурно-исторические доказательства предлагавшихся объяснений того или иного топонима (*Гирфанова, Сухачев* 1994б: 89). В ряде случаев выдвигаются и собственные этимологии некоторых топонимов или вносятся интересные уточнения к уже имеющимся объяснениям: например, см.: *Гирфанова, Сухачев* 2018 (этимология топонима Берат — название города в Албании).

Топонимические исследования, требующие знания не только географических реалий, но и динамики языковых контактов, естественно привели к изучению истории этнических процессов, происходивших в Балканском регионе, и в частности, к истории проникновения сюда тюркских племен. Итогом этого интереса стала статья «Тюркские этносы раннего средневековья в Юго-Восточной Европе (к проблеме тюркских “заимствований”» (*Гирфанова* 2001). В кратком обзоре ранней истории Балкан, связанной с проникновением тюркских этносов, удалось показать значение этого адстрата в формировании балканской культурно-исторической общности. Хотя печенежско-огузские элементы, как отмечает автор, практически не вычленены или трудноуловимы¹, «проблема тюркизмов на Балканах отнюдь не сводится к выявлению турецких (османских) заимствований» (там же: 264).

¹ На Балканах имели место нашествия тюркских племен несколькими волнами, североогузские (печенежские) — из Причерноморских степей, кыпчакские (куманские) из Паннонии, и южноогузские (османские) — из Малой Азии. Язык османов наложился на более ранний североогузский страт и отчасти его нивелировал.

Плодотворное сотрудничество Гирфановой и Сухачева в области тюркской топонимии на Балканах, накопление большого массива языковых данных привело к необходимости создания сводного описания всех историко-лексикологических и этимологических сведений по данной теме. Так началась работа над подготовкой словаря тюркских заимствований в балканских языках. Развернутое его обоснование с показом уже подготовленных словарных статей дано в публикации «О проекте словаря “Тюркизмы в языках Юго-Восточной Европы (опыт сводного описания историко-лексикологических и этимологических данных)”» (Гирфанова, Сухачев 2007). В обосновании отмечалось, что проект направлен на последовательную инвентаризацию тюркизмов в балканском регионе и будет включать все зафиксированные к настоящему времени формы, восходящие или гипотетически возводимые к тюркским языкам. Как было подчеркнуто в другой публикации, Словарь «должен отражать степень адаптированности рассматриваемых слов в литературных традициях», а также показать «степень влияния средневековых тюркских этносов, а позже Османской империи на формирование балканского культурно-исторического региона» (Гирфанова 2007: 40, 41). Также авторы видели свою задачу в том, чтобы «подготовить достаточно представительную базу для последующего историко-лексикологического, семиологического и этимологического анализа балканских тюркизмов» (Сухачев, Гирфанова 2009: 266).

За прошедшее с тех пор более чем десятилетие в работе над Словарем достигнуты впечатляющие результаты. Проект был поддержан Президиумами Российской академии наук и Румынской академии и включен в план совместного сотрудничества (тема № 19). Тема получила поддержку Российского гуманитарного научного фонда (грант РГНФ, проект № 12-04-00335а); авторы-основатели для решения некоторых частных вопросов включили в авторский коллектив С. Петрович (Белград), Ю. А. Лопашова и М. В. Домосилецкую.

К 2009 г. были обработаны лексикологические источники по румынскому языку, и относительно полно определен состав тюркизмов в албанском языке, продолжалась работа по определению тюркизмов греческого и балкано-славянских языков.

К тому времени Словарь содержал около 10 тыс. вводных слов. (В настоящее время подготовлено более 18 тыс. словарных статей, включая отсылочные). В балканистических исследованиях ранее уже отмечалось, что заимствованная ориентальная лексика охватывает почти все сферы жизнедеятельности человека, особенно те, которые связаны с реалиями городской жизни (А. В. Десницкая и др.). Большой материал, собранный в Словаре, давал авторам возможность представить выборочно тюркизмы, относящиеся к определенным тематическим группам. Были опубликованы пять статей по темам: музыкальные инструменты, военно-административная лексика, цветообозначения, свадебная терминология, названия одежды.

Тема музыкальные инструменты и термины (*Гирфанова, Сухачев 2007*) для А. Х., имевшей прекрасное музыкальное образование, была особенно близка. В работе указаны 32 лексические единицы, обозначающие разные виды инструментов (ударные, духовые и струнные), а также называющие музыкантов-профессионалов, что в целом свидетельствует о «тюркской (в т. ч. османской) составляющей музыкальной культуры на Балканах» (там же: 188). Своеобразное развитие ряда тюркизмов отмечено для румынского языка, где, например, тур. *tepsi* 'поднос, блюдо' > рум. *tipsii* pl. 'цимбалы'.

Интересные наблюдения позволяют делать даже фрагментарный языковой материал о цветообозначениях тюркского происхождения в балканских языках (*Гирфанова, Сухачев 2011*). Авторы предполагали показать наименования, входящие в градуюальную оппозицию *белый — серый — черный*. Оказалось, что заимствованных названий для белого цвета не выявлено, поэтому рассмотрены только названия для оттенков серого и черного. Наименования оттенков серого цвета (от светлого к темному) представлены производными формами от соответствующих тюркизмов и отмечены только в румынском языке. Для обозначения градации черного используются заимствованные лексемы, обозначавшие в турецком артефакты с определенными цветовыми характеристиками: *kahve* 'кофе', *katran* 'смола, деготь', *kestane* 'каштан', *kına* 'хна', *kurum* 'сажа'¹.

¹ В целом для албанского языка характерна значительная гетероген-

В статье 2014 г. А. Х. представила турецкую военно-административную лексику, проникшую в языки Балканского региона. Эта лексика имеет разный статус и делится автором на: (а) историзмы в строгом смысле слова, (б) лексику, отражающую заимствования реалий и (в) лексические заимствования в прямом смысле слова. Турцизмы-историзмы, всего 10 лексем, извлечены автором из «Описания Молдавии» (1716) бывшего господаря Молдовы Дмитрия Кантемира (1673–1723). Интересно, что некоторые из этих турцизмов, представленные в книге Кантемира в латинской транскрипции и соответственно эксплицированные им, сохранились только в румынском языке, как, например, рум. уст. *paic* (XVIII в.) ‘стражник (султана, господаря)’, также ‘привратник, швейцар’ < тур. *peyk* ‘спутник’, ‘курьер, гонец, посыльный (из стражников султана)’, ср. у Кантемира *peiki* ‘*cursores, pedisecius*’ (Гирфанова 2014).

Некоторые материалы Словаря представлены в кратком обзоре турцизмов, проникших в терминологию свадебного обряда в балканских языках (Гирфанова 2015). Автор приводит более 50 лексических единиц, указывая, что «чаще всего переосмысления турцизмов в контексте свадебного обряда отмечаются в албанском и болгарском языках», что соответствует «и более распространенному в прошлом двуязычию в ареалах их бытования» (там же: 95).

Хотя А. Х. отмечает, что лексемы из материалов Словаря, входящие в данную тематическую группу, приведены в этой статье лишь частично, они уже дают основание для некоторых предварительных наблюдений. Прежде всего, мы видим, что они демонстрируют неравномерность распределения турцизмов по символическим языкам-кодам свадебного обряда. Наибольшее количество (25 лексических единиц) относится к предметному коду (украшения и одежда невесты, обозначения приданого), затем следует персонажный код (14 единиц: дружки на

ность в сфере цветообозначений, об этом см. работы А. Ю. Русакова (Русаков 2006) и др., посвященные реконструкции основных стадий развития системы албанских базовых цветообозначений. Характерно, что только обозначения белого и черного являются в албанском языке индоевропейскими по своему происхождению.

свадьбе, выполняющие разные функции), акциональный код (9 единиц: обозначение определенных этапов свадебного ритуала) и только две единицы вербального кода. Это говорит о разной степени проницаемости различных составляющих свадебного обряда и о целесообразности изучения этого обряда как в лингвистическом, так и в этнографическом аспектах¹.

* * *

Албановедческие работы А. Х. также отражают интерес к вопросам лексики языка и в некоторой степени являются следствием педагогической деятельности автора. Она вела практические занятия на отделении албанского языка и литературы, читала курс албанской лексикологии и лексикографии, руководила подготовкой курсовых и дипломных работ. Чтение со студентами албанской прессы побудило А. Х. подготовить учебное пособие «Русско-албанский словарь-минимум общественно-политической лексики» (2007). Бурные события в политической жизни Албании на рубеже XX–XXI вв., сопровождались появлением целого ряда терминов, которые не имели отражения в толковых и двуязычных словарях. Словарь А. Х. вполне восполнил этот пробел². В приложении даны тексты с параллельным переводом с русского на албанский язык. Словарь снабжен также списками сокращений международных организаций, встречающихся в албанской и русскоязычной прессе.

¹ Приятно отметить, что в СПбГУ под руководством А. Н. Соболева готовится диссертация на тему «Особенности языкового кода свадебного обряда родопских болгароязычных мусульман (помаков)». Аспирант Д. Д. Балашевич выступала с докладом о турецких и греческих лексических заимствованиях в языковом коде свадебного обряда помаков (XLVII Международная филологическая конференция, 19–28 марта 2018 г., СПб.).

² Отметим, что в Албании со второй половины XX в. активно велась и ведется работа по созданию терминологических словарей для различных областей знания. Что касается общественно-политической лексики, то в этой сфере разработана одна из самых богатых терминологических систем албанского языка, содержащая в большом количестве и термины-слова (включая композиты) и терминологические дефиниции (сочетания слов), см.: *Samara* 1972: 281.

Через несколько лет Альбина Хакимовна подготовила второе учебное пособие, посвященное лингвистической терминологии (Гирфанова 2012). Хотя в албанской филологии сохраняется определенное количество общепринятой международной терминологии, для многих понятий создаются новые термины, образованные на албанском языковом материале. Подготовленный А. Х. Словарь, несомненно, облегчал студентам чтение научной лингвистической литературы.

Интерес к терминологической проблематике, да и просто элементарный поиск албанских терминов для передачи понятий компьютерных технологий, привели Альбину Хакимовну к вопросам становления нормы литературного албанского языка (Girfanova 2003). Известно, что литературная норма – понятие историческое, ее становление обусловлено уровнем общественного развития и общей культуры народа, конкретными условиями ее формирования. Албановеды хорошо знают, с какими трудностями столкнулось албанское общество в длительном процессе формирования албанского литературного языка, в частности, — с проблемой определения его диалектной базы.

В указанной работе 2003 г. А. Х. сообщает албанскому читателю сведения о сходных проблемах, существующих при выборе диалектной базы литературного языка для тунгусо-маньчжурских языков. Переходя к собственно албанской компьютерной терминологии, А. Х. обращает внимание на значительную вариативность имеющихся терминов, что свидетельствует об их еще не устоявшемся характере. Из приводимых А. Х. примеров можно заметить «конкуренцию» как заимствованных терминов (*programet / softet*), так и собственно албанских (*escape / ikje / largim / braktisje*). Отмечено также влияние итальянского языка, напр., для понятия «автоответчик (телефонный)» используется *sekretari telefonike* — перевод итал. *segretaria telefonico*.

Преподавателям албанского отделения Университета приходилось создавать также пособия, не имеющие отношения ни к научной, ни к педагогической деятельности. Речь идет о трехязычном англо-сербско-албанском разговорнике, в подготовке которого А. Х. принимала участие вместе с коллегами кафедры общего языкознания СПбГУ (2004). Этот разговорник был

подготовлен по просьбе Миссии ООН в Косово и МВД РФ для сотрудников Российского контингента международной полиции ООН в Косово и издан в г. Печ в Косово. Приобретенный опыт был, тем не менее, полезен в плане знакомства с лексикой и фразеологией специфического наполнения.

А. Х. обладала даром общения, и, часто бывая на Балканах, обрела широкий круг знакомых и коллег. Одним из результатов таких контактов явилось ее участие в международной конференции, посвященной изучению албанского языка как иностранного (Белград, 2013). То, что местом этой конференции был выбран именно Белградский университет, не является случайным. Здесь сохраняется одна из самых старых в Европе традиций изучения албанского языка — и как иностранного в вузовском преподавании, и как объекта научного исследования¹. В своем сообщении А. Х. дала краткую характеристику истории албанского отделения Санкт-Петербургского университета, рассказала об учебном процессе и о летней практике студентов (*Girfanova* 2013).

* * *

А. Х. была общественно не равнодушным человеком. Она явилась инициатором и настойчивым координатором подготовки нескольких сборников, таких как «*Varietas delectans*» (СПб., 2012), посвященный 70-летию Н. Л. Сухачева, и «*ALKIŠ VITIG. Scripta in honorem D. M. Nasilov*» (М., 2015) — сборник статей к 80-летию Д. М. Насилова. Активно содействовала А. Х. и появлению сборника «Актуальные вопросы тюркологических иссле-

¹ Становление сербского албановедения тесно связано с именем Хенрика Барича (1888–1957), профессора Белградского университета, индоевропеиста и романиста, который первым из ученых Сербии начал основательно изучать албанский язык. В 1920–1921 учебном году на философском факультете Белградского университета им был введен курс истории и грамматики албанского языка, что считается началом албановедения в сербской науке. По его инициативе и при его участии был основан журнал «Архив за арбанаску старину, језик и етнографију» (1923–1928. I–IV). Х. Барич — автор «Введения в историю албанского языка» (*Barić* 1955), явившегося, в сущности, первой исторической албанской грамматикой.

дований» (СПб., 2014), посвященного 75-летию В. Г. Гузева. Она выступила как один из редакторов сборника статей памяти А. С. Герда, «*Verba magistro*» (СПб., 2016), для которого подготовила открывающую это издание статью «Служение слову и культуре», рассказывающую о пяти поколениях педагогов и ученых, оставивших яркий след и в истории России, и в истории Англии. Именно благодаря инициативе А. Х. в названных изданиях представлен очень широкий круг участников.

На заседаниях и конференциях мы часто видели Альбину Хакимовну, делающей фотоснимки на мобильный телефон. Она фиксировала все важные события, а потом дарила коллегам отпечатанные фотографии или присылала их по электронной почте. Ее фотоархив мог бы стать частью фотолетописи научной жизни Петербурга.

Одна из фотографий, сделанных Альбиной, переносит меня в август 1990 г., в Югославию. Нас было трое — Альбина, Марина Домосилецкая и я. Мы направлялись на Семинар по албанскому языку, литературе и культуре в г. Приштину. В Белград прилетели утром, до вечернего поезда в Приштину было еще далеко, и мы пошли знакомиться с городом. Но после бессонной ночи усталость вскоре одолела нас, и хотелось хотя бы час-полтора подремать где-нибудь на лужайке в парке. Однако неутомимая и неумолимая Альбина сказала, что нельзя уехать, не посетив «знаковое» место Белграда — Скадарлию. Квартал Скадарлия — место встречи поэтов, художников и вообще местной богемы: он состоит из одной мощеной улочки под названием Скадарска. Активная жизнь на ул. Скадарска начинается вечером, а когда мы пришли, там было тихо, малоллюдно, и все дышало каким-то балканским очарованием. И я вижу перед собой маленькое кафе на улице, где мы выпили лимонада, обилие цветов, распахнутую дверь художественного магазинчика-галереи, куда мы только что заглянули, и Альбину, делающую свой новый снимок...

Литература

Русаков А. Ю. Базовые цветообозначения в языке старых албанских письменных памятников // Проблемы балканской филологии. Сборник статей. СПб: Наука, 2006. С. 142–160.

- Соболев А. Н.* Основы лингвокультурной антропогеографии Балканского полуострова. Т. I: Homo balcanicus и его пространство. СПб.: Наука; München: Verl. Otto Sagner, 2013.
- Barić H.* NËmje në historin e gjuhës shqipe. Prishtinë, 1955. — Перевод с сербскохорватского рукописного оригинала осуществлен Х. Тачи (Hilmi Taçi) и Х. Калеша (Hasan Kaleshi).
- Samara M.* Mbi leksikun politico-shoqëror të shqipes dhe mbi zhvillimin e tij pas Çlirimit // Studime mbi leksikun. Tiranë, 1972.

Ю. В. Ефименко
(Хабаровск)

В ПОИСКАХ ЧЕЛОВЕКИИ. АЛЬБИНА

О жизни и содержании всякого человека никому и никогда не дано рассказать в несомненной мере. Несмотря на давно издаваемую серию «Жизнь замечательных людей» («ЖЗЛ») с её авторами, редакторами, рецензентами, прочей исторически и литературно досматривающей и присматривающей публикой. Даже при опыте всего человечества это навсегда невозможно.

Жизневоспроизведение конкретного бытия — из области Абсолютной истины, а та категорично не подлежит исчерпывающей полноте в изучении, тем более — воссозданию. Каждая наша минута — след причинно-следственной бесконечности. Сколько глубоко ни погрузись в чью-то жизнь, коснувшейся твоей, нам дано лишь схватить на лету зыбкий портрет.

И да простятся мне вероятные неточности. Я сужу только о личности. Когда она есть, её разглядеть нетрудно.

Глядячи моими глазами, Альбина носила облик и образ английской королевы!

С особой статью: с королевской осанкой (не простое дело с её высоким ростом), с манерой держаться независимо и *распорядительно*, но не отстранённо и ничуть не властно при поставленном с рождения, не наигранном внимании к окрестностям и неизменности культуры *доброжелания*, заключённой прежде всего в полноте и стойкости интереса ко всему, что содержало вочеловеченный смысл (и жесткой нелюбви к замочным скважинам!). С непременной притягательностью, становясь, где ни

появилась бы, произвольно центром общего внимания. Всё от сильного характера и богатого внутреннего мира.

Но и с редкостными чертами лица, которые можно приписать к любому из европейских женских типажей. С лаконичной и ясной речью, вызывавшей симпатию музыкальной тональностью — мне всегда слышался безгоризонтно свободный степной ветер.

В начале 80-х, когда мы встретились впервые, случайно и в не самом царском из мест на свете — на автобусной остановке в селе Малышево, под Хабаровском. Она сразу же приметилась всем этим, выделяясь в группе поджидавших рейса в город. Совершенно не местные, выше среднего интеллигентные люди. Я подумал — очередные москвичи повидать петроглифы Сикачи-Аляна. Нет, ленинградцы и с интересом поглубже — этнографы.

В автобусе мы оказались рядом и продолжили разговор на том особенном и радующем душу языке, который зову «университетским» — со стремительным, но не дилетантским скольжением по темам. Как художник легко набрасывает эскиз за эскизом, которым дозволено стать и картинами. Содержательное общение полезных друг другу собеседников.

На конечной остановке обменялись адресами.

Был и ещё один располагавший штрих, о котором узнал лишь после её смерти: оба из офицерских детей!

Дети советских (гарнизонно кочевавших!) офицеров легко находили друг друга в любой компании и толпе. Своеобразная детская каста! Против ровесников как бы взрослее, самостоятельнее в суждениях и поступках. Поувереннее в своих силах и более стойкие в намерениях и обещаниях. Способные постоять за себя и за друзей. И несравнимо выносливее в испытаниях и передрягах. С офицерскими детьми мне на дорогах судьбы всегда было проще. Мы быстрее понимали и произвольно поддерживали друг друга.

Наверняка и это сыграло свою роль в том, что именно с нею мы не затеряли отношений даже во всей сумятице и безалаберщине, в отменном неблагополучии нагрывавших перемен. Непременно виделись с моим появлением в Питере и её командировками на Дальний Восток. А ведь адресами я обменялся и с

другими, с кем поначалу перекидывались приветами и короткими новостями.

В тот летний вечер мне в голову не могло прийти, что однажды буду писать о ней некролог.

Вот эти поминальные строки:

«Альбина пришла к нам из Человекии!

Да. Такой страны ни на одной карте мира не было и нет. И ещё очень долго не будет. Но люди-то оттуда приходят! И она — одна из них.

Со светлой до прозрачности, чуткой к жизни душой. С её природно пытливым, добрым и ясным умом. С её во всём вочеловеченной личностью. И с особенной, тонкой женственностью, которую прописал в своих принцессах Андерсен.

Такими будут многие, но только через тысячи лет.

Альбину прислали к нам очень дальние потомки, за кем, как за нею, не водится ни малейшей жестокости, никакой корысти, ни единого зла. Чтобы показать и доказать нам, что и сегодня, среди многоликого невежества и всяческой мерзости, можно стать и быть доподлинно человеком. Широко развитым. Убедительно умным. Глубоко сострадательным. Выносливо совестливым. Генетически благородным. И безоговорочно самоотверженным.

Мы не очень умелы в оценке и поддержке таких. И уже потому им нелегко живётся. Но они никогда не лакействуют, не приспособливаются, не разыскивают лазейки к своему благополучию. Они с жизнелюбивой искренностью и неуклонной честностью прокладывают свой путь, указывая верную дорогу и нам.

Альбина доказала это в исчерпывающей мере.

Она проживала среди нас интегральным человеком. Посланцем тех, кто дойдут наконец до границ мыслящей материи с правом числить себя в её составе.

Альбина ушла обратно, в свою Человекию, до которой нам не дотянуться. Но по её законам, ещё плохо распознанным нами, Альбине уже никогда не умереть там, где для неё всё родное.

Аминь, друзья!».

Я отвечаю за свои слова. У меня есть все основания так думать и писать. И не *некроложно*, а строго социально-психологически, коль совершенно не выветрили университетскую квалификацию ни «апрельский ветер перемен», ни все тайфуны «реформ» и умственной свистопляски, последовавшие за ним. Знания, если они были именно таковыми, никакой власти или партии не принадлежат!

Мы встречались редко. От силы раз-другой в год. А и поныне различаю, слышу её очень отчётливо. Профессионально писательская память на людей отличается от обычной: хранит не собрание отдельных примет и черт — *реплицирует* человека в объёме и движении. С его жизнью. И в том сокровенном богатстве, которое носит в себе, не делаясь с округой. Бывает, и с самим собой. У неординарных, как Альбина, это совершенно в порядке вещей. Им не до болезненного самокопания. Тягучая и переменная самооценка не из главных беспокойств. И так всё с видно — по результатам. И в сравнении с важнейшими задумками, о которых мы знаем хорошо, только сами.

В Альбине глубинно проживал выразительно женский человек, кого подметили в своём веке Тургенев, Чернышевский, Лесков, Чехов¹. И не в противу «русской женщине»

Вместе с Ю. В. Ефименко на набережной Амура, Хабаровск, сентябрь 2006 г.

¹ И. С. Тургенев — Елена Стахова («Накануне», 1859), Н. Г. Чернышевский — Вера Павловна («Что делать?», 1863), Н. С. Лесков —

Некрасова, что и «коня на скаку остановит, и в горящую избу войдёт...» — лишь продолжающейся в другом раскладе жизни. Но поболее свободолобивый. Кого не по собственной воле замуж-то никак не выдать!

(Вот и сюжеты у классиков завязываются с расстройством назначенной свадьбы!)

Лучше всего, на мой взгляд, его выразил, и вот уж парадокс — тоже поминально, И. С. Тургенев («Из письма в редакцию “Вестника Европы” по поводу смерти С. К. Брюлловой», 1877): «В ней воплотился один из лучших наших женских типов. В каждом её слове, взгляде, движении высказывалась душа свободная — свободная прежде всего! чуждая всему мелкому, низкому, узкому, деятельная, трудолюбивая, всегда готовая помочь, принести пользу...»

Кстати, и тургеневский портрет Брюлловой перекликается с портретом Альбины: «Нежно-белый лоб светился умом и чуткостью мысли, та же живая мысль играла в глазах, звучала в голосе; какая душевная стройность и ясность! Вы чувствовали: хорошая, честная, образованная личность появилась перед вами».

Прибавим черту и от Елены Стаховой («Накануне»): «Слабость возмущала её, глупость сердила, ложь она не прощала во веки веков».

Русских классиков не занимали социально-психологические причины, откуда брались и как складывались такие необыкновенные женские личности.

За них могу сказать одно: как правило, это первенцы-дочери, которые наследуют те ли, иные ли признаки отцовского характера. С психогенотипом скорее мужского, чем женского порядка. С тягой к самостоятельности и решительности.

И узнав, что всё так и есть — Альбина в семье старшая из детей, тому ничуть не удивился.

В наивеличайшем разделении людей на половины мужскую и женскую (ничего оригинального и мистического — природное заимствование!), как раз такой склад женщин ныне позарез нужен, чтобы покончить с патриархатной червоточинной

Лида («Зимний день», 1894), А. П. Чехов — Надя («Невеста», 1903).

в наших взглядах, что правильно-неправильно во взаимоотношениях и где чьё место в семье и за её пределами. Факт ума и действенность совести не предусматривают половых разграничений, нуждаясь лишь в раскрепощении. Как было у Альбины.

Прислушаемся к убеждению Чернышевского: «Как прям, справедлив, силён и проникновенен дух, которым наделена женщина от природы! И этот дух остаётся неиспользованным обществом, которое отбрасывает его в отходы, раздавливает его, вычёркивает. *Путь человечества к прогрессу был бы в десять раз быстрее*, если бы интеллект женщины вместо презрения и бессмысленной траты использовался бы продуктивно».

Кстати, советская эпоха с её опытом исчерпывающе это подтвердила!

Что стоит за профессиональным выбором Альбины двух «периферийных» для широкого внимания, далёких и географически друг от друга языков — удэгейского и албанского, я не знаю полного ответа. Но в том, что свою роль сыграл именно её характер, уверен. В юности и самому, случалось, выговаривали: ну ты вечно — не как все. «Как все» — путь поражённых умственной ленью.

За её поступками, которые доводилось видеть и о которых слыхивал от других, просматривались прежде всего пытливость и не сдающаяся совестливость!

Напомню: свойство совести — это квинтэссенция родового человека в человеке! Выражение степени вочеловеченности каждого из нас. Исторически нажитое всем человечеством умение поступать «по совести» — это нравственное чутьё на правду поверх всяких расписанных и затвержденных уложений, приказов и правил. Это удивительная способность, вложенная в нас с детства. Развиваемая нами далее или растаптываемая в пыль. Каждому — своё!

На моих глазах её преданность затёртому во льдах «перестройки» и «реформ» удэгейскому селу Гвасюги со всем его населением и потрохами больших и малых проблем далеко выходила за сугубо филологические берега. Это было великое человеческое сопереживание, сопровождающее в делах природы незаурядные, не воспринимающие параграфы законов и полити-

ческие установки за божественные откровения, а истовые заверения властей за небесные гарантии. Живые встречи и впечатления превыше! В ней никогда не остывал дух вочеловеченного до мозга костей учёного.

Альбина очень остро переживала *практическую* приговоренность удэгейцев в лучшем случае к прозябанию. С перспективой бесследного растворения среди остатков своих исконных лесов, люто вырубаемых рыночниками под барабанный грохот благостных конференций, семинаров, фестивалей и прочих официозных мероприятий. Альбина горевала, что вслед языку уходят и носители их коренного духа и национальных традиций. Зримо, беззащитно, приговорно. Один за другим.

Возвращаясь из удэгейской глубинки, она говорила об этом с открытой болью, с бесконечной тревогой, но и с настойчивым желанием сделать возможное, чтобы остановить беду. Не как заезжий и сострадательный филолог («учёная дама», по Чехову), а *стержневой человек* — доподлинно человек, кому приспел срок возвыситься во всех нас над «пищеварительной философией» (Достоевский), чтобы выдернуть нашу современность из-под мерзавцев, какими бы *президентствами* или *миллиардерствами* ни укрывались. Истина непреложна. Или же тупики и крах.

Я слушал ее, думая: ах, черт возьми! Побольше бы таких, как она — нравственно и умственно бесстрашных! Другою была бы жизнь. А правили бы нами и делами уж точно таланты, а не туземно-пиарно разрисованные посредственности.

Альбина никогда не говорила длинно, до скуки или раздражения затяжно, еще и слушая исключительно саму себя. Вот уж не ее черта! Грех многоначитанно велеречивых людей, что закатывают длинные монологи с явной тоски по амвонам, трибунам и разинутым рта́м. Неутомимо деятельные, как она, и в том на порядок человечнее. Она была очень чутка не только к своим словам, избегая излишних ораторских форм, но и к собеседнику, за кем *презупционно* признавала ничуть не меньший ум. С тем наивысшую из ценностей нашей жизни — время. Своё и чужое.

Разговор с ней всегда оставлял доброе и *развивающее* впечатление! Беседовать с ней было по душе и в радость, какой

темы — аж по философию Бесконечного! — ни коснись. Альбина выделялась редким свойством — думать быстро, качественно, без пауз тугодумства и откликаться без *замудрений* многознайства. Вот уж точно, что речь, мышление и личность теснейше взаимосвязаны!

Она умела именно слушать! Уточняя, подправляя и даже возражая ничуть не категорично, но твёрдо, не безапелляционно, а убеждённо. Лично мне людей с подобным даром, вызывающим неоспоримое уважение, встречалось очень мало.

У неё был в порядке вещей самый редкий из тактов — вдумчивости. От корней нашей человеческой природы (основ мыслящей материи!). И это не безграничная терпимость. Кого-то ей приходилось укорачивать. Лаконично, а всё же тактично.

Альбина умела смотреть. Глядя на тебя обычно с выносливым спокойствием. И не просматривая пристально душу до последней кладовки, а оставаясь, как свойственно только вежливому гостю из порядочных людей, строго в пределах гостиной. Достаточно для дружески оживлённого общения!

У неё был особенный — *портретирующий* — взгляд. Четко и ясно отражающий тебя, что напротив, как чистейшей работы зеркало, отчего ты и сам чувствовал не только, каков сегодня, но и насколько умён вообще. Она им вытаскивала на свет твоё же затерянное в суете сует заветное честолюбие, окрыляя его заспавшимися надеждами с безнадежно отложенными, но еще живыми планами и намерениями.

Выделив в Альбине особенную женственность, «которую прописал в своих принцессах Андерсен», я ничего не приукрасил в *прощательном* порыве — не из щедрых красотостей, на которые бываем горазды в таких случаях.

Андерсен писал в сущности притчи. Философские сказки для взрослых. Но в первую очередь для тех из них, кто не забыл своего детства с его мудрым языком. Населенные королями и принцессами, свинопасами и портными, великим числом аллегорических фигур и вещей, они все зеркальны человеческому миру.

Так и андерсеновские принцессы различны. Среди них — скрытые, кого выявить очень не просто. Как принцессу на горошине! С высокородством их светлой души, сохранявшимся и

под самым пастушеским платьем. С их особой — *женственной проницательностью* прочитывать жизнь и людей, отношения и характеры, будто с ответственностью сразу за весь человеческий род!

Именно такая женская личность содержалась в Альбине. Сознавала ли она сама или нет.

И такими будут очень многие, но, думаю, через изрядность тысячелетий.

Я не числю за Альбиной никакого *сверхсвойства*. Она была просто нормальна — с исправно, взвешенно и выносливо работающими мозгами. Выглядя из-за этого белой вороной в нашей густо ненормальной для развитых людей современности. Это мы, глядишь, скачем по умственному полю, как пьяный драгун, — то и дело не попадая ногой в стремя. Не дотягивая до желаемых и вполне возможных своих же способностей.

Вспомним Горького: Человек — это звучит гордо! Да, гордо. Но и *ответательно!* За свой и окрест человеческий мир — за человека в себе и в других, за признание жизни вокруг, за устремленность к заветным целям, за устойчивость веры в себя не только благодаря чему-либо, а и вопреки всему. За всеобщность жизнелюбия. За доброту соратничества, а не выгоду *конкуренции*.

Это всё Альбина. С убедительным в живой человечности наполнением судьбы и личности. Повыше в человеческом благоденствии и всех английских королев.

С внезапной смертью Альбины каждый из нас, близких и друзей, неизбежно потерял часть самого себя.

Я лично — последнего соратника на дороге к Человечии. Далёкой-предалёкой. Но чертовски замечательной! Тем важнее на ней надежные соратники, как она! А только замены нет и не будет.

Н. В. Лаваллар, Ф. Лаваллар
(Париж)

ДВЕ ЗАМЕТКИ ОБ АЛЬБИНЕ

Альбина была ученицей в группе, где я преподавала французский на кафедре иностранных языков Академии Наук. Она в это время работала в Институте Языкознания, который тогда находился в одном здании с кафедрой. Поэтому мы часто виделись не только во время занятий. Несмотря на разницу в возрасте, у нас сложились дружеские отношения, сохранившиеся и после моего отъезда во Францию. Мы переписывались и встречались, когда я приезжала в Петербург.

Первый раз Альбина была во Франции в сентябре 1997 г. на конгрессе по шаманизму, который проходил в Шантийи. У них было немного свободного времени, но она была рада, что я смогла походить с ней и её коллегами по Парижу. Потом она была несколько раз у нас по приглашению. Мы ездили смотреть замки на Луаре, дом Клода Монэ, дворец Фонтенбло, дачу Тургенева под Парижем и просто гуляли по городу. Я с удовольствием вспоминаю эти дни.

В Петербурге мы жили недалеко друг от друга и в последние годы у Альбины были ключи от моей квартиры. Обычно я приезжаю два раза в год. Без просьб с моей стороны Альбина каждый раз перед моим приездом включала холодильник, наполняла его необходимым для начала жизни в квартире. Это создавало обстановку теплоты в доме. Мы ходили вместе на выставки, в театры. Почти каждый день Альбина забегала к нам,

В Фонтенбло с Н. В. и Ф. Лавалларами,
июнь 2011 г.

хотя бы ненадолго, а если не могла, то звонила, чтобы узнать, как прошёл день и не может ли она что-то сделать для меня.

Внимание и готовность всегда помочь людям были свойственны ей. Это отмечали все знавшие её. У неё был очень гостеприимный дом. И она и её мама любили принимать друзей. Несколько раз я оказывалась в Петербурге в день рождения Альбины и это был очень приятный праздник. Когда я возвращалась во Францию, мы продолжали переписываться почти ежедневно по электронной почте. Так было до самых последних дней.

Трудно смириться с тем, что мы больше не увидим Альбину, не услышим её голоса. Мне её очень не хватает.

* * *

Albina passe à la maison en revenant de l'université. Elle apporte toujours un petit cadeau, un DVD, un livre ou des fleurs, un gâteau, des *pirojki* pour le thé. Albina me parle en russe. Je lui réponds en français, une langue qu'elle comprend mais parle avec difficultés.

Quelquefois, quand Natacha est occupée ailleurs, elle m'accompagne en ville. Je me protège du soleil et, en plein été, je vais à ses côtés avec un grand parapluie noir ouvert. Albina s'étonne. «Personne ne vous remarque». Albina est très ouverte aux idées nouvelles et très tolérante. Mais, elle ne comprend pas qu'en France, on organise le mariage des homosexuels.

J'aurais voulu l'accompagner en Extrême Orient où elle interroge des personnes âgées qui parlent encore Oudégué. Mais ce n'est pas possible et d'ailleurs elle n'a plus de crédit pour ces missions.

Albina craignait une opération à cœur ouvert et aurait voulu être opérée en France où on pratique des opérations moins invasives. Mais, Albina n'a jamais pu trouver l'argent nécessaire. Elle a renoncé et elle est morte en Russie.

Je voyais Albina chaque été à Saint Pétersbourg ou en automne à Paris quand elle venait sur. notre invitation. J'ai du mal à comprendre que maintenant elle n'est plus là quand nous venons. Elle nous manque¹.

¹ Альбина заходит к нам по пути домой после университета. Она всегда с небольшим подарком — DVD, книга или цветы, пирожки к чаю. Альбина обращается ко мне по-русски. Я отвечаю по-французски — язык, который она понимает, но не говорит на нем свободно. Порой, когда Наташа где-то занята, она сопровождает меня в прогулках по городу. Мне приходится предохраняться от солнца, и ясным летним днем я шагаю рядом с ней под огромным черным зонтом. Альбина изумлена: «Вас никто не замечает». Альбина вполне восприимчива к новым идеям, и очень терпима. Но она никак не может понять, почему во Франции заключаются гомосексуальные браки.

Мне бы хотелось поехать с ней на Дальний Восток, где она записывает речь стариков, еще говорящих по-удэгейски. Однако это невозможно, а кроме того, у нее нет средств для таких поездок.

Альбина боялась операции на открытом сердце, и ей бы хотелось, чтобы ее оперировали во Франции, где практикуются более щадящие методы лечения. Но Альбине никогда не накопить необходимой для этого суммы. Она от этой идеи отказалась и, вот, ее не стало в России.

Я встречался с Альбиной каждое лето в Санкт-Петербурге, или осенью в Париже, куда она приезжала по нашему приглашению. Мне тяжело осознавать, что ее больше нет здесь, когда мы приезжаем в Петербург. Нам ее нехватает.

БАЛКАНИСТИКА И АЛБАНИСТИКА

Н. Г. Голант, А. А. Новик
(МАЭ РАН, Санкт-Петербург)

ТЕРМИНОЛОГИЯ ОДЕЖДЫ ВЛАХОВ-ЦАРАН ВОСТОЧНОЙ СЕРБИИ И СЕВЕРО-ЗАПАДНОЙ БОЛГАРИИ

У влахов-царан (носителей олтенского говора румынского языка), проживающих на территории Восточной Сербии и Северо-Западной Болгарии, традиционный костюм бытует до настоящего времени. Приводятся сведения о происхождении терминов, обозначающих предметы одежды, об ареале их распространения в карпато-балканском регионе и за его пределами. В основу исследования легли историографические изыскания и полевые материалы авторов, собранные в 2015–2017 гг. в румыноязычных селах Шпиково (Шпикова) общины и округа Заечар, Милошево (Колограш) общины Неготин округа Бор (Сербия) и в городе Брегово одноименной общины Видинской области (Болгария). Важнейшим источником для авторов стали новые поступления МАЭ РАН – предметные коллекции, привезенные из экспедиций для европейских фондов музея, уже находящиеся в основном фонде или проходящие в настоящее время этапы атрибуции, описания и введения в основной музейный фонд через ЭФЗК МАЭ¹.

Ключевые слова: *одежда* (мужская, женская), *терминология*, *влахи*, *Сербия*, *Болгария*.

¹ Предварительно авторами была опубликована статья о терминологии женской одежды влахов-царан Восточной Сербии и Северо-Западной Болгарии (Голант, Новик 2018: 122–133).

Общие сведения об изготовлении и бытовании традиционной одежды. Среди влахов (румын) Восточной Сербии наиболее распространены два говора румынского языка — царанский (олтенский) и унгуриянский (банатский) (*Сикимић* 2003: 85-96; *Зечевић* 1970: 4–7; *Panea et al.* 1996). Носители царанского говора живут на территории общин Заечар, Неготин и Кладово в Сербии и в Видинской области в Северо-Западной Болгарии (*Зечевић* 1970: 4–7; *Panea et al.* 1996). Основным их занятием традиционно было земледелие, главное занятие носителей унгуриянского говора — скотоводство и, в меньшей степени, виноградарство (*Зечевић* 1970: 4–7). Одежда влахов–царан сходна с одеждой румын Олтении и болгар Северо-Западной Болгарии, одежда влахов-унгуриян — с одеждой румын Баната.

Традиционный женский костюм бытует у влахов–царан до настоящего времени, более того, он остается одним из самых ярких маркеров этнической принадлежности. Бытование традиционной одежды в наши дни ограничивается исключительно праздничными днями, во время которых сельские жительницы облачаются в наряды, которые они унаследовали от своих матерей и бабушек либо шьют сами или покупают у сельских мастериц, создающих реплики «народных», как определяют их сами носители культуры, костюмов (АМАЭ: *Новик, Голант* 2017а: 20). Анализируя сохранение традиционного костюма, мы можем более уверенно говорить именно о женском комплексе традиционной одежды — мужская почти не сохранилось в гардеробе местных жителей (АМАЭ: *Новик, Голант* 2017а: 2–47). Данная ситуация характерна, впрочем, практически для всего Балканского полуострова (*Gjergji* 1988: 42–44, 108–110; *Новик* 2016: 297–298). Мужчины, в силу активной социальной роли (служба в армии, трудовая миграция, частые поездки в соседние и дальние города по хозяйственным и административным делам и проч.), очень рано перешли на одежду, распространявшуюся под влиянием европейской моды (так называемый *европейский костюм*).

Уже в первые десятилетия XX в. влахи-царане мужчины Восточной Сербии и Северо-Западной Болгарии носили брюки и пиджаки, сшитые на «городской манер» (АМАЭ: *Новик* 2017б).

Традиционные штаны, рубахи и проч. были необратимо вытеснены элементами европейского костюма, стремительно распространявшегося в Юго-Восточной Европе начиная с конца XIX в. В музейных коллекциях в городе Заечар, селе Шипиково¹ и др. представлена преимущественно женская одежда; лишь немногие образцы характеризуют одежду мужскую.

Рис. 1. Душанка Тасич (61 год) демонстрирует работу на ткацком стане в частном музее Венцислава Дуйновича, с. Шипиково. Май 2017 г. Фото А. А. Новика.

Женщины, ведя более закрытый образ жизни, сохраняли приверженность традициям практически до середины XX столетия. Рубежом, определившим слом в бытовании женской традиционной одежды, стала Вторая мировая война. Бурные социальные изменения, как и смена привычного хозяйственного уклада, способствовали вытеснению традиционной одежды из повседневного быта. Женщины, занимавшиеся производством материалов (пряжи, тканей, позумента и проч.), шитьем и украшением одежды, чаще стали покупать необходимое сырье, материалы и готовую одежду в сельских и городских магазинах, на ярмарках и рынках. Этому способствовали разные факторы: доступность фабричных тканей, занятость на производстве, а также рост благосостояния в странах, восстанавливавшихся после мировых войн и социальных потрясений².

После 1940-х гг. практически все ткани для нарядной одежды местные жительницы покупали уже в магазине или на рын-

¹ В с. Шипиково частный музей Венцислава Дуйновича обладает исключительно презентативной коллекцией женской и мужской одежды, художественного текстиля, а также орудий их производства.

² Ср. со схожей ситуацией у албанцев села Мандрицы в Болгарии: (Новик 2015: 139–161).

ке. Как отмечают наши информанты, ткани, бывшие прежде недоступными или очень дорогими, стали «по карману» сельским жителям. Исключение составляли материалы (главным образом шерсть, конопля, хлопок) и ткани для повседневной одежды — их продолжали производить внутри домашнего хозяйства (рис. 1).

Немало семей в Восточной Сербии и Северо-Западной Болгарии традиционно жило за счет женского рукоделия. В этой зоне Юго-Восточной Европы на протяжении длительного периода занимались овцеводством, держали коз, разводили шелковичного червя и занимались производством шелка-сырца (*Новик, Голант 2017: 32*). Занятие рукоделием и производством одежды порой было столь успешным, что позволяло отдельным влашским семьям обеспечивать стабильный заработок. О прежнем благополучии влашских сел очень часто рассказывают информанты (*Новик, Голант 2017*).

Действительно, облик населенных пунктов, в которых проживают влахи-царане, изменился до неузнаваемости в последние десятилетия — с началом массовой трудовой миграции в Западную Европу (основной вектор таких поездок на заработки из влашских сел направлен в Австрию, Германию и Швейцарию, реже во Францию и в скандинавские страны (см.: *Голант 2017: 188–193*). Многие сельские жители — и те, кто остаются в других странах, навсегда, и те, кто возвращаются спустя годы в родные места, — стараются возвести в родном селе большой и богатый дом как показатель своего успеха и процветания. О социально-экономических сдвигах, происходящих среди влашского населения, в большинстве обследованных сел свидетельствуют дома местных жителей, построенные в конце XX — начале XXI в. Как правило, все они двух- и трехэтажные. Нередко хозяева, живущие за рубежом, проводят в таких усадьбах лишь месяц-два летнего времени, когда приезжают издалека навестить родных (*Новик 2017a*).

В традиционных домах прежде одно из помещений отводили для занятия рукоделием (в некоторых — для разведения шелковичного червя и изготовления и обработки шелка-сырца), шитья одежды и проч. В случае занятия шелководством в ком-

нате устанавливали деревянные столы и многоярусные полки для кормления червей, подставки для инвентаря по переработке шелка-сырца, выделяли место для ткацкого стана, на котором ткали шелковые ткани разной толщины и качества — в зависимости от потребности. В наше время в домах мастериц, которые занимаются изготовлением нарядной «народной» одежды, также одну из комнат могут отводить для занятий рукоделием — здесь устанавливают ткацкий стан и другое оборудование. Чаще же всего рукодельничают в самой большой комнате, которая служит для приема гостей — в ней обычно смотрят телевизор, шьют, вышивают и проч.

Вне зависимости от того, живут ли влашские семьи в родном селе, либо за границей, традиционный костюм является для них одним из важнейших показателей принадлежности к местному и этническому сообществу — большинство женщин считает непременным условием участия в храмовых праздниках села и других мероприятиях наличие самого нарядного традиционного платья. Данная традиция способствует сохранению трудовых навыков, технологий и практик изготовления костюма.

Историография. Важнейшей работой, посвященной изучению терминологии одежды у румын, методология которой в значительной мере легла в основу этой статьи, является монография румынского этнолингвиста Замфиры Михаил (*Mihail* 1978). Для выяснения этимологии того или иного термина авторы статьи привлекали материалы различных словарей, в первую очередь румынских (*Șăineanu* 1929; *Scriban* 1939; *DEX* 1998; *Ciorănescu* 2007; *MDA* 2010).

Для выявления лексем, обозначающих тот или иной элемент одежды, кроме собственных полевых материалов, авторы пользовались работами сербских, болгарских и румынских исследователей, посвященными изучению традиционной одежды конкретных областей. Исследованием традиционной одежды влахов Восточной Сербии занимаются сотрудники местных музеев. Так, много информации о традиционной одежде местного, в том числе влашского, населения содержится в путеводителе по экспозиции Музея Краины (г. Неготин), составленном его сотру-

дником — этнологом Эмилой Петрович (Петровић 2014).

Изучению поясов из Восточной Сербии, в том числе влашских, посвящена монография бывшего директора Народного музея Заечара — доктора Деяна Крстича (Крстић 2011). основополагающей работой по традиционной одежде населения окрестностей г. Видина (Северо-Западная Болгария) является монография Маргариты Николовой (Николова 1983). Наиболее значимыми публикациями, посвященными традиционной одежде румын, остаются работы Пауля Петреску и Елены Секошан, в которых описаны образцы из всех исторических областей Румынии, в том числе из Олтении, с которой граничат территории расселения вlahов Восточной Сербии и Северо-Западной Болгарии (Petrescu, Secoşan 1984; 1985).

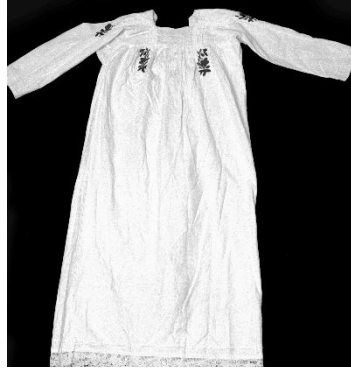

Рис. 2. Рубаха женская (*cămăşa*).
Хлопчатобумажная ткань.
Вышивка. 1960-е гг. Влахи-царане
(с. Шипиково) Декабрь 2018 г.
Фото Е. А. Шлыковой.

Терминология плечевой и поясной одежды¹. Основу женского так называемого царанского комплекса составляют рубаха и несшитая поясная одежда. Рубаха именуется общерумынским термином *cămăşa* sg. f. < лат. *camisia*). Сходные рефлексy латинской формы бытуют в западнороманских языках, а также в албанском (Mihail 1978: 79; Fjalor 1980: 814; Gjergji 1988: 175-187, 257; DEX 1998: 150).

¹ При написании данного раздела авторы не стремились к последовательному разграничению сведений о плечевой и поясной одежде. Сначала приводятся сведения об элементах одежды, составляющих основу костюма (несшитая поясная одежда и пояс), далее — сведения об элементах верхней одежды. Рассмотрение лексемы *poale* и обозначаемого ею предмета — нижней юбки — в том же абзаце, в котором рассматриваются лексемы, обозначающие рубаху и блузку, объясняется тем, что в генезисе влашского костюма нижняя юбка изначально являлась частью женской длинной рубахи.

Обычно рубахи шили из хлопчато-бумажного полотна (по словам информантов из Шипикова, в Восточной Сербии в 1960–1970-х гг. в хозяйствах выращивали хлопок). Их могли украшать цветной вышивкой или бисером (рис. 2).

Рис. 4. Нижняя юбка (*poale*). Хлопчатобумажная ткань. Вышивка. 1960-е гг. Влахи-царане, с. Шипиково. Декабрь 2018 г. Фото Е. А. Шлыковой.

Рис. 3. Блузка (*ciurag*). Хлопчатобумажная ткань. Кружевная вставка. 1960-е гг. Влахи-царане, с. Милошево. Декабрь 2018 г. Фото Е. А. Шлыковой.

Верхняя часть рубахи обозначалась термином *ciurag* п., нижняя — *poale* пл. ф. (sg. *poală*) (Петровић 2014: 45). Термин *ciurag* < слав. *чьнагъ* ‘нагрудный карман’, ср. болг. *чепак* ‘грудь рубахи’, серб. *чпаг* ‘карман’ (Mihail 1978: 53; Ciorănescu 2007: 208); *poale* < слав. *пола*, ср. болг. и серб. *пола*, чешск. и польск. *pola* (Mihail 1978: 59; DEX 1998: 812-813; Ciorănescu 2007: 613). Длинную рубаху (изначально единую в крое) могли кроить таким образом, что верхнюю и нижнюю ее части могли не сшивать между собой¹

¹ Ярким примером тому может служить традиционная мужская юбка *фустанэла* (алб. *fustanëllë*, -a), распространенная у албанцев и греков. Ряд исследователей считает, что этот элемент мужского костюма произошел из подола длинной рубахи, крой которой все усложнялся вследствие распространения модных тенденций и, главное, появившейся возможности производить и покупать большое количество тканей ввиду их относительной доступности по сравнению с предыдущими временами. Чтобы избежать необходимости делать сложную выкройку подола рубахи с большим количеством клиньев,

Рис. 5. Тканый шерстяной передний фартук (*pistelca dinainte*). Шерсть, синтетическое кружево. 1-я пол. XX в., с. Шипиково. Декабрь 2018 г. Фото Е. А. Шлыковой.

обозначают и традиционные, и современные блузки (MDA 2010. 1: 157). Рум. *recăl* п. *leclu* ‘куртка из сукна или грубой домашней ткани’, вар. *lecăr*, *leclu*, *recchel* < нем. (сакс.) *Rekl* или венг. (рег.) *rekli* (MDA 2010. 2: 666).

Наиболее архаичный вариант женской поясной одежды представляет собой два фартука, носимых спереди и сзади. Передний фартук именуется *pristêlcă* f. (Брегово), *pistêlcă* (Шипиково) или *făstăc* (Милошево); фартук,

и носить как блузку (рис. 3) и нижнюю юбку (рис. 4). Блузка, наряду с термином *ciupăg* (Милошево и др.), могла обозначаться терминами *băibărac* (Шипиково) и *lécră* (Брегово). Рум. *băibărac* п. ‘верхняя одежда (красная)’, рег. (Трансильвания), *buibălac* ‘куртка крестьянская’, *băibăraș* id. < тур. *bay barak* ‘господское (богатое) сукно’ (ср. укр. *байбарак* ‘безрукавка’, польск. *baiborak* ‘ткань шелковая’)

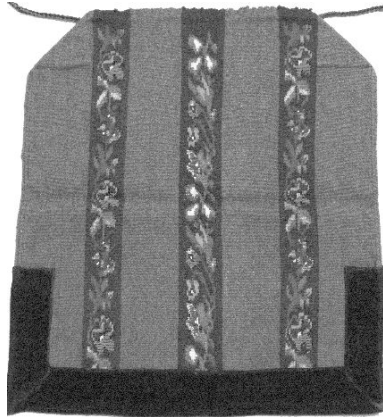

Рис. 6. Тканый шерстяной «болгарский» фартук с растительным орнаментом, для ношения сзади (*pistelca bugăneasă dindărât*). Шерсть. 1-я пол. XX в. Влахи-царане, с. Шипиково. Декабрь 2018 г. Фото Е. А. Шлыковой.

непосредственно рубаху с рукавами и ее подол стали кроить отдельно. В последующий период составная часть изначально двойного элемента костюма превратилась в самостоятельный предмет, который можно носить независимо от другой составляющей — длинной рубахи (*Gjergji* 1988: 16, 110–113, 124–125, 145–146; *Новик* 2016: 181).

носимый сзади — также *pristélcă* (Брегово), *pistélcă* (Шипиково) или *oprég* (Милошево, Шипиково) (Петровић 2014: 46).

Отмечены и двусоставные термины *pistélca dinaínte* букв. ‘фартук передний’ и *pistélca din-dárát* букв. ‘фартук задний’) (рис. 5, 6). Домотканый фартук, носимый сзади, декорированный перемежающимися черными и красными либо зелеными вертикальными полосами, мог именоваться *pistélca bugărească* ‘бол-

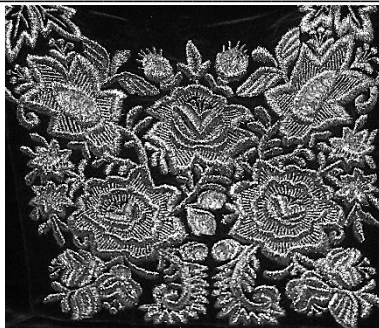

Рис. 7. Золотная вышивка на бархатном фартуке. Фрагмент. 2-я пол. XX в. Влахи-царане, с. Шипиково. Апрель 2017 г. Фото А. А. Новика.

Рис. 8. Фрагмент бархатного фартука (*pistélcă*) с вышивкой металлизированной нитью и блестками. 2-я пол. XX в. Влахи-царане, с. Шипиково. Апрель 2017 г. Фото А. А. Новика.

гарский фартук’ (Шипиково, см. рис. 6). Такие фартуки были распространены и в обл. Видин (Болгария), правда, там их могли носить и спереди (Николова 1983: 52). Старинные *пристелки* или *пистелки* и *опреги* ткали из шерсти и украшали тканым растительным орнаментом. В первой половине — середине XX в. их могли изготавливать из покупного бархата и вышивать металлизированными нитями, блестками и бисером — это особенно характерно для сел, распо-

ложенных в окрестностях Неготина, но встречается и в других селах влахов-царан (рис. 7, 8). Встречаются фартуки, в которых сочетается домотканая материя и бархат, причем бархат нередко украшен вышивкой. Это может быть машинная петельная вышивка, выполненная покупными шерстяными нитями (рис. 9), или ручная вышивка шерстяными нитками либо люрексом, блестками и бисером.

Орнамент вышивки всегда растительный. Изредка *пристелки*, изготовленные из бархата, могут быть декорированы росписью темперой, имитирующей вышивку (рис. 10). Термин *pristélcă* f. (*pistélcă*) < ст.-слав. *престилати, простирати*, вероятно, заимствован румынами у болгар (ср. болг. *престилка* ‘фартук’) (*Mihail* 1978: 92; *DEX* 1998: 784; *Ciorănescu* 2007: 593). Термин широко распространен у румын. Но если в Олтении и юго-западной Мунтении он, как и у румын Восточной Сербии, употре-

Рис. 10. Фрагмент бархатного фартука (*pistélcă*). 2-я пол. XX в. Влахи-царане, с. Шипиково. Апрель 2017 г.

Фото А. А. Новика

φούστα id. < ит. *fustagno* ‘бумазея (ткань)’, *fustana* < ср.-лат. *fustaneum* ‘хлопок’; н.-греч. *φούστα* > алб. *fustë* ‘рубашка

требуется в значении

«фартук (передний) — часть двупрестилочной поясной одежды», то на востоке Мунтении, в Добрудже и Молдове *pristélcă* обозначает «передник, предохраняющий одежду от загрязнений» (*Mihail* 1978: 92).

Термин *fâstăc* n. «фартук, носимый спереди — часть двупрестилочной поясной одежды» бытует у влахов-царан в придунайских селах Восточной Сербии (*Петровић* 2014: 46). Известен он в этом значении также румынам Олтении (к западу от реки Жиу) (*Mihail* 1978: 92-93). По мнению З. Михаил, слово происходит от формы *fustă* ‘юбка’ при рег. (Олтения) *făstă* (ibid. 92-93). Рум. *fustă* < н.-греч.

Рис. 9. Фартук для ношения сзади (*pistélca dindărăt*). 1960-е гг. Влахи-царане, с. Шипиково. Декабрь 2018 г. Фото Е. А. Шлыковой.

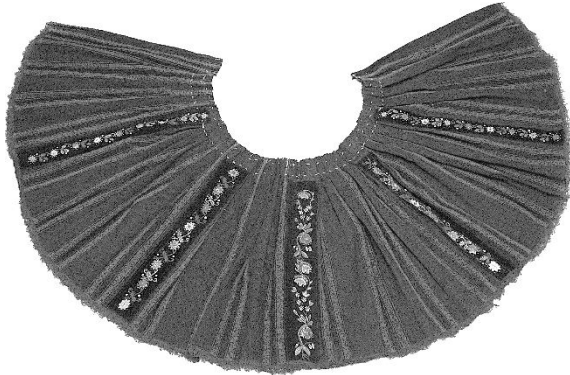
Рис. 11. Фартук (şorţ). 1960-е гг. Влахи-царане, с. Шипиково. Декабрь 2018 г. Фото Е. А. Шлыковой.

(женская)’, *fustan* ‘платье’, болг. *фуста* ‘юбка’ и *фустан* ‘платье (женское)’ (*Ciorănescu* 2007: 348; *Fjalor* 1980: 520-521). Следует учесть и тур. *fiştan* ‘платье’, ‘фустанелла (юбка мужская, короткая белая; ее носят в некоторых районах Албании и на Крите; юбка мужская шотландская)’ — форма, давшая иран. *fistān* ‘юбка (нижня)’ и араб. *fustān* ‘одежда верхняя’, видимо, опосредована греческим и итальянским языком (*Гирфанова*: 387).

Рум. *oprég* n., вар. *opreág* ‘фартук женский (прямоугольный, с вышивкой)’, вероятно, заимствован румынами у сербов (ср. серб. *опрегача* f. ‘передник, фартук’ (*Gaga* 1978: 37–56; *Mihail* 1978: 89; DEX 1998: 723; MDA 2010. 2: 217). Термин встречается в Банате и, отчасти, в сопредельных областях — Трансильвании и Олтении (*Negoită* 1978: 57–69; *Petrescu, Secoşan* 1985: 95). У вlahов-царан Восточной Сербии и у жителей большей части округа Хунедоары слово обозначает «домотканый шерстяной фартук, являющийся частью двупрестилочной поясной одежды» (*Negoită* 1978: 57-69; *Petrescu, Secoşan* 1985: 95; *Петровић* 2014: 46). У банатских румын (в Румынии и Сербии), на западе округа Цара Хацегулуй (Хунедоара,) и у вlahов-унгуриян в Восточной Сербии термин *oprég* обозначает предмет одежды, состоящий из узкого тканого прямоугольника, отделанного длинной бахромой (*Maluckov* 1975: 246; *Gaga* 1978: 37–56; *Negoită* 1978: 57–69; *Petrescu, Secoşan* 1985: 95).

В будние дни вместе с задней *нистелкой* или *опрегом* женщины могли надевать *şorţ* — фартук из тонкой покупной ткани, шелковой или хлопчатобумажной. Такой вариант поясной одежды некоторые пожилые женщины носят до сих пор поверх со-

временного платья из хлопчатобумажной или синтетической ткани (Шипиково). Рум. *șorț* n. sg. ‘фартук’ < нем. *Schurze* id. (через посредство венг. *surc*, польск. *szorc* или чешск.

șorc) (*Ciorănescu* 2007: 732). Такой фартук, сшитый из шелковой или хлопчатобумажной ткани, бывает украшен вышивкой, ручной или машинной, выполненной шерстяными или шелковыми нитями (рис. 11). Орнамент вышивки растительный. Изредка встречаются фартуки, на которых растительный орнамент, как уже было отмечено, выполнен росписью темперой (Шипиково).

Рис. 12. Выльник (*vâlnic*), 1-я пол. XX в. Влахи-царане, с. Шипиково. Декабрь 2018 г.
Фото Е. А. Шлыковой.

Более поздний вариант женской поясной одежды — несшитая «юбка» из домотканой шерстяной ткани, набранная складками, в ряде случаев отделанная бархатом и украшенная петельной вышивкой в ковровой технике или, изредка, имитирующей вышивку росписью темперой, которая могла именоваться *crețân* (повсеместно), *vâlnic* (Шипиково), *fâstân* (Шипиково), *fistân* (Брегово) или *fâstâc* (Милошево).

Термин *vâlnic* n. известен влахам-царанам Восточной Сербии и Северо-Западной Болгарии, а также румынам Олтении и Мунтении (*Mihail* 1978: 94–95; *Николова* 1983; *Ciorănescu* 2007: 836; *Петровић* 2014: 47). У влахов-царан он обозначает несшитую поясную одежду из толстой ткани, которую носили в зимнее время (рис. 12). Этот термин пришел в румынский язык из болгарского (*Mihail* 1978: 94–95; *Ciorănescu* 2007: 836). У болгар в северо-западных районах Болгарии аналогичный предмет одежды именуется *въленик* (от *вълна* ‘овечья шерсть’). Термин *crețân* n. является производным от *creț* adj. ‘складчатый’, ‘смор-

щенный’, ‘кудрявый’. Он бытует и у влахов-царан, и у влаховунгурян (Петровић 2014: 47). Этимология термина *fâstán* n., вар. *fistán* аналогична этимологии *fâstác* (см. выше) (Mihail 1978: 92–93; Ciorănescu 2007: 348; Гурфанова: 387). По словам некоторых информантов, в комплексе с *крецаном*, как правило, надевали блузку и нижнюю юбку или даже только блузку, тогда как две *пристелки* обычно надевали поверх длинной рубахи (Брегово) (АМАЭ: Новик, Голант 2017).

Мужская рубаха, как и женская, повсеместно обозначалась термином *sămășă* f. Рубахи изготавливались из конопляного или хлопчатобумажного полотна. К сожалению, в домах информантов авторам не удалось увидеть ни одной мужской рубахи, поэтому описать их крой и декор представляется затруднительным.

Рис. 13. Штаны мужские (*șcioáreci*).
1930-е гг. Влахи-царане,
с. Шипиково, Апрель 2019 г.
Фото Н. Г. Голант.

Мужской поясной одеждой были штаны из темного сукна *șcioáreci* m. (рис. 13). По словам информантов, такие штаны носили как зимой, так и летом (Шипиково). Швы и карманы были декорированы черной тесьмой. Зауженные в нижней части штанины имели разрезы, застегивающиеся на металлические крючки. Штанины заправляли в вязаные носки (*șiorapi*). Термин *șcioáreci* широко распространен на румыноязычных территориях.

Он известен, в частности, в Мунтении, Олтении (Горж) и центральной Молдове (Mihail 1978: 64–70; Гурфанова: 245). Этимология его неочевидна. Родственным ему является арум. *șcioaric* ‘сукно’, ‘чулок, сшитый из ткани’ (Papașagi 1963: 358; Ciorănescu 2007: 192). Т. Капидан считал этот термин производным от арум. слова *șcioară* ‘шнуровка для подвязывания чулок’, в свою очередь восходящего к арум. *șior* ‘нога’ (стяженная форма, ср. дакорум. *picior*). А. Чорэнеску предполагал,

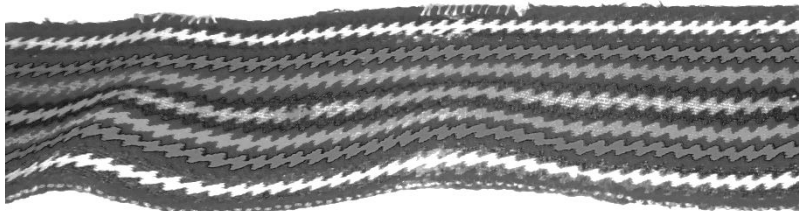

Рис. 14. Женский тканый пояс (*brăciri*), фрагмент. 1-я пол. XX в.
Влахи-царане, с. Шипиково. Апрель 2019 г. Фото Н. Г. Голант.

что слово *cioareci* может быть дериватом от другого румынского названия мужских штанов — *ițari* (<**ițarici* < *cioareci*) (*Ciorănescu* 2007: 192). Существует также предположение о связи этого термина с тур. *çarik* (*Parahagi* 1963: 358; *Гирфанова*: 245).

Терминология поясов. Пояс, женский и мужской, чаще всего именуется *brăcire* f. (Шипиково, Милошево), *béte* f. pl. (*bătă* sg.) (Брегово)¹. Первый термин чаще встречается в форме *brăciri* pl., второй — отмечен только в форме множественного числа (АМАЭ: *Новик, Голант* 2017a). Форма *brăcire*, распространенная и в Румынии (в Олтении), < лат. *brācae* ‘штаны, шаровары’ (*Mihail* 1978: 156; *Ciorănescu* 2007: 111). Сходный термин — рум. *brăcinár* m., бытует в южной Трансильвании и Банате, где так именуют кожаный пояс (*Mihail* 1978: 156). Термин *bătă* (*béte*) < лат. *vitta* ‘повязка, лента’ (*ibid.*; *Ciorănescu* 2007: 82).

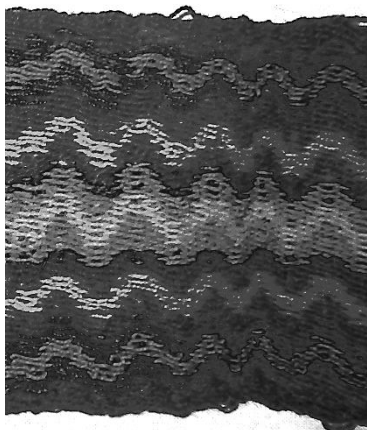

Рис. 15 Мужской тканый пояс (*brăciri*), фрагмент. 1-я пол. XX в.
Влахи-царане, с. Шипиково.
Апрель 2019 г. Фото Н. Г. Голант.

¹ По сведениям Д. Крстича, термин *brăciri* для обозначения тканого шерстяного пояса у влахов-царан Восточной Сербии встречается в селах Шипиково, Халово и Велика Ясикова (община и округ Заечар) и Ябуковац (община Неготин, округ Бор); термин *bete* — в с. Велики Ясеновац (община Заечар) (*Крстић* 2011: 18).

Пояса ткали из конопляных (основа) и разноцветных шерстяных нитей (уток) — черных, белых, лиловых, малиновых, бордовых, зеленых, оранжевых. Орнамент состоял из ломаных или волнистых линий по длине пояса (рис. 14–15). Женский пояс мог быть ок. 5–5,5 см ширины и ок. 120 см длины; мужские пояса были шире и длиннее. По словам информантов из Брегово, женщины, как правило, надевали пояс с *фистаном*.

Возвращаясь к основному вопросу о терминологии, заметим, что термином *băieră* f. (< лат. *bajulus* ‘носильщик’) обозначается и поясок фартука, плетеный из шерстяных нитей, и вздержка *крецана* или *вылника*, плетеная из конопляных нитей (Mihail 1978: 156; Ciorănescu 2007: 70–71). Термин широко распространен на территории Румынии; встречается также у арумын, мегленорумын¹ и истрорумын (Ciorănescu 2007: 70–71).

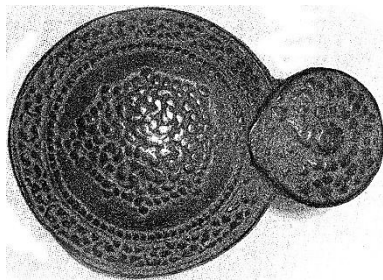

Рис. 16. Женская поясная латунная пряжка (*paftă*) – половина застежки. 1-я пол. XX в. Влахи-царане, с. Шипиково. Декабрь 2018 г. Фото Е. А. Шлыковой.

В некоторых случаях женщины надевали узкий пояс с пряжками, как правило, медными или латунными *paftale* f. pl. (*pafta* sg.) (Крстић 2011: 19) (рис. 16). В с. Велики Ясеновац, по сведениям Д. Крстича, такой пояс называется *colán* n. (Крстић 2011: 19). У влахов-царан этот термин зафиксирован лишь в одном селе. Однако он встречается в ряде регионов Румынии (в Мунтении, Молдове и Добрудже), а также у арумын Македонии (Крушево) (Гурфанова: 653–654).

Рум. *colán* n. ‘ожерелье’, ‘колье’, m. ‘пояс (женский)’. Большинство исследователей возводит слово к тур. *kolan* ‘лента (широкая), тесьма’, ‘ремень’, ‘подпруга’ (ср. н.-греч. *koláni*, алб. *kolan*, болг., макед., серб. серб. *колан*). (Scriban 1939; Гурфанова: 653–654). Однако проводятся и аналогии с ит. *colla-*

¹ О мегленитах и их традиционной одежде см.: Новик 2012: 454–455.

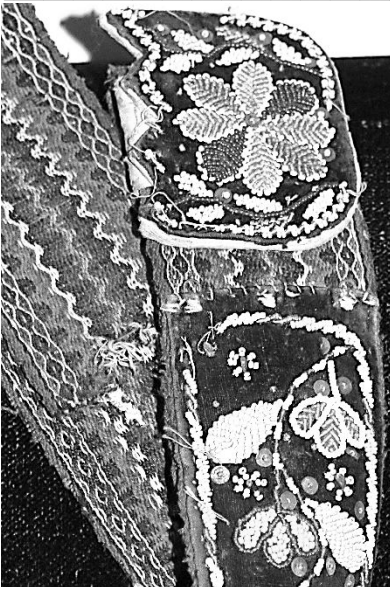

Рис. 17. Женский пояс, фрагмент (наверху пряжка, слева изнанка).
1-я пол. XX в. Влахи-царане,
с. Шипиково. Апрель 2017 г.
Фото А. А. Новика.

на ‘ожерелье’ (< лат. *collum* ‘шея’) (Ciorănescu 2007: 225)¹.

Рум. *pafta* < тур. *pafta* ‘металлические пластинки или бляшки (украшение сбруи)’ (< перс. *bafta* id.), возможно, через болг. *nàftu* pl. ‘серебряные (перламутровые) пряжки на женском поясе’ или серб. *nàfta* ‘пояс женский’, ‘пряжка’, ‘пояс священника’ (Ciorănescu 2007: 570; Scriban 1939; Гурфанова: 821). Термин бытует также (в варианте *paftă*) у арумын и мегленорумын (Ciorănescu 2007: 570; Papahagi 1963: 812). В с. Шипиково авторам удалось сфотографировать узкий пояс с пряжками, который здесь называется также *brăcîri* (рис. 17). Он изготовлен одним из местных жителей во время

пребывания в тюрьме (1940-е гг.). Тканый шерстяной пояс украшен вышивкой бисером, а пряжки декорированы бархатом, также покрытым вышивкой бисером.

Терминология верхней одежды. В качестве верхней плечевой одежды мужчины и женщины носили безрукавки и куртки. Безрукавка, сшитая из ткани, именовалась *ilec* n. Мужские безрукавки были суконными (к сожалению, увидеть их в домах информантов не удалось). Женские безрукавки могли быть суконными и бархатными. Женские *илеки* из покупного бархата могли отделывать галунами из металлизированных нитей и блесток, расшивая люрексом и блестками в сочетании с бисером сходных цветов (желтого, золотистого) (рис. 18). Рум. *ilic* n. var. *iléc*, *eléc* (Мунтения, Молдова) ‘безрукавка (крестьянская)’, рег. ‘куртка (с рукавами)’, рег. ‘тулуп (длинный из красного сукна,

¹ При этом допускается турецкое происхождение ит. *collana*.

оторочен хорьковым мехом)’, рег. ‘свитер’ < тур. *yelek* (< араб.); термин отмечен также у арумын (*Papahagi* 1963: 573; *Mihail* 1978: 134; DEX 1998: 474; *Dizdari* 2005: 450–451; MDA 2010. 1: 1113). Сходные названия безрукавки бытуют у других балканских народов, ср. болг. *елек*, серб. *јелек*, н.-греч. *γελέκι*, *γελέχι*, алб. *jelek* (*Gjergji* 1988: 254-255; *Ciorănescu* 2007:

Рис. 18. Безрукавка *ilës*. 2-я пол. XX в. Влахи-царане, Брегово. Май 2017 г. Фото А. А. Новика.

Рис. 19. Женская верхняя одежда без рукавов (*giubeá*). 1-я пол. XX в. Влахи-царане, с. Шипиково. Апрель 2019 г. Фото В. Дуйновича.

412). Сходным является исп. *jileco* ‘камзол с короткими рукавами’, *jaleco* (< араб. *jalecc*), а также ит. *gilè*, *giulecca* и фр. *gilet* ‘жилет, безрукавка’, ‘плащ с широкими рукавами; куртка’, которое могло быть заимствовано из испанского или турецкого (*Гурфанова*: 181).

Длинная верхняя распашная одежда из сукна, с рукавами или без рукавов, носимая и мужчинами, и женщинами в зимнее время, именовалась *giubeá* f. или *zábún* n. Предметы одежды этого типа обычно бывают изготовлены из белого сукна и декорированы шнуром (рис. 19-20). По некоторым сведениям, термином *giubeá* могла именоваться и короткая верхняя мужская одежда с короткими рукавами, также изготовленная из белого сукна и

Рис. 20. Мужская верхняя одежда (*giubea*), 1-я пол. XX в. Влахи-царане, с. Шипиково. Апрель 2019 г. Фото В. Дуйновича.

1939). Ср. также греч. *ντολόβι* и рус. *зипун* (< н-греч. или венец., см.: *Фасмер* 1967). Примечательно, что этимологически тождественные формы *giubea* и *zăbun* проникли в румынский язык разными путями (*Гурфанова*: 229).

Более современная верхняя короткая одежда с рукавами могла называться *chébă* f. (с. Шипиково)¹.

декорированная шнуром (рис. 21). Термин бытовал также у румын Олтении и Мунтении (*Mihail* 1978: 115). Рум. *giubea* f. < тур. *cübbe, cüppe* ‘платье, халат’ (< ит. *giubba* ‘куртка’, ‘безрукавка’) (*Mihail* 1978: 115; DEX 1998: 424; *Ciorănescu* 2007: 168–169; *Гурфанова*: 229). В итальянское слово могло проникнуть из арабского (араб. *al-ğubban, al-ğobban*) (*Гурфанова*: 229). Верхнюю одежду обозначают также болг. *джубе*, серб. *џубе*, алб. *xhybe*, н.-греч. *τζουμπές* (*Mihail* 1978: 115; *Fjalor* 1980: 2202; *Ciorănescu* 2007: 168-169). Рум. *zăbun* < ит. *giubbone*, венец. *zipon* (предположительно, через болг. *зобун*, серб. *зубун* или венг. *zubony*, см.: *Ciorănescu* 2007: 847). Допускается и турецкое

происхождение слова (ср. тур. *zibun*) (*ibid.*; *Scriban*

Рис. 21. Мужская верхняя короткая одежда (*giubea*). 1-я пол. XX в. Влахи-царане, с. Шипиково. Апрель 2019 г. Фото В. Дуйновича.

¹ В с. Милошево (Колограш), где нам также приходилось собирать материал, этим словом обозначают шерстяное одеяло.

Такую одежду носили и мужчины, и женщины. Мужская *chébă* (рис. 22), напоминающая по покрою пиджак, изготавливалась из темного сукна, такого же, какое шло на изготовление штанов *cioareci*. Женская одежда могла быть сшита из того же темного сукна или из бархата. Слово имеет турецкое происхождение (тур. *kebe* ‘войлочный ковер’, ‘войлочная куртка’). Имеется оно также в болгарском (*кебе* ‘шерстяное одеяло (ковер) плащ’), сербском (*ћебе* ‘одеяло’) и албанском (*qebe*) языках (Mihail 1978: 129; Гирфанова: 598). На территории Румынии термин *chébă* бытует в Мунтении, Олтении, Молдове, Добрудже и южной Трансильвании. Во всех областях, кроме Олтении, встречается также форма *ghebă*; формы *cébă*, *şébă* зафиксированы в румынском Банате, где сильно сербское влияние (см.: Гирфанова: 598). У арумын современной Северной Македонии (Скопье) слово встречается в форме *kibéie* ‘накидка’ (там же). К влахам-царанам, как и к жителям большинства регионов Румынии это слово, судя по форме, перешло от болгар или непосредственно от турок.

Мужская и женская верхняя одежда из овчины, сшитая мехом внутрь, с рукавами или без рукавов, обозначается общерумынским термином славянского происхождения *sojós* п. (< слав. *кожухъ*, ср. болг., серб., укр. и рус. *кожух*, белор. *кажух*) (Ciorănescu 2007: 224). *Кожоки*, кот орые нам удалось увидеть в с. Шипиково (изготовлены в с. Велики Ясеновац), были окрашены в коричневый цвет и декорированы аппликациями из кожи, чаще всего черного цвета (рис. 23–24).

Рис. 22. Венцислав Дуйнович, в мужской короткой одежде (*chébă*). Сер. XX в, влахи-царане, с. Шипиково. Май 2019 г. Фото Н.Г. Голант.

Терминология головных уборов. В качестве головного убора в середине XX в. женщины носили покупной платок, чаще всего хлопчатобумажный (*cârpă* f.). Покупной платок нередко оплетали вручную бахромой из шелковых ниток (рис. 25). Этот термин используется для обозначения головного платка на территории значительной части Румынии, в частности, в Банате,

Рис. 23. Мужская верхняя одежда с рукавами (*sojós*). Сер. XX в., влахи-царане, с. Шипиково. Апрель 2019 г. Фото В. Дуйновича.

Рис. 24. Женская безрукавка из овчины *sojós*. Сер. XX в. Влахи-царане, с. Шипиково. Апрель 2019 г. Фото В. Дуйновича.

Кришане, южной Трансильвании, на большей части Олтении и в западных районах Мунтении (*Mihail* 1978: 236). Он имеет славянское происхождение (< слав. **кърна*, ср. болг. *кърна* 'платок, полотенце', макед. *крна* 'тряпка, лоскут, полотенце', серб. *крна* 'тряпка') (*Ciorănescu* 2007: 202).

В более отдаленном прошлом женщины носили полотненчатые головные уборы, сотканые из льняных или хлопчатобумажных нитей или из шелка-сырца. Такой головной убор именовался *cârpă lungă* букв. «длинный платок», *propoadă* f. (*broboadă*) (*Петровић* 2014: 48) или *sovón* (с. Милошево). Рум. *broboadă* f. < болг. диал. *подбрадка* 'платок, завязываемый под подбородком' (DEX 1998: 113; *Ciorănescu* 2007: 116). На территории Румынии слово встречается в отдельных районах Мунтении, Олтении, Молдовы и Добруджи (*Mihail* 1978: 236).

Рис. 25. Душанка Тасич демонстрирует традиционный способ завязывания платка, с. Шипиково, май 2017 г. Фото А. А. Новика.

Рум *sovón* ‘головное покрывало, фата’, (зап. Мунтения) ‘платок, которым закрывают лицо невесты, повязывая ей голову поженски’, (вост. Мунтения) ‘платье, которое дарит невесте посаженная мать’, (сербский Банат) ‘полотно, которое дарит невесте посаженная мать’, (Молдова, Буковина, Трансильвания,) ‘саван’ (*Scriban* 1939; *Ciorănescu* 2007: 733). Вероятно, это слово связано с болгарским *саван* (ср. также алб. *savan*, н.-греч. *σάβανον* ‘саван’) (*DEX* 1998: 1005; *Ciorănescu* 2007: 733).

Мужчины в качестве головных уборов носили шапки из овчины или из сукна, а также шляпы (последние на европей-

ский манер, их часто покупали фабричного производства или ручного изготовления). Шапка из овчины черного или белого цвета обозначалась общерумынским словом *căciulă* f. шапка из сукна — термином *fes* n. Термин *căciulă* широко распространен на территории Румынии, известен он также у арумын и мегленорумын (*Papahagi* 1963: 255; *Ciorănescu* 2007: 131). Его этимология неясна; латинское происхождение считается маловероятным. Похожее алб. *kësulë* f. ‘головной убор (валяный, сшитый из ткани или вязаный)’ (*Fjalor* 2002: 576-577; *Elezi* 2009: 700), вероятно заимствование из румынского (*Papahagi* 1963: 255; *Ciorănescu* 2007: 131).

Словом *fes* n. ‘феска’ (< тур. *fäs* — от названия марокканского города Фес, араб. *Fez, Fās*) в настоящее время обозначают и традиционный головной убор, бытовавший в период османского господства, и современную шапку, вязаную или сшитую из шерстяной ткани (Шипиково). Термин закрепился в речи вlahов-царан благодаря влиянию престижной для своего

Рис. 26. Венцислав Дуйнович
в фетровой шляпе (*pălărie*),
с. Шипиково. Май 2019 г.
Фото Н. Г. Голант.

времени ориентальной культуры: он широко распространен на Балканах (рум. и мегленорум. *fes*, арум. *fese*, н.-греч. *φέσι*, алб. *fes*, *feste*, болг. и серб. *фес*). Представлен этот ориентализм также в испанском, французском (*fez* < араб.) и русском (*феска* < тур.) (*Papahagi* 1963: 455; *Фасмер* 1973: 191; *Fjalor* 1980: 462; *Ciorănescu* 2007: 326; *Гирфанова*: 380).

Шляпа именуется общерумынским термином *pălărie* f. Как обозначение предмета традиционной одежды слово бытовало в Олтении, Мунтении и Добрудже (*Scriban* 1939). Существуют раз-

личные предположения о его происхождении: от рум. *păr* ‘волосы’ (диссимиляция от **părărie*) (*Tictin* 1925; *Șăineanu* 1929), от н.-греч. *φαλαρίον* (*Diculescu* 1924-1926: 470), от лат. *pariolum* (ср. ит. *paiuolo* ‘котел’) (*Scriban* 1939) и др. В середине и второй половине XX в. шляпы были покупными, изготовленными из фетра, обычно, черного цвета (рис. 26).

Терминология обуви, чулок и носков. Традиционная обувь, как женская, так и мужская, изготавливалась из сыромятной свиной кожи — *opinci* f. pl. (*opincă* sg.). Женскую обувь чаще шили из кожи, выделанной с помощью соли, отчего она принимала светло-бежевый цвет. Еще одним отличием женских *опинч* было наличие вставки (*pétes m.*), как правило, темного цвета, сделанной из ткани или вязаной из шерстяных нитей. В некоторых случаях такая обувь могла иметь тонкие ремешки, с помощью которых дополнительно крепилась на ноге (рис. 27). Мужские *опинч* изготавливались из кожи темного цвета; вставок они не имели и крепились на ногах с помощью тонких веревок (рис. 28). Подобная обувь характерна для всех балканских народов. Обозначающие ее термины также сходны

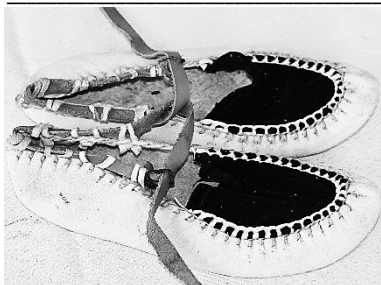

Рис. 27. Женская обувь (*opinci*), 2-я пол. XX в. Влахи-царане, с. Милошево (Колограш). Май 2017 г.
Фото А. А. Новика.

вило, чулки были черными, однотонными, украшенными рельефным или ажурным узором. Мужские носки, также именовавшиеся *ciorápi*, были короче; их тоже вязали из черных шерстяных ниток, украшая вышитой цветными нитками орнаментальной полосой по краю (рис. 29). Термин *ciorápi*, который используется для обозначения чулок и носков в стандартном румынском, характерен преимущественно для Южной Румынии — Олтении, Мунтении и Добруджи, хотя встречается в Банате и Трансильвании; известен он также у арумын (*čiuřáp*) и мегленорумын (*čărap*) (Mihail 1978: 238; Гурфанова: 277–278). Это термин турецкого происхождения (< тур. *çorap*, ср. и болг. *чорáп*), серб. *чарáпа*, алб. *çorap*, н.-греч. *τσουράπι*) (БЕР 1979; Dizdari 2005: 179; Ciorănescu 2007: 196; Новик 2016: 270–284).

(ср. болг. *опинки*, болг. и макед. *опинци*, серб. *опанци*, алб. *oringat*) (Florescu 1957; Mihail 1978: 153; Новик 2016: 350–363). Термин славянского происхождения (слав. **опьнькъ*); румынами заимствован, по-видимому, от болгар (Mihail 1978: 153; Ciorănescu 2007: 561).

Женщины носили чулки (*ciorápi* m. pl., *cioráp* sg.) длиной до колен, вязанные из шерстяных или шелковых нитей. Как пра-

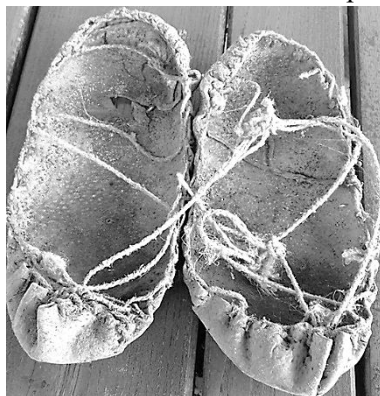

Рис. 28. Мужская обувь (*opinci*), 1-я пол. – сер. XX в. Влахи-царане, с. Шипиково. Апрель 2019 г.
Фото В. Дуйновича.

Традиционная одежда бытует у влахов-царан Восточной Сербии до настоящего времени, оставаясь одним из ярких марке-

ров этнической идентичности. Бытование «народного» костюма в наши дни ограничивается исключительно праздничными днями. В царанских селах у многих жителей сохраняются целые комплексы либо единичные элементы традиционной одежды, которые они унаследовали от своих предков. В последние десятилетия отмечается ревитализация производства костюмов по «бабушкиным образцам». Достаточно распространенным явлением стало создание реплик такой

Рис. 29. Мужские вязанные носки (*ciorápi*). 2-я пол. XX в. Влахи-царане, с. Шипиково. Апрель 2019 г. Фото В. Дуйновича.

одежды сельскими мастерицами. Их труд и знания истоков собственной культуры обладают высокой степенью престижа в глазах сельского сообщества (АМАЭ: *Новик, Голант 2017a*: 20).

Анализируя сохранение традиционного костюма, мы констатируем лучшую сохранность женских комплексов традиционной одежды — мужская народная одежда почти не сохранилась в гардеробе жителей обследованного региона (там же: 20–47). Подобная ситуация характерна почти для всего Балканского полуострова (*Gjergji 1988*: 42–44, 108–110). Мужчины, в силу активной социальной роли очень рано перешли на ношение одежды, получившей распространение под влиянием европейской моды (так называемый европейский костюм).

Среди зафиксированных терминов, относящихся к одежде влахов-царан, наиболее многочисленную группу составляют термины славянского происхождения. Практически все они встречаются и у румын на территории Румынии, и многие — на территории области Олтения. Разумеется, значительное число совпадений обнаруживается и в терминологии одежды соседних этносов — болгар и сербов, однако эти совпадения касаются не только терминов славянского происхождения, но и турецких заимствований. Терминами славянского происхождения обозна-

чаются, в частности, большинство элементов несшитой поясной одежды (*pristélcă, oprég, válnic*), женские головные уборы (*căr-pă, propoádă*), традиционная обувь (*opínci*), верхняя одежда из овчины (*cojóc*).

Вторую по численности группу терминов составляют заимствования из турецкого языка, которые обозначают главным образом предметы плечевой одежды (*băibărac* — блузка или верхняя часть женской длинной рубахи, *iléc* — безрукавка из ткани, *giubeá* — верхняя одежда из белого сукна, *chébă* — короткая верхняя одежда из темного сукна с рукавами).

Терминов латинского происхождения сохранилось очень немного, однако они обозначают такие основные, структуро- и комплексообразующие предметы одежды, как рубаха (*cămășă*) или пояс (*brăciri, bête*).

Работа по изучению традиционной одежды влахов-царан, ее терминологии, а также сопоставительный анализ с элементами и комплексами костюма соседних этносов и этнических групп на Балканах будет продолжена авторами. Это позволит выявить особенное и общее в традиционной одежде влахов-царан, румын, болгар, сербов и др. В более широком плане дальнейшее изучение владшского костюма и его терминологии поможет исследованиям специфических реалий Юго-Восточной Европы. Активная собирательская деятельность авторов (особенно Н. Г. Голант) способствовала тому, что фонды МАЭ РАН — старейшего общественного музея России, пополнились уникальными предметами одежды и целыми комплексами костюма влахов-царан Восточной Сербии.

Литература

- БЕР — Български етимологичен речник. Т. 2. Ъ–Крепя / Под ред. В. И. Георгиева. София: Изд-во на БАН, 1979.
- Гирфанова — Гирфанова А. Х., Лопашов Ю. А., Петрович С., Сухачев Н. Л. Тюркизмы в языках Юго-Восточной Европы (Опыт сводного описания историко-лексикологических и этимологических данных) / Под общей ред. Н. Л. Сухачева. СПб (рукопись).
- Голант Н. Г. О некоторых особенностях трудовой миграции румын («влахов») восточной Сербии // Радловский сборник. Научные

- исследования и музейные проекты МАЭ РАН в 2016 г. СПб.: МАЭ РАН, 2017. С. 188–193.
- Голант Н. Г., Новик А. А.* Терминология женской одежды влахов-царан Восточной Сербии и Северо-Западной Болгарии // Кунсткамера. 2018. № 1 (Радловские чтения). С. 122–133.
- Зечевић С.* Неготинска крајина. Београд: Етнографски музеј, 1970.
- Крстић Д.* Вечити круг: појасеви Етнолошке збирке Народног музеја у Зајечару. Зајечар: Народни музеј Зајечар, 2011.
- Николова М.* Народни носии от Видински окръг. София: Септември, 1983.
- Новик А. А.* Мегленицы // Большая Российская энциклопедия: в 30 т. М.: Большая Российская энциклопедия, 2012. Т. 19. С. 454–455.
- Новик А. А.* Женский традиционный костюм албанцев села Мандрица в Болгарии: материалы экспедиции 2014 г. // Материалы полевых исследований МАЭ РАН. СПб., 2015. Вып. 15. С. 139–161.
- Новик А. А.* Традиционная одежда албанцев Приазовья и Буджака // А. А. Новик, Ю. В. Бучатская, Д. С. Ермолин, А. С. Дугушина, М. С. Морозова «Приазовский отряд». Язык и культура албанцев Украины. СПб.: МАЭ РАН, 2016. Ч. 1. Т. 2. С. 153–418.
- Новик А. А.* Отчет об экспедиционных исследованиях у влахов (румын) Восточной Сербии (села общины Заечар, город Заечар, село Милошево общины Неготин округа Бор, города Неготин, Кладово) и Северо-Западной Болгарии (город Брегово одноименной общины, Видинская область, город Видин), к румынам Румынии (город Дробета-Турну-Северин, жудец Мехединци). Апрель–май 2017 г. Принтерный вывод, см.: АМАЭ. К-1. Оп. 2. № (временно б/н.) — 20 л.
- Новик А. А., Голант Н. Г.* Этнолингвистическая экспедиция к влахам (румынам) Восточной Сербии (села общины Заечар, город Заечар, село Милошево общины Неготин округа Бор, города Неготин, Кладово) и Северо-Западной Болгарии (город Брегово одноименной общины, Видинская область, город Видин), к румынам Румынии (город Дробета-Турну-Северин, жудец Мехединци). 25 апреля — 11 мая 2017 г. Полевая тетрадь. Автограф, см.: АМАЭ. К-1. Оп. 2. № (временно б/н.) — 100 л.
- Петровић Е.* Водич кроз етнолошку збирку Музеја Крајине. Неготин: Музеј Крајине Неготин, 2014.
- Сикимий Б.* Полевые исследования «влахов» в северо-восточной Сербии // Актуальные вопросы балканского языкознания. СПб.: Наука, 2003. С. 85–96.

- Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка. М.: Прогресс, 1964–1973. Т. 1–4.
- Ciorănescu A.* Dicționarul etimologic al limbii române. București: Saeculum I. O., 2007.
- DEX — Dicționarul explicativ al limbii române. Ed. a II-a. București: Univers enciclopedic, 1998.
- Diculescu C.* Elemente vechi grecești din limba română // Dacoromania. IV. 1924–1926. P. 394–516.
- Dizdari T.* Fjalor i orientalizmave në gjuhën shqipe. Tiranë: Instituti Shqiptar i Mendimit dhe i Qytetërimit Islam; Organizata Islame për Arsim, Shkencë dhe Kulturë, 2005.
- Elezi M.* Fjalor i gjuhës shqipe, rreth 41.000 fjalë që nuk gjinden në FGJSSH, me shtjellime etimologjike. [Tiranë]: Enti Botues “Gjergj Fishta”, 2009.
- Fjalor* i gjuhës së sotme shqipe / Kryeredaktor Androkli Kostallari. Tiranë: Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, 1980.
- Fjalor* i shqipes së sotme. Botim i dytë i ripunuar (rreth 35.000 fjalë) / Kryeredaktor Androkli Kostallari. Tiranë, 2002 (Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë).
- Florescu F. B.* Opincile la români. București: Ed. Acad. R.P.R., 1957. (Studii de artă populare și etnografie).
- Gaga L.* Contribuții la studiul portului popular din Almaj // Tibiscus. Culegere de studii și materiale de etnografie și artă populare. Timișoara: Muzeul Banatului, 1978. P. 37–56.
- Gjergji A.* Veshjet shqiptare në shekuj. Origjina. Tipologjia. Zhvillimi. Tiranë: Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë: Instituti i Kulturës Popullore, 1988.
- Maluckov M.* Narodna nošnja rumuna u Jugoslavenskom Banatu. Novi Sad: Vojvodanski Muzej, 1975.
- Mihail Z.* Terminologia portului popular românesc în perspectivă etnolingvistice comparate sud-est europene. București: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1978.
- MDA — Micul dicționar academic / Red. responsabili: acad. M. Sala și I. Dănilă; Cuv. înainte de E. Simon; Pref. de M. Sala. București: Ed. Univers Enciclopedic Gold, 2010. Vol. 1–2.
- Negoită J.* Conci, ciupag, opreg. Comentarii etnolingvistice // Tibiscus. Culegere de studii și materiale de etnografie și artă populare. Timișoara: Muzeul Banatului, 1978. P. 57–69.
- Panea N., Bălosu C., Obrocea Gh.* Folclorul românilor din Timocul bulgăresc. Craiova: Omniscope, 1996.

-
- Papahagi T.* Dicționarul dialectului aromân general și etimologic. București: Editura Academiei Republicii Populare Romîne, 1963.
- Petrescu P., Secoșan E.* Portul popular de sărbătoare din România. București: Meridiane, 1984.
- Petrescu P., Secoșan E.* Romanian Folk Costume. Bucharest: Meridiane, 1985.
- Scriban A.* Dicționarul limbii românești. Iași: Presa Bună, 1939.
- Șăineanu L.* Dicționar universal al limbii române. Ediția a VI-a. Craiova: Scrisul românesc, 1929.
- Tictin H.* Romänisch-deutsches Wörterbuch. Vol. III. București, 1925.

Natalia G. Golant,
Alexander A. Novik

**TERMINOLOGY OF CLOTHES OF THE VLACH-TSARANS
IN EAST SERBIA AND NORTH-WEST BULGARIA**

The authors study terminology of clothes of the Vlach-Tsarans in East Serbia and North-West Bulgaria. The data are completed during field work 2015–2019. Vlach women produce and wear traditional clothes till nowadays. The community of the Vlach-Tsarans in East Serbia and North-West Bulgaria share a number of self-references, and symbols of identity, as well as markers of collective memory, which reflect the historical development of this ethnic group and can be analyzed in the context of comparative Slavic-Romanian border studies. The complicated system of the traditional clothes as specific symbols and markers of local, ethnic and confessional identities makes it possible to conduct our research on the example of different facts and factors that have established this community in the situation of cultural and language contacts and interactions that have been taking place for a long period of time. The nominations of costume items etymologically have Slavic (*pristelcă* (*pistelcă*, *pestelcă*), *opreg*, *vâlnic*, *cârpă*, *propoadă* (*broboadă*), *cojoc*, *opinci*), Turkish (*băibărac*, *ilec*, *giubea*, *chebă*) and Latin sources (*cămașă*, *brăciri*, *bete*), which are very important for the structure of the cloth complexes.

Keywords: *clothes, terminology, Vlachs, Serbia, Bulgaria.*

Bardhyl Demiraj
(München)

JETA DHE VEPRA E JUL VARIBOBËS NË TRASHËGIMINË POSTUME TË SHABAN DEMIRAJT

Në arkivin e Institutit të Gjuhësisë dhe të Letërsisë (ASA Tiranë) ndodhen të depozituara në dorëshkrim prej vitit 1951 dy dosje që përmbajnë një monografi të shkurtër mbi poetin arbëresh Jul Variboba bashkë me transkriptimin e plotë të tekstit të veprës së tij “Gjella e Shën Mëriis Virgjër” (Romë 1762). Këto dy dosje i prijnë në kohë një studimi të tretë mbi gjuhën e Varibobës, i cili e pa atëbotë dritën e botimit në dy numra të revistës “Buletin i Institutit të Shkencave” (1, 3 [1953]). Të tria këto punime kanë për autor Shaban Demirajn, të tria dallojnë dukshëm prej njëri-tjetrit në tematikën e trajtuar e po të tria përkojnë në kohë me fillimet e aktivitetit të tij shkencor-intelektual në albanologji, një angazhim ky që nuk reshti për dekada me radhë, derisa mbylli sytë për të fundit herë para pesë vjetësh, shi më 30 gusht 2014.

Ngërthimi i një pjese të kësaj trashëgimie postume të Shaban Demirajt në këtë vëllim të veçantë që i kushtohet koleges sonë të paharruar Albina Girfanova në përkujtim të largimit të saj fatshkurtër nga jeta fiton një domethënie të veçantë; e kjo jo thjesht dhe vetëm për kumtin kulturor-albanologjik të punimit, se sa më fort të mbarështojë marrëdhëniet profesionale mes kolegësh albanologë gjith-

kund në këtë botë e më tej të përcjellë mirësjelljen intelektuale dhe sidomos të sendërtojë në letër të bardhë vetë misionin e amëshuar që bart dashur-pa-dashur çdo studiues në gjallje të vet: Të rrojë që të kujtojë sa më gjatë miqtë dhe kolegët e ndarë më parë nga kjo jetë.

Asgjëmangut jemi më se të ndërgjegjshëm që punimi që ndjek këto fjalë hyrëse tonat mund të shoqërojë lexuesin e sotëm sqimatar me dilema të rastit, sidomos sa i përket vendit të tij në diskursin e sotëm albanologjik, kur disponojmë ndërkohë do studime dhe botime kritike të cemta prej studiuesish të spikatur arbëreshë si Giuseppe Ferrari (1961), Italo C. Fortino (1984), Vincenzo Belmonte (2005) etj. Prashtu, është pikërisht kjo rrethanë disi e panatyrshme që na ysht t'i kumtojmë lexuesit edhe arsyet e natyrshme, të cilat na nxitën të ndërmarim botimin e kësaj trashëgimie postume të autorit.

Siç cekëm më lart ky studim është njëra pjesë e një triptiku punimesh kryesisht postume të Shaban Demiraj, ku feks sidomos transkriptimi i plotë i veprës poetike të Jul Varibobës që përcjell përpos parësisë në kronologjinë e recepsionit filologjik-letrar të veprës edhe, madje sidomos, individualitetin e autorit në hulumtim, i cili — në rolin e dikurshëm të debutantit në albanogji — merr përsipër tagrin e rëndë të filologut, bash në një periudhë, kur vetë paradigma e re e kërkimit shkencor në shkencat albanologjike ishte ende ende në shpërgënj. Për më tepër, veçoria e autorit në transkriptimin filologjik bëhet ende më e qartë, sapo fillojmë të ngjërojmë tekstin, ku vërejmë që synimi i tij kryesor është riprodhimi sa më besnik i arbërishtes së folur dhe të shkruar në gjysmën e shek. XVIII, që vjen me thënë jo në atë dinamikë zhvillimi të saj dy shekuj më pas, sikurse na paraqitet sot në të folmen arbëreshe të Mbuzaatit (San Cosmo Albanese) e të zonës dialektore të Cosentino-s në përgjithësi, por që e përjetojmë si të tillë edhe në botimet e mëvonshme kritike të tekstit. Është pikërisht kjo perspektivë studimi filologjik e përmendoreve të hershme në kulturën e shkrimit shqip që nxit autorin të zbrësë më pas gjithnjë e më thellë në fazat e mëhershme të zhvillimit diakronik të shqipes, ku mungon dokumentimi shkrimor, ashtu siç dëshmon aktiviteti i tij intelektual-albanologjik i mirëfilltë si historian i gjuhës shqipe.

Së fundi lejohe mi të shtojmë që këto materiale të mbetura deri sot në dorëshkrim e që do të shohin dikur të plota dritën e botimit,

janë një dëshmi më shumë edhe e asaj ecurie fanmirë që përjetoi kërkimi filologjik në fazën e tij të parë të organizimit shkencor-institucional në Shqipëri në vitet 40-50-të të shek. XX, sikurse edhe një dëshmi më shumë, madje sidomos, se si dhe përse u dëmtua më pas aq rëndë kjo klimë e bekuar e kërkimit shkencor prej orientimit politik-ideologjik ateist dhe dhunës strukturore informale të regjimit në fuqi.

Tekstin origjinal të autorit në dorëshkrim e përcjellim si i tillë edhe në këtë botim, duke mundësuar kështu hulumtime të rastit qoftë për individualitetin e gjuhës dhe të stilit të autorit ashtu edhe për fazat e para të kristalizimit të gjuhës, stilit dhe të terminologjisë shkencore në shkencat gjuhësore-filologjike dhe në kritikën letrare të kohës.

Shaban Demiraj

JUL VARIBOBA — JETA DHE VEPRA*

Epoka. Afro tre shekuj pas shpërnguljeve të para t'arbëreshëve n'Itali¹, në një katund të vogël arbëresh të Kalabrisë të quajtur Shën Gjergji [= *San Giorgio Albanese*] dhe nga vetë vendasit Mbusat, lindi një nga poetët më të dëgjuar të letërsisë arbëreshe, Jul Variboba [= *Giuglio Varibobba*]. Jul Variboba jetoi në një kohë, kur arbëreshët e Italisë, të shtërnguar nga fati i keq për t'u vëndosur e rregulluar të “dheu lëtir”, mund të thuhet se e kishin humbur gati çdo shpresë për t'u kthyer prapë në atdheun e tyre të parë, që ata e kanë kënduar me aqë mall për shekuj me radhë.

Por edhe në dheun e huaj; ku u vëndosën pas zaptimit të Shqipërisë nga turqit, arbëreshet e Italisë vazhduan t'i rrëfejnë “ati birit dhe biri nipit” – siç thotë Gavril Dara i Riu [= *Gabriele Dara – il Giovane*] në parathënien e veprës së vet “Kënka e Sprasme e Ballës” – ngjarjet dhe luftrat e lavdishme të kohës së Skënderbeut edhe të këndojnë nëpër këngët e tyre popullore mallin dhe bukuritë e atdheut të humbur. De Rada [= *Girolamo de Rada*] na dëshmon në

* IGJL: D-e-30; Nr. Inv. 1951/352.

¹ Shpërnguljet e para të dokumentuara nga Shqipëria në Itali fillojnë që me Dhimitri Reres rreth vitit 1447 dhe bëhen më të dëndura sidomos pas vdekjes së Skënderbeut.

veprën e tij “Antologia Albanese” se çdo vit për Pashkë njerës nga një katund arbëresh të veshur me kostumet e vjetra kombëtare, shkonin e vizitonin një katund tjetër bashkatdhetarësh, duke kënduar rapsoditë e atdheut të vjetër. Këto vizita, që sipas De Radës zgjatnin me javë, quheshin “Rusalle” dhe ndihmonin kështu për të mbajtur gjallë ndër ta, kuptimin e atdheut të braktisur. Këtë tregim të De Radës, që e kanë përmendur edhe të tjerë si princesha Elena Gjika, alias Dora d’Istria¹, e vërteton më së miri edhe ekzistenca e një numuri të madh këngësh popullore arbëreshe me frymë patriotike, që janë mbledhur e botuar kryesisht në shekullin e kaluar dhe nga fillimi i këtij shekulli.

Por koha, që shpejt a vonë i mbulon ngjarjet dhe kuptimet e tyre me mjegullën e dëndur të harresës, edhe ndër arbëreshët e Italisë bëri punën e saj të zakonëshme. Ajo i bëri ata të harrojnë pak nga pak kujtimet e ruajtura nga atdheu i parë, kështu që një pjesë e madhe e tyre sot jo vetëm që kanë humbur gjuhën, por ndofta as që e dinjë fare se janë prej origjinë shqiptare.

Në kohën që jetoj dhe punoj Variboba ndjenja nacionale ndër arbëreshët ishte dobësuar mjaft. Të rrethuar nga të gjitha anët me të huaj, që në një mënyrë ose në një tjetër përpiqeshin t’u asimilonin dhe t’u humbisnin traditat e tyre të vjetra kombëtare e fetare, dhe të braktisur në vëndin e huaj pa shpresa kthimi në atdheun e robëruar, ata kishin filluar të kërkonin ngushëllimin kryesor në fenë, e cila ishte e vetmja gjë, që ata kishin mundur t’i quanin pjesërisht të paprekur edhe n’ Itali².

Si rrjedhim, në shekullin e XVII^{të}, kur jeton Variboba në Kalabri dhe poetë të tjerë arbëreshë si Nikoll Filia [= *Nicolò Figlia*], Nikoll Brankati [= *Nicolò Brancati*] etj. në Sicili, shohim që krijimi poetik i arbëreshëve t’Italisë ka filluar të bëjë një kthesë. Vëndin e këngëve me karakter kombëtar fillojnë ta zënë krijimet poetike fetare, që kryesisht imitonin poezitë fetare italjane të kohës. Ky fenomen, sikurse shënon Markianò-i [= *Marchianò*]³, shënon “një evolucion të poezisë arbëreshe, një fazë të re të saj, fazën e pafuqisë

¹ Shif artikullin “La Nationalité Albanaise d’après les chants populaires”.

² Shif: Markianò, Prof. M. – “Canti Popolari Albanesi”.

³ Markianò, Prof. M. – *Idem*.

së një populli, i cili, i dobësuar në fatkeqësi, kërkon paqe e qetësi në fenë, që (në vetvehte) nuk është as burim mendimesh origjinale as ndjenjash të zjarrra”.

Po me këtë nuk duhet kuptuar se ndër arbëreshet atëhere ishin zhdukur fare këngët dhe kujtimet e vjetra rreth atdheut të tyre të parë. Ata sigurisht vazhduan të ruajnë traditat e tyre të vjetra, por poetët e tyre me një farë shkolle nëpër krijimet ose parafrazimet e tyre filluan të kapin kryesisht tema me karakter fetar, siç ishte rasti i N. Filias, i N. Brankatit etj. në Sicili dhe i Jul Varibobës në Kalabri. Vetëm në shekullin e kaluar [= shek. XIX – B. D], nën nxitjen e rrymës romantike, do të rilindi dhe do të trumbetohet me të madhe ndër arbëreshët ndjenja e vjetër nacionale dhe kjo nëpërmjet disa poetësh patriotë si De Rada, Gavril Dara i Riu etj.

E tillë, pra, ishte gjëndja shpirtërore e krijuar ndër arbëreshët në kohën kur jeton dhe shkruan Variboba, i cili me veprën e tij na e dëshmon edhe më mirë këtë. Vjershat e tij me një motiv, që u pëlqente aq shumë bashkëkohësve të tij, fituan shpejt një popullaritet të madh ndër arbëreshët, të cilët tani ne vënd të këngëve të vjetra tradicionale filluan të këndojnë këngët fetare të Varibobës dhe të poetëve të tjerë fetarë, që imitonin poetët fetarë italianë të kohës jo vetëm në motiv por edhe në formë – vargje e rime.

Jeta. Emri i Varibobës tanimë është bërë një emër i njohur në historinë e letërsisë shqipe. Ai konsiderohet si krijonjësi i të parës veprë shqipe me një farë vlere artistike. Por megjithëqë mbi Varibobën kanë shkruar njerës me një kompetencë të njohur në fushën e letërsisë si De Rada, Markianò, Zef Skirò [= *Xhusepe – Giuseppe Schirò*], Albert Stratikò [= *Alberto Straticò*] etj., dhe megjithëse Variboba ka jetuar vetëm dy shekuj më parë [= shek. XVIII – B. D.], prapë se prapë një mjegull misteri e mbulon akoma figurën dhe jetën e tij. Të gjithë ata që kanë shkruar mbi Varibobën, na kanë lënë vetëm disa shënime të pakta dhe ndonjë anekdotë në formë legjende, që e bëjnë edhe më misterioze figurën e këtij poeti arbëresh.

Duke u mbështetur nësa është shkruar mbi jetën dhe veprën e Varibobës dhe në çka ai vetë shkruan në dy parathëniet, që i ka vënë veprës së tij në fillim, mund të nxjerrim këto pak gjëra rreth origjinës dhe jetës së tij:

Ka lindur në fshatin *San Giorgio Albanese* që gjendet në krahinën e Kozencës (*Cosenza*) dhe afër një numuri kolonish të përmendura arbëreshe si Shën Mitër (*San Demetrio Corone*), Strigari (*San Cosmo Albanese*), Makji (*Macchia Albanese*) etj.

Fshati i Varibobës nga vëndësit quhet Mbusat, emër ky që s’dihet me siguri se nga e ka prejardhjen. Sipas Domenico Zangarit¹, ka të ngjarë që emri Mbusat të rrjedhi nga emri i ndonjë familje të quajtur Buza, e cila ndofta do të ketë qenë një ndër familjet kryesore, që kanë themeluar fshatin. Mendimi i Zangari-t nuk është për t’u hedhur poshtë a priori, pasi nuk janë të rralla rastet që emra familjesh të përmendura të jenë bërë edhe emra topomimikë ose anasjelltas. *San Demetrio Corone*, për shëmbull u mbiquajt “Korona”, pasi u vëndosën atje familje nga të Koroneive t’ ardhur nga Korona e Moresë. Një mal afër Palermos quhet mali i Gropës², duke marrë kështu emrin e familjes Gropa të larguar nga Shqipëria pas vdekjes së Skënderbeut dhe të vëndosur në Paliac Adriano [= *Palazzo Adriano*]³.

Por duket shënuar se përveç Domenico Zangari-t nuk dijmë që ndokush tjetër të ketë shkruar mbi eksistencën e ndonjë familje arbëreshe të quajtur Buza.

Shën Gjergji apo Mbusati mendohet të jetë themeluar rreth vjetve 1467–1471 bashkë me katunde të tjera arbëreshe si *San Demetrio*, *Macchia*, *San Cosmo Albanese* etj⁴. Nuk dihet se nga cilat vise të Shqipërisë ishin shpërngulur themeluesit e këtë fshati. Sipas M. Markianò-it⁵, “dialektet e Kalabrisë, të Pulies e të Sicilisë janë një pasqyrë gati besnike e të folurit të toskërisë”, por ai shënon gjithashtu se “në traditat e shkuara” flitet edhe për Koloni arbëreshe të shpërngulura nga Shkodra, Dibra dhe vise të tjera të Shqipërisë së Sipërme.

¹ Zangari, Domenico – “Le Colonie italo-albanesi di Calabria – Storia e Demografia”

² Shif: G. Dara – “Kënka e Sprasme e Ballës”

³ Ibid.

⁴ Shif rev. “Leka” viti 1934, f. 121, ku citohet Francesco Taiani

⁵ Markianò, Prof. M., – “Le Colonie Albanesi d’Italia”

Këtë mendim të Markianò-it i mbështet edhe Domenico Zangari¹ e që të dy na bëjnë të ditur se arbëreshët e Italisë (në mënyrë vullgare) quhen „gegë“ nga vëndësit italianë. Veç kësaj, duhet pasur parasysh se pas vdekjes së Skënderbeut i biri i tij, Gjoni, i shoqëruar nga një numur bujarësh u shpërngul nga skela Pastroviç (në Dalmaci)² dhe historikisht është e sigurtë se edhe nga gegëria kanë ikur familje shqiptare, për të gjetur strehë përtej Adriatikut.

Përsa i përket katundit Mbusat, gjuha e të cilit, siç do të shihet në analizën gjuhësore të veprës së Varibobës, është një toskërishte me disa karakteristika të afërta me çamërishten dhe gjirokastricën, mund të thuhet se do të jetë themeluar nga familje të shpërngulura prej toskërije.

Për Mbusatin dijmë se, sipas regjistrimit të vitit 1921, ka pasur një popullsi prej 1445 frymësh³. Banorët midis tyre dhe në shtëpi flasin një shqipe të përzierë me fjalë italishte, siç ndoth ne të gjitha kolonitë arbëreshe t'Italisë, ku gjuha shqipe është e viseve për rreth e në shumë koloni edhe është zhdukur fare, duke ia lënë vëndin italishtes.

Dijmë gjithashtu se arbëreshët e Mbusatit kanë ruajtur disa zakone të moçme të sjella nga Shqipëria. Ndër dasmat, p.sh., ushtojnë gjithënjë vallet shqip e nëpër vdekje rreth të vdekurit gjëmojnë “valtmet”, siç është zakoni edhe në shumë vise të Shqipërisë. Ndër familjet më të vjetra numurohet edhe ajo e Varibobës⁴.

Siç shihet një ndër familjet më të vjetra të Mbusatit ishte edhe ajo e Varibobës, por nuk dijmë e ka qenë kjo edhe një ndër themelonjëset e Katundit, e si rrjedhim një ndër ato familjet e para të shpërngulura nga Shqipëria. Si një ndër familjet më të mira e më të vjetra ka të ngjarë që të ketë mbajtur emrin e sjellë nga Shqipëria dhe emri Variboba si emër toponimik ekziston akoma në Shqipërinë e

¹ Zangari, D. – *op. cit.* [Kërkimet e mëvonshme në këtë fushë motivojnë bindshëm që etnonimi, më saktë ekzonimi *ggegjë* “arbëresh” i përdorur prej popullsisë italiane përreth është një nofkë e përfutur prej formës foljore *ggegj* “kuptoq, marr vesh” me denduri të lartë në ligjërimin bisedor. Shih Altimari, Fr.: “Scripta minora albanica” 1994 51 – B. D.]

² Shif parathënien e Gavril Darës në “Kënka e Sprasme e Ballës”

³ Shif rev. “Leka” – viti 1939, f. 61-23

⁴ *Ibid.*

Jugut. Por me këtë nuk dua të provoj origjinën e familjes së Jul Varibobës nga fshati Varibobë i Mallakastrës, por vetëm të tregoj se emri Variboba nuk është një emër i panjohur ndër shqipëtarët.

E pikërisht nga familja e vjetër Variboba e Mbusatit lindi edhe Poeti ynë, Dom Juli, rreth jetës së të cilit dijmë vetëm këto pak gjëra, që po rendisim këtu poshtë:

De Rada në veprën e vet “Antologia Albanese” na thotë se Jul Variboba ishte i biri i kryepriftit të Mbusatit dhe i Vashia Kanadë dhe se ka qenë një ndër nxënësit e parë të kolegji italo-shqiptar të Shën Benedeto Ullanos (*San Benedetto Ullano*), që u themelua më 1733 nga *Felice Samuele Rodotà*, fisnik arbëresh nga ai katund.

Data e lindjes së tij nuk dihet me siguri, po sipas Albert Stratikò-it¹ Variboba duhet të ketë lindur rreth vjetve 1725–30. Kjo datë nuk duket e paarsyeshme.

I ati, duke qenë prift, ka dashur t’i apë edhe të birit një kulturë fetare, prandaj e dërgoi atë në seminarin italo-shqiptar të Shën Benedeto Ullano-s. Edhe këtu na mungojnë informatat rreth kohës që ka qëndruar Variboba në këtë shkollë. De Rada na thotë se ai ka qenë një ndër nxënësit e parë të kësaj shkolle e, po të pranojmë se Juli do të ketë lindur rreth vitit 1723, atëherë do të ketë studjuar në këtë kolegji midis vjetve 1740–50.

Edhe jeta e tij pas mbarimit të shkollës nuk është më pak e errët. Stratikò-i² na thotë se Variboba ka qëndruar për disa kohë në fshatin e vet, ku shërbente si prift në kishën e Shën Gjergjit, e cila ekzistonte akoma në kohën që shkruan Stratikò-i (viti 1896). Stratikò-i shton se gratë e fshatit e kujtonin Varibobën si një prift të shënjtë, që qysh fëmi kishte ushqyer një dashuri të madhe për Shën Mërinë.

Prandaj, si u largua nga kolegji i Shën Benedeto Ullano-s, ai vëndosi të bëhej prift. por, me qenë se prindët e kishin bir të vetëm, donin ta martonin një herë, para se ai të kurorëzohej prift, duke qenë se priftërinjtë arbëreshë të ritit grek lejohen të martohen, para se te fillojnë jetën e priftërisë. Sipas shënimeve të A. Kinigò (*A. Chinigò*) në fletoren “Arbri i Ri” të Palermos³ – siç na bën të ditur A.

¹ Stratikò, Prof. A. – “Manuale di Letteratura Albanese”

² Ibid.

³ Ibid.

Stratikò-i në veprën e vet, – Variboba në fillim u tregua sikur e pranoi këtë dëshirë të prindërve e prandaj u tha se po shkonte në Napoli, që të gjente gruan më të bukur e më fisnike. Kur u kthye në Mbusat, tha se e kishte gjetur nusen, e cila do të mbrinte së shpejti. Bashkëfshatarët i dualën përpara plot kureshtje që të shikonin nusen e Julit të ri. Por, për çudi, në vend të një nuseje të gjallë ata panë shtatoren e Shën Mërisë. Atëhere Don Juli plot gëzim hoqi unazën e martesës dhe, duke iu drejtuar shtatores së Shën Mërisë me fjalët “O nuse e bekuar”, ia vuri asaj në gisht unazën të cilën ajo “e mban akoma”¹.

Sidoqë ky tregim ka formën e një anekdote, prapë na heth pak a shumë dritë mbi figurën e Varibobës, i cili duhet të ketë qenë një njeri i devotshëm dhe shumë i dhënë pas fesë. Shpirti i tij fetar duket edhe më mirë nëpërmjet veprës së tij, ku ai herë pas here – me rast e pa rast – e quan vehten mëkatar dhe i lutet Shën Mërisë e Krishtit që ta ndjejnë.

Por nuk dijmë a ka pasur Variboba që për së vogli një shpirt kaq fetar. Sipas gojëdhënës, që na jepte Stratikò-i, Shën Mëria atë e kishte bërë për vehte që kur ishte i vogël. Por në parathënien, që i drejton Shën Mërisë në veprën e vet “Gjella e Shën Mëris Virgjër”, ai thotë se, kur ishte i ri, bënte vjersha italishte për të qeshur e për të tallur dhe se atëhere këto i mendonte “mëkate të lehta”. Por pastaj shton se ndër gjithë mëkatet, që ka bërë, nuk i kujtohet të ketë pasur zakon të dilte natën “duke kënduar”. Këto na bëjnë të mendojmë se devocjoni ndaj fesë Varibobës sigurisht s’i ka munguar, që kur ishte i ri, por se shpirti fetar do t’u jetë forcuar edhe më shumë pas edukatës fetare, që mori në Shën Bendeto Ullano.

Për Varibobën dijmë gjithashtu se, si u bë prift, shërbeu për një kohë në fshatin e tij, ku i shtytur nga zelli fetar, themeloi edhe një Kuvend murgeshash. Atje u grumbulluan vajzat më të ndershme të fshatit, që u quajtën “Bijat e Marijes” (*Bilat e Mëris*). Nuk dihet a është e vërtetë apo çpifje, por kundër Varibobës u hap fjala se kishte mëkatuar me një nga këto vajza të Kuvendit. Në parathënien, që i drejton lexuesit në fillim të veprës së tij të lartpërmëndur, autori thotë se “Çeva për mbëkatat time jo shtur ndë det të më hajin pishqit, ma dërguar n’azil (*mërgim*) Rom”. Siç shihet, ai pranon këtu se u dërgua

¹ Ibid.

në mërgim në Romë për mëkatet e tij. Por më poshtë Poeti shton se në Romë kuptoi se ky ishte vullneti i Perëndisë; prandaj nuk u qa për këtë fat, as pat zëmërim për ata “që qenë shkak”. Kjo frazë e fundit të bën të mendosh se Variboba mëkatin, për të cilin akuzohet, e paraqit më shumë si një çpifje të nxjerrë nga ndonjë gojë e ligë. Por kjo nuk mjafton për ta larë Dom Julin nga mëkati, që i ngarkohet.

E vërtetë apo çpifje qoftë fjala e hapur kundër Varibobës, ajo e bëri efektin e saj. Ai atëhere u detyrua të mërgohesh në Romë. Edhe për këto nuk dijmë se kur ka ndodhur largimi i Poetit për në Romë. Por ky mërgim sigurisht i ka bërë një përshtypje të thellë në zëmër Varibobës, i cili paskëtaj do të ketë kërkuar ngushëllim në një jetë të mbyllur prej fetari, duke iu lutur Shën Mërisë për mëkatet e tij të bëra ose të pandehura.

Stratikò-i¹ na thotë se në Romë Variboba nderohesh shumë për sjelljen e mirë dhe diturinë e tij dhe se i ishte afruar vëndi i sekretarit të një Urdhëri fetar, ku duket se do të ketë kaluar ditë të lumtura.

Në Romë Poeti botoi në vitin 1762 veprën e vet të njohur me titullin “Gjella e Shën Mëris Virgjër”. Por nuk dijmë, duke qënë në qendrën e kulturës katolike, nëse ai do t’i ketë vazhduar studimet fetare në ndonjë shkollë dhe ka botuar ndonjë vepër tjetër në gjuhën shqip. Zef Skirò-i në një artikull studimi me titullin “Della lingua albanese e della sua letteratura” shkruan se ka pasur në dorë një dorëshkrim me “vjersha të tjera të bukura fetare” të Varibobës, ndër të cilat edhe një vjershë e gjatë e pabotuar. Por Skirò-i nuk thotë asgjë a përmbliidhen këto “vjersha të tjera të bukura fetare” në veprën e njohur të Varibobës dhe a janë botuar gjëkund apo jo.

Edhe vdekja e Varibobës është e mbuluar me një mjegull misteri. Nuk dijmë as kur vdiq, as se në ç’moshë ishte në kohën që i pushoi së rrahuri zëmra. Por sipas një gojëdhëne, që ka marrë formën e një legjende, thuhet se një ditë, tek meshonte në kishë, duke qënë plak, ra për tokë dhe dha shpirt si një njëri i shënjtë. Kufoma e tij e shtrirë nuk paskësh prekur fare në tokë, por paskësh qëndruar një pëllëmbë mbi dhe, gjersa e varrosën.

Figura e Varibobës. Duke u mbështetur në ndjenjat dhe mendimet e shprehura nga vetë Poeti në veprën e vet si edhe në ato

¹ Ibid.

që kanë shkruar të tjerët për të, mund të themi se Jul Variboba ka qënë një arbëresh i pajisur dhe i edukuar me një shpirt fetar dhe skrupolos në jetën e tij. Kjo duket qartë në lutjet e shpeshta, që i drejton Shën Mërisë në vjershat e veta, duke i kërkuar të ndërhyjë për faljen e mëkateve të tij. Megjithëse kjo ishte bërë modë ndër fetarët, nga mënyra e të paraqiturit të lutjeve duket qartë se këtu kemi të bëjmë me një njëri, që i ndjente thellë ato që shprehte. Pastaj vetë gojëdhënat e pakta, gati në formë legjende, që na kanë mbritur rreth personit të tij, na e paraqisin si një shënjt, që ishte dhënë me mish e me shpirt pas fesë, duke lënë pas dore çdo ndjenje tjetër.

Për sa i përket ndjenjës patriotike, kjo duket si i mungonte fare Varibobës. Për këtë arsye De Rada në veprën e vet të lartpërmendur, “Antologia Albanese”, megjithëse e ngrë lartë kuadrin realist, që ka dhënë Variboba në veprën e tij, e paraqit këtë si të zhveshur nga ndjenjat patriotike. Vetë Poeti në parathënien e veprës se vet drejtuar Shën Mërisë tregon një farë përçmimi për gjuhën arbëreshe. Ja ç’thotë ai ndër të tjera: “Gjuha arbëreshe është aq e egër dhe e varfër, sa të duket se me të nuk mund të thuhet fjalë të tjera veçse mallkime, nëmë, të shara ose fjalë turpi.” Dhe shton se vjershat, që ai bëri në këtë gjuhë, i kushtohen hirit hyjnor, që nëpërmjet pendës së tij bëri që Shën Mëria të lavdërohet edhe në gjuhën “e egër dhe të varfër” arbëreshe.

Pastaj në parathënien e drejtuar lexuesit ai tregon një farë përçmimi edhe për arbëreshët në përgjithësi. Ja se ç’shkruan ndër të tjera: “Mendova se këto vjersha nuk kanë për t’i pëlqyer asnjërit nga arbëreshët, të cilët nuk dinjë tjetër art më mirë se atë të të tallurit”.

Ky gjykim i Poetit ndofta është influencuar nga dëshpërimi, që i shkaktuan bashkëfshatarët e tij, të cilët e bënë të shkojë e të rrojë në mërgim. Por gjykimi i tij mbi gjuhën arbëreshe – si më sipër – të lë të mendosh se atij i mungonin ndjenjat patriotike.

Fakti që Variboba ka ndjekur mësimet në Shën Benedeto Ullano e pastaj ka jetuar i nderuar në Romë si sekretar i një Urdhëri fetar na bën të mendojmë se ai ka qënë i pajisur edhe me një dituri të mirë për kohën e tij. Këtë e vërteton me mirë edhe kjo anekdotë, që na tregon De Rada në veprën e tij “Antologia Albanese”, sipas të cilit: “Kur pas *Rodottà*-it edhe në presidencën e Kolegjit të Shën Benedeto Ullanos-s peshkopi Arkiopoli (*Archiopoli*) nga *San Deme-*

trio Corone, ky mori në katedrën e umanitetit (lëndëve humanitare) një nga ish-nxënësit e parë dhe më të mirë të Kolegjit, *Gian Francesco de'Conti Avato* nga Makji, të cilit i besoi edhe funksionin e rektorit. Por pas disa vjetësh peshkopi u muar vesh fshehurazi; për ta zëvendësuar Avato-n si rektor me Jul Varibobën.” De Rada pastaj shton se në muajin e nëntorit (të cilit vit, nuk e përcakton), kur Variboba u paraqit në shkollë, Avato e kishte pritur keq dhe ishte larguar fare nga shkolla, duke ikur në Romë.

De Rada nuk jep sqarime a shërbeu dhe sa kohë shërbeu efektivisht Variboba si rektor në Kolegjin e Shën Benedeto Ullano-s. Por kjo anekdotë na tregon se Variboba duhet të ketë pasur një farë kulture dhe inteligjencë të mirë, gjersa peshkopi Arkiopoli mendoi ta bënte rektor në këmbën e një tjetri, për të cilin De Rada thotë se kishte qenë një nga nxënësit me të mirë të kolegjit dhe njëri me inteligjencë të rrallë.

Vepra. Siç na thotë edhe vetë Poeti në parathënien e veprës së vet drejtuar Shën Mërisë, atij, që kur ishte i ri i vinte përdore të bënte vjersha italishte për të qeshur. Kjo tregon se ai kishte si të thuash, një dell poetik. Por po n’atë parathënie Variboba tregon në mënyrë të qartë se e para vepër e tij në gjuhën shqipe është vëllimi i vjershave fetare, që u botuan me titullin “Gjella e Shën Mëris Virgjër”. Pas kësaj nuk dijmë që Variboba të ketëbotuar ndonjë vepër a vjershë tjetër në gjuhën shqipe. Zef Skirò-i, sikurse është theksuar edhe më sipër, thotë në artikullin e tij të lartpërmëndur “Della lingua Albanese e della sua letteratura” se ka pasur në dorë një dorëshkrim “me vjersha të tjera të bukura fetare” të Varibobës, ndër të cilat edhe “një vjershë e gjatë e pabotuar”. Por ai nuk jep asnjë shënim a ka qenë shtypur më parë apo jo ndonjë nga këto vjersha. Prandaj emri i Varibobës zë vënd në historinë e letërsisë sonë pikërisht për veprën e tij të njohur me titullin “Gjella e Shën Mëris Virgjër”.

Kjo vepër, siç na dëshmon edhe kopja fotografike e origjinalit, që ruhet në arkivat e Bibliotekës sonë Kombëtare, u botua për herë të parë në Romë në vitin 1762. Por ajo u bë shpejt e rrallë. Më në fund u ribotua dy herë nga Prof. Vincenzo Librandi në Milano me anën e Shtëpisë Botuese Hoepli, herën e parë në vitin 1897 dhe herën e dytë më 1928. Prof. Librandi ribotimit të parë i shtoi edhe disa shënime gramatikore që në përgjithësi janë kritikuar si të pastudjuara mirë,

ndërsa në ribotimin e dytë krahas me origjinalin shtoi edhe përkthimin tekstualisht në gjuhën italishte.

V. Librandi është për t'u lavdëruar për iniciativën e tij, por nga ana tjetër duhet theksuar se ai nuk i ka qëndruar besnik origjinalit, të cilin edhe e ka deformuar sidomos në transkriptim. Edhe përkthimi në mjaft vende çalon, bile ka edhe gabime.

Kopja fotografike e origjinalit ka në fillim tri faqe të pa numuruara; pastaj vijnë 70 faqe të numuruara dhe më në fund një faqe e panumuruar. Sipas kësaj kopje fotografike libri duhet të ketë pasur formatin [... : lënë bosh – *B. D.*]

Në tri faqet e para të panumuruara ka ca shënime të shkruara me dorë dhe pjesërisht të fshira nga ata që e kanë pasur nëpër dorë librin. Pastaj në faqen 1 vjen titulli me disa shënime:

Gjella e Shën Mëris Virgjër
 Shkruar mbë vjersh Arbërisht kaa një Prift puru i
 arbëresh për ndeert asaj Regin e për spas
 të atire dhivotrave, çë së duan të këndonjën kënk' namurije, ma duan
 të theen kënk' Spirituaall mbë
 trij manerësh: mbë Kalimeer,
 mbë kangjelj' e mbë nj' atër sort këndimi Lë-
 tisht: Vergine Bella.
 Rom' 1762
 Me lleçenz të P. Majstrit
 Shiten Mbusat kaa Nosi.

Në faqen 2 ishte një figurë e Shën Mërisë (Mater Dolorosa) dhe ndënë të dy psalme latinisht të *S[an] Bonav[entura]*.

Në faqet 3-4 është shtypur parathënia e drejtuar Shën Mërisë me titullin "Oj E ndeermia Regin". Pastaj në faqen 5 dhe në fillim të faqes 6 vjen parathënia e drejtuar lexonjësit me titullin: "Oj ti çë dhjvasën."

Po në faqen 6 është shtypur leja e botimit bashkë me relacionet e favorshme të tre revizorëve të veprës: Prifti *Tommaso Nicolò Massaracchi*, arbëresh nga Sicilia, lektor i gjuhës greke në Kolegjin Urban të Propaganda Fide-s; *F. Ferdinando di Borgocarrerio*, ish

misionar apostolik në Maqedhoni; *Pater Joseph Stassi*, nga Piana, i *Congregazione dell'Oratorio*.

Të tri relacionet mbajnë respektivisht datat: 24 maj, 12 qershor e 19 qershor 1762.

Pastaj prej faqes 7 e gjer në faqen 70 janë renditur vjershat e ndryshme të veprës. Në f. 43 ka një tjetër fotografi të Shën Mërisë (Vergine Immacolata).

Duhet shënuar se shumë vjersha kanë të shkruar anas ose sipër titujt latinisht dhe disa italisht si: “Ave Maria”, “Salve regina”, “Ave Maris Stella”, “O bella mia Sperenza”, “La più bella Verginella”, “Olà fedeli”, etj. Por një pjesë e vjershave kanë tituj shqip ose të shqipëtuar: “Kënka e të zgjuarit”, “Kalimera e Pashkëvet”, “fjarepsu”, “Ësht Shën Bambini një Kunfet”, etj.

Vepra e Varibobës nis, siç u tha edhe më sipër, me dy copa në prozë në formë parathëniesh. Në të parën Poeti i drejtohet Shën Mërisë, duke i thënë se është e para herë që ai po shkruan vjersha në gjuhën arbëreshe dhe se të shkruarit në këtë gjuhë të papunuar mbi një subjekt të rëndë paraqiste një veshitësi të madhe, të cilin ai – Poeti – mundi ta kapërcejë vetëm me ndihmën e Zotit. Prandaj i lutet Shën Mërisë që t’i pranojë këto vjersha jo për vlerën e tyre por kryesisht për mundimin e bërë.

Në parathënien e drejtuar lexonjësit Variboba flet shkurtas mbi mërgimin e vet në Romë, ku nisi të shkruajë edhe vjershat e tij dhe shton se këto vjersha nuk kanë për t’i pëlqyer asnjërit ndër arbëreshët, të cilët „nuk dijnë art tjetër më miri se sa të tallen“, por se të paktën do t’i pëlqejnë Shën Mërisë, për dy arsye: e para, sepse janë shkruar në një gjuhë, në të cilën – sipas Poetit – nuk është shkruar më parë ndonjë vjershë tjetër fetare; dhe e dyta, sepse ato përmbajnë doktrinën e Krishtit, që ajo – Shën Mëria – e çmon aq shumë.

Vepra ka gjithësejt 42 vjersha, dy nga të cilat: “Gjella e Shën Mëris Virgjër”, dhe “Gjella e Shën Bambinit” janë si poema të ndara secila në tri pjesë. Këto janë edhe vjershat më të gjata të veprës.

Pas dy parathënieve nisin vjershat e ndryshme, të cilat kanë nga një titull shqip, latinisht ose italisht. Vjersha e parë është ajo që i jep titullin gjithë veprës, d.m.th. poema “Gjella e Shën Mëris Virgjër”. Kjo është e ndarë në tri pjesë dhe ka 131 strofa katërshe. Lënda e poemës është marrë nga Bibla dhe flet kryesisht mbi jetën e

Shën Mërisë sidomos në lidhje me lindjen e Krishtit. Vjersha është kryesisht epike, por ka edhe një dozë të fortë lirizmi dhe pjesët më të bukura janë pikërisht ato lirike e pikërisht strofat 99, 101-109, etj., ku përshkruhet në mënyrë prekëse biseda midis Krishtit dhe s'ëmës në çastin e lindjes së tij.

Pas kësaj vijnë me radhë “Kalimera e Natalevet”, “Bën ca kuçe e bën nino”, „Kënka e të zgjuarit“ dhe “Nj’atër kënk”. Këto janë si një vazhdim i vjershës së mëparëshme, sepse bëjnë fjalë për gëzimin e ndjerë nga të gjithë – Shën Mëria, Josifi, barijt e bareshat – për lindjen e Krishtit. Të gjitha vjershat i përshkon një lirizëm i ndjerë thellë, që është shprehur në vargje pjesërisht të goditura bukur. Në vjershën “Kalimera e Nataleve” çquhet për bukurin’ e saj pjesa me ninullën, që i këndojnë Krishtit të porsalindur Josifi dhe barinjti e ardhur posaçërisht. Kjo ninullë është gjithë lirizëm dhe vargjet janë të goditura e plot melodi.

Në vjershën “Bën ca kuçe e bën nino” Shën Mëria si një nënë plot dashuri i këndon të birit, duke i kujtuar ndër të tjera vuajtjet, që e prisnin njëra pas tjetrës. Kënga e saj ndërpritet nga ardhja e barinjve me dhurata për Krishtin.

Pastaj në “Kënka e të zgjuarit” Shën Mëria i këndon të birit që të zgjuhet, për të parë dhuratat e ndryshme, që i kanë sjellë barinjti e ardhur nergut për të. Këtu Variboba harron për një çast se ngjarja, që përshkruan, i përket një kohe dhe një vendi të largët. Ai këtu ka futur emra barinjsh nga të fshatit të tij; madje përmënd edhe fshatin e vet, Mbusatin, si edhe një fshat tjetër kalabres të quajtur *Acri*. Vjersha përfundon me një këngë, që i thurin Krishtit gratë – ndër të cilat edhe *mbusaciotet* – e ardhura për ta parë atë. Vjershën e përshkon një lirizëm plot sentiment fetar e dashuri për Krishtin.

Në vjershën “Nj’atër kënk” një grua këndon Krishtin si rrëmbenjës zëmrash të grave të bukura. Vjersha të cilës lirizmi s’i mungon, është prolixse dhe e pagoditur.

Pas këtyre këngëve, në të cilat ka pjesë, që u ngjajnë ninullave, vijnë me radhë gjashtë vjersha të tjera, në të cilat Poeti përshkruan bukurinë trupore dhe shpirtërore të Shën Mërisë dhe i lutet asaj që të kujdeset për të, sepse është mëkatar dhe si i tillë kërkon ndjesë. Ndër këto gjashtë vjersha dallohet për bukuri dhe lirizëm ajo që mban titullin “Më e bukura kopile”, ku Poeti me një shpirt fetar na

përshkruan bukurinë e trupit dhe të shpirtit të Shën Mërisë, lëvdon shënjtërin' e saj dhe i lutet që të shpëtojë atë dhe të tjerët prej mëkatëve. Në këtë vjershë çquhet për bukuri dhe sentiment sidomos fillimi, ku Poeti na i përshkruan Shën Mërinë si vajzën më të bukur, që s'ka shoqe si vehten. Faqet e saj janë të kuqe si trëndafili, sytë e saj janë dy yje plot dashuri e dhëmshuri.

Në vjershat „Dottrina Cristiana“, „Credo“, dhe „Li Comandamenti“ flitet mbi sende, që kanë të bëjnë me doktrinën e Krishtit. Këto vjersha nuk kanë ndonjë interes letrar dhe e dëmtojnë unitetin e veprës.

Në vjershat “Miserere Mei Deus”, “Kënk Spiritual“, “Pater Noster“, “Veni Sancte Spiritus“, “Veni Creator Spiritus“, që kanë një interes të paktë nga ana letrare, Poeti i lutet Zotit dhe Shpirtit të Shenjtë që t'i falin mëkatet. Lutjet janë të ndjera dhe tregojnë shpirtin fetar të Varibobës.

Në dy vjershat, që vijnë pas këtyre, Poeti na bën fjalë mbi meshën dhe kungimin. Pas këtyre vijnë me radhë, „Krishti fjet me Krishtin“, ku shtjellohet një bisedim midis Shpirtit nga njera anë, që i lutet Krishtit të mos largohet prej tij dhe Krishtit nga ana tjetër, që e siguron atë se do t'i vijë në ndihmë sa herë të dojë. “Mbee mënd këtë razion”, ku shtjellohet një lutje e gjatë dhe me sentiment në lidhje me kungimin. Dy vjershat, që vijnë më pas dhe që lëvdojnë e këndojnë Krishtin, nuk kanë ndonjë gjë interesante.

Në poemën „Gjella e Shën Bambinit“, që ka afro 180 strofa katërshe të ndara në tri pjesë (pas pjesës së dytë janë shtënë një a dy vjersha të tjera, që kanë lidhje me poemën) përshkruhen jeta dhe vuajtjet e Krishtit. Aty flitet, ndër të tjera, mbi tre mbretërit magjistarë, mbi ndjekjet e Erodit, mbi largimin e Krishtit me gjithë prindër në Egjipt, mbi mrekullit' e Krishtit, mbi vdekjen e Josifit dhe më në fund shkurtas mbi vdekjen e Krishtit. Në këtë poemë mbizotëron elementi i mrekullueshëm, që është marrë nga Bibla dhe është paraqitur me lindjen e një fetari të devotshëm. Vjersha është kryesisht epike.

Në vjershat “Thuajm sa durove!”, “E keqe pen”, “Sa për ne Krishti duroi” dhe “Stabat mater” Poeti përshkruan plot me sentiment kryqëzimin e Krishtit nga judenjtë mbi malin Kalvar. Ndër këto çquhen për bukuri e sentiment vajtimet e Shën Mërisë mbi kufomën

e Krishtit tek vjershat “E keqe pen” dhe “Sa për ne Krishti duroi”. Këtu Poeti ka ditur të shprehi bukur dhe me vargje të goditura dhëmbjen e një nëne, që vajton të birin e vrarë.

Vjersha “Kalimera e Pashkëvet”, që përshkruan zbritjen e Krishtit në Limbo të Ferrit, prej nga nxorri Adamin dhe patriarkët e tjerë, si edhe ngjalljen dhe kthimin e Krishtit tek e ëma, mbaron me një këngë, që i kushtohet Shën Mërisë së gëzuar nga ngjallja e të birit. Vjersha ka sentiment dhe sipas një shënimi të prof. V. Librandit edhe atëhere (më 1928, data e ribotimit të dytë të veprës) në shumë katunde arbëreshe t’Italisë këndohesh nga t’ashtuquajturit rapsodë, të cilët të djelën e Pashkëve shkonin dhe këndonin këtë nëpër shtëpitë e parësisë.

Pas kësaj vijnë tri vjersha, që përshkruajnë, e para – kthimin e Krishtit pas vdekjes tek e ëma dhe në fund vdekjen e kësaj; e dyta këndon Shën Mërinë si një mbretëreshë që gëzon në qiell; dhe e treta me titull “Shën Mëris Bonkuncilit” përshkruan ikjen e mrekullueshme të kuadrit të Shën Mërisë nga Shkodra n’Itali në kohën që Turqit pushtuan atë qytet.

Pesë vjershat, që vijnë pas kësaj, Poeti ua kushton Shën Andonit, Shën Gjergjit, Shën Kozmait, Shën Vinçencit dhe Shën Josifit. Nga këto vlen të theksohet vjersha e kushtuar Shën Gjergjit, e cila s’është pa merita poetike.

Vepra e Varibobës mbaron me vjershën “Thuhe udhës këtë kënk”, ku poeti u bën një lutje të ndjerë Atit, Birit dhe Shpirtit të Shënjtë, që ta kenë kujdes dhe ta ndjejnë për mëkatet e tij.

Siç shifet edhe nga kjo analizë e shkurtër e veprës, Variboba me anën e këtyre vjershave ka dashur kryesisht të këndojë në vargje në gjuhën arbëreshe jetën, vuajtjet dhe triumfin e Shën Mërisë dhe të Krishtit, duke futur nga mezi disa vjersha të tjera fetare dhe duke shtuar nga fundi edhe disa të tjera mbi pesë shënjtore. Prandaj veprës në përgjithësi nuk i mungon një farë uniteti logjik, por artistikisht ky unitet vuan shumë nga përsëritjet e shpeshta dhe të kota, që disa herë e bëjnë veprën të mërzitëshme. Veç kësaj disa nga vjershat e shtuara nga mezi dhe nga fundi nuk kanë një lidhje të drejtpërdrejtë dhe të goditur me argumentin kryesor të veprës. Por mbi këtë çështje do të flitet më gjatë më tutje.

Personazhet e veprës. Personazhet kryesore të vjershave të Varibobës janë Shën Mëria dhe Jezu Krishti. Nga këta të dy vëndin e parë e zë Shën Mëria, e cila i ka dhënë – jo fare pa të drejtë – edhe titullin gjithë veprës. Një vënd të dorës së dytë zë Josifi, i shoqi i ligjshëm i Marijes. Është e nevojshme të theksohet se që të tre këta personazhe janë paraqitur, ashtu siç i përshkruan Bibla, megjithëse Variboba është përpjekur t’i humanizojë, duke përshkruar jetën e tyre si njerës krahas me shënjtërinë dhe mrekullitë e tyre.

Përveç këtyre, nëpër vjershat e ndryshme të veprës përmenden një varg emrash pjesërisht të marrë nga Bibla si Elisabeta, Erodi, shënjtoret Andon, Gjergj etj. dhe pjesërisht të trilluar nga vetë Poeti si emrat e barinjve, që i çojnë dhurata Krishtit të porsalindur.

Shën Mëria paraqitet – ashtu siç na e përshkruan Bibla – një vajzë e pastër dhe e devotshme, që tronditet, kur dëgjon nga ëngjëlli lajmëtar se prej saj do të lindë një djalë; por pastaj e mbleth vehten, kur mëson se ky është vullneti i Perëndisë. Variboba – vlen të theksohet – ka mundur për bukuri të paraqesë fytyrën e saj si nënë. Ajo, si çdo nënë, ndjen një gëzim të math për lindjen e djalit të saj perëndijor, i këndon atij ninulla, që janë nga krijimet më të bukura poetike të Varibobës, kujdeset për të si një nënë e dashur, bën ç’mos për ta shpëtuar nga ndjekjet e Erodit dhe më në fund ndjen një dhëmbje të papërshkrueshme për humbjen e të birit të vetëm. Vajtimet e saj mbi kufomën e Krishtit janë gjithashtu nga krijimet më të bukura të Varibobës.

Figura e Shën Mërisë është figura më e goditur e veprës nga pikëpamja poetike – një grua me tiparet e njeriut të gjallë, me të gjitha ndjenjat e një nëne plot dashuri e dhëmshuri për birin e vet. Kur i këndon ajo të birit, për ta vënë në gjumë ose për ta zgjuar, me një herë të del përpara syve fytyra e një nëne, që përkund djalin e vet. Kujdeset dhe brengat e saj për Krishtin janë pikërisht kujdeset dhe brengat e një nëne, për të cilën jeta s’ka kuptim pa atë të birit të saj. Dhe kur vajton ajo Krishtin e kryqëzuar, të bën të sjellish ndër mënd një nënë – sidomos një nënë shqiptare – të pikëlluar në kulm nga humbja e pakohë e të birit.

Por krahas me Shën Mërinë nënë, në veprën e Varibobës herë pas herë të del përpara edhe fytyra e saj biblike si e zgjedhura e Perëndisë për të sjellë në jetë Krishtin. Ajo përfaqëson kështu njëriun

më t'afërtë të Zotit, i cili i dëgjon patjetër lutjet dhe ndërmjetësimet e saj. Prandaj, Poeti si një besimtar o devotshëm i bën herë pas here lutje të zjarra dhe të ndjera, që të ndërmjetësojë pranë Krishtit, për ta mëshiruar.

Tek Shën Mëria e Varibobës, pra, dallojmë dy fytyra: atë të nënës, që poetikisht është m'e gjallë dhe m'e goditur si edhe atë të shënjtore, që është si një kuadër i pikturuar pas një modeli, klishe, dhe që s'i ka tiparet e një njërii të zakonshëm. Natyrisht, fytyra e parë ka dalë mjaft m'e goditur se e dyta.

Figura tjetër kryesore pas asaj të Shën Mërisë dhe e lidhur ngushtë me këtë është ajo e Krishtit. Por, ndërsa në paraqitjen e figurës së Shën Mërisë krahas me Varibobën teollog spikat herë pas here poeti, që përpiqet të vërë në dukje anën njerzore të nënës së Zotit, në paraqitjen e figurës së Krishtit teollogjia dominon plotësisht mbi poezinë. Atëhere poeti këndon pikërisht ashtu siç i dikton Ungjilli, pa mundur – veçse rrallë dhe kjo më shumë tërthoras – të na nxjerrë përpara një njërii të gjallë të zakonshëm. Kështu që qysh nga lindja e gjer në kryqëzim si edhe më pas penda e Varibobës na ka paraqitur kryesisht anën hyjnore të Krishtit si bir perëndije. Në figurën e Krishtit dominon hyjnia, elementi i mrekullueshëm i marrë tërësisht nga Bibla. Këtu Variboba s'ka krijuar gjë, por vetëm ka vënë në vargje – shpeshë të papunuara mirë – ato që Bibla përshkruan në prozë. Si rrjedhim në paraqitjen e figurës së Krishtit mungon poezia.

Kur këndon lindjen e mrekullueshme të Krishtit, rritjen e tij plot peripeçira jo më pak të çuditshme, mrekullitë e tij të ndryshme në jetë, kryqëzimin dhe ngjalljen e tij përsëri, të del përpara një figurë e papërcaktuar, që është edhe s'është njëri, që ka edhe s'ka tiparet e një të gjalli. Kur Shën Mëria i këndon duke e përkundur, të duket sikur ke përpara një foshnjë. Kur ai tregohet i bindur ndaj prindërve, fshin shtëpinë dhe shkon në krua për ujë, me një herë përfytyron një djalë të rritur me edukatën e një familje patriarkale. Kur Shën Mëria vajton mbi kufomën e tij të kryqëzuar, të duket sikur ke përpara një të vdekur, që dje ishte i gjallë por tani zëmra i ka pushuar së rrahuri.

Mirëpo këto episode, që të kujtojnë anën njerzore të Krishtit, humbasin në mjegullën e dëndur t'anës tjetër të tij, t'anës perën-

dijore, ku mbizotëron elementi i mrekullueshëm. Vetë lindja e tij e mrekullueshme, e përshkruar ashtu siç thotë Bibla, nuk të lejon të mendosh se ke të bësh me një foshnjë të zakonshme. Ndërhyrja e elementeve të mbinatyreshëm si ëngjëjt, që kujdesen për ta shpëtuar atë nga thonjt e Erodit, kthimi i fuçive me ujë në verë dhe mrekullitë e tjera të shumta, ngjallja e tij pas kryqëzimit dhe zbritja në Limbo të Ferrit, për të nxjerrë q'andej patriarkët e vjetër, janë të gjitha tregime biblike, që Variboba i riprodhon në vargje me bindjen dhe përpikëminë e një besimtari të devotshëm, por që – si të papranueshme nga një mendje e shëndoshë – të nxjerrin përpara një figurë të papërcaktuar, që s'e kupton dot, sepse s'është figura e një njëriu të zakonshëm. Prandaj, figura e Krishtit në vjershat e Varibobës ka dalë një figurë klishe, ku s'ka krijim por vetëm një riprodhim të thjeshtë. Natyrisht, Variboba si një fetar nuk mund edhe të guxonte që të largohesh nga rruga e diktuar prej Biblës.

Figurën e Josifit Variboba e ka paraqitur pikërisht ashtu siç e përshkruan Bibla dhe lidhjet e tij me Shën Mërinë dhe Krishtin janë po ato që dikton krishtërimi. Poeti ka vënë në dukje sidomos dashurinë dhe kujdesin e tij plot devocion për Krishtin, për të cilin ai bashkë me Marijen merr rrugën e shkon gjer n'Egjypt, ku qëndron 7 vjet me të vetmin qëllim që ta shpëtojë Krishtin nga duart e Erodit. Por me përjashtim të këngës, që Josifi bashkë me barinjët i këndojnë Krishtit foshnjë – këngë ku me një lirizëm të goditur vihet në dukje dashuria dhe respekti i një prindi për një fëmijë jo të zakonshëm –, përshkrimi i marrëdhënieve të Josifit me Krishtin është, si të thuash, prozaik. Atje mungon thuajse fare poezia.

Përsa u përket personazheve të tjerë biblikë si Erodit, Elisabeta etj., këta janë paraqitur pikërisht ashtu siç i përshkruan Bibla dhe Variboba s'u ka shtuar asgjë interesante.

Por Variboba, ndofta nga dëshira për ta bërë veprën më të lidhur me bashkëfshatarët e vet, ka futur në vjershën “Kënka e të zgjuarit” edhe emra barinjsh, që nuk i gjëjmë në Biblën. Poeti i entuziazmuar harron për një çast se Krishti sipas Biblës lindi në një vënd të largët dhe 18 shekuj më përpara, kështu që ai i përzien barinjët, të cilët i shpunë dhurata Krishtit foshnjë, me *mbusaciotët*, që me gëzim i shpjen Krishtit dikush një kec, dikush një dash, dikush pak gjizë e të tjera dhurata të ndryshme. Kjo gjë, që është – si të

thuash – një “shtrëmbërim” i tregimit biblik, e bën vjershën edhe më tërheqëse.

Alfabeti i veprës. Alfabeti, që ka përdorur Variboba, është alfabeti latin, por me që ky nuk mjaftonte për të riprodhuar të gjitha tingujt e shqipes, autori ka bërë kombinime shkronjash latine, për të shkruar ato gërma, që i mungonin alfabetit latin. Këtu po i përmëndim këto kombinime shkronjash si edhe ato gërma, që kanë një tingull të ndryshëm nga ai i alfabetit tonë sot:

Në vënd të shkronjës *c* Variboba përdor gërmën *z*, të cilën e përdor edhe për *z*. P.sh. shkruan *zilli* = cili, *orazinn* = oracin; por *Zot* = *Zot*.

Për tingullin *ç* përdor shkronjën *c* të ndjekur zakonisht nga zanorja *i*, duke i dhënë kështu shqiptimin italisht. P.sh. shkruan *cië* = çë.

Shkronjën *d* e përdor pa dallim për tingujt *d* dhe *dh*.

Në vënd të shkronjës *ë* përdor një *a* të shkruar me kokë terposhtë: <ɐ>, <ɛ>.

Për të dhënë tingullin *g*, zakonisht i shton kësaj një *h*, p.sh. *nëng*h = nëng (nuk). Shkronja *g* vetmas tek ai zakonisht ka tingullin e aspiruar të *gamma*-s greke. P.sh. *ga* = ha [: *fja* – B.D.]. Por *g*-ën e përdor edhe si neve sot; p.sh. *legricet*.

Tingullin *gj* e shkruan *ghi*. P.sh. *ghiella* = gjella (*jeta*).

Tingullin *k* e riprodhon me *c*, kur kjo ka prapa zanoret *a*, *o*, *u* ose ndonjë bashkëtingëllore dhe me *ch*, në rastet e tjera, duke shkruar kështu pas alfabetit italkan.

Variboba përdor gjithashtu shkronjat *l* dhe *ll*, por disa herë këto i përzien. P.sh. shkruan *ghiella*, por shkruan edhe *lulle* = lule.

Tingullin *nj* e riprodhon si në italishte me shkronjat *gn*.

Në vënd të tingullit *q* përdor, sikurse edhe arbëreshët e tjerë, grupin bashkëtingëllor *chi* = *kj* [= *q* – B.D.].

Shkronjën *s* e përdor pa dallim për *s* dhe për *sh*. P.sh. *sot* = sot; *seit* = shejt.

Tingullin *th* e riprodhon me një *f* të shtypit të kthyer prapshtë <ɟ>; p.sh. *ja* “tha”.

Shkronjën *x* e përdor për *ks*. P.sh. *taxi* = taksi.

Për tingullin *xh* përdor shkronjën *g* të ndjekur nga zanoret *e*, *i*. P.sh. shkruan: *u generar* = u xhenerar.

Shkronjën *y s'* e përdor fare.

Tingullin *zh* e shkruan me *s* në grupin bashkëtingëllor *sd*. P.sh. *god* = gozhdë.

Variboba, sikurse shkrimtarët e vjetër të veriut dhe sikurse përgjithësisht shkrimtarët e tjerë arbëreshë, në vënd të theksit për zanoret e gjata përdor zanore të dyfishuara. P.sh. shkruan *saa*, *dhee*, *zuu* etj.

Variboba, sikurse edhe të tjerë shkrimtarë arbëreshë, disa herë dyfishon edhe bashkëtingëlloret, sidomos bashkëtingëlloren *s* midis dy zanoreve. P.sh. shkruan: *jett*, *i pissëruar*, *bessën* etj.

Së fundit, duket shënuar se prof. V. Librandi në transkriptimin e vjershave të Varibobës nuk i është përmbajtur plotësisht alfabetit t' autorit. Ai ka futur edhe shkronjat greke δ (delta) për *dh*, ζ për *z*, χ (hita) për *hj*, θ (theta) për *th*.

Përveç kësaj duhet shënuar se V. Librandi është treguar fare i pakujdesëshëm në transkriptimin e shkronjës <v> (= <a> e kthyer praptazi), që Variboba e përdor për zanorën *ë*. Librandi këtë shkronjë herë e ka kthyer në *i*, herë në *ë*. P.sh. shkruan: *ndi kit* atje ku Variboba shkruan *ndë kët*, krahas *u ghëzuan* = u gëzuan. Por e keqja është se në shumë raste e ka kthyer në <a>. P.sh. shkruan: *e ambël*, *asht*, *a*, *kamb*, etj. atje ku Variboba shkruan: *e ëmbël*, *është*, *ë*, *këmb*, etj. Në këtë mënyrë ai i ka bërë lexuesit dhe studjuesit të mendojnë se gjuha e Varibobës është një toskërishte e mbushur me trajta gegërishte, kurse në të vërtetë gjuha e Varibobës është një toskërishte e plotë me ndonjë trajtë të rrallë gegërishte.

Gjuha e Varibobës. Gjuha e Varibobës, si dialektet e arbëreshëve t'Italisë në përgjithësi, është një shqipe arkaike e mbushur me barbarizma italyane dhe greke. Nga bashkëjetesa e gjatë dhe marrëdhëniet me vëndësit italyanë në dialektet e arbëreshëve t'Italisë janë futur shumë fjalë dhe shprehje italishte. Por ata në të folurit dhe shkrimet e tyre përdorin edhe një numur të konsiderueshëm barbarizmash greke e kjo ka ndodhur nga njëra anë sepse një pjesë e tyre janë shpërngulur nga Morea, ku ishin vëndosur më parë dhe nga ana tjetër është influenza e gjuhës së kishës, që për ta ishte dhe pjesërisht është akoma greqishtja.

Për sa i përket Varibobës, mund të thuhet pa droje se gjuha e tij ka shumë më tepër barbarizma se gjuha e shkrimtarëve të tjerë

arbëreshë. Kështu që për njerës, që nuk marrin vesh pak nga italishtja dhe greqishtja, vjershat e Varibobës janë pjesërisht të pakuptueshme. Mendime të ndryshme janë çfaqur në lidhje me gjuhën e Varibobës. Në përgjithësi përdorimi i barbarizmave të shumtë prej tij është kritikuar me të drejtë nga shumica e atyre që kanë shkruar për të si Skirò-i etj. Por aty këtu nuk ka munguar edhe ndonjë, që ka menduar – sigurisht pa të drejtë – se barbarizmat e kanë bërë gjuhën e Varibobës më të gjallë. E drejta është se gjuha e Varibobës do të kishte dalë më e bukur dhe më interesante, sikur ai të kishte përdorur sa më pak barbarizma, ose të paktën të kish përdorur barbarizmat e zakonshme, që janë futur thellë në dialektet e arbëreshëve t'Italisë. Sipas Françesko Tajani-t¹ (19), Variboba e ka “bastardhuar“ gjuhën për punë të rimës e kjo nuk duket të jetë pa një bazë të vërtetë.

Por sido që të jetë, vepra e Varibobës ka një rëndësi të madhe edhe nga ana gjuhësore, sepse është një ndër veprat e para poetike t'arbëreshëve t'Italisë që na tregon – qoftë edhe në një mënyrë jo fare të përpiktë – gjëndjen e dialekteve arbëreshe të Kalabrisë në shekullin e XVIII^{të}.

Sapër dialektin e përdorur nga Variboba, si të gjithë shkrimtarët e tjerë arbëreshë, ai ka përdorur një dialekt, që i përngjan shumë toskërishtes edhe që mund të quhet një toskërishte arkaike. Gegizmat e ndryshme, që i janë atribuar atij, i detyrohen krejtësisht transkriptimit të keq të veprës së tij nga ana e prof. V. Librandit, sikurse është theksuar në pjesën, ku flitet mbi alfabetin e veprës së Varibobës.

Për të pasur një ide më të plotë mbi gjuhën e Varibobës, po japim këtu disa shënime:

1) Përveç që përdor shumë fjalë italishte dhe latine si: *beljic* (nga *bellezza* = bukuri), *llegric* (nga *allegrezza* = kënaqësi shpirtërore), *mbashiat* (nga *ambasciata* = lajm, mesazh etj.), *llaudhartur* (nga *laudare* = për të lëvduar) etj. Variboba herë pas here u jep këtyre edhe karakteristikat e shqipes, duke i zgjedhur si folje ose duke i përdorur si mbiemra të nyjshëm. P.sh. shkruan: *Tij Zot llaudharnjim / Bashk të ringraciartim* ose *e llaudhartur* = e lëvduar.

Është interesant përdorimi i fjalës *theritat* për fjalën italishte *le ferite* = plagët. Në këtë fjalë tingulli *f* ishte këmbyer në *th*, kurse fjalën joitalishte *thëngjill* Variboba e ka shkruar *fëngjill*. Ky fenomen

¹ Taiani, Francesco – cituar nga revista “Nazione Albanese”, viti 1995.

i shkëmbimit të tingullit labiodental *f* me dentalen *th* vërtetohet edhe sot në shqipet, ku dëgjojen *uthull* edhe *ufull*, *fëllanzë* edhe *thëllëzë* etj. Këtë fjalën e fundit Variboba e shkruan *thëllëzë*.

Së fundit, duhet shënuar se fjalët italishte të përdorura nga Variboba janë në dialektet të Kalabrisë së poshtme. Prandaj gjëjmë tek barbarizmat italishte të Varibobës edhe karakteristikat e kalabri-shtes¹ si zëvëndësimin e zanores *e* me *i*, në sufiksin *-ezza* (Variboba shkruan, p.sh. *beljic* për *bellezza*); zëvëndësimi i bilabiales *b* me labiodentalen *v*. (Variboba shkruan, p.sh. *arvur* në vënd të fjalës latine *arbor* = pemë.

2) Variboba përdor edhe mjaft fjalë greqishte si: *lipisi* = dhëmshuri, *mëshirë*; *unë ftesa* = bëra faj; *hajdhi* = gëzim, hijeshi, etj.; *hare* = gëzim, *jatreps theritat tona* = shëro, mjeko plagët tona, etj.

3) Në veprën e Varibobës hasim edhe disa turqizma si *tavut* nga *tabut* = arkivol. Librandi këtë fjalë e ka përkthyer *tomba* = varr. Variboba përdor disa herë emrin *Çifari* për “djalli”. Ndofta kjo vjen prej fjalës arabishte *qyffar*, që do të thotë “të pabesët”. Është interesant edhe përdorimi në një rast të vetëm i fjalës *gjeretise* në kuptimin “të hidhërosh” apo “t’i shkaktosh një pakënaqësi” dikujt. Nuk dij se çfarë origjinë do të ketë kjo fjalë.

4) Në vjershat e Varibobës gjëjmë edhe disa fjalë shqipe interesante si: *i hunduar* = i hunduar, në kuptimin “i hidhëruar”. Kjo fjalë, që sipas Z. Prof. Aleksandër Xhuvanit përdoret edhe n’Elbasan po me këtë kuptim, vjen nga fjala *hundë* dhe ka marrë kështu kuptimin: “rrij me hundë varur, i hidhëruar, i deshpëruar”. Këtu duhet shënuar se tek Variboba, si edhe tek të tjerë shkrimtarë arbëreshë si De Rada etj., gjëjmë fjalë, ku tingulli *h* është kthyer në një *g* t’aspiruar si: *fund* = hundë, *ha* = ha. Kjo *g* e aspiruar është e ngjajshme me *gamma*-n greke. Po ashtu:

dejmenat = pasnesër. Të krahasohet me labërishten *nesër dej*.

diu = nuk dij, nga *di u(në)*. Të krahasohet me shprehjen „Ku di unë?“.

njemend = tani

gasavaj, që Librandi e përkthen: “një të qarë të math” dhe që vjen nga fjalët *gas* e *vaj*. Ndofta kuptimi i kësaj fjale është: “të qarë të math nga gëzimi”.

¹ Shif Lombroso, Dott. Karlo – “Tre mesi in Calabria”

shërbis = send, gjë, punë. Kjo fjalë gjëndet me këtë kuptim edhe në katekizmin e Matrangës.

u buftua = u duk, u çfaq. Kjo fjalë gjëndet edhe ndër poetë të tjerë arbëreshë si tek Serembe etj.

thomse = ndofta (nga *thom* dhe *se*).

shtuar = në këmbë. Kjo fjalë, që gjëndet edhe në kangjelin e dytë të Varibobës, përdoret sot me këtë kuptim edhe në Gjirokastrë më trajtën *shtruara*.

menatet = të nesërmen

djelmët = djemt. Të krahasohet me fjalën *djelm*, që dëgjohet edhe sot megjithëse rrallë.

kaliasha = mbi supe, në shpinë. Të krahasohet me fjalët *kalipeç*, *kaliboç*.

ndorri se = megjithëse. Ndofta kjo fjalë do të ketë lidhje me lidhësen *ndonëse*, që ka një kuptim t'afërtë me të. E përdor edhe De Rada.

5) Në disa fjalë Variboba tingullin *l[j]* e ka të kthyer në *j*. P.sh. shkruan: *piot*, *fiuturuan*, *bjegërimi*. Këtë fjalë të fundit e përdor në kuptimin e "sherëtimës, të hequrit në zëmër". Ky fenomen fonetik, që haset edhe në shkrimtarët e tjerë arbëreshë, është akoma i gjallë sot edhe në dibranishten dhe në të folurit e disa fshatrave afër Shijakut.

6) Në disa fjalë të tjera e ruan tingullin *l[j]*, edhe n'ato raste që tek neve sot kjo është kthyer në *j*. Shkruan, p.sh.: *valt*, *valtim*, *u kultova*, *një milj*, *bilt*, *goljën*. Ky fenomen fonetik është akoma i gjallë sot në dialektet e Çamërisë dhe të qytetit të Gjirokastrës. Me këto dy dialekte gjuha e Varibobës si edhe arbëreshëve t'Italisë në përgjithësi përpjek edhe në zëvendësimin e zanores *y* me *i*. P.sh. *si* = *sy*; *di* = *dy*, etj.

7) Tek Variboba gjëjmë edhe disa fjalë, që përdoren sot në gegërishte si: *bora* = humba; *ai bir* = ai humbte; *sund* = s'mund; *njëm-end* = tani. Kjo fjalë e fundit përdoret sot me këtë kuptim edhe në Berat në trajtën *njimëthi*. Përdor gjithashtu trajtën *tue* dhe jo *duke* në mënyrën përcjellore të foljeve. P.sh. shkruan *tue qaar* = duke qarë.

8) Përdor gjininë asnjane të emrave si: *valt* = vajt; *art* = ári.

9) Përdor rasën vendore dhe atë instrumentale, si: *ndë kopilërit* = ndë djalëritë; *ndë gjakt*, *me gjakt*. Këto rasa, që ndihen akoma sot

aty këtu në krahinën e Beratit e gjetkë, nuk janë të rralla ndër shkrimtarët arbëreshë sikurse edhe ndër shkrimtarët tanë të vjetër dhe ndër ata të periudhës së parë të Rilindjes.

10) Përdor fjalë me sinkopë. P.sh. shkruan: *kur të vei* = kur të veni; *të regjëron* = të regjëronte (të mbretëronte); *maj bir mot* = s'birte (s' humbte) kurrë kohë; *uran* = uratnë.

11) Në vetën e tretë t'impërfektit përdor disa herë një trajtë të shkurtuar, që e gjëjmë edhe sot të gjallë në labërishtet si: *mbaj* = mbante; *nuk duaj* = nuk donte, *qaj e thoj* = qante e thoshte. Këtë trajtë e gjëjmë edhe ndër shkrimtarë të tjerë arbëreshë si Gavril Dara etj.

12) Përdor disa herë aoristin asigmatik si: *të dhee* = të dhashë; *qeva* = unë qeshë. Trajta e parë, që gjëndet edhe në raste të tjera në gjuhën e arbëreshëve t'Italisë, haset edhe ndër shkrimtarët e vjetër të veriut si tek Buzuku, i cili shkruan: *u rae ndë kuat* = unë rashë në mëkat. Trajta e dytë *qeva* ndihet akoma sot në disa fshatra të Përmetit, ndofta edhe gjetkë.

13) Përdor gati gjithëmonë trajtën më *-nj* më të tanishmen. P.sh. shkruan: *meritonj*, *nderonjë*, etj. Të tanishmen e mënyrës lidhore të foljes *pyes* e shkruan *t'e pienj* dhe të tanishmen dëftore të foljes *lë* e shkruan *lënj*.

14) Përdor gati gjithëmonë trajtën e shkurtuar të përemrit vetor, të vetës së parë njejës. D.m.th. shkruan *u* në vënd të *unë*. Kjo trajtë është e zakonshme ndër arbëreshët e Italisë si dhe në labërishten e sotme. Haset edhe ndër shkrimtarët e vjetër të veriut si tek Buzuku. Gjithashtu, trajtën e shkurtër të vetës së tretë të përemrit vetor në rasën kallzore e mban në *e*, edhe kur e bashkon këtë me fjalëzën *të*. P.sh., në vënd që të shkruajë: *ta pienj* (ta pyes), shkruan *t'e pienj*. Kjo trajtë ndihet akoma sot aty këtu, si në disa fshatra të krahinës së Vlorës.

15) Përdor disa trajta ineresante foljesh si: *të thet* = të thotë, *të det* = të dojë. Këto dy trajta të së tanishmes lidhore ndihen akoma sot në labërishtet. Shkruan gjithashtu *të dheftë* për dëshirorën *të dhashtë* a *të dhëntë*.

16) Përemrin e pakufishëm *tjatër* e përdor gjithënjë në formën origjinale *iatër*. Këtë trajtë e mban edhe kur e përdor si mbiemër të pakufishëm.

17) Përdor shpeshë diminutivat me *th* dhe *z* jo vetëm në emrat por edhe në mbiemrat si tek fjalët: *ballëthit*, *sizit* = *syzit*, *i ëmbëlith* etj.

18) Ka disa shprehje interesante si: *Erodi ju jep qepën* = Erodi ju vret. *Ndër dhëmb shpirtin e mbaj* = e mbante shpirtin ndër dhëmbë. *Me një pëllëmb hund* = me një pëllembe hundë. Këto dy shprehjet e fundit i hasim edhe në të folurit tonë sot.

Nga këto pak shënime kuptohet qartas se gjuha e Varibobës është interesante për t'u njohur dhe meriton një studim më të thellë.

Analiza artistike e veprës. Para se t'analizojmë veprën e Varibobës nga ana artistike, do t'ishte mirë të vihet në dukje se si është çmuar kjo vepër nga të tjerët. Mendime të ndryshme janë çfaqur mbi vlerën e veprës së Varibobës. Shumica e atyre që e kanë kaluar nëpër dorë këtë vepër, e kanë çmuar shumë, ndofta edhe e kanë tepruar pak. Këtu po përmëdim shkurtas mendimet e disa prej këtyre:

Albanollogu i mirënjohur Gustav Meyer – siç na dëshmon De Rada në Antologjinë e tij të lartpërmëdur – e ka cilësuar veprën e Varibobës “klasike përmbi çdo gjë tjetër”.

De Rada e pranon popullaritetin, që kanë pasur vjershat e Varibobës ndër arbëreshët e Italisë dhe e spjegon këtë duke thënë se Variboba i është përshtatur mentalitetit të vullgut dhe ka futur në vjershat e tij rimën dhe vargjet, që atëhere ishin të modës n'Itali. De Rada shton se qysh atëhere në vënd të këngëve të vjetra tradicionale nëpër fshatrat arbëreshe filluan të këndohen këngët fetare sidomos nga ato të Varibobës, që – sipas De Radës – kanë një ide kristjane të shtrëmbëruar. Më pak fjalë, De Rada nuk e çmon shumë veprën e Varibobës dhe çfaq dyshimin a e meriton ajo apo jo cilësimin “klasike përmbi çdo gjë tjetër”, që i bën Meyer-i.

Dora d'Istria, alias princesha Elena Gjika, n'artikullin e saj të famshëm “La nationalité Albanaise d'après les chants populaires” të botuar në 1866, si përmënd popullaritetin e madh të vjershave të Varibobës ndër arbëreshët e Italisë, shënon se nëpër vjershat e tij vihet re një “pasqyrim i gjallë i jetës shqiptare n'atë epokë, një frymëzim i thjeshtë dhe i vërtetë”.

Për poetin Zef Skirò¹ (21) vepra e Varibobës, duke pasur “një vlerë jo të zakonshme”, do t’ishte me të vërtetë e shkëlqyer, po të mos ishte e mbytur në fjalë italishte.

Prof. Mikele Markianò-i² (22) shkruan se Variboba ka futur në krijimet e tij “gjithë afshin e shpirtit të tij të zjarrtë”.

Prof. Alberto Stratikò-i në veprën e tij “Manuale di Letteratura Albanese” shkruan ndër të tjera se Variboba qe “i pari që hartoi në këtë gjuhë (shqipe) një vepër arti shumë të çmueshme, e cila do të nderonte çdo literaturë të zhvilluar e jo vetëm letërsinë shqipe të pazhvilluar dhe të varfër.”

Nga këto mendime të çfaqura mbi veprën e Varibobës del e qartë një gjë: se vjershat e tij fituan një popullaritet të konsiderueshëm ndër arbëreshët e Italisë e ky fakt ndofta ka influencuar pjesërisht edhe në të çmuarit e veprës në fjalë. De Rada, p.sh., shifte në popullarizimin e vjershave fetare të Varibobës një nga faktorët, që bënë të harrohen këngët e vjetra tradicionale, që arbëreshët e Italisë i kishin sjellë me vehte nga Shqipëria. E kjo natyrisht e revoltonte De Radën patriot, i cili shpreh haptas keqardhjen e tij për këtë gjë.

I errët mbetet rasti i Gustav Meyer-it, për mendimin e të cilit mbi veprën e Varibobës De Rada bën një vërejtje me vënd. Por duhet shënuar se mendimin e Meyer-it e njohim vetëm nëpërmjet shkrimeve të De Radës e të tjerëve dhe jo drejtëpërdrejtë nga ndonjë shkrim i tij.

Por cilatdo qofshin mendimet e të tjerëve, siç do të shifet nga analiza që do të bëhet këtu më poshtë, vepra e Varibobës nuk është pa merita edhe nga ana artistike, ashtu si nuk është edhe pa të meta.

Pas një studimi integral të veprës menjëherë të bie në sy se të dyzet e ca vjershat e saj nuk kanë një unitet artistik. Ato të lënë përshtypjen se janë shkruar në kohë të ndryshme dhe duket se qëllimi i autorit nuk ka qenë të na japi një vepër artistikisht unike dhe të mirëpërpjestuar në pjesët e saj. Qëllimi i tij ka qenë sigurisht të këndojë herë pas here Shën Mërinë, Krishtin dhe disa nga shënjtoret e Kishës, duke dashur kështu të shprehë devocjonin e tij si një krishterë i mirë. Por kjo nuk do të thotë se vepra s’ka aspak unitet.

¹ Skirò, Zef – “Della lingua albanese e della sua letteratura”

² Markianò, M. – “Le Colonie albanesi d’Italia”

Aty flitet kryesisht mbi një argument të caktuar, mbi jetën e Shën Mërisë e të Krishtit plot peripecira dhe ngjarje të mrekullueshme. Prandaj veprës s'i mungon një farë uniteti logjik.

Por vepra do të kishte dalë më e goditur artistikisht, sikur autori ta kishte përpunuar në mënyrë që të dilte një poemë unike dhe e mirëpërpjestuar, ku jeta e Shën Mërisë dhe e Krishtit t'ishin përshkruar sistematikisht, pa qënë nevoja që disa gjëra të përseritura shpeshë siç është rasti i argumentit të trajtuar në vjershat: “Thuajm sa durove!”, “E keqe pen!”; “Sa për ne Krishti duroi!”, “Zoti Krisht tek Kalvari”, etj.

Mungesa e unitetit artistik ka sjellë edhe mungesën e një dramaticiteti në kuptimin letrar të fjalës. Në vjershat e Varibobës përshkruhen ndjekjet, që Krishti pëson nga kundërshtarët e tij sidomos nga Erodi, por kjo luftë nuk është përshkruar e gjallë dhe konseguente po në mënyrë episodike. Ai ka ecur kështu plotësisht pas mësimëve të Biblës, pa i dhënë veprës një notë origjinale në këtë drejtim.

Tani vjen çështja të shqyrtohet a ka origjinalitet vepra e Varibobës apo jo. Është folur mjaftë për origjinalitetin e Varibobës, sidomos për humanizimin, që ai u ka bërë figurave të Shën Mërisë e të Krishtit, duke i paraqitur me tiparet e njerzve të zakonshëm. Për më tepër, vepra është bërë zakon të çmohet në radhë të parë për “origjinalitetin” e saj.

Për këtë gjë Prof. A. Stratikò-i^{1 (23)} shkruan ndër të tjera: “Kjo e Varibobës është një poemë, ku vihen re një i tillë origjinalitet, freski e spontanitet ndjenjash dhe një e tillë gjallëri dhe qartësi në tregimet dhe përshkrimet, sa që shpirti mbetet i magjepsur dhe admirimi të çon në entuziazëm, jo për gjërat që thuhet atje, por për mënyren se si janë thënë”.

Stratikò-i shton pastaj, se jeta e Shën Mërisë është përshkruar nga mijra shkrimtarë e poetë katolikë, porse Variboba, “megjithëse thotë atë që kishin thënë të tjerët, shkroi ndryshe nga të gjithë dhe me aqë origjinalitet e bukuri”.

Ky mendim i Stratikò-it, siç do të shihet, është i tepruar e ndofta ka bërë edhe të tjerë që t'influencohen në vlerësimin e veprës së Varibobës në këtë pikë.

¹ Stratikò, Prof. A. – *op. cit.*

Sidoqë të jetë, çështja është me rëndësi dhe një mendim i prerë nuk mund të jepet pa njohur mirë literaturën fetare italjane sidomos të kohës së Varibobës, gjë që neve sot na mungon krejtë. Ne nuk njohim as jetën e Poetit as kulturën dhe lidhjet e tij të mundëshme me poetë fetarë të kohës. Por duke u bazuar në disa shënime të vetë Poetit si edhe në disa vërejtje të bëra nga disa studjonjës të tij, mund të formulojmë këtu disa mendime mbi këtë çështje. Këto mendime nuk kanë pretendimin të jenë definitive. Fjala e fundit rreth çështjes së “origjinalitetit” të Varibobës mund të thuhet vetëm atëhere kur të kemi në dorë të dhëna më të plota.

Pas mendimit tim çështja e “origjinalitetit” të veprës së Varibobës duhet shikuar nga dy anë – nga ana e brëndisë dhe nga ana e mënyrës se si ai e ka paraqitur këtë.

Përsa i përket brëndisë, vjershat e Varibobës në përgjithësi nuk bëjnë gjë tjetër veçse riprodhojnë në vargje ngjarje dhe episode nga librat dhe besimet e kishës. Ka shumë të ngjarë që të paktën një pjesë e këtyre vjershave të jenë një përkthim a parafrazim vjershash fetare italjane. Ne kopjen fotografike të origjinalit, p.sh., në titullin e vjershës „Shën Mëris Bonkuncilit” vetë autori ka vënë shënimin *prierr arbërisht* (përkthyer arbërisht) – sigurisht nga ndonjë vjershë analloge italjane. Veç kësaj, Variboba me një herë pas titullit të veprës shënon se vjershat e tij janë shkruar në tri mënyra, një ndër të cilat është “një sort këndimi lëtisht: Vergine Bella”. Këtë mendim e forcon edhe më shumë fakti se në kopjen fotografike t’origjinalit disa vjersha kanë tituj shqip e disa të tjera tituj italisht ose latinisht si: “Salve Regina”, “Ave Maris Stella”, “Miserere mei Deus”, “La più bella Verginella”, etj., etj. Ato që kanë tituj italisht ose latinisht janë ndofta përkthime a parafrazime.

Ana e dytë e çështjes është, a ka qenë Variboba origjinal në mënyrën e paraqitjes së lëndës? Në përgjithësi është menduar se Variboba ka meritën që figurat e Shën Mërisë e të Krishtit i ka paraqitur në mënyrë origjinale, duke i humanizuar në ndjenjat dhe sjelljet e tyre.

Pas mendimit tim, edhe kjo çështje duhet shikuar nga këto dy anë: 1) A ka pasur të tjerë poetë, që e kanë trajtuar këtë argument fetar në mënyrë “origjinale” si Variboba? 2) A ka njohur Variboba ndonjë nga këta poetë “origjinalë”?

Sa për pikën e parë, mund të thuhet me bindje se në literaturën fetare kristjane, sidomos n'atë të Mesjetës, nuk kanë munguar poetë të tillë “origjinale”, që e kanë paraqitur figurën e Krishtit ose atë të Shën Mërisë me tipare dhe ndjenja njerzore. Një poet i tillë ka qënë, p.sh., françeskani *Jacopone da Todi* (1230–1306), i cili në vjershat e tij sipas *Francesco De Sanctis*¹ “nuk e kupton (koncepton) hyjninë në pastërtinë (puritetin) e saj si një teollog ose filosof, por të veshur me të gjitha dukjet dhe ndjenjat njerzore”.

Pastaj De Sanctis-i shton edhe se *Jacopone* “nuk është një rast i vetëm, por lidhet me një literaturë të tërë popullore latine, të frymëzuar nga sentimentin fetar. Atje gjen: “*Salve Regina*”, “*Ave Maris Stella*”, “*Dies Irae*” si edhe drama e jetë shënjtore të shkruara nga njerës elokuentë dhe t'apasjonuar.”²

Vlen të shënohet se titujt *Salve Regina*, *Ave Maris Stella* i gjëjmë identikë edhe në origjinalin e *Varibobës*, siç na dëshmon kopja fotografike e veprës së tij. Përveç kësaj De Rada shkruan në Antologjinë e tij të lartpërmëndur se vjershat e *Varibobës* kanë brënda një ide kristjane “të përzjerë dhe madje të shtrëmbëruar, sikur t'i ketë bërë ato një njëri, që nuk kupton. Prandaj këto kohët e fundit kritiku i ditur dhe i mprehtë, Alberto Stratikò, nga Lungro, e krahasoi atë me priftin e çmëndur, *Duonnu Pantu*, nga Aprigliano.”

Në të vërtetë, Stratikò-i nuk e krahason *Varibobën* me priftin poet *Kalabres Domenico Piro*, alias *Duonnu Pantu*, por e përmënd këtë në lidhje me një varg të pjesës së tretë të poemës “*Gjella e Shën Mëris Virgjër*”, që atij i duket i pamatur. Stratikò-i shënon se *Duonnu Pantu*, që ka jetuar midis vjetve 1664 e 1696, ishte ngarkuar një herë nga kryepeshkopi i *Kozenca-s (Cosenza)* të shkruante një lëvdatë në vargje për Shën Mërinë dhe se këtë vjershë e kishte mbaruar me dy vargje jo të pastra, pasi i ishte bërë zakon të shkruante gjëra të turpshme.

Ne nuk dijmë asgjë tjetër për këtë poet e prift kalabres të shekullit XVII, por shënimi i Stratikò-it na mjafton për të menduar se priftërinj poetë me një “origjinalitet sui generis” nuk kanë munguar as në kohëra më të reja n'Itali.

¹ De Sanctis – “*Storia della letteratura italiana*”.

² *Ibid.*

Tani vjen vetiu pyetja se a i ka njohur Variboba shkrimet e këtyre poetëve “origjinalë”? Kësaj pyetje nuk është e mundur t’i jepet sot për sot një përgjigje e prerë. Veçse, duke pasur parasysh se ai duhet të ketë pasur një kulturë të mirë teologjike për kohën e tij dhe se një pjesë e vjershave të tij janë përkthime e parafrazime vjershash fetare italjane – sikurse është theksuar më sipër – mund të mendohet, natyrisht me një farë rezerve, se Poeti ynë, Jul Variboba, do të ketë njohur ndonjë shkrim nga të këtyre poetëve “origjinalë”.

Por edhe në një rast të tillë nuk duhet kuptuar se Variboba ka qënë një kopjonjës i thjeshtë, që s’ka futur asgjë të tijën në vjershat e veta. Koloriti lokal që vihet re në disa vjersha të tij si tek „Kënka e të zgjuarit“ e gjetkë, sentimenti i zjarrtë, që duket thujse kudo në vepërën e tij dhe humori i lehtë i përdorur sidomos në dy parathëniet e librit, na bëjnë të pranojmë se Variboba është përpjekur të fusë në vjershat e tij një notë personale.

Një veçori karakteristike e vjershave të Varibobës është lirizmi i tij, që përshkon – ku më shumë e ku më pak – të gjithë veprën dhe Variboba mund të quhet me të drejtë një poet kryesisht lirik, sado që në vjershat e tij ka edhe mjaft elemente epike si p.sh. në dy poemet kryesore “Gjella e Shën Mëris Virgjër” dhe “Gjella e Shën Bambinit”. Poeti edhe atëhere kur riprodhon ngjarje nga të Biblës, nuk përshkruan në mënyrë indiferente. Qëndrimi i tij është fare i dukshëm kudo. Ai, p.sh., çfaq habinë e tij të madhe, kur përshkruan lindjen e Krishtit në një shpellë:

*Atje të lefjej, atje të difej
Jin Zot i math, kush maj e prit?*

Kur përshkruan se si Shën Mërisë i bie të fikët para kufomës së Krishtit të kryqëzuar, Poeti revoltohet dhe iu drejtohet ëngjëjve që të ndërhyjnë:

*Engjell çë bëni? Ju Kerubin,
Ju Serafin, vrap e rrëmbeni!
Kjo Zonja juaj qoft truar
Ajo u valis, mos e lëreni.*

Por lirizmi i Varibobës spikat sidomos në vjershat e tij thjeshtë lirike, sidomos në ninullat, që i këndojnë Krishtit foshnjë e ëma, barinj të dhe bareshat si edhe në vajtimet e Shën Mërisë mbi kufomën

e të birit të vrarë. Këtu po përmëdim sa për shëmbëll disa vargje nga kënga, që barinjt bashkë me Josifin i këndojnë Krishtit si edhe disa vargje nga vajtimi i Shën Mërisë:

*Malli zëmërës Xhezùs,
Djaljë i ëmbëlith amurùs,
Ndë ktë zëmër ea m' u shtro,
Bën ca kuçë e bën ninò.
Shpirti shëjt, pëllumb i lart,
Këtë djaljë si foljë kart
Ti mbë zëmër m' e pusho,
Bën ca kuçë e bën ninò.
Loi ëngjëlë e gëzoni,
Djalit ninën i këndoni,
Qel e dhe bashk rispëndò,
Bën ca kuçë e bën ninò.*

(Nga “Kalimera e Nataleve”)

*Biir, si të vranith?
Mua, ku më laanith?
Si s' të pan lipisii?
Si s' të ndifjn mosnjërii?
Biir, si të shënuanith?
Biir, si të furnuanith
Ku të vate ajo beljic,
Çë më jep aqë llegric?
Ruaj si të nxiitën,
Shifj si të pështiitën?
Si të baan, biir-oo,
Gjith qaag, mjera ù-oo!
Ka t' erth kjo kuroor?
Kush t' e theri atë door?
Këto këmb të ngriqësuaara
Cila gozhd t' i la të shpuara?
.....
.....
Me tij, biir, dua të shifem,
Ndë ktë varr dua të mbëllifem.*

(nga “Sa për ne Krishti duroi!”)

Përveç këtyre, është mirë të rikujtohet me këtë rast se herë pas herë – madje duke e tepruar – Variboba i drejton Shën Mërisë lutje të zjarra e plot sentiment që ta mëshirojë për mëkatet e tij. Duhet theksuar gjithashtu edhe përshkrimet plot lirizëm të figurës së Shën Mërisë, të cilën Poeti e cilëson si “shpresë e bukur”, “nerënxe e ëmbël”, “parajsë”, “mall”, “dritë“, „pasqyrë“, „, më e bukura vajzë“, etj. Ja disa vargje për shëmbëll:

*Oj e bukura sperënz,
Oj e ëmbëla nerënz,
Oj parrajs, oj maall,
Oj amuri im i paar,
Oj drit, oj pasiqir,
Oj mëma ime e miir,
Oj gjell, oj lipisij,
Oj zonja e Sh. Mërij.
Kuur të ruanj e të kultonj,
Kuur të fjas e të këndonj,
Zëmëra së mund rronj,
Për fjaare do t'fjuturaonj.*

(Nga „Oj e bukura sperënz!“)

Me një fjalë, vjershat lirike të Varibobës janë përgjithësisht plot sentiment. Poeti ka dijtur herë pas here të shprehë bukur ndjenjat e tij e sidomos ndjenjat e Shën Mërisë e të barinjve për Krishtin. Prandaj, Variboba mund të quhet me të drejtë si i pari poet lirik i letërsisë sonë.

Nga këngët e tij, që përmbajnë pjesë të bukura lirike, duhet përmëndur: “Kalimera e Natalevet”, “Bën ca kuçë e bën ninò”, “Kënka e te zgjuarit”, “Oj e bukura sperënz!”, “Më e bukura kopile”, “E keqë pen!”, “Sa për ne Krishti duroi!”, etj.

Një karakteristikë tjetër e veprës së Varibobës është humori, që vihet re sidomos në dy parathëniet e tij në prozë. Humori i Varibobës është një humor i lehtë, që nuk e cenon seriozitetin e argumentit të veprës së tij. Në parathënien e parë ai i drejtohet Shën Mërisë në këtë mënyrë: *Të vjen somenat mbë tries një pen' e re, që nëng e ke pravuar maj që kur je ndër qell. Është një cik skallangure, dimërore, e egër, vërtet. Fare duket e bukur si ato të tjerat, që nga dit*

të sjellën rigall vashat e tua. Ma mos e resht, oj Zonja e Sh. Mërij. Pravee edhe kështu, ashtu të ruat Krishti!

Në parathënien e dytë, drejtuar lexonjësit, më në fund i drejtohet këti me këto fjalë: *E gjegje nani si vate shërbisi? Ti dhjavase (lexoje): ndë je dhivot e të pëlqen rima, zëe alla mende (për mendsh) e parkales (lute) ti Shën Mërijn edhe për mua. Ndë mos të parirti (në mos të pëlqeftë), e ti bën një të mir frunguler (flakë) e digje, se ashtu alminu (të paktën) ngrohën duart.*

Një karakteristikë tjetër, që vëmë re pjesërisht në veprën e Varibobës, është koloriti lokal. Poeti i entuziazmuar nga ngjarjet, që përshkruan, nga një herë sikurse është thënë edhe më sipër harron se ato i përkasin një vëndi të largët dhe një kohe të shkuar shekuj më parë. P.sh., në “Këngën e të zgjuarit” emrat e barinjve, që i sjellin dhurata Krishtit, janë shumica emra të zakonshëm si ata të bashkëfshatarëve të Varibobës. Po në këtë këngë Poeti përmënd edhe pemë nga të Acri-t, një fshat i vogël malor në Kalabri. Në një vënd tjetër ai përmënd *mbusaciotet* e devotshme. Ja se si shprehet për këto:

*Erth pruçesjon e gjithnjëri
Por me fjidhij Bambin e paan,
Me ato dhivotet Mbusacjotet,
Aq zjarmit duan t’e fjaan.*

Përveç kësaj, kur përshkruan vdekjen e Josifit në pjesën e tretë të “Gjella e Shën Bambinit”, autori ka përmëndur disa zakone të vdekjes, që janë të ngajshme me ato të arbëreshëve t’Italisë në kësi rastesh.

* * *

Kjo analizë e shkurtër artistike e veprës së Varibobës do t’ishte edhe m’e gjymtë, sikur të mos bëhej fjalë fare mbi mjetet letrare të përdorura nga Poeti, për t’i shprehur më bukur mendimet dhe ndjenjat e tij. Me të vërtetë Variboba nuk ka një stil aq të lartë e të punuar, por si një njëri me dell prej poeti ai ka ditur të përdorë me vënd në shumë vjersha të tij disa mjete letrare, që i bëjnë vargjet e tij edhe më të bukura, edhe më të gjalla.

Këtu s’është vëndi për të përmëndur me radhë të gjitha epitetet, krahasimet, metaforat dhe mjetet e tjera letrare të përdorura nga Poeti në vjershat e tij. Prandaj, këtu do të përmënden vetëm disa nga më të bukurat sa për ilustrim.

Variboba Krishtin foshnjë nga bukuria e krahason me një kukull dhe me një lule maji (“Gjella e Shën Mëris Virgjër” – pjesa e parë). Të vihen re edhe krahasimi, epitetet dhe shprehja e bukur në këtë strofë të nxjerrë nga pjesa e tretë e “Gjella e Shën Mëris Virgjër”:

*Ka të bënj ajo një djaljë
Si kurale, i bardh, i kuqë;
Aqë t’ëmbëlith, të vogëlith,
Sa t’e piçë ti ndë një kup’.*

Të vihet re edhe bukuria e këtij krahasimi të nxjerrë nga vjersha “Kalimera e Nataleve”:

*Dual si dielli del’ nga menat,
I bukur, i shkëlqier, i pa-mëkat.*

Të vihet re edhe bukuria dhe forca e këtyre vargjeve me dy krahasime të bukura për Krishtin:

*Kurmëthin e ka te xheshur,
Ka beljicën për të veshur,
Nguqën si një trëndafile,
Sbardhën si bora ndër male.*

(Nga “Kënka e të zgjuarit”)

Nga ana tjetër Shën Mërinë Poeti në “Gjella e Shën Mëris Virgjër” e quan *buk’ e grinjë*, kurse në vjershën “Oj e bukura sperënz” e apostrofon me disa epitete dhe metafora të bukura, që tregojnë ndjenjën e zhvilluar artistike të tij:

*Oj e bukura sperënz,
Oj e ëmbëla nerënz,
Oj parraj, oj mall,
Oj amùri im’ i par.*

.....

Të vihen re edhe metafora e goditur si edhe paraqitja e bukur e Shën Mërisë në këto vargje:

*Jan di iljës ata sij
Pjot amur e lipisij;
Këdo ruan, e namurar
Këdo shefj, e rikriar.*

(nga “Më e bukura Kopile”)

Në veprën e Varibobës gjëjmë edhe similituda të goditura, që tregojnë se atij, megjithëse ndofta s’kishte një edukatë të mjaftueshme artistike, talenti poetik nuk i mungonte. E goditur është, p.sh. similituda, me të cilën Poeti nis vjershën e tij “Ësht Shën Bambini një Kunfet”, ku gratë e devotëshme, që nxitojnë kush të marrë më parë në dorë Krishtin, krahasohen me arëzat, që ngatërrohen midis tyre, kur mblidhen mbi një lule, të cilën e thëthijnë dhe e përpijnë me dëshirë të madhe.

E bukur është sidomos similituda e gjatë në vjershën e Shën Gjergjit, ku përshkruhen rrënimet dhe vrasjet e bëra kundra të krishterëve nga ana e (perandorit) mbretit Dioklecian. Ja similituda, të cilën – për t’u kuptuar më mirë – po e riprodhojmë në gjuhën tonë të sotme:

*A ke parë ti një furtunë,
Kur në mes gushtit është?
Dheu erret, bëhet pus,
Qielli nxin si kadife.
Gjëmime, rrufe e shkrepëtima,
Vetëtima e bubullima,
Breshëri, q’është m’i lehtë,
Sa një ve rose është;
Qelqe thyen e qeramidhe,
Vret thëllëza edhe kafshë,
Fiq, nerënza, dardha, mollë
Vreshta, ullinj i rrefj (i bën) si shtupë.
Dhe nga mali vjen çkatërrimi,
I nis bishat poshtë vërshimi.
Mbytet bashkë zogu me minë,
Luan më not ujku me dhinë.
Iboni vjen porsì det,
Mbulon mullarë edhe qetë.
Qan fshatari: i mjeri unë!
Sivjet vajti vera e vajt.
Çkatërrim me të keq suall.
Ky mbret i egër e kryeneç.*

Po e mbyllim këtë pjesë t’analizës artistike të vjershave të Varibobës me dy hiperbola të bukura të përdorura nga Poeti si: *një*

krua lot dhe: Ahi! ki dhulur shpon edhe gur (kjo dhëmbje çpon edhe gurin).

Këto pak ilustrime mund të mjaftojnë për të theksuar se Varibobës nuk i ka munguar herë pas here një stil i lartë poetik dhe se ai mund të na jepte një vepër përgjithësisht mjaft më të goditur artistikisht, sikur në vjershat e tij t'i kishte punuar më shumë dhe më me kujdes.

* * *

Së fundit, edhe dy fjalë mbi metrikën e përdorur nga Variboba në vjershat e tij. Siç na thotë De Rada në veprën e tij të lartpërmëndur “Antologia Albanese”, një nga faktorët që i bënë popullore vjershat e Varibobës ndër arbëreshët, ishte edhe përdorimi i rimës dhe i vargjeve, që atëhere ishin të modës në Itali. E po t'analizohen vargjet e Varibobës, kuptohet lehtas se ai i është përshtatur metrikës italjane. Variboba ka përdorur vargje të ndryshëm: pesë-rrokës, gjashtë-rrokës, shtatë-rrokës, tetë-rrokës, nëntë-rrokës, dhjetë-rrokës të dyzuar, njëmbëdhjetë-rrokës dhe katërmëdhjetë-rrokës (dy nga shtatë). Vargjet e tij, përgjithësisht, kanë rimë të puthur dhe t'alternuar. Vargjet e dyzuar nga një herë kanë edhe rimë të brëndëshme.

Por Variboba i përzien shpeshë vargjet pa kriter. Vjersha “Kalimera e Nataleve”, p.sh., nis me një varg nëntë-rrokës, pastaj vazhdon me vargje njëmbëdhjetë-rrokës e nga një herë përzihen edhe vargje të tjerë si tetë-rrokës, etj.

Vargjet e Varibobës, pra, nuk janë punuar sa duhet teknikisht. Edhe rima e vargjeve të tij është shpeshë herë e dobët dhe e sforcuar. Prandaj, s'është pa vënd kritika e Françesco Taiani-t¹, i cili thotë se Variboba, për të gjetur rimën, e bastardhonte më shumë gjuhën. Ndofta edhe shumë nga barbarizmat pjesërisht të shqiptarizuara në fund të vargjeve. Variboba i ka përdorur kryesisht për punë të rimës. P.sh. shkruan:

*Më se dielli Krishti llambarisi,
Më se mosku (myshku) moskorisi.*

¹ Taiani, Francesco – *op. cit.*

Por tek Variboba gjëjmë edhe vargje, që janë të goditur mirë si nga metri ashtu edhe nga rima; e vargjet e tillë nuk janë të rallë. Këtu po rendisim disa vetëm sa për shëmbëll:

*Zgjou, bir, jo më gjum,
Zgjou, se më fjëjte shum.*

*Jeta ime, via m'u zgjo.
Zgjou, se bëre ninò.*

(Nga „Kënka e të zgjuarit“)

*Oj jet' e ëmbël e Shën Mërij,
Vjershin e rij ea na mbëso
Si do shërbier; si t'ë pëlqier,
Ti bashk me ne ea e këndo.
Na nëng dijm të të vandonjëm,
Të të nderonjëm si meriton;
Se je fanmir, se na do mir.
Këtë të thomi, këjo baston.*

Konkluzioni. Nga ky studim i përmbledhët mbi jetën dhe veprën e Varibobës del se:

1) Variboba ka jetuar në një epokë, kur ndjenjat kombëtare ndër arbëreshët e Italisë, nga kalimi i një kohe të gjatë, kishin filluar të ftoheshin. Atëhere ata kishin nisur të kërkonin ngushëllimin e vetëm në fenë e tyre, që kishin mundur ta ruanin pjesërisht të paprekur.

2) Jeta e Varibobës mbetet ende e panjohur dhe për këtë duhen vazhduar kërkimet.

3) Variboba do të ketë qënë një njëri me një kulturë të mirë për kohën e tij dhe një prift shumë i dhënë pas fesë, por i zhveshur nga ndjenjat kombëtare, që vëmë re ndër poetë të tjerë arbëreshë si De Rada, Gavril Dara i Riu, etj.

4) Gjuha e Varibobës, megjithëse është pak a shumë e rrjedhëshme, është e mbytur në barbarizma italyane e greke. Poeti nuk i ka dhënë fare rëndësi pastrisë së gjuhës, të cilën e ka bastarduar edhe më shumë për punë të rimës.

5) Gjuha e Varibobës është një toskërishte arkaike, që afron me të folurit e Çamërisë dhe të nëndialektit të Gjirokastrës, dhe meriton një studim më të thellë, për të njohur më mirë gjëndjën e gjuhës s'arbëreshëve t'Italisë në shekullin XVIII.

6) Stili i Varibobës, në përgjithësi, nuk është i punuar sa duhet; me gjithë këtë, ka edhe mjaft pjesë të punuara, që dëshmojnë se Poeti mund të bënte një punë më të mirë në këtë drejtim, po të kish treguar më shumë kujdes.

7) Vargjet e Varibobës i janë përshtatur metrikës italjane, por teknikisht ato çalojnë.

8) Vepra e Varibobës është një koleksion vjershash lirike dhe epiko-lirike pa një unitet artistik midis tyre. Këto vjersha pjesërisht janë përshtatje a parafrazime nga vjersha fetare italjane dhe pjesërisht janë krijime të vetë Poetit.

9) Veprës së Varibobës, në përgjithësi, i mungon originaliteti në kuptimin letrar të fjalës. Edhe atëhere kur nuk imiton drejtë-përdrejtë poezinë fetare italjane, ai përgjithësisht vetëm riprodhon me besnikëri në vargje tregime të njohura të Biblës. Si krijime origjinale mund të merren vetëm ninullat, vajtimet edhe dy parathëniet në fillim të veprës. Pastaj, mund të thuhet pa droje se Variboba në disa pjesë të veprës së tij ka futur një notë personale.

10) Variboba është kryesisht poet lirik dhe nga lirikat e tij më të bukura janë vjershat, që kanë brënda ninulla dhe vajtime për Krishtin.

11) Disa nga vjershat e Varibobës, si “Kalimera e Pashkëvet”, kanë qënë shumë të popullarizuara ndër arbëreshët e Italisë.

12) Vepra e Varibobës, megjithëse ka mjaft të meta, ka një vlerë jo të paktë artistike dhe gjuhësore, e kjo e bën emrin e tij të zërë një vënd të mirë në historinë e letërsisë shqipe.

Bibliografi

Dara, Gavril (i Riu) – “Kënka e Sprasme e Ballës”.

Gilbert, Frédéric – “Les pays d’Albanie et leur histoire”.

Gjika, Elena – alias Dora d’Istria – “La nationalité albanaise d’après les chants populaires”.

Kamsi, Kolë – Artikuj mbi arbëreshët e Italisë te revista “Leka”.

Librandi, Prof. V. – “Grammatica albanese con les poesie rare di Variboba”.

Lombroso, Dott. C. – “Tre mesi in Calabria”.

Maleshova, Sejfulla – Artikull i shkurtë tek “Shpresa e Atdheut” – viti 1922.

Marchianò, Prof. M. – “Poesie sacre albanesi”.

Marchianò, Prof. M. – “Le colonie albanesi d’Italia e la loro letteratura”.

Marchianò, Prof. M. – “Canti popolari albanesi”.

- Meyer, Gustav – “Della lingua e della letteratura albanese”.
- Petrotta, Gaetano – “Popolo, lingua e letteratura albanese”.
- Rada, (De) Girolamo – “Antologia Albanese”.
- Rada (De) Girolamo – “Fiamuri Arbërit”.
- Saturnius – artikull i shkurtë te gazeta „Besa“ – viti 1934.
- Schirò, Prof. Giuseppe – “Della lingua Albanese e della sua letteratura”.
- Scura, Antonio – “Gli Albanesi in Italia e i loro canti tradizionali”.
- Straticò, Prof. Alberto – “Manuale di letteratura albanese”.
- Taiani, Francesco – “Le istorie albanesi” – (shif: “Nazione albanese” viti 1915, Nr. 11).
- Xhuvani, Prof. Aleksandër – Studimi i bërë në dispensat e Institutit Pedagogjik.
- Zangari, Domenico – “Le colonie italoalbanesi di Calabria – Storia e demografia”.

Бардюль Демирай (Мюнхен)

Жизнь и творчество Юля Варибобы в научном наследии Шабана Демирая

В архиве Института языка и литературы (Тирана) в фонде известного албанолога — академика, профессора Тиранского университета Шабана Демирая (1920–2014) хранится краткая монография 1951 г., посвященная арберешскому поэту Юле Варибобе (Джулио Варибоба), а также полная транскрипция его произведения «Gjella e Shën Mëriis Virgjët» («Жизнь святой девы Марии», Рим, 1762). Там же находится рукопись, посвященная языку поэта, опубликованная в «Бюллетене Института» (1953 № 1, 3). Эти труды относятся к началу научной деятельности Ш. Демирая. Творчество Варибобы в последнее время исследовали Джузеппе Феррари (1961), Итало Ч. Фортино (1984), Винченцо Бельмонте (2005). Однако даже на их фоне работа Ш. Демирая не потеряла своей значимости. Она относится к тому периоду, когда албанская наука находилась в зачаточном состоянии. В ней ощущается и индивидуальность автора, и его стремление как можно точнее передать в транслитерации текста разговорный арберешский диалект середины XVIII в. Эти рукописи имеют и особое историческое значение, так как они создавались на первой фазе организации албанской науки в 40–50-ые гг. XX века, в то доброе время, когда научное изыскание еще не было подавлено атеистической политико-идеологической ориентацией властвующего режима. Оригинальный текст Шабана Демирая представлен автором статьи без изменений, со всеми авторскими особенностями, к тому же характерными для того времени, когда литературный албанский язык еще не был кодифицирован,

еще не сложились ни научный стиль, ни филологическая и литературно-критическая терминология. Рукопись «Юль Варибоба – его жизнь и его произведение» состоит из разделов: «Эпоха», «Биография», «Фигура поэта», «Произведение» («Жизнь святой девы Марии»), «Персонажи произведения», «Алфавит произведения», «Язык Варибобы», «Анализ художественных особенностей произведения» и «Заключение».

Авни Джелили, Олена Зото
(Тиранский университет,
Тирана)

ПОЛОЖЕНИЕ РУССКОГО ЯЗЫКА В АЛБАНИИ

Русский язык в албанской системе образования появился только после Второй мировой войны, когда между Албанией и Советским Союзом установились межгосударственные отношения. Впервые русский язык был включен в учебный план двухгодичного Педагогического института Тираны в 1946 г. Целью института была подготовка учителей всех профилей для удовлетворения потребностей школ, в том числе и преподавателей русского языка.

Шаг за шагом русский язык был введен в качестве обязательного предмета во всех типах школ, начиная с 5 класса и заканчивая вузами. Можно сказать, что изучение русского языка в албанских школах в 50-х годах оказывало огромное влияние на образование, культуру, науку, экономику и другие области социально-политической жизни страны.

Параллельно с распространением русского языка во всех школах и высших учебных заведениях, национальная библиотека и другие библиотеки страны были снабжены и обогащены русской литературой. Этот фонд состоял в основном из научных трудов, политической литературы, информационных изданий, энциклопедий, словарей, иллюстрированных книг, альбомов, учебников и других публикаций. Большое место в фондах

наших библиотек занимала русская художественная литература, многие произведения которой стали частью мировой культуры. Русская книга подпитывала научной информацией тысячи специалистов по экономике, культуре, науке, военному делу.

За 70 лет его преподавания в Албании русский язык то набирал, то терял популярность. В течение трех десятилетий он был преобладающим иностранным языком в школе. Даже разрыв межгосударственных отношений между Албанией и бывшим Советским Союзом в 1961 г. и начало преподавания других иностранных языков (английский, французский и др.) практически не повлияли на квоту приема студентов на отделение русского языка и на преподавание в школе. Эта ситуация продолжалась до середины 80-х годов. Достаточно напомнить, что в течение 20 лет в Тиранском университете существовали две кафедры русского языка: кафедра, которая готовила учителей русского языка, и кафедра русского языка для студентов нефилологических факультетов.

На отделение русского языка и литературы каждый год поступало в среднем 30-60 студентов, в то время как в 1968–1969 учебном году число студентов, поступивших на первый год обучения, составляло около 110 человек. Все выпускники получили работу, главным образом в качестве учителей в школах, а также и в других учреждениях. На второй кафедре преподавание русского языка велось на всех факультетах университета. Учебная программа этой кафедры была ориентирована на обучение русскому языку студентов различных специальностей, изучаемых в университете.

Однако разрыв отношений отрицательно сказалось на других направлениях. Русская литература заказывалась в меньших количествах и через третьи страны. Вся литература была подвергнута идеологическому контролю, и значительная часть оказалась в так называемом резервном фонде, что затруднило ее использование. Любые контакты с носителями русского языка, даже обмен письмами, были прерваны.

Несмотря на объективные и субъективные трудности, преподаватели русского языка, благодаря своей неутомимой работе и профессиональной квалификации, превратили кафедру русского языка в лабораторию преподавательского мастерства.

Своей работой они приближали школьников и студентов к мировой культуре, науке и технике, к великой русской литературе.

С середины 80-х годов прошлого века ситуация стала меняться. Для преподавания русского языка наступили трудные времена, произошел резкий спад интереса к его изучению, началась негласная ликвидация преподавания на русском. Квота приема на отделение русского языка упала до 5 студентов. Атмосфера для русского языка стала удушающей. Все больше и больше русский язык воспринимался как элемент идеологического влияния. С развалом коммунистического режима и началом демократических реформ русский язык после 1991 г. начал утрачивать государственную поддержку. В течение короткого времени русский язык был убран из учебного плана по всем школьным категориям: исключение было сделано для единственной средней школы иностранных языков в Тиране и для русского отделения при Факультете иностранных языков Тиранского университета. Министерство образования стремилось максимально расширить доступ к изучению английского языка, даже за счёт качества обучения. Около 1400 преподавателей русского языка в Албании после специальных курсов переквалифицировались в преподавателей английского языка. Его все чаще стали рассматривать в качестве одного из основных приоритетов государственной языковой политики Албании, поскольку он оказался доминирующим в мировой экономике, науке и технике, дипломатии — начал восприниматься как носитель культурного влияния, распространяющегося практически на все страны мира.

В настоящее время русский язык в Албании изучается только на Факультете иностранных языков Тиранского университета и в средней языковой гимназии «Асим Вокши» в Тиране. На отделение русского языка этой гимназии поступают каждый год 30–40 учеников, а на отделение факультета — 60–70 студентов. На факультете мы готовим специалистов по русскому языку на уровне бакалавра (срок обучения 3 года), а также переводчиков на уровне магистра (срок обучения 2 года). Как в университете, так и в языковой гимназии используются учебники русского языка, написанные русскими авторами, за исклю-

чением учебников по теории и практике перевода — они составлены албанским профессором А. Джелили.

Наши студенты учатся писать эссе, изучают фонетику, грамматику, лексикологию, стилистику, разговорную речь, русскую историю, литературу и культуру, теорию и практику перевода и другие дисциплины. При обучении русскому языку как иностранному мы руководствуемся принципом, согласно которому коммуникативная компетенция студентов должна формироваться с первых дней изучения русского языка. Ведь главная цель обучения — это общение с носителем языка. С первых дней изучения языка преподаватель и студенты составляют простые диалоги, чтобы у студентов возникало ощущение, что они могут общаться с преподавателем.

Особое внимание в начале обучения русскому языку отводится фонетике и грамматике. На занятиях по фонетике часто используются русские скороговорки и прослушивание песен на русском языке, потому что данные тексты не только расширяют словарный запас студентов и формируют навыки правильной речи, но и знакомят их с культурой России. При изучении грамматики русского языка иногда преподаватели прибегают к контрастивному сопоставлению языковых структур русского и албанского языков.

Трудно поддаются переводу на албанский язык, например, существительные на *-ость* (типа *занятость*, *мясистерсть*) и названия с несколько определениями (типа: *Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего профессионального образования, Санкт-Петербургский государственный университет*).

При подготовке переводчиков обращается внимание на преодоление этнолингвистических барьеров, вызываемых не только различиями языковых систем и особенностями их функционирования, но и заметными расхождениями в культуре носителей албанского и русского языков. Повышение культурно-языковой компетенции в процессе изучения иностранного языка требует прочного усвоения истории страны, ее культуры и социального устройства. Имеется в виду знакомство с традиционными ценностями, обычаями и нормами социального поведения, а также овладение лексикой со специфической

семантикой — фразеологическими высказываниями, ономастическими формами, словоупотреблениями, относящимися к различным стилями речи.

Конечно, учебный процесс по русскому языку на нашем факультете нуждается в улучшении материально-технического обеспечения: в обновлении учебной литературы и информационных материалов (учебников, словарей, справочников, дидактических и методических пособий, DVD-фильмов, учебных компьютерных программ и игр и др.). Еще у нас не налажены обучение и профессиональная переподготовка преподавателей в дистанционной форме, как и сотрудничество с российскими вузами, а также не создана до сих пор система дистанционного тестирования по русскому языку.

В настоящее время русский язык в Тиранском университете по популярности занимает шестое место, уступая английскому, немецкому, французскому, испанскому, итальянскому языкам. По набору студентов русский язык равняется с турецким и греческим языками. Мотивы для выбора русского языка как предмета обучения в Албании остаются слабыми.

Студенты выбирают русский язык из-за симпатии и любви к русской культуре, к звучанию этого языка, к русским песням и кинофильмам. Свидетельством тому является участие молодежи в культурных встречах, организуемых Посольством России, и теплота, с которой она воспринимает эти мероприятия. С сентября 2015 года в Тиране и некоторых других городах около трех сот албанцев посещают бесплатные курсы русского языка, организованные Посольством при содействии Организации российских соотечественников в Албании и финансовой поддержке фонда «Русский мир».

К сожалению, человек с русским языком в Албании не может найти работу. Торгово-экономические связи России и Албании находятся на достаточно низком уровне. Российский бизнес практически не представлен на албанском рынке. Однако из года в год возрастает поток туристов из России в Албанию и наоборот. Пока это скромные цифры, но резервы для развития этой формы российско-албанских отношений значительны.

Спрос на специалистов со знанием русского языка в сфере туризма у нас постепенно растет, но наши учебные программы

пока не отвечают этому спросу. Один очень любопытный факт: у нас гидами для групп туристов из России в большинстве случаев работают пожилые люди. Дефицит молодых экскурсоводов со знанием русского языка вынуждает “русистов” пожилого возраста выполнять работу, рассчитанную на более молодых людей.

Интерес к изучению иностранных языков в Албании в течение трех последних десятилетий резко усиливается. Однако до сих пор английский язык в стране пользуется положением абсолютного лидера. Студент, который владеет английским языком, считает себя успешным.

Вышеуказанные факты, характеризующие сегодняшнее состояние и перспективы обучения русскому языку в Албании, не выглядят оптимистично, особенно по сравнению со второй половиной прошлого века. Однако очень актуальным становится целый ряд задач, главной из которых является обновление программ обучения русскому языку на нашем факультете. Кроме этого, повышение качества обучения возможно только при использовании современных и эффективных методов и приемов обучения.

Monica Genesin, Donato Martucci
(Università del Salento, Lecce)

RUOLI E FUNZIONI FEMMINILI NEL KANUN DI SKANDERBEG

UN'ANALISI ETNOGRAFICA E LINGUISTICA¹

1. Le consuetudini giuridiche albanesi. Come tutte le consuetudini giuridiche, anche quelle albanesi erano caratterizzate dal fatto di essere tramandate oralmente; tuttavia, tra la fine dell'800 e gli inizi del '900, diversi studiosi cominciarono ad interessarsi alla raccolta e allo studio di tali norme, finché non furono codificate, ordinate e messe per iscritto dal padre francescano Shtjefën Kostantin Gjeçovi, che le pubblicò a puntate sulla rivista *Hylli i Dritës*. Alla sua morte, i confratelli riunirono questi articoli e pubblicarono il volume *Kanuni i Lekë Dukagjinit*, con la prefazione di Padre Gjergj Fishta (*Gjeçovi* 1933). Nei decenni successivi si moltiplicarono le raccolte di consuetudini giuridiche, furono pubblicati il Kanun di Skanderbeg, quello della Mirdita (*Meçi* 2002), di Puka (*Meçi* 1997), della Labëria (*Elezi* 1994; 2006) e di Dibra (*Martini* 2007).

Se dovessimo fare una distinzione tra questeraccolte, potremmo raggrupparle in due distinti gruppi: quelle che si riferiscono al luogo in cui erano applicate (come il Kanun di Mirdita, di Puka, della Labëria ecc.) e quelle che si riferiscono ad un personaggio storico in

¹ I paragrafi devono essere attribuiti nel modo seguente: §§ 1–5 a Donato Martucci, § 6 a Monica Genesin.

qualche modo a esse legato (come il Kanun di Skanderbeg, o quello di Lek Dukagjini¹). Molto spesso, tuttavia, ci si riferisce alle stesse norme usando ora il termine che indica il luogo, ora quello che indica il personaggio storico.

1.1 Il Kanun di Skanderbeg. Un caso esemplare è la raccolta pubblicata da Frano Illia con il titolo di *Kanuni i Skanderbegut*, cioè *Il Kanun di Skanderbeg*². Se ci soffermassimo sul titolo, parrebbe evidente che queste norme consuetudinarie abbiano direttamente a che fare con il noto personaggio storico ed eroe albanese Giorgio Castriota Skanderbeg. In realtà, come lo stesso Illia scrive nella sua introduzione al testo, inizialmente era sua intenzione intitolare l'opera *Zakoni i Kurbinit* [*Le tradizioni di Kurbin*], dato che quella era la zona in cui aveva raccolto la maggior parte del materiale; tuttavia, come egli stesso sottolinea, approfondendo la materia e allargando il raggio della ricerca a tutte le regioni dell'Albania centrale appartenute alla famiglia dei Castriota, ritenne opportuno dare al suo lavoro il titolo di *Kanuni i Skanderbegut*³.

L'attribuzione a Skanderbeg di uno specifico Kanun è stata registrata anche nell'800: nel 1862 l'albanologo austriaco Hahn recatosi nelle regioni di Mat e Dibra per le sue ricerche registra l'esistenza di un Kanun di Skanderbeg. Tuttavia, cento anni più tardi, nel 1962, durante la registrazione della tradizione sul diritto consuetudinario a Mat, l'etnologo albanese K. Ulqini non ne sente parlare⁴.

¹ Sul fatto di attribuire a Lek Dukagjini la paternità del Kanun che porta il suo nome c'è stato un intenso dibattito, per una sintesi s.v. *Martucci* 2013.

² Nel 2017 è stata pubblicata la prima traduzione dall'albanese di questa raccolta di norme consuetudinarie, cfr. *KdS*.

³ In merito a questa pubblicazione c'è da aggiungere un particolare di non poco conto: nell'estate del 1966 il materiale era già pronto per essere discusso da un gruppo di etnografi dell'Istituto di Etnografia di Tirana e per essere pubblicato ma l'incontro fu rimandato per l'assenza di alcuni componenti della commissione. L'anno successivo, il 23 settembre 1967 don Frano Illia fu arrestato dal regime di Hoxha. Verrà scarcerato il 12 aprile 1986. Il materiale fu conservato dall'etnografo Rrok Zojzi nell'archivio dell'Istituto di Etnografia fino al 1992, anno in cui fu recuperato e preparato per la pubblicazione.

⁴ Cfr. *Frashëri* 1977: 231–244.

Che tra le montagne di Dibra, durante il XIX sec., vigesse un diritto consuetudinario denominato Kanun di Skanderbeg, ci è testimoniato, oltre che da Hahn, anche da un suo contemporaneo, il console russo M. Hitrov che visitò la regione di Dibra tre anni prima che fosse pubblicata l'opera dell'albanologo austriaco. Questi, nella relazione del 18 agosto 1864 che inviò al ministero degli esteri dell'impero russo, sottolineava, tra l'altro, che a Dibra era ancora in vigore "un certo codice antico ereditato oralmente di generazione in generazione, il quale è attribuito all'eroe leggendario albanese Gjergj Kastrioti che viene ricordato con il nome di Kanun di Skandarbeg"¹.

Per quanto riguarda l'attribuzione a Giorgio Castrioti delle leggi che sono presentate sotto il suo nome, padre Valentini rileva che solo nel caso del Kanun di Skanderbeg (rispetto a quello di Lek Dukagjini) ci troveremmo di fronte a una denominazione certa e non derivabile se non da un nome personale². E successivamente afferma: "propendiamo a credere che si debba a una reale attività di ordinamento, come militare e amministrativo, così anche giuridico del suo territorio svolta da quell'individuo personaggio storico che fu Giorgio Castrioti detto Skanderbeg" (*Valentini* 1969: 18). Tuttavia, i biografisti di Skanderbeg non menzionarono mai le suddette riforme, né i documenti dell'epoca pervenuti fanno altrimenti. È possibile rinvenirne le tracce soltanto nei racconti e nelle canzoni della zona che fu sotto il suo controllo (*Haxhihasani, Sako* 1967) e quasi sempre descrivendo l'attività riformatrice di Skanderbeg in contrapposizione alla legge consuetudinaria di Lek Dukagjini per riportare gli usi devianti alla genuina forma dell'interpretazione dei principi tradizionali.

Tuttavia, è bene sottolineare che queste sono soltanto ipotesi e interpretazioni in quanto: 1) non ci sono pervenuti documenti scritti che testimoniano l'opera di legislatore di Skanderbeg; 2) la regione

¹ Il documento originale si trova nell'Archivio di Stato di Podgorica, mentre una copia e la sua traduzione in albanese sono conservate nell'Archivio dell'Istituto di Storia (*Arkivin e Institutit të Historisë*) di Tirana (n. A.V. 118).

² A questo riguardo Sisto Capra, nel libro da lui curato sul Kanun, cita solo parzialmente Padre Valentini, distorcendone il pensiero e dando l'idea che il gesuita ammetta l'esistenza del solo *Kanun di Lek Dukagjini* (*Capra* 2000).

che fu sotto il controllo del Castriota subì, con l'avvento dei turchi, migrazioni di massa e deportazioni che lasciarono spazio a successivi ripopolamenti da parte di gente che veniva da luoghi differenti e che portava con sé leggi e tradizioni in qualche misura diverse da quelle che c'erano prima (*Frashëri* 2008: 255; 2000).

Possiamo affermare che quello del Kanun, o dei Kanun, non è un diritto puramente medievale¹, né Lek Dukagjini o Skanderbeg ne sono gli autori (*Zojzi* 1969: 386), piuttosto è corretto dire che questo è il prodotto di secoli di storia e, di conseguenza, di tutti i mutamenti che hanno interessato le diverse regioni dell'attuale Albania (in particolare, per quanto riguarda gli ultimi cinquecento anni, l'occupazione turca e l'opera del clero cattolico)².

Frano Illia, nella sua raccolta, esprime questo concetto in modo chiaro e netto: «Il Kanun è una serie ordinata di leggi orali tramandate dagli avi o fatte in periodi diversi secondo i principi del Kanun delle nostre montagne e della giustizia obbligatoria per tutte le genti delle terre in cui il Kanun si estende» (KS § 8)³; «Il Kanun è, dunque, legge orale tramandata dagli avi: “così ce l'hanno lasciato i nostri avi, nelle loro tracce cammineremo noi”» (KS § 9). Inoltre, Illia e le persone da cui egli ha raccolto le norme kanunali, sono perfettamente coscienti del fatto che questo diritto consuetudinario muti costantemente adattandosi al contesto spazio-temporale e ai bisogni specifici degli attori sociali: «Il Kanun va sempre di pari passo con la vita e i bisogni del popolo. Per ogni nuovo motivo e bisogno il popolo, aristocrazia e popolo minuto, emana leggi nuove conformi allo spirito del suo Kanun, quindi l'autore del Kanun e delle sue leggi è sempre il popolo albanese» (KS § 10).

¹ Come, tra l'altro, sosteneva la retorica del regime comunista albanese.

² Si veda Lefe, 2017, pp. 97-108. Inoltre cfr. Martucci, 2010.

³ Per comodità di esposizione da ora in avanti quando verrà citata la raccolta o i singoli articoli del *Kanun di Skanderbeg* di Frano Illia, si abbrevierà KS, quando verrà citata la raccolta o i singoli articoli del *Kanun di Lek Dukagjini* di S.K. Gjeçovi, si abbrevierà KLD. Per la traduzione in italiano del KS facciamo riferimento alla traduzione Lefe-Martucci pubblicata 2017. Per la traduzione del KLD facciamo riferimento alla traduzione Fishta-Dodaj-Schirò pubblicata nel 1941 e riedita da D. Martucci nel 2009.

2. La raccolta di Frano Illia. Il materiale per il Kanun di Skanderbeg fu raccolto dalla viva voce dei montanari tra il 1936 e il 1966. Nell'estate del 1966 il materiale era già pronto per essere discusso da un gruppo di etnografi dell'Istituto di Cultura popolare di Tirana e per essere pubblicato, ma l'incontro fu rimandato per l'assenza di alcuni componenti della commissione. L'anno successivo, nel 1967, don Frano Illia venne arrestato dal regime di Hoxha. L'idea, quale ci è stata illustrata dal prof. Alfred Uçi, all'epoca direttore dell'Istituto, in un'intervista del febbraio 2008, era di pubblicare l'intero Corpus del diritto consuetudinario albanese in 4 volumi: "Alla fine dopo tanti tentativi siamo riusciti a far accettare l'idea della pubblicazione del Corpus, Corpus significa 4 volumi: *Kanuni i Dukagjinëve, Kanuni i Maleve, Kanuni i Skënderbeut, Kanuni i Labërisë*" (Martucci 2010: 35–39).

3. La struttura della raccolta. L'inizio della raccolta del materiale etnografico da parte di Illia è di poco successiva alla pubblicazione, ad opera dei padri francescani di Scutari, del Kanun di Lek Dukagjini di Gjeçovi (1933). Questo ha fornito la possibilità ad Illia di avere a disposizione, per integrazioni e confronti con il materiale raccolto dalla viva voce degli anziani, non solo quanto già raccolto e rielaborato da Gjeçovi, ma anche le pubblicazioni e gli studi che successivamente sono stati pubblicati in merito a quella raccolta.

Ad una prima lettura delle due raccolte di consuetudini, alcune cose risaltano in modo particolare: il KLD si apre con il capitolo sulla Chiesa, il KS si chiude con quello stesso capitolo, ed inoltre, possiamo affermare che Illia riprenda pedissequamente il capitolo sulla Chiesa di Gjeçovi, aggiungendovi soltanto alcuni approfondimenti, come la parte riguardante il Vescovo o i vegliardi della chiesa. Questo accade spesso in tutta la raccolta di Illia, che, in definitiva, appare come un ampliamento (anche molto consistente) della raccolta di Gjeçovi. Illia cita, inoltre, diverse volte, un brano dell'Appendice del KLD: *Leggi della Bandiera di Kurbino* (che riguardavano nello specifico la regione oggetto delle sue ricerche). In nota vengono citati anche alcuni articoli di approfondimento sulle norme consuetudinarie. Sempre in nota, vengono citati spesso episodi esemplificativi accaduti ora in anni vicini a quelli della raccolta del materiale, ora in

tempi più lontani, ma che comunque hanno lasciato memoria e sono utili a spiegare norme e concetti.

A differenza del KLD, in cui i paragrafi sono spesso brevi e coincisi, nel KS i paragrafi sovente non contengono solo la norma in sé, ma anche la sua spiegazione o il suo commento. Ma la differenza più importante, etnograficamente, sta nel fatto che il KS dà ampio spazio all'Islam e ai suoi riti adattati alla cultura albanese. Il KLD, per scelta del raccoglitore (Cfr. *Martucci* 2009: 18–19), è concentrato esclusivamente sul cattolicesimo e i riferimenti all'Islam vengono confinati in alcuni brani dell'appendice, comunque fuori dalla raccolta "ufficiale" (idid.). La zona a cui fa riferimento il KS, aveva una forte presenza musulmana, a differenza delle montagne della Mirdita, a cui, principalmente, faceva riferimento il KLD: sarebbe stato dunque più complicato effettuare un'operazione di ripulitura di ogni riferimento indesiderato all'Islam, e in ogni momento politico e sociale della raccolta di Illia era abbastanza differente da quello di Gjeçovi, per cui i riferimenti all'Islam poterono essere conservati (idid.).

Illia ha strutturato la propria raccolta in sette "Parti", ciascuna divisa in capitoli e paragrafi (in totale sono 3534, contro i 1263 del KLD), a queste sette parti ha premesso una *Introduzione*, in cui, lucidamente, illustra quale sia l'estensione territoriale dei dati da lui raccolti, chi sia l'autore delle norme consuetudinarie e quali le procedure per produrre, all'occorrenza, nuove norme. Basterebbe leggere questi paragrafi per dirimere molte questioni ancora aperte circa le origini delle norme kanunarie. La prima parte è dedicata alla famiglia e i vari capitoli ci illustrano dapprima i legami di parentela per via maschile (il *fis*), poi quelli per via femminile (la *gjinia*) e quelli derivanti dal comparatico e dall'affratellamento per sangue bevuto. Molto spazio è dedicato alle norme che riguardano il fidanzamento e il matrimonio. Fondamentali, in questa prima parte, sono anche la distinzione tra "compagno" e "amico/ospite", e il capitolo sull'eredità. La seconda parte è dedicata principalmente alla casa, ai suoi possedimenti e a come vengono ripartiti in caso di divisione della famiglia. La terza parte è dedicata al commercio; la quarta al governo della comunità. La quinta parte è dedicata alla giustizia e alla sua amministrazione. La sesta parte tratta dei danni e le colpe contro la vita,

contro l'onore e contro il patrimonio. La settima e ultima è interamente dedicata alla Chiesa.

4. La condizione della donna. I principi su cui si basano queste norme consuetudinarie sono gli stessi su cui vertono anche gli altri Kanun: *burrnija*, *besa*, onore, uguaglianza e libertà personale, ma per l'analisi di questi concetti e delle pratiche che da questi derivano (ospitalità, protezione, intercessione, garanzia e vendetta) rimando ad altri miei lavori (cfr. *Martucci* 2010; 2013). Qui di seguito ci occuperemo in particolare del ruolo e della condizione della donna secondo le norme kanunali. Nella casa paterna la donna era considerata, secondo il Kanun, come qualcosa di superfluo: alla sua nascita “piangevano perfino le travi di casa” (*Nova* 1977: 278), perché non era attesa e perché si sarebbe preferito un maschio. Questo si spiegava col fatto che le donne nascevano per la famiglia del marito e non per quella del padre¹, dato che non tramandavano il sangue della casa paterna, ma perpetuavano quello della casa maritale.

Nella casa maritale, d'altro canto, ella era considerata sempre come un'estranea². Questa estraneità sarebbe provata, osserva Valentini, dalle prescrizioni concrete del Kanun, secondo le quali, conformemente al principio della solidarietà familiare, la famiglia paterna era responsabile del delitto della donna che uccide il marito, e viceversa il marito era responsabile, verso la famiglia della moglie, per alcune ingiustizie che avesse dovuto commettere contro di lei o per la sua uccisione (cfr. *Valentini* 1945: 25). Solo nel caso in cui la famiglia paterna avesse consegnato al marito la rituale cartuccia in segno di delegazione di *jus gladii*, questi non avrebbe dovuto rispondere dell'uccisione della moglie (*Cozzi* 1912: 330; cfr. *Palaj* 1912: 121). Finché si trovava nella casa del marito, era considerata

¹ E' opportuno sottolineare che la forma di matrimonio adottata dagli albanesi era connessa a due principi, l'esogamia e la virilocalità. La prima regola imponeva il divieto di matrimonio tra appartenenti allo stesso *fis*, la seconda imponeva al marito di condurre la donna nella casa paterna.

² “*Burri ka gjak, grueja gjini. Grueja asht bija e dheut*”: Lett. “L'uomo ha sangue, la donna stirpe. La donna è figlia della terra”. *Palaj* spiega che il senso di questo detto popolare dei montanari albanesi del nord era sostanzialmente: La donna è considerata figlia di forestieri (*Palaj*, 1941, p. 15).

come un piccolo otre, che sopporta pesi e fatiche (KLD art. 29)¹. Valentini osserva che la donna, nonostante il prezzo pagato dal marito al padre per il matrimonio, non era considerata come cosa comprata, bensì come cosa presa a nolo per tutta la vita del marito e non oltre, tanto è vero che la vedova poteva tornare alla casa paterna quando voleva (*Valentini* 1945: 25).

La condizione della donna, secondo Federico Patetta, non si poteva dire lontana da quella che era nelle società primitive o semi-barbare (*Patetta* 1941: 27). Le erano negati tutti i “diritti del sangue” (*Palaj* 1943: 131), cioè tutti i diritti che il Kanun riconosce nella tribù solo ai maschi, come la proprietà fondiaria². Nella vita civile essa non poteva mai essere membro del consiglio di tribù o del villaggio, nel tribunale arbitrale non era accettata la sua testimonianza individuale o collettiva, né la sua delazione (cfr. KS §§ 1886, 2216, 2501, 2511, 2667; KLD §§ 561, 1045, 1088); tanto che: «Se è necessario il giuramento di una donna, quel giuramento lo possono e lo devono fare i suoi genitori» (KS § 2513)³.

Il marito aveva diritto di consigliarla e rimproverarla, di bastonarla e di legarla quando lei avesse disprezzato le sue parole o i suoi ordini. Questo, senza che i parenti di lei potessero chiedere qualsiasi riparazione. Le sole cose che il marito non poteva fare erano bastonarla a sangue e ucciderla⁴: in simili ipotesi ne avrebbe risposto alla

¹ La traduzione corretta dell'articolo 29 sarebbe: “La donna è otre per portare”. Si dovrebbe intendere che “la donna è un otre per portare il bambino e le altre some, cioè le pesanti incombenze domestiche” (*Valentini* 1945: 25). Anche nella versione del Kanun riportata da Mark Sadiku, il concetto è ribadito: “Altri diritti la donna non ha, solo è borsa per portare il bambino che le ha donato Iddio; altro diritto non ha, né per dare né per prendere (in ordine al matrimonio dei figli), ma solo il padre e il padron di casa (ce l'hanno tale diritto)” (*Sadiku* 1943: 277; cfr. *Cozzi* 1912: 313).

² La proprietà è legata al sangue, e quindi agli uomini, l'intero sistema che giustifica tale affermazione, elimina allo stesso tempo le donne, che non trasmettono il sangue, e di conseguenza neanche la proprietà” (*Stahl* 1997, p. 53). Cfr. *Valentini* 1945, pp. 111-137. Cfr. *Shryock* 1988, pp. 113-118.

³ Oppure, se è stata data in sposa, dal capo famiglia della casa maritale (KS § 2513). Si vedano anche KS §§ 2599, 2628.

⁴ Salvo nei casi di adulterio e tradimento dell'ospite. «La donna è uccisa solo quando diventa cagna o quando viene colta in flagrante» (KS § 1889).

famiglia paterna di lei¹, dato che, secondo il Kanun, «il marito compra il lavoro e la convivenza della moglie, ma non la vita» (KLD art. 28). La donna però, eccezionalmente, poteva assumere l'amministrazione della casa quando non vi fossero stati maschi adulti nella famiglia. Ad esempio, la vedova del capo di casa assumeva l'amministrazione se i figli erano minorenni, finché il figlio maggiore avesse raggiunto l'età (15 anni) in cui poteva dirigere gli affari di famiglia. Oppure, se i genitori, morendo, lasciavano una figlia maggiore, e questa poi dichiarava dinanzi alla sua parentela più prossima di voler rimanere sempre nubile (*virgjineshë*)², e non vi fossero stati maschi adulti in famiglia, essa assumeva il maneggio degli affari.

4.1. Le *virgjineshë*. In linea generale possiamo affermare che queste erano delle donne che per vari motivi giuravano, innanzi a testimoni e mallevadori, che sarebbero rimaste nubili e non avrebbero avuto figli per tutto il resto della loro vita. Così descrive questo voto M. E. Durham: "If she could find twelve elders of her tribe group to act as con-jurors she could swear perpetual virginity. If she broke the vow the honour of the con-jurors was blackened and a

¹ «Se il marito uccide la moglie, o il figlio uccide la madre, cadono in sangue con i genitori della donna. Lo stesso vale per ferite da arma da fuoco, da taglio o invalidità procurata» (KS § 475).

² Ci sono diversi termini in molte delle lingue dei Balcani con cui questo fenomeno viene indicato: *virgjineshë* o semplicemente *virgin* in albanese (alcuni hanno riferito anche dell'uso del termine *burrneshë*, ma questo indica in generale una donna dal carattere risoluto e coraggiosa come un uomo e può essere attribuito a qualsiasi donna; altri hanno riportato il termine più moderno di *vajza e betuar*, ma questo termine non si riscontra nella letteratura sull'argomento antecedente la seconda metà del XX secolo); *tobelija* (persona vincolata da un voto) in Bosnia; *tombelijain* Montenegro; *tybelinella* variante kosovara dell'albanese. Alcuni studiosi (Tarifa, Young) riportano anche i termini in serbo-croato per indicare donne mascolinizzate: *muzana, muskobanj*. Come possiamo facilmente notare, i termini albanesi si riferiscono allo stato virginale delle donne in questione, i termini montenegrini, kosovari e bosniaci fanno riferimento al vincolo derivante da un voto. L'etnografo K. Ulqini testimonia di un altro termine utilizzato dagli albanesi islamizzati delle zone montuose del Mat: *sadik*. Questo termine, di origine turca, significa "fedele" (*Ulqini* 1961: 161).

blood–feud ensued. It was not easy for her to find twelve con–jurors” (*Durham*, 1928: 194.). Questo, ripetiamo, in linea generale, giacché molte delle *virgineshëdi* cui abbiamo notizia non hanno fatto questo tipo di giuramento.

I motivi che potevano portare a questa decisione erano diversi: 1) evitare un matrimonio indesiderato; 2) poter gestire il patrimonio familiare in caso di morte dei genitori e di assenza di maschi adulti (15 anni) in casa; 3) amor filiale; 4) per un voto. Nel caso in cui, tuttavia, una ragazza non si fosse sposata per motivi di salute, fisica o mentale, non era definita *virgineshë* (KS § 986).

1) *Evitare un matrimonio indesiderato*. Premesso che il matrimonio non era affare personale ma familiare e la donna non aveva diritto di interessarsi della scelta del proprio futuro marito e che a ciò pensavano i maschi della sua famiglia, l’unico modo che una fanciulla aveva per evitare il matrimonio (questo valeva sia per le cattoliche che per le musulmane) era quello di manifestare alla propria famiglia l’intenzione di rimanere per sempre «vergine»: questa era obbligata a chiamare dei mallevadori (*dorzan*), i quali dovevano farsi garanti del fatto che non sarebbe mai passata ad altro marito, inoltre era tenuta a restituire l’eventuale compenso (*merqiri*) ricevuto dalla famiglia del fidanzato in previsione delle nozze (*Cozzi* 1912, p. 318; cfr. KS §§ 985, 990).

2) *Poter gestire il patrimonio familiare*. Come abbiamo accennato in precedenza, se i genitori, morendo, lasciavano una figlia maggiorenne, e questa poi dichiarava dinanzi alla sua parentela più prossima di rimanere sempre *virgineshë* non ci fossero stati maschi adulti in famiglia, essa assumeva il maneggio degli affari. Quando eventuali fratelli fossero cresciuti, il nuovo capo famiglia avrebbe dovuto agire di comune accordo con lei (*Cozzi* 1912); se rimaneva orfana una sola figlia e senza avere altri congiunti maschi, questa di solito poteva godere dell’eredità paterna finché fosse rimasta «vergine», cosa che normalmente le fanciulle orfane non potevano fare, essendo costrette ad andare a vivere sotto la tutela del parente maschio più prossimo della fratria paterna. Tuttavia, se nella sua famiglia ci fossero stati altri maschi adulti, questi avrebbero dovuto provvedere al suo sostentamento anche se fosse diventata *virgineshë*. Se poi gli eredi avessero deciso di dividere la sostanza, questa

veniva divisa in parti uguali fra essi comprendendovi pure la «vergine», la quale poi fino alla sua morte poteva amministrare la sua porzione godendone tutto l'usufrutto: alla morte poi la sua parte di eredità sarebbe tornata agli eredi maschi (ibid.).

Il diritto di eredità, che talvolta veniva accordato alle donne con lo stato di «vergini», e che normalmente non era concesso alle donne¹, era uno dei motivi più frequenti che spingeva le ragazze a fare questa scelta².

3) *Amor filiale*. Un altro motivo per rimanere “vergine” poteva venir dato dall'amor filiale, nel caso in cui i genitori della ragazza fossero stati inabili al loro sostentamento e non avessero avuto altri figli maschi, la figlia per non abbandonarli e per poterli aiutare rinunciava volontariamente almatrimonio. Tuttavia questo caso era molto raro essendo per i genitori una vergogna il non maritare la propria prole.

4) *Per un voto*. Nel Kanun di Skanderbeg si afferma che una ragazza poteva diventare *virgineshë* anche *për shpirt*, “per l'anima” e cioè per un voto³. Queste donne, potevano in una certa misura vestirsi e comportarsi come gli uomini, senza tuttavia acquisirne i diritti (ad es. non potevano alienare la sostanza familiare, non avevano diritto di voto nelle assemblee).

La loro nuova condizione non permetteva di avere un ruolo particolare nei riti religiosi, né consentiva di far parte di un gruppo organizzato, tanto è vero che esse normalmente non avevano contatti fra loro, quindi, come precisa Cozzi: «le “vergini” non formano una vera casta, né loro competono, oltre quelli accennati, altri diritti o

¹ Tale disposizione del Kanun trova la sua spiegazione nel fatto che, se la donna avesse ereditato, si sarebbero introdotti elementi stranieri nelle singole tribù, diminuendo il vincolo di coesione e di indipendenza.

² “In base al principio delle leggi consuetudinarie che «due ragazze formano un maschio», se due figlie rimangono orfane, e dichiarano di rimanere «vergini», esse godono vita natural durante l'usufrutto di tutta la sostanza paterna, sebbene vi sianoaltri eredi maschi” (Cozzi 1912: 318).

³ Cfr. KS§ 985. La nostra interpretazione è che tale istituto sia dovuto a una reinterpretazione locale del celibato ascetico femminile di stampo cattolico, poi estesi anche a comunità di fede diversa. Per un'analisi delle fonti e una più precisa ricostruzione del fenomeno, si vedano *Martucci* 2014: 35–60; 2018: 53–90.

privilegi maschili, bensì giova ripetere, che esse vengono considerate in tutto e per tutto quali donne, con la sola differenza che esse godono l'intera disistima dei loro connazionali» (Cozzi 1943: 319–320; cfr. Valentini 1945: 30.). Bisogna inoltre precisare che la nuova condizione delle “vergini giurate” non aveva nulla a che fare con l'omosessualità (Young 2001: 57–59). Come ci fa notare già la Durham, le “vergini giurate” spesso disdegnavano apertamente le donne e il loro grado di misoginia soventemente poteva competere con quello degli uomini: “She treated me with the contempt she appeared to think all petticoats deserved” (Durham 2000: 80).

5. Diritti e doveri delle donne. Come compensazione della grave restrizione dei diritti, la donna, osserva Valentini, “ha l'alto privilegio di essere in modo speciale depositaria dell'onore della famiglia, e l'onore suo personale è la pupilla degli occhi dei suoi uomini” (Valentini 1945: 30). Il suo onore è ritenuto dovunque pari a quello dell'uomo¹.

Le norme che difendono l'onore delle donne sono ben distinte da quelle che le salvaguardano dall'uccisione e dai ferimenti. Difatti, la difesa dell'onore spetta al marito, mentre la difesa della vita della donna rimane competenza della sua famiglia paterna anche dopo che essa è sposata². Mentre l'onore dell'uomo è quello della donna sono pari dovunque³, la vendetta che si ripete per l'uccisione di una donna solo nella regione del Dukagjini è pari a quella che si ripete per l'uccisione di un uomo⁴, nelle altre regioni la vita della donna è

¹ Cfr. Sadiku, 1943: 277, 279; Cfr. Palaj 1943: 131: “Presso qualunque tribù tu t'informi, troverai migliaia di casi di *sangue* (vendette di sangue) avvenuti solo per una parola sfuggita di bocca, ma offensiva, contro una madre, una sorella, una sposa. E' vero che secondo il Kanun, «la parola non fa funerale», ma in molte circostanze della vita sociale albanese, se la parola offende l'onore di una madre, una sorella, una sposa, costa la vita a colui che la proferì, perché la cattiva parola, dice il Kanun, rovescia i monti”.

² «Se mano altrui percuota, violi o uccida donna maritata, l'onore ne vien vendicato dal marito, la ferita e il sangue dai parenti» (KLD § 61).

³ Così la percossa della donna patisce uguale sanzione che quella dell'uomo, essendo in entrambi i casi considerata offesa all'onore (Cfr. Sadiku 1943: 279; Cozzi 1943: 253).

⁴ “Il sangue dell'uomo e della donna pari; l'onore dell'uomo e della

stimata la metà di quella dell'uomo (*Martucci* 2012: 181–206). Ciò corrisponde al concetto della vita della donna, meno apprezzabile che non quella del maschio, di natura sua uomo di guerra, di politica e “vero anello nella catena genealogica” (*Valentini* 1945: 34).

Nonostante questa sottovalutazione della vita della donna, essa è protetta da una sorta di “intangibilità” (*Ivi*, p. 31; vedi anche *Cozzi* 1912: 311). Difatti, come si è rilevato nel paragrafo dedicato alla vendetta, la donna non “cadeva in sangue”, cioè non era soggetta alle faide¹. Poteva girare e viaggiare da sola e disarmata in tutta tranquillità; mentre la sua famiglia era “in sangue” e i maschi erano asserragliati nelle *kulla*, lei poteva aggirarsi ovunque senza timore e accudire a tutte le incombenze che essi dovevano forzatamente trascurare². Se poi la donna era gravida, osserva Valentini, tanto maggiore era la garanzia di cui godeva, anzi era duplice, per riguardo al nascituro (*Valentini* 1945: 33). Nel caso in cui, riferisce Palaj, qualcuno avesse tentato di oltraggiarla, e lei per difesa avesse ucciso l'aggressore, si riteneva l'uccisione legittima e, anzi, onorevole³.

Per concludere questo ritratto della donna nella società kanunale albanese, dobbiamo ancora illustrare quale era lo scopo della sua vita e quali i suoi doveri; i momenti particolari della sua vita, come il fidanzamento, il matrimonio e la vedovanza, saranno trattati nei prossimi paragrafi. Scopo ordinario della vita della donna, specialmente nella famiglia in cui entra come sposa, è “il servizio per mezzo della fecondità e del lavoro” (*Valentini* 1945: 37.). Si può affermare che il tratto principale dello status sociale della donna e la sua sola funzione socialmente apprezzata non si fonda che sulle sue attitudini alla procreazione e alla maternità. La fecondità è la sua

donna pari” (*Sadiku* 1943: 277).

¹ Si sarebbe ritenuto svergognato l'uomo che avesse usato le armi contro una donna, considerata come essere debole e inoffensivo.

² «Con le donne dell'omicida non ha nulla a che fare la casa dell'ucciso, perché la donna e il prete non cadono insanguine (sotto vendetta)» (KLD § 897).

³ “La donna che va a far legna in montagna, o anche la fanciulla in cappuccio, se estraesse il coltello che il *Kanun* consente a difesa del suo onore, e colpi l'infame, onora sé stessa e la suacasa” (*Palaj* 1912: 119).

prima qualità e le permette di essere considerata agli occhi degli altri e ai suoi stessi, come un individuo completo. Il processo della sua socializzazione mira alla soddisfazione di un solo desiderio: diventare madre. Una donna sterile era sovente disprezzata, perché considerata come un essere incompleto. La sterilità si attribuiva sempre e comunque alla donna.

Solo al momento della nascita del primo figlio veniva riconosciuta come una sposa completa; fino ad allora poteva sempre essere ripudiata. Albert Doja sostiene che il matrimonio diventava definitivo solo quando la donna partoriva un maschio: a queste condizioni soltanto il matrimonio aveva adempiuto alla sua funzione, che era quella di perpetuare la discendenza dello sposo (*Doja* 1995: 652–653).

Cozzi osserva che la nascita di un figlio maschio (*djali*) veniva salutata dai parenti e dagli amici con spari di fucile in segno di gioia e con interminabili auguri e congratulazioni all'indirizzo dei genitori e del neonato, mentre la nascita di una figlia (*vajza*) era motivo di vera delusione per tutti (*Cozzi* 1912: 314).

I Kanun espongono minuziosamente i doveri di laboriosità che sono propri delle donne: possono essere mandate «ad attingere acqua, a far legna, a portare il vitto ai lavoranti, innaffiare o trasportare il letame, mietere, zappare e mondare» (KLD § 22; Cfr. KS § 1272); «le donne hanno il dovere di lavorare per la casa» e soltanto «se avanza loro tempo, una volta libere dai lavori di casa, possono fare dei lavori manuali per sé» (KLD § 25); doveri della moglie verso il marito sono: «1) Mantenere la fedeltà coniugale; 2) Obbedire ai doveri derivanti dalla corona; 3) Essere sottoposta a lui; 4) Servirlo senza discussioni; 5) Allevare i figli con onore e saggezza; 6) Essere sempre pronta a lavare e cucire; 7) Prendersi sempre cura di tutto quanto riguarda l'onore della famiglia; 8) Non far niente a casa senza il permesso del marito, tranne prendere in prestito la farina ed altre faccende che sono di competenza delle donne; 9) Non lesinare neanche la cosa più piccola per la famiglia; 10) Non seminare zizzania tra i membri della famiglia; 11) Non appoggiare nessuno in famiglia, ai danni della famiglia stessa; 12) Non pensare e parlare di fidanzamento e matrimonio dei figli e delle figlie senza il beneplacito del marito» (KS § 457; Cfr. KLD § 33).

Nonostante questo, Valentini osserva che “non bisogna credere alle esagerazioni, né per quanto riguarda i lavori stessi, né per una presunta infelicità della donna albanese così aggravata” (*Valentini* 1945: 38).

Concludendo possiamo affermare che la posizione della donna e la considerazione che ad essa era attribuita nella società kanunale albanese era frutto essenzialmente dell'organizzazione patriarcale di talesocietà che prevedeva la vita in gruppi tribali (i *fis*), un matrimonio esogamico allo scopo di creare alleanze tra gruppi e la residenza post-matrimoniale virilocale. Questi elementi permettevano alla comunità di mantenere una forte identità “di sangue” ed i tenere unite le sostanze che appartenevano non agli individui in quanto tali, ma ai *fis* (*Martucci* 2012: 181–206).

6. I ruoli della donna nel lessico del Kanun di Skanderbeg.

L'assenza di coerenza e coesione, la mancanza di uniformità terminologica sul piano lessicale e le numerose oscillazioni nella grafia riflettono un processo di elaborazione del testo piuttosto frettoloso (*Lafe* 2017: 97–99), redatto nella varietà del ghego nordorientale della comunità di riferimento, abitante nell'area di Kurbin e Mat. Su questa base linguistica si innestano elementi dello scutarino letterario (ghego nordoccidentale) e, a livello lessicale e morfosintattico, dell'albanese standard, introdotti probabilmente con lo scopo di superare un ristretto ambito regionale (*ibid.*). Nonostante il carattere ibrido, il testo offre un quadro prezioso per comprendere la struttura organizzativa di una società con un marcato carattere patriarcale nella quale l'universo femminile trova poco spazio. Non deve sorprendere, quindi, che nel testo del *Kanuni i Skanderbegut* non siano molto frequenti i termini che si riferiscono alla sfera femminile, dato che l'impianto sociale è di tipo rigorosamente patrilineare; la donna ricopre infatti una posizione rigidamente subordinata rispetto a quella dell'uomo, anche se occupa tuttavia un ruolo insostituibile per garantire la discendenza e assicurare una buona gestione dell'economia domestica.

Il primo riferimento alla presenza femminile si incontra all'inizio del *corpus*, nei capitoli iniziali che definiscono l'assetto dei rapporti sociali all'interno della società del *Kanun*. Dopo il capitolo

dedicato al *fis*, un termine di origine greca¹ che si riferisce alla discendenza di parte maschile, ovvero a “coloro che discendono da un capostipite comune”, nel II capitolo si passa a definire la *gjinia*, termine mutuato dal greco (bizantino) *γενεά* (SE IV: 332) “gruppo di persone con legame di sangue”, un lessema utilizzato in riferimento alla parentela in linea femminile, ovvero alla “famiglia e al *fis* della donna sposata”:

KS I, I, II, 65, p. 22: *Gjinia asht shtëpia e fisi i grues se martueme. Gjinia perfshin: Gruen, prindër e saj dhe rrjedhjen e barkut të tyne, brez mbas brezi sa të mbahet mend. “Gjinia è la famiglia della donna sposata. Essa include: la donna, i suoi genitori e la discendenza di prole del loro ventre, di generazione in generazione fin quando risale la memoria”*, KdS, p. 128.

KS I, I, II, 70, p. 22: *Gjinia rrjedhimisht kunetia shkaktojne disa të drejta e pengesa te caktueme prej kanunit. “Il rapporto di *gjinia* e, di conseguenza, il rapporto cognatizio, danno luogo a diritti e impedimenti stabiliti dal Kanun”*, KdS, p. 128.

Questi rapporti in linea femminile prevedono, come in altre lingue dei Balcani (*Fritsche* 1977: 157) (e non solo) l’uso di una terminologia parentale, specifica, in alcuni casi, rispetto a quella utilizzata per definire i rapporti in linea maschile. Un esempio interessante nel testo in esame è costituito dal termine *baxhanakë* che compare nel capitolo II per indicare “mariti di sorelle”:

KS I, I, II, 69, p. 22: *Burrat e motrave në mes tyne quhen baxhanakë. “I mariti di sorelle tra di loro sono definiti baxhanak”*, KdS, p. 128.

Si tratta di una forma mutuata dal turco *bacanak* (FO: 68), che riflette la ricchezza e la varietà di apporti del lessico albanese. Un altro prestito dal turco è costituito da *selem* “pagamento anticipato di un prodotto non ancora in circolazione” (FO: 895) che designa i beni della donna sposata:

KS I, IV, XLVI, 521, p. 48: *Selemi i grues qe s’len fëmijë, shkon mbas pajës. “I beni della donna che non lascia figli seguono la dote”*, KdS, p. 181.

¹ Il termine è mutuato dal neogreco o dal mediogreco φύσις “natura, carattere”, cfr. SE IV, p. 194.

Nel capitolo IV dedicato a “Fidanzamento e Matrimonio” (Kreu IV, *Fejesa e Martesa*), e nel X (Kreu X, *Trashigimi*) che tratta “Eredità” si incontrano altre denominazioni legate alla realtà femminile, utilizzate spesso per definire funzioni variabili in base a età e status sociale. Lo svolgimento di determinate pratiche rituali segnalano la transizione da un ruolo all’altro, permettendo di accedere a nuovi ruoli che sono puntualmente registrati nella lingua del testo. Non appena raggiunge la pubertà, la giovane, viene definita con due termini entrambi appartenenti allo strato autoctono del lessico albanese, *vajzë*, forma diffusa anche nello standard e in tutte le varietà albanesi, accanto a *cucë*, forma utilizzata più di rado che costituisce una variante dialettale, tipica delle aree orientali e centrali del dialetto ghego (FE: 311):

KS I, VI, VIII, 721, p. 60: *Me kenë tue udhtue nuse e cucë, kjo prinë, nusja mbas sajë*. “Se una sposa e una fanciulla viaggiano insieme, la fanciulla precede e la sposa segue”, KdS, p. 201.

Il rituale di passaggio del matrimonio cambia lo status della giovane che da *vajzë* si trasforma in *nuse* “sposa”, un altro lessema che appartiene allo strato autoctono¹.

KS I, IV, XVI, 268, p. 33: *Darsma në kanu asht marrja e nuses dhe qitja nuse e vajzës, me krushq darsmor, miq e shokë dhe gosta qe u shtrohet atyne*. “Le nozze, secondo il Kanun, consistono nel prendere la sposa e nel fare uscire la ragazza come sposa con paraninfi, festeggianti amici e compagni e il banchetto che viene bandito per l’occasione”, KdS, p. 151.

Il Kanun fissa anche delle regole precise in base alle quali si possa definire o meno *nuse* la giovane che muore poco prima delle nozze, celebrate secondo il rito cattolico o mussulmano. La distinzione è importante perché ha delle conseguenze sulla restituzione della dote:

KS I, IV, XLVII, 543, p. 49: *Ma vdekë nusja ditën e darsmes para dreke, veshë a pa veshë nuse, paja i kalon dhandrrit: Asht vajzë. Po vdiq një orë mbas dreke, veshë a pa veshë nuse, paja i mbet*

¹ Cfr. AE, p. 302, SE VI, p. 96. Risulta difficile, come propone Topalli in FE, p. 1096, accettare la derivazione dal latino *nuptiae*, sia per le difficoltà di ordine fonetico, che semantico, cfr. *Bonnet* 1999: 26.

prindve të sajë: quhet grue. “Se la sposa (*nusja*) muore il giorno delle nozze prima del pranzo, vestita o meno da sposa, la dote passa allo sposo: è fanciulla (*vajzë*). Se muore un’ora dopo pranzo, vestita o meno da sposa, la dote rimane ai suoi genitori: è detta donna (*grue*)”, KdS, p. 183.

KS I, IV, XIII, 249, p. 32: *Për muhamedanët po vdiq nusja para dreke, kjoft e veshun nusease jo, quhet cucë e paja e saj, kthehet dhandrrit. Po vdiq mbas dreke, e veshun nusease jo, quhet nuse e paja u mbetet prindve të saj.* “Per i mussulmani, se la sposa muore il giorno delle nozze prima del pranzo, vestita da sposa o no, è considerata fanciulla e la sua dote viene restituita allo sposo. Se muore dopo il pranzo delle nozze, sia essa vestita da sposa o no, è considerata sposa e la sua dote rimane ai suoi genitori” (KdS: 148–149).

Nel Kanun di Skanderbeg e nelle altre raccolte di diritto consuetudinario, diffuse in diverse aree dell’Albania (in particolare settentrionale), vengono menzionati diversi tipi di unioni, ma solo alla regolare *martesa me kunore* letteralmente “il matrimonio con corona” viene accordata piena legittimità. L’espressione, che riflette l’uso di porre una corona sopra la testa degli sposi (*Genesis* 2005: 262), è passata generalmente a indicare il matrimonio religioso, celebrato secondo le due forme del rito, cattolico (cf. Articolo XXXII, *Kunora fetare katolike*), o mussulmano (Art. XXXIII *Kunora fetare muhamedane*), ammesse nella comunità di riferimento del *Kanuni i Skanderbegut*. A differenza del *Kanuni i Lek Dukagjinit*, che rifletteva le consuetudini di una popolazione quasi esclusivamente cattolica, quello di Skanderbeg si rivolgeva a una comunità mista, composta da cattolici e mussulmani: esso doveva quindi prevedere degli articoli specifici per i fedeli dell’una o dell’altra fede, articoli che potevano anche risultare tra loro assai discordanti, come nell’esempio seguente che ammette la poligamia:

KS I, IV, VII, 169, p. 28: *Burri muhamedan i lidhun me kunor të parë, mundet me marrë grue e gra të tjera, kjoftë kur i lshon e kjoft kur e mban tjetren e të tjerat qe ka me kunorë e pa kunorë.* “L’uomo mussulmano, sposato una prima volta con corona, può prendere un’altra moglie o più mogli, sia quando dovesse lasciare la

precedente, che quando dovesse tenere le altre mogli che ha sposato con corona o senza corona”, KdS, p. 140.

Oltre a ciò, alla *grueja pa kunore*, ovvero alla donna che non si sia sposata in accordo con le regole del Kanun, o concubina, non viene concessa la possibilità di essere scelta come *zojë shtëpie* “padrona di casa”:

KS I, IV, XXXVI, 427, p. 43: *Grueja e pa kunorë, në shtëpi të madhe, nuk zgjidhet zojë shtëpie, ajo kqyret kurdoherë si e huej, e panderë dhe e mallkueme.* “La donna senza corona, in una grande famiglia, non è eletta padrona di casa, lei è sempre considerata come un’estranea, disonorata e dannata”, KdS, p. 171.

L’ingresso della *nusja e re* “la sposa novella” nella nuova casa è festeggiato con alcuni riti propiziatori di fortuna, prosperità e fecondità:

KS I, IV, XXV, 356, p. 38: *Kur të bajë nusja me kapercye shqimin e deres (prakun) do të kalojë mbi një filxhan me mjaltë. Ajo mjaltë i jepet sa dhandrrit sa nuses. Asht shej urimi: Ju shkoftë ambel moti e jeta. Vende vende nusja do të lyej me mjaltë dyreket e derës, apo prekë një copë bukë, kapercen një sahat apo një gja sermi, dhe të gjithë këto janë sheje urimi per një jetë të lumtun.* “Quando la sposa sta per varcare la soglia di casa, passerà su una tazzina con miele. Quel miele viene dato allo sposo e alla sposa. È un segno di augurio: Che la vostra vita possa trascorrere dolce come il miele. La sposa ungerà di miele alcuni punti delle travi della porta, oppure toccherà un pezzo di pane, passerà sopra un orologio o un oggetto d’argento e tutti questi sono segni di un augurio per una vita felice”, KdS, p. 161.

KS I, IV, XXIV, 357, p. 38: *Mbasi nusja të jetë ulë në karrigë, shkon baba i dhandrrit, ungi i tij apo një ma i afermi e e zbulon nusen, tue ia çue duvakun syper ballit e mandej gratë ia hjekin fare e atëherë ia venë në prehen djalin e vogel. Si i hjekin djalin prej prehni i opin kafen e kur e ulë filxhanin në tabake, s’thotë asnjë fjalë, por len aty një pare. Ajo tashti asht ba një e shtëpisë, në shtëpi të vet.* “Dopo che la sposa si sarà seduta su una sedia, il padre dello sposo, lo zio, oppure il parente più stretto va e la scopre, levandole il duvak (velo nuziale) sopra la fronte e dopo le donne glielo tolgono del tutto ed è allora che le mettono sul grembo il piccolo maschietto. Dopo che portano via il bambino, le danno il caffè e quando la sposa posa

la tazzina sul vassoio non dice niente, ma mette sul vassoio una monetina. La sposa è diventata una della famiglia, ormai è a casa sua.”, KdS, p. 161.

Dopo il matrimonio (*martesa*) la *gruja e martueme*¹ “la donna sposata” deve attendere alle faccende domestiche, rimanere sottomessa alla volontà del marito, tenere un comportamento riservato e rispettoso perché:

KS IV, II, II, 1888, p. 127: *Grueja shqiptare asht ndera e prindve dhe e shtepisë së burrit të vet.* “La donna albanese è l’onore dei suoi genitori e della famiglia del proprio marito”, KdS, p. 323.

Un altro momento centrale che segna un’importante tappa di passaggio è costituito dalla nascita del primo figlio (art. XXXV *Fëmija e parë*):

KS I, IV, XXV, 423, p. 43: *Grueja e djergun nuk del shtepie as s’persëndetet me kend as në shtepi as jashtë deri qe të hyjë nder uratë. Djergunia ngiatë rreth tri javë. Dhe kur grueja e djergun shkon me hy në kishë, do të percillet prej njaj grueje a fëmije dhe shkon e mertysun der në sy, dhe shaminë a rizën e ngrenë vetem mbasi t’i jenë ba lutjet në kishë. Kshtu merr fund djergunia.* “La puerpera non esce di casa, e neanche saluta qualcuno, né a casa, né fuori, fino a quando non avrà avuto la benedizione. Il puerperio dura fino a tre settimane e quando la puerpera andrà in chiesa sarà accompagnata da una donna o un bambino e ci andrà coperta fino agli occhi. Il fazzoletto o il velo le sarà levato dopo che le saranno fatte le preghiere in chiesa. Così finisce il puerperio” (KdS, p. 171).

Come è evidente dall’esempio sopra riportato, il testo del Kanun elenca con grande precisione alcune prescrizioni a cui si deve attenere la puerpera, *grueja e djergun*, definita attraverso un sintagma costituito dal participio aggettivale *djergun*, tipico del ghego, che rimonta a una forma verbale etimologicamente opaca².

¹ Si tratta di una formazione participiale, costruita sul tema verbale *mart-oj* < latino *maritāre*, cfr. Bonnet 1999, p. 297.

² Il verbo *dergjem, u dorgja* “discendere”, Bashkimi, p. 515, “discendere, cadere ammalato” Cordignano, p. 26. Per l’etimo v. FE, p. 317, Genesin 2005, p. 102. Lo sviluppo semantico è parallelo al tedesco *niederkommen* originariamente “venire giù” → “partorire”, cfr. *Deutsches Wörterbuch von Jacob und Wilhelm Grimm im Internet*,

La donna che abbandona la casa maritale, ruba, oppure si macchia del reato di adulterio, ricoprendo di disonore la casa, mina col suo comportamento uno dei valori fondamentali della società tradizionale: l'onore (*nderi*). In questi casi il marito è autorizzato a porre mano al fucile, perché ha il diritto di difendere la sua reputazione attraverso la “concessione della cartuccia”, un'espressione che si incontra anche in altri testi kanunari (*Genesin* 2014: 260 ss.):

KS V, I, IV, 2290, p. 151: *Fajet per te cilat zakonisht lshohet fisheku janë [...] 6) Per grue qe ik, qe vjedh; 7) Per grue buqë qe gjindet keq, fishekun e lshon kanuni.* “Le colpe per le quali viene concessa la cartuccia in genere sono [...] 6) Per la donna che fugge, che ruba; 7) Per la donna cagna che è colta in flagrante la cartuccia è concessa dal Kanun”, KdS, p. 365

L'adultera, la donna che si pone in contrasto con la morale sessuale accettata dalla comunità, *grueja e pa ndershme*, viene connotata con termini dal valore fortemente dispregiativo:

KS VI, III, V, 3396, p. 210: *Gjaku i atij qe vritet pse dhunoi grue a vajze duhet të lahet me të holla. Ja ka ba vedit, ai ja ka marrë ftyren per jetë e vedit e grues a vajzes së huej. Grueja e pa ndershme quhet buqë.* “Il sangue di colui che viene ucciso per avere messo le mani addosso a una donna o una fanciulla deve essere risarcito in denaro. Lo ha fatto a sé stesso, ha disonorato per sempre sia sé stesso che la donna o la fanciulla altrui. La donna disonesta è chiamata cagna”, KdS, p. 474.

Nel KS si incontrano due lessemi, *buqë* e *lojce*, che si riferiscono alla *grueja e pa ndershme*, la donna che si è macchiata della colpa di adulterio e che, secondo la dura legge del Kanun, merita di pagare con la vita il suo comportamento eticamente inaccettabile:

KS IV, II, II, 1889: *Grueja vritet vetem kur te bahet buqë asegjindet keq. Në këte rasë fishekun e lëshon vetë kanuni në shipnëtë sajë.* “La donna è uccisa solo quando diventa troia (donna senza onore) o quando viene colta in flagrante. In questo caso la cartuccia sulla sua schiena la concede il Kanun”, KdS, p. 323.

KS I, IV, XXXIX, 449: [...] *Në qoftë se ajo grue asht lojce, prindet e sajë, ma në fund, do ta percjellin me fishek në shpinë.* [...] “Se quella donna è di dubbia moralità i suoi genitori allafine la accompagneranno dallo sposo con una cartuccia sulla schiena (*me fishek në shpinë*)”, KdS, p. 174.

La forma *buqë* è diffusa nel registro colloquiale e rappresenta un diminutivo costruito attraverso il suffisso *-çë* (*Xhuvani, Çabej* 1976: 217) sul lessema di origine autoctona *bushër*¹, indicante la femmina del cane. Il termine *lojce* va invece ricollegato a *lojc*, *-e* “mobile; volubile” (FGjSh: 276), ma anche “astuto” e, in riferimento al comportamento femminile, “civettuola”, un aggettivo etimologicamente correlato ai verbi *luaj* “muoversi, spostare, giocare” e *loz* “giocare”, risalenti al fondo autoctono della lingua (*Genesis* 2005: 63–64).

Altri ruoli femminili a cui nel Kanun vengono dedicati alcuni articoli sono la vedova e la *virgjineshë*, due figure a cui viene riservata una maggiore libertà di azione rispetto alle rigide norme che regolano il ruolo femminile. La donna vedova è infatti libera di organizzare il proprio matrimonio, se vuole risposarsi, o addirittura si prevede che possa scegliersi da sé il marito:

KS I, IV, VI, 164, p. 28: *Grueja e vejë, flet vetë per fejesës e martes të vet. Kanuja thotë se “grueja e vejë i kthen krushqit n’udhë”. Ajo ka të drejtë me e zgjedh vetë burrin e vet, ashtu edhe shkuesin, kurse të gjitha punët e tjera të fejesës e të martesës së vet u’a len atyne ku të jetë pshitet, sidomos prindve po i pat.* “La donna vedova parla da sé del proprio fidanzamento e matrimonio. Il Kanun dice che «la donna vedova fa tornare indietro i paraninfi». Lei ha il diritto di scegliere da sola il proprio marito, così come lo *shkues*, mentre tutte le incombenze del proprio fidanzamento e matrimonio le affida alle persone alle quali è appoggiata, in primo luogo ai suoi genitori, se sono ancora in vita”, KdS, p. 140.

KS I, X, VI, 888, p. 70: *Gruen e vejë në ç’do moshe kjoftë, me fëmijë e pa to, qe don me ndejë në plang të burrit të vdekun, nuk mund ta qesin andej as prindët e vet as shtëpia e burrit e fisi i këtij.*

502: *Vejusha mund të dali prej shtëpisë burrit të vdekun, jo*

¹ Il lessema è probabilmente di origine onomatopeica, come suggeriva E. Çabej in SE II, pp. 394–95

ma parë se tre muej e dhetë dite nga dita e vdekjes se tij, qe të vertetohet në se asht apo jo shtatzanë. “La donna vedova, di qualsiasi età, con o senza figli, che vuole rimanere a casa del marito defunto, né può essere mandata via dalla famiglia e dal *fis* del marito defunto, né può essere richiamata dalla propria famiglia”, KdS, p. 218.

Anch’essa deve però sottostare a determinate condizioni:

KS I, IV, XLV, 501, p. 47: *Me vdeke burri pa mbushë 12 muej martesë, paja e vejshes së tij mbetet në vend, e kur të doli, del vetem me çka tëket veshë.* “Se il marito muore prima che si compiano 12 mesi di matrimonio, la dote della sua vedova rimane dov’è, e quando esce dalla casa del marito porta con sé solo i vestiti che ha addosso”, KdS, p. 179.

Come si può notare nei due esempi precedenti, il sintagma aggettivale *grueja e vejë* la forma *vejshë*, costruita utilizzando il suffisso diminutivo *-ushë*¹, sono utilizzati nel testo per indicare la donna vedova. Le due espressioni sono costruite sull’aggettivo *e vejë* che è diffuso anche nella lingua standard e appartiene allo strato lessicale autoctono attraverso la forma *h²wid^h-éw-eh²- (cf. vedico *vidháva-*, latino *vidua*, antico slavo ecclesiastico *vъdova* etc.) (LIV: 294). Il termine che si riferisce alla “vergine giurata” continua invece a forma latina *virgine(m)*² e, come si osserva nel paragrafo 4.1., indica una figura conosciuta anche in altre culture tradizionali dei Balcani.

Termini specifici che si riferiscono alla realtà femminile occorrono in un altro evento rituale, il funerale che, come matrimonio e nascita, costituisce un’occasione che serve a rinsaldare il senso di appartenenza alla comunità e sancisce pubblicamente un cambiamento di stato. In contesti di questo tipo il linguaggio ha un ruolo fondamentale, non solo tramite la classificazione esplicita dei partecipanti, dei luoghi, degli oggetti che costituiscono il contesto di interazione, ma anche negli atti linguistici e negli scambi verbali. Nell’ambito del rituale funerario è infatti ben distinto il momento in cui intervengono i cantori funebri *gjamtarët*³ da quello in cui si

¹ Per il suffisso *-ushë* cfr. Xhuvani, Çabej 1976: 293.

² Cfr. FE: 1573, per il suffisso *-eshë* v. Xhuvani, Çabej 1976: 225–226.

³ Si tratta di un *nomen agentis* costruito sul sostantivo *gjamë* “lamento”,

presentano le donne con il *vajtimi*, un termine di origine onomatopeica¹ che designa “il lamento”:

KS I, IX, IV, 767, p. 63: *Kur gjamtarët vijnë në cep të oborrit, u del para nji i shtëpisë së vdekunit, dhe ai pershëndetet me ta, i percjellë afer të vdekunit dhe ata menjherë fillojnë gjamen, me za të fortë e të thekshem tue thanë: “I mjeri unë per ty, miku im, i mjeri un’ooo” e kështu per tri herë rresht.* “Quando i *gjamtarë*(cantori funebri) arrivano all’angolo del cortile sono ricevuti da un familiare del defunto, che li saluta e li accompagna vicino al defunto e loro subito iniziano il lamento funebre (*gjamë*), con voce alta e straziante, dicendo: «Miserio me per te, amico mio, misero me, ooooh» e così per tre volte di seguito”, KdS, p. 206.

KS I, IX, IV, 774, p. 63: *Kur burrat fillojnë gjamën, gratë lanë vajin dhe i lanë shteg të hapët atyne te i vdekuni.* “Quando gli uomini iniziano la *gjamë* le donne interrompono il loro lamento e cedono il loro posto vicino al morto”, KdS, p. 206.

I *gjamtarë* si graffiano il viso fino a sanguinare, cantando a voce alta con un tono straziante per onorare il morto, un amico o un membro del proprio *fis*. Il lamento delle donne è invece intonato in forma più composta e consiste nel tessere le lodi in versi del defunto o della defunta:

KS I, IX, IV, 771, p. 63: *Burrat në gjamë grishten fyret deri në gjak, dhe nuk lahen deri të largohen prej katundit a lagjes së vdekunit. Gratë në vajtimet e veta nuk grishten.* “Gli uomini durante la *gjamë* si graffiano il viso fino a sanguinare e non si lavano fin quando non si allontanano dal villaggio o dal quartiere del defunto. Le donne nei loro lamenti non si graffiano”, KdS, p. 206.

KS I, IX, IV, 776, p. 63: *Vajtimi i grave asht nji pershkrim në vjerrshë e lavdimeve të të vdekunit, me za të permallshem e të thekshem.* “Il lamento delle donne (*vajtimi*) consiste nel tessere le lodi in versi del defunto, con voce straziante e commossa”, KdS, p. 207.

Come è stato rilevato nei paragrafi precedenti, la netta separazione tra i due sessi nella comunità tradizionale regolata dalle

un prestito dal latino *gemitu(m)*. La forma latina è penetrata attraverso la forma **gjamët(ë)* che è stata interpretato come un plurale su cui è stato ricreato il nuovo singolare *gjamë*, cfr. FE: 597 e bibliografia ivi citata.

¹ Cfr. latino *vae* etc.: FE: 1541.

norme del Kanun si riflette nella distribuzione dei ruoli e nell'uso di una terminologia strutturata che designa non solo ruoli e condizioni, ma anche altri aspetti della vita sociale.

Corpora e risorse lessicografiche

- AE – *Albanische Etymologien*. Untersuchungen zum albanischen Wortschatz / B. Demiraj. Leiden Studies in Indo-European, Bd. 7. Amsterdam; Atlanta: Rodopi. 1997.
- Bashkimi. Fialuer i Rii i Schypes (perbaam preie Shocniiert t'Bashkimit). Shkodër. 1908.
- Cordignano* – Dizionario Albanese-Italiano e Italiano-Albanese. Parte Albanese-Italiana / P. F. Cordignano. Milano: Hoepli. 1935.
- FE – Fjalor etimologjik i gjuhë shqipe / K. Topalli. Instituti i gjuhësisë dhe i letërsisë. Qendra e Studimeve Albanologjike: Tiranë. 2017.
- FGjSh – Fjalor i gjuhës shqipe / K. Cipo, E. Cabej, M. Domi, A. Krajni, O. Myderrizi. Tiranë: Instituti i Shkencave. Seksioni i gjuhës dhe i leterisë, 1954.
- FO – Fjalor i orientizimeve në gjuhën shqipe / T. N. Dizdari. Tiranë: Instituti Shqiptar i Mendimit dhe i Qytetërimit Islam (AIITC), 2005.
- KLD – Kanuni i Leke Dukagjinit / Pergatitur nga Sh. Gjecov. Shkodër: Shtëpia botuese "Kuvendi", 2001 [1933].
- KdS II – Kanun di Skanderbeg / Con la traduzione integrale del Kanun di Skanderbegut di Frano Illia. Lecce: Edizioni Il Grifo. 2017.
- KS – Kanuni i Skanderbegut / Mbledhe dhe kodifikue nga Dom F. Illia. Brescia: Editrice La Rosa. 1993.
- LIV – Lexikon der indogermanischen Verben. Die Wurzeln und ihre Primarstammbildungen. Zweite erweiterte und verbesserte Aufl. / Bearb. von Martin Kummel und Helmut Rix. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 20012.
- SE – Studime etimologjike në fushë të shqipes / E. Çabej, Akademia e Shkencave e Republikës së Shqipërisë. Bleu II A-B, Tiranë 1976, Bleu IV. Dh-J. Tiranë 1996; Bleu VI N-RR, Tiranë 2002.

Bibliografia

- Bonnet G.* Les mots de l'albanais. Paris: L'Harmattan, 1999.
- Cani Xh.* Kërkime mbi Kanunin e Skënderbeut. Shkodër: Camaj-Pipa, 2000.
- Cani Xh.* Le canon de Scanderbeg au coeur du coutumier albanais. Paris: L'Harmattan, 2008.
- Castelletti G.* Consuetudini e vita sociale nelle montagne albanesi. Il Kanun di Lek Dukagjini // Studi albanesi. 1933–1934. Vol. III–IV. P. 61–163 (Istituto per l'Europa Orientale. Sezione albanese. Roma).

- Cordignano F.* Nell'Albania di trent'anni fa. La vita nella montagna. Saggio di legislazione primitive // Studi albanesi. 1931. Vol. I. P. 61–87 (Istituto per l'Europa Orientale – Sezione albanese. Roma).
- Cozzi E.* La donna albanese, con speciale riguardo al diritto consuetudinario delle Montagne di Scutari // *Anthropos*. 1912. Vol. 7. P. 309–335, 617–626.
- Cozzi E.* Le tribù dell'Alta Albania // *Studime e Tekste*. Serie giuridica. (Roma). 1943. N. 1. P. 229–269.
- Doja A.* Le sexe de la naissance // *Mélanges*. Ethnologie française. 1995. Vol. XXV. N. 4. P. 650–666.
- Durham M. E.* Some Tribal Origins Laws and Customs of the Balkans. London: George Allen & Unwin, LTD, 1928
- Durham M. E.* High Albania. A Victorian Traveler's Balkan Odyssey / Introd. by John Hodgson, London: Phoenix Press, 2000 (1^a ed.: London 1909).
- Genesin M.* Alcune osservazioni sulla terminologia relativa ai rapporti fra i sessi nei Kanun delle montagne albanesi (Kanuni i Lekë Dukagjinit, Kanuni i Skanderbegut, Kanuni i Dibrës) // *Palaver*. 2014. 3. N 1. P. 253–288.
- Elezi I.* E drejta zakonore e Labërisë në planin Krahasues. Tiranë: Shtëpia Botuese Libri Universitar, 1994:
- Elezi I.* Kanuni i Labërisë. Tiranë: Botimet Toena, 2006.
- Elsie R.* A Dictionary of Albanian Religion, Mythology, and Folk Culture. London: Hurst & Company, 2001.
- Frashëri K.* Mbi kanunin e Skënderbeut // Konferenca kombetare e studi-meve etnografike (28-30 qershor 1976). Tiranë: Akademia e shkencave e R.P.S.SH., 1977. P. 231–244.
- Fritsche M.* Semantische Struktur und Sozialstruktur am Beispiel der Balkansprachen. Freie Universität Berlin, 1977.
- Genesin M.* Studio sulle formazioni di presente e aoristo del verbo Albanese // Studi e testi di albanistica. Università della Calabria. Rende: Centro Editoriale e Librario, 2005.
- Genesin M.* Alcune osservazioni sulla terminologia relativa ai rapporti fra i sessi nei *Kanun* delle montagne albanesi // *Palaver*. 2014. Vol. 3. N.s. Issue 1. P. 253-288. DOI Code: 10.1285/i22804250v3i1p253.
- Gjeçovi S. K.* Kanuni i Lekë Dukagjinit. Shkodër: Shtypshkroja Françeskane, 1933.
- Haxhihasani Q., Sako Z.* Tregime dhe Këngë popullore për Skënderbeun. Tiranë, 1967.
- Lafe G.* Osservazioni sulla lingua e sulla traduzione del Kanun i Skanderbegut // *Il Kanun di Skanderbeg / Con la traduzione integrale del*

- Kanuni di Skanderbegut di Frano Illia. Lecce: Edizioni Il Grifo, 2017. P. 97–108.
- Martini Xh.* Kanuni i Dibrës. Tiranë: Emal, 2007.
- Martucci D.* (a cura di). Il Kanun di Lek Dukagjini. Le basi morali e giuridiche della società Albanese / Trad. di Padre P. Dodaj; Introd. a c. di D. Martucci. Nardo: Besa, 2009. P. 13–32.
- Martucci D.* I Kanun delle montagne albanesi. Fonti, fondamenti e mutazioni del diritto tradizionale albanese. Bari: Edizioni di pagina, 2010.
- Martucci D.* L'albero del latte. La donna nel diritto consuetudinario albanese // Quaderni Lupiensi di Storia e Diritto. 2012. N. 2. P. 181–206.
- Martucci D.* Die Gewohnheitsrechte der albanischen Berge: Die Kanune. Mit einem unedierten Manuskript über den Kanun der Mirdita. Hamburg: Verl. Dr. Kovač, 2013.
- Martucci D.* Donne che diventano uomini? Le vergini giurate nella cultura tradizionale Albanese // ANUAC. Rivista dell'Associazione Nazionale Universitaria Antropologi Culturali. 2014. Vol. 3. N 2. P. 35–60.
- Martucci D.* Il Kanun di Skanderbegut: elementi di una tradizione culturale // Il Kanun di Skanderbeg / Con la traduzione integrale del Kanuni di Skanderbegut di Frano Illia. Lecce: Edizioni Il Grifo, 2017. P. 1–95.
- Martucci D.* Sangue, vergini e vampiri. Antropologia della cultura Albanese. Bari: Progedit, 2018.
- Meçi Xh.* Kanuni i Lekë Dukagjinit. Varianti i Pukës. Tiranë: Çabej MCM, 1997.
- Meçi Xh.* Kanuni i Lekë Dukagjinit: Në Variantin e Mirditës. Tiranë: GEER, 2002.
- Nova K.* La condition de la femme d'après le droit coutumier // Conférence Nationale des Etudes Ethnographiques. Tiranë, 1977. P. 275–286.
- Palaj B.* Grueja në botën e vogël të maleve // Shkëndija. 1941. N 7. P. 15–18.
- Palaj B.* Sul Kanun delle Montagne // Studime e Tekste (Roma). Serie giuridica. 1943. N 1. P. 99–139.
- Patetta F.* Introduzione al Kanun di Lek Dukagjini // P. Stefano Cost. Gjeçovi. Codice di Lek Dukagjini ossia Diritto consuetudinario delle montagne d'Albania. Centro Studi per l'Albania. 2. Roma: Reale Accademia d'Italia, 1941.
- Sadiku M.* Il Kanun di Lekë Dukagjini secondo la versione di Mark Sadiku, primo della Djelmnija di Shala, ripresa sotto dettatura il 20 febbraio 1940 da P. Bern. Palaj O.F.M // Studime e Tekste (Roma). Serie giuridica. 1943. N 1. P. 271–279.

- Saje A.* La forma straordinaria e il ministero della celebrazione del Matrimonio secondo il Codice latino e orientale // Tesi gregoriana. Serie di diritto canonico 61. Roma: Editrice Pontificia Università Gregoriana, 2003.
- Shryock A. J.* Autonomy, Entanglement, and the Feud: Prestige Structures and Gender Values in Highland Albania // *Anthropological Quarterly*. 1988. Vol. 61. N 3. P. 113–118.
- Stahl P. H.* Antropologia sociale: la proprietà. Milano: Jaca Book, 1997.
- Ulqini K.* Gjurmime në trojet e Skanderbegut // *Buletin i Universitetit Shtetëror të Tiranës*. Seria Shkencat Shoqërore. 1961. Viti XV. N 2. P. 175–186.
- Young A.* Women Who Become Men. Albanian Sworn Virgins. Oxford; New York: Berg, 2001.
- Valentini G.* La famiglia nel Diritto Tradizionale Albanese // *Annali Lateranensi*. Vol. IX. Città del Vaticano: Pontificio istituto orientale, 1945.
- Valentini G.* Skanderbeg e il Kanun // *Beiträge zur Kenntnis Südosteuropas und des Nahen Orients*. VIII. *Studia Albanica Monacensia*. München: Rudolf Trofenik, 1969. P. 11–22.
- Villari S.* Le consuetudini giuridiche dell'Albania nel Kanun di Lek Dukagjini. Roma: Società Editrice del Libro Italiano, 1940.
- Xhuvani A., Çabej E.* Prapashtesat e gjuhës shqipe // *Studime gjuhësore*. III. Tiranë, 1976. F. 189–300.
- Zojzi Rr.* Aspects du coutumier de Skanderbeg vus dans le cadre général du droit coutumier // *Deuxieme Conference des Etudes Albanologiques*. A l'occasion du 5e centenaire de la mort de Georges Kastriot-Skanderbeg (Tirana, 12–18 janvier 1968). I. Tirana: Université d'Etat de Tirana, Institut d'histoire et de linguistique, 1969. P. 383–395.

М. В. Домосилецкая
(ИЛИ РАН, Санкт-Петербург)

НАИМЕНОВАНИЯ БИРЮЧИНЫ (LIGUSTRUM) НА БАЛКАНАХ*

О НАРОДНОЙ БОТАНИЧЕСКОЙ КЛАССИФИКАЦИИ

Бирючина (*Ligustrum*) относится к семейству Маслиновых (*Oleaceae*), как и вечнозеленые субтропические деревья и кустарники маслина (*Olea europaea (sativa)*), дикая маслина (*Olea silvestris*), жасмин (*Jasminum*) и др.

Бирючина (обыкновенная) *Ligustrum (vulgare)* — растение полувечнозеленое¹ или листопадное, жестколистное, с очень светлыми, почти белыми кистевидными соцветиями, довольно сильно и приятно пахнущими; плоды – костянка, как и у маслины, но с очень малым количеством мякоти. Имеет преимущественно кустарниковые формы, но иногда вырастает и в виде деревца. В Средиземноморье бирючина вместе с другими маслиновыми (дикой оливой, жасмином, форсайтией) составляет

* Исследование выполнено при финансовой поддержке гранта Российского научного фонда (проект № 19-18-00244 «Балканский билингвизм в доминантных и равновесных контактных ситуациях в диатопии, диахронии и диастратии»).

¹ Полувечнозелеными называются растения, сбрасывающие листву на очень короткий срок (2–3 недели).

характерный ботанический ландшафт из жестколистных кустарников и низкорослых лесов, покрывающих склоны гор и равнины на протяжении многих километров (ЖР 1981: 372).

На Балканах бирючина давно включена в повседневный быт в качестве топлива и для изготовления домашних поделок. В частности, прутья бирючины подходят для плетения корзин (ср. ее латинское название *Ligustrum* < *ligare* ‘вязать, связывать’) (Симоновић 1959: 273). Листья и зерна плодов служили для окрашивания шелковых и шерстяных тканей в зеленый, желтый, черный цвета. В народной медицине чай из веточек и плодов использовался при геморрое и как слабительное средство. Отваром бирючины также умывались при чесотке. Листья, отваренные вместе с бузиной и репейником, накладывали на гнойные раны и нарывы (Buturǎ 1979: 132). Находила применение бирючина и в народной ветеринарии; в Румынии, к примеру, ее отваренными листьями обертывали скоту больные ноги (Borza 1968: 99; Buturǎ 1979: 132). Вследствие своей густоты бирючина издавна культивировалась в населенных пунктах в качестве живой изгороди.

В связи с названием бирючины на Балканах уместно поднимать интересную проблему народной ботанической и фитонимической классификации, основывающейся на отождествлении номинаций. В общности наименований может отражаться биологическая общность видов так, как она понимается народом.

Новогреческое литературное *λυ(κ)ούστρο* ‘бирючина’ — явно книжное заимствование из лат. *Ligustrum*.

Общеалбанское название растения — *voshtër* (Lloshi 2010: 355). Восходит оно к тому же лат. *oleaster* ‘дикая маслина’, что и алб. *ullastër* ‘олеастер, дикая маслина’, только от основы с другим ударением — не *oleáster*, а *óleaster*, точно так же, как алб. *noshtër* ‘побег, отпрыск’ из балкан. лат. **nóvaster* вместо **nováster* ‘новый, молодой’. При этом перенос ударения происходил, скорее всего, не в латыни, а в процессе самого заимствования, поскольку на древнем этапе в албанском трехсложные слова имели тенденцию к ударению на первом слоге, как в его предке — иллирийском, т. е. данный латинизм был акцентно оформлен «по иллирийскому образцу» (Jokl 1923: 209, 212;

Çabej 1976b: 303). В сознании предков албанцев, заимствовавших название растения у римлян, предположительно, происходило смешение (наложение) понятий ДИКАЯ МАСЛИНА и БИРЮЧИНА по сходству обобщенных признаков: *кустарник с темными несъедобными плодами-костянками и жесткими листьями*.

Иные представители такой номинации — албанские диалектизмы: *aloklinë* (Курвелеш), *boshtër* (Большая Мальсия), *finukël* (Тирана), *fënukekël* (Круя), *puqëllorë* (Тирана), *selc* (Корча), *vashtër* (Кастрати) (Mitrushi 1955: 396). Формы *boshtër*¹ и *vashtër* можно рассматривать как фонетические варианты *voshtër*.

Этимологию диалектизмов *aloklinë* и *selc* проследить не удалось, *puqëllorë* можно полагать экспрессивным образованием. А *finukël* и *fënukekël* указывают на какую-то ассоциативную связь с другим широко распространенным представителем албанской флоры *Cornus sanguinea* ‘кизил’ — литер. *thanë*, диал. *thanukël*, *thanugël*, *thanulë*, *thanëgulë* и под. (Lloshi 2010: 340). Корень слова *than-* восходит к праалб. **kongā*, родственному лат. *cornus* ‘кизил’ ← *cornus* ‘рог’ (Çabej 1976b: 200). В основу наименования *thanë* и под. и *Cornus sanguinea* положен признак твердости древесины, крепкой как рог.

Какую же связь могло усматривать обыденное сознание носителей диалектов между самими растениями – бирючиной и кизилом, раз это находит отражение в единообразии лексем при их обозначении? Скорее всего – это наличие у них несколько сходных плодов-костянок овальной, продолговатой формы. Т. е. в народной ботанической классификации в южноеггских албанских диалектах различные растения попадают в один крупный

¹ В связи с этим обращает на себя внимание и общеалбанское *boshtër* ‘форсайтия европейская (*Forsythia europaea*)’ — название растения семейства маслиновых (!), реликтового дерева, встречающегося только в албанских горах, причем исключительно на севере страны. *Boshtër* ‘форсайтия европейская’ не латинского происхождения, а связано с алб. *bosht* ‘веретено’, восходящим, в свою очередь, к прилагательному турецкого происхождения *bosh boshe* ‘пустой, полый’. В данном случае вполне оправданный признак номинации — полый ствол дерева (Çabej 1976a: 75; 1976c: 292–293). Вероятно, имеем дело с двумя омонимами: литер. *boshtër* ‘форсайтия европейская *Forsythia europaea*’ и диал. (сев.-рег.) *boshtër* ‘бирючина *Ligustrum*’.

класс неокультуренных костянковых, где внутрисистемные связи выражаются через словообразование: в *thanukël, thanugël* и т. п. явно вычленяется составной суффикс уменьшительности *-ukël* (нечто вроде ‘кизильчик’). Аналогичный факт отмечен и в трансильванских говорах Румынии: *corn* — *cornățel* ‘бирючина’ (с уменьшительным *-țel*) (Borza 1968: 99). Как и в случае с алб. *thanë, рум. corn* ‘кизил (дерево)’, *coarnă* ‘кизил (плод)’ из лат. *cornus* ‘кизил’ ← *cornus* ‘рог’.

Бирючина распространена на Балканах повсеместно, поэтому не удивляет богатство полученного диалектного материала не только по албанским, но и по южнославянским, и по восточнороманским говорам (Ахтаров 1939: 197–198; Симоновић 1959: 273; Borza 1968: 99). Характерное для народов региона видение мира оказало свое влияние и на специфическую фитонимическую классификацию, в которой обнаруживается много параллелей между языками, генетически разными, но находящимися в длительном контакте друг с другом. См. следующие балканские ассоциативные связи при наименовании бирючины с использованием фитонимов. Это, прежде всего, ассоциации с иными растениями, сходными по характеристикам, важным для человека.

1. Морфологическое сходство плодов разных растений – костянок.

1.1. ОЛИВА (*Olea europaea*): болг. диал. *масливка, маслинка* (Канисков 2015: 226); серб. диал. *маслика* (Симоновић 1959: 273), хорв. диал. (Истрия) *diva uličina, ulicina divlja* (Šugar 2008: 153, 744). Ср. соответственно: болг. *маслинка* и серб. диал. *маслина, маслинка* ‘маслина европейская’ (см. выше). Алб. *voshtër* ‘бирючина’ < лат. *oleaster* ‘дикая маслина’ (Lloshi 2010: 355), будучи древним лат. заимствованием, носителями современного албанского языка уже не воспринимается как мотивированное слово и не связывается в сознании с *Olea silvestris*.

1.2. КИЗИЛ / ДЁРЕН (род *Cornus*, 2 подрода — *Cornus* кизил и *Swida* дёрен, свида, свидина).

Алб. южногег. *finukël, fënuqël* ‘бирючина’ (Mitrushi 1955: 396), ср. алб. *thanë, диал. thanukël, thanugël, thanulë, finugël* ‘кизил’ (см. выше).

Рум. диал. (трансильв.) (Брашов) *corn, cornățel* (Borza 1968: 99), ср. рум. *corn* ‘кизил (дерево)’, *coarnă* ‘кизил (плод)’.

Болг. диал.: *кучешки дрен* (Пловдивск.), *кучи дрен* (Сливенско) букв. ‘собачий кизил’, *пъси дрен* (Кюстендилск.) букв. ‘песий кизил’, *муждрен* (Казанлышк.) букв. ‘мужской кизил’¹, *птичи дрен* букв. ‘птичий кизил’, *чешкодрен* (Софийск.) ‘кизил’ (Ахтаров 1939: 198), *мъжрян, пъси дря(е)н, птичи дрян, чешкодря(е)н* (Канисков 2015: 226); серб. диал. *дремолес* (Симоновић 1959: 273). Ср. болг. лит. *дрян*, диал. *дран, дрен, драч* ‘*Cornus mascula* – кизил мужской, или дёрен мужской’, *кучи дрян, кучешки дрен, мушки дрен, пасидрен чашкодрян, чешкодрен* и под. ‘*Cornus sanguinea* – кизил обыкновенный, или дёрен кроваво-красный, или свидина красная’ (ИДР 2012: 1021), серб. *дрен* ‘дёрен’ < слав. **dernъ* (ср. рус. *дёрен*), родств. лат. *firmitus* ‘крепкий, прочный; сильный, мощный’ < и.-е. **dherno-*. Корень вполне оправдан, поскольку деревья рода *Cornus* обладают крепкой и прочной древесиной (БЕР 1971: 440).

Хорв. диал. *svib, svibovina* (Šugar 2008: 672), *šibovina* (Истрия) (ibid.:685) < слав. *sviba* ‘*Cornus sanguinea* – кизил обыкновенный, или дёрен кровавокрасный, или свидина красная’ (Skok 1973: 371–372), ср. серб. *свибати*, хорв. *svibati* ‘всходить, прорасти; пускать почки’.

1.3. ЧЕРЕШНЯ (*Prunus avium*): рум. диал. *cireș de pădure* (Транс.) букв. ‘лесная черешня’ (Borza 1968: 99) < балк. лат. **ceresius* < *cerasus* ‘вишня (дерево)’.

2. Сходство мелких округлых плодов разных растений (преимущественно по черному цвету)².

2.1. ШЕЛКОВИЦА (*Morus nigra*): болг. диал. (южная Болгария и Тырново): *черничка, черниче* (Царибродск.), *дива черница*

¹ Ср. болг. диал. *муждран, муждрян, муждрен* (мужское дерево), макед. *машки дрен, маждренка, маждревка, маждравка* — все ‘ясень’, в восприятии южных славян — мужское дерево. Кстати, можно подчеркнуть, что ясень (*Fraxinus*) также относится к семейству Маслиновых! Тот же корень *маж-* частотен в макед. при наименовании колючих кустарников типа *Rhamnus* крушина (Киш 1996: 75).

² Плоды этих растений, несмотря на малый размер, также обладают крохотной одной или несколькими косточками.

букв. ‘дикая шелковица’, *миризлива черничка* (Ловчанск., Тырновск.) букв. ‘пахучая шелковица’ (Ахтаров 1939: 198; Канисков 2015: 226), *черника* (Тырново) (*Cholioltschev* 1990: 41), *миризлива череничка* (Канисков 2015: 226). См. болг. лит. *черница* ‘шелковица (дерево и плод)’, диал. (Пазарджик, Ихтиман, Ловеч, Тетевен, Плевен) *черника* ‘то же’ (*Cholioltschev* 1990: 41). Все фитонимы объединены прозрачным корнем *черн-*. Некоторое уподобление усматривается не только по цвету, но и по форме: шелковица — это сложная костянка, совокупность нескольких костянок, а плоды бирючины часто созревают скученно и издали напоминают крупные плоды шелковицы.

2.2. ЧЕРЕМУХА (*Prunus padus*): рум. диал. (Транс.): *mălin*, *mălin negru*, *mălai negru* букв. ‘черемуха черная’, *măliniță* (с уменьшительным -iț) (*Borza* 1968: 99), *malin sălbatic* букв. ‘черемуха дикая’, *mălinaș* (с уменьшительным -aș) (*Drăgulescu* 2018: 99).

Рум. *mălin* ‘черемуха’ < (южно)слав. *малина*; по мнению А. Чорэнеску, при заимствовании из славянских языков в румынский произошел перенос по месту произрастания — черемуха и малина соседствуют в лесных зарослях (*Ciorănescu* 2001: 485). Представляется, что трансильванские фитонимы для названия бирючины могут соотноситься как с черемухой, так и с самой малиной. О последнем свидетельствует эпитет *negru*, который, по сути, обесмысливается, если под *mălin* иметь в виду черемуху (‘черемуха черная’), обладающую *только черными* ягодами, а не какое-то другое растение. Поскольку слово отсутствует в арумунском и мегленорумынском, можно предположить, что оно было заимствовано в дакорумынский на очень древнем этапе контактов со славянами — в самом общем значении с сохранением семантики славянской мотивировки *мал-* (наименование *маленькой* ягоды, плода).

2.3. ВОЛЧЬЕ ЛЫКО (волчегодник обыкновенный *Daphne mezereum*). Оба растения (волчье лыко и бирючина) имеют ядовитые плоды¹, схожие по размеру, но у бирючины — черные,

¹ См. название плодов бирючины в рум. диал. (Трансильв., Нэсэуд) *nebunele pl.* (*Borza* 1968: 99) ← *nebun* adj. ‘сумасшедший’ (якобы съеденные плоды бирючины вызывают помешательство).

у волчегодника — красные. См. рум. диал. суффиксальное образование *tulichioară* (Буковина) ‘бирючина’ (Borza 1968: 99) и созвучные рум. *tulichină* и диал. *telichin, tilichin, tilipin, tilipchin, tiliptin, tulipchin, tuluchină, țepchin, tulchin* и под. ‘волчегодник обыкновенный (*Daphne mezereum*)’ (idid.: 57; Drăgulescu 2018: 61) < нем. (трансильв. саксы) *Talepinsker* ‘?’ (Ciorănescu 2001: 786). Следует обратить внимание на то, что в рум. диалектах также наблюдается явная тенденция использовать славизм *malin* как название ЧЕРЕМУХИ и БИРЮЧИНЫ в трансильванских диалектах (см. выше 2.2.), а также для народных именовании волчьего лыка *Daphne mezereum*: *mălinaș, malin sălbatic* (букв. ‘дикий’), *mălinul cucului* (букв. ‘кукушкин’, *mălinul ielelor* (букв. ‘ведьм’) (Drăgulescu 2018: 61). Одним из признаков сближения бирючины и волчьего лыка может быть, кроме того, сопоставление обоих по красивому цветению, см. рум. диал. *lilic de munte* букв. ‘сирень гор’ (idid.: 335), рум. диал. (Трансильв., жудец Алба) *lilic păsăresc* букв. ‘сирень птичья’ (ibid.: 99), *lilic sălbatic* ‘сирень дикая’, *lilic de pădure* ‘сирень лесная’ — все ‘*Daphne mezereum*’ (Borza 1968: 57) (о сопоставлении бирючины с сиренью см. ниже 5.1).

Таким образом, в румынском выстраивается некое лексико-семантическое микрополе БИРЮЧИНА – ВОЛЧЕЯГОДНИК – ЧЕРЕМУХА, объединяющее сходные по народным представлениям растения, что требует более глубокого рассмотрения.

3. Сопоставление мелких плодов разных растений + подчеркивание черного цвета бирючины.

3.1. КАЛИНА (*Viburnum*): болг. диал. *църна калинка* (Ихтиманско), *черна калина* (Софийско) букв. ‘черная калина’ (Ахтаров 1939: 198; Канисков 2015: 226); серб., хорв. диал. *kalin, kalina* (Герцеговина), *kalina zimolez, kalinovina* (Герцеговина) (Šulek 1879: 529; Šugar 2008: 276), *grm kalinov* букв. ‘куст калиновый’ (Vajs 2003: 79); рум. диал. (Трансильв.) славизм *calin* (Drăgulescu 2018: 99) (< слав. **kalina*) (Skok 1972: 21). Не исключено также подчеркивание сходства белого цветения калины и бирючины.

4. Сопоставление съедобных мелких плодов. Использование при этом особых эпитетов подчеркивает, в противовес, не-

съедобность бирючины. Основаны такие составные фитонимы на ассоциативных связях с весьма далеким от бирючины съедобным растением – виноградом.

4.1. ВИНОГРАД (*Vitis vinifera*): болг. диал.: *козе грозде* букв. ‘козий виноград’, *птиче грозде* (Разградск.) букв. ‘птичий виноград’ (Ахтаров 1939: 198; Канисков 2015: 226); серб. диал. *козино грозђе*, *козје грозђе* и хорв. диал. (восток, Славония) *grožde kozino*, *grozdje kozje* букв. ‘козий виноград’ (Šugar 2008: 225; Симоновић 1959: 273) < *grožde* ‘виноград’ < слав. (собират.) **grozdbь*/**grozdbь* + *суф. -ьје* (ЭССЯ 1980: 142). Прилагательные ‘козий’ и ‘птичий’ подчеркивают, «ненастоящую» сущность, винограда – «псевдо-винограда», несъедобного. См. здесь же серб. диал. *зимова лозица* букв. ‘зимняя виноградная лоза’, т. е. сохраняющая на зиму листву (Симоновић 1959: 273).

5. Растения, имеющие белые ароматные соцветия-кисти, как у бирючины.

5.1. СИРЕНЬ (*Syringa*)¹: болг. диал. *бела люляка* (южная Болгария, Родопы), *див люляк* букв. ‘дикая сирень’ (южная Болгария) (Ахтаров 1939: 197-198), рум. диал. (Трансильв., жудец Алба) *lilias păsăresc* букв. ‘сирень птичья’ (Drăgulescu 2018: 99) (< тур. *levlak* ‘сирень’); серб./хорв. диал.: *bijeli jergovan* (*bieli jergovan*), *jergovan bijeli* (Далмация) (Šulek 1879: 529; Šugar 2008: 263) букв. ‘белая сирень’, хорв. диал. *divlji jorgovan* (Славония), *jorgovan* (о. Лошинь, о.Хвар, Сплит, п-ов Пелешац на юге Хорватии) (Šugar 2008: 160, 269) (< тур. *erguvan* ‘*Cercis siliquastrum* иудино дерево’).

6. Кустовые растения, обладающие, как и бирючина, ядовитыми плодами.

6.1. БЕРЕСКЛЕТ (*Evonymus*): рум. диал. *salbă moale* букв. ‘мягкий бересклет’ (Borza 1968: 99) < *salbă* ‘бересклет’ < лат. *salvia* ‘шалфей’ – с неясным семантическим переходом (СД 1978: 370).

В случае сближения в сознании носителей балканских идиомов бирючины, маслины, кизила, черешни, винограда, си-

¹ Опять же можно подчеркнуть отнесение и данного растения (род сирень *Syringa*) по научной классификации к семейству Маслиновых.

рени и др. мы имеем дело с народной ботанической классификацией, основанной на *оправданном* сближении внешних или функциональных признаков растений, в данном случае — сходстве плодов по форме, довольно темной окраске и наличию в них косточки, расцветке и форме соцветий и проч.

7. Иные модели именовании бирючины (не только «фитонимические»), подразумевающие закрепление определенных качеств растения. Может быть, именно такие названия связаны со своеобразным балканским видением мира, с уникальными ассоциациями в процессе познания и называния.

7.1. ДУШИСТОСТЬ. Болг. диал. *миризлива черничка* (Ловчанск., Търновск.) букв. ‘пахучая черничка’, *смърдика* (южная Болгария) (*Ахтаров* 1939: 197-198; *Козаров* 1925: 44), *миризлива череничка*, *смръдика* (*Канисков* 2015: 226), серб. *смрдљика* (*Симоновић* 1959: 273) При этом *мириз* – отглагольное образование (от *мирисам* ‘пахнуть’) < греч. *μύρισα* – аорист от *μυρίζω* ‘нюхать, обонять’ (БЕР 1995: 115); *смърд* (*смрд*) – праслав. **smьr-děti*, **smьrdjъ* (БЕР 2010: 222).

7.2. СПОСОБНОСТЬ ОКРАШИВАТЬ ТКАНИ. Серб. диал. *тинтевеје*, *тинтовна* (*tintevje*, *tintovina*) (*Симоновић* 1959: 273; *Šulek* 1879: 529) < *тинта* ‘чернила, краситель’ < нем. *Tinte* ‘чернила’ < итал. *tinta* ‘краска, окраска’ (*Škok* 1973: 471).

7.3. НАЛИЧИЕ КОСТОЧКИ В ПЛОДЕ: серб. диал. *костеника*, *костеница* (*kostenica*), *костика*, *кочковка*, *кошчиковна* (*koščikovna*), *koščičovna*, *костаничовје* (*kostaničovje*), *костаничовна* (*kostaničovna*) (*Симоновић* 1959: 273; *Šulek* 1879: 529) < *кост* ‘кость’, *кошчица* ‘косточка’, *коштица* ‘косточка плода’. Возможно, сюда же метафорич. болг. диал. *птиче зърно* (*Канисков* 2015: 226) и серб. диал. *урна боба* (*Симоновић* 1959: 273), несущие в себе образ крепкой мелкой (съедобной) сердцевины.

7.4. РАСТЕНИЕ КУСТООБРАЗНОЕ (часто используется как зеленая изгородь вокруг дома): хорв. диал. *babin grm* букв. ‘бабий куст’ (*Šugar* 2008: 41), *grm kalinov* букв. ‘куст калиновый’ (*Vajs* 2003: 79) < южнослав. *grm* ‘дуб; большое развесистое

дерево' (Skok 1971: 622)¹; серб. диал. *кустовник* (*kustovnik*) (Симоновић 1959: 273; Šulek 1879: 529) неясного происхождения (< вост.-слав. *куст*?) Вероятно, в этой же мотивационной группе можно рассматривать и диал. серб. *самолесовац* (*samolesovec*), *самолесовна* (*samolesovna*), *самолицевје* (*samolisevje*), *самолезга*, *самолезговје*, *свибов лес* (Симоновић 1959: 273; Šulek 1879: 529); здесь прослеживается семантическая эволюция: ЛЕС → ЗАРОСЛИ ОРЕШНИКА → КУСТ ОРЕШНИКА → КУСТ (ЛЮБОЙ).

7.5. РАСТЕНИЕ ПОЛУВЕЧНОЗЕЛЕНОЕ, имеет характерную листву – сверху темно-зеленую, снизу светлую. Это и могло лечь в основу сербской и хорватской моделей с использованием корней: 'зеленый', 'зима', 'лист' (ср. серб. *зимзелени* 'вечнозеленый'): *зеленика*, *zemeleza* (Хорватское Загорье), *зима-слика* (контаминация *зима* + *маслика*), *зимзелен*, *зимова лозица*, *зимозелен*, *зимолез* (*zimolez*), *zimolezovina* (Загреб), *зимолист*, *зимолозина* (*zimolozina*), *zimeleza*, *zimolezina* (Самобор) и под. (Симоновић 1959: 273; Šulek 1879: 529; Šugar 2008: 795–797). Все диалектные образования могут также содержать метафорическое сопоставление с растением барвинок (*Vinca*) — серб. и хорв. *зимзелен* 'барвинок'. Последний – это излюбленный многими балканскими народами красивый, но ядовитый, стелющийся полукустарник или трава с цветущими побегами, с ярко синими и лиловыми цветками. Самый главный признак барвинка, оказавшийся важным для носителей сербских и хорватских диалектов, – его листва, ярко-зелёная, сохраняющая свою свежесть даже под снегом. Этот же признак был подхвачен носителями румынской речи в Трансильвании: рум. диал. (Трансильв.) *сунуниță* 'бирючина' (Borza 1968: 99). Налицо явное сопоставление с рум. *сунуниță* 'барвинок' < лат. *corona*² + слав. суф. уменьш. *-iț*. Иногда на первый план при номинации выдвигается образность и метафоричность.

¹ С. Младенов рассматривает слово как древнее сращение праслав. **glmь* (родств. др.-инд. *gúlma-* 'дуб') и праслав. **drьmь* (Младенов 1941: 112).

² Название, скорее всего, связано с символической функцией барвинка — традицией украшать «свадебное знамя» (*steag*) веночком из этого растения.

7.6. МЕЛКОЦВЕТКОВОСТЬ собранных в кисти цветков.

7.6.1. ЖЕМЧУГ, БИСЕР: серб. и хорв. диал. *biser* (Дубровник), *biserni cviet*, *biserni cvit*, *cvit biserni*, *biserovo drvo* (Далмация, Лошинь) (Симоновић 1959: 273; Šulek 1879: 529; Šugar 2008: 63, 119, 904) < *biser* ‘жемчуг’ – раннее славянское заимствование из араб. *busr*, *busra* или тюрк. *büsre* (Skok 1971: 157).

7.6.2. ЛЯГУШАЧЬЯ ИКРА: серб. диал. *жабековина* (Симоновић 1959: 273) < *жаба* ‘лягушка’ (общеслав.) (Skok 1973: 669).

8. Способность растения излечивать кожные болезни.

Данный мотивационный признак характерен только для болгарского – диал. *офик* ‘бирючина’ (Софийск.) (Ахтаров 1939: 197; Канисков 2015: 226). Признак заложен в семантике самого корня *офик*: болг. диал. *офик*, *офика*, *офит* и т. п. обозначает многие кожные болезни, в особенности рук, когда кожа воспаляется, трескается, портятся и выпадают ногти и проч., а также экзему и венерические болезни. По всей видимости, кожа заболевших напоминала, с точки зрения носителей болгарской народной речи, змеиную кожу < греч. *ὄφίτης* ‘змеевидный, змеиный’ (< БЕР 1995: 981). Ряд растений использовался в народной медицине для лечения этих болезней, а также ожогов, ран и фурункулеза. Все они образуют некое микрополе лекарственных трав, обслуживаемое в болгарском корнем *офик*-: *офика* ‘бирючина (*Ligustrum vulgare*); рябина обыкновенная (*Sorbus aucuparia*)’, *офиково билье* ‘лютик едкий (*Ranunculus acris*)’, *офиково дърво* ‘рябина обыкновенная (*Sorbus aucuparia*)’, *офик* ‘репешок лекарственный (*Agripmonia eupatoria*); бирючина (*Ligustrum vulgare*); рябина обыкновенная (*Sorbus aucuparia*)’ (Ахтаров 1939: 471), *бял офик* ‘тысячелистник обыкновенный (*Achillea millefolium*)’, *жълт офит* ‘зверобой продырявленный (*Auragicum*)’ и др. (БЕР 1995: 981).

9. Отсутствие каких-либо внешних признаков именованного растения.

Иногда образность не оправдывается, на первый взгляд. КОЗА: серб. и хорв. диал. *козјак* (*kozjak*), *kozjač* (Славония, Меджугорье в Боснии и Герцеговине), *козјачица* (*kozjačica*) (Симоновић 1959: 273; Šugar 2008: 325–326).

В целом в именовании *Ligustrum vulgare* на Балканах явно преобладает фитонимический код, т. е. именование бирючины от названий иных растений, которые, с точки зрения носителей балканской речи, сходны с бирючиной по каким-либо внешним или функциональным признакам.

10. Типы экспрессивных эпитетов в терминологичных словосочетаниях-фитонимах (бинарных народных фитонимах) при именовании *Ligustrum*¹.

1. ПТИЧИЙ: болг. *птичи дрен*, *птичи дрян*, *птиче гроздь* (Разградск.), *птиче зърно* (Ловеч) (см. выше), рум. диал. (Трансильвания, р-н Альба) *lilias pășăresc* (см. выше).

2. СОБАЧИЙ, ПЕСИЙ: рум. *lemn cînesc*, *lemnul cînelui* букв. ‘дерево собаки’ (*Borza* 1968: 57), *lemn de căne* (Трансильвания, долина Хыртибачулуй) (*Drăgulescu* 2018: 99), болг. *кучешки дрен* (Пловдив), *кучи дрен* (Сливен), *пъси дрен* (Кюстендил) (*Ахтаров* 1939: 197-198), серб. и хорв. *пасја леска*, *пасјакovina*, *пас-лесковина* (*pas-leskovina*), *пасји самбак*, *пашљесковина*, *кучковна* (*Симоновић* 1959: 273; *Šulek* 1879: 529);

3. КОЗИЙ (ср. также выше зоонимические фитонимы от ‘коза’): серб. и хорв. *козино грожђе* (*kozino groždje*), *козје грожђе*, *козје groždje*, *grožde kozino*, *grozdje kozje* букв. ‘козий виноград’ (см. выше), болг. *козе грозде*, также болг. турцизм *кечи–пидеси* ‘козьи лепешки’ (*Ахтаров* 1939: 197-198) (< тур. *keçi* ‘коза’ + *pide* ‘лепешка’ + суффикс изафета *-si*), рум. диал. (Трансильвания) *caprafoi*, *caprifoi* букв. ‘козьи листья’ (*Borza* 1968: 99);

4. БЕЛЫЙ (по окраске цветков): болг. *бела люляка* (южн. Болгария, Родопы) (*Ахтаров* 1939: 197-198), серб. и хорв. *бијели јергован* (*bieli jergovan*), *jergovan bijeli* (см. выше).

5 ЧЕРНЫЙ (по окраске плодов): болг. *църна калинка* (Ихтиманск.), *черна калина* (Софийск.) (*Ахтаров* 1939: 197-198), серб. *црна боба* (*Симоновић* 1959: 273), рум. диал *mălai negru* (см. выше).

¹ Помимо приведенных выше примеров, также см.: *Словарь* 1970: 120; *Ахтаров* 1939: 197-198; *Симоновић* 1959: 273).

6 БОЖИЙ: хорв. диал. (о. Пашман, сев. Далмация) *božji drivas* букв. ‘божье деревце’ (Šugar 2008: 86).

7. ‘БИСЕРНЫЙ’: хорв. *biserni cviet*, *biserni cvit*, *cvit biserni*, *biserovo drvo* (см. выше).

8. ДУШИСТЫЙ’: болг. диал. *миризлива черничка*, *миризлива черничка* (см. выше).

9. ДИКИЙ’: хорв. диал. *divlji jorgovan* букв. ‘дикая сирень’, *diva uličina*, *ulicina divlja* букв. ‘дикая маслина’ (см. выше), болг. *дива черница* (см. выше); рум. *malin sălbatic* букв. ‘дикий *m.*’ (см. выше).

10. МЯГКИЙ: рум. диал. *salbă moale* букв. ‘мягкий бересклет’.

11. ЛЕСНОЙ: рум. диал. *cireș de pădure* букв. ‘черешня леса’ (см. выше).

Албанский язык при именовании бирючины вообще не обнаруживает составных фитонимов, а максимально распространёнными на Балканах можно считать эпитеты ‘собачий’, ‘козий’ и ‘чёрный’ — они встречаются в южнославянских идиомах и в румынском. Первые два носят чисто экспрессивную окраску, третий вполне соотносим с реальными признаками растения (чёрные плоды). Эпитет ‘птичий’ объединяет ряд болгарских и румынских говоров.

Можно утверждать, что внешнее относительное сходство и, следовательно, родство, установленное ботаниками, между двумя растениями семейства Маслиновых — бирючиной и оливой — фиксируются сознанием балканских народов довольно редко. Сюда могут быть отнесены лишь: (а) уходящее в глубь веков немотивированное для современного языка алб. *voshtër* ‘бирючина’ < лат. *oleaster* ‘дикая маслина’ и (б) следующие славянские фитонимы для обозначения *Ligustrum vulgare*: болг. диал. *масливка*, *маслинка*, серб. диал. *маслика* и хорв. диал. (Истрия) *diva uličina*, *ulicina divlja* букв. ‘дикая маслина’.

Так народная балканская фитонимическая номенклатура откликается на восприятие обыденным сознанием *родственности* объектов растительного мира, в данном случае — маслины и бирючины. С другой стороны, двусоставные фитонимы и односоставные суффиксальные образования наглядно отражают

своеобразную народную ботаническую классификацию, когда носители балканских диалектов воспринимают бирючину как своего рода *разновидность*: калины, сирени, дёрена, бересклета, кизила, черешни, шелковицы, черемухи, волчьего лыка и др.

Литература

- Ахтаров Б.* Материал за български ботаничен речник / Събрани от Б. Давидов и А. Явашев. Допълнени и редактирани от Б. Ахтаров. София: Издателство БАН, 1939.
- БЕР* – Български етимологичен речник. Т. I / Ред. В. Георгиева. София: Издателство на БАН, 1971; Т. IV / Ред. В. Георгиев, И. Дуриданов. 1995; Т. VII / Ред.: Т. А. Тодоров. Акад. издателство «Проф. Марин Дринов», 2010.
- ЖР* – Жизнь растений. В 6 томах. Т. 5. Ч. 2: Цветковые растения / Под ред. А. Л. Тахтаджяна М.: Просвещение, 1981.
- ИДР* – Идеографски диалектен речник на българския език. Т. I (А–Д). София: Български бестселър; Национален музей на българската книга и полиграфия, 2012.
- Канисков В.* Съкровищница на българската народна медицина. III. Ботанически речник — основи. София: Изток–Запад, 2015.
- Киш М.* Дијалекната лексика од областа на растителниот свет. Скопје: Институт за македонски јазик «Крсте Мисирков», 1996. (Посебни изданија, книга 22).
- Козаров М.* Българските народни имена на растенията [Сборник на Българската Академия на науките. XX]. София: Печатница П. Глушков, 1925.
- Младенов С.* Етимологически и правописен речник на българския книжовен език. София, 1941.
- СДЭЛМ* – Скурт дикционар етимоложик ал лимбий молдовенешть / Ред. Н. Раевский, М. Габинский. Кишинэу: Ред. принципалэ а енциклопедией советиче молдовенешть, 1978.
- Симоновић Др.* Ботанички речник. Имена биљака. Београд: Издавачка установа српске Академије наука, 1959.
- Словарь* полезных растений на двадцати европейских языках / Ред. Л. Л. Балашев М.: Наука, 1970.
- ЭССЯ* – Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд / Под ред. О. И. Трубачева. Вып. 7. М.: Наука, 1980.
- Borza Al.* Dicționar etnobotanic. București: Ed. Academiei, 1968.

- Butură V.* Enciclopedie de etnobotanică românească. București: Ed. științifică și enciclopedică, 1979.
- Çabej E.* Studime etimologjike në fushë të shqipes // *Çabej E.* Studime gjuhësore. Prishtinë: Rilindja, 1976. Vël. I (A–O); Vël. II (P–ZH). (a)
- Çabej E.* Studime etimologjike në fushë të shqipes. II (A–B). Tiranë: Akademia e shkencave e RPS të Shqipërisë. Instituti i gjuhësisë dhe i leterisë, 1976. (b)
- Cholioltshev Ch.* Onomasiologische und derivative Struktur der Bulgarischen Phytonyme. Beitrag zu Bulgarischen volkstümlichen Phytonymie. Wien: Verein “Freunde des Hauses Wittgenstein”, 1990.
- Ciorănescu A.* Dicționarul etimologic al limbii române. București: Ed. Saeculum, 2001.
- Drăgulescu C.* Dicționar de fitonime românești. Ed. A 5-a completată. Sibiu: Ed. Universității “Lucian Blaga”, 2018.
- Jokl N.* Linguistisch-kulturhistorische Untersuchungen aus dem Bereiche des Albanischen. Berlin–Leipzig, 1923.
- Lloshi Xh.* Fjalor i emrave të bimëve dhe të kafshëve shqip-latinisht dhe latinisht-shqip / H. Abazi (kryered.). Tiranë: Logos-A, 2010.
- Mitrushi I.* Drurët e shkurret e Shqipërisë. Tiranë: Instituti i shkencave, 1955.
- Skok P.* Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. I. Zagreb, 1971–1973. T. 1–3.
- Šugar I.* Hrvatski biljni imenoslov. Zagreb: Matica Hrvatska, 2008.
- Šulek B.* Jugoslavenski imenik bilja. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1879.
- Vajs N.* Hrvatska povijesna fitonimija. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2003.

M. V. Domosiletskaya

**The names of privet (*Ligustrum*) in the Balkan languages
(the issue of folk botanical classification)**

The paper analyses the Balkan folk names of privet (*Ligustrum*) — a plant of the Oleaceae family. The etymological analysis of the Balkan folk phytonyms for privet shows that in some dialects the native-speakers see the real relationship between two plants of the Oleaceae family — privet and olive. One can notice it in the Alb. *voshtër* < Lat. *oléaster* and Bulg. dial. *масливка*, *маслинка*, Serb. dial. *маслика* ‘small olive’ and Croat. dial. (Istria) *diva uličina*, *ulicina divlja* ‘wild olive’. On the other hand in many dialects there are two-word collocations as term-phrases (e.g. Bulg. dial. *птичи дрен* ‘bird’s dogwood’, Rum. dial. *cireș de pădure* ‘sweet cherry of

НАИМЕНОВАНИЯ БИРЮЧИНЫ (LIGUSTRUM)...

the forest', Croat. dial. *groždje kozje* 'goat grape' etc.) and one-word phytonyms with suffixes (e.g. Alb. dial. *finukël, fënukekël* 'small dogwood' < *thanë* 'dogwood', Rum. dial. *corn, cornățel* 'small dogwood' < *corn* 'dogwood tree', *măliniță, mălinaș* 'small bird-cherry' < *mălin* 'bird-cherry'). Such cases represent a sort of folk botanical classification – the Balkan native speakers consider privet (*Ligustrum*) to be a kind of guelder rose (*Viburnum*), lilac (*Syringa*), spindle (*Evonymus*), dogwood (*Cornus* and *Swida*), sweet cherry (*Prunus avium*), bird-cherry (*Prunus padus*), mulberry (*Morus nigra*), February daphne (*Daphne mezereum*) and others. The onomasiological analysis demonstrates the real common features of these plants and privet which were formalized in folk phytonomastical terms: their drups, clusters of flowers, fragrance, light toxicity of fruits, ability for dyeing etc.

М. Л. Кисилиер
(ИЛИ РАН, Санкт-Петербург)

НОРМА И ДИАЛЕКТ

ОБ АДАПТАЦИИ НОВОГРЕЧЕСКИХ ЗАИМСТВОВАНИЙ В ЦАКОНСКОМ ДИАЛЕКТЕ НОВОГРЕЧЕСКОГО ЯЗЫКА

Принято считать, что цаконский восходит напрямую к древнегреческому дорийскому диалекту и развивался абсолютно независимо до XX в., когда столкнулся со стандартным новогреческим, что, в итоге, может привести к скорой гибели диалекта. Такая точка зрения представляется не вполне верной. На это указывают как некоторые особенности базовой цаконской лексики, так и новые заимствования из стандартного новогреческого.

Ключевые слова: новогреческая диалектология, диалектная фонетика, языковые контакты, цаконский диалект.

Диалекты новогреческого языка сравнительно часто рассматриваются с точки зрения языковых контактов, например, с турецким (прежде всего, диалекты Малой Азии) и с другими балканскими языками, с итальянскими диалектами (грико и греканико) или даже с русским (греческие диалекты бывшего СССР). Нередко именно такой подход позволяет объяснить различные диалектные особенности. В частности, связать инкорпорирование местоименной клитики в северногреческом диалекте Эратиры — ср.: *lisi-me-ti* <развязывать PFV-1SG.NGEN-IMP.2PL> ‘развяжите **меня**’ (Лопашов 2006: 162) — с албанским

влиянием¹, а глагольные формы типа *kámu zárítj* <делаю жарить> ‘жарю’ в диалекте приазовских греков — с русским. Имеются, впрочем, и намного более сложные случаи. Например, в уже упомянутом диалекте приазовских греков встречается целый ряд особенностей, характерных для понтийского (ср.: Συμεωνίδης, Τοιλαΐδης 1999: 133–139). Можно пойти традиционным путем и вслед за Паулем Кречмером предполагать, что приазовский греческий — это один из понтийских диалектов (Kretschmer 1905: 18). А можно вспомнить, что в 1826 г. в Приазовье появилось понтийское село Анадоль (*Анимица, Кисилиер* 2009: 31), и тогда уместно интерпретировать понтийские черты, как результат языковых контактов. Еще сложнее исследовать влияние стандартного греческого на диалекты. Сложность, прежде всего, обусловлена двумя факторами: во-первых, крайне мало известно об истории новогреческих диалектов (за исключением ареалов их распространения), а во-вторых, часто неясно, какой именно вариант новогреческого языка следует называть стандартным. Несмотря на сложности, все же можно попытаться обнаружить следы влияния стандартного греческого языка в цаконском диалекте.

1. О проблематике цаконского диалекта. Цаконский диалект был выбран не случайно. Принято считать, что это единственный новогреческий диалект, напрямую восходящий к древнегреческому языку (лаконскому диалекту), не подвергшийся влиянию эллинистического койне и сохранившийся благодаря тому, что до 1960-х гг. находился в изоляции. Соответственно, сейчас цаконский часто считают умирающим диалектом из-за конкуренции со стандартным новогреческим. Подобный подход очень удобен, поскольку, с одной стороны, подчеркивая уникальность цаконского, позволяет минимально сопоставлять его с другими новогреческими диалектами и балканскими языками, а с другой, дает возможность объяснять все особенности цаконского, исходя лишь из данных

¹ Ср. *ndihmo-na-ni* <помогать-1PL.ACC-IMP.2PL> ‘помогите **нам**’ [Buchholz, Fiedler 1987: 452]. Благодарю А. Ю. Русакова за помощь в выборе албанского примера.

древнегреческого языка (ср.: *Deffner* 1881; *Tzitzilis* 2013). Впрочем, еще в конце XIX — начале XX вв. такой подход ставился под сомнение Яннисом Психарисом и его учеником Юбером Перно, предлагавшими рассматривать отдельные фонетические (*Pernot* 1905: 56) и морфологические особенности (в частности, спряжение глагола ‘быть’, см.: *Pernot* 1914: 163–164) с точки зрения современных процессов, характерных для новогреческого языка в целом, а не искать в них дорийские следы. Если развивать эту идею, можно попытаться объяснить и появление знаменитых цаконских аналитических форм презенса и перфекта (типа *énji a-ú-ø* <быть PRS.1SG говорить IPFV-PTCP-M.SG> ‘говорю’) влиянием со стороны эллинистического койне — то есть воздействием языкового стандарта своего времени (*Кисилиер* 2016).

2. Следы влияния стандартного греческого на цаконский в диахронии. Сами по себе указанные выше примеры могут быть относительно легко оспорены, и определенный вес данным предположениям может принести лишь включение их в систему, основанную на более убедительных данных. Таковыми, как представляется, может служить ряд особенностей базовой цаконской лексики (перечень лексем представлен в статье: *Кисилиер* 2017: 125-133).

Например, одной из важнейших черт цаконского вокализма принято считать сохранение др.-греч. /ц/ в первую очередь в лексемах древнегреческого происхождения. Тем не менее, наравне с *kúe* ‘собака’ (≈ др.-греч. κύων /kjúɔn/) существует *íο* ‘вода’ (≈ др.-греч. ὕδωρ /yúðɔ:r/). В цаконском консонантизме можно указать на исчезновение древнегреческой *F*, сохранившейся лишь в нескольких словах. Кроме того, далеко не все лексемы, относящиеся к базовой лексике, восходят именно к древнегреческому, ср.: *avuyó* ‘яйцо’, *sínefo* ‘облако’ и проч. Иногда цаконские лексемы, очевидно восходящие к древнегреческому, по своей форме ближе к новогреческому, а не древнегреческому состоянию (например, позиция ударения в *tsufá* ‘голова’, ср. др.-греч. κεφαλή /kefálɛ:/ и н.-греч. κεφάλη /kefáli/).

3. Адаптирование заимствований. Очевидно, что древнегреческие лексемы приобрели в цаконском оформлении,

характерное именно для цаконского как морфологически (*καρν-έ* ‘дым’, ср. др.-греч. *καρν-ός* /*карн-ós*/), так и фонетически (*kotsiné* ‘красный’, ср. др.-греч. *κόκκινος* /*кóкинос*/).

Показательно, что аналогичные адаптационные модели наблюдаются и в лексемах, представляющих собой более новые заимствования из стандартного языка: *kisína* ‘бассейн’ (ср. н.-греч. *πίσινα* /*pisína*/), *ameziṣī* ‘Америка’ (ср. н.-греч. *Ἀμερική* /*amerikí*/), *panekistími-e* ‘университет’ (ср. н.-греч. *πανεπιστήμι-ο* /*panepistími-o*/).

Выводы. Изучение базовой цаконской лексики позволяет допустить существование длительных контактов между стандартным языком и цаконским диалектом. Благодаря таким контактам в цаконский попало не только множество слов из койне, средневекового греческого и новогреческого, но и целый комплекс фонетических инноваций, характерных для стандартного новогреческого.

Данный вывод в корне меняет представление о перспективах существования цаконского диалекта, поскольку длительная история взаимодействия цаконского и стандартного греческого дает возможность считать, что цаконский не исчезнет, по крайней мере в ближайшей перспективе, несмотря на несомненное доминирование стандартного новогреческого. На это указывают и новейшие заимствования из новогреческого, адаптированные под цаконскую фонетику и морфологию.

Литература

- Анимца Г. А., Кисилиер М. Л.* История урумеев. Хронология основных событий (1771–2003). (Гл. 1) // Лингвистическая и этнокультурная ситуация в греческих селах Приазовья. По материалам экспедиций 2001–2004 годов / Под ред. М. Л. Кисилиера. СПб.: Алетейя, 2009. С. 25–64.
- Кисилиер М. Л.* Аналитические формы настоящего времени и имперфекта в цаконском диалекте новогреческого языка // *Acta linguistica Petropolitana. Труды Института лингвистических исследований РАН*. 2016. Т. XII. Ч. 3. С. 93–109.
- Кисилиер М. Л.* Лексические особенности цаконского диалекта новогреческого языка: Предварительные наблюдения и перспективы исследования // *Вопросы языкознания*. 2017. № 1. С. 105–136.

- Лопашов Ю. А.* Об одном албанизме в северногреческом говоре // Проблемы балканской филологии. Сборник статей / Под ред. А. Ю. Русакова. СПб.: Наука, 2006. С. 161–163.
- Buchholz O., Fiedler W.* Albanische Grammatik. Leipzig: VEB Verlag Enzyklopädie, 1987.
- Deffner M.* Zakonische Grammatik. Bd. 1. Lautlehre. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1881.
- Kretschmer P.* Der heutige lesbische Dialect verglichen mit den übrigen nordgriechischen Mundarten. Wien: Alfred Holder, 1905.
- Pernot H. O.* La dissimilation du Σ dans les dialectes néo-grecs // Revue des Études Grecques. Publication trimestrielle de l'association pour l'encouragement des Études Grecques. 1905. T. XVIII. P. 253–276.
- Pernot H. O.* Notes sur le dialecte tsakonien // Revue de Phonétique. 1914. T IV. 2. P. 153–188.
- Tzitzilis C.* Archaisms in Modern dialects // *Giannakis G. K., Bubenik V., Crespo E., Golston Ch., Lianeri A., Luraghi S., Matthaios S.* (eds.), Encyclopedia of Ancient Greek language and linguistics. 2013. <http://dx.doi.org/10.1163/2214-448X_eagll_COM_00000034, дата обращения: 13.07.2016>.
- Συμεωνίδης Χ. Π., Τομπαϊδής Δ.* Η σημερινή Ελληνική διάλεκτος της Ουκρανίας (περιοχής Μαριούπολης). Αθήνα: Επιτροπή Ποντιακών Μελετών, 1999.

Maxim Kisilier

**Norm and dialect:
on adaptation of borrowings from modern greek and tsakonian**

This paper analyzes some examples of the influence of Standard Modern Greek on Tsakonian. It is generally believed that Tsakonian originates directly from Ancient Greek Doric and it existed without any contacts with other languages until the 20th century when it had to come in touch Standard Modern Greek. This contact is usually described as disastrous for Tsakonian. However, some peculiarities of Tsakonian basic vocabulary along with “new” borrowings from Modern Greek do not allow to accept this point of view.

Key words. Modern Greek dialectology, phonetics, language contact, Tsakonian

Flora Koleci
(Universiteti i Tiranës),
Giuseppina Turano
(Universiteti i Venecies)

ANALIZË E DISA NDËRTIMEVE ME TRAJTËN E INFINITIT NË TË FOLMEN TOSKE, GEGE DHE ARBËRESHE*

Objekti i këtij studimi është analiza e disa formave të pashtjelluara me vlerë paskajoreje në të folmen gege, toske dhe arbëreshe. Pas një përshkrimi morfologjik dhe funksional, në paragrafin e parë, ku përcaktohen tiparet dalluese të këtyre formave, që ndryshojnë sipas dialekteve, do të ndalemi, në paragrafin e dytë, në funksionet sintaksore të paskajores, përdorimi i së cilës është shumë i lirë në dialektin geg, kurse ka funksione sintaksikore të kufizuara në dialektin tosk; në të folmet arbëreshe ndeshen vetëm forma paskajoreje të ngurosura. Në paragrafin e tretë do të ndalemi në lidhjet e marrëdhëniet e paskajores me elementet e tjerë të fjalisë. Në paragrafin e katërt, analizohet struktura e brendshme të këtyre ndërtimeve, duke u fokusuar në kategorizimin e formantëve që i përbëjnë ato.

1. Forma morfologjike dhe funksionet e paskajores. Siç dihet, në sistemin foljor të shqipes ndeshen forma analitike të pashtjelluara me vlerë paskajoreje. Në variantin tosk, forma foljore e paskajores formohet nga parafjala *për*, pjesëza *të* dhe pjesorja e foljes¹, p.sh. *për të marrë*. Kjo formë foljore ka funksione sintaksore

* Dy autoret janë bashkëhartuese të artikullit në tërësi, por puna ndahet si vijon: F. Koleci shkroi paragrafët 1–3, G. Turano paragrafët 2–4.

të kufizuara sepse mund të përdoret vetëm në fraza me kuptim qëllimor:

(1) Po shkoj në bibliotekë *për të marrë* një libër

Në frazat me pjesë të varur argumentore (2a) dhe në ndërtimet me folje modale (2b) ose aspektuale (2c), përdorimi i paskajores toske sjell ndërtime jogramatikore:

- (2) a. *Mendoj *për t'u nisur* herët
- b. *Ai mund/duhet *për të folur*
- c. *Ai fillon/vazhdon *për të folur*

Shembuj të tillë, por edhe ndërtime të tjera, dëshmojnë se paskajorja e toshkërishtes së sotme ka një shtrirje shumë të ngushtë.

Ndryshe nga infiniti tosk, që formohet nga tre elemente, infiniti geg formohet nga parafjala *me* plus pjesoren e foljes: *me marr*. Paskajorja e dialektit geg përmbush të gjitha funksionet që kryen paskajorja në gjuhë të tjera si italishtja, frëngjishtja, etj., kështu që mund të përdoret në frazat me kuptim qëllimor, si në shembullin (3):

(3) Po shkoj n'biblotek *me marr* një liber

Mund të përdoret në frazat argumentore (4a) dhe në ndërtimet me folje modale (4b) ose aspektuale (4c):

¹ Lidhur me procesin e përftimit dhe të zhvillimit të trajtave të infinitit në gjuhën shqipe, krahas autorëve të tjerë, si: Bokshi, Domi, Gabinschi, La Piana, Pedersen, Xhuvani, është me interes t'i referohemi edhe studiuesit të shquar Selman Rizës (1944, ribotuar me 2009). Riza (1944), në punimin monografik *Çeshtja e infinitivit*, në *Tri monografina albanologjike: Abeceja, Drejtëshkrimi, Çeshtja gjuhësore*, mbështet tezën e hedhur nga studiuesit paraardhës që në shqipen e lashtë trajta që sot merret vetëm si pjesore duhet të ketë qenë fillimisht edhe formë e vjetër e infinitit: “Dhe e vërteta do të jetë pa dyshim këjo që shqipja e lashtë do të ketë njoftë infinitivin pamvarësisht prej çdo prepozicioni. Nuk ka dyshim që trajta *punue*, të cilën na sod e njohim vetëm si particip do të ketë qenë në shqipen e lashtë vetëm infinitiv”. Për zhvillimin e mëtejshëm të këtij procesi, Riza shprehet: “Me qenë se kah domethënja, infinitivi dhe participi janë fort të largtë, ndija gjuhësore e Shqiptarëvet, mbasi infinitivi i lashtë erdhi e kreu dhe funksjonin e participit, differenco i morfologjikisht infinitivin prej participit tue shoqnie të parin me prepozicionin *me*”.

- (4) a. Menoj *m'u nis* herët
b. Munet/duhet *me fol*
c. Filloi *me fol*

Në dialektin geg, përdorim të gjerë ka edhe një strukturë tjetër, ku krahas parafjalës *me*, mund të përdoret edhe parafjala *per me marr*. Kjo mund të përdoret vetëm në fraza me kuptim qëllimor (5a) dhe jo në frazat argumentore (5b):

- (5) a. Po shkoj n'biblotek *per me marr* një liber
b. *Menoj *per me u nis* neser

Infiniti geg përdoret gjerësisht si në formën pohore, ashtu në atë mohore:

- (6) a. Asht dasht (*mas*) *me pas fol*
b. Te thash (*mas*) *me fol*
c. Te porosita *per (mas) me fol*
d. *Pa pas la* shpin, mas dil

Po ashtu në frazat me kuptim kushtor:

- (7) a. Po *me ra shi*, mas dil
b. *Me pas ardh* dje, ishim pa

Paskajorja mund të përdoret edhe me kuptimin e së ardhmes, kur kombinohet me foljen ndihmëse *kam*:

- (8) a. Kam *me shku* neser
b. Kam *per me shku* neser

Me një kuptim të tillë, kjo formë analitike ndeshet shumë shpesh tek autorët e vjetër të Veriut (Demiraj 1985).

Me foljen ndihmëse *kam* mund të kombinohet edhe paskajorja toske:

- (9) Kam *për të shkuar* atje

Ky ndërtim del i dokumentuar më vonë, siç e dëshmon mungesa e tij në autorët e vjetër dhe në të folmet arbëreshe (Demiraj 1985).

Edhe pse nga ana ndërtimore i ngjan perifrazës në (8), forma e tipit *kam për të* + pjesore nuk përdoret me vlerën e së ardhmes por ka kuptimin e domosdoshmërisë, e nevojës së kryerjes së veprimit, ndryshe nga tipi i ndërtuar me pjesëzën *do* + lidhoren, i cili shpreh mirëfilli të ardhmen¹:

¹ Formën *kam me punue*, Riza (1944) e trajton si një detyrim t'ardh-

(10) *Do të shkoj atje*

Për sa u përket të folmeve të sotme arbëreshe, sic pohon studiuesi Altimari (2010), regjistrohen vetëm forma të ngurosura të tipit *me* + pjesore, si për shembull *do me thënë* dhe *vjen*

me thënë të përhapura në të gjithë arealin arbëresh. Kurse forma të paskajores të tipit *për me ngrën*, *për me pīr* hasen vetëm në ndonjë të folme të Kalabrisë veriore. Për shembull në Firmë, në Ungër, në Shën Vasil, në Shën Mërtir, në Çift, në Shën Bendhit.

Nga shkrimet e dokumentuara të autorëve të vjetër arbëresh, Altimari (2010)¹ sjell të dhëna për përdorimin e ndërtimit perifrastik të paskajores *me*+pjesore dhe *për*+*me*+pjesore, të cilat duke i analizuar në dritën e përfutimit të trajtës së infinitit, hedh idenë se paskajorja e tipit *me* + *pjesore*, e trajtuar sot si ‘gege’ për shkak të shtrirjes së saj vetëm në dialektin e shqipës veriore, duhet të ketë qenë më parë pjesë përbërëse e sistemit foljor të mbarë shqipës, meqë mund të gjejmë gjurmë të saj edhe pse gramatikalisht të ngurosura, në gjuhën e folur të shqiptarëve të Italisë, dhe jo vetëm në veprat letrare të shkrimtarëve arbëresh; risjellim shembuj si *vjen me thënë*, e përhapur në të gjithë zonën shqipfolëse të Italisë, dhe *vjen mu rarë*, që ka të njëjtin kuptim, por së bashku me sintagmën paraardhëse përdoret vetëm në variantin e arbërishtes së Siçilisë.

2. Veçoritë sintaksore të paskajores. Përveç veçorive ndërtimore, paskajorja e tipit geg dhe ajo e tipit tosk dhe arbëresh dallojnë

shëm, por edhe një detyrim të tashëm, por jo një futur i mirëfilltë, çka e shpjegon kështu: “Le që kur u çon kandar, Gegët dallojnë për bukuri detyrimin e ardhshëm prej kohës s’ardhshëme: ‘E dij edhe unë se ata kan me shkú edhe atje. Po...a do t’shkoin, se?’”. Po aty.

¹ Altimari (2010): “Në fakt, kemi hasur një formë të tillë të paskajores edhe në ndonjë të folme të Kalabrisë veriore. Për shembull në Firmë kemi regjistruar personalisht forma të paskajores të tipit *për me ngrën*, *për me pīr*, në Lungër gjejmë dëshmi të të njëjtit lloj të paskajores *pri me ngrën*, *pri me pīr*, si dhe në Shën Vasil, ku janë të përhapura ndërtimet analoge si: *prima ngrōn* (<* *për me ngrën*) e *prima pīr* (<* *për me pīr*), me variante të kushtëzuara nga ndonjë kufizim fragmental në nivelin fonologjik apo morfonologjik. Një trajtë analoge e paskajores regjistrohet edhe në të folmen e San Martino di Finita”.

edhe në strukturën sintaksore, thënë ndryshe në strukturën e brendshme argumentore. Foljet, qofshin në formën e shtjelluar apo të pashtjelluar e ruajnë aftësinë për të mbledhur fjalë a grupe fjalësh, të cilëve u shënojnë role të caktuara. Rëndom emërtohen si argumentë dhe adjunktë, ku të parët janë të domosdoshëm për foljen, ndërsa të dytët fakultativë.

Foljet që kërkojnë argumentë e ruajnë këtë veti dhe nevojë edhe në trajtën e infinitit. Këta mund ta shohim në shembullin (11), ku forma infinitive gege e tipit *me shkrujt*, edhe pse është e pashtjelluar, merr kryefjalën, *Beni*, kundrinën e drejtë, *letrën*, dhe atë të zhdrejtë, *Tanit*, dhe mund të plotësohet me rrethanorë të ndryshëm si *te shpia e asaj*:

(11) Du qi Beni me ia shkrujt letren Tanit te shpia e asaj

Nga kjo pikëpamje, paskajorja gege nuk dallon prej formave të shtjelluara të foljes. Pra, edhe pse në trajtën infinitive, çdo argumenti të saj folja i cakton një rol tematik dhe një rasë.

Kryefjala, që mund të jetë e shprehur me anë të emrave si *Beni* (11) ose të përemrave si *ai* (12), edhe pse nuk përshtatet në numër dhe vetë me trajtën infinitive të foljes, merr rasën emërore, siç e tregon morfologjia e tyre. Kundrina e drejtë dhe ajo e zhdrejtë, që mund të jenë të shprehura me anë të emrave (11), të përemrave (12a) ose me anë trajtash të shkurtra të përemrave vectorë (12b), marrin përkatësisht rasën kallëzore dhe rasën dhanore:

(12) a. Du qi ai me i shkrujt atë atij
b. Du qi ai me ia shkrujt

Kjo vërehet si në pjesët e varura të fjalive të përbëra (11), ashtu dhe në fjalitë e pavarura (13):

(13) a. Ti me i shkrujt një leter Benit/atij!
b. Ti me ia shkrujt!

Siç shihet në shembujt (11) dhe (13), megjithëse forma e paskajores nuk ka tipare të vetës dhe të kohës, ajo mund të ketë një kryefjalë, të cilës i shënohet rasi emërore. Nga pikëpamja sintaksore, kjo dukuri, që ndeshet vetëm me paskajoren e dialektit geg, është një përjashtim sepse dihet se vetëm foljet e shtjelluara kanë kategoritë gramatikore të vetës dhe të numrit që përshtaten me ato të kryefjalës dhe që janë të domosdoshme për caktimin e rasës. Në fjalitë (11) dhe (13) kemi

ndërtime me paskajore, në të cilat forma foljore e pashtjelluar nuk jep ndonjë të dhënë për kryefjalën; dmth. se kjo nuk nënkuptohet nëpërmjet mbaresave vetore të foljes siç ndodh me foljet e shtjelluara. Pra, në këtë rast, nuk del qartë se cili është elementi që i shënon rasën emërore kryefjalës. Sipas *Teorisë së rasës* (Chomsky 1981, 1986), vetëm foljet e shtjelluara mund të caktojnë rasë emërore, duke qenë se kjo varet nga sintagma e fleksionit që, vetëm kur folja është e shtjelluar, bashkëndan tiparet e vetës dhe të numrit me ato të kryefjalës.

Ndryshe nga inifiniti geg, infiniti i tipit tosk pranon vetëm kundrinorët dhe rrethororët siç shihet në shembullin (14), ku folja *blej* shoqërohet nga kundrinori i drejtë *një libër*, të cilit i shënohet rasa kallëzore, dhe nga kundrinori i zhdrejtë *Benit*, të cilit i shënohet rasa dhanore:

(14) Blerta doli për t'i blerë një libër Benit

Në shembullin (14), kryefjala e foljes infinitive nuk është e shprehur sepse paskajorja e dialektit tosk nuk e pranon kryefjalën. Atëherë, nëse përveç kryefjalës së foljes kryesore *Blerta* fusim edhe një kryefjalë leksikore, si *Beni*, për infinitin e foljes, përftojme ndërtime jogramatikore:

(15) *Blerta doli Beni për të blerë një libër

Ndërtimi është jogramatikor sepse me këtë tip infiniti, kryefjala e fjalisë së nënrenditur duhet të ketë të njëjtën referencë me kryefjalën e fjalisë kryesore, si në shembullin (14), ku emri *Blerta* është njëkohësisht kryefjala e foljes kryesore *dal*, si dhe e foljes infinitive *për të blerë*.

Argumenti që kryen funksionin e kryefjalës dhe shfaqet me rasën emërore përshtatet në vetë dhe numër me foljen kryesore:

(16) a. Blerta doli për t'i blerë një libër Benit

b. *Blerta dolën për t'i blerë një libër Benit

c. *Studentët doli për t'i blerë një libër Benit

Ai mund të dalë vetëm në krye të strukturës, siç shihet në shembullin (16a), kurrsesi mes të dy foljeve, do me thënë se kryefjala nuk mund t'i paraprijë foljes infinitive dhe të jetë njëkohësisht kryefjala e foljes kryesore dhe të foljes infinitive:

(17) *Doli Blerta për t'i blerë një libër Benit

Ndryshe nga fjalitë infinitive gege, që mund të përdoren si fjali të pavarura pyetëse dhe urdhërore, ato toske mund të përdoren vetëm si fjali të varura, siç dëshmohet nga krahasimi midis shembullit (13) dhe shembullit (18):

(18) *Blerta për t'i blerë një libër Benit

Prania e tyre si fjali të nënrenditura varet nga fakti se paskajorja toske ka si karakteristike kryesore funksionin qëllimor, që i vjen nga kuptimi i parafjalës *për* dhe, siç dihet, fjalitë qëllimore mund të jenë vetëm fjali të varura.

Për sa i përket infinitit geg të tipit *per me ble*, ky pranon vetëm argumentët e brendshëm dhe rrethanorët si ai i tipit tosk, kurse kryefjala nuk është e pranueshme:

(19) a. Blerta doli per me i ble një liber Benit

b. *Blerta doli Beni per me ble një liber

Vetëm folja kryesore mund ta ketë kryefjalën, kurse kryefjala e foljes infinitive hyn në lidhje referenciale me atë të fjalisë kryesore, dmth. se subjekti i foljes *per me ble* kontrollohet nga sintagma emërore *Blerta*, që i përket fjalisë kryesore.

Ky ndërtim sillet si ai i tipit toskë dhe mund të përdoret vetëm si fjali e varur, por kurrsesi si fjali më vete:

(20) *Blerta per me ble një liber

Edhe në këtë rast, prania e parafjalës *per* e vesh fjalinë me ngjyresë qëllimore, duke e karakterizuar si fjali të nënrenditur.

Për sa u përket të folmeve arbëreshe, janë ruajtur vetëm disa forma të trashëguara nga një fazë e hershme siç janë formimet e ndërtuara me anë të pjesëzës foljore *do* (*do me thënë*) ose me foljen *vjen* (*vjen me thënë*). Nga pikëpamja ndërtimore, ky tip i ngjan atij të dialektit geg të ndërtuar mbi bazën e pjesores të paranyjzuar prej parafjalës *me*. Ndeshet rrallë edhe në veprat e autorëve të vjetër:

(21) *Siu me flerë do* (Figlia 1736–1739)

Përveç këtij tipi, ndeshet edhe ai i ndërtuar me anë të foljes ndihmëse *kam* (*ka me ardhur*), nëpërmjet së cilës shprehet kuptimi i së ardhmes:

(22) a. *Ka mo ardhurë* Krishti prapa në jetë? (Chetta 1767)

- b. Andej *ka mo ardhurë* mo gjukuarë të gjalltë e të vudekurit (Chetta 1767)

Këto forma infinitive kanë mundësi të marrin kryefjalën (*si, Krishti*), që bashkëndan tiparet e përshtatjes me foljen kryesore, si mund të marrin kundrinën (*të gjalltë e të vudekurit*). Ato nuk mund të përdoren si fjali të pavarura, dmth. pa foljen *do* ose *kam*:

(23) a. **Siu me flerë*

b. **Mo ardhurë* Krishti prapa në jetë?

Në të folmet arbëreshe ndeshen edhe ndërtimet perifrastike të tipit *për + me + pjesore (për me ngrën)* dhe *për + të + pjesore (për të thënë)*. E para, për nga tipi i ndërtimit, i ngjan asaj të folmes veriore të tipit *per + me + pjesore*; e dyta i ngjan asaj të shqipes standarde. Te Figlia (1736) jepen vetëm forma të shoqëruara nga folja ndihmëse *jam*:

(24) a. Shërbisetë e mia *s'janë për me o thënë*

b. S'isht për të thënë

Mungesa vëllimore e lëndës nuk na lejon të hymë në hollësira të veçanta për këto ndërtime. Por, siç del nga këto pak të dhëna, mund të shihet se këto forma paskajoreje të dialekteve arbëreshe varen gjithmonë nga një folje kryesore ose ndihmëse (*do, vjen, kam, jam*) dhe se kryefjala e tyre i referohet gjithmonë një sintagme emërore të shprehur në fjalinë kryesore. Pra, mund të analizohen si fjalitë gjegjëze të dialektit geg dhe tosk.

Përveç strukturës argumentore, fjalia me paskajoren e tipit geg dhe ajo e tipit tosk dallojnë edhe për praninë e elementeve që mund t'i paraprijnë fjalisë infinitive. Infiniti geg, kur shfaqet në fjalitë e varura, mund të paraprihet ose jo nga lidhëza *qi*. Kjo është e detyrueshme kur kryefjala e fjalisë infinitive është e ndryshme nga ajo e fjalisë kryesore:

(25) a. Blerta don qi Beni me i shkrujt letrën Tanit

b. *Blerta don Beni me i shkrujt letrën Tanit

Kurse, kur kryefjala e fjalisë infinitive është e njëjtë me atë të fjalisë kryesore, lidhëza *qi* nuk shfaqet:

(26) Blerta di me fol italisht

Në shembullin (26), sintagma emërore *Blerta* është njëkohësisht kryefjala e fjalisë kryesore *di* ashtu si dhe kryefjala e fjalisë infinitive

me fol. Pra, ky emër kontrollon kryefjalën e foljes infinitive. Në këtë rast, lidhëza *qi* nuk është e domosdoshme, madje nuk është e pranueshme:

(27) *Blerta di qi me fol italisht

Lidhjet referenciale midis dy elementeve shpjegohen me *Teorinë e lidhjes* dhe me *Teorinë e kontrollit* (Chomsky 1981, 1986). Sipas këtyre teorive, lidhja midis një elementi anaforik (në këtë rast subjekti i pashprehur i foljes infinitive) dhe paraprijësi i tij (sintagma emërore *Blerta*) duhet të realizohet në kontekste minimale të caktuara, dmth. në një domen të ngushtë. Në shembullin (27), kryefjala e pashprehur e foljes infinitive nuk është në domenin e kryefjalës *Blerta* sepse kemi një fjali të varur që paraprihet nga lidhëza *qi*, dhe kjo, duke shërbyer si një kufizuese, krijon një domen tjetër krahasuar me atë të fjalisë kryesore; kurse në fjalinë (26), ku mungon lidhëza *qi*, subjekti i pashprehur i foljes infinitive përfshihet në domenin e emrit *Blerta*, pra është i lidhur me të.

Ndërtime të tilla në toskërisht dhe gegërisht, me parafjalën *për/per* nuk mund të paraprihen nga asnjë lidhëz, pavarësisht nga bashkëreferenca e kryefjalëve:

- (28) a. *Doli që për të blerë një libër
b. *Doli qi per me ble një liber

Këto fjali janë jogramatikore për shkak të pranisë së dy elementeve, *që/qi* dhe *për/per*, që mbartin të njëjtat veçori strukturore: të dyja përcaktojnë llojin e fjalisë së varur. Në gjuhën shqipe, lidhëza *që/qi* shërben për t'i paraprirë një fjalie të nënrenditur lidhore, kurse parafjala *për/per* hyn në togjet me funksion qëllimor. Nga pikëpamja sintaksore, elementet *që/qi* dhe *për/per* kryejnë të njëjtin funksion, prandaj njëra përjashton tjetrën. Nga ana tjetër, formanti *të* i paskajores toske, dhe formanti *me* i paskajores gege, janë kategori të ndryshme, prandaj mund të kombinohen me lidhëzën *që/qi*. Në analizën që do të bëhet më pas (§ 4), do të vihet në dukje pozicioni i secilit prej tyre në strukturën e fjalisë.

Një dallim tjetër midis fjalive infinitive gege dhe atyre toske lidhet me pozicionin e pjesëzës mohuese *mos/mas*, që, në infinitin geg të tipit *me* + pjesore vendoset përpara parafjalës *me* (29a), çka do të thotë se u paraprin të dyja pjesëve përbërëse të tij. Në tipin *per me*

+ pjesore, pjesëza e mohimit zë vend midis parafjalëve *per* dhe *me* (29b), pra vjen pas formantit të parë. Në infinitin toskë e gjejmë mes pjesëzës modale *të* dhe foljes (29c), dmth. direkt përpara pjesores:

- (29) a. Te thash *mas* me fol
 b. U largu *per mas* me e taku Benin
 c. Iku për të *mos* takuar Benin

Pozicioni i pjesëzës mohuese tregon qartë se, edhe pse nga pikëpamja gramatikore *me* dhe *për/per* janë parafjalë, nga ana sintaksore sillen si elementë të ndryshëm; ata nuk zënë të njëjtën pozicion në strukturën e fjalisë: *me* është në një pozicion më të ulët, pra paraprihet nga pjesëza e mohimit, ndërsa *për/per* janë në një pozicion më të lartë, pra ato paraprijnë pjesëzën e mohimit.

Një dallim tjetër lidhet me topikalizimin dhe fokalizimin e pjesëve të fjalisë, pra me elementet që përfaqësojnë të njohurën (*TOPIK*) dhe të panjohurën (*FOKUS*). Vetëm paskajorja gege lejon topikalizimin (30a) dhe fokalizimin (30b) e një elementi, siç është për shembull kundrinori i drejtë *letren* në fjalitë e mëposhtme:

- (30) a. Du qi *letren* Beni me ia shkrujt Tanit
 b. Du qi *LETREN* Beni me i shkrujt Tanit

Kurse paskajorja e tipit toskë nuk lejon as elementet e topikalizuara as ato të fokalizuara. Këto nuk mund të realizohen as midis parafjalës dhe pjesëzës *të* (31) as përpara parafjalës (32):

- (31) a. *Doli për *një libër* t'ia blerë Benit
 b. *Doli për *NJË LIBËR* t'ia blerë Benit
 (32) a. *Doli *një libër* për t'ia blerë Benit
 b. *Doli *NJË LIBËR* për t'ia blerë Benit

As paskajorja gege e tipit *per* + *me* + pjesore nuk i lejon fokalizimin dhe topikalizimin, pavarësisht nga pozicioni i tyre:

- (33) a. *Doli *per një liber* me ia ble Benit
 b. *Doli *per NJI LIBER* me i ble Benit
 (34) a. *Doli *nji liber* *per* me ia ble Benit
 b. *Doli *NJI LIBER* *per* me i ble Benit

Në rastin e paskajores gege, topikalizimi dhe fokalizimi janë të mundshme sepse midis lidhëzës *qi* dhe pjesëzës foljore *me* ka pozicione bosh në të cilat mund të zhvendosen elementet topik dhe fokus. Pra, kundrinori i drejtë *letren* e lë pozicionin e vet fillestar

brenda sintagmës foljore për t'u zhvendosur drejt kreut të fjalisë, në një pozicion topik/fokus. Strukturat do t'i analizojmë në §4.

Ndryshe nga struktura e paskajores gege, ajo e paskajores toske dhe ajo gege e tipit *per + me + pjesore* nuk i lejojnë proceset e topikalizimit dhe të fokalizimit as kur sintagmat emërore realizohen midis parafjalës dhe pjesës tjetër të foljes, siç shihet në (31) dhe (33), as kur realizohen përpara paskajores, siç është rasti në (32) dhe në (34). Të parat janë të pamundura sepse midis parafjalës *për/per* dhe pjesëzës foljore *të/me* nuk ka pozicione bosh për zhvendosjen e kundrinës së drejtë *një libër*. Në dialektin geg, *qi* është lidhëz që i paraprin një fjalie të varur, kurse *me* është pjesëz formant i paskajores. Të dy elementët janë të ndarë dhe të pavarur prej njëri-tjetrit. Në rastin e paskajores toske, parafjala *për* dhe pjesëza *të* janë pjesë përbërëse të foljes ashtu siç janë *per* dhe *me* në paskajoren gege. Si pjesë të një togu të gramatikalizuar, ato nuk mund të ndahen nga elemente të tjera si, fjala vjen, sintagma emërore. Në të njëjtën mënyrë shpjegohet papranueshmëria e fjalive në (32) dhe në (34): meqenëse fjalia e varur del si komplement i foljes kryesore, as këtu nuk ka pozicione bosh për zhvendësimin e kundrinës së drejtë *një libër*.

Një veçori tjetër që i dallon format gege nga ato toske shfaqet në fjalitë pyetëse: vetëm me infinitin geg mund të ndërtohen fjali me përemrat pyetës si *kush, çfarë, ku, kur, si*, si të varura (35a) ashtu dhe të pavarura (35b):

- (35) a. Nuk e di *ku* me shku
b. *Ku* me e marr?

Kurse paskajorja e dialektit toskë nuk i pranon:

- (36) a. *Nuk e di *ku* për të shkuar
b. **Ku* për ta marrë?

Po ashtu, nuk i pranon as paskajorja gege e tipit *per me + pjesore*:

- (37) a. *Nuk e di *ku* per me shku
b. **Ku* per me shku?

Kjo çështje lidhet ngushtë me atë të fokalizimit, sepse elementet pyetëse, si ato fokus, përfaqësojnë të panjohurën, pra zënë vend në të njëjtin pozicion ku realizohen elementet e fokalizuara. Atëherë, vetëm paskajoret që kanë një pozicion Fokus në strukturën e tyre

mund të lejojnë realizimin e elementeve pyetëse. Në rastin e gjuhës shqipe, vetëm paskajorja e dialektit geg ka në strukturën sintaksore të saj një pozicion për elementët e fokalizuar dhe ata pyetës.

Siç mund të vihet re nga ky përshkrim i shkurtër, infiniti geg dhe ai toskë kanë disa tipare që dallojnë sintaksën e tyre. Në paragrafin 4, do të vëmë në dukje se si këto dallime pasqyrohen edhe në strukturat e ndryshme të tyre.

3. *Vlera kallëzuese e paskajores*

Siç u përmend më lart, foljet qofshin të shtjelluara apo jo, e ruajnë strukturën e tyre argumentore, pra aftësinë për të shënuar role tematike, por edhe për të drejtuar fjalë a grupe fjalësh me vlerën e adjunktëve:

- (38) a. Ata do t'i tregojnë gjithnjë njëri-tjetrit të vërtetën
- b. Ata kanë për t'i treguar gjithnjë njëri-tjetrit të vërtetën
- c. Ata kanë me i tregu gjithnji njani-tjetrit t'vërteten

Folja *tregoj* në (38) merr tre argumentë: kryefjalën *ata*, kundrinorin e drejtë *të vërtetën*, kundrinorin e zhdrejtë *njëri-tjetrit*, dhe një adjunkt *gjithnjë*. Nëse për argumentët, numri dhe forma e tyre rasore është e përcaktuar nga folja, për adjunktët nuk ka kufizime të tilla, pra mund të kemi të shprehur disa apo asnjë prej tyre, si dhe mund të dalin në forma dhe trajta të ndryshme. Folja e ruan këtë veti, qoftë në formën e saj të shtjelluar, si në (38a) ashtu dhe në formën e pashtjelluar (38b, c), pavarësisht kuptimit kohor apo modalitet që shpreh.

Kjo veti e formave foljore të pashtjelluara na shtyn të shohim rolin e tyre në fjali, pra a mund të trajtohen ato si kallëzues. Gramatika ua njeh këtë rol formave të pashtjelluara, kur hyjnë në marrëdhënie me një kryefjalë, por jo në raste të tjera, si p.sh.

- (39) a. E ngriti zërin për të dëgjuar të gjithë
- b. E kishte durimin për t'i dëgjuar të gjithë

Sipas kësaj linje gjykimi, në (39a) kemi të bëjmë me një fjali të përbërë, pasi paskajores *për të dëgjuar* i përgjigjet një kryefjalë e ndryshme nga ajo e pjesës kryesore (*ai/ajo ngriti; për të dëgjuar të gjithë*). Përkundrazi, në (39b), fjalia gjykohet si e thjeshtë, pasi paskajores nuk i përgjigjet një kryefjalë e ndryshme nga ajo e foljes

së pjesës kryesore. Kështu, paskajorja del përkatësisht në rolin e kallëzuesit (39a) dhe atë të përcaktorit (39b), ndonëse në rastin e dytë shërben si fjalë drejtuese për kundrinorin të gjithë.

Duhet pohuar se edhe në rastin e foljeve të shtjelluara ndodh rëndom që foljet kallëzues t'i referohen të njëjtës kryefjalë, dhe kjo të mos shprehet tek folja e dytë pasi do të prishte gramatikalitetin e fjalisë si në (40c):

- (40) a. Kishte durim (që) t'i dëgjonte të gjithë
- b. Ai kishte durim (që) t'i dëgjonte të gjithë
- c. *Ai kishte durim (që) ai t'i dëgjonte të gjithë

Duhet bërë dallimi mes ndërtimeve me paskajore kur këto hyjnë në marrëdhënie me një folje tjetër, si në (39), nga ato raste kur i referohen një gjymtyre emërore. Le t'u referohemi shembujve të mëposhtëm:

- (41) a. Për të mësuar/me mësu një gjuhë të huaj, duhet shumë punë
- b. Dëshira për të mësuar/me mësu një gjuhë të huaj, kërkon shumë punë

Folja *mësoj* në trajtën e paskajores e merr në të dy rastet kundrinorin e drejtë, por dallon në mënyrën se si e realizon lidhjen me foljen e shtjelluar: në (41a) hyn në lidhje të drejtëpërdrejtë me të, ndërsa në (41b), ka si fjalë drejtuese emrin *dëshira* dhe jo foljen. Mënyra se si i realizon paskajorja lidhjet në fjali mund të jetë kushti kryesor për të caktuar statusin e saj sintaksor, pra në shërben si kallëzues apo jo. Thënë ndryshe, një formë foljore e pashtjelluar ndërton një njësi kallëzuese, apo pjesë fjalie, nëse hyn në lidhje të drejtëpërdrejtë me foljen e pjesës tjetër të fjalisë së përbërë.

Forma e pashtjelluar foljore mund të dalë si njësi kallëzuese e varur (39a), ashtu sic mund të shërbejë edhe si pjesë kryesore për një fjali të varur, si në shembullin e mëposhtëm:

- (42) Për të kuptuar si funksionon kjo pajisje, lexoni udhëzimet përkatëse

Në fjalinë (42), nuk ka lidhje sintaksore mes pjesës së varur si *funksionon kjo pajisje* dhe asaj kryesore *lexoni udhëzimet përkatëse*, ndonëse vetëm këto kanë folje të shtjelluara. Dimë që në rastin e fjalive relative, pjesa e varur nuk hyn në lidhje me njësinë

kallëzuesore drejtuese, por me një gjymtyrë emërore, e cila i përket kësaj të fundit:

(43) Udhëzimet që gjenden në fletëpalosje, duhen lexuar

Në fjalitë (42) dhe (43), fjalët që prijnë pjesët e varura, përkatësisht *për të kuptuar* dhe *udhëzimet*, nuk i përkasin së njëjtës kategori sintaksore, pasi lidhjet që realizojnë me foljet drejtuese nuk janë të njëjta, pra nuk kemi të bëjmë në të dyja rastet me gjymtyrë fjalie, në kuptimin klasik të kësaj fjale. *Për të kuptuar* nuk mund të jetë gjymtyrë apo përbërës i fjalisë *lexoni udhëzimet përkatëse*, sepse, së pari ajo nuk ka rend të lirë brenda kësaj fjalie:

- (44) a. Lexoni *për të kuptuar udhëzimet përkatëse si funksionon kjo pajisje
 b. *Për të kuptuar udhëzimet përkatëse, lexoni...

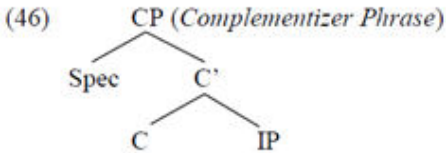
Si folja *lexoj*, ashtu dhe ajo *kuptoj* shënojnë dy role tematike, ndaj fjalitë në (44) janë të papranueshme, pasi argumentit *udhëzimet përkatëse* i shënohet roli tematik nga folja *lexoj* dhe jo nga ajo *kuptoj*, e cila e përfiton këtë rol me zhvendosjen e rendit. Kjo nuk ndodh, nëse kësaj pjese i shtojmë rrethorë të ndryshëm si, kohe, vendi, mënyre, qëllimi, sasi, etj:

- (45) Lexoni *më parë/ në fletëpalosje/ me kujdes/ për siguri/ disa herë/ medoemos* udhëzimet përkatëse, për të kuptuar...

Në të vërtetë, forma foljore e pashtjelluar *për të kuptuar* hyn në marrëdhënie rrethore me foljen *lexoj*, jo si gjymtyrë e saj, por si njësi kallëzuesore, e cila shërben si njësi drejtuese për pjesën e varur (se) *si funksionon kjo pajisje*. Kjo nënkupton që format e pashtjelluara mund të jenë kallëzues, edhe nëse nuk kanë një kryefjalë të shprehur, si në (39b). Kjo analizë mund të shtrihet edhe në ato ndërtime ku përdorimi i foljeve modale apo i foljeve që tregojnë mënyrë veprimi si *filloj, vazhdoj, mbaroj*, etj., shihen si pjesë përbërëse të një kallëzuesi të vetëm.

4. Analizë strukturore e fjalive infinitive. Për analizën strukturore të formave foljore të pashtjelluara, i referohemi Teorisë X-bar (Chomsky 1981, 1986) e në mënyrë të veçantë propozimit të sjellë nga Rizzi (1997), i cili propozon për sistemin e

komplementuesit një strukturë më të detajuar se sa ajo klasike. Sipas Teorisë X–bar, sintagma e komplementuesit (CP = *Complementizer Phrase*), si çdo sintagmë, përbëhet nga koka, specifikuesi dhe komplementi. Tek koka, që shënohet me simbolin C (*Complementizer*), zënë vend komplementues si *se, që, për*, që, duke paraprirë një fjali e nënrenditur, përcaktojnë tipin e kësaj të fundit. Vendi i specifikuesit është i zbrazët, por, për arsye të ndryshme, aty mund të zhvendosen sintagma emërore. Komplementi i kokës C është sintagma IP (*Inflection Phrase*), dmth. projekcioni i fjalisë së pavarur. Skema X–bar e komplementuesit paraqitet kështu:

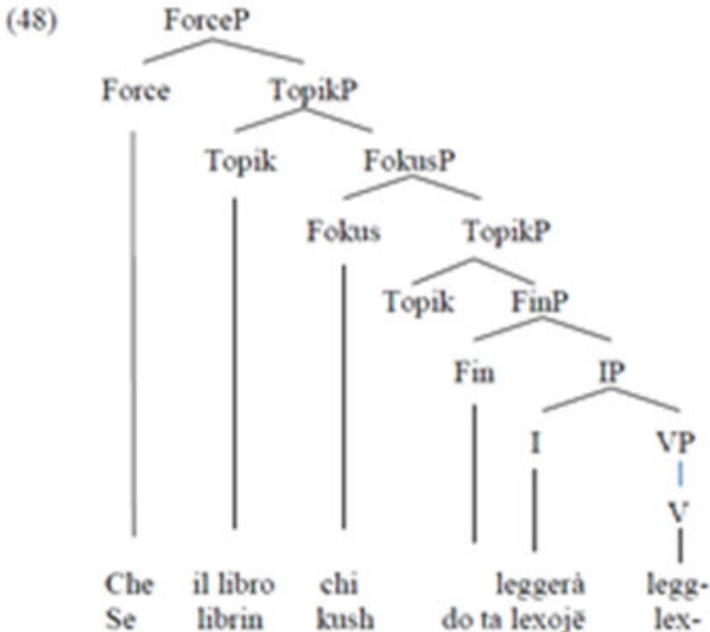
Duke u nisur nga fjali të italishtes si ato në (47)

- (47) Pensi che il libro, domani, chi lo leggerà?
 “Mendon se librin, nesër, kush do ta lexojë?”

ku sintagma të ndryshme si *il libro* ‘librin’, *domani* ‘nesër’, *chi* ‘kush’, mund të shfaqen midis komplementuesit *che* ‘se’, i gjeneruar në kokën C, dhe foljes, brenda sintagmës IP, Rizzi (1997) argumenton se sintagma e komplementuesit nuk mund të përbëhet vetëm nga koka C, specifikuesi dhe komplementi IP. Po të kishim vetëm dy pozicione, kokën C dhe komplementin IP, nuk do të kishte vend për sintagmën emërore *il libro*, për sintagmën ndajfoljore *domani*, dhe për sintagmën pyetëse *chi*. Sipas autorit, struktura e komplementuesit që paraqitet me skemën në (46) nuk arrin të përcaktojë se cili është pozicioni e këtyre elementeve në strukturën e fjalisë. Prandaj, kjo sintagmë duhet të ketë një strukturë më të zgjeruar, ku mund të zënë vend këto elemente. Ideja e re e sjellë nga Rizzi është se periferia e majtë e fjalisë është më e artikuluar se ajo e paraqitur në (46). Autori propozon një sistem të ri, që njihet si sistemi Forcë–Shtjellim (*Force–Finitness*). Ky përfshin një pozicion më të lartë, ForceP, i projektuar nga koka *Force*, i cili shërben për të përcaktuar llojin e frazës dhe një më të ulët, FinP (*Finitness Phrase*), ku qëndrojnë elementët shprehës të fleksionit foljor (elementët që tregojnë nëse fjalia është e shtjelluar ose e pashtjelluar). Midis ForceP dhe FinP, ka

pozicione *Topik*, për elementet e topikalizuara, dhe *Fokus*, për elementet e fokalizuara¹. Stuktura e komplementuesit është paraqitur në (48).

Tek koka *Force* zënë vend komplementuesit që u paraprijnë fjalive të nënrënditura, dmth. ato që përcaktojnë llojin e fjalisë si dëftore, lidhore, kushtore, pyetëse, etj. Tek koka më e ulët *Fin* zënë vend elementët që u paraprijnë fjalive të pashtjelluara si *me* dhe *të* të paskajores. Në pozicionin I, realizohen tiparet e kohës dhe të përshtatjes së foljes me kryefjalën; ndërsa në pozicionin V (*Verb*), gjejmë formën bazë të foljes, dhe, brenda sintagmës VP, gjejmë argumentet e foljes, dmth. kryefjalën, kundrinorët dhe rrethanorët. Pra, struktura e plotë e një fjalie e varur do të ishte si më poshtë:

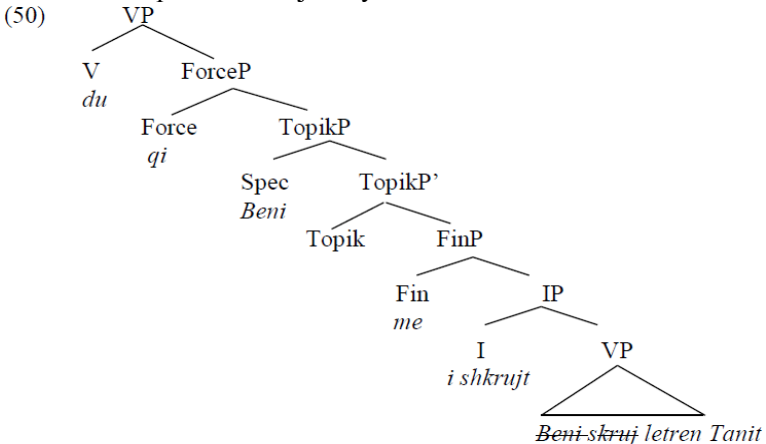

Kjo është struktura që do të përdorim për të analizuar fjalitë infinitive të gjuhës shqipe. Ndërtimet e dialektit geg ku fjalia infinitive del me komplementuesin *qi*, si në shembullin (49)

(49) *Du qi Beni me i shkrujt letrën Tanit*

¹ 4 Në këtë sistem, ka dy pozicione për sintagmën TopikP: një sipër dhe një poshtë sintagmës FokusP.

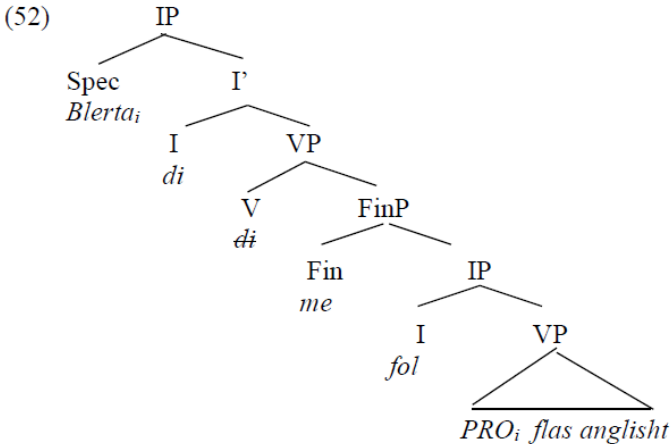
mund të paraqiten si në (50). Duke u nisur nga poshtë lart, folja *shkruj* është brenda sintagmës foljore së bashku me komplementet e saj. Më pas, folja ngrihet drejt pozicionit I për të marrë tiparet e fleksionit (të kohës dhe të përshtatjes). Elementi *me* gjenerohet në pozicionin Fin, ndërsa komplementuesi *qi* gjenerohet në pozicionin Force. Përsa i përket kryefjalës, kjo gjenerohet brenda sintagmës foljore sepse është një prej argumenteve të foljes. Por në strukturën sipërfaqësore, normalisht, ajo zë vend në pozicionin e specifikuesit të kokës I, me të cilën bashkëndan tiparet e përshtatjes. Meqenëse në fjalitë infinitive, folja është analitike, pra përfshin edhe elementin *me*, pozicioni i kryefjalës, më i lartë se ai i elementit *me*, tregon qartë se, në këto ndërtime, ajo realizohet në një pozicion specifikuesi më të lartë se ai i kokës Fin. Ka dy mundësi: e para është se kryefjala lëviz në pozicionin e specifikuesit të kokës Fin; e dyta, se lëviz në një pozicion Topik. Të dyja japin të njëjtën renditje lineare të përbërësve. Linja e mendimit që do të ndjekim në është se kryefjala ndodhet në një pozicion Topik sepse pozicionin specifikues të një koke e zë sintagma emërore që ka tipare që pajtohen me ato të kokës. Në këtë rast, elementi *me*, që ndodhet në kokën Fin, nuk ka tipare që përshtaten me ato të emrit *Beni*, sepse nuk ka fleksion. Ndryshe, sintagma emërore mund të mbartë tipare topik. Atëherë, zbatohet rregulli e lëvizjes, sipas të cilit kryefjala zhvendoset në pozicionin topik. E tërë fjalia është komplement i foljes kryesore *du*:

Siç e thamë më sipër, kur fjalia kryesore dhe ajo e nënreënditur kanë të njëjtën kryefjalë, komplementuesi *qi* nuk është i pranueshëm:

- (51) a. **Blerta di qi me fol italisht*
 b. *Blerta di me fol italisht*

Kjo lidhet me *Teorinë e kontrollit* (Chomsky 1981, 1986). Në fjalitë e varura paskajore, kryefjala mund të mos shprehet leksikalisht. Në këto raste, rolin tematik të kryefjalës e kryen elementi PRO, një përemër abstrakt që nuk shprehet fonetikisht por përdoret për të përfaqësuar kryefjalën e pashprehur. Ai kontrollohet nga kryefjala e fjalisë kryesore. Për të përcaktuar referencën e tij, kryefjala e shprehur, ashtu si dhe elementi PRO shënohen me të njëjtin indeks *i*. Ky indeks tregon lidhjen midis tyre (*Blertai – PRO_i*). Në shembullin (50a), lidhja bllokohet nga nyja kufizuese ForceP, e cila është një barrierë. Në shembullin (50b), projekcioni maksimal ForceP mungon. Pra, asgjë nuk e pengon lidhjen midis kryefjalës *Blerta* dhe përemrit PRO. Struktura e fjalisë (51b) projetohej jo si ForceP por si FinP:

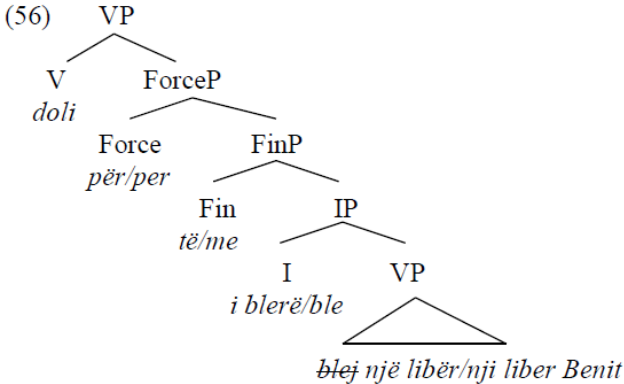
Të njëjtën strukturë kanë paskajoret e të folmeve arbëreshe të tipit *me + pjesore*. Ato varen gjithmonë nga një folje kryesore, nuk paraprihen nga asnjë komplementues dhe bashkëndajnë kryefjalën me fjalinë kryesore. Struktura e tyre mund të paraqitet me skemën në (52).

Marrim tani në shqyrtim ndërtimet e dialektit toskë të tipit (53)

- (53) *Blerta doli për t'i blerë një libër Benit*
 ato të dialektit geg të tipit *per + me + pjesore* (54)
 (54) *Blerta doli per me ble një liber Benit*
 si dhe ato përkatëse të të folmeve arbëreshe (55)

(55) Për me ngrën, për me pīr

Edhe këto karakterizohen si projeksione maksimale ForceP. Por, ndryshe nga ato të dialektit geg, këto, në pozicionin Force, kanë para-fjalën *për/per*. Pjesëza *të* dhe pjesëza *me* zënë vend në pozicionin Fin. Struktura e këtyre fjalive paraqitet si më poshtë:

Siç e pamë më lart, këto ndërtime nuk mund të përdoren me komplementuesin *që/qi*

- (57) a. *Doli që për të blerë një libër
b. *Doli qi per me ble një liber

Jogramatikaliteti i këtyre ndërtimeve rrjedh nga fakti se të dy elementët, *që/qi* dhe *për/per* gjenerohen në të njëjtin pozicion, Force. Pra, njëra përjashton tjetrën. Këto struktura nuk mund t'i kenë të shprehura njëkohësisht të dy formantët, që, në gjuhën shqipe, kanë funksion të ndryshëm, përkatësisht lidhor dhe qëllimor.

Këto fjali nuk pranojnë as që kryefjala që i përket infinitit të foljes t'i paraprijë asaj:

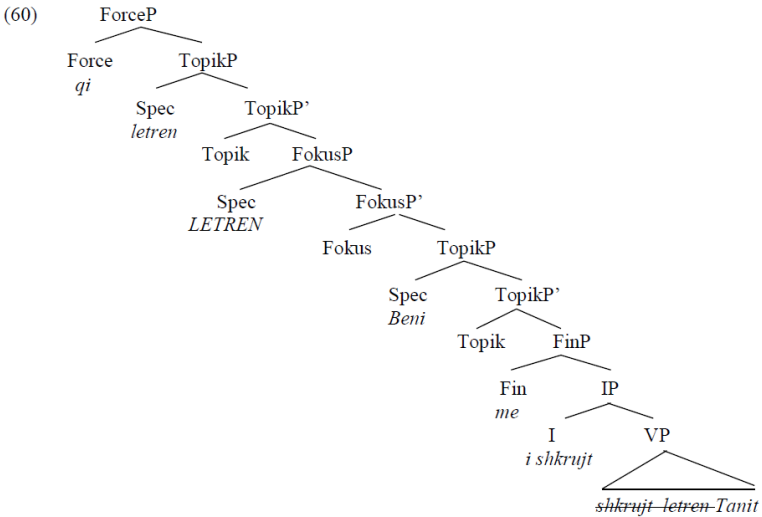
- (58) a. *Doli Blerta për t'i blerë një libër Benit
b. *Doli Blerta per me i ble një liber Benit

Kjo varet nga fakti se fjalia infinitive gjenerohet si komplement i foljes kryesore dhe mes kësaj dhe fjalisë infinitive nuk ka vend për të realizuar kryefjalën. Më saktësisht, i vetmi pozicion i mundshëm midis foljes kryesore dhe fjalisë së varur është ai i specifikuesit të kokës Force. Por kryefjala nuk mund të ngrihet në këtë pozicion sepse tiparet e saj nuk përshtaten me ato të

komplementuesit *që*. Kryefjala mund të lëvizë vetëm në një pozicion specifikuesi ku tiparet e saj pajtohen me ato të kokës përkatëse. Dhe ky nuk është rasti. Në këto fjali, vetëm folja kryesore mund të ketë kryefjalë të shprehur, ndërsa kryefjala e foljes infinitive është një PRO.

Për sa u përket strukturave me Topik dhe Fokus, këto janë të mundura me infinitin geg sepse midis lidhëzës *qi*, e gjeneruar në pozicionin kokë të sintagmës ForceP, dhe pjesëzës foljore *me*, në pozicionin kokë të sintagmës FinP, ndodhen pozicionet Topik dhe Fokus në të cilat mund të ngrihen elementet të topikalizuara dhe të fokalizuara. Pra, kundrina e drejtë *letren* e lë pozicionin e saj fillestar brenda sintagmës foljore për t'u zhvendosur drejt kreut të fjalisë, në pozicionin e specifikuesit të kokës Topik ose Fokus. Pra, shembujt (59) do të kenë skemën në (60).

- (59) a. Du *qi letren* Beni me ia shkrujt Tanit
 b. Du *qi LETREN* Beni me i shkrujt Tanit

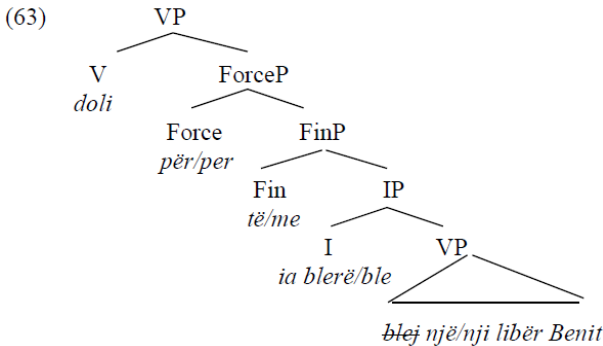
Kurse paskajorja e tipit toskë dhe ajo gege e tipit *per + me + pjesore*, siç e pamë në shembujt e mësipërm, nuk lejon as elementet e topikalizuara as ato të fokalizuara. Këto nuk mund të realizohen as midis parafrjalës dhe pjesëzës *të e me*:

- (61) a. *Doli për një libër t'ia blerë Benit
 b. *Doli për NJË LIBËR t'i blerë Benit
 c. *Doli për një liber me ia ble Benit
 d. *Doli për NJI LIBER me i ble Benit

as përpara parafjalës:

- (62) a. *Doli një libër për t'ia blerë Benit
 b. *Doli NJË LIBËR për t'i blerë Benit
 c. *Doli një liber për me ia ble Benit
 d. *Doli NJI LIBER për me i ble Benit

Të parat janë të pamundura sepse parafjala *për/per* dhe pjesëzat *të/me* janë pjesë përbërëse të foljes, pra nuk mund të ndahen nga sintagmat emërore. Ata janë togje të gramatikalizuara. Të dytat, me elementët e topikalizuara dhe të fokalizuara përpara parafjalës, janë të pamundura sepse fjalja e varur del si komplement i foljes kryesore, prandaj këtu nuk ka pozicione bosh të tipit Topik/Fokus për zhvendosjen e kundrinës së drejtë *një libër*, midis V dhe Force.

E lidhur me çështjen e fokalizimit, është dhe çështja e fjalive pyetëse. Sipas Teorisë X–bar, sintagmat pyetëse lëviznin nga pozicioni i tyre fillestar, brenda sintagmës foljore VP, në pozicionin e specifikuesit të komplementuesit. Lëvizja motivohet nga kërkesa interpretuese: përemri pyetës në krye të fjalisë, përcakton edhe llojin e fjalisë.

Rizzi (1997), duke përdorur fjali jogramatikore si ato në (64), argumenton se elementët pyetës, si *chi* ‘kush’ nuk mund të kombinohen me sintagma të fokalizuara, pasi të dy gjenden në të njëjtin pozicion, ku ka vend vetëm për njërin prej tyre:

- (64) a. *IL LIBRO chi legge?
 *'LIBRIN kush lexon?'
 b. *Chi IL LIBRO legge
 *'Kush LIBRIN lexon?'

Nga këto të dhëna, Rizzi arrin në përfundimin se sintagmat pyetëse janë sintagma të fokalizuara, sepse edhe këto përfaqësojnë të panjohurën në fjali. Për më tepër, duke i kombinuar me elementët e topikalizuar, autori tregon se pozicioni i tyre është më i ulët se pozicioni TopikP.

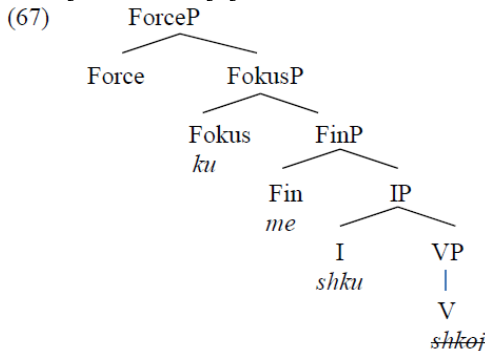
- (65) Il libro, chi lo legge ?
 “Librin, kush e lexon?”

Kjo renditje lineare dëshmon se nyja CP e sistemit X-bar nuk mjafton për sistemimin e të gjithë elementëve në fillim të fjalisë. Por këto ndërtime mund të shpjegohen brenda sistemit Force-Shtjellim, pasi ky variant i ri përmban pozicione si për elementët e topikalizuar, ashtu dhe për elementët e fokalizuar/pyetës.

Në strukturat infinite të gjuhës shqipe, elementët pyetës i gjejmë të përdorura vetëm në dialektin geg dhe vetëm në strukturat të tipit *me* + pjesore:

- (66) Nuk e di *ku* me shku.

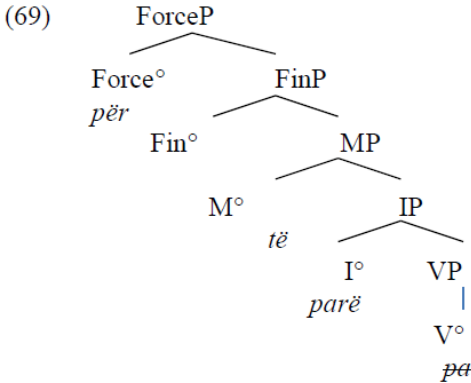
Kjo varet nga fakti se këto kanë një pozicion Fokus në strukturën e tyre, prandaj mund të lejojnë realizimin e elementëve pyetëse.

Kurse në rastin e ndërtimeve me infinitin toskë dhe me atë geg të tipit *per me* + pjesore, fjalitë pyetëse nuk mund të realizohen:

- (68) a. *Nuk e di *ku* për të shkuar
 b. *Nuk e di *ku* për me shku

Shpjegimi i agramatikalitetit të këtyre ndërtimeve është se parafjalët *për* dhe *për* janë në pozicionin Force dhe sipër pozicionit Force nuk ka pozicione Fokus ku mund të zënë vend elementet pyetëse.

Pra, siç u vu në dukje, dialekti geg dhe ai toskë kanë struktura infinitive të ndryshme, mbi të cilat u përpoqëm të hedhim sadopak dritë dhe t'u japim një shpjegim dukurive sintaksore si dëshmi e këtyre dallimeve.

Bibliografi

- Altimari F.* Traces d'infinitifs anciens dans l'albanais d'Italie // Wir sind Deinen. Studien zur albanischen Sprache, Literatur und Kulturgeschichte, dem Gedenken an Martin Camaj (1925–1992) gewidmet / Hrsg von Bardhyl Demiraj. Wiesbaden: Harrassowitz Verl., 2010 (Albanische Forschungen. 29). S. 127–139.
- Chetta N.* Testi letterari in albanese / Ed. critica a cura di Metteo Mandalà. Editore, Caltanissetta: S. Sciascia, 2004.
- Chomsky N.* Lectures on Government and Binding. Dordrecht: Foris, 1981.
- Chomsky N.* Knowledge of Language. New York: Praeger, 1986.
- Demiraj Sh.* Gramatikë historike e gjuhës shqipe. Tirana: Shtëpia botuese “8 Nëntori”, 1985.
- Figlia N.* Il Codice Chieutino / Ed. critica e concordanza a cura di Metteo Mandalà. Mezzojuso, 1995 (Istituto di Lingua e Letteratura Albanese. Facoltà di Lettere e Filosofia. Università di Palermo).
- Riza S.* Tri monografina albanologjike. Tiranë, 2009.

Rizzi L. The Fine Structure of the Left Periphery // *Elements of Grammar* /
Ed. by Liliane Haegeman. Dordrecht: Kluwer, 1997. P. 281-337.

Флора Колеци (Тирана),
Джузеппина Турано (Венеция)

**Анализ некоторых конструкций с инфинитивной формой
в тосском, гегском и арберешском диалектах**

Объектом настоящего исследования является анализ некоторых нефинитных конструкций с инфинитивом в гегском, тосском и арберешском диалектах. В первой части статьи наряду с морфологическим описанием и описанием функций этих форм параллельно дается определение их характерных особенностей, которые различаются и по диалектам. Во второй части авторы останавливаются на синтаксической функции инфинитива, использование которого в гегском диалекте весьма свободно, а в тосском синтаксически ограничено. В арберешском же встречаются только застывшие конструкции с инфинитивом. Третью часть авторы посвящают связям и отношениям инфинитива с другими членами предложения (роль сказуемого, прямого дополнения, определения). В четвертой части анализируется внутренняя структура подобных конструкций, причем с особым акцентом на категоризации составляющих их формантов.

Emilia Conforti
(Università della Calabria,
Cosenza)

BREVI NOTE SU LEONARDO DE MARTINO E SULLA SUA OPERA DI TRADUTTORE

Leonardo De Martino fu uno dei più conosciuti scrittori italo-albanesi, insieme a Pjetër Zarrishin ed a Ndue Bytyqi fu il promotore del sonetto nella letteratura albanese e uno dei traduttori più famosi della poesia dopo gli antichi scrittori come Buzuku e Budi. Durante il suo percorso è stato molto forte il legame con le radici del paese dei suoi antenati. In tutte le circostanze, in ogni individuo e in ogni sua azione trapela il desiderio della libertà.

De Martino nacque nel 1830 nella comunità albanofona di Greci in Campania, ebbe una forte vocazione missionaria, indossò l'abito francescano e studiò presso il Collegio di San Bartolomeo a Capri, svolse la sua missione in Albania a Scutari, nella diocesi di Sapa e nella Malësia per quarant'anni. Diresse il Collegio Francescano di Scutari e istituì in Albania la prima scuola italiana delle suore stimate e delle francescane, sempre più convinto che la rinascita del Paese doveva allargarsi alle classi popolari. In questa impresa ebbe il sostegno dell'allora ministro italiano della Pubblica Istruzione, Francesco Crispi (anche egli di origine italo-albanese). Fu parroco a Troshani in Zadrime e nel 1880 scrisse un appello per la festa dei cristiani albanesi "Arbnorve t'kerscten t'Griscun Festuer". Nel 1881 tornò in Italia. Partecipò alla vita letteraria italiana ed alla discussione e risoluzione dei problemi sociali e politici nazionali

dell'Albania. Il suo pensiero fu sempre originale, coraggioso ed emancipato.

De Martino ricoprì numerose cariche istituzionali: fece parte del Comitato politico albanese delle Calabrie; fu vice-presidente delegato del comitato politico albanese di Napoli; presidente del comitato politico albanese a Corigliano Calabro; rettore del Seminario della Madonna di Valleverde dal 1897 per un anno. Ebbe i titoli onorifici di Conte della Commenda della Corona d'Italia e di Conte di Petrella e Sfetigrado.

Mori a Sarno nel 1923.

L'opera letteraria. La sua opera letteraria è composta da poesie, prose e traduzioni. Tra le sue principali opere troviamo: *San Bartolomeo Apostolo protettore di Greci*, sonetto caudato, Napoli, Tipografia Gargiulo (1865); *Ave Maria*, inno, di cui leggiamo su *Eco di San Francesco d'Assisi*, pp. 305-308; *Il lamento della prigioniera* – “Vaji i Burgosunes” che è la sua prima traduzione, pubblicata con testo a fronte a Trieste, ed è la versione albanese dei *Vespri* di Tommaso Grossi dedicata a Dora D'Istria. Il lavoro fu molto apprezzato dalla poetessa e scrittrice di origini albanesi che si esprime con riconoscimento scrivendo del traduttore: “Fra Leonardo ha pertanto consacrato il suo tempo a <...> tradurre in albanese poesie italiane” (1868)¹; L'inno sacro del Manzoni, il *Natale*, probabilmente questa fu la sua impresa più ardua, la dedicò al suo grande amico Girolamo De Rada, per questo lavoro fu molto stimolato dai Padri Gesuiti. Il Manzoni gli appariva difficile da tradurre (come lui stesso scrisse nel suo libro) “le difficoltà quasi insormontabili della lingua, e l'intima persuasione d'aver troppo corte le ali all'alto volo, mi distolsero sempre dall'alto cimento. Ad avventurarmi senz'altra titubanza nell'audace tentativo, fui indotto dagli incoraggiamenti de' PP: Gesuiti <...>²; Ora pro nobis di Parzanese; Inni di Marinoni, Metastasio; Munnimi i Jesu Krishtiti dalla Passione di Gesù Cristo di Pietro Metastasio in occasione della via crucis (1875); Inno della Madonna del Buon Consiglio di mons. Marinoni dal latino (1878); Il

¹ In *Rivista Europeato* Anno III. Vol. III. Fasc. III. 1 agosto 1872. P. 624.

² Ibid.

leone dell'Albania a Greci, Prato, Tipografia Giacchetti (1882);
"Nata e keshnellavet" — rappresentazione teatrale.

L'autore ebbe un'importanza molto rilevante oltre che una portata innovatrice; egli voleva essere un traduttore perfezionista e libero di esprimere ideali e personalità, il suo impegno politico fu ispirato al dover vedere la sua terra sopraffatta e succube degli interessi degli oppressori, molto evidente anche in alcuni passaggi della sua opera:

*"O Potentissima Nostra Patrona
Cinta di triplice aurea corona,
Vergine bellissima, quel caro seno
di figli ai gemiti non venga meno
Dal giogo barbaro della Turchia
Libera il popolo dell'Albania"*

Il suo impegno poetico mette in evidenza spiritualità, religiosità e pedagogia espresse in maniera genuina e naturale visibile nei versi qui di seguito. Versione originale:

*Moi dalhnūsce udh– kerkùescme
Ci rri nnejun n'at balkue
At far kânghe kac lotùescme
Per gith nadie tui kennue
Me kalzò cka do me than,
Moi dalhnūsce, me zâanin tan'?*¹

Adattamento del testo in albanese standard:

*Moj dallëndyshe Udhë–kërkueshme
Që qëndron ndenjur në atë ballkon
Atë farë këngë kaq e lotueshme
Për gjithë ditë duke kënduar
Më kallzo çfarë do me thënë
Moj dallëndyshe me zërin tënd?*

¹ Trascrizione del testo con alfabeto albanese: Moj dallanushe udh — kërkueshme // Çë rri nnejun n' at ballkon // Ture bër këngë Kaq lotueshme // Për gjithë ditë tue këndue // Më kalzò ç'ka dio me thën // Moi dallanushe me zënin tan?

Versione originale in italiano:

*Rondinella pellegrina
Che ti posi in sul verone
Ricantando ogni mattina
Quella flebile canzone,
che vuoi dirmi in tua favella
Pellegrina rondinella?*

Oppure versione originale in albanese:

*Vetun-ciūcie ne harrim,
e prei fatit tan' lesciūeme,
a thue kee per mue ankim
o veejuscia e vorfenūeme?
Kiāi, se s'kee ma t'mir dermàn,
Kiāi, dalhnusc, me zāanin tan'.¹*

Adattamento del testo originale in albanese standard:

*E vetëm në harresë
E prej fatit tënd e braktisur
A thua ke për mua ankim
Oh vejushja e varfëruar?
Qaj se s'ke më të mirë derman
Qaj dallëndyshe, me zërin tënd.*

Versione originale in italiano:

*Solitaria nell'oblio,
dal tuo sposo abbandonata,
piangi forse al pianto mio,
vedovella sconsolata?
Piangi, piangi in tua favella
Pellegrina rondinella.*

L'originalità di metafore e simboli danno all'argomento vivacità e spontaneità, in molti lavori si evince che lo spirito patriottico e quello religioso sono i suoi punti di forza.

Ernest Koliqi scrisse di De Martino che utilizzò e conservò ovunque, la lingua pura, semplice, armoniosa e imponente, per mez-

¹ Vetëm- çiuçie në hërrin // E prej fatit tan lëshueme // Thue ke për mua ankim // O vëjusha e vorfënueme? // Qan , se s'ke më t' mir derman.

zo di lui per la prima volta nell'opera letteraria fu considerata l'espressione popolare, mise mano a traduzioni difficili di autori italiani molto conosciuti.

Ciò ha dato qualità alla sua poesia ed ha aperto un nuovo orizzonte alla letteratura albanese infatti fu seguito da autori francescani. Nel sonetto da lui scritto e dedicato a Don Anton Sak Bytychi, lui stesso dice che la salvaguardia della lingua è un elemento essenziale per la conservazione della patria¹.

De Martino fu un missionario apostolico e poeta con l'obiettivo di accrescere la rinascita dell'Albania; un italo-albanese in Albania che mise in evidenza un richiamo ai luoghi d'origine e una rivalsa della condizione storica della patria d'adozione profondamente legate tra loro. Il suo impegno fu dedicato a sostenere il popolo albanese al fine di poter riavere una dignità politica, morale e religiosa soffocata dalla dominazione ottomana, come vediamo dalla traduzione degli Inni Sacri di Manzoni:

IL NATALE

*Quel masso che dal vertice
Di lunga erta montana
Abbandonato all'impeto
Di romorosa frana,
per lo scheggiato calle
Precipitando a valle,
Batte sul fondo e sta;
Là dove cade immobile
Giace in sua lenta mole;
Né per mutar di secoli
Fia che riveggia il sole
Della sua cima antica,
Se una virtude amica
In alto noi trarrà*

Kescnelhat (traduzione originale in albanese)

¹ Çfar zâni â kynë qi n'Troshan tuj nisun / U hap në Shkodër, Perzeren e mbrëri / Deri n'Pej t'egër, e në zemër m'hini / Me mekam t'ambël t'fjalve n'kâng ujdusun?!

*Si guur ci à sckep prei kulhmit
Gniai malit nalt me sckrepa
E sctūūn tepòsct dermòria,
E tui platoss nder thepa
Bàn token me sciunglhue,
Vièn vrap tui rrokulhue,
Bièn malit n'fund e rri;¹
Atiè, ku raa, pâluitun
Rri dekun e i rânnuemun;
Per saa mij viett koptissin
Mâ s'munnet me scikjuemun
Vennin kah u daa i skreti,
Pâ i ardh gni nnim prei gneti
Me u gnit prap nalt nuk di.²*

Trascrizione in albanese standard

*Si gur që është shkrepur prej kullmit
Një mali të lartë me shkrepë
Shtunur teposhtë dermorja
E duke platosur ndër thepa
Bën tokën shungullue
vjen me vrap duke rrokulluar
Bjen malit në fund e qëndron.
Atjë, ku ra, i pa levizshëm
Rri në masa e saj vdekur e ngadalë; i rënduar
Për sa shekuj ndryshojnë
Më s'mundet të shikojë
Vendin ka u nda i shkreti
Pa i ardhur një ndihmë prej njejt
Për t'u hipur lart nuk di.*

De Martino trasforma un enunciato nella stessa lingua, vale a dire che traduce in differenti sistemi linguistici. A Scutari lui diventa

¹ Si gur që a shkep prej kullmit / njai malit nalt me shkrepë / E shtun teposht dermorja / E tue platos nër thepa / Ban tokën me shunglue, vjen vrap tui rrokulue / Bien malit n'fund e rri.

² Atiè, ku, ra, pa-lujtun / rri dekun e i ranuemun;/ për sa mi vjet koptisin, Ma s'munet me shikjuemun / venin ka u da i shkreti / pa i ardh një nim prej njeti / me u njet prap nalt nuk di.

esperto di una variante linguistica, diversa dalla sua lingua d'origine arbëreshe, di matrice ghega. La lingua che De Martino usa nelle sue traduzioni è professionale e definita, questa è un'operazione non facile perché in ambito di traduzione nessuno conosce l'effettivo messaggio di un testo dal momento che è l'autore originale che ha l'esatta sfumatura di ciò che scrive, pertanto, le traduzioni sono interpretazioni del traduttore che innerva il testo delle proprie convinzioni e idee. Nei testi tradotti di De Martino è evidente la voglia di rispettabilità politica e morale dell'Albania oppressa.

Per lui tradurre è stato un atto di individualismo che è servito ad aggiornare contenuti profondi, necessari di una divulgazione a favore della loro importanza letteraria e culturale.

Il suo libro, che scaturisce direttamente dalla sua esperienza come traduttore, presenta un lavoro di rielaborazione e riscrittura dalla lingua di partenza a quella di arrivo, questo è il suo pregio. Per lui non si tratta di un mero esercizio di competenza linguistica, ma di una dimensione che dischiude scenari molto più complessi, intimi, etici e civili oltre che religiosi e morali; l'autore per dare senso profondo al suo ruolo e alla sua funzione desidera offrire tutte le sfumature che lo rendono unico, vivo e autentico e per ottenere questo risultato è stato bravo ad apprendere le giuste tecniche, a coglierne lo spirito professionale e soprattutto ad acquisire competenze linguistiche adeguate.

A proposito dell'arte e della poesia egli stesso scrisse: "La poesia e la musica, queste due arti sorelle, ispirate al sentimento della religione cristiana, è con quest'inno che si danno la mano e stringono una santa alleanza, per iniziare una sublime missione in Albania, quella cioè di rinnovare colla loro divina possa, distruggendo ed edificando ad un tempo, i prodigi che narransi operati dal mito di Orfeo colla sua magica lira".¹

Come dice Berisha: De Martino ebbe grande importanza anche per l'uso delle diverse forme poetiche e metriche che inserì nella poesia scritta, che fu supporto nella ricca poesia orale quando innestò le forme della tradizione letteraria italiana o delle altre tradizioni e anche perché fu il primo autore che nel territorio albanese (il primo

¹ L. De Martino, *Harpa arbore*, Oxford University, 1881, Venezia, Oxford.

al di là dell'Adriatico fu Francesco Antonio Santori) scrisse in albanese un pezzo teatrale, tra i quali “Nata e Këshnellave”, che andò in scena a Scutari nel 1880 e che è incluso in questa pubblicazione. Più precisamente, conoscerne la creatività significa riconoscere la tradizione letteraria albanese e il mondo in generale.¹

Il sistema alfabetico di De Martino riproduce tratti della lingua letteraria a base ghega scutarina, con sistema grafemico modellato in gran parte sull'alfabeto italiano. A volte l'influenza dell'italiano, inadeguato a rispecchiare un sistema fonetico più corposo, lo fa incorrere in incongruenze e instabilità.

Qui di seguito gli alfabeti a confronto (si mette in evidenza che l'autore utilizzava le vocali accentate).

De Martino Monastir IPA

a a a	ee e:	ï i	o o o	u u u
aa a:	ê ε~	i j i	oo o o:	uu u:
â ã	ë ë ə	k k k	p p p	û u~
ä a	f f f	c k k	q q c	v v v
b b b	g, gh g g	q k k	r r r	z x dz
z ts	gh gj f	l, ll l l	r, rr rr r	g, gi xh dʒ
c, ci ç fʃ	h h h ʃ	lh ll ł	s s s	ÿ y y
d d d	i i i	m m m	sc, sci sh ʃ	z z z
dh dh ð	ii i:	n n n	t t t	zh zh ʒ
e e e	î i~	gn nj ɲ	th th θ	

L'attività letteraria del nostro autore iniziò traducendo e a volte parafrasando i lirici italiani in lingua albanese, lavorando sulla tecnica poetica e diventando esperto di strutture linguistiche del dialetto ghego dell'albanese, come scrisse Koliqi: “Ai la djalektin arbnesh e zgjodhi djalektin gegë si gjuhë shkrimi”². Come tutti i lavori di traduzione anche l'opera di De Martino rese la poesia più visibile, il compito del traduttore è quello di modificare tutto senza che nulla cambi nel contenuto e ciò è fondamentale per allargare lo spettro di propagazione della poesia albanese.

¹ A. N. Berisha. *Botim me rëndësi të shumëfishtë*. 2004.

² *Ibid.*

Bibliografia

- Berisha Anton Nikë*. Botim me rëndësi të shumëfishtë // *Biblos*. 2004. Anno XI. N 25. F. 64–67.
- Ferrari G.* Storia della letteratura albanese. Vol. I, Adriatica Editrice, Libreria Universitaria s.r.l., Bari 1978.
- Koliqi E.* Saggi di Letteratura Albanese. Vol. V. Firenze: Leo Olschki 1972.
- De Martino L.* L'arpa di un Italo-albanese. Venezia: Tipografia dell'Ancora, 1881.
- De Martino L.* Il leone dell'albanese festeggiato a Greci. Greci 1882.
- De Martini L.*, Harpa arbnore. Poezi / Transkriptimin Anton Nikë Berisha. Shkrimin hyrës Ernest Koliqi. Shpresa, Faik Konica, Prishtinë, 2002.
- Orsogna G.* Un poeta arbëresh poco conosciuto: Padre Leonardo De Martino di Greci <<http://vvvvvv.jemi.it>>
- Orsogna G.* Greci – Katundi Civitas, Memoranda, Storia religiosa, 2015
- Schirò G., jun.* Storia della letteratura albanese. Milano: Nuova Accademia Editrice, 1958.

Emil Lafe
(Tiranë)

VËZHGIME RRETH PASQYRIMIT TË LEKSIKUT TË SHQIPES*

Mësimi i gjuhëve sllave nuk ka pasur traditë në shkollat e Shqipërisë. Deri në vitin 1945 mësoheshin si gjuhë të huaja kryesisht frëngjishtja e italishtja, më pak anglishtja (në shkollat teknike amerikane) dhe gjermanishtja. Pas vitit 1945 u vu si gjuhë e huaj edhe serbokroatishtja dhe me këtë rast u hartua edhe një fjalor serbokroatisht-shqip¹. Por pas verës së vitit 1948, kur Partia Komuniste e Jugosllavisë u përjashtua nga Informbyroja dhe marrëdhëniet e Shqipërisë me Jugosllavinë u ndërpre në të gjitha fushat, mësimi i gjuhës ruse mori përparësi dhe u shtri në të gjitha shkollat e mesme të vendit. Më 1947 në Institutin e Lartë Pedagogjik (dyvjeçar) të Tiranës u hap dega e gjuhës ruse për të përgatitur mësuesit e parë të kësaj gjuhe për shkollat e mesme të Shqipërisë (në atë kohë mësimi i gjuhës së huaj fillonte në vitin e parë të shkollës së mesme, pas shkollës 7-vjeçare)². Më 1951 Instituti Pedagogjik dyvjeçar u kthye

*Në *Fjalorin* shqip-rusisht (Moskë, 1951), në *Fjalorin* rusisht-shqip (Moskë, 1954) dhe në *Fjalorin* shpjegues të gjuhës shqipe (Tiranë, 1954).

¹ *Fjalor* serbokroatisht-shqip... Tiranë, 1947. Ky është fjalori i parë i hartuar në Shqipëri pas luftës.

² 70-vjetori i mësimit të gjuhës ruse në Shqipëri u shënuar me veprimtari të ndryshme kulturore dhe me një mbledhje jubilarë në Fakultetin e Gjuhëve të Huja në datat 21, 22 dhe 23 nëntor 2017. Për gjendjen e sotme të mësimit

në 4-vjeçar dhe dega e gjuhës ruse u zgjerua e u përforcua vit pas viti edhe me pedagogë rusë dhe pedagogë shqiptarë, që ishin diplomuar kryesisht në Universitetin “Lomonosov” dhe në shkolla të larta të Moskës. U ndie menjëherë mungesa e plotë e fjalorëve rusisht-shqip e shqip-rusisht. Shumë shqiptarë e mësuan gjuhën ruse në ato vite nëpërmjet frëngjishtes me librin e mirënjohur të Nina Potapovës “Le russe”¹, dhe me fjalorë rusisht-frëngjisht, rusisht-italisht e anasjelltas.

Fjalori i parë shqip-rusisht u botua më 1950 në Moskë². Pas një viti ky fjalor u ribotua i zgjeruar (më tej FShR)³. Fjalori i parë rusisht-shqip u botua më 1954 (më tej FRSh)⁴. Ndryshe nga dy fjalorët shqip-rusisht, që ishin hartuar në Moskë, fjalori rusisht-shqip u hartua në Institutin e Shkencave në Tiranë nga Sejfulla Malëshova⁵ dhe Pashko Geci, por emrat e tyre nuk janë shënuar. Shtëpia botuese e fjalorëve në Moskë ngarkoi Androkli Kostallarit si redaktor të fjalorit, duke e shënuar emrin e tij, prandaj ky fjalor është njohur edhe si “fjalori i Kostallarit”. Për fat të keq nuk jam kujdesur në kohën e duhur për të mësuar kush e përpiloi fjalësin rusisht të këtij fjalori dhe ndonjë hollësi tjetër. Por kam dëgjuar se, kur arriti dorësh-

të gjuhës ruse në Shqipëri shih në këtë vëllim artikullin A. Джелили, О. Зото “Положение русского языка в Албании”.

¹ Ky libër i përshtatur për nxënësit shqiptarë u përdor gjatë viteve ’50 në shkollat e Shqipërisë.

² *Fjalor* i shkurtër shqip-rusisht... Moskë, 1950 (464 fake).

³ *Fjalor* i shkurtër shqip-rusisht... Moskë, 1951 (547 fake).

⁴ *Fjalor* rusisht-shqip... 1954 (25.000 fjalë).

⁵ Sejfulla Malëshova (1900-1971) kishte qëndruar në Bashkimin Sovjetik në vitet 1925–1939 si emigrant politik dhe kishte kryer atje studime të larta për shkenca politike e filozofi. Më 1943 u kthye në Shqipëri nga mërgimi në Francë, u kooptua në Komitetin Qendror të Partisë Komuniste dhe u zgjodh anëtar i Byrosë Politike. Menjëherë pas çlirimit ka qenë ministër i Kulturës dhe i Arsimit. Në shkurt 1946 u përjashtua nga Byroja Politike dhe Komiteti Qendror i Partisë Komuniste. Në vitet 1947–1952 punoi në Institutin e Shkencave; më pas u internua në Fier dhe iu hoq e drejta e botimit. (Shih: *Fjalor enciklopedik shqiptar*, 2, f. 1605 v.); Pashko Geci (1903–1982), filolog klasik, leksikograf. Kishte kryer studimet e larta në Universitetin e Beogradit. M. Domi shkruan për të se qe bashkautor kryesor i *Fjalorit rusisht-shqip* prej 25.000 fjalësh, botuar nga Instituti i Shkencave më 1954.” (*Studime filologjike* 1982. N 3. F. 291).

krimi i fjalorit në shtëpinë botuese të Moskës, leksikografët e atjeshëm vunë re mjaft të meta, prandaj u pa e nevojshme që lënda e tij t'i nënshtrohej një redaktimi të kujdesshëm. Personi më i përshtatshëm për këtë ishte Androkli Kostallari (atëherë në vitet e fundit të studimeve në Universitetin “Lomonosov”), tashmë i njohur për Shtëpinë botuese shtetërore të fjalorëve të huaj dhe nacionalë nga bashkëpunimi i tij në ripunimin dhe redaktimin e fjalorit shqip–rusisht (botimi i vitit 1951).

Po më 1954 u botua në Tiranë fjalori i parë shpjegues shqip–shqip: *Fjalor i gjuhës shqipe. E punoi një komision i përbërë nga K. Cipo (kryetar), E. Çabej, M. Domi, A. Krajni, O. Myderrizi*. Instituti i Shkencaveve Sekcioni i gjuhës e i letërsisë. Tiranë, 1954, 648 f.¹ (më tej: FGjSh). Hartimi i këtij fjalori (me rreth 25.000 fjalë), si edhe i gramatikës së gjuhës shqipe², iu caktua si detyrë Institutit të Shkencave, që ishte themeluar më 1948 në Tiranë. Burimet e këtij fjalori janë gjithë fjalorët e mëparshëm dygjuhësh të shqipes³, dy fjalorë krahinorë të botuar në vitin 1941⁴, glosarë dialektorë të botuar në revista të ndryshme ose të mbetur në dorëshkrim, duke u plotësuar

¹ Si fjalor i parë shpjegues i gjuhës shqipe mbahet fjalori i Konstandin Kristoforidhit (1827–1895) i botuar në Athinë më 1904 me titullin *Λεξικόν της αλβανικής γλώσσης...* 1904. – 502 f. Në këtë fjalor, për të cilin ka një literaturë mjaft të pasur, shpjegimet e fjalëve shqipe janë formuluar greqisht, si një gjuhë mjaft e njohur atëherë nga një shumicë shqiptarësh që kishin ndjekur shkollën në gjuhën greke. Fjalori i dytë shpjegues është *Fjalor i Ri i Shqipërisë Perbëam prëie Shocniët t' Bashkimit*, botuar në Shkodër më 1908 (538 f.), i njohur përgjithësisht si *Fjalori i “Bashkimit”*; këtu shpjegimet e fjalëve shqipe janë dhënë nëpërmjet italishtes, gjuhë e mjaft njohur atëherë sidomos në mjediset katolike të Shqipërisë së Veriut.

² Gramatika u hartua nga Kostaq Cipo: pjesa e parë që përfshinte fonetikën dhe morfologjinë u botua më 1949; pjesa e dytë “Sintaksa” më 1952. Deri atëherë në Shqipëri ishin botuar vetëm gramatika shkollore të gjuhës shqipe.

³ Komisioni nuk e ka pasur në duar veprën e Stuart E. Mann-it *A Historical Albanian-English Dictionary* (London, 1948, 601 f.), deri në atë kohë fjalori më i pasur shqip – gjuhë e huaj.

⁴ Është fjala për: Nikollë Gazulli. *Fjalorth i ri (Fjalë të rralla të mbledhuna në Veri të Shqipërisë)*. Tiranë, 1941 (528 f.); Pano Tase. *Fjalorth i ri (Fjalë të rralla të mbledhuna në Jug të Shqipërisë)*. Tiranë, 1941 (214 f.).

këto me fjalë të njohura ose të mbledhura nga vetë anëtarët e komisionit hartues. Puna për fjalorin nisi më 1948 dhe në fund të vitit 1951 hartimi i fjalorit kishte përfunduar. Në janar 1952 kryetari i komisionit hartues, Kostaq Cipo, u nda nga jeta në moshën 60-vjeçare dhe Instituti caktoi Mahir Domin për ta redaktuar, plotësuar dhe përgatitur për botim lëndën e fjalorit.

Lidhur me fjalësin e FGjSh (1954), duhet pasur parasysh se vetë autorët kanë bërë me vetëdije disa kufizime “për të mos rritur shumë vëllimin e fjalorit”¹. Kështu janë lënë jashtë “disa kategori fjalësh të prejardhura që kuptohen lehtë e s’kanë një përdorim aq të gjerë e të qëndrueshëm”, ndër të cilat edhe shumë emra prejfoljorë me prapashtesat **-im** dhe **-je** (si *dëshirim, dramatizim, lajkatim, mbiçmim, mbirje, mbizotërim, mënjanim, nënçmim, pickim* etj.; *dredhje, kapje, mbështetje, neveritje, thënie* etj.), po ashtu mbiemrat prejpjesorë si: *i djegur, i përkëdhelur, i pastruar, i shturur, i zhdukur* etj. (shih: Shënime mbi përdorimin e fjalorit, f. V). Por përveç këtyre autorët e fjalorit janë treguar të kursyer edhe në përfshirjen e mbiemrave prejfoljorë me prapashtesën **-shëm**, duke lënë jashtë fjalë të tilla si p.sh.: *i banueshëm, i dënueshëm, i justifikueshëm, i (pa)llogaritshëm, i ndashëm, i nëpërdukhëm, i parashikueshëm, i punueshëm* etj.; po ashtu dhe në përfshirjen e mbiemrave dhe emrave prejfoljorë me prapashtesën **-s**, p.sh.: *çrregullues, përforcues, sundues, shpues, zmadhues, zvogëlues* etj. – shumica e këtyre fjalëve gjenden te FShR (1951) dhe FRSh (1954).

Në këtë pasqyrim të metë të leksikut aktiv të shqipes së kohës në FGjSh (1954)², krahas kriterëve kufizuesë të zbatuara nga komisioni për përfshirjen e disa kategorive të fjalëve të prejardhura (siç u përmend më lart), ka ndikuar sidomos edhe mungesa e një kartoteke të leksikut, ku të pasqyroheshin në masën duhur edhe fjalët e reja të leksikut shoqëror-politik e teknik-shkencor që hynë në përdorim ose

¹ Në të njëjtën mënyrë, dhe për po atë arsye, është vepruar edhe në “Fjalorin rusisht-shqip” (1954), ku p.sh. në shumë raste pranë mbiemrave si *закономерный, прозрачный* etj., nuk janë shënuar emrat abstraktë përkatës.

² Kjo është vënë në dukje që pas botimit të fjalorit sidomos nga Androkli Kostallari (*Buletin për shkencat shoqërore*, 9/1955, nr. 4, f. 17-55) dhe Filip E. Ndocaj (*Buletin i Universitetit Shtetëror të Tiranës*, 12/1958, nr. 2, f. 159–195; 15/1961, nr. 1, f. 201–228; nr. 2, f. 218–242).

u gjallëruan sidomos në periudhën e pasluftës. Në këto rrethana autorët janë mbështetur në fjalorët e mëparshëm dhe në njohjen e tyre për leksikun e shqipes. Me sa duket, edhe për shkak të moshës (O. Myderrizi 1891, K. Cipo 1892, Anton Krajni 1897, E. Çabej 1908) dhe të interesave të tyre shkencorë në drejtime të tjera, anëtarët e komisionit hartues të FGjSh (1954) nuk i kishin ndjekur nga afër zhvillimet e reja në fushën e leksikut¹. Kryetari i komisionit hartues K. Cipo ishte ndarë nga jeta në janar 1952 dhe nuk arriti të merrej me redaktimin e fjalorit për shkak të gjendjes së rënduar shëndetësore. M. Domi (1915) u përfshi në komision pas vdekjes së K. Cipos, pasi fjalori kishte përfunduar së hartuari, dhe bëri redaktimin tij të përgjithshëm për shtyp, si dhe shtoi shumë fjalë të nevojshme.

Është me interes për leksikografinë dhe leksikologjinë e gjuhës shqipe që të krahasohet leksiku shqip i tre fjalorëve të sipërpërmendur. Natyrisht duhet mbajtur parasysh veçantia e tyre. Dihet se fjalori shpjegues i një gjuhe përmban një numër të konsiderueshëm fjalësh, që shënojnë dukuri e realie karakteristike për popullin përkatës dhe që zakonisht nuk dalin në fjalorët që nisen nga një gjuhë e huaj. Për shembull, në FShR (1951) vërtet janë shpjeguar në njëfarë mënyre për rusishtfolësit fjalë si *manar*, *milor*, *ogiq*, *sheleg* etj. (përkatësisht: *ручной ягненок*, *ярка*, *вожак в стаде*, *ягненок*), por këto fjalë te pjesa shqipe e fjalorit rusisht-shqip (1954) nuk dalin. Pra, gjuha e parë e një fjalori dygjuhësh përmban një numër jo të vogël fjalësh karakteristike për kulturën dhe mënyrën e jetesës të popullit përkatës². Sidoqoftë nëse krahasohet fjalësi shqip i fjalorëve të sipërpërmendur shqip-rusisht e rusisht-shqip me fjalësin e FGjSh (1954), mund të vërejmë cila është pjesa e përbashkët dhe cilat fjalë shqipe të fjalorëve dygjuhësh me rusishten mungojnë te fjalori shpjegues³. Këtë temë studimi e kisha diskutuar me kolegën e

¹ Duket se hartuesit janë udhëhequr edhe nga kriteri akademik se një fjalë, për t'u përfshirë në fjalor, duhet të ketë njëfarë moshe përdorimi në gjuhë. Atëherë mendohej se një botim i dytë i plotësuar e i përmirësuar do të ishte i afërt.

² Këtu hyjnë edhe shumë emërtime të llojeve të veshjeve popullore e të pjesëve të tyre. të gatesave tradicionale, të orendive të shtëpisë etj.

³ Kryesisht për arsytet që shpjeguam më lart, nuk na duket se është me interes të nxirren fjalët shqipe të fjalorit shpjegues (1954), që nuk gjenden te

paharruar Albina H. Girfanova, duke ia propozuar si temë diplome për studentët e saj. Ndërkaq kisha nisur edhe vetë të hulumtoja fjalorët dhe të nxirrja ndonjë material për t'u bindur në dobinë e një punimi të plotë e shterues. Në vijim do të paraqes disa vëzhgime e shënime të shkurtra për temën në fjalë, duke shpresuar se në këtë mënyrë do të tërheq vëmendjen e studiuesve më të rinj për të bërë një vjelje të plotë të fjalësit shqip në fjalorët shqip–rusisht (1951) dhe rusisht-shqip (1954). Mbi këtë lëndë mund të hartohet një punim me vlerë lidhur me pasurimin e leksikut të shqipes në mesin e shek. XX, për të cilin kishte folur që në atë kohë edhe albanologu gjerman Maximilian Lambertz, duke vërejtur se si në pikëpamje leksikore, ashtu edhe në pikëpamje stilistike, shqipja ka bërë në këtë shekull një ndryshim aq të vrullshëm, që nuk e njeh asnjë nga gjuhët e tjera: jo vetëm u nxorën jashtë fjalët e huaja, por vërshuan në gjuhën letrare një mori fjalësh nga dialektet e nga gjuha popullore¹.

Së pari, po rreshtoj më poshtë alfabetikisht një varg fjalësh që janë përfshirë në FShR (1951) dhe FRSh (1954), por nuk i gjejmë të FGjSh (1954): *aciditet, aderim, admiraliat, adresoj, adresuar (i, e), aeroplanmbartëse, afirmoj, afirmohet, afirmuar (i, e), afresk, agrume, aksionar, aktlindje, akuzuar (i, e), alternativisht, altoparlant, allishverish, ambientohem, ambientuar (i, e), amendament, amshuar (i, e), anadollak, anësisht, anshëm (i), angazhim, anonimi, –a, antik, antikuar, antropologji, antropologjik, aparaturë, apelim, arixhi, arrogancë, ashpërsisht, automatikisht, autostradë, avion, avullim, avulluar (i, e), avullueshëm (i), azbest, azerbajxhanas, bocë (e shtypit), breshëri, domosdoshmëri, farkëtari, fletanketë, ftuar (i, e), grevëthyes, gjallërim, gjallërisht, gjallëroj, krijimtari, kryefamiljar, kryekomandant, kryemjek, kryemyfti, kryeqendër, kundërligjshëm (i), lagështi, lakuriqësi, largpamje, lartësim, letërshpërndarës, lëngëzohet, lëngëzim (si terma të fizikës), lëvizshëm (i), ligjërisht, lundërthyerje, majmëri, mbizotërim, mendjelehtësi, mendjemadhësi, mendjemprehtë, mendjemprehtësi, mendjendryshkur, mendjengushtë, ndershmëri, pabukshëm (i), paepshëm (i), pafjetur (i), pafrikshëm (i), paketim, paketoj, pakë-*

fjalorët dygjuhësh me rusishten.

¹ *Die Albaner, ihre Sprache und ihre Kultur // Blick nach Osten*, Januar–Juni 1949, 1/2 Heft, f. 3–21.

naqshëm (i), palaçollëk, pamatshëm (i), pandërgjegjshmëri, pandryshueshmëri, pangjarë (i), papajtueshmëri, paparë (i), papjekuri, paqëlluar (i), paradhomë, parakohshëm (i), paramendoj, paramenduar (i), parashtrim, pardesy, parfum, parfumeri, partishmëri, pasionohem, i pasjellshëm, pasthënie, i pashëndetshëm, pashmangësi, patinator, pathyeshmëri, pazgjidhshmëri, përbindshëm (i), përfundimisht, përgjumje, përjashtuar (i), përkatësi, përkatësisht, përvetues, plehërishtë, plugim, plugoj, prashitje, punueshëm (i), qytetarësi, rilindas, sesion, skllavopronar, sugjestion, shirje, shpirtmadhësi, shumëvjeçar, tëharrje, tundshme (e) (pasuri), urdhër (si dekoratë), vetëqeverisje, volejboll, volejbollist, xhenier, zbardhëllim, zbehtësi, zemërngirë, zëvendësueshëm (i), zemërgjerësi e mjaft të tjera si këto. Siç shihet, ndër to ka fjalë të parme, të prejardhura dhe kompozita, fjalë shqipe dhe të huazuara. Ato janë mjaft të larmishme edhe nga pikëpamja e fushave tematike. Për këdo që merret sot pak a shumë me gjuhën shqipe, mund të duket pak si e papritur që fjalë të tilla si të mësipërmet, aq të rëndomta në ditët tona, nuk kanë qenë të regjistruara në fjalorët e botuar në mesin e shekullit të kaluar.

Është me interes të shënojmë se një pjesë nga fjalët e mësipërme kanë qenë përdorur edhe para luftës (disa me variante drejtshkrimore), siç e dëshmon fjalori historik i S. E. Mann-it¹, dhe pikërisht: *dëmtonjës, endje, ëmbëlsirë, farkëtari, kaltërsi, kryekomandant, kryevend, mendjemprehtë, i pafjetur, i pafrikshëm, i përbindshëm, përfundimisht, plehërishtë, prashitje, qytetarësi, shirje, shpirtmadhësi, zemërgjerësi*. Në çerdhet e fjalëve të FGjSh mungojnë edhe një numër emërtime të pathjeshta (emërtime togfjalësha), si *aeroplan gjuajtës, arsim i lartë, arte figurative, bar i keq, fletë lavdërimi, forca prodhuese, fuqi punëtore, kopsht fëmijësh, makinë korrëse, makinë mbjellëse, pakica kombëtare* etj., të cilat gjenden në fjalorët e shqipes me rusishten.

Një tjetër pikë që bie në sy në përqasjen e fjalësit të dy fjalorëve shqip–rusisht e rusisht–shqip me FGjSh (1954) është edhe sasia e huazimeve moderne a të reja nga gjuhët perëndimore. Kam

¹ Stuart E. Mann: *A Historical Albanian-English Dictionary...* London, 1948 (601 f.). Ky fjalor nuk ka qenë në duart e hartuesve të “Fjalorit të gjuhës shqipe” (1954).

vjelë për këtë qëllim të FRSh (1954) shkronjat *A* dhe *B* si për të marrë një kampion. Te shkronja *A* nga 299 fjalë të huaja që ka FRSh, 192 dalin edhe te FGjSh (ose 64%), kurse te shkronja *B* nga 133 fjalë, dalin të përbashkëta 79 (ose 59%). Rusishtja, si gjuhë letrare më e vjetër dhe me lidhje më të shumanshme me gjuhët perëndimore neolatine e gjermanike, ka edhe më shumë fjalë të huaja se shqipja, siç e dëshmon edhe fjalori i posaçëm i fjalëve të huaja të saj¹. Ndërkaq për jo pak nga këto fjalë, shqipja ka fjalët e veta ose huazime prej gjuhësh të tjera, p.sh. *абзац* (kryeradhë, paragraf), *азарт* (vrull, pasion; kumar), *аккомпанировать* (shoqëroj), *акушерка* (mamí), *акцент* (theks), *алея* (shëtitore; rrugë parku a kopshti), *амуниция* (pajime), *аренда*, *арендатор* (qira, qiramarrës) etj. Por një varg fjalësh të huaja të atij fjalori dhe që mungojnë te FGjSh (1954), sot janë bërë të zakonshme në gjuhën shqipe, p.sh.: *abort*, *autograf*, *automat*, *autoportret*, *agrikulturë*, *amnistoj*, *antisemit*, *antisemitizëm*, *atavik*, *atribut*, *aferë*, *afekt*, *afeksion*, *bagazh*, *bambu*, *banalitet*, *banderolë*, *banditizëm*, *banket*, *basoreliev*, *beretë*, *betonj*, *binokël*, *bord*, *buqetë*, *bukinist*, *buldozer*, *bulldog*, *butafori*. Këtu nuk kam për qëllim të diskutoj nëse këto fjalë nga shkronjat *A* dhe *B* duheshin përfshirë apo jo në atë fjalor.

Duke u rikthyer te ideja nxitëse e këtij shkrimi, mendoj se për leksikun e shqipes në mesin e shek. XX në Republikën Popullore të Shqipërisë² mund të gjykohet drejt vetëm duke pasur parasysh krahas

¹ *Словарь иностранных слов (Fjalor i fjalëve të huaja)* i gjuhës ruse i vitit 1964 përmban 23 mijë fjalë.

² Pas Luftës së Dytë Botërore filloi të lëvrohej gjuha shqipe edhe në Republikën Federative Socialiste të Jugosllavisë, ku popullsia shqiptare ishte afërsisht e barabartë me atë të shtetit shqiptar. Më 1950 u botua atje *Rečnik srpskoga ili hrvatskoga i arbanaskoga jezika. Fjalor i gjuhës serbishte ose kroatishte dhe i shqipes. I. A-O.* (Izdavački zavod Jugoslavenske akademije, Zagreb, 1950, 672 f.) nga Henrik Barić dhe më 1953 *Rečnik srpskohrvatsko-albanski. Fjaluer serbokroatisht-shqip.* (Shtëpia botuese “Mustafa Bakija”. Prishtinë, 1953, 757 f.) nga Sokol Dobrosi. Për ta janë botuar një numër recensionesh, por, me sa jemi në dijeni, nuk është ndërmarrë ndonjë përqasje e fjalësit shqip të tyre me FGjSh (1954). Të kihet parasysh se në kushtet e mungesës së plotë të marrëdhënieve ndërmjet Shqipërisë dhe Jugosllavisë pas vitit 1948, autorët e këtyre fjalorëve nuk kanë pasur ndonjë lidhje me Institutin e Shkencave në

“Fjalorit të gjuhës shqipe” edhe dy fjalorët shqip–rusisht e rusisht–shqip. Prandaj e quaj si një detyrë të përbashkët të albanistëve rusë e shqiptarë që të vjelin plotësisht fjalësin shqip në dy fjalorët e sipërpërmendur të shqipes me rusishten. Siç e kam përmendur edhe në një rast tjetër¹, marrëdhëniet e dikurshme intensive ndërmjet Bashkimit Sovjetik dhe Shqipërisë në të gjitha fushat e jetës, veçanërisht përkthimi i literaturës politike e tekniko–shkencore nga rusishtja, patën ndikim të ndjeshëm edhe në pasurimin e leksikut të shqipes nëpërmjet kalkeve (huazimeve strukturore) dhe në gjallërimin e disa klasave të fjalëformimit, sidomos të tipave të ndryshëm të kompozitave (si *fjalëformim*, *kuptimdallues*, *mineralmbajtës*, *naftëmbajtës*, *shumëkatësh*, *togfjalësh*, *ujëmbledhës*, *vendburim*, *vetëgjyqësi* etj.), të mbiemrave me parashtesën *jo-* (*jobujqësor*, *jodemokratik*, *jopjellor*, *joprodhues*), dhe me prapashtesat *-or* (*botëkuptimor*, *kërkimor*, *klasor*, *qymyror*, *sistemor* etj.) e *-shëm* (*i ideshëm*, *i partishëm* etj.), si edhe të emrave abstraktë me prapashtesën e përbërë *-shmëri* (si: *partishmëri*, *ideshmëri*, *pjellshmëri*, *pazgjydhshmëri* etj.), që u përgjigjen emrave të rusishtes me prapashtesën *-ость*. Në FGjSh (1954) ky tip është ende i varfër (gjejmë *ndershmeni*, *paprekshmeni* me prapashtesën në trajtën e gegërishtes), ndërsa në fjalorin rusisht-shqip (1954) shfaqet së pari fjala *partishmëri* te rus. *партийность*. Ky tip ka marrë zhvillim të madh dhe shqipja mund t’u përgjigjet me formime të tilla të gjitha fjalëve me prapashtesën *-ость* të rusishtes. Kështu, në fjalorët e sotshëm shpjegues të shqipes gjejmë gjithsej 158 emra në këtë klasë fjalëformuese².

Tiranë dhe fjalorët e tyre nuk kanë qenë në duart e hartuesve të FGjSh (1954).

¹ Развитие книжной лексики албанского языка во второй половине XX в. (Влияние русского языка). - në: *Studia linguistica et balcanica. Памяти Агни Васьильевну Десницкой (1912–1992)*. Отв. ред. Н. Н. Казанский. Санкт-Петербург: Наука, 2001, f. 346–352.

² Në “Fjalorin e gjuhës së sotme shqipe” (1980) gjenden 131 emra të tillë: *afrueshmëri*, *amshueshmëri*, *anshmëri*, *ardhshmëri*, *avullueshmëri*, *besueshmëri*, *bymyeshmëri*, *çashmëri*, *dallueshmëri*, *depërtueshmëri*, *devotshmëri*, *dëgjueshmëri*, *djegshmëri*, *dobishmëri*, *domosdoshmëri*, *dukshmëri*, *padukshmëri*, *durueshmëri*, *dyanshmëri*, *dykuptimshmëri*, *dyllojshmëri*, *gabueshmëri*, *gatishmëri*, *gjithanshmëri*, *gjithëfuqishmëri*, *hershëmëri*, *idesh-*

Në përfundim të këtij kontributi modest në kujtim të koleges së vyer e të paharruar Albina H. Girfanova, dëshiroj të përmend edhe një herë se ndikimi i gjuhës ruse në formimin e terminologjisë tekniko-shkencore dhe të leksikut dituror të shqipes në përgjithësi mbetet një fushë studimi tërheqëse dhe me lidhje të drejtpërdrejta për pasurimin e fjalorëve të sotshëm rusisht-shqip e shqip-rusisht.

mëri, kalueshmëri, kripshmëri, lakueshmëri, lejueshmëri, leverdishmëri, lëvizshmëri, ligjshmëri, lindshmëri, lirshmëri, llojshmëri, natyrshmëri, ndashmëri, ndershmëri, ndërgjegjshmëri, ndërrueshmëri, ndjeshmëri, ngacmueshmëri, ngadalshmëri, ngjashmëri, ngjeshmëri, ngjitshmëri, njëanshmëri, njëkohshmëri, njëllojshmëri, njënjëshmëri, njësojshmëri, njëtrajtshmëri, njëvlershëmëri, paanshmëri, padhunueshmëri, pagabueshmëri, pajtueshmëri, paleverdishmëri, palëvizshmëri, paligjshmëri, pamjaftueshmëri, pandashmëri, pandershmëri, pandërgjegjshmëri, pandjeshmëri, pandryshueshmëri, pangjashmëri, papajtueshmëri, papërcaktueshmëri, papërkulshmëri, papërshkueshmëri, papërshtatshmëri, papjesëtueshmëri, paprekshmëri, paqëndrueshmëri, partishmëri, parrezikshmëri, pashmangshmëri, patejdukshmëri, patretshmëri, pathyeshmëri, pavdekshmëri, pavijueshmëri, pavlefshmëri, pazgjidhshmëri, pezmatueshmëri, përcaktueshmëri, përcjellshmëri, përcueshmëri, përditshmëri, përgjeshmëri, përkohshmëri, përkulshmëri, përngjashmëri, përpjesëtueshmëri, përqendrueshmëri, përshekueshmëri, përshtatshmëri, përthyeshmëri, pjellshmëri, pjesëtueshmëri, plotfuqishmëri, preksshmëri, pritshmëri, prodhueshmëri, provueshmëri, qëndrueshmëri, rregullshmëri, rrezikshmëri, rrjedhshmëri, skajshmëri, shkrishmëri, shumanshmëri, shumëllojshmëri, shumëtrajtshmëri, tejdukshmëri, tejpashmëri, tejpërcjellshmëri, tkurrshmëri, trashëgueshmëri, tretshmëri, thithshmëri, thyeshmëri, vazhdueshmëri, vdekshmëri, vijueshmëri, vlefshmëri, yndyrshmëri, zbërthyeshmëri. Në “Fjalorin e gjuhës shqipe” (2006) gjejmë edhe 27 emra të tjerë të këtij tipi: asnjanshmëri, barasvlershmëri, cenueshmëri, epshmëri, farkëtueshmëri, frytshmëri, kuptueshmëri, kushetetutshmëri, lundrueshmëri, lyrshmëri, llojllojshmëri, manovrueshmëri, ndër këmbyeshmëri, ndryshueshmëri, njëzëshmëri, pabesueshmëri, padukshmëri, pakrijueshmëri, palëkundshmëri, papërgjegjshmëri, sëmundshmëri, shtrishmëri, veçueshmëri, virtytshmëri, vonshmëri, zbatueshmëri, zbulueshmëri. Ndërkaq të ky fjalor nga lista e mësipërme e “Fjalorit të gjuhës së sotme shqipe” (1980), nuk janë përfshirë emrat çashmëri, pezmatueshmëri, tejpashmëri, tejpërcjellshmëri, tkurrshmëri. Kjo tregon se një pjesë e fjalëve të kësaj klase, kryesisht terma tekniko-shkencorë, ende nuk ka zënë vend të qëndrueshëm.

Bibliografia

- Fjalor* i gjuhës shqipe / E punoi një komision i përbërë nga K. Cipo (kryetar), E. Çabej, M. Domi, A. Krajni, O. Myderrizi. Tiranë, 1954 (Instituti i Shkencaveve Sekcioni i gjuhës e i letërsisë).
- Fjalor* i shkurtër shqip-rusish – Албанско-русский словарь / Përpiluar nga R. Koçi dhe Dh. Skendi. M.: Гос. изд-во иностранных и национальных словарей, 1950.
- Fjalor* i shkurtër shqip-rusisht – Албанско-русский словарь / Përpiluar nga R. Koçi, A. Kostallari dhe Dh. Skendi. Botim i dytë, ripunuar e plotësuar nën drejtimin e A. Kostallari. M.: Гос. изд-во иностранных и национальных словарей, 1951.
- Fjalor* rusisht-shqip – Русско-албанский словарь / Punuar nga Komisioni i fjalorit rusisht-shqip i Seksionit të gjuhës dhe letërsisë; Redaktor A. Kostallari. M.: Гос. изд-во иностранных и национальных словарей, 1954. (Instituti i Shkencaveve i R.P. të Shqipërisë)
- Fjalor* serbokroatisht-shqip. Srpskohrvatsko-albanski rečnik / Komisioni redaktonjës: V. Dančetović, Aleksandër Xhuvani, Kostaq Cipo, Eqrem Çabej. Tiranë, 1947 (Instituti i Studimeve).
- Fjaluer* i Rii i Sheçpës / Perbâam prëie Shocniët t’ Bashkimit. Shkodër, 1908.
- Gazulli N. Fjalorth i ri* (Fjalë të rralla të mbledhuna në Veri të Shqipnis). Tiranë, 1941.
- Mann S. E.* A Historical Albanian-English Dictionary. London: Longmans, Green and Co. LTD, 1948.
- Tase P.* Fjalorth i ri (Fjalë të rralla të mbledhuna në Jug të Shqipnis). Tiranë, 1941.
- Λεξικόν της αλβανικής γλώσσας / υπό Κωνσταντίνου Χριστοφορίδου.* Ev Athínaς: Τύποις Π. Λ. Σακελλαρίου, 1904.

Эмиль Лафе (Тирана)

**Vëzhgime rreth pasqyrimit të leksikut të shqipes
në Fjalorin shqip-rusisht (Moskë, 1951), në Fjalorin rusisht-
shqip**

(Moskë, 1954) dhe në Fjalorin shpjegues të gjuhës shqipe (Tiranë, 1954)

Autori i këtij artikulli në kujtim të koleges së paharruar Albina H. Girfanova, me të cilën e ka diskutuar këtë temë, ka synuar të tërheqë vëmendjen e albanistëve rusë e shqiptarë për hulumtimin e pasurisë leksikore të shqipes në dy fjalorë të botuar në Moskë: *Fjalor i shkurtër*

shqip-rusisht / Албанско-русский словарь. Përpiluar nga R. Koçi, A. Kostallari dhe Dh. Skendi. Botim i dytë, ripunuar e plotësuar nën drejtimin e A. Kostallari. (Shtëpia botonjëse shtetërore e fjalorëve të huaj dhe nacionalë. Moskë, 1951, 547 f.) dhe *Fjalor rusisht-shqip. Punuar nga komisioni i fjalorit rusisht-shqip i Seksionit të gjuhës dhe letërsisë. Русско-албанский словарь*. Составлен комиссией русско-албанского словаря при отделении языка и литературы. 25.000 слов. Редактор А. Kostallari. Instituti i Shkencave të R.P. të Shqipërisë/ Институт Наук Народной Республики Албании. (Shtëpia botonjëse shtetërore e fjalorëve të huaj dhe nacionalë / Государственное издательство иностранных и национальных словарей. М., 1954. 636 с.). Ai ka vënë re se dy fjalorët e sipërpërmendur përmbajnë një numër të konsiderueshëm fjalësh që nuk gjenden te *Fjalor i gjuhës shqipe* i botuar nga Instituti i Shkencave në Tiranë më 1954, si i pari fjalor shpjegues shqip-shqip. Për këtë në artikull janë sjellë e janë komentuar edhe një varg shembujsh nga disa shkronja të fjalorëve, duke vënë në dukje edhe ndikimin e gjuhës ruse në pasurimin e leksikut terminologjik e shoqëror-politik të gjuhës shqipe kryesisht nëpërmjet kalkeve, që kanë sjellë gjallërimin e disa tipave produktivë të fjalëformimit të shqipes. Vjelja e plotë e fjalësit shqip që përmbajnë fjalorët shqip-rusisht e rusisht-shqip dhe ballafaqimi me *Fjalorin e gjuhës shqipe* (1954) do ta ndriçojë më mirë procesin e pasurimit të leksikut të shqipes në mesin e shek. XX.

Эмиль Ляфе (Тирана)

**Отражение албанской лексики
в «Албанско-русском словаре» (М., 1951), в «Русско-албанском
словаре» (М., 1954) и в «Толковом словаре
албанского языка» (Тирана, 1954)**

Автор кратко излагает историю создания названных словарей. В силу ограничения объема «Толкового словаря» (1954) авторы исключили из словника: отглагольные существительные с суффиксами -im и -je (dëshirim, dredhje), отпричастные прилагательные (i djegur), отглагольные прилагательные с суффиксом -shëm (i banueshëm), отглагольные прилагательные и существительные с суффиксом -s (përforcues). Большинство подобных слов вошло в «Албанско-русский» (1951) и «Русско-албанский» (1954) словари. Описываются также субъективные причины отсутствия в «Толковом словаре» (1954) новой для того времени общественно-политической и научно-технической лексики. Сравнивая состав этих трех словарей, автор подчеркивает, что он может отличаться. Так, в «Албанско-русском» словаре есть слова, связанные с хозяйственно-культурными особенностями албанцев и отсутст-

вующие в «Русско-албанском» словаре: *manag* ‘ручной ягненок’, *ogic* ‘вожак в стаде’ и др. Интересно сравнить словники и выявить тот набор слов, которые отражены в двуязычных словарях и отсутствуют в толковом. Этот вопрос автор обсуждал с А. Х. Гирфановой, и в перспективе предполагалось дать такую тему для дипломных работ студентов СПбГУ. Автор приводит полный список слов, отсутствующих в «Толковом словаре», и отмечает, что в их число входят слова как исходные, так и производные и композиты, как исконные, так и заимствованные. Эти слова относятся к разным тематическим областям, и они относительно частотны в современном албанском языке, будучи зафиксированными еще в словаре Ст. Манна (1948). Сравнивая число заимствованных слов, представленных в трех словарях (только на буквы А и В), автор приходит к выводу, что количество заимствований в русском словнике значительно выше, что частично может объясняться более старыми и тесными, чем у албанского, контактами русского языка с европейскими языками. Однако албанский язык обладает огромным числом заимствований, весьма активных и частотных сейчас, но никак не отраженных в «Толковом словаре» (1954): *abort*, *autograf*, *automat*. Судить о составе албанской лексики середины XX в. можно, только опираясь на все три названных словаря.

Завершает статью тезис о большой роли, которую сыграл русский язык в становлении албанской политической и научно-технической терминологии, что выразилось, прежде всего, в обилии калек, составных слов и характерных способах суффиксального и префиксального образования собственно албанских слов.

Genc Lafe
(Lecce)

**MBI DALLIMIN E ITALIANIZMAVE
TË HERSHME NGA HUAZIMET E VONA
PREJ LATINISHTES OSE GJUHËVE TË TJERA
NË GJUHËN SHQIPE**

E kam njohur Albinën vite më parë, gjatë vizitave të saj të përvitshme në Shqipëri. I kujtoj gjithmonë me kënaqësi takimet e përvitshme dhe udhëtimet me të, me tim atë dhe me kolegë të tjerë nëpër Shqipëri, si edhe në ditët e Konferencës kushtuar A. V. Desnickajas në Sankt Peterburg në fundin e shtatorit të vitit 2012. Bisedat me Albinën e kolegë të tjerë kanë qenë gjithnjë interesante e të mirëpritura, një përvojë e vyer njerëzore dhe shkencore; jam me fat që e pata këtë mundësi. Kureshtja e saj për të mësuar gjithnjë, gatishmëria e saj për të përcjellë te dëgjuesi përvojën dhe njohuritë e veta dhe thjeshtësia e natyrshmëria në marrëdhëniet me njerëzit ishin mbresëlënëse. Dija akademike bashkohej tek Albina me miqësinë e çiltër dhe të sinqertë. Misioni i dijetarit humanist është të afrojë njerëzit duke bërë të njohura kulturat e tyre dhe në këtë Albina ishte një dijetare humaniste e vërtetë. Ajo u largua papritur nga kjo jetë, kur kishte ende shumë për të dhënë, në rrafshin njerëzor dhe shkencor. Albina u mungon të gjithë miqve dhe kolegëve dhe kujtimi i saj nuk do të zbehet tek ata që e kanë njohur. Albina, ky artikull modest të kushtohet ty!¹

¹ Я познакомился с Альбиной давно, во время ее ежегодных визитов в Албанию. Всегда с удовольствием вспоминаю встречи с ней и наши путешествия – с ней, с моим отцом и с нашими албанскими

Në gjuhësinë historike shqiptare pohimi i Çabejt se “dallimi i italianizmeve nga latinizmat është një nga çështjet themelore të historisë së gjuhës shqipe” (Çabej 1974: SF 2, 28) ka fituar pothuajse vlerën e një aksiome. Në formulimin e një gjykimi të tillë Çabej (si edhe të tjerë para tij) nisej nga hamendësimi i një ndikimi thuajse të pandërprerë të latinishtes më parë e të italishtes më pas fillimisht mbi (para)shqipen e më pas mbi shqipen, duke shënjuar përafërsisht vitin 1000 si *terminus post quem* të ndikimit të italishtes. Rreth kësaj kohe (më 960) “shfaqet dokumenti i parë në të cilin shkruhet me vetëdije në një gjuhë të re” (Migliorini 1978: 45). Por hulumtime më të kujdesshme tregojnë se kuadri gjuhësor–historik i ndikimit të latinishtes dhe të italishtes mbi shqipen nuk është i prerë me thikë dhe shfaqet më i larmishëm nga sa është përvijuar deri më sot.

Është një fakt i pranuar në përgjithësi se ndikimi i italishtes mbi gjuhën shqipe zë fill në shekullin e 13–të, me vendosjen e kontrollit venecian mbi bregun lindor të Adriatikut. Në këtë kohë ishte kryer ndarja dialektore e shqipes dhe ishin përmbyllur shumë nga proceset e fonetikës historike, të cilat hasen tek latinizmat e shqipes. Si rrjedhim huazimet veneciane e më pas italiane paraqiten në formë më të re dhe deri në shekullin e 19–të kanë përhapje të kufizuar dialektore (së këtijmi përjashtohen huazimet librore, që hasen në veprat e Buzukut, Bardhit, Bogdanit dhe Budit, të cilat nuk shfaqen në të folmet e shqipes).

коллегами, а также вспоминаю дни конференции, посвященной памяти А. В. Десницкой, проходившей в Санкт-Петербурге в конце сентября 2012 г.. Беседы с Альбиной и ее коллегами всегда были интересными и доброжелательными; я счастлив, что у меня была возможность приобрести тогда неоценимый опыт человеческого и научного общения. Впечатляли ее любознательность, ее готовность поделиться с собеседником своим опытом и знаниями, легкость и естественность в человеческих отношениях. Академические знания соединялись в ней с искренним и неподдельным дружелюбием. Цель гуманитария – сблизиться с людьми, чтобы узнать их культуру, и в этом смысле Альбина была настоящим гуманитарием. Она ушла из этой жизни неожиданно, когда она могла еще очень многое сделать для науки и для людей. Всем друзьям и коллегам ее очень не хватает, и память о ней никогда не потускнеет у тех, кто ее знал. Альбина, эта скромная статья посвящается тебе!

Në gjuhësinë historike shqiptare për të dalluar latinizmat e vona nga italianizmat e hershme ka mbizotëruar thujtse gjithnjë kriteri fonetik. Ka munguar shpesh një analizë e thelluar e rrethanave jashtëgjuhësore të evolucionit dhe përdorimit të vetë fjalëve burim të italishtes. Mbizotërimi i kriterit fonetik në përcaktimin e italianizmave ka sjellë përfundime që nuk i qëndrojnë një shqyrtimi të vëmendshëm e logjik, por shpërfaqin disa mospërputhje që do të analizohen në vijim.

Lidhëza veçuese O ‘ose’ sipas G. Meyerit rrjedh nga italishtja o. Kjo hipotezë pranohet nga Weigand (*Weigand* 1914: 64) dhe Tagliavini (*Tagliavini* 1937: 209)¹, ndërsa Helbig pranon etimologjinë e italishtes vetëm për *opor* (nga *oppure*). Çabej (*SE VI*: 111) pranon pa diskutim etimologjinë e propozuar nga Meyer dhe së fundi kështu bën edhe Topalli (*Topalli* 2017, s.v.). Lidhëza o shfaqet në të gjitha të folmet e shqipes dhe dëshmohet që tek Buzuku (1555).

Në këtë rast vlen të theksohet se huazimi, ose *transferimi* i një lidhëze, zakonisht ndodh kur një gjuhë e dytë ushtron një trysni të fortë mbi gjuhën e parë, ose kur gjuha e dytë përdoret intensivisht dhe për një kohë të gjatë në rrafshin e komunikimit. Kështu ka ndodhur p.sh. me lidhëzën *ja*, sinonim i *o*, *ose*, e cila ka hyrë në shqip nga turqishtja *ya*. Turqishtja ka qenë gjuha kryesore e komunikimit në Perandorinë e stërmadhe Osmane dhe ka ushtruar një ndikim intensiv përgjatë një periudhe pesëshekullore mbi gjuhën shqipe. Rrjedhojat gjuhësore të këtij ndikimi janë të krahasueshme me ndikimin e latinishtes, madje në disa aspekte edhe më të thella; fjala vjen në shqip nuk ka lidhëza me prejardhje nga latinishtja (e aq më pak mund të priten huazime me prejardhje nga italishtja / venecianishtja në këtë fushë)². Në Perandorinë Osmane shumë

¹ Tagliavini i referohet këtu të folmes së Borgo Erizzo-s, pranë Zarës, në Dalmaci.

² Në këtë kontekst duhet përmendur lidhëza kundërshtuese *ma* ‘por’, e cila shfaqet në mënyrë sporadike në shqipen ballkanike: tek buzuku dhe Bardhi ajo rrjedh, në rastin e parë, nga trysnia e venecianishtes mbi gjuhën e bashkësisë shqiptare të vendosur në Venecia, bashkësi në të cilën pas të gjitha gjasave bënte pjesë edhe Buzuku. Ndërsa Bardhi u arsimua në Seminarin e Loretos dhe nuk i shkëputi asnjëherë lidhjet me mjedisin italisht-folës. Në gegërishten e folur *ma* shfaqet në mënyrë sporadike (p.sh. në Shupal, kumtim i prof. S. Mancakut); ka të ngjarë që të jetë edhe një formë

individë apo grupe emigronin brenda saj, në kërkim të punës dhe të mundësive më të mira të jetesës. Gjuha që përdorej jashtë vendeve të prejardhjes ishte natyrisht turqishtja. Mërgimtarët ndikoheshin prej saj dhe e përhapnin këtë ndikim edhe kur ktheheshin në shtëpi. Pra ndikimi i turqishtes mbi shqipen (dhe mbi gjuhët e tjera ballkanike) është ushtruar jo vetëm në trevën ku flitej shqipja, por edhe përmes mërgimtarëve që ktheheshin. Në këto rrethana veprimi i procesit të huazimit gjuhësor edhe në një fushë leksikore mjaft të qëndrueshme si ajo e lidhëzave është i kuptueshëm dhe i përligjur. Por ndikimi i italishtes (dhe fillimisht i venecianishtes) nuk ka qenë i kësaj natyre. Italishtja nuk ka qenë gjuhë kryesore e komunikimit, ose *lingua franca* për shqiptarët, përveçse në periudha kohore të kufizuara (venecianishtja në shek. XIV–XV dhe italishtja veçanërisht në vitet 1930–1943) dhe në krahina të caktuara (Shkodër, Himarë, në këtë të fundit së bashku me greqishten). Veç kësaj duhet përmendur se lidhëza *o* përdoret shpesh në formën e përngjitur *ose* (khs. formën gjegjëse të gegërishtes *ase*), gjë që flet për një moshë të hershme të kësaj lidhëze në gjuhën shqipe. Prandaj prejardhja e saj nga italishtja nuk qëndron.

Në Fjalorin e tij Etimologjik të gjuhës shqipe G. Meyer e përcakton si italianizëm të ardhur nga *duplicare* foljen DULPËKONJ (edhe DUBULKOS) ‘bëj dysh, palos më dysh’, fjalë e të folmeve arvanite dhe arbëreshe të Kalabrisë. Gjithashtu Meyer vë në dukje edhe DULPËK ‘dyfish’. Helbig e Çabej e miratojnë këtë etimologji. Çabej citon forma të tjera që gjenden në të folmet e ndryshme të shqipes: në Vlorë DELPËKOJ, DYLPKOJ ‘përdredh dy fije për të bërë një fill të vetëm dysh’; më Malësinë e Madhe me kuptim metaforik ‘nxjerr, ndrydh një gjymtyrë’. Çabej shprehet me bindje në të mirë të prejardhjes nga it. *duplicare*, duke përjashtuar prejardhjen nga greqishtja, me sa duket për shkak të ruajtjes së shqiptimit mbylltor e jo fërkimor të *d*-së në pozicion fillestar. Çabej përjashton edhe ndikimin e lat. *duplus* dhe e lidh DUPËLKONJ me *dublar* ‘lloj kësulëze elegante’ ndoshta nga dalmatishtja me ndërmjetësim të

e shkurtuar e turq. *ama*. Në shqipen e sotme *ma* nuk përdoret, ndërsa shfaqet e qëndrueshme dhe e shpeshtë në përdorim në serbokroatishte (*ma*) dhe në greqishten e re (*μα*). Fjalorët etimologjikë të këtyre gjuhëve e bien të prejardhur nga italishtja *ma*.

serbokroatishtes, dhe me *dupje* ‘monedhë ari e lashtë’, fjalë e dëshmuar në të folmet e gegërishtes, nga *dopia* ‘një lloj monedhe e artë’ (Boerio 1867, s.v.).

Por duhet thënë se në italishte *duplicare* është folje e leksikut dituror, e dëshmuar për herë të parë në shek. XIV dhe si rrjedhim ka shumë pak gjasa të ketë ndodhur një kalim i saj në shqip në rrugë gojore. Përveç kësaj në venecianishte nuk dëshmohet ndonjë formë **doblegar* e gjuhës së folur, e cila do të kishte shërbyer si bazë etimologjike për shqipen. Në italishten e folur për konceptin e shprehur nga *duplicare*, përdoret *doppiare*.

Evolucioni fonetik dhe semantik i kësaj foljeje është tregues hershmërie. Ekzistenca e DULPËK ‘dyfish’ krahas DUPËLKONJ, e vënë në dukje nga Meyer, të bën të mendosh për një prejardhje të foljes nga ky mbiemër. Vetë mbiemri ka të ngjarë të jetë një latinizëm, tashmë të vjetruar, të ruajtur në trevën periferike të shqipes. Së fundi *dublar* e *dupje*, të cituara nga Çabej në mbështetje të etimologjisë italiane/veneciane të foljes *dulpëkonj*, edhe pse në fund të fundit mund të rrjedhin nga latinishtja *duplus*, nuk lidhen me *dulpëkonj*. Gjithashtu në rumanishte hasen format *a dupleca* ‘pjerr, anoj’ dhe *a îndupleca* ‘bëj më dysh, dyfishoj’. Vătăşescu (Vătăşescu 1997: 311) parashtron si burim etimologjik të shqipes *dulpëkonj* dhe rumanishtes *a îndupleca* latinishten *duplicāre*, ndërsa Puşcăriu në *Dicţionarul limbii române* (cit. në Vătăşescu 1997: 311) rindërton një burim **deplićare*.

Pra mund të pohohet me siguri që tek DULPËKONJ nuk kemi të bëjmë me një italianizëm. Gjithashtu ekzistenca e *îndupleca* në rumanisht bën që prejardhja nga latinishtja të jetë shpjegimi më i mundshëm edhe për shqipen.

Miklosich (Miklosich 1870, II: 25) ka regjistruar lemën FANG ‘fushë’, duke e shpjeguar nga it. *fango*. Kjo fjalë shfaqet për herë të parë tek Bardhi; në veprën e tij *Dictionarium latino-epiroticum* me FANG përkthehet lat. *planities* ‘fushë, rrafshinë’. Helbig (Helbig 1903: 118) e miraton këtë etimologji, ndërsa Meyer (Meyer 1891: 99) në këtë rast vë në dukje mospërputhjen semantike. Ndërsa sipas Joklit (Jokl 1929: 120) *fang* vjen nga got. *waggs* ‘parajsë’, në thelb ‘livadh, lëndinë’. Në fjalorin e *Bashkimit* (1908) citohet forma e gegërishtes FÂNG: “tokë e keqe, që s’punohet; edhe: fushore, vend me bar, plis me bar, bar i trashë”. Në FGJSH 1954 shfaqet FANG

dhe në FGJSSH 1980 FËNG ‘bimë barishtore shumëvjeçare e kullotave, me kërcell të hollë dhe me fije të gjata e të ashpra si të tërshërës së egër, që dalin tufë nga rrënja; fëngishtë’. Çabej (SE IV, 172–173) përmend kuptimet e ndryshme dialektore të FANG / FËNG: ‘fushore, bar, vend i ngritur me bar, emër bime’ në Pukë e Spaç: gjithashtu në Pukë *fân* ‘një lloj bari i egër që rritet deri në 40 cm’; në Rekë *fang* ka kuptimin ‘hi’. *Fëng* dëshmohet në trevën ndërmjet Vlorës, Myzeqesë e Mallakastrës, ku mbizotërojnë kuptimet e mëposhtme: ‘bar i ashpër që del në fushë të papunuar’; në Dukat ‘kodrinë e zhveshur buzë lumit me burime nëndhese në dimër’, ‘ledh i ngritur e i mbuluar me bar i një hendeku, ku kalojnë fshatarët dimrit kur rruga është me baltë’; ‘tokë buke e papunuar, bregore e veshur me bar të egër, djerr’; ‘tokë e fortë e papunuar’; ‘një lloj bari i egër’; *fënk mali* ‘një lloj bari që e ka farën si tërshëra, po me gjemb’ etj. Kjo fjalë ka hyrë edhe në toponiminë e Shqipërisë së Veriut e të Jugut: në veri hasen format *Fang* në Tropojë, Pukë, Lurë e Krujë e *Fânjet/Fâjet* në Postrribë; në jug *Fëng* në pika të ndryshme të Labërisë. Sipas Çabejt në këtë kuadër semantik mbizotëron kuptimi ‘baltë’, nga i cili rrjedhin edhe kuptimet e tjera dhe si rrjedhojë duhet të kemi të bëjmë me një huazim nga italishtja *fango*. I këtij mendimi është edhe Topalli (Topalli 2017, s.v.).

Me këtë fjalë lidhet edhe *fag* ‘bar i thatë e i shkurtër që bagëtia nuk e ha edhe aq tepër’ (Çabej SE IV, 126; Topalli 2017, s.v.). Sipas Çabejt është e njëjta fjalë me *fang*, e krijuar përmes çhundurëzimit të një forme *fâg*. *Fag* shfaqet edhe në toponomastikën e Shqipërisë së Veriut e të Mesme: *Fagu* fshat pranë Bujanit, në Tropojë dhe në Shëngjergj; në këtë të fundit po ashtu edhe *Mali i Fagut*, ndërmjet Erzenit dhe Shkumbinit). Kuptimi i vetëm i *fag* është pra ‘barishte’.

Këtu është e nevojshme të thellohem në shpjegimin e disa aspekteve historike, dialektore dhe semantike të burimit të hamendësuar *fango* dhe *fang/fëng* të shqipes. Në italisht *fango* është huazim nga gotishtja *fani*. Është një fjalë e gjuhës së folur; si rrjedhojë një kalim i hamendësuar i saj në shqipe do të ketë ndodhur në rrugë gojore. It. *fango* dëshmohet për herë të parë në të shkruar bë shekullin XIV. Nuk është një huazim që i takon vetëm truallit gjuhësor të italishtes (khs, edhe lombardishten *fanga*). Ajo shfaqet edhe në provençalishten *fanc*, *fanha*, fr. e vj. *faing*, fr. mod. *fagne*, katalanisht *fang*, spanjisht *fango*. Përhapja e saj përkon me përhapjen

territoriale të fiseve vizigote ndërmjet shekujve IV–VI e.r. në këtë kontekst është me vend të përmendet se gotët u vendosën dhe qëndruan për rreth një shekull e gjysmë në trevat ballkanike, pasi shpërthyen *limes*-in e Perandorisë Romake në rrjedhën e poshtme të Danubit, gjatë Luftës Gotike në vitet 376–382 e.r. teorikisht mund të hamendësohet hyrja e got. *fani* në latinishten ballkanike në këtë periudhë. Përmes ndërmjetësimit të latinishtes mund të shpjegohet epenteza e *g*-së në *fango* < *fani* (khs. it. *vengo*/prov. *venc* < lat. *venio*) dhe nga latinishtja kjo fjalë mund të ketë hyrë në (para)shqipe.

Mungesa e saj në rumanishte nuk është një argument *a priori* kundër kësaj hipoteze: shqipja përmban jo pak latinizma që nuk i ka rumanishtja.

Edhe zhvillimi kuptimor, nga ‘baltë’ në ‘bar i ashpër, barishte që rritet në toka me baltë; hi’ dhe mbizotërimi i kuptimit ‘bar i ashpër, i keq’ në shumë të folme të shqipes, nuk është krejt pa probleme, por gjithsesi i gjasshëm.

Ndërsa *fang* e *fānag* ‘baltë, llucë’ e të folmeve malazeze të Budvës dhe Kotorit (të cilat nuk shfaqin asnjë lloj zhvillimi semantik në krahasim me burimin e hamendësuar etimologjik *fango*) janë pas të gjitha gjasave italianizma, ose më mirë venecianizma, që kanë hyrë në të folmet vendase.

Nëse fillimi i shekullit të 14-të duhet kundruar si *terminus post quem* i hyrjes dhe përhapjes së italianizmave në gjuhën shqipe, është mjaft e vështirë të pajtohet kjo datë me zhvillimet fonetike dhe kuptimore dhe përhapjen e vetë fjalës në të folmet e ndryshme të shqipes, e cila duhet të jetë kryer përpara diferencimit të të dyja grupeve kryesore të dialekteve në gjuhën shqipe (*a*-së së theksuar hundore të gegërishtes i përgjigjet *ë*-ja e theksuar e toskërishtes), pra mjaft përpara vitit 1300. Fjala *fang* / *fēng* shfaq një zhvillim fonetik dhe kuptimor që është tipik për shtresën e latinizmave dhe rrjedhimisht ka pak gjasa që kjo fjalë të vijë nga it. *fango*. Mbi bazën e të dhënave të deritanishme nuk është e mundur të shprehemi me siguri për prejardhjen e kësaj fjale, por është e mundur të hidhet poshtë me siguri prejardhja nga italishtja. E mundshme është një prejardhje nga latinishtja vulgare *fango*. Në këtë rast fjala ka hyrë në shqipe pas shekullit V e.r. dhe me siguri përpara vitit 1000.

Për arsyet e parashtruara më sipër është e vështirë që LËVROJ / LËROJ (geg. LAVROJ) të renditet ndër italianizmat e shqipes. Kjo

fjalë dëshmohej që më 1555, tek Buzuku, dhe shfaqet në mënyrë të qëndrueshme në të dyja grupet dialektore të shqipës. Miklosich—i sheh këtu një latinizëm (nga *laborare*), po kështu edhe Weigand—i (*Weigand*, 1914: 48) e Tagliavini (*Tagliavini* 1937: 175). G. Meyer (*Meyer* 1891: 244) anon nga një italianizëm (nga *laborare*). Për Joklin (*Jokl* 1940: 31) LËROJ vjen nga latinishtja e LËVROJ nga italishtja, për shkak të ruajtjes së grupit bashkëtingëllor *-vr-*; kështu edhe Topalli (*Topalli* 2017, s.v.), ndërsa Çabej (në *SE V*: 231–232) pajtohet me Joklin vetëm për etimologjinë e *lëvroj*. Zhvillimi fonetik dhe përhapja dialektore lënë të hamendësohet që kjo folje ka hyrë në gjuhën shqipe para ndarjes dialektore të shqipës, mjaft më herët se viti 1300, i hamendësuar si *terminus post quem* për italianizmat. Për më tepër, ekzistenca në të folmen e Labovës së Kryqit, pranë Gjirokastrës, e mbiemrit *e lëvruame* (*ditë e lëvruame* ‘ditë pune’, jo **e lëruame*), me pjesore të parotacizuar (khs. në toskërishten e vjetër *e mbësuame* nga *mësoj*; po ashtu edhe *Bekuama* ‘emri i një kishe—shpellë në fshatin arbëresh San Marzano di San Giuseppe’, nga *bekoj*), përfaqëson një arkaizëm të toskërishtes, që pas të gjitha gjasave kishte pushuar së vepruari në periudhën e hyrjes së italianizmave të para në gjuhën shqipe. Si rrjedhojë *lëvroj/lavroj* ka hyrë në shqip përpara këtij caku (përndryshe do të kishim **ditë e lëvruar* në toskërishten e Labovës së Kryqit. Gjithashtu vlen të theksohet se forma *e lëvruame* ruan kuptimin parak, të gjerë ‘punoj’, të latinishtes *lāborare*, ndryshe nga *lavroj/lëvroj*, ku kuptimi ngushtohet në ‘punoj tokën’. Vetëm kriteri fonetik i ruajtjes së grupit bashkëtingëllor *-vr-* nuk është i mjaftueshëm për të renditur *lëvroj/lavroj* ndër italianizmat e shqipës. Ka shumë gjasa që në latinishten ballkanike (e cila siç është pohuar shpesh ka ardhur nga të folmet latine të Italisë së Jugut)¹, të ketë ekzistuar që në krye të herës një formë me dybuzoren *-β-* (khs. *Rohlf's* 1966: 291) e cila më pas ka kaluar fërkimoren *v* (*laborare*) në vend të mbylltores *b* tek *lāborare*: në fakt spirantizimi *b*→*v* ndeshet në të

¹ Khs. për këtë *Pellegrini* 1992: 113: “...il principale serbatoio di voci latine per la Penisola balcanica, passate sull'altra sponda, è senza dubbio costituito dall'Italia meridionale...” (rezervuari kryesor i fjalëve latine për Gadishullin Ballkanik ka qenë pa dyshim Italia e jugut).

folmet e jugut të Italisë dhe dëshkohet që te mbishkrimet e Pompeit¹.

Prania e qëndrueshme e LAVROJ / LËVROJ / LËROJ në të gjitha të folmet e shqipes parakupton një kontakt gjuhësor intensiv, të ngjashëm me atë të latinishtes mbi parashqipen. Nga ana tjetër ekzistenca e LAVËR ‘puna e bujku në arë; aq sa lëron një pendë që brenda një dite’ (vetëm në gegërishte) e ndërlikon edhe më tej tablonë. Çabej e lidh *lavër* me *lavar*, *lavare* ‘kapistër’ (e pranishme edhe në toskërishte duke e afruar me *var*) dhe hamendëson një prejardhje prejëmërore *lavroj/lëvroj* nga *lavër*; megjithatë ai nuk shprehet me siguri për etimologjinë e *lavroj/lëvroj*, duke i lënë të hapura të dyja mundësitë dhe duke përfunduar se prejardhja romane është e gjasshme, por jo e sigurt. Ndërsa Topalli (*Topalli* 2017, s.v.) sheh tek *lavër* një formë prapavajtëse nga *lavroj*, duke mos pranuar përfundimin e Çabejt.

Me interes është fjala NETULL ‘emri i një bime që përdoret për të bërë fshesa; *krahin.* fshesë’. Çabej (*SE VI*: 48) miraton etimologjinë e Cordignano–s (*Cordignano* 1934: 127), i cili sheh në fjalën shqipe një venecianizëm nga **netola*, nga *netar* ‘pastroj’. Por një fjalë **netola* nuk dëshkohet në venecianishte dhe ka pak gjasa që *netull* të jetë krijuar brenda shqipes nga *netar* e venecianishtes, duke u renditur në radhën e emrave me –*ull* të shqipes.

Në këtë kontekst përbëjnë një fakt domethënës rum. *matură* dhe arum. *metură* ‘fshesë; emri i disa bimëve që përdoren për të bërë fshesa’, të cilat i përgjigjen fonologjikisht shqipes *netull*. Pușcării sheh këtu një huazim nga sllavishtja *metla* në rumanisht dhe në shqip, mendim ky i hedhur poshtë nga Çabej. Vătășescu (*Vătășescu* 1997: 184) pajtohet me Brâncuș–in (*Brâncuș* 1983: 142), i cili shprehet në të mirë të prejardhjes autoktone si për shqipen ashtu edhe për rumanishten, duke vënë në dukje përputhjen ndërmjet emrit të sendit dhe të bimës në të dyja gjuhët. Por përputhja e emrit të sendit dhe të bimës në shqip dhe rumanisht nuk e përjashton prejardhjen nga sllavishtja për këto dy gjuhë, ndërsa e përjashton qartësisht ndikimin e venecianishtes. Prejardhja nga sllav. e vj. **метъла* (khs.

¹ Që në shekullin I e.s. në mbishkrimet latine dëshkohet një luhatje e theksuar ndërmjet b-së dhe v-së: *bibus-vivus*, *donabit-donavit*, *grabem-gravem* (*Rohlf's* 1966: 291).

bullg. maqed. skr. метла, rus. метла́, ‘fshesë’ nga sll. e vj. *метъла, pra është fjalë e mbarë sllavishtes), mbetet zgjidhja më e gjasshme për shqipen dhe rumanishten, si nga ana fonetike, ashtu edhe nga ana e zhvillimit kuptimor: ‘fshesë’ > ‘bimë që përdoret për të bërë fshesa’¹.

Emri MUR, i cilësuar herë si latinizëm e herë si italianizëm, bën pjesë në rastet e diskutueshme etimologjike. Kjo fjalë dëshmohet që tek Buzuku; Bardhi përkthen me *mur* si lat. *mūrus* ‘mur’, ashtu edhe *paries* ‘faqe muri’. Gjendet në të gjitha të folmet e shqipes, përveç atyre të gegërishtes lindore (Kukës, Kosovë, Dibër), ku në vend të tij shfaqet sllavizmi *zid* (ashtu si edhe në rumanishte, ku përkundrazi mungon forma vijuese e lat. *mūrus*). Përhapja dialektore është një tregues lashtësie që shtrihet në kohë përpara fillimit të ndikimit të italishtes mbi gjuhën shqipe.

Duke u mbështetur në kriterin fonetik *mur* është konsideruar si italianizëm² për shkak të ruajtjes së *u*-së (në latinizmat e shqipes *ū* zakonisht zëvendësohet nga *y*; khs. *gjymtyrë* > *iūnctūra*, *yndyrë* < *unctūra*). Por në lidhje me këtë duhet përmendur se gjatësia zanore në latinishte ka humbur në një periudhë të hershme dhe si rrjedhojë *mur* mund t’i përkasë një shtrese më të vonë të latinizmave / romanizmave.

Në përfundim mund të thuhet se midis latinizmave dhe italianizmave të shqipes është e mundur të veçohet një shtresë e ndërmjetme romanizmash, të cilat janë shfaqur në gjuhën shqipe përpara fillimit të ndikimit të italishtes/venecianishtes. Është e mundur të hamendësohet që në këtë rast kemi të bëjmë me fjalë të varieteteve të romanishtes së folur në bregun lindor të Adriatikut, ku këto varietete vazhduan të fliten pa ndërprerje edhe pas rënies së Perandorisë Romake, deri në shekullin XIV. Këto fjalë kanë hyrë në

¹ Në maqedonishten e zonës së Prespës (Pustec) kemi mundur të përcaktojmë për këtë fjalë kuptimin e bimës që shërben si fshesë/nga e cila bëhet fshesa, dhe të vetë fshesës.

² Kështu Meyer 1891: 291, Helbig 1903: 58, Weigand 1914: 58 e Topalli 2017 s.v. Sipas Miklosich-it këtu kemi të bëjmë me një latinizëm. Çabej luhetet ndërmjet latinizmit dhe italianizmit, gjithsesi në analizën e tij duket se mbizotëron kriteri fonetik e për këtë arsye e kundron fjalën *mur* më tepër si italianizëm.

gjuhën shqipe përpara fillimit të kontakteve gjuhësore me italishten/venecianishten e mirëfilltë. Në këtë kontekst pohimi i Çabejt, i cituar në fillim të këtij artikulli, duhet plotësuar duke u shtuar italianizmave romanizmat ballkanike që shfaqin të njëjtat tipare me gjuhën e folur (*volgare*) në Gadishullin Apenin, nga e cila më vonë do të lindë italishtja. Përveç kësaj është e nevojshme të rishikohen të gjitha ato fjalë që janë përcaktuar në të shkuarën si italianizma të lashta të shqipes, por prejardhja latine/romane e tyre nuk qëndron (si p.sh. *netull*).

Bibliografi

- Boerio G.* Dizionario del dialetto veneziano. Terza ed. aumentata e corretta. Venezia: Reale Tipografia di Giovanni Cecchini, 1867.
- Brâncuş G.* Vocabularul autohton al limbii române, Bucureşti, 1983.
- Cordignano P. F.* Dizionario Albanese-italiano e italiano-albanese (il nuovo “Jungg”), Parte Albanese-Italiana. Milano, 1934.
- Çabej E.* Karakteristikat e huazimeve latine në gjuhën shqipe // *Çabej E.* Studime Filologjike (SF). 2. Tiranë, 1974.
- Çabej E.* Studime etimologjike në fushë të shqipes (SE). Vol I–VII. Tiranë, 1976–2006.
- FGJSH*: – Fjalor i gjuhës shqipe. Tiranë, 1954.
- FGJSSH* – Fjalor i gjuhës së sotme shqipe. Tiranë, 1980.
- Lafe G.* Der italienische Einfluß auf das Albanische. Erster Teil // Allgemeine Erörterungen, in Ponto-Baltica 1998–1999. 8-9. F. 47–172.
- Lafe G.* Der italienische Einfluß auf das Albanische. Zweiter Teil // Wörterbuch der Italianismen im Albanischen, in Ponto-Baltica 10, 2000. F. 31–120.
- Meyer G.* Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache, Straßburg: Trübner, 1891.
- Helbig R.* Die italienischen Elemente im Albanesischen, Inaugural-Dissertation, Leipzig: Johann Ambrosius Barth, 1903
- Jokl N.* Balkangermanisches und Germanisches im Albanischen // Festschrift der 57. Versammlung deutscher Philologen und Schulmänner in Salzburg vom 25. bis 29. September 1929 gewidmet. Wien: Rohrer, 1929. S. 105–137.
- Jokl N.* Zur Erforschung der albanischen Mundart von Borgo Erizzo in Dalmazien // Archivum Romanicum. 1940. Jg. XXIV. 1. S. 5–41.
- Migliorini B.* Storia della lingua italiana. Firenze: Sansoni, 1978.
- Miklosich F.* Albanische Forschungen II: Die romanischen Elemente im Albanesischen. Wien, 1870 (K. Akademie der Wissenschaften).

- Orel V. Albanian Etymological dictionary. Leiden; Boston; Köln: Brill, 2008.
- Pellegrini G. B. Ricerche linguistiche balcanico-danubiane. Roma: La Fenice Edizioni, 1992.
- Rohlf G. Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti. Vol. I. Fonetica. Torino: Giulio Einaudi Editore, 1966.
- Schmitt O. J. Das venezianische Albanien (1392–1479). München: Oldenbourg, 2001.
- Tagliavini C. L'albanese di Dalmazia. Contributi alla conoscenza del dialetto ghego di Borgo Erizzo presso Zara. Firenze, 1937.
- Topalli K. *Fjalor etimologjik i gjuhës shqipe*, Tiranë: Botimet albanologjike, 2017.
- Vătăşescu C. Vocabularul de origine latină din limba albaneză în comparație cu româna. Bucureşti, 1997 (Institutul român de tracologie, Biblioteca Thracologica)
- Vicario F. L'influsso lessicale veneto nell'albanese // *Balkan-Archiv* 1992–1993. Jg.17–18. P. 185–232.

Генц Ляфе

**О различии в албанском поздних итальянизмов
и ранних латинских заимствований,
а также заимствований из других языков**

В истории албанского языка для разграничения латинизмов и итальянизмов издавна преобладал исключительно фонетический критерий. Отсутствовал внешнеязыковой анализ эволюции слов итальянского происхождения. Господство фонетического подхода привело к некоторым нелогичным выводам. Автор приводит ряд собственных рассуждений, опровергающих подобные заблуждения. Например, многими учеными было принято, что разделительный союз *o* 'или' заимствован из итальянского. Однако подобные заимствования (переносы, по терминологии автора) возможны только в случае интенсивного влияния второго языка на первый, причем в течение длительного времени и в условиях усиленной коммуникации (как было, например, с проникновением турецкой частицы *ya* в албанский, когда активное османское воздействие было не только на территории распространения албанского языка, но и среди мигрантов).

Итальянский (и венецианский), в отличие от турецкого, никогда не были для албанцев *lingua franca*, за исключением очень коротких промежутков времени и на очень ограниченной территории (Шкодра, Химара). Опираясь на ряд прежде всего внешнелингвистических, а

также лингвистических данных (фонетика, представленность в диалектах), автор последовательно доказывает латинское (или опосредованное латинским готское), но никак не итальянское происхождение: алб. (калабр.) *dulpëkonj* ‘складывать пополам’, *delpëkoj*, (Влёра) *dylpkoj* ‘скручивать нитку вдвое’, *fangë / fëng* ‘поле, луг; сухая трава на поле, сухостой; необработанное поле, целина’ и проч., *lëvroj*, *lëroj* ‘пахать, вспахивать’, *mur* ‘стена’. На основе наблюдений за семантическими переходами автор приходит к выводу о славянском, а не о венецианском происхождении алб. *netull* ‘коровяк, вереск древесный’ (растение, из которых делают веники), что параллельно рум. *mătură* и арум. *metură* ‘метла, веник’ < слав. МЕТЬЛА. Автор не исключает существование пласта албанской лексики, проникшей из романской речи Адриатического побережья после падения Римской империи и вплоть до XIV в., когда вместе с установлением венецианского контроля над восточной Адриатикой начинается влияние итальянского языка.

Mihaela Marin
(Bucharest)

REMARKS ON SUBSTRATE TERMINOLOGY IN ROMANIAN LANGUAGE

The present work attempts an analysis of some substrate terms used in the seventeenth, eighteenth, twentieth and twenty-first-century translations of the *New Testament*, with the goal to determine their number and frequency and the specific lexical-semantic and grammatical-stylistic peculiarities of religious texts. The presence of lexemes belonging to this compartment of our language is significant with regards to both quantity but especially quality, for there is practically no author who has not made use of the majority of these words to deliver the complex meanings and the symbolism of the religious texts. To support our claims, we found it useful and necessary to illustrate them with as many instances extracted from Romanian versions of the *New Testament*, among which, *The New Testament from Balgrad* (1648), the existing translations of *The Bible from Bucharest* (1688) and the *Bible* (1938, 1988, 2001).

1. The Lexical Inventory. *The New Testament* is a fundamental text for Christianity and that is why it required a Romanian translation, as well as the permanent revision and modernisation of its phrasing and vocabulary. While the neological vocabulary is, quantity wise, negligible, the situation is different when it comes to the substrate terms. The XVII-to-XXI-century translators of biblical texts use the majority of the substrate terms as classified by the specialist authors. There is not any Romanian version of a biblical text, whether old or contemporary, that does not include such words.

The answer to why these terms are preferred instead of others lie within the peculiarities expressed by these lexemes.

The indigenous terms in our language are approximately 90-100. Of these, only 5-6 are regional (they come from onomatopoeia), but the rest circulate within the both old, and contemporary literary language and are spread throughout every geographical area. They make out a significant proportion of any speaker's parlance. *They cover every compartment of our vocabulary.*

The lexical importance of these words, their complex and comprehensive semantics, their presence in phraseology, but also their ability to suffer derivation and to transfer to onomastic roles.

2. Semantic spheres. In practice, we notice that there is no semantic sphere in which indigenous words cannot be found. Based on the quotes that we have just studied, we are proposing the following classification of the substrate words: animals: *balaur, mânăz, țap*; plants: *copac, strugure*; natural phenomena: *abur*; landforms: *mal, măgură; pârau*; body parts: *buză, grumaz*; family + social status: *copil, mire, stăpân*; building parts: *cursă, drum, gard, groapă*; clothing and accessories: *brâu, traistă*; units of measurement: *fără-mă*; verbs: *bucura, cruța*; adverbs: *gata, pururea*. The importance of this particular compartment of our vocabulary is also ensured by the productivity of the terms so that they have given birth to many derivatives: *bucurie, bucuros, copilă, făramitură, îngropa, îngro- pare, stăpâni, stăpânire, stăpânitor*. Their presence in phraseology, especially in idiomatic phrases, constitutes another argument to the importance of the substrate terminology in Romanian. Further on, we are going to show which of the terms are used with aliteral meaning and which are used with a figurative one, also highlighting the relationship between the terms as it results from the compared versions.

2.1. The semantic contents of the substrate lexemes. BALAUR is a folk term, frequently attested in our fairy tales and stories. In religious texts it designates two concepts, 'monster; dragon' and 'satan'. Ionescu (1985: 39), Gr. Brâncuș (1983: 34) think *balaur* is a derivative with the suffix *-ure* from the base *bală* 'monster, beast'. This base is also present in the words like *abure* 'steam', *strugure* 'grape' and *fluture* 'butterfly'. In Brâncuș's opinion (l. c.), the word *balaur* did not have any semantic changes. In the *New*

Testament (1648) — the earliest Romanian version of this religious text — the oldest form of the term *balaur* is attested.

BALAUUR senses: ‘monster similar to the dragon’: Apoc. 12, 4: NT: “Stătu bălaurul înaintea muieriei carea năște”. B38, 88: “Balaurul stătu înaintea femeii care era să nască”. 2001: “Balaurul a stat înaintea Femeii care era să nască”; (fig.) ‘devil, Satan’: Apoc. 13, 11: NT: “Altă fiară ... grăia ca bălaurul”. B1688, 38, 88, 2001: “Altă hiară ... grăia ca un balaur”. Apoc. 20, 2: NT: “Bălaurul ... carele-i diavolul și Satana”. B1688: “Balaurul ... iaste diavolul și satana”. B38, 88, 2001: “Balaur... este diavolul și satana”.

MÂNZ only designates denotative notions. In old and modern Romanian language this word has only partial contextual equivalents. Speakers of all Romanian dialects (Dacoromanian, Aromanian, Istro-Romanian, Megleno-Romanian) know and use this term. According to Adrian Ionescu (1985: 154), *mânz* was the generic name of any kind of ‘cub of domestic any animal’, and later, by restricting the meaning, it came to designate only the ‘cub of a horse, a donkey’ (in Romanian and Albanian), ‘cub of a mule’ (in Romanian), ‘cub of a cow (in the Italic and Germanic areas), ‘cub of a camel’ (in the Oriental languages)¹.

MÂNZ senses: ‘the cub of a donkey, a horse, or (archaic) a camel’; ‘a horse up to the age of one year old’: Matt. 20, 3: NT: “Veți afla o asină legată și mânzul cu ia”. B1688: “Veț afla o asină legată și mânzul cu ea”. B38, 88, 2001: “Veți găsi o asină legată, și un mânz cu ea”. Matt. 21, 5: NT: “Împăratul tău vine ... șazănd ... deasupra mânzului” (B1688: Și mergând). B38, 88, 2001: “Împăratul tău vine ... pe mânz”. Mark 11, 2: NT: “Afla-veți un mânzu legat”. B1688: “Afla-veț un mânz legat”. B38, 1988, 2001: “Veți afla un mânz legat”. Luke 19, 30: NT, B1688: “Afla-veți mânz legat”. B38, 88, 2001: “Veți găsi un mânz legat”. Luke 19, 33: NT: “Ce dezlegați (B1688: dezlegaș) mânzul?” B38, 88, 2001: “De ce dezlegați mân-

¹ The word was put in relation with Alb. *mëz* ‘one or three year old horse’ and the Messap. *Menzana*, ‘Jupiter’s epithet, to which horses were sacrificed’, Celt. *mandos*, Bask. *mando* ‘mule’, Bavar. *manz*, *menz* ‘sterilis uacca’, *minzelkalb* ‘iuuenca’, It. *manzo*, Sard. *mendzu* ‘calf’. Ionescu (1985: 133) derives these terms from IE root **mend-* / **mond-* ‘suck chest, sucking animal’.

zul?” Luke 19, 35: NT: “Aruncară veșmintele lor spre mânzu”. B1688: “Aruncând veșmintele lor preste mânz”. B38: “Aruncându-și veșmintele (B88, 2001: hainele) lor pe mânz”. John 12, 15: NT: “Craiul (B1688: Împăratul) tău vine, șazănd spre mânzul asinei”. B38, 88, 2001: “Împăratul tău vine șezând pe mânzul asinei”.

ȚAP is used only in the sense of ‘male goat’ and has no synonyms. Its frequency and general spread in both old and modern Romanian. That is why *țap* is very important lexeme of the Romanian vocabulary. The analyzed term might have meant ‘he-goat and she-goat’ in Old Romanian language as it generally designated ‘all types of domestic animal cub’ without difference of natural gender of it. In contemporary language there are terms for each male and female goat, *țap* ‘he-goat’, *capră* ‘she-goat’.

ȚAP senses ‘a male goat’: Heb. 10, 4: Heb. 10, 4: B1688, B38, 88, 2001: “Este cu neputință ca sângele de tauri și de țapi să înlătore păcatele”.

2.2. Landforms. MAGURĂ is a very old word in Romanian language and it is considered as a derivative from the root. *mag-* with the Thracian-Dacian suffix *-urē* (present in other substrate terms e. g. *purure* ‘forever’, *strugure* ‘grape’), without being an Albanian loanword. This term belongs to the passive vocabulary of the Romanian language. In contemporary Romanian it was replaced by *munte* ‘mountain’ (from Latin) with semanticism similar to that of the term *măgură* one. Ionescu (1985: 122) explains the meanings of its ‘hill’ and ‘mountain’ as further development of its primary sense of ‘height, raised ground’, due to common sense ‘height’¹.

MĂGURĂ senses: **1.** ‘mountain’: Luke 9, 28: NT: [Iisus] “Sui în măgură, să Să roage”. B1688: “S-a suit în măgură să se roage”. B38, 2001: “S-a suit în munte, ca să se roage”. B88: “S-a suit pe munte să se roage”. **2.** ‘mountain grassland’: Luke 8, 32: B1688: “Porci mulți păscând în măgură”. B38, 88, 2001: “Porci, care pășteau pe munte”. **3.** ‘highland’; ‘hill’: Luke 3, 5: NT: “Tot muntele și

¹ Ionescu (1985: 125) sees a connection between Rom. *măgură*, ChSl. *mog-ila*, Sp. *mogote* ‘montagne isolée’, OPort. *mongo* ‘landmark’ (of non-Latin origin in the last two idioms) and IE **mag-*.

măgura să va aşăza”. B1688: “Tot muntele și măgura să va smeri”. B88: “Orice munte și orice deal se va pleca”.

2.3. Aquatic elements. ABUR — accordin to Ionescu (1985: 35) *abur* ‘steam’ meant initially in Old Romanian Language ‘water vapours’, and later by a semantic evolution, the term named ‘liquid vapours’. The secondary meanings of ‘smoke’, ‘breath’, ‘breath’, ‘soul’, ‘life’, ‘spirit’, ‘The Holy Spirit’ developed from the primary one as a consequence of the widening of the semantic sphere of the substrate word and its transition from concrete to abstract.

ABUR: 1. ‘water vapours’; (fig.) ‘ephemeric existence’: Jacob, 4, 14: B1688: “Care e viața voastră? Că abur iaste”. B38, 88, 2001: “Ce este viața voastră? Abur sunteți”; 2. ‘smoke, fog’: Acts, 2, 19: B1688: “Voiu da minuni ... foc și abur de fum”. B38, 2001: “Minuni voi face ... foc și fumegare de fum”. B88: “Minuni voi face... foc și negură de fum”.

PÂRÂU ‘stream’. — Firstly, this lexeme was the generic name of any ‘watercourse’, regardless of its size. In Old Romanian language *pârâu* meant ‘river’ due to later semantic evolution. Both terms had similar forms and semanticism. In Ionescu’s opinion (1985: 146) these similarities between of these terms made speakers confuse *râu* ‘river’ and *pârâu* ‘stream’. The relationship of synonymy between *pârâu* and its contextual equivalents was possible on the basis of the very comprehensive primary semanticism of the substrate term. *Pârâu* designated both the generic name of any ‘watercourse’ and ‘the trajectory it traveled. According to Brâncuș (1981: 161-168) and Ionescu (1985: 163) *pârâu* has no synonyms. Between *pârâu* and *râu* they noticed “*pârâu* is a specialized as pastoral term”, while river is a more comprehensive term as it means also ‘stream’. *Râu* ‘river’ is a generic name of both types of running waters. *Pârâu* ‘stream’ subordinates it as a species of the genus, so the Latin term semantic sphere includes it. This proves that *pârâu* belongs to the active vocabulary of our language.

PÂRÂU sense: ‘river’: John 18, 1: NT: “Iisus eși cu ucenicii Lui de ceaia parte de pârâul Chedrului”. B1688: “Iisus ieși împreună cu ucenicii Lui decinde de pârâul Chedrurilor”. B38: “Ieșit-a Iisus cu ucenicii Lui dincolo de viroaga Chedronului”. B88, 2001: “Iisus a ieșit cu ucenicii Lui dincolo de pârâul Cedrilor”.

2.4. Vegetation. STRUGURE – According to Ionescu (1985: 156) it is a derivative from the IE root **strug-*, attested in the old and the contemporary Romanian, with the autochthonous suffix (like in *măgură*, *purure*). Its primary meanings were ‘a creeping stalk; the fruit of the vine plant’. Subsequently, his meaning narrowed to the idea of ‘fruit’. This is the actual sense of *strugure*. The cited author explains this semantic evolution as competition between *strugure* ‘vine plant’ and Lat. *vitea* id. In the Bible text, *strugure* ‘grape’ symbolically designates the concepts of ‘world’, ‘deeds of men’ (metaphorically represented as ‘fruit’). The contextual synonyms of *strugure* are: *bobiță* ‘berrie’, *poamă* ‘grain’, *chiorchine* ‘bunch’. *Strugure* has (in comparison with its equivalents) an important position both in the old literary and the contemporary language due to the lack of a term expressing its comprehensive semanticism¹.

It is connected with IE root **guer-* ‘swallow, throat, ravine’, and Skt. *girati*, *grnati* ‘swallows’, Lith. *geriu*, *gerti* ‘to drink’ Russu (1970: 171-172), Fr. *gourmand*, It. *disgrumare* ‘to ruminate’. All these words refer to the inner part of the neck.

STRUGURE senses: **1.** ‘the fruit from vine plant’: Matt. 7, 16: NT, B1688: “Vor culeage den spini struguri?” B1988, 2001: “Au doară culeg oamenii struguri din spini (38: din scaieți)?” **2.** ‘grape bunch; grape berry’; (fig.) ‘world; people’: Apoc. 14, 18-19: B1688: “Culeage strugurii [viei] pământului, căci s-au copt poamele ei”. B38: “Culege strugurii viei pământului, căci boabele ei s-au copt”. B88, 2001: “Culege ciorchinii viei pământului, căci strugurii ei s-au copt”.

2.5. Body parts. GRUMAZ ‘neck; throat’ — In Old Romanian language *grumaz* initially denoted the ‘throat, esophagus’, and later evaluated to the secondary meaning of ‘neck’. The

¹ *Strugure* comes from IE root **ster-* ‘ausbreiten, ausstreuen’, also present in Skt. *strnāti*, *strait* ‘streut, streut hin, bestreut’; ‘wirft hin, wirft nieder’, Avest. *star-* ‘sternere’, gr. *σπορvoμη* ‘bestreue, streke hin, breite aus’; *srw-ma* ‘Streu, Lager, Bettdecke’; cf. *sternere* ‘auf den Boden hinstreuen, hinbreiten’, *stramen* ‘Streu’, Engl. *to straw* ‘stretch (on the floor, on the ground) to crawl’ (from which the strawberry ‘*fraga*’ was formed). The common seem ‘lying on the ground’ is proper either to Alb. *shtrij*, *shtroj* or to Rom. *strugure*. Ionescu (1985: 157).

Thracian-Dacian term was very frequent in the 17th century, while in contemporary Romanian it appears as component of phraseological units. *Gât* and (rarely) *gâtlej* name in contemporary Romanian both the inner and the outer body part the corresponding to Engl. *throat* and *neck*¹. *Gâtlej* is a Romanian derivative of *gât*.

GRUMAZ senses: 1. ‘neck’: Luke 15, 20: NT: “[Tatăl] ... căzu spre grumazii (B1688: preste grumazii) [fiului] lui și-l sărută pre el”. B38: “El a căzut pe grumajii [fiului] lui și l-a sărutat”. B88: “A căzut pe grumazul lui și l-a sărutat”. B2001: “Tatăl i-a căzut pe grumaz și l-a sărutat”. 2. (fig.) ‘malicious words, gossip’: Rom. 3, 12: NT: “Mormânt deschis, grumazul lor.” B1688: “Groapă deschisă – gâtlejul lor”. Cf. B38, 88, 2001: “Mormânt deschis este gâtlejul lor”.

2.6. Family. COPIL — We noticed that in Romanian earliest texts the noun *copil* ‘child’ had both semantic and contextual constraints. It called only the ‘male offspring resulting from an illegitimate relationship’ and it is a synonyms of *bastard*. A. Ionescu (1985: 75) related this primary meaning of *copil* to some equivalents in the Balkan languages. According to Brâncuș (1984: 69) the meanings of both *bastard* and *servant* are further evolutions from the intial sense of *copil* ‘baby, human being in the early years of life’. Ionescu refers to the term *copil* as a double sense lexeme — ‘enfant and bastard’. Romanian language kept only the first meaning which became frequent in comparison with *puer* (inherited from Latin). Selected quotes demonstrate this word *copil* ‘child’ polysemy. Some meangins of the word *copil* are still used in the contemporary language while others are outdated and even archaic. Biblical texts translations used prove that statement.

The synonymy set of *copil*, *prunc*, and *cocon* highlights the semantic opposition between *prunc* and *cocon* the names of ‘a born descendant of a married couple’, and *copil* that designates ‘a son or a daughter born during an illegitimate relationship’. This difference appears only in Old Romanian language texts, not in the contemporary ones. *Prunc* ‘babe’ is an outdated term of the passive voca-

¹ It is connected with IE root **guer-* ‘swallow, throat, ravine’, and Skt. *girati*, *grnati* ‘swallows’, Lith. *geriu*, *gerti* ‘to drink’ Russu (1970: 171–172), Fr. *gourmand*, It. *disgrumare* ‘to ruminate’. All these words refer to the inner part of the neck.

bulary of Romanian language. On the contrary *copil* ‘child’ denotes today ‘any successor of a married couple or not’.

Both of these terms are literary, *prunc* and *cocon* are folk terms. The synonyms in the set *băiat* ‘boy’, *fecior* ‘lad’, *copil* ‘child’ express the idea of ‘age’. The distinction between *băiat* ‘boy’ and *copil* ‘child’ is clearer than that between *băiat* ‘boy’ and *fecior* ‘lad’, as in the latter case *băiat* and *fecior* means also ‘a teenager’.

The semantic difference between *copil* and *băiat* is the following: *copil* is based on ‘the lack of wisdom, skill, life experience’¹. *Băiat* includes the idea of ‘sympathy, appreciation’ to someone (DA). *Poroboc* is an archaic and regional term attested only in the NT. In some situations, one of the synonymy set has been imposed in contemporary language. For example *copil* does no longer express the concept of *slave* or *servant*. Actually *servitor*, *sclav* are the suitable terms for ‘slave, servant’ while *copil* means only ‘child’ in *Copilaș* is among the equivalents of the noun *copil*. This is a diminutive derivative of *copil* and emphasize the idea of ‘purity, naivety’ of a person. This derivative is also used in the sense of ‘slave’ in which it refers to a ‘human’ regardless both the ‘age’ and the shade of affectivity.

COPIL senses: 1. ‘son, daughter’; ‘offspring’: Mark 12, 19: NT, B1688: “Va muri cuiva vreun frate și-i va rămânea muiarea, și feciori nu va lăsa”. B38: “Va muri fratele cuiva și va lăsa pe nevastă fără de copii”. B1988: “Va muri fratele cuiva și va lăsa femeia fără copil”. B2001: “Moare fratele cuiva, și-și lasă femeia fără copii”. Luke 1, 7: NT, B1688: “Nu avea feciori”. B38, 88: “Nu aveau nici un copil”. B2001: “Nu aveau copii”. Luke 1, 66: NT: “Cine va fi porobocul acesta?” B1688: “Ce va fi copilul acesta?” B38, 88: “Ce va fi, oare, acest copil?” B2001: “Ce va fi, oare, copilul acesta?” Luke 2, 17: NT: “Ei ... vestiră ce era zis lor despre acel poroboc”. B1688: “Au conoscut ... ce s-au grăit lor pentru Coconul acesta”. B38: “Au destăinuit cuvântul ... despre acest copil”. B88: “Au vestit cuvântul ... despre acest Copil”. B2001: “Au vestit cuvântul ... despre Copilul acesta”. Luke 9, 48: NT: “Cela ce va primi pre coconul (B1688: cuconul) acesta ... pre Mine primeaște”. B38, 88: “Oricine va primi pruncul acesta, ... pe Mine mă primește”. B2001: “Tot cel

¹ It is about a pejorative nuance of the term.

care-l primi pe pruncul acesta ... pe Mine Mă primește”. John 4, 49: NT: “Doamne, pogoară mainte până nu moare fiul meu”. B1688: “Doamne, pogoară-Te mai nainte de ce va muri copilul meu”. B38: Doamne, pogoară-Te, până a nu muri copilul meu”. B88, 2001: “Doamne, coboară-Te înainte de a-mi muri copilul”. John 16, 21: NT: “Muiarea ... naște porobocul. nu-și mai aduce aminte de dureri, de bucurie că născu om în lume”. B1688: “Muiarea ... va naște copilul. Nu-ș mai aduce aminte de chin, pentru bucurie, căci s-au născut om în lume”. B38: “Femeia ... a născut copilul. Nu mai ia minte durerea, de bucuie că s-a nascut om pe lume”. B88: [Femeia] a născut copilul. Aminte de durere, pentru bucuria că s-a născut om în lume”. B2001: “[Femeia] naște copilul. nu-și mai aduce aminte de durere, pentru bucuria că s-a născut om în lume”. Mark 10,13: NT: “Atunci adusă ră lui poroboci”. B1688: “Și aduseră Lui copii”. B38: “Aduceau la el prunci” (B88, 2001: copii). Luke 11, 7: NT: “Porobocii miei cu mine sunt în casă”. B1688: “Coconii miei cu mine sunt într-așternut”. B38, 88: “Copiii mei sunt în pat (B2001: în așternut) cu mine”. Luke 18, 16: NT: “Lăsați porobocii (B1688: copiii) să vie cătră Mine”. B38, 88, 2001: “Lăsați copiii să vină la mine”. P. EXT. ‘young male’: John, 4, 51: NT: “Feciorul tău iaste viu”. B1688: “Copilul tău trăiaște!” Cf. B38: “Feciorul tău trăiește”. B88, 2001: “Fiul tău trăiește”. vs. Acts, 20, 12: B1688: “Aduseră pre copil viu”. Cf. B38: “Pe băiat l-au adus viu”. B88, 2001: “Pe tânăr l-au adus viu”. 2. ‘bastard’: Heb. 12, 8: B38: “Sunteți feciori din desfrânare și nu fii adevărați”. B88: Sunteți fii nelegitimi și nu fii adevărați. B2001: “Sunteți copii neligitimi, iar nu fii”. 3. (fig.) ‘ingenuous, innocent man’: Matt. 18, 3: B1688: “De nu vă veți întoarce și să fiți ca copiii, nu veți intra întru împărăția cerurilor”. B38: “De nu vă veți întoarce ca să fiți ca pruncii, nu veți intra în împărăția cerurilor”. B88: “De nu vă veți întoarce și nu veți fi precum pruncii, nu veți intra în împărăția cerurilor”. B2001: “De ... nu veți fi precum copiii, nu veți intra în împărăția cerurilor”. Cf. Luke 9, 47: NT: “Iisus ... luo un poroboc” (B1688: un copil). B38, 88, 2001: “Iisus ... a luat un copil”; 4. (fig.) ‘unwise man, lacking experience’: 1Cor. 13, 11: B1688: “Când eram prunc, ca un prunc grăiiam, ca un prunc gândiiam, ca un prunc socotiiam; iară când m-am făcut bărbat, am lepădat ale prunciei”. B38: “Când eram copil, vorbeam ca un copil, simțeam ca un copil, judecam ca un copil; când m-am făcut bărbat,

am lepădat chipul copilăresc”. B88: “Când eram copil, vorbeam ca un copil, simțeam ca un copil, judecam ca un copil; dar când m-am făcut bărbat, am lepădat cele ale copilului”. B2001: “Când eram copil, vorbeam ca un copil, gândeam ca un copil, judecam ca un copil; dar când am devenit bărbat, le-am desființat pe cele ale copilului”; 5. ‘easily forgiving man’: 1 Cor. 14, 20: B1688: „Fraților, nu vă faceți copii cu crierii, ce cu răutatea fiți prunci”. B38, 88: “Fraților, nu fiți copii la minte. Fiți copii când e vorba de răutate”. B2001: “Fraților, nu fiți copii în gândire; în răutate, da, fiți prunci”.

MIRE has a similar semanticism in compared texts. The dictionaries do not record the meaning of ‘husband’ frequent attested in biblical texts in the sec. 17th century. Ionescu (1985: 130) explains the semantic evolution of the bridegroom on the basis of the common ‘social relationship (marriage) between man and woman’. The Latin equivalent of the *mire* ‘groom’, *ginere* ‘son-in-law’ is used in the NT and B1688. *Mire* circulated only in Transylvania and Muntenia. There it means ‘fiancé’; ‘man on the day of his marriage’; ‘husband’. *Mire* ‘groom’ is used in early 16th century texts. “The competition” between both terms, *mire* and *ginere*, imposed the substrate word in the vocabulary of the contemporary Romanian. In all Romanian versions of the biblical texts Christ is metaphorically called *Mire* ‘groom’. The purpose of spelling it in capital initial is to emphasize the Person of the Our Lord Jesus Christ. In the quote of Luke, 5, 33-34, *fii Casei Mirelui* ‘the sons in Groom’s house’, *fii nunții* ‘the sons of the Wedding’ refer to the ‘Holly Apostles’.

MIRE senses: 1. ‘man the day of his wedding (or around this day)’; ‘husband’: Matt. 25, 1: NT: “Zeace feate ... eșiră întru tâmpinarea mirelui”. B1688: “Zeace feate ... ieșiră întru întâmpinarea ginerelei”. B38, 2001: “Zece fecioare ... au ieșit întru întâmpinarea mirelui”. B88: “Zece fecioare ... au ieșit în întâmpinarea mirelui”. John 2, 9: NT: “Strigă pre mirele, nunul”. B1688: “Strigă pre ginere arhitriclinul measei”. B38: “Starostele mesei a strigat pe mire”. B88, 2001: “L-a chemat nunul pe mire”. Apoc. 18, 23: B1688: “Glas de ginere și de nevestă nu se va mai auzi”. B1938: “Glasul mirelui și al miresei nu se vor mai auzi”. B1988: “Glasul de mire și de mireasă nu se vor mai auzi”. B2001: “Glas de mire și de mireasă, nu, niciodată nu se vor mai auzi”; 2. ‘fiancé’: John 3, 29: NT: “Cela ce are logodită, mire iaste”. B1688: “Cela ce are nevestă, ginere iaste”.

B38: “Cine are mireasa, acela este mirele”; 3. ‘Jesus Christ’: Matt. 9, 15: NT: “Până iaste cu ei [cu fiii nuntei] ginerele”. B1688: “Fiii nuntei ... iaste cu ei ginerele? Să va lua de la ei ginerele, și atunci vor posti”. B38, 88: “Pot oare fiii nunții să fie triști câtă vreme mirele este cu ei?” B2001: “Pot oare nuntașii să se întristeze câtă vreme mirele este cu ei?” Mark 2, 19: NT: “Să va lua de la ei mirele” (B1688: ginerele). B38: “Se va lua mirele de la ei”. B1988: “Să va lua de la ei ginerele”. B2001: “Mirele se va lua de la ei”. Luke 5, 35: NT, B1688: “Să va lua de la ei mirele”. B38, 88, 2001: “Mirele se va lua de la ei”. 4. ‘wedding guests; The Holly Apostles’: Luke 5,34: NT: “Nu puteți face pre fii nuntei, până iaste mirele cu ei, să să postească”. B1688: “Au puteț face pre fiii casei mirelui, întru cât iaste Mirele cu ei, să postească?”. B38, 88: “Puteți, oare, să faceți pe fiii nunții să postească, cât timp Mirele este cu ei?” B2001: “Puteți oare să-I faceți pe nuntași să Postească în timp ce mirele este cu ei?”.

2.7. Social relationships. STĂPÂN ‘lord’ — In common Romanian language, *stăpân* ‘master’ named initially an ‘animal owner, a sheep owner’. Later on this term came to designate the concepts of ‘a material goods owner; a manager of a household or a community who has servants’. Ionescu’s (1985: 154-155) based her explanation of this semantic evolution on the fact that the person who had the most animals led his shepherd community. In consequence someone’s authority in a community depends on his superior material state¹. According to Philippide (1927: 451) and Ionescu (1985: 154) *stăpân* ‘master’ and *domn* ‘lord’ are synonyms because they mean ‘master of a house, country, owner of material goods’. *Stăpân* and *domn* are not equivalents if the first word denotes only the ‘owner of an animal’.

The semanticism of *stăpân* has not changed over time. Its contextual equivalent is *domn* (for all of those meanings). The meaning of *domn* in these quotes is obsolete and folk. Both in old and contemporary Romanian we can see the preference of translators of the texts compared by us for the term of substrate. *Stăpân* has also a double religious symbolism in the verses above. This lexeme desig-

¹ Cf. Alb. *bagëti* ‘animal’ in relation to ChSl. *bogŭ*, Skt. *bhāgas* ‘wealth’.

nates *God*, and precisely, Jesus Christ (in a positive sense). In a negative sense, the word expresses the idea of ‘the evil one, the devil’.

STĂPÂN: 1. ‘owner of objects, asset, animals etc’: Luke 13, 25: B1688: “Să va scula stăpânul casii”. B38: “Stăpânul casei s-a ridicat”. B88: “Se va scula stăpânul casei”. B2001: “Stăpânul casei Se va scula”. Luke 22, 11: NT: “Ziceți stăpânului”. B1688: “Veți zice stăpânului casii”. B38: “Stăpânului acelei case îi veți spune”. B88, 2001: “Spuneți ... stăpânului casei”; 2. ‘person who has servants’: Matt. 10, 24: NT: “Nu iaste ucenicul mai mare decât învățătorul său, neci sluga de domnul lui”. B1688: “Nu iaste ucenicul mai mare decât învățătorul, nici slugă decât domnul lui”. B38, 88: “Nu este ucenic mai presus de învățătorul său, nici slugă mai presus de stăpânul său”. B2001: “Nu este ucenic mai mare decât învățătorul său, nici sluga mai mare decât stăpânului ei”. Matt. 25, 29: NT: “Domnul slugilor ... băgă samă cu ei”. B1688: “Domnul slugilor ... lu o samă cu ei”. B38: “Stăpânul acelor slugi și face socoteală cu ei”. Luke 12, 43: NT: “Fericit sluga aceea, carele viind domnu-său, afla-l-va făcând așa”. B1688: „Fericit sluga aceea carele, viând domnu-său, afla-l-va făcând așa”. B38: “Fericit este robul acela pe care stăpânul, la venirea lui, îl va găsi făcând așa”. B88: “Fericită este sluga aceea pe care, venind stăpânul, o va găsi făcând așa”. B2001: “Fericit este servul acela pe care, când vine stăpânul său, îl va găsi făcând așa”. Luke 19, 18: B1688: “Doamne, grivna ta au făcut cincini grivne”. B38: “Talantul tău, stăpâne, a făcut cincini talanți”. B88: “Mina ta, stăpâne, a mai adus cincini mine”. B2001: “Mina ta, doamne, a adus încă cincini mine”. Luke 12, 42: NT: “Oarecine iaste șofariu derept și înțelept, carele îl pune domnul mai mare pre slugile sale”. B1688: “Cine iaste cel credincios diregătoriu al casei și înțelept, pre carele îl va pune domnul preste slujba lui?” B38: “Cine este iconomul credincios și înțelept, pe care stăpânul îl va pune peste slugărima sa?” Luke 12, 47: NT, B1688: “Sluga ... știe voia domnu-său”. B38: “Servul ... a știut voia stăpânului”. Luke 16, 13: NT: “Nece o (B1688: „nici o) slugă nu poate sluji la doi domni”. B38: “Nici o slugă nu poate să slujească la doi domni (88: stăpâni). B2001: “Nici o slugă nu poate sluji la doi domni”. John 13, 16: NT: “Nu iaste sluga mai mare decât domnu-său (B1688: domnul său)”. B38: “Nu se poate rob mai mare decât stăpânul său”. B88: “Nu este

sluga mai mare decât stăpânul său” (B2001: domnul ei); **3.** ‘chief of a state; king; emperor’: Luke 22, 25: NT: “Craii limbilor domnescu pre iale”. B1688: “Împărații limbilor domnesc pre eale”. B38: “Împărații păgânilor îi stăpânesc pe aceștia”. B88: “Regii neamurilor domnesc peste ele”. B2001: “Împărații neamurilor domnesc peste ele”; (spec.) ‘the evil one’: John 14, 30: NT: “Au venit craiul lumii aceștia”. B1688: “Vine biruitorul lumii”. B38: “Vine stăpânul acestei lumi”. B88, 2001: “Vine și stăpânitorul acestei lumi”. John 15, 15: NT: “Sluga nu știe ce face domnu-său (B1688, 38: domnul său; B88, 2001: stăpânul său). John 16, 11: NT: “Craiul lumii aceștia s-au judecat”. B1688: “Biruitorul lumii aceștia s-au judecat”. B38: “Stăpânul acestei lumi e judecat”. B88, 2001: “Stăpânitorul acestei lumi a fost judecat”.

2.8. Building parts. GARD ‘fence’— According to Ionescu (1985: 98) this word initially meant ‘braiding’ as demonstrated by its Albanian correspondent, *gardh*, which denotes a ‘braid of rope, thorns, around a garden or a field; and (fig.) ‘obstacle’, and cf. gr. *gardon* ‘cloth’. Ionescu shows that “at the beginning Rom. *gard* ‘fence’ and Alb. *gardh* probably named the braid surrounding the place where the animals were held (see Lith. *gardas*, ‘a place enclosed with a braid where the sheep are kept’, ‘enclosure’). Later on, *gard* began to designate ‘any enclosure’ irrespective of the material in which was made, the purpose for which it was used, and the technique used to accomplish it”. This is how the sense *zid* ‘wall’ has developed. *Gard* ‘fence’ is an important term both in its semantic content and in the preference of translators for it in comparison with its synonyms. The quotes emphasize some of its denotative and figurative meanings. The contexts prove the use of the term *gard* by the speakers from the entire Romanian territory and this word belonged and belongs to Old and contemporary Romanian language.

GARD senses: **1.** ‘wall, enclosure’; ‘enclosed space’: Luke 14, 23: B1688: “Ieș ... la îngrădiri”. B38, 88, 2001: “Ieși ... la garduri”. Matt. 21,33: NT: “Un om ... sădi vie și cu gard îngrădi pre ia”. B1688: “Un om ... sădi vie și cu gard îngrădi pre ea”. B38, 88, 2001: “Un om ... a sădit vie“. A împrejmuț-o cu gard”. Mark 12,1: NT, B1688: “Un om sădi o vie, și împregiu o îngrădi”. B38, B88, 2001: “Un om a sădit vie, a împrejmuț-o cu gard”. **2.** (fig.) ‘partition’: Eph

2, 14, 15: B1688: “El ... mijlocul păreatelui gardului au dezlegat, Vrajba”. Cf. NT: “El ... păreatele den mijloc al usebiturii l-au rupt”. B38: “El ... a surpat peretele din mijloc al despărțiturii”. B88: “El ... rupând peretele cel din mijloc al despărțiturii Căci El este pacea noastră, , Desființând vrăjmășia”. B2001: “El, Care-n trupul Său a făcut din cele două [lumi] una, a dică a surpat peretele cel din mijloc al despărțiturii – ura –, desființând legea poruncilor în opreșiștile ei, pentru ca să-I clădească-ntru Sine pe cei doi într-un singur om nou”.

GROAPĂ ‘hole’ – The attestations of the noun *groapă* demonstrate the frequency of its use in Moldavia, Wallachia and Transylvania. It expresses both denotative notions like ‘fountain, shaft, grave’ and figurative ones as ‘hell’, ‘scheming, cunning’. The common name *groapă* evolved from the basic meaning ‘cavity dug in the ground’ to the ‘grave’, and later to the figurative one ‘hell’. ‘The destination’ seme distiguish this synonymy set constituents. *Groapă* is the general name of any ‘hole dug in the earth’, the other three lexemes are connected to the idea of ‘for the funeral of the deceased’. The last two synonymous of the set contain semantic and referential restrictions in addition to *groapă* and *mormânt* ‘grave’.

GROAPĂ senses: **1.** ‘a hole dug in the earth’: Matt. 12, 11: NT: “Iară El zise lor: O oae ... va cădea sâmbăta în groapă”. B1688: “Oaie ... va cădea aceasta sâmbăta în groapă”. B38: “Va cădea oaia, sâmbăta în groapă”. B88, B2001: “O oaie ... va cădea ... în groapă”. Matt. 25, 18: NT, B1688: “Unul ... săpă în pământ și ascunse argintul”. B38, 88, 2001: “Unul ... a săpat o groapă în pământ si a ascuns argintul”; **2.** (fig.) ‘malitious words, gossip’: Rom. 3, 12: B1688: “Groapă deschisă – gâtlejul lor”. Cf. NT: “Mormânt deschis, grumazul lor”. B38: “Mormânt deschis este gâtlejul lor”. B88, 2001: “Mormânt deschis este gâtlejul lor”.

2.9. Verbs. BUCURA ‘to rejoice’ — In ILR (1969: 309) it is considered that its spreading to the north and to the south of the Danube demonstrates the general use of the term in the common Romanian even if today the word is very rarely used in the latter area. The verb *bucura* is a derivative of the adjective *bucur* ‘beautiful’. Accordind to Ionescu (1985: 55) *bucur* was initially used in the denotative sense of ‘beauty’ and designated only physical features. Subsequently, the word was also used to name ‘moods’. The

loss of the primary sense of *bucur* ‘beautiful’ happened probably because to the simultaneous use of the adjective inherited from Latin *formosus*, Rom. *frumos* ‘beautiful, handsome’. The Latin word refers to someone's physical appearance and specialized for this concept. Later *bucura* got a secondary sense it designated the ‘states of mind’. A. Ionescu (1985: 55) assumes for the substrate lexeme the meanings ‘pleasant, pleasing’; ‘that produces joy’. The structure *a se bucura cu bucurie* ‘to enjoy very much’ stresses the intensity of this feeling. This is a phraseological unit attested only in the religious texts. Other phraseological structures with the same meaning are *a se veseli cu veselie*, *a se bucura cu bucurie mare*.

The verb *a se bucura* is transitive and reflexive (in old and contemporary texts). In the translations of 16th and 17th centuries this verb is followed by an indirect object requiring the prepositions *asupra* ‘over’, *despre* ‘about’, *întru* ‘to’, *în* ‘in’, *pre* ‘on’. In modern Romanian language the preposition *de* ‘by’ always joins an indirect object. *Bucura* occurs in standard Romanian language and its northern and southern dialects and subdialects. Old and contemporary versions of the the biblical texts translated in Muntenia, Moldova and Transylvania offer a great number of attestations of the verb *bucura*. The frequent use of this word together with its derivatives and its phraseological units prove its importance in Romanian language vocabulary.

BUCURA senses: ‘to rejoice’: Matt. 5, 12: NT, B1688 B38, 88, 2001: “Bucurați-vă și vă veseliți”. Matt. 26,49: NT, B1688: “Bucură-Te, Învățătorile (B38, 88, 2001: Învățătorule)”. Mark 15,18: NT, 1688: “Bucură-Te, împăratul jidovilor”. B38, 2001: “Bucură-Te, împăratul (B88: regele) Iudeilor!” Luke 1, 28: NT: “Bucură-te în dar îndrăgita!” B1688: “Bucură-Te cea plină de dar!” B38: “Bucură-te, ceea ce ești plină, de dar!” B1988, 2001: “Bucură-te, ceea ce ești plină de har!” Luke 15, 6: NT, B1688, 38, 88, 2001: ‘Bucurați-vă cu mine! Luke 13, 17: NT, B1688: “Mulțimea să bucura de toate lucrurile slăvite”. B38: “Norodul întreg se bucura de toate faptele mărețe”. B88: “Toată mulțimea se bucura de faptele strălucite” (B2001: de toate slăvitele fapte). John 20, 20: NT: “Să bucurară ucenicii”. B1688: “Bucurără-se ... ucenicii”. B38, 88, 2001: “S-au bucurat ucenicii”. John 16, 20: NT, B1688: “Lumea să va bucura”. B38, 88, 2001: “Lumea se va bucura”. Luke 23, 8: NT,

B1688: “Irod, văzând pre Iisus, să bucură”. B38: “Irod, când a văzut (B88, 2001: văzând) pe Iisus, s-a bucurat”.

CRUȚA ‘to have mercy upon a person; to forgive; to spare’ This verb appears in the biblical texts translations done in Wallachia, Moldavia and Transylvania. It means that speakers and writers from all the Romanian provinces frequently used this lexeme in the past. The meanings ‘to keep, to save’; ‘to have pity, to endure’; ‘to forgive’ developed from the primary sense ‘to keep, to cover’ in accordance with Ionescu’s opinion (1985: 81). At present, *cruța* has an obsolete and rare character and it was replaced by the verbs *a păzi*, *a apăra*, *a ierta* ‘to guard, to protect, to forgive’. Old texts of the 17th and 18th centuries evidenced that *a cruța* had both transitive and intransitive characteristics. Its direct object (noun or pronoun) always has the preposition *pe* ‘on’, while its indirect object (a noun or a pronoun in the dative case) have no preposition. In the contemporary language the verb *cruța* is only transitive.

CRUȚA senses: **1.** (fig.) ‘to have mercy upon someone’: Acts, 20, 29: B1688: „Lupi ... necruțând turma“. B1938, B38, 88, 2001: “Lupi ... nu vor cruța turma”; **2.** ‘to forgive’: 2 Pet. 2, 4: B1688: “Dumnezeu pre îngerii greșind nu i-au cruțat”. B1938, 88: “Dumnezeu n-a cruțat pe îngerii care au păcătuit”. B2001: “Dumnezeu nu i-a cruțat pe îngerii care au păcătuit”; **3.** ‘to spare’: Rom. 8, 32: b1688: “Pre al Său Fiiu n-au cruțat”. B1938, 88, 2001: “Pe însuși Fiul său nu L-a cruțat”.

2.10. Adverbs. PURUREA is found both in ancient and modern translations of biblical texts. This lexeme was thought just as a temporal adverb due to its semanticism. Ionescu (1985: 149) considers that morphological and semantic value of *pururea* as secondary. The same author (ibid.) thinks that *pururea* must have been a noun, as evidenced by its plural form, *pururi* ‘all the time’ which is still used. *-a* is an adverbial particle attached to nouns like *vară* ‘summer’, *noapte* ‘night’, *seară* ‘seară’ etc. in order to create adverbial derivatives. *vara* ‘in summer’, *noaptea* ‘at night’, *seara* ‘in the evening’. *Pururea* particularly appears in religious texts and poetry and has come out of actual written and spoken language, while its synonym *totdeauna* ‘always’ are often used in contemporary language.

PURUREA: 1. ‘all the time’ adv.: Matt. 26, 11: NT: “Sirimanii (B1688: săracii) pururea aveți cu voi, iară pre Mine nu Mă aveți pururea”. B1988, 2001: “Pe săraci îi aveți pururea cu voi, dar pe Mine nu Mă aveți pururea”. John 7, 6: NT, B1688: “Vreamea voastră pururea iaste gata”. B38: “Timpul vostru este gata pururea”. B88, 2001: “Vreamea voastră totdeauna este gata”. 2. ‘complete’: Rom. 15, 29: B1688: “Cu pururea blagosloveniei, a Evangheliei lui Hristos, voiu veni”. Cf. B38: “Voi veni cu tot belșugul binecuvântării lui Christos”. B88: “Voi veni cu deplinătatea binecuvântării lui Hristos”. B2001: “Cu deplinătatea binecuvântării lui Hristos voi veni”.

3. Derivatives. Gr. Brâncuș (1984: 19) spots on the fact that substrate terms gave birth to a great number of derivatives. The analyzed lexemes strongly prove this statement. The selected corpus excerpt we used contain seven noun derivatives (bucurie ‘joy’, copilaș ‘young child’, îngropare ‘burial’, mireasă ‘bride’, stăpânire ‘rule’, stăpânitor ‘ruler’), one adjective (copilăresc ‘childish’), one adverbial (bucuros ‘joyful’) and one verbal (a îngropa ‘to bury’). Here are some examples from the old and modern Romanian versions of the New Testament verses, as well as the contextual synonyms of autochthonous terms derivatives.

BUCURIE ‘joy’: Matt. 25, 21: NT: “Întră în bucuria domnului tău”. B1688: “Întră în bucuria domnului tău”. B38: “Întră întru bucuria domnului tau”. B1988: “Întră în bucuria stăpânului tău”. B2001: “Întră în bucuria domnului tău”. Mark 12,37: NT: “Mulțime multă asculta pe El, bucuoși”. B1688: “Multă gloată asculta pre El cu dulceață”. B38: “Multul norod îl asculta cu bucurie”. B1988: “Mulțimea cea multă Îl asculta cu bucurie”. B2001: “Multă mulțime Îl asculta cu bucurie”. Luke 1, 14: NT, 1688: “Îți va fi ție de bucurie și de veselie, și mulți de nașterea lui să vor bucura”. B38: “Bucurie și veselie vei avea, și de ... nașterea copilului bucura-se-vor mulți”. B88: “Și bucurie și veselie vei avea”. B2001: “Și-ți va fi el bucurie și veselie, și mulți se vor bucura de nașterea lui”.

BUCUROS ‘joyful’: Luke 19, 6: NT, B1688: “Și-L priimi pre El, bucuos”. B38: “Și L-a primit cu bucurie (B88, 2001: bucurându-se)”.

COPILĂ ‘young girl’: Matt. 9, 25: NT, B1688: “N-au murit fata”. B38: “Fecioara (B88, 2001: copila) n-a murit”. Luke 8, 54:

NT, B1688: “Fetișoară, scoală!” B38: “Copilă, deșteaptă-te!” B88, 2001: “Copilă, scoală-te!”.

FĂRĂMITURĂ ‘small piece of bread’: Luke9, 17: NT: “Luară de rămășițele fărmiturilor, corfe doasprăzeace”. B1688: “Rădică prisosala lor, fărmături, coșuri doasprăzeace”. B38: “Au luat ce le-a rămas din fărmituri, douăsprezece coșuri”. B88, 2001: “Au luat ceea ce le-a rămas, douăsprezece coșuri de fărmituri”.

ÎNGROPA ‘to bury’: Luke 9, 59: NT: “Doamne, îngăduiaște-mi (B1688: îngăduiaște-mă) ... să îngrop pre tatăl meu”. B38: “Doamne, lasă-mă (B88, 2001: dă-mi voie) să îngrop pe tatăl meu”.

ÎNGROPARE ‘burial’: Matt. 26, 12: NT: B1688: “Puind acesta mirul acesta pre trupul Mieu, spre îngroparea Mea au făcut”. B38: “Turnând mirul acesta pe trupul Meu, a facut-o întru înmormântarea (1988, 2001: spre îngroparea) Mea”.

STĂPÂNIRE ‘leadership’: Luke 7, 8: NT, 1688: “Eu încă sunt om supt puteare rânduit”. B38: “Eu sunt om pus sub porunci”. B88, 2001: “Eu sunt om pus sub stăpânire“. Luke 23, 7: NT: “[Iisus] De supt biruința lui Irod ară fi”. B1688: “Den biruința lui Irod iaste”. B38: “Este de sub stapânirea lui Irod”. B88, 2001: “Este sub stăpânirea lui Irod”.

STĂPÂNITOR ‘administration leaders’: Luke 12, 11: NT, B1688: “Vor duce pre voi ... la putearnicii”. B38: Vă vor duce ... la stăpânitori” (88, 2001: la stăpâniri).

4. Phraseology. The importance and stability of the lexical autochthonous inventory is also justified by the presence of its components in phraseological units used in both the old and the contemporary Romanian. Our statement is illustrated by the verbal lingering letting and the construction enjoy joy, important both in semanticism and in their structure. The construction enjoys joy frequently appears in religious texts and has the equivalent of joyful joy.

Joining terms from the same lexical families is meant to express the intensity of that feeling of feeling. In the selected examples, the verbal phrase *a da drumul* ‘to let someone go’ appears: Matt. 18, 27: NT, B1688: “Domnul slugii aceia, îl slobozi pre el”. B38: “Domnul slugii aceia ... i-a dat drumul”. B88, 2001: “Stăpânul slugii aceia ... i-a dat drumul”. Mark 12,3: NT: “Pre el ... sloboziră deșărt”. B1688: “Pri el ... trimiseră deșărt”. B38: “I-au dat drumul

fără nimic”. B1988: “Iar ei ... i-au dat drumul fără nimic”. B2001: “Ei ... i-au dat drumul fără nimic”. Luke 14, 5: NT: “[Pe bolnav] vindăcă-l și-l lăsă”. B1688: “Vindecă pre el și-l lăsară”. B38: “Pe bolnav, l-a tămăduit (B88, 2001: “l-a vindecat) și i-a dat drumul”.

This phrase is found both in the old language and in the present day one, meaning: ‘to liberate, to let go’.

A se bucura cu bucurie: John 3, 29: NT: “Priiatenul mirelui ... cu bucurie să bucură de glasul mirelui”. B1688: “Priiatenul ginere-lui ... cu bucurie să bucură pentru glasul ginere-lui”. B38: “Prietenul mirelui ... se bucură cu bucurie mare de glasul lui”. B88: “Prietenul mirelui... se bucură cu bucurie de glasul lui”. B2001: “Prietenul mirelui, ... cu bucurie se bucură de glasul mirelui”. The afore mentioned phraseological unity is specific to old religious texts, the noun *bucurie* being used in order to emphasize the state of mind that the verb *a se bucura* expresses.

5. Translation equivalents. From the given examples, one can see that the common nouns *balaur*, *a se bucura*, *a cruța*, *mânz*, *țap* don't have any contextual synonyms. The situation is different in the case of the other substrate words, which have unique equivalents. The following terms have partial synonyms: *grumaz*, *gâtlej*; *mire*, *ginere*; *stăpân*, *domn*, *stăpânitor*; *stăpân*, *împărat*, *crai*, *rege*, *stăpânitor*, *biruitor*; *drum*, *cale*; *gard*, *îngrădire*; *gard*, *despărțitură*; *groapă*, *mormânt*; *pururea*, *totdeauna*, *deplin*, *deplinătate*.

The indigenous terms used in the Romanian versions of the *New Testament* have equivalents of unknown origin: *băiat*, *prunc*, *poroboc*; of Latin origin: *auă*, *domn*, *fiu*, *ginere*, *împărat*, *mormânt*, *munte*, *negură*, *râu*, *rege*, *viroagă*; borrowed: **Slavic**: *boabă*, *crai*, *deal*, *îngrădire*; **French**: *colină*; formed on Romanian ground: *stăpânire*, *stăpânitor*, *despărțitură* (derivatives); *totdeauna* (compound).

The set of synonyms from the given contexts are quite few.

The ones with two terms are predominant, the ones with three terms are less frequent, and there is only one that includes four terms. In general, we have noticed that the contextual synonymy does not involve a great number of lexical elements, but, instead, a single word is predominant, due to its very interesting and comprehensive polysemy.

It is also noteworthy that in almost all the selected examples, the same indigenous term was preferred, regardless of whether we are talking about translations from the seventeenth century or from the twenty-first century. We are dealing with terms that are even today being frequently circulated in the common tongue of speakers from all Romanian regions. These words have, the old Romanina texts, meanings which are obsolete today and which relate to the etymon of the substrate words.

We have identified the following **synonymy sets**: *balaur*, (obsolete) *bălaur*; *măgură*, *munte*; *măgură*, *deal*; *pârâu*, *viroagă*; *struguri*, *poame*; *grumaz*, *gâtlej*; *fecior*, *copil*; *cocon*, *fecior*; *ginere*, *ginere*; *stăpân*, *domn*; *gard*, *îngrădire*; *gard*, *despărțitură*; *groapă*, *mormânt*; *pururea*, *totdeauna*.

Three-term sets: *abur*, *fumegare*, *negură*; *struguri*, *boabe*, *chiochini* (second meaning); *poroboc*, *cucon*, *copil*; *copil*, *cocon*, *prunc*; *stăpân*, *domn*, *crai*; *crai*, *împărat*, *rege*; *fărâmă*, *fărămitură*, *cele ce cădeau*; *pururea*, *tot*, *deplinătatea*; **four-term sets**: *copil*, *fecior*, *băiat*, *tânăr*; *crai*, *biruitor*, *stăpân*, *stăpânitor*; **five-term sets**: *fecior din desfrânare*, *fiu neligitim*, *copil*, *prunc*, *poroboc*.

The two-term sets include the literary polysemy and an obsolete version of it, singular or plural, the word itself and a derivative, the literary term and its archaic equivalent. Within the listed set of synonyms, there are literary lexical elements, but also folk ones (*prunc*, *cocon*, *cucon*), regional ones (*porboc*) and obsolete ones (*crai*).

6. The morphological peculiarities of the substrate words.

The researched lexical inventory is formed in majority of common nouns, two adverbs and two verbs. For what the nouns are concerned, we have selected instances where their current literary and folk 12 forms, in both singular and plural, appear. *balaur* (obsolete) *bălaur*; *grumaz*, in plural *grumaze*, *grumaji*; *pururi* appears as *purure*.

Conclusions. In the present work, we have studied a lexical inventory extracted from versions of the New Testament translated into Romanian in the XVII, XX and XXI centuries. Quantity-wise, we have 27 words, of which 23 are nouns, 2 adverbs (*gata*, *pururea*) and 2 verbs (*bucura*, *cruța*). They are attested without exemption in

the works from those centuries, with their etymological meanings, today left obsolete, but also with those known by the regular speakers of our language. We are here talking about polysemantic terms which are often used as contextualequivalents to some substrate terms (*buză*, *măgură*, *țap* etc.).

In the selected contexts, there are folk and obsolete versions of these words, as well as obsolete, folk, or even archaic plural forms.

The substrate lexemes have few contextual synonyms, of different origins, Latin and Slavic, but also Romanian forms derivatives from the substrate roots. The two-term and three-term set of synonyms are predominant, but we have also found two of each with four terms and one with five.

The terms with thraco-dacian origins that we have considered are productive, which is why we have noted eight derivatives. These common nouns with a much-debated etymology are found in less familiar phraseological structures which seem to have a rather redundant character.

Thus, the phrase *a se bucura cu bucurie (mare)* is frequently used in religious texts to accentuate the intensity of the conveyed feeling. The phrase *a da drumul*, generally used in current Romanian, has the verbs *a slobozi* (today obsolete and rare) and *a lăsa* as equivalents. The complex semantics, the productivity and the ability to construct phraseological structures are arguments that prove the importance of the substrate terminology in the ensemble of the vocabulary of both our old and our contemporary language.

Sources

B1688 – Biblia adecă Dumnezeiasca scriptură ale cei veachi și ale cei nouo leage toate. Bucharest, 1988.

B1938 – Biblia adică dumnezeiasca scriptură a Vechiului și a Noului Testament / [Translated from the original Hebrew and Greek texts by Fr. Prof. Vasile Radu and Fr. Prof. Gala Galaction]. Bucharest: The Royal Foundation for Literature and Art, 1938.

B1988 – Biblia adecă Dumnezeiasca Scriptură a Vechiului și Noului Testament. Bucharest: The Publishing House of the Biblical and Missionary Institute of the Romanian Orthodox Church, 1988.

NT – Noul Testament [First printed in Romanian in 1648 by Simion Ștefan, Metropolitan of Transilvania. The Publishing House of the Orthodox Romanian Diocese of Alba Iulia].

Bibliography

Brâncuș G. Vocabularul autohton al limbii române. Bucharest: The Scientific and Encyclopedic PRESS, 1983.

Brâncuș G. Cercetări asupra fondului traco-dac al limbii române. Bucharest: The Romanian Trachology Institute, 1985.

DA – Dicționarul limbii române. A-B: 1913; C: 1940; F-I: 1934.

DEX – Dicționarul explicativ al limbii române. Bucharest: Ed. Academiei, 1998.

DLR – Dicționarul limbii române. Serie nouă. M: 1965-1968; P: 1972-1984; S: 1986-1994; Ț: 1994; D: 2005.

Dimitrescu F. Dinamica lexicului românesc – ieri și azi. Cluj-Napoca: Clusium Press; Logos Press, 1995.

Ionescu A. Lexicul românesc de proveniență autohtonă în textele din sec. al XVI-lea – al XVIII-lea. Bucharest: TUB, 1985.

JOACHIM MATZINGER
(Balkan Research Unit,
Austrian Academy of Sciences, Wien)

HISTORICAL TOPONYMY OF ALBANIA: A PLANNED PROJECT

Ethnical processes and political events have always left an imprint on geographical nomenclature. This is most vividly seen in south-eastern Europe, and in the Balkans in particular because compared with the other regions of the Old World the former have been subjected to frequent and profound changes. A study of the emergence and the evolution of local names in this area shows that not only have they been replaced by other names or had their image or sound modified, but in certain cases the old toponyms were preserved, though with a new content, or cropped up in entirely new localities¹.

1. Although this quotation, written 42 years ago, quite perfectly encapsulates the general situation of place names and their history in Southeast Europe, some important additions have to be made. Regarding the dynamic history of Southeast Europe in the periods from antiquity up to the Second World War with its many and manifold migrational processes and population changes it is exactly the replacement and / or change in “image or sound” of place names, i.e. the historical linguistic development of toponymy which

¹See *Koledarov* 1977: 293.

is of great significance for an understanding of the historical processes that occurred. Place names mirror the historical dynamics and are therefore highly indicative of the various historical language conditions and changes during the rich and often tumultuous history of this region of Europe. Analyzing the linguistic history of South-east European place names from their very first (ancient, medieval, or modern) attestations up to their current form can offer solid answers to historical questions which cannot be provided by history alone simply because of the lack of or insufficiency of written documents for many periods. This holds especially true for the Southwest Balkans and in particular for the territory of what is modern-day Albania, where multiple factors combine:

- the absence of continuous written documentation for crucial periods of Albanian history, i.e. from post-antiquity up to the early medieval period in the 11th century, when Albanians are first mentioned as a discernible ethnic community in Byzantine sources;
- the question of the ethnogenesis of the Albanians, which is very often linked to the Illyrians under the hypothesis of the Albanian's alleged Illyrian origin and therefore the assumption of the “autochthony” of the Albanians in Albania;
- the countertheory of the immigration and subsequent spread of the Albanians and their language due to a north-to-south movement in approximately post-ancient times, in any case only after the settlement of Slavic-speaking population groups;¹ and finally
- a significantly high percentage of toponymy throughout Albania of undeniably Slavic origin.

2. As a matter of fact, Albania is an area where toponyms of very different origins are reflected. However, due to the particular lack of written documentation between late ancient and early medieval times in Albania, the documentation is dichotomous. The first quantitatively rather limited group is composed of place names in

¹This is the author's opinion, expressed at several occasions, cf. e.g. *Matzinger* 2009. Under this hypothesis, an Illyrian descent of the Albanians and their language is rejected, the ancestors of the Albanians are regarded as immigrants to the territory of Albania, and the Albanian language is considered the continuation of an independent ancient Indo-European Balkan idiom not related to Illyrian.

Albania which are already attested in ancient sources.¹

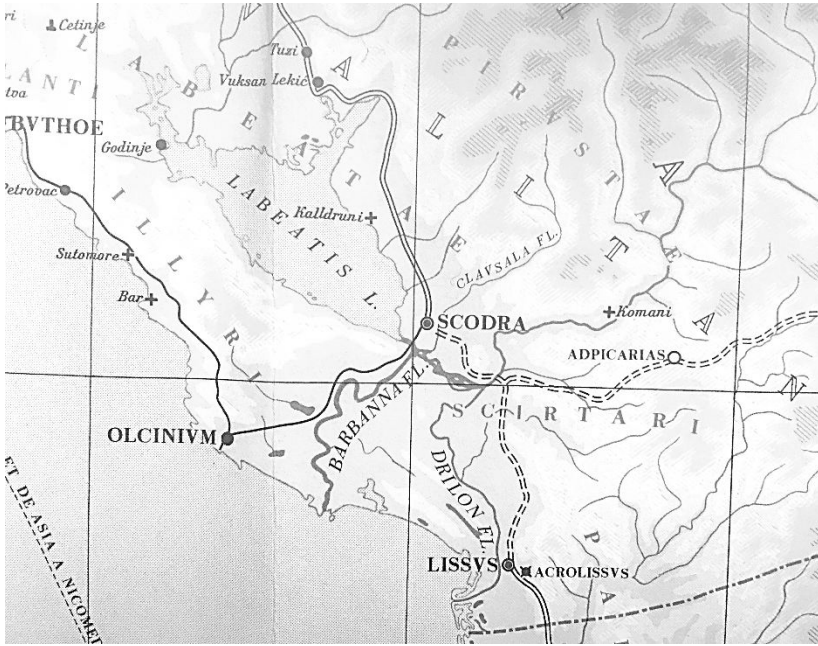

Table 1: *Shkodër* and surroundings according to the *Tabula Imperii Romani* ed. by ŠAŠEL et alii 1976.

On the other hand, the second much larger group of place names in Albania consists of those place names which are only attested and documented in post-ancient times (i.e. early medieval to modern documentation). These place names are not connected to or derived from previous ancient place names.

2.1 Within the first group of place names already attested in antiquity – mostly place names of larger settlements together with some names of bigger rivers² – two different layers have to be set apart: (i) local, i.e. non-Greek and non-Latin place names which are

¹These ancient place names are collected in the works of *Krahe* 1925, *Mayer* 1957-1959 and *Russu* 1969 all of which are highly dated but have not been replaced to this day.

²See *Elsie* 1994.

commonly labelled as Illyrian, since the ancient population which inhabited Albania is commonly identified with the Illyrians. One should bear in mind that this is just a matter of terminology, since there is no possible linguistic way to verify whether a place name like Σκόδρα / *Scodra* (phonologically /'skodra:/) is made up of Illyrian word formation or an Illyrian adaptation of a place name which had been coined earlier by pre-Illyrian but Indo-European speakers; (ii) place names of Greek (e.g. Δυρράχιον,¹ in Latin sources *Dyrrhachium*) or Latin (e.g. Albanian *Pukë*; if indeed derived from Latin [*via*] *publica*²) origin.³ In the still crucially debated matter of the ethnogenesis of the Albanians and the origin of the Albanian language⁴ toponymy holds a decisive place⁵. Supporters of an Illyrian-Albanian continuity claim that the preservation of ancient place names in Albanian on the basis of obvious or typical Albanian sound changes should be taken as the proof of autochthony. In this view, Albanian *Shkodër* is considered as the result of a linear development from the ancient name Σκόδρα / *Scodra*. However, such a hypothesis meets serious difficulties regarding the relative chronology of Albanian phonological changes and it seems therefore more probable that the ancient toponymy does not support the assumption of an Albanian autochthony⁶.

2.2 Within the second group of placenames, i.e. the place names that are not connected to or derived from previous ancient

¹A nominal compound of Greek δυς- ‘bad, unlucky’ and ‘ραχία ‘rocky shore, beach’.

²See *Vătăşescu* 2006 and cf. already the discussion in: *Stadtmüller* 1966: 107–108.

³In fact, many ancient place names are lost, for instance *Antipatreia* or *Byllis*, etc.

⁴See e.g. *Demiraj* 2012.

⁵Cf. already *Katičić* 1976: 185–186.

⁶It would go beyond the scope of this paper to present a full discussion of this view, all the arguments in detail can be found in *Matzinger* 2009; 2012. For short, the phonological changes affecting these category of toponyms belong to later stages of Proto-Albanian after (!) the intense language contact with Latin.

toponyms, place names of evidently Slavic origin form the majority.

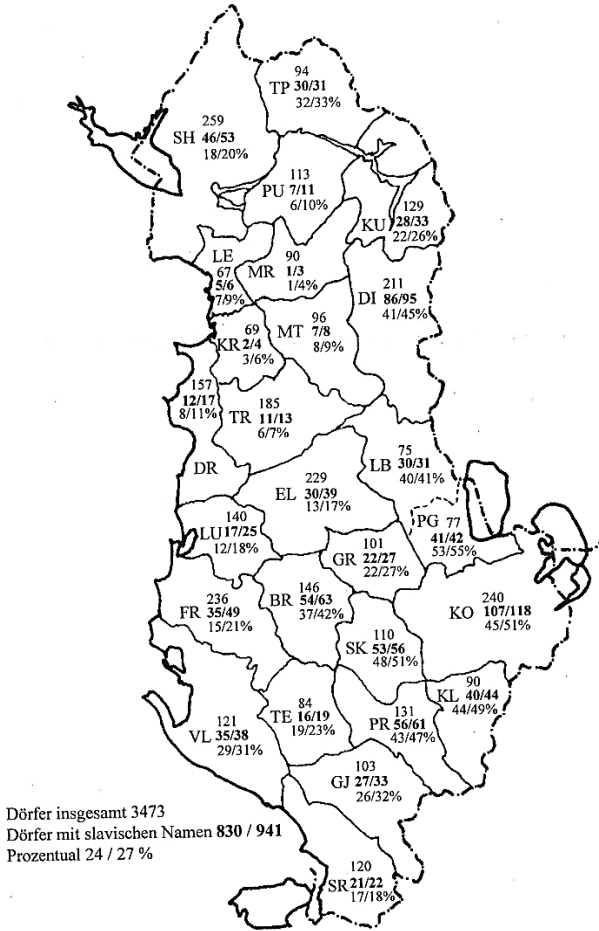

Table 2: Percentage of place names of Slavic origin according to Ylli 2000, p. 198.

These place names have been the subject of various investigations¹. In most cases, the synchronic form of the place names of

¹ See *Cenuječ* 1931 (reprinted as *Seliščev* 1978), *Jokl* 1934–35, *Stadtmüller* 1966: 148–158, and *Ylli* 2000.

Slavic origin is still very transparent with respect to its origin, as in the cases of *Goricë* (several villages in Albania; from Slavic *gora* ‘mountain; forest’¹), or *Jagodinë* (two villages in Albania; derived from Slavic *jagoda* ‘strawberry’²).

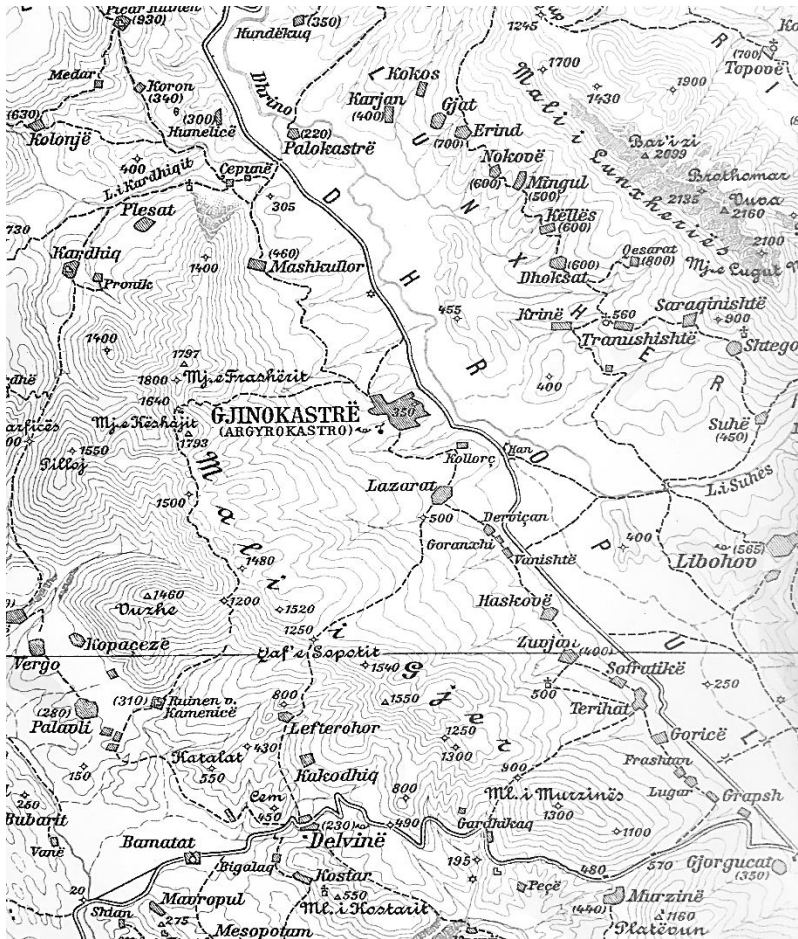

Table 3: Gjirokastra and surroundings as depicted in the map of Louis 1928 (*Karte von Albanien*, 1:200.000); note also other Greek place names in this area.

¹ See more details in *Ylli*: 114.

² See more details in *Ylli*: 122.

The second largest group of place names of this category consists of synchronically transparent toponyms of Albanian origin which can be divided into two sections with respect to their formation: (i) simple nouns ± specifying adjective and to a much lesser extent compounds or genitival constructions, and (ii) suffixal derivations. For the first section (i) cf. e.g. *Drizë* (several villages) < noun *drizë* ‘briar, thicket’ or with a specifying adjective e.g. *Katundi i ri* (several villages) < noun *katund* ‘village’ + adjective (*i ri* ‘new’, *Fushbardhë* (near Gjirokastër) a compound of *fushë* ‘plain, open field’ + adjective (*i bardhë* ‘white’ or *Vau i Dejës*, name of the town and municipality founded in 2015, a conglomerate of several villages

Mbishkrimi Nr. 1

Table 4: Founding inscription of Elbasan, taken from BUHARAJA 1967: 87.

< *va* ‘ford’ + the river name *Dejë*; for the second section (ii) cf. e.g. *Bardhaj* (two villages) < proper name *Bardh* (from the adjective (*i bardhë* ‘white’) + suffix *-aj* or *Gjergjan* (near Elbasan) < proper name *Gjergj* + suffix *-an*.

Especially in the southern regions of Albania, place names of Greek origin are can be found like in the case of the famous town of *Gjirokastër* < Ἀργυρόκαστρο¹.

Although Albania has been under Ottoman rule for approximately 500 years only a very few city foundations can be registered. To these belong e.g. the castle, later town of *Elbasan* or *Ilbasan* (documented in Ottoman orthography as ن ب ص ا يل) founded by Mehmed II². This place name is a compound of the Turkish components *il* ‘county, province’ and the present participle of the verb *basmak* ‘to step on, to stomp, to press’, hence in the meaning of ‘[the fortress] which dominates the county’ or as *Babinger* 1962: 201 has put it in German ‘Zwingburg’.

Bibliography

- Babinger F.* Die Gründung von Elbasan // *Babinger F.* (ed.). Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante. 1. München: Südosteuropa-Verlagsgesellschaft, 1962. S. 201–210.
- Buharaja V.* Rreth mbishkrimevet të fortesës së Elbasanit // *Studime Historike*. 1967. 1. F. 85–106.
- Demiraj B.* Umsiedler oder Alteingesessene? Fragen zur Urheimat der Albaner im Frühmittelalter // *Südost-Forschungen*. 2012. 71. S. 379–389.
- Elsie R.* Hydronymica Albanica. A survey of river names in Albania // *Zeitschrift für Balkanologie* 1994. 30/1. P. 1–46.
- Гирфанова А. Х., Сухачев Н. Л.* *Берат, бывший Белиград (этимологическое тождество или гетерогенные топонимы?)* // *Вопросы ономастики*. 2018. 15/3. С. 125–138.
- Jokl N.* Slaven und Albaner // *Slavia*. 1934–1935. 13. S. 281–325. S. 609–645.
- Katičić R.* Ancient languages of the Balkans. Part one. The Hague; Paris: Mouton. 1976.
- Koledarov P. S.* Ethnical and Political Preconditions for Regional Names in the Central and Eastern Parts of the Balkan Peninsula // *Carter F. W.*

¹See *Soustal & Koder* 1981: 111–112.

²Cf. also *Tütüncü* 2017: 33–39. As *Гирфанова & Сухачев* 2018 have pointed out, another Turkish place name may be reflected in *Berat*, probably from the appellative *berat* ‘warrant; charter’, since its derivation from the older place name *Beligrad* is kind of problematic.

- (ed.). *An Historical Geography of the Balkans*. London; New York; San Francisco: Academic Press. 1977. P. 292–317.
- Krahe H.* Die alten balkanillyrischen geographischen Namen auf Grund von Autoren und Inschriften. Heidelberg: Carl Winters Universitätsbuchhandlung, 1925.
- Kristol A.* et al. (eds.). *Lexikon der schweizerischen Gemeindenamen / Dictionnaire toponymique des communes suisses / Dizionario toponomastico dei comuni svizzeri*. Frauenfeld: Huber & Co, 2005.
- Louis H.* Die neue Karte von Albanien 1:200000. Begleitworte zur Kartenbeilage II // Albrecht H. (ed.). *Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin. Sonderband zur Hundertjahrfeier der Gesellschaft*. Berlin: Im Selbstverlag der Gesellschaft für Erdkunde, 1928. S. 426–446.
- Matzinger J.* Die Albaner als Nachkommen der Illyrer aus der Sicht der historischen Sprachwissenschaft // Schmitt O. J., Frantz E. A. (eds.). *Albanische Geschichte. Stand und Perspektiven der Forschung*. München: Oldenbourg Verl., 2009. S. 13–36.
- Matzinger J.* Der lateinisch–albanische Sprachkontakt und seine Implikationen für die Vorgeschichte des Albanischen und der Albaner // Dahmen W., Holtus G., Kramer J. et al. (eds.). *Südosteuropäische Romania. Siedlungs– Migrationsgeschichte und Sprachtypologie, Romanistisches Kolloquium XXV, 2012*. Tübingen: Narr Verl., 2012. S. 75–103.
- Mayer A.* Die Sprache der alten Illyrier. 1. Einleitung. Wörterbuch der illyrischen Sprachreste. Wien: Rohrer in Kommission, 1957.
- Niemeyer M.* *Deutsches Ortsnamenbuch*. Berlin; Boston: De Gruyter, 2012.
- Pellegrini G. B.* *Toponomastica italiana. 10.000 nomi di città, paesi, frazioni, regioni, contrade, monti spiegati nella loro origine e storia*. Milano: Hoepli, 1990.
- Russu I. I.* Illiri. Istoria, limba și onomastica, romanizarea. București: Ed. Academiei RSR, 1969.
- Šašel J.* et al. (eds.). *Tabula Imperii Romani. Naissus–Dyrrhachion–Scupi–Serdica–Thessalonike. D’après la Carte Internationale du Monde au 1:1.000.000, K 34*. Sofia. Ljubljana: Slovenska Akademija Znanosti in Umetnosti, 1976.
- Селищев А. М.* Славянское Население в Албании (с илл. в тексте и с картой Албании). София. Изд. Македонского научного ин-та, 1931 (*Seliščev A. M.* Slavjanskoe naselenie v Albanii. Nachdruck besorgt von R. Olesch. Köln; Wien: Böhlau Verl., 1978).
- Stadtmüller G.* *Forschungen zur albanischen Frühgeschichte. 2. erweiterte Aufl.* Wiesbaden: Harrassowitz Verl., 1966.

HISTORICAL TOPONYMY OF ALBANIA...

- Συμεωνίδης Χ. Π.* Ετυμολογικό λεξικό των νεοελληνικών οικονυμών. Τ. 1–2. Λευκωσία, Θεσσαλονίκη: Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, 2010.
- Tütüncü M.* Corpus of Ottoman Inscriptions from Albania and Montenegro. SOTA / Research Centre for Turkish and Arab World: Haarlem, 2017.
- Vătăşescu C.* Via Egnatia dans la memoire collective des aroumains et des albanais (témoignages linguistiques) // *Révue des études sud-est européennes*. 2006. 44. P. 385–389.
- Ylli Xh.* Das slavische Lehngut im Albanischen. 2. Ortsnamen. München. Verl. Otto Sagner, 2000.

Zamfira Mihail
(Bucarest)

ABOUT THE TERMINOLOGY OF SOUTH-EAST EUROPEAN MINING TECHNOLOGY*

Mining held pride of place among medieval occupations since it supplied metals, i.e. raw materials for tools¹. Researchers have long noticed that ores such as iron, copper and silver were typically purified in the same settlements where the respective ores were excavated (*Singer* 1958; *Lombar* 1974; *Ramin* 1977). It is common knowledge that metallurgy formed a separate industry relatively early, with increasing social division of work. Although not all of the mining and metallurgical settlements grew into towns they always affiliated with specialized settlements. For example, during the period under investigation the following settlements were attested in Transylvania: Baia de Cris, Buciumi, Certejul de Sus, Roşia Montană, Abrud, Zlatna, Baia de Arieş. There were also foundries at Rimetea-Turda, Lăpuş in the Maramureş country, etc. In the present research the interaction between such settlements and agricultural community is qualified as urban-rural relation. It is worth noting that the Romanian village has never been impervious to the influences of the town and that technological progress originated in a milieu where at least some of the people were engaged in agriculture. The labour force in any industry were recruited from villages as well.

* Also see: *Mihail* 1981.

¹ See the problems discussed in the volume: *La revolution...* 1977.

The study of urban-rural relation requires to previously outline the field of material civilization which is to be investigated and the corresponding time interval. In the last decades archeology and historiography have made significant progress in the development of knowledge about traditional mining and metallurgy in Romania and in the south-east of Europe¹. The term “traditional” implies crafts as carried out in the centuries before the industrial revolution². At the same time high qualification was a prerequisite for craftsmen since they dealt with extreme temperatures in metallurgy, and handling various tools necessarily called for technical knowledge (*Mihail* 1977). In the technological domain terminology enriches only in the wake of technical progress and the wide-scale practical employment of inventions and innovations induces the circulation of the respective terminology.

As to technical progress, it may be safely stated that it sums up the centuries-old collective experience; every generation inherits the experience of its forerunners in order to bequeath it in its turn. As historians poignantly pointed out, the turn to mining resources is most indicative of a stable population in the area. In this case, language reflects the influences and the interferences at work over time.

The linguistic study of the corresponding terminology relies on the methodology implemented by the researches of folk idioms (*Hollyman* 1970; *Ivănescu* 1971: 22) because the “technical” terminology in question was actually employed only in the working process by a limited number of people and was orally transmitted through the centuries. The fact that only men were engaged in metallurgy created peculiar background to the oral transmission of the terms during the working process.

¹ **Romania:** *Probleme...* 1967; *Maghiar, Olteanu* 1970; *Giurescu*, 1972; **Albania:** *Kallamata* 1982; *Dojaka* 1962; 1963; *Gjergji* 1962; *Çabej* 1963–1964; *Shkodra* 1977; **Bulgaria:** *Markov* 1898; 1920; *Radoslavov* 1919; *Bončev* 1920; *Andreev* 1921; *Trifonov* 1924; *Georgiev, Nikolaev* 1953; *Primovski* 1955; **Serbie and Bosnia:** *Novaković* 1879; *Letal* 1933; *Skarić* 1935; 1939; *Kristić* 1956; *Dinić* 1955; 1962.

² Prof. André Guillou (Paris) has initiated an international inquiry “Nomenclature et forme des outils du Sud-Est européen” in which we participate with relevant information on the Romanian realty. See: *Guillou* 1981. See also: *Girfanova, Sukhachiov* 2005.

The history of mining and metallurgy has drawn attention of historians and ethnography researchers in every south-east European country. The penetration into Romanian of the German technical terminology surviving up to our days dates back to the 13th century. The settlement in Transylvania and south Slavic lands as early as in the 13th century became a landmark in the history of metallurgy in these parts of Europe. The development of mining in the south-east of Europe in that century was facilitated also by the miners of central Europe, “not all of whom were German” (see: *Gündisch* 1942; *Nägler* 1981). Though the German miners settling in Transylvania were just like those moving to Serbia, Bosnia or Bulgaria (*Wiesinger* 1975; *Mehlan* 1937–1938; *Saria* 1962). South of the Danube, miners are mentioned for the first time in Serbia in a document from the time of Stephen Uroš I. In 1254 they are attested in Braskovo on the Tara river and later on at Trepča, Rogozna, Novo Brdo, Crnča on the Platna, and in settlements in the middle part of the Drina river (in Serbia). In Bosnia, early 14th century documents mention miners in Srebrenica, Fojnica, Ostružnica and in most of the area west of the middle Drina (*Dinić* 1955), while in Macedonia they are reported in Kumanovo. According to the historians, the first miners settling south of the Danube were from Siebenbürgen, or northern Hungary, and some of them even from northern Albania (*Urošević* 1935).

It appears that after the conquest of Serbia and Bosnia by the Ottomans the German miners left in large numbers. With the advent of the industrial revolution a new wave of German-speaking miners (from Germany or Austria-Hungary) appeared south of the Danube, on the payroll of the local mine owners, which represents a distinct chronological phase.

In Bulgaria, at Ciprovec, Kratovo and at Tirnovo, just like in the Rodopi Mountains the German miners came into focus during the Ottoman rule (*Trifonov* 1924). K. Jireček considers that they had previously settled in Siebenbürgen or Wallachia (*Jireček* 1879), while M. Filipović traces them to Serbia or Bosnia (*Filipović* 1963). B. Džonov considers that there were two categories of colonists: Saxon and Franconian, coming from different settlements and in different periods of time (*Džonov* 1968: 207).

The German-derived mining and metallurgical terminology is common to several south-east European languages. I have consi-

stently investigated it in the light of the inter-Balkan linguistic contacts. The dissemination of these German terms over a vast area in the south-east European perimeter represents a special form of circulation of terms with a restricted international status. "Restricted" here means that these terms penetrated into the folk language. Actually they rank among the first ex-zonal elements inducing the so-called "convergences" in the south-east European languages. The German terms borrowed in the Middle Ages are the first loans beyond the zone of contact of the Balkan languages and presage the category of Romance (Italian) or West Slav (Czech and Slovak) terminology, also diffused by the groups of craftsmen.

As for the terms denoting metal processing two aspects should be mentioned: (a) the fact that several south-east European languages witnessed approximately the same loans which subsequently rooted in the respective languages; (b) in their phonetic adjustment, in certain cases they underwent the same phonetic changes in different languages.

One of the terms widely circulated in the south-east European languages is the German *Schlacke* which developed into Serbian *šlaknja* 'slag' and its variants *šljaknja*, *sljaka* (Skok 1973: 404), the Bulgarian *šlianka*, *šljakno* (Markov 1898: 44, Andreev 1921: 135) and the Romanian *sleacnă* and *șleancă* (DLR: 117). The word is still used in Romania in all the metallurgical settlements of the Banat.

Terms related to German *Stollen* > Serb. and Croat. *stolna* 'mine entrance', *šcona* 'gallery', Bulg. *štona* are common over an equally large geographic area. *Stollen* penetrated into Romanian in the form *ștolnă* 'mine gallery' (with its variants *știoalnă*, *știoalmă*, *știoală*). Field researches have indicated Transylvania and the Banat as its dissemination region (Onu 1958: 160). The existence of the German term in the south-Danubian languages in similar variants entitles us to trace its etymology in Romanian up to the German miners and not to Magyar, as indicated by DRL: 215. All the more so as the Magyar term is derived from German. Its early presence in Romanian is proved by the wide area of its circulation and the subsequent development of multiple meanings.

Another term which etymology is illuminated by the comparative approach of south-Danubian languages is *știup*. In Serbian *štup* 'coal dust' < German *Staub* (Skarić 1938: 20), is a loan from the

dialect of the first miners settled in southern Transylvania who worked throughout the Balkan area. The term is in use in Bosnia and Macedonia even nowadays. Even in Bulgarian *štup* is part of the mining terminology (*Trifonov* 1924: 17). In Romanian the term is widely used in the Banat and Oltenia in the form *știup* with the generic meaning of ‘dust’ (DLR 1978. XI: 225), attested in ALR I 1365/837, 1879/6; ALR SN III, 864/2). This meaning underwent further specialization but as ‘flour dust’, according to ALR SN 1 183. Although indicating the corresponding German *Staub*, just like in the other south-east European languages, DLR states that the Romanian *știup* has an unknown etymology. In our opinion this term is a typical example of the urban-rural interference in the medieval Romanian terminology. The German term having also a specialized acceptance in metallurgy (“coaldust checking burning in the furnace”) was employed by workers in the Banat and the north-west of Oltenia also as a technical term. The term is most likely to circulate with the same acceptance even nowadays. The extension of the technical acceptance and its penetration into the folk language demonstrates a close relationship between speakers of various professions.

The three terms above, all “international” technical terms of the Middle Ages, should be viewed also in light of the process of penetration of neologisms into folk languages and of the subsequent enrichment of the respective folk languages with technical terms long before the dawn of the industrial revolution.

In the traditional terminology of crafts connected with metallurgy there are also Ottoman borrowings surviving up to present day (see: *Mihail* 2012). These borrowings were thoroughly studied by our highly respected colleagues N. L. Sukhachev and late A. H. Girfanova. The memories of A. H. Girfanova will remain with me forever.

BIBLIOGRAPHY

- ALR I – Atlasul Linguistic Român / Sub direcția lui Sextil Pușcariu, Cluj, 1938.
- ALR SN – Atlasul Linguistic Român. Serie Nouă / Sub direcția lui Emil Petrovici. București, 1956. Vol 1; 1965. Vol 3.
- Andreev A.* Njakogašnata željazna industrija u nas // *Izvestia za Narodnya etnografiski muzej* (Sofia). 1921. I.

- Bončev St.* Staroto rudarstvo v Bălgaria i Makedonia // Spisanie na Bălgarskata Akademia Nauk. 1920. XIX.
- Çabej E.* Der Beitrag des albanischen zurn Balkansprachbund // Zeitschrift für Balkanologie (München). 1963-1964. II. H 1-2.
- Dinić M.* Za istorija rudarstva u srednjevekovnoj Srbiji i Bosni. Belgrad, 1955. T.; 1962. T. II.
- DLR – Dicționarul limbii române. București: Ed. Academiei, 1978. Vol. XI.
- Dojaka S. A.* Enë dhe orendi të Dukagjin // Etnografia shqiptare. 1962. I.
- Dojaka A.* Enë dhe orendi të Labërisë // Etnografia shqiptare. 1963. II.
- Džonov B.* Etničeskoto nazvanie na rudarite “sasi” na balkanskite i vëprosat na tehinja proizvod // Izvestia na Institutata za bălgarski ezik. 1968. XVI.
- Filipović M.* Das Erbe der mittelalterlichen sachsichen Berglaute in den sudslawischen Landern // Sudost-Forschungen. 1963. XXII. S. 193-233.
- Georgiev G. K., *Nikolaev Vs.* Rudarstvo v iugozapadna Bălgaria i iugoiztočna Makedonia. Sofia, 1953.
- Girfanova A. H., Sukhachev N. L.* Evropa-Stambul-Balkany: Turcizmy zapadnoevropejskogo proishoždenija v balkanskih jazykah // V poiskah “zapadnogo” na Balkanah / Coord. I. A. Sedakova, T. V. Civian, Moskva, 2005. P. 84-88.
- Giurescu C. C.* Contribuții la istoria științei și tehnicii românești în secolele XV – începutul secolului al XIX-lea. București, 1972.
- Gjergji A.* Provë per një studim etnografik në fshatin Rëmbec (Korcë) // Etnografia shqiptare. 1962. I.
- Guillou A.* La terminologie des outils du Sud-Est européen // Revue des études Sud-Est Européennes. 1981. XIX. N 3.
- Gündisch G.* Deutsche Bergwerkssiedlungen in dem Siebenburgischen Erzgebirge // Deutsche Forschungen im Südosten. Sibiu. 1942. Bd I.
- Hollyman K. J.* Nomenclature scientifique et lexique Populaire // Mélanges Marcel Cohen. Paris, 1970. P. 84–91.
- Ivănescu G.* Storia delle parlate popolari e storia delle lingue letterarie // Philologica (Craiova). 1971. II.
- Jireček K.* Die Handelsstrassen und Bergwerie von Serbien und Bosnien während des Mittelalters. Praha, 1879.
- Kallamata K.* Punim i hekurit // Bashkimi. 6th Dec. 1982.
- Kristić A.* Lokalizacija gvozdenih majdana i rudnica oko Kreševa // Glasnik Zemalskog muzeja (Sarajevo). Nouv. série. 1956. XI
- Letal E.* Stari železni majdani u okolici Ljubije // Glasnik Zemalskog muzeja (Sarajevo). 1933. XLV. 1.

- Lombard M.* Les métaux dans l'ancien monde du Ve au XIe siècles. Paris, 1974.
- Maghiar N., Olteanu Șt.* Din istoria mineritului în România. București, 1970.
- Markov Hr.* Zeleznite rudnici i madani vā Samokov // Sbornik za Narodno Umotvorene. 1898. XV; 1920. XXXVII.
- Mehlan A.* Über die Bedeutung der mittelalterlichen Bergbaukolonien für die slawische Balkanvolker // Revue internationale des études balkaniques. Belgrad, 1937–1938. III. S. 383–404
- Mihail Z.* Die süd-slavische Fachterminologie der Berufe // Analele Universității București. Seria limbi și literaturi străine. 1977. II. P. 37–45.
- Mihail Z.* La terminologie de l'exploitation minière et métallurgique dans les langues sud-est européennes // Cahiers balkaniques (Paris). 1981. N 2. P. 107–122.
- Mihail Z.* Die türkische Fachterminologie der Berufe in den südosteuropäischen Sprachen // Varietas delectans. Sbornik statej k 70-letiju Nikolaja Leonidoviča Suchatchiova. Sankt-Peterburg: "Nestoristorija", 2012. S. 347–355.
- Nägler Th.* Așezarea sașilor in Transilvania. București, 1981.
- Novaković St.* Novo Brdo i Vransko Pamoravlje u istoriji srpskoj XIV i XV veka. II. Rudarstvo u Srbiji XIII–XV veka k njegov uticaj na život tadašnji. Belgrad, 1879.
- Onu L.* Influențe interregionale în terminologia mineritului // Fonetică și dialectologie (București). 1958. I. P. 145–180.
- Primovski A.* Kovačite agupti v gr. Madan // Izvestija na Etnografskija institut i muzej. 1955. II.
- Probleme ale metalurgiei medievale din țările române în lumina cercetărilor recente* // Revista muzeelor. 1967. N 2.
- Radoslavov B.* Rudničarstvo v Etropolskija Balkan // Trudove na Bălgarskata prirodna družina. 1919. VIII.
- Ramin J.* La technique minière et métallurgique des anciens. Bruxelles, 1977.
- La Révolution industrielle dans le sud-est européen.* Sofia, [1977]. (Actes du Colloque organisé par l'AIÉSEE et Deutsche Forschungsgemeinschaft et la Deutsche UNESCO-Kommission à Hamburg, 23-26 mars 1976).
- Saria B.* Der mittelalterliche sächsische Bergbau auf dem Balkan // Ost-deutsche Wissenschaft. 1962. IX. S. 131–150.
- Singer Ch.* et al. A History of Technology. Oxford, 1958.
- Skarić V.* Tragovi starog rudarstva u okolini Kreševa i Fojnice // Glasnik Zemalskog muzeja (Sarajevo). 1935. XLVII. 1–2.

ABOUT THE TERMINOLOGY...

-
- Skarić V.* Star turski rukopis o rudarskim poslovima i terminologiju // Spomenik. Srpska kraljevska Akademija (Belgrad). 1938. LXXIX. P. 5–24.
- Skarić V.* Staro rudarstvo pravo i tehnika u Srbiji i Bosni. Belgrad, 1939.
- Shkodra Z.* Kontribut për historinë e panairëve shqiptarë // Studime historike. 1977. N 4.
- Skok P.* Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Zagreb, 1973. T. 3.
- Trifonov I.* Metalurgijata na zeležo v Bălgaria. Sofia, 1924.
- Urošević A.* Janjevo // Glasnik Srpskog naučnog društva (Skoplje). 1935. XIV.
- Wiesinger P.* Möglichkeiten und Grenzen der Dialektologie bei der Erforschung der deutschen Ostsiedlungen // Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte / Hrsg.: W. Schlesinger. Sigmaringen, 1975.

Юлия Мэргэрит
(Бухарест)

РЕФЛЕКСЫ ТУРЕЦКИХ ФОРМ НА УРОВНЕ ДИАЛЕКТОВ РУМЫНСКОГО ЯЗЫКА¹

Турецкое влияние на румынский язык столь значительно, что привлекало внимание исследователей разных эпох. Из более обширных исследований первым является труд Лазаря Шэиняну «Восточное влияние на язык и культуру румын» (*Şăineanu* 1900. 1-3). Чуть более столетия спустя выходит столь же капитальный труд Эмиля Сучиу (*Suciu* 2009–2010. 1-2). В связи с этими фундаментальными изданиями отметим, что авторы учли все уровни румынского языка. Шэиняну обозначил область охвата рассматриваемых влияний, выделив две функциональные сферы: *народная* и *историческая лексика*. Сучиу, опираясь на систематический свод диалектологических данных, собранных во второй половине ушедшего столетия, исследует каждое заимствование в контексте нормативной речи и вплоть до уровня отдельных говоров, уточняя его распространение и региональные особенности.

В настоящем обзоре рассматривается специфическое отражение турецкого влияния на уровне диалектной румынской ре-

¹ Пер с рум. Н. Л. Сухачева, авторизован Ю. Мэргэрит.

чи. Из предкарпатских исторических областей Румынии мы исключили Добруджу, находившуюся под османской юрисдикцией «в 1417–1877 гг., то есть почти на всем протяжении периода турецкого влияния» (Suciu 2009. 1: 162).

Из других земель Мунтению и Олтению турки посещали чаще, чем карпатские области, если исходить из государственных границ, обусловленных исторически. За пределами Карпат турецкое влияние осуществлялось преимущественно в городах посредством ремесленников, торговцев и разного рода служащих при отсутствии прямых межэтнических контактов. Из городов турцизмы проникли в крестьянскую жизнь благодаря тем же социальным слоям, а также частым военным нашествиям в качестве важного общего фактора. По объективным причинам диалектный лексикон стал последним прибежищем турцизмов. Менее интенсивный и вторичный прогресс сельских поселений, в отличие от городских, играющих важную роль в развитии социума, обеспечил относительную сохранность былых турцизмов на периферии диалектной речи. Попытаемся показать, что в сельском обиходе длительное время сохранялись рефлексy слов, чьи праформы обнаруживают турецкое родство.

Barítai, bátai — слова, бытующие в Мунтении в качестве неизменяемых прилагательных в значении ‘большой, гигантский’ и по преимуществу в экспрессивных контекстах. Они, были выявлены относительно поздно при диалектологическом обследовании названной области¹. Среди «лексических данных», полученных при обработке полевых записей (особенно в Gl. Munt.; позже в DGS I–III) и были отмечены формы: *barítai* (пп. 711, 827, 840), соответственно, *bátai* (п. 703). Первая из них представлена в эмоциональном рассказе о встрече информантки с двумя хищными животными — медведем и волком: *Când am auzit crăcile acolea pârâind “acu” zic “am dat de noateni”, drept deasupra aci la grădinile astea sus; Când am venit acilea sã mã trec pân avale, barítai ursu! Când iese ursu din crăci, orăcâind ș-așa îmi*

¹ Имеется в виду массивный сбор диалектологических материалов для новых лингвистических атласов и словарей регионального типа во второй половине XX в., осуществлявшийся по инициативе Румынской академии.

*făcea labele ... la mine și orăcăia ... Și-am început să strig “săriți, oameni buni, că mă mănâncă și mă mănâncă! Să nu mă lăsați!” Da nu mai mă ținea picioarele! Mă ridicam, cădeam, mă ridicam și el după mine! <...> Picioarele nu mai mă ținea, decât tremuram așa...”¹ (TDM II: 250, pct. 750 = Слон, Прахова); *După ce ies acolo-n malu ăla, am auzit frunza fâșa, fâșa, fâșa! mare istorie! Ce să fie? Când: baritai lupu!*² (ibid.: 252)*

Ранее *baritai* появлялось в литературе, но не было отмечено как регионализм. Первая атестация относится к началу XX в. и также к Мунтении — к району Арджеш. В литературе мы отмечаем ее в ином стилистическом контексте: она связана с повседневной жизнью в ее привычных проявлениях, а не с исключительными случаями: [Persoana de care se îndrăgostise] *era o codănică de vreo paisprezece ani și eu baritai omul, însurat și cu copii*³ (Vissarion, 1954, 84). [Către o femeie, asaltată de câini] – *Da, apără-te, lele, că de-ai țî-a lăsat Dumnezeu mâini <...> Dacă stai în mână cu baritai nuiăua și nu dai cu ea în câini, apoi, treaba dumitale!*⁴ (idem, 1983, 157). Затем, по мере расширения исследовательских возможностей, когда в специальных изданиях появляется раздел «Региональная лексика», слово возникает в глоссарии, собранном в Телеормане: “*Degeaba ai crescut baritai*

¹ «Как услышала там кустарник трещит, “вот”, — говорю, “нашла годовалых”, прямо сверху здесь, у этих верхних огородов; только пришла сюда, чтобы спуститься вниз, **baritai ursu!** [огромный медведь!]. Как выходит медведь, ворча и так делает мне лапами... на меня и ворчал... И стала я кричать “бегите, люди добрые, а то съест меня и съест! Не оставляйте меня!” А ноги меня не держали! Поднималась, падала, поднималась, а он за мной! <...> Ноги меня уже не держали, только дрожала так...»

² «После чего выхожу туда, на тот берег, слышу, листья; фыш-фыш-фыш! что за история! Что могло быть? Как **baritai lupu!** [огромный волк!].»

³ «[Особа, в которую влюбился] *была вертихвостка лет четырнадцати, а я baritai* [здоровенный] мужик, женатый и с детьми».

⁴ «[К женщине, на которую напали собаки] Защищайся, тетя, ведь на то Господь дал тебе руки <...> Если у тебя в руке **baritai** [огромная] палка и ты не бьешь ею собак, тогда твое дело!».

mârlanu, dacă n-ai făcut armata!"¹ (CV 1951. 3-4: 15). Все тексты иллюстрируют одно и то же основное значение — исключительный размер.

Отсутствующее в словарях *baritai* не стало предметом этимологических исследований. Отталкиваясь от формы слова и опираясь на наблюдение Ал. Граура (см. ниже), мы предлагаем в качестве его этимологии тур. *bayraktar* s. m. 'знаменосец; вождь племени (в военном походе), командир' при *bayrac* 'флаг, знамя (в османской армии, затем и в румынской)': *Tudor au omorât pe bairactarul Sava, gospodarul arnăuților*² (Șăineanu 1900. II. 2: 9). Более того, в румынских княжествах это заимствование проникло в военную терминологию и, адаптировавшись, породило варианты. Из них укажем *baraictar*³, возникший в результате метатезы (*Poruncit-au bulingbașilor, baraictarilor...*⁴, — Дионисий Эклесиарх, по DA) и молдавскую форму *baraiactariu*, с унифицированной гласной [a] (см.: DA; ср. у Н. Йорги: SD, s. v. *bairactar*). Оба варианта в DA помечены как устаревшие (уже в начале ушедшего столетия — точнее в 1913 г. (дата публикации первого выпуска словаря). *Bairactar* проник в общий язык, благодаря распространению военной лексики, затем в диалектный лексикон вместе с исходным *bairac* < тур. *bayrak* → *bayraktar* (Suciu 2010. 2: 67). Во время фанариотов рум. *bairac* означал 1. 'знамя турецкое, очень широкое', 2. расширительно 'отряд или рота солдат, особенно волонтеров (воюющих под одним знаменем)'. Оба эти значения, помеченные как устаревшие, предшествуют в DA третьему, возникшему на румынской почве. Оно приводится с уточнением, отсылающим к Л. Шэняну (Șăineanu 1900), которого информировал знаток народной речи и фольклорист Петре Испиреску: 'шатер (на ярмарке) с высоким шестом, возможно, с флагом на нем, предназначенный для развлечений'.

¹ Зря ты вырос **baritai** [здоровенным] мужланом, если не был в армии».

² «Тудор убил **байрактара** Саву, вождя арнаутов».

³ Этот вариант помог разглядеть предполагаемую связь *baraictar* — *baritai*.

⁴ Приказал ротным командирам, байрактарам...»

Добавим интересную деталь: в настоящее время *bairac* еще бытует в румынских говорах в Болгарии не в качестве устаревшего, но как вполне узуальное слово. Оно засвидетельствовано в диалектных материалах, собранных среди румынского меньшинства: *Brezăi cu masche în tot felu mergea cu bairacu pân sat ca țiganii*¹ (Дебово, р-н Ловеч, см.: TD. Bulg., s. v.; RB. Timoc I, s. v.). Сохранение слова *bairac* у румын с правобережья Дуная обязано его специфической семантике. В настоящее время *bairac* отмечен в свадебной терминологии: ‘флаг, ритуальный и церемониальный предмет, сделанный дружками жениха или подружками невесты и состоящий из древка, но которое вешают полотенца или платки, цветы, фрукты’: *Ala de era cu bairacu cerea bani de la naș ca să-i dea mireasa*² (RB. Timoc I: 264). Лексикон болгарских румын в равной мере сохранил названия и церемониального свадебного флага, и его носителя: *Ăla dă era cu bairacu*. [după sununie] *făcem ora [= hora] în maidan, din maidan, vece [= deja] venim cu danțu aici, cu băirăgtar, care poartă bairacu*³ (*idid.*).

Сохранение лексических единиц *bairac*, *bairactar* как узуальных терминов объясняется, с одной стороны, устойчивостью турецкого заимствования в болгарском языке, где, согласно словарям (DBR, DBF, s.v.), оно является народным. Примечателен также тот факт, что *байрактàр* и *байрактàрка* ‘жена знаменосца’ приводятся и в словаре литературного болгарского языка, тогда как в DA соответствующий термин помечен значком, обозначающим архаичность (+). С другой стороны, исторические термины *bairac* и *bairactar* при переходе в свадебный обряд продлили существование и «ожили».

Употребление в прошлом турецкого заимствования *bairac* оставило следы в топонимии. Возможно, не случайно одно из сел с румынским населением в бассейне Дона, где мы прово-

¹ «Ряженные в разнообразных масках ходили с **байраком** по селу, как цыгане».

² «Тот, кто был с флагом, брал деньги у крестных, чтобы отдать их невесте».

³ «Тот, кто был с флагом [после венчания] заводил хору на майдане, с майдана уже идем с танцем сюда, с байрактором, несущим байрак».

дили обследование после 1989 г., именуется Байрак (TD. Nistru: 90; TD. Ucraina: 344). Оно могло быть названо по воинскому подразделению, располагавшемуся на соответствующей территории. Ранее село обследовалось многодисциплинарной группой под руководством Антона Голопенции во время Второй мировой войны (REB I: LXXII, 62, 84, 85, 88).

На уровне румынских говоров слово имело свою судьбу. Войдя в диалектный лексикон, оно адаптировалось, поскольку определяло некую реалию, не относящуюся к крестьянской жизни, для которого не существовало особого названия. В новой лингвистической среде *bairactar* претерпел изменения фонетического порядка, появились другие варианты, отличающиеся от формы с метатезой, которые сначала отметил Л. Шэиняну (*Șăineanu* 1900: II: *baraectar*, *baraictar*), позже Э. Сучиу (*Suciu* 2010. II: 68). В свой черед, в форме *baraictar* произошла редукция группы [ct] → [t]: *baraitar* и частичная диссимилиация [r] – [r] → [r] – [n]: *baraitan*. Такая модификация правдоподобна, поскольку, с одной стороны, последовательность *-an* в конце слова соответствует аналогичной последовательности в основе некоторых синонимов (*găligan*, *vlăjgan* ‘хорошо развитый, здоровый, сильный (о человеке)’); с другой стороны, такая же последовательность в южных дакорумынских говорах обнаруживает обратный переход, ср. *astragan* ‘каракуль’ → *astrăgar* (Gl. Munt.; DGS I, s.v. *astragan*).

Вариант *baraitan* долго сохранял значение ‘стражник’, отмеченное в региональном лексиконе Арджеша: *De ce stai în poziția asta? Parc-ai fi un baraitan* (CV 1952. IV. N 2: 37). Употребительное в середине прошлого века слово привлекло внимание Александра Граура, высказавшегося по его поводу (ER, 56): „Это, несомненно, *baraictar*, то есть *bairactar* «знаменосец»”. Для семантической истории слова отмеченные значения ‘солдат, несущий знамя’ и ‘стражник’ предполагает определенные критерии отбора — телосложение, рост, осанка, что соответствует некоторому условию, поскольку знаменосец (*stegarul*, *bairactarul*) должен служить примером для воинов, данного подразделения. Тем самым проясняется и последующее семантическое развитие слова (ср. в сходном смысле *găligan* ‘верзила’ < болг. *глигàn* ‘кабан’).

В функции прилагательного *baraitan* вновь перестроился, возможно, по модели синонимов, встречающихся в диалектной речи, ср. *ditamai* ‘здоровенный, громадный’ — предполагаемую модель для **baritai*. Регрессивная диссимиляция гласного [a] могла породить вариант *baritai* (Gl. Munt.; DGS I). Гипотетическое соотношение *baritai* / *ditamái* подкрепляется вариантами, созданными на его основе: *batai* — в силу редукции по модели *ditai*, откуда и место ударения: *Când mă duc după masă la ea [bolnava], nu mai putea să puie un picior în pământ, și mâna... picioru care s-a-nțepat. Și vine frati-su mai mic: “— Fugi d-aci, țâțico, că tu te ... faci!” zice: „Cum nu poți tu să mergi **bátai muntele de femeie**” “... Ia să te iau pă jos!”¹ (TDM. II, п. 157, п. 703 – Дитешть, Прахова).*

Несовпадение ударения в *baritai* → *bátai*, более того – парадоксальное опущение ударенного слога, заставляет допустить, что стяженная форма восходит к варианту **báritai*, по аналогии с *ditamai*, коль скоро речь идет о словоупотреблениях, характерных для эмотивных контекстов, допускающих множество интонационных возможностей. К сожалению, во всех источниках, где встречается слово (кроме TDM) ударение не указано. Но даже если ограничиться изложенной гипотезой, она представляется допустимой. А. Граур отмечает несколько случаев, когда стяжение объясняется именно афектацией ударенного слога: *bucăț'că* ‘кусочек’, *cher't* ‘исчезнувший’, *găs't* ‘найденный’, *vin't* ‘пришедший’ (Graur 1972, 167).

Казалось бы, судьба турецкого заимствования обрывается одновременно с его переходом на диалектный уровень. Но лингвистическая реальность иная². Употреблявшийся в хрониках, не

¹ «Когда захожу после обеда к ней [больной], уже не могла ступить на ноги и рука <...> ногу, которая онемела. И приходит младший ее брат: “Беги отсюда, сестрица, не то <...> превратишься!”; говорит: “Как это ты не можешь идти, **с громадную гору бабище**” <...> “...Давай, приподниму тебя”».

² Наши коллеги, Ирина Флоаре из уезда Прахова и Мара Юлиана Манта из уезда Кэлэрашь, подтвердили, что в их селах слово еще употребляется в обоих вариантах — *baritai* (*Stai toată ziua degeaba, **baritai** omi!* «День-деньской бездельничашь, **здоровенный** парень») и *batai* (*Am văzut **batai** grămada de copii!* «Увидел ребенка — **здоровенное**

проникший в стандартную речь *bairactar* сохранился в южных говорах в форме с метатезой *baraiactar*. При этом слово изменило свой фонетический облик (ср. варианты *baritai*, *batai*) и перешло из разряда имен существительных в прилагательное. В мунтеском диалекте слово устояло, пусть и в стяженном виде, так как в эпоху фанариотов османский военный термин стал обозначать аналогичную реалию применительно к румынской армии.

Живучесть турцизма *bairactar* в Мунтении была предопределена социально-историческими факторами. Как неологизм слово пришло в сельскую речь в результате введения обязательной воинской повинности. Солдаты способствовали его распространению в качестве прозвища, в том числе тех лиц, которые знаменосцами не служили. Позже такие прозвища стали фамилиями в период их официального закрепления. Понятно, что, помимо исходной формы заимствования, в разряд патронимов перешли и его производные. В телефонной книге города Бухареста за 2003–2004 гг. зарегистрированы абоненты *Baraitan* и *Baraiactaru*, даже *Bairac*. В словаре румынских фамилий Йоргу Йордана перечислены *Baracataru*, *Baraitanu*, *Baraitaru*, *Baraitarus*, *Barăitaru* (Jordan 1983: s. v.). К сожалению, в этом издании имеются ошибки, оговоренные самим автором, например: «**Baracataru**: *baraiactar*, вариант слова *bairactar* ‘знаменосец’. Фонетические различия, вероятно, отображают ошибочные написания» (idid.: s. v.).

A înghiți gutăia — выражение обнаружено нами в тексте, записанном в пункте Бэлтень, ком. К. А. Росетти, уезд Бузэу; оно отражено также в TDM II. С первого взгляда значение фразеологизма, внешне понятного, в силу метафоричности его второго элемента, оказывается непостижимой. Мы попытались прояснить высказывание из контекста. Фактически, речь идет о некоем случае, впечатлившем информанта, о котором он хранил полное молчание “de la tinerețe până la bătrânețe”¹ (в момент анкетирования его возраст, по собственному признанию, состав-

громадище»). Слово далеко от исчезновения, о чем свидетельствует и его аффективная окраска.

¹ «С молодых лет до старости»

влял 88 лет). Изложенный текст поясняет данный обет, верность которому он хранил столь строго.

Eram pă Cotoră [= nume topic] ...era cam secetă ...porumbu să cam pălea <...> Am adormit nițel... Când m-am trezit... vine o furtună cu piatră <...> După ce-a trecut piatra... și-a venit ploaie, pă urmă șteleap, șteleap... când mă uit, trei lupi trecea la sat... A trecut ei, în urmă auz șteleap, șteleap... șteleap. Mă, ce-o fi? Când ei, trei inși cu cinci cai furați din Ciorani. A trecut la pădure. Când a sosit drept noi: “— «Măi muntene», zice «ce-ai văzut să nu vezi»”, adică să nu spui da nici n-am spus, că ne era frică că **înghițeam gutuia** noaptea!¹ (TDM II, p. 805, pct. 750, Bălteni).

В итоге выражение остается столь же загадочным. Почему именно *gutuia* ‘айва’, которая по своим размерам и качеству (исключительная твердость мякоти) исключает глотание без предварительного пережевывания — получается сочетание с несовместимым глаголом. В народной паронимии имеется выражение *a înghiți gălușca* ‘глотать галушку’, чьи компоненты семантически совместимы, подразумевая нечто происходящее само по себе, как бы помимо усилий действующего лица. По контрасту, *a înghiți gutuia* ‘глотать айву’, составленное из элементов противоречивых по смыслу, выражает наказание, невообразимую пытку. По каким причинам народная мудрость из всех плодов выбрала именно айву?

В качестве возможного решения мы предлагаем тур. *götüne*, уст. *gödüne* ‘сзади, позади’ (← *göt* груб. ‘зад; спина’), встретившееся нам у Шэиняну (*Șăineanu* 1900 II.1: 397; ср.: *Suciu* 2010. 2: 362)² — см. ниже. Рефлекс заимствованного османского

¹ «Мы были на Которе [= топоним] ...была почти засуха ...кукуруза почти пожелтела <...> Я слегка задремал... Как очнулся... пошла буря с камнями <...> Как кончились камни... и пошел дождь, затем штеляп-штеляп... гляжу, три волка пошли к селу... Прошли они, затем слышу штеляп-штеляп... штеляп. Ну ты, что же это? Вдруг они, втроем и пять коней, угнанных из Чорань. Вошли в лес. Вдруг подошел прямо к нам: “Ну, мунтянин”, — говорит: “чего видел, чтобы не видал”, — значит, чтобы не говорил, я и не говорил, ведь было страшно, ведь **попал в оборот** ночью!».

² У Л. Шэиняну в транскрипции *ghiutune*, *ghiudune*; Э. Сучиу возво-

слова по звучанию совпал в румынском с *gutuie*. Фонетическая особенность мунтенских говоров помогает понять соотношение между *gutuie* ~ *götüne*. В южной зоне начальные или конечные веллярные [c], [g] палатализируются и переходят в [k'], [g']: *călep* → *chilip* 'моток (шерсти)', *cămineț* → *chimineț* 'кирпичная стена', *dic* → *dichi* 'плотина', *ilic* → *ilichi* 'нагрудник' (*Gl. Munt.*; DGS I, s.v.). Можно предположить, что и *ghiutune* мог бы развиться в результате переразложения сочетания *gutun e*¹. Начиная с этого момента, до сближения в силу народной этимологии с известной реалией (название фрукта, с которым слово ассоциировалось благодаря своему фонетическому облику), оставалось полшага, чтобы выражение стало звучать **a trage gutuia cuiiva* «надавать кому-то тумаков». Однако такой вариант затрудняет понимание и, вероятно, трансформировался в результате замены глагола. Структуры типа *a înghiți în sec* «есть всухую», *a-și înghiți lacrimile* «сглотнуть слезы», *a înghiți gălușca* «проглотить галушку» могли бы навязать общее для этих образных выражений глагольное ядро, коль скоро *a înghiți gutuia* «проглотить айву» — своего рода предостережение.

Обсуждаемое выражение отмечено в DELLR с пометой «рег.» в значении 'попасть в оборот; черт натворил'. Фактически оно соответствует смыслу примера, отмеченного в пункте Бэлтэнь, уезда Бузэу.

В Мунтении же этот фразеологизм встречается в произведении Захарии Станку *Desculț* («Босой», 1952), но с более выразительным контекстуальным значением 'a răți ceva grav, fatal, chiar pierderea vieții' «пережить нечто страшное, фатальное, даже умереть»: *Mai adineauri mă socoteam prieten cu amândoi, și cu Ilie și cu Ițicu. Dar Ilie muri. Cum o să fii prieten cu un băiat care a înghițit gutuia? Dacă nu mai e viu, gata nu mai e viu! Măine, nu mai târziu, o să-l îngropăm!* (p. 86) «До недавнего времени я считался приятелем обоих, и Ильи, и Ицики. Но Илья умер. Как

дит рум. фразеологизм к тур. *götüne tekme(yi) atmak* (см. ниже).

¹ К сожалению, вариант **gutune* применительно к мунтенским говорам невозможно реконструировать в качестве архаической формы, что допустимо для банатских говоров.

быть приятелем с парнем, *попавшим в переплет*? Если его уже нет в живых, всё — его уже нет в живых! Завтра, не позже, мы его похороним!»

Э. Сучиу выявил наиболее близкий к османскому оригиналу источник: (Munt., în loc. vb.) *a-i trage (cuiva) o ghiudunea* «обмануть кого-л., обмишурить» (Suciu 2010. 2: 362). В качестве этимона указано тур. *gödüne* (уст.), *gödüne* ‘за спиной, позади (кого-л.)’ в сочетании *gödüne tekme (yi) atmak* ‘дать кому-л. пинка в зад’ (тур. *göt* ‘спина зад’, *tekme* ‘удар ногой’, *atmak* ‘давать; швырять’). У Лазаря Шэиняну, впервые открывшему это выражение, вероятно, в начале работы над своим фундаментальным трудом, в приложении («Региональная лексика») к последнему тому представлено *ghiudunea* со скупым комментарием: «слово встречается в Ильфове только в выражении *a atrage cuiva o ghiudunea* ‘надавать пинков’, *gütüne* „dans la derrière”¹ (← *got* ‘cul’²)» (Şăineanu 1900. 2.2: 397).

Lăstăreală — это существительное было выявлено в новейших диалектологических материалах, собранных в южных областях, в значении ‘*astereală* = обшивка из досок, набитых на деревянный каркас, на которые настилается кровля крыши’ (*Gl. Munt.* и *DGS II*). Ср. (ALRR. Munt. și Dobr. II, №. 192, п.п. 811-813, 816): *Am pus lăstăreală la casă*³ (*id.*, *ibid.*, п. 682, Четэцень, Арджеш); *Am ridicat-o prima dată casa... pă niște pietre... am pus cofrag, scânduri, am luat scânduri de la tavan, de la lăstăreală*⁴ (*TDM III*: 355, п. 813, Боловань, ком. Корнэцел, уезд. Дымбовица).

Многочисленные аттестации *lăstăreală* в уездах Дымбовица, Арджеш, Прахова, Телеорман, Кэлэрашь (с вариантом *alăstăreală* и глоссой “*astereală*”) представлены в *Gl. Munt.*, а также в *DGS II*: (*Lucrătorii mi-a căpriorit-o [casa] mi-a bătut alăstăreală* *pă*

¹ Фр. ‘в зад’

² Фр. ‘зад’.

³ «Обшил крышу (дома)».

⁴ Сначала поднял дом... на камни... возвел опалубку, из досок, доски снял с потолка, с *обшивки* [крыши]

*ea și-a rămas cu învelișu*¹ (*Gl. Munt.*, п. 691, Пичор-де-Мунте, Драгодана, Дымбовица).

Диалектный термин *lăstăreală*, как и вариант *alăstăreală*, не представлен в словарях, поэтому у него нет этимона, поясняющего происхождение слова. Для этого мы опираемся на вариант *astereală*, отмеченном в форме *astăreală* в п. 693, Верхний-Скей, ком. Лудешть, Дымбовица (*ALRR. Munt. și Dobr.*, №. 192). Отношение *astăreală* / *alăstăreală* развивает вариант с аферезой *stăreală*, возможно, от *lăstăreală* или наоборот. Оба синонима, по крайней мере, внешне того же отвербиального происхождения. Основа *astăreală* глагол *astări* 'набивать обшивку (крыши)', отмеченный в уездах Дымбовица и Джурджу (*Gl. Munt.*, DGS I) с вариантом. *asteri* в Джурджу. Глагол состоит из основы *astar* + suf. *-i*. В связи с деривативной основой уже в начале прошлого столетия DA (1913. Vol. 1 (A–B) уточнял: «слово почти вышло из употребления». Оно появилось как неологизм в значении 'плотная ткань, используемая как подкладка одежды (чтобы прикрыть лицо покойника; как попона для боярских коней и проч.)' В качестве доказательства функционирования слова можно рассматривать его производные, отмеченные на румынской почве: *astaragiu* 'производитель или продавец ткани *astar*': (*Cartea stărostii de astaragii din București... atât creștinii astaragii cât și armenii*² — Șăineanu 1900. II.1; DA: s.v.); *astări* 'подбивать тканью *astar* одежду' (DA s.v.)³. Обе производные формы в DA помечены как *уст.*, поскольку вскоре, в условиях ослабления османских заимствований, они исчезли в конкуренции с другими румынскими новообразованиями или романскими заимствованиями. Отлагольная форма *astăreală*, по тому же словарю, в начале XX в. еще функционировала и в городских, и в сельских местностях. Получив в говорах новое осмысление, *astăreală* понастоящему ожило. Семантический сдвиг отмечен в DA (s. v.): «подкладка и *фиг.* доски, настилаемые под кровлю, для ее закре-

¹ «Работники возвели его [дом], набили мне *обшивку* сверху, и стоит под крышей

² «Книга (учетная) старосты *подкладочников* Бухареста... *подкладочники* как христиане, так и армяне».

³ Ссылки на словари В. Барчиану (1868) и И. Костинеску (1870).

пленя. *На стропила укладываются деревянные планки или astereală*, а на нее кладут черепицу» (*apud. TDRG*).

Слово *astereală*, отмеченное в TDRG (1903), сохранилось в инвентаре DM (1958) с уточнением этимологии: «из *astări*, вышедшим из употребления». Несколько десятилетий спустя DEX (1975) еще отражает *statu-quo* этого слова с пояснительным и этимологическим расширением: «*astereală* “обшивка из досок” ← *astări* (вышло из употребления “обшивать досками” ← *astar* уст. ...)».

Диалектологические материалы южных говоров в последней трети прошлого столетия подтверждают существование лексико-семантической группы с ядром *astar* s. n. “подкладка одежды”, засвидетельствованным в Тулче (Gl. Dobr., позже в DGS I), *astăreală* s. f. “подкладка; обшивка досками (о доме)”, при глаголе *atestări* в уезд. Дымбовица и Ильфов (ALRR – Munt. și Dobr.) и, соответственно, *lăstăreală* / *alăstăreală* (*ib.*) (Dobr., II, карта 192, 193), как и при глагольной форме *asteri*.

Поскольку, в отличие от *подкладки* «сукно, шелк или ткань, которая изнутри дублирует данный предмет одежды: по сути, то же изделие, подобное верхнему», *обшивка* из досок является собирательной, образуемой множеством досок, планок и пр. Это проясняет семантический переход в коллективном сознании, параллельный сдвигу значения слова *astăreală* (ALRR — Munt. și Dobr., карта 192, пп. 814, 818, 822, 831, карта 193, пп. 840) и его вариант *lăstăreală* s. f. (*ibid.*, карта 192, пп. 682, 699, 700, 811–813, 816, 824, 856).

Отношение *lăstăreală* ← *astăreală* могло бы иметь, по меньшей мере, два объяснения. Мы не исключаем сугубо фонетического происхождения эпентезы начального [l] (*lăstăreală*), как и возможности его появления в силу стяжения предложной конструкции типа *am bătut cuie la ăstăreală* букв. «я вбил гвозди в обшивку», что при ускоренном произношении, без паузы, приближающемся к агглютинации, могло бы дать *lăstăreală*. Фонетическая модификация могла бы ассоциироваться с новым наименованием, напоминающим по форме множество обшивок (*lăstari* мн. ч.) — реальную точку опоры для говорящего, допускающую, что доски (планки), набитые на каркас крыши некогда могли называться *lăstari*. Конечная форма, соответствующая

«правилам» народной этимологии, оказалась легко запоминающейся, поскольку *lăstăreală*, соотносимо с *lăstar*, в отличие от *astăreală*, которое «не говорило» ни о чем, особенно после выхода из употребления первоначальной формы *astar*. Пересечение форм *astăreală* и *lăstăreală* породило еще один вариант *alăstăreală*: [Meșterii] *mi-a căpriorit-o* [casa], *mi-a bătut alăstăreală* *pă ea și-a rămas cu învelișu* «[Мастера] возвели стропила [над домом], набили **обшивку** на них, и стало под крышей» (Gl. Munt., п. 691).

Termeneá, termenéle (ALRR – Munt. și Dobr., III, карта 309, п. 831, позже в: DGS III) — в соответствии с темой карты “j’effeuille (l’epi de maïs)”, слово означает ‘обертка (кукурузного початка)’, что соотносится и с вопросником [= косвенный вопрос] “Что говоришь, когда снимаешь обертку (листья) с початка?”. Некоторые ответы могут быть значимыми для уточнения заглавного слова. Так, в п. 809 был дан ответ: *dezbrac, curăț de foi* «раздеваю, очищаю от листьев», а в п. 709 *dezbrac, gogesc de foi* «раздеваю, оголяю от листьев». Метафорическое восприятие первого глагола, относящегося к специфической лексике человеческой деятельности, заставляет предположить, что *pănușa, -ile* было соотнесено с неким предметом одежды, защищающей плод растения — початок. Формально, точнее – паронимически *termenea* перекликается с *fermeneá*: турцизм, в некоторых районах Румынии обозначающий в новое время (= 1934 г., дата публикации DA. Т. II, Ч. 1. F–I) ‘крестьянскую одежду, до пояса, покроя куртки, с широкими рукавами и узким воротом, с подкладкой из овчины’ (см.: Şez. IV:158). Термин отмечен в Сэкуенях, Дымбовице (см.: DA, s.v.), в районе Вэлень-де-Мунте (Jipescu, *Opincarui*: 80), в SDLR приводится как ‘уст, род безрукавки у бояр, ее еще носят ныне (=1939 г., дата публикации словаря) крестьяне в Мунтении’; в ответах на Вопросник Хаждеу (“*Chestionarul lui Hasdeu*”) слово отмечено в искаженной форме в районе Джурджу. Искажение могло быть спровоцировано забвением изначального названия старинного вида одежды, игрой слов и даже народной этимологией.

В подкрепление перехода *fermeneá* → *termeneá* можно указать на следующие причины: (1) паронимическое отношение

терминов; (2) тематическое сродство обоих терминов – *облачение* человека и (в переносном смысле) растения; (3) совпадающее произношение; (4) развитие термина турецкого происхождения, проникшего в язык как название боярской одежды, которая вышла из моды, а слово перешло в диалектную речь с тем же значением, но претерпев со временем фонетическое и семантическое изменение.

Отметим, что «до внедрения восточных одеяний» короткая кацавейка до пояса (= *fermenea*) «бытовала некогда у бояр, носивших ее поверх кафтана — зимой с подкладкой из овчины, а летом без подкладки» (см.: DA, s.v.). Какое-то время красуясь в господских гардеробах, в более скромном облике кацавейка перешла на крестьянские вешалки для одежды. Вместе с социальными сдвигами и по мере выхода из моды *fermenea* (кацавейка) эпизодически сохранялась в памяти стариков. То, что слово еще было отмечено в последней четверти ушедшего столетия, — это, и впрямь, «лексикологический сюрприз».

Представленные лексические единицы отражают судьбу турцизмов на уровне диалектов румынского языка. Эти слова претерпели изменения, в сравнении с исходными терминами, особенно в своем фонетическом облике, но не столь резкие, чтобы сопоставление исходных и производных форм оказалось сомнительным. В семантическом отношении они развивались в направлении, заданном их исходным значением. Множество преобразований, которым подверглись первоначально адаптированные румынским языком формы, в итоге обросли вариантами, требующими минимальных исследовательских усилий для отождествления с исходной для них в прошлом словоформой османского происхождения. С опорой на этот процесс я рассматриваю появившиеся таким образом лексические варианты в качестве рефлексов турецкого влияния на уровне говоров румынского языка. Их присутствие в румынском языке, с одной стороны, свидетельствует о широко распространенном в его истории лингвистическом явлении. С другой стороны, проникновение в диалектную речь заимствованной в прошлом лексики, обреченной на исчезновение, отражает соответственно

некую особенность румынского языка, что уже отмечалась и на уровне говоров, и применительно к нормативной лексике. Я имею в виду плодотворные интерпретации ряда лексических регионализмов в диалектном словаре Магдалены Вулпе (*Vulpe*, 1999: 212-217) или анализ словообразований, представленных в общепотребительном лексиконе и рассмотренных в статье Миоары Аврам (*Avram* 1993, 23-27). Не затрагивая динамики развития активной части румынского словаря, в пределах своих возможностей, особенно когда речь идет о неологизмах, отмеченное явление позволяет оценить адаптивность и креативность носителей румынского языка на всех его уровнях (*ibid.*).

Рассмотренные выше словоформы приоткрывают возможности обогащения словарного состава языка, в частности, в мунтенских говорах. Так, *baritai / batai* ‘огромный’ вместе с *ditamai / ditai* *id.* образуют синонимические дубликаты; *astereală, lăstăreală, alăstăreală* ‘обшивка стропил (досками)’ заполняют «лексическую пустоту», возникающую при отсутствии соответствующего термина в области домостроительства; *a înghiți gutuia* ‘надавать кому-то тумаков’ приумножает экспрессивные выражения с тем же глагольным ядром, в то же время семантически его диверсифицируя; слово *termenenea* ‘обертка (кукурузного початка)’ паронимически переосмыслило и косвенным образом сохранило одно из названий одежды — османизм, в настоящее время исчезнувший из румынского языка. Подхват и переосмысление заимствований, восходящих к турецкому языку, привели к обогащению и диверсификации диалектного лексикона.

Литература

- ALRR. Munt. și Dobr. – Atlasul lingvistic român pe regiuni. Muntenia și Dobrogea / De Teofil Teaha, Mihai Conțiu, Ion Ionică, Paul Lăzărescu, Bogdan Marinescu, Valeriu Rusu, Nicolae Saramandu, Magdalena Vulpe. București, 1996-2001. Vol. II–III.
- Avram Mioara*. La créativité et “l’hospitalité” du roumain // Revue roumaine de linguistique. 1993, T. XXXVIII. N. 1-3. P. 23–27.
- CV – Cum vorbim. Revistă pentru studiu și explicarea limbii (București). 1949. Anul I–.
- DA – Dicționarul limbii române Dicționarul Limbii Române / Sub conducerea lui Sextil Pușcariu. București, 1913. T. 1. P. 1 (A–B); 1940.

- P. 2 (C); 1949. P. 3. Fasc. 1 (D–de); 1934. T. 2. P. 1. (F–I); 1937. P. 2. Fasc. 1 (J–lacustru); 1940. [P. 3.]. Fasc. 2 (ladă–lepăda); 1948. Fasc. 3 (lepăda–lojniță) (Acad. Română).
- DBF – Dictionnaire bulgare-français / De L. Stephanova, A. Radev, G. Dorotchev, N. Kolev. Sofia, 1964.
- DBR – *Tiberiu Iovan*. Dicționar bulgar-român. București: Ed. Științifică, 1994.
- DELLR – Dicționar de expresii și locuțiuni ale limbii române / De Gabriela Duda, Aglaia Gugui, Marie Jeanne Woicycki. București: Ed. “Albatros”, 1985.
- DGS – Dicționarul graiurilor dacoromâne sudice / Coord. Maria Marin. București, 2009. Vol. I. A–C.; 2010. Vol. II. D–O; 2011. Vol. III. P–Z.
- DEX – Dicționar explicativ al limbii române. Ed. a II–a. București: Univers Enciclopedic, 1986 (Academia Română, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan”).
- DM – Dicționarul limbii române moderne. București, 1958 (Academia Română, Institutul de Lingvistică din București).
- Gl. Dobr. – Glosar Dobrogea / De Paul Lăzărescu și Nicolae Saramandu // Texte dialectale și glosar. Dobrogea // De Paul Lăzărescu, Victorela Neagoe, Ruxandra Pană, Nicolae Saramandu. București, 1987.
- Gl. Munt. – Glosar dialectal. Muntenia / De Maria Marin, Iulia Mărgărit. București, 1999.
- Graur Al*. Etimologii românești, [București]: Ed. Academiei, 1963.
- Graur Al*. Nume de locuri. București: Ed. științifică, 1972.
- Iordan I*. Dicționar al numelor de familie românești. București, 1983/
- Jipescu M*. Opincaru [Gligore], cum este și cum tribuie să hie sățeanu. Scriere–n limba țaranului muntean. București, 1881.
- RB. Timoc I – Români din Bulgaria. Vol. I. Timoc. Sărbători și obiceiuri. Răspunsuri la chestionarele Atlasului etnografic român / Coord. Emil Țârcomnicu. București: Ed. Etnologică, 2010.
- REB – *Golopenția Anton*. Români de la Est de Bug / Editat de Prof. Dr. Sanda Golopenția. București, Ed. Enciclopedică, 2006. Vol I–II.
- SD – Studii și documente cu privire la istoria românilor / [Publ. de Nicolae Iorga]. București: Minerva, 1901–1916. Vol. 1–31.
- SDLR – *Scriban August*. Dicționarul limbii românești / Réimpr. anastatique et préface d’I. Oprișan. București: Ed. Saeculum I.O., 2013 (1^r éd.: Iași, 1939).
- Șăineanu L. Influența orientală asupra limbei și culturii române. Vol. 1. Introducerea. Vol. II. Vocabularul. P. 1. Vorbe populare. P. 2. Vorbe istorice, București, 1900.

- Şez. – Şezătoarea. Revistă pentru literatură și tradiții populare (Fălticeni). 1892-. Anul I-.
- Suciu E. Influența turcă asupra limbii române. I. Studiu monografic. II. Dicționarul cuvintelor românești de origine turcă. București, 2009–2010.
- Stancu Z. *Desculț*. [București]: Ed. pentru Literatură, 1964.
- TD. Bulg. – *Neagoe Victorela, Mărgărit Iulia*. Graiuri dacoromâne din nordul Bulgariei. Studiu lingvistic. Texte dialectale. Glosar, 2006.
- TD. Nistru – Graiuri românești de la est de Nistru. Texte dialectale și glosar / De Maria Marin, Iulia Mărgărit, Victorela Neagoe și Vasile Pavel. București: Ed. Academiei, 2011.
- TD. Ucraina – Graiuri dacoromâne din sud-estul Ucrainei. Texte dialectale și Glosar / De Maria Marin, Iulia Mărgărit, Victorela Neagoe, Vasile Pavel. București, Ed. Academiei Române, 2016.
- TDM – Texte dialectale. Muntenia / Sub cond lui Boris Cazacu. Vol. II / De Paul Lăzărescu, Maria Marin, Bogdan Marinescu, Victorela Neagoe, Ruxandra Pană, Magdalena Vulpe. București, 1975.
- TDRG – *Tiktin H.* Rumänisch-deutsches Wörterbuch. Bukarest, 1903. Bd I; 1911. Bd II; 1924. Bd. III.
- Vissarion I. C.* Schițe și nuvele. București, 1954.
- Vissarion I. C.* Scrieri alese. București, 1983.
- Vulpe M.* [Rec.]: *Marin M., Mărgărit I.* Glosar dialectal. Muntenia. București, 1999 // *Limba română*. 1999. Anul XLVIII. N 3–4. P. 213–225.

Nexhip Mërkuri
(Vlorë)

Këndvështrim krahasues për hartimin e atlasit të etnonimeve

Punimet e konferencës me rastin 100-vjetorit të lindjes së akademikes Agnaja Desnickaja, 29–30 shtator 2012, na njohën e prof. Albina Girfanovën dhe kolegë të tjerë të departamentit të gjuhës shqipe në Universitetin e Sankt Petërburgut. Puna kërkimore dhe botimet e realizuara në vite janë model i kërkimit në gjuhësi. Profesorja erdhi edhe në Universitetin “Ismail Qemali” në konferencën për zhvillimet e kulturës ballkanike. Përsëhëndeti dhe kumtoi në këtë konferencë. Përcaktuam disa drejtime të mundshme filologjike për kërkimet e ardhshme si: letërkëmbimet e himarjotëve me Sankt Petërburgun shekuj më parë, burime të tjera për korpusin e gjuhës shqipe nga letërsia, krahasimi me të folmet arbëreshe etj. Departamenti punonte për korpusin e gjuhës shqipe. Kërkonte edhe tej për kuptimin e fjalëve që botoheshin në libra të ndryshëm, ndoshta të vegjël, të pavënë re, por edhe me pasuri gjuhësore që mund të futeshin në korpusin e shqipes. Libri me pak fletë “*Everjetë nga Palasa*” kishte të përdorur fjalën “*everjetë*”. Kuptimi i saj nuk gjendesh në fjalorët e gjuhës shqipe. I dërgova për punën e saj kërkimore: “Pyeta palasikotë për kompozitën dhe që kishte nga Palasa, portrete fisnikërie (Palasa, fshat në Bashkinë e Himarës, për të cilën vijon artikulli) *Ever (jete>jeto> njeri*.”

Mendoj se pjesa e parë e kompozitës *Ever> here*, = **kohë**, në Himarë dhe në arbërisht *kohë* njerëzish nga Palasa, portrete fisnikërie”. Këto kërkime do të vazhdojnë së bashku me prof. Albinën duke e cituar më tej veprat e saj gjuhësore, duke u thelluar më tej në kontributin e saj në gjuhësi.

Disa universitete angleze dhe amerikane të radhitura, të klasifikuara në 15 universitet më të mira kanë filluar studimet, hulumtimet për vitet 1400 e në vijim duke plotësuar këndvështrimin për theksimin që bëjnë gjuhëtarët anglezë se kultura moderne nuk ka bërë shumë për të shtuar vlerësimin mbi kohën e Mesjetës dhe për ta shëruar atë thyerje midis kohëve që u vendos përdhunshëm në të kaluarën (*Robins* 2007: 150).

Është shkruar nga gjuhëtarë të tjerë për zona të ndryshme të Shqipërisë se gjuha shqipe dallohet për pasurinë e mjeteve që përdoren për formimin e etnonimeve me prapashtesa ilire ose kryqëzim prapashtesash nga Veriu në Jug, tek arbëreshët e Italisë. Po në 24 fshatrat e Himarës që ka sot bashkia; cili është pasuria e mjeteve që përdoren për formimin e etnonimeve? Cila është shtrirja gjeografike e krahasuar, edhe në 100 fshatrat e Përmetit fqinj që kufizohej sipas dokumenteve 1400 e këtej? Ka njësi dhe vijimësi në mënyrën e formimit të etnonimeve¹ të zonave të tjera që kanë arritur deri me sot si dëshmi e rrënjëve të lashta të gjuhës shqipe? Mund të shihet si variant hartimi i atlasit të etnonimeve? Hulumtimi realizohet duke këndvështruar faktorët gjuhësorë dhe jashtëgjuhësorë për formimin e etnonimit në vijimësi me prirjet mbarëkombëtare të *formimit të etnonimit*.

1. Faktorët gjuhësorë dhe jashtëgjuhësorë për formimin e etnonimit. Formimi i etnonimeve është një proces i gjatë gjuhësor për çdo komb dhe për shkak të politikave gjuhësore të zbatuara në shekuj. Ky proces gjuhësor ka tërhequr gjuhëtarët herë pas here. Vazhdohet tradita e kërkimeve të gjuhëtarëve të Rilindjes për të vërtetuar lashtësinë e gjuhës shqipe me fakte gjuhësore të mbledhura

¹ Punimi është pjesë e studimit për onomastikën krahasuese.

Qendra e Bashkisë	Njësitë administrative përbërëse	Qytetet dhe fshatrat në përbërje të tyre	Popullsia sipas Census 2011	Popullsia sipas Regjistrit Civil
Qyteti Himarë	Himarë	Qyteti Himarë, Fshatrat; Pilur, Kudhës, Qeparo fshat, Qeparo Fushë, Vuno, Iliaz, Dhërmi, Gjilekë, Palasë	5,738	27049
	Lukovë	Fshatrat; Lukovë, Borsh, Shën Vasil, Nivicë, Ftterrë, Çorraj, Piqeras, Sasaj, Qazim Pali, Nivicë		
	Horë–Vranisht	Fshatrat; Vranisht, Kuç, Kuç Buronjë, Bolenë, Kallar, Tërbaç		

nga ekspeditat. Studimin për etnonimin si nënndarje e onomastikës e kemi mbështetur në dëshmi të plotëvlershme edhe vështrohet në lidhje të ngushtë me faktorë të ndryshëm jashtëgjuhësorë si edhe kreyt me mendësinë e etnikumit përkatës.

Pas fundit të Mesjetës dhe pragu i Rilindjes horizontet gjuhësore u zgjeruan. Që atëhere zë fill studimi sistematik i gjuhëve të gjalla të Europës dhe lindën degë të reja të mendimit gjuhësor që sot janë natyrshëm pjesë e gjuhësisë së përgjithshme.

Politika gjuhësore e pushtuesit osman pas viteve 1470 haste kundërshti me faktorët gjuhësorë dhe jashtëgjuhësorë si nevojat e laikëve dhe humanistëve nga rritja e prestigjit të gjuhëve të folura europiane, të gjuhës shqipe, pas përkthimit të Biblës në këto gjuhë, fakt i cili është njëri nga aspektet e reformës fetare të këtyre shekujve. Po si faktorë jashtëgjuhësorë që mundësuan zhvillim tjetër nga dëshirat e pushtuesit, shihen edhe favorizimet nga këto reforma.

Gramatika e reja përfshirë këtu Nilo Katalano, i cili e kishte mësuar shqipen në manastirin e katundit arbëresh të Munxifit ka lënë dorëshkrim edhe një gramatikë dhe një fjalor të gjuhës shqipe (*Demiraj* 2004: 257) të cilat u dhanë mjaft rëndësi marrëdhënieve ndërmjet shkrimit, i cili tashmë u kodifikua në të shtypur dhe shqiptim.

Kushtet e hartimit dhe studimit të këtyre gramatikave ishin mjaft të ndryshme për Shqipërinë e pushtuar. Ato ndihmuan së bashku me faktorët e tjerë në njohjen zyrtare të një të folme të vetme të gjuhës së folur në një territor, nxitja dhe e përdorimit dhe përmirësimit të gjuhës së vet kombëtare u quajt tani si detyrë nga shumë kombe të qytetruara dhe të lira për zhvillim.

Shpikja e shtypshkrimit bëri që kultura të përhapej me shpejtësi shumë të madhe, dalja e një shtrese të mesme tregtare solli përhapjen e kulturës në rrethe më të gjera të shoqërisë. Ekonomia e shtypit bëri të ngutshmen nevojën për të njohur një lloj të vetme gjuhe (gjuhën standard) dhe një shkrim të njësuar (*Robins* 2007: 157), shkruan gjuhëtari i gjuhësisë së përgjithshme në Universitetin e Londrës.

Formimin e etnonimit e favorizuan edhe faktorë të tillë siç shkruhet në arkivat e asaj kohe “Në vitin 1664 Kongregata e Shenjtë e Ipeshkëve në Romë vendosi kalimin e varësisë së manastirit nga dioqeza latine nën juridiksionin e Abatit të përgjithshëm të bazilianeve të Italisë, duke ndryshuar kështu thelbësisht jo vetëm praktikën liturgjike (të cilat linin mënjandë rregullat disiplinore ortodokse që kishin ndjekur deri atëhere murgjit kretas dhe u afroreshin praktikave të uniatizmit), por edhe orientimin e ardhshëm të këtij instituti murgjërë; në krye të herës debati që u zhvillua rreth përparësisë së riteve të ndryshme që praktikoheshin nga arbëreshët (*Borxhia* 2014: 15).

Përballë politikës gjuhësore e ish-Perandorisë Osmane e shoqëruar edhe rrënime në shumë drejtime shfaqet faktori arbëresh, të cilit për fatin e mirë iu njoh edhe një farë autonomie administrative nga ipeshkëvitë të ritit latin. Prej kësaj dhe vëmendja u kthye në rrafshin e promovimit të uniatizmit në trojet ballkanike.

Nilo Borgia duke hulumtuar në arkivat e kohës ka nënvizuar edhe një fakt shumë të rëndësishëm se lëvizja e shek. XVIII nuk u kufizua vetëm me mbrojtjen e identitetit fetar të arbëreshëve. Kjo arsye u bë shkas që i dha udhë me largpamësi ëndrës për t’i rikthyer një popull të tërë sensin e historisë, vetëdijen dhe rolin të tij, dinjitetin e gjuhës, talentin për të prodhuar letërsi, me fjalë të tjera krenarinë e etnosit. Vështirë atëhere dhe ende sot që një mision i tillë kaq homogjen të përbërë nga njerëz të shkolluar me origjinë të përbashkët me tradita gjuhë dhe rite fetare të njëjta (*Borxhia* 2014: 17–24.).

Çështjet e drejtshkrimit dhe reformave të shkrimit fituan një domethënie të re edhe për gjuhën shqipe, të cilat e pasqyruan *emrin e banorit apo të banores*, traditën e lashtë të popujve që krijojnë me mjetet e gjuhës emërtime të posaçme për banorët.

Ndarja administrative dhe tokësore e Shqipërisë ka pësuar ndryshime të vazhdueshme nga dokumentet e viteve 1481. Në një dokument të mëhershëm (viti 1481) numri i fshatrave të kësaj krahine del më shumë se 50-70 që i takojnë krahinës etnografike të përfaqësuar prej krerëve të Himarës¹. Një shekull më vonë ky numër reduktohet 47, pas dy shekuj shënohet me 14 fshatra. Përgjatë të gjithë ekzistencës së shtetit shqiptar si për sa i përket shtrirjes gjeografike ashtu edhe sa i përket funksioneve të strukturave, ndarja administrative dhe tokësore e Shqipërisë ka pësuar ndryshime të vazhdueshme² duke pasur sot 24 fshatra si komunë. (shih më gjërë

¹ Hylli i Dritës. 1931. N 8–9. F. 438.

² Ndarja administrative dhe tokësore e kësaj krahine ka pësuar ndryshime të vazhdueshme. Formula përpmbyllëse e letrës së himarjotëve drejtuar Papa Gregori XIII, është me një rëndësi të veçantë për t’iu përgjigjur pyetjes sesi e njihnin dhe si e quanin veten ata në fund të Mesjetës, krerët himarjotë nënshkruajnë: “Nga Himara, d m th nga Epiri i shqiptarëve , më 12 korrik 1577 shërbëtorët dhe shetasit e shenjëtërisë Suaj nga Epiri, murgjit , klerikët shqiptarë , laikët dhe gjithë shteti ynë” (*Borxhia* 2014: 12-13). Po ky autor ka shkruar për lexuesit: Vërtetojnë se kjo letër është shkruar dhe nënshkruar prej dorës së zyrtarit të zonës së Himarës, quajturi Michele Argjiro [Mihal Argjiro] dhe është vulosur sipas një mënyre të njohur për ne si edhe miratimin dhe pëlqimin e të gjitha fshatrave të përmendura më poshtë . në muajin shkurt 1581.

Krahina dhe Ipeshkvia e Himarës: Duchates, [Dukat], Brocoto [Brataj], Calojerates [Kallarati], Trumbazei [Tërbaç], Sotiriane [Sotirë], Balassa [Palasë], Pangalades [Ngaladhë], Drimades [Dhërmi], Heliates [Ilias], Bunae [Vuno], Chaperas [Qeparo], Cudissei [Kudhës], Pilure [Pilur], Cuzei [Kuç], Progonates [Progonat], Lupesei [Lopës], Kasteli [Kalasë], Niviza [Nivicë], Picernates [Piqeras], Bunezze [Bunec], Turnechei [?], Bubarei [Bubar], Oresta [Orikum], Befades [Bathër], Terna [Fterra], Zaracoriza [Zagoria?], Caminizza [Kamenicë], Fenecae [Finiq], Damisei [Damës], Lechelti [Lekli], Dragotes [Dragot], Carinae [Karjani], Chunehiza [Këndërvica], Pestane [Peshtan], Bernachus [Borsh], Cepriota [Qparo], Aiosbasiles [Shën Vasili], Zulates [Zhulat] (ibid.: 44.). Një nga katër relacionet e G. Schiroit shkruar shqip dhe latinisht për Selinë e Shenjtë si arkipeshkëv i Durrësit dhe vikar

bashkia Himarë, 2015). Shumë gjuhëtarë të cilat kanë trajtuar toponiminë duke përfshirë dhe emërtimet e disa qendrave të banuara, kanë shkruar për ndryshimet fonetike që kanë pësuar në rrjedhë të shekujve. Kështu Borshi që në defter është përmendur me emërim “Orasha” (Duka 2004: 66.), në parathënien e librit “Toponimia historike e krahinës së Vlorës”, prof..Sh. Sinani shkruan: “Toponimet duke përfshirë ato të nivelit ngushtësisht rajonal- vendor, shfaqen si një ndërvlerat më të qëndrueshme të gjuhës shqipe. Ruajtja e formës vendëse të emërtimit të vendeve, rrugëve, lagjeve, kodrave, është pjesë e qëndresës së kulturës në ruajtje të identitetit të saj burimor.”

Apostolik i Himarës dhe Arbënit. letra e 23 prillit 1721. Fillimisht që herët ishte shumë e populluar me të krishterë, tashmë nuk ka më tepër se 14 fshatra që ushtrojnë ligjin e krishtit sipas rritit grek dhe këto janë: Cimara [Himara] kryeqendra e krahinës; Drimades [Dhërmiu], Balasa [Palasa], me kombësi greke; Egliates [iliates, Ilias], Vuno [Vunoi], Caloghriates [Kallarat], iluri [Piluri], Clapero [Qeparoi], Phicherasi [Piqerasi], Lucolo [Lukova], S. Basilio [Shën Vasili], Gudezzona [Kudhësi], Nivizza [Nivica] dhe Lucunisi [Lëkurësi] të kombësisë shqiptare (ibid.: 318).

Në shekullin që lamë ndarja administrative dhe tokësore e Shqipërisë ka pësuar ndryshime të vazhdueshme përgjatë të gjithë ekzistencës së shtetit shqiptar si për sa i përket shtrirjes gjeografike ashtu edhe sa i përket funksioneve të strukturave. Mes viteve 1912 dhe 1939, Shqipëria eksperimentoi disa forma të ndarjes administrative. Në vitin 1934 kishte 10 prefektura, 30 nënprefektura, 160 komuna me 2351 fshatra. Pas vitit 1945, u kryen ndryshime të ndarjes administrative tokësore në vendit në mënyrë të vazhdueshme. Por ndryshimet krijuan struktura që evoluan në vazhdimësi. Në vitin 1945 u ruajtën 10 prefekturat por u dyfishuan nënprefekturat nga 30 që qenë në vitin 1934 në 61 në vitin 1945. Në vitin 1958, Shqipëria miratoi një dekret për ndarjen administrative, i cili e ndante Shqipërinë në Rrethe, qytete, lokalitete dhe fshatra. Shqipëria u nda në 27 Rrethe, 48 qytete, 188 lokalitete dhe 1897 fshatra. Gjatë fillimit të viteve 1960, një seri vendimesh ndryshime të pafundme që sollën bashkimin e fshatrave dhe zhdukjen e një pjese të fshatrave si vendbanime me status ligjor. Në vjetarin statistikor të vitit 1965, numri i fshatrave qe reduktuar në 1613. Dhe në fakt, ishte pikërisht vendimi i Këshillit të Ministrave nr. 269 datë 25.6.1992 përcaktoi që vendi të ndahej në 357 njësi administrative, ku parimi kryesor i ndarjes qe që në zonat urbane, pra zonat e njohura si qytete, të ketë Bashki dhe në zonat rurale, të ketë komuna. Qenë 313 komuna dhe 44 bashki në këtë kohë.

Një shumicë emërtime shqiptare duke qenë vështirësisht të kalkuleshme, në regjistrat e ish-Perandorisë Osmane janë tejshkruar në trajtën e shqiptimit, (nyjëtimimit) vendor. Shumë emërtime të tjera janë ruajtur tërthorazi duke u shprehur në gjuhën e administratës, por pa ripërveçim, thjesht duke përkthyer përmbajtjen e toponimit. Ruajtja e strukturës së idiomës shqipe, në të gjitha këto raste dhe në raste të tjera është njëherësh shprehje e mbijetës së përveçimit burimor të emërtimit.” (*Sinani* 2015: 5).

Shënon edhe formën “khimera” në burimet veneciane të periudhës mesjetare emri i Himarës transilerohet” Cimmerio”, kurse banoret e saj quhen “*cimmeriotti*” (*Valentini* 1944: 404).

Në një dokument tjetër “Ndërkaq Ali Pasha, siç njofton një letër e 21 marsit 1795, ka thye me pare një pjesë të nivicjotëve dhe në pranverën e 1798 do të sulmojë Himarën” (cituar sipas Adrian Ndrecës në *Gazetën shqiptare*).

Sipas Likut, fshati Himarë më 1804 përbëhej nga treqind shtëpi e ndahej në pesë aleanca kryesore: 1. Ligomatësit, 2. Cakomatësit, 3. Kajokodhësit, 4. Mazotësit, 5. Kakurtadhësit (W. Leake, f. 84-85). Në këtë dokument të bie në sy vetëm përdorimi i prapashtesës –ës.

Në një këngë popullore të botuar nga Thimi Mitkoja në Bleta Shqiptare më 1878 paraqitet një tubim për pajtim gjagjesh i përfaqësuesve të krahinave: Himarë, Breg i Poshtëm, Labëri e Çamëri duke pasqyruar emrin e banorit për disa fshatra: *kalasjot, kopaçet, delvinjot, himarjot, borshjot, piqerasjot, lukovit, shënvasjot, nivicjot*¹.

Pra, kemi të formuar etnonimin pavarësisht shqiptimin, shkriimit me alfabet të ndryshëm apo vendosja në vargje për të formuar rimën.

2. Prirjet mbarëkombëtare të formimit të etnonimit. Prej emrave të oikonimeve shqiptare vijnë edhe *emrat etnikë të banorit*, të cilët formohen me mjetet gjuhësore të gjuhës shqipe, zakonisht me anë të prapashtesave duke sjellë pasuri për fjalorët.

Me këtë pyetësor të përbashkët në vite mblodhëm etnonimet

¹ Shih më gjerë në konteks: *Mbledhës...* 1962: 97–98: Kazatë u mblodhën / Hajdin beu kalasjot / Dhe Tahiri kopaçet / Kallpodhi delvinjot / Jani Milua himarjot / Hodo beu borshjot / Meledin piqerasjot / Kusar Aliu lukovit / Stefan Përriftë shënvasjot. / Edhe Kumim nivicjot / Dajku lëkursjot.

për 100 fshatrat e Përmetit, dhe 24 fshatrat e Bashkisë së Himarës (2015) sot duke plotësuar pothuajse shterueshën, një rreth të plotë me disa nënndarje të administrative të asaj kohe: komuna e bashki të vogla. Mjetet kryesore me tipike për formimin e etnonimeve janë të përafërta me ato të mbarë gjuhës shqipe me denduri të ndryshme përdorimi në nënkrahina të Përmetit. Përdoren etnonime të përba-shkëta që formohen nga emri i krahinës, qytetit apo fshatit me prapashtesa të ndryshme kështu janë fiksuar emërtimet: *përmetar, dëshnicar, malshovit, shqerak, dangëllias, buhaljot, lipjot, lesjot, selenicas, kotaljot, grabovit, miçanlli, qeparotas, fterrase, gjilekas, dhërmias, kallaratas, bolenas etj.*

Vite më parë shumë gjuhëtarë janë marrë me hetimin e burimit të prapashtesave me të cilat formohen etnonimet. Kemi cekur edhe më lart se sipas gjuhëtarit Emil Lafe, studimet kanë treguar për gjuhën shqipe që një prapashtese vendëse është bashkuar me një a më shumë prapashtesa të huazuara homofone ose është gjallëruar nën ndikimin e tyre. Sidoqoftë, për prapashtesën *-as / -ës*, si te etnonimet ashtu edhe te emrat e vepruesit, të gjithë janë të mendimit se kemi të bëjmë me një element autokton. Vërtetohet edhe më poshtë me shembujt e sjellë siç ka shkruar prof. E. Lafe na duket mendimi i Joklit që e nxjerr këtë prapashtesë nga një *-et-io* (si te ilir. *tergatio* "tregës"); më vonë ai shpjegon prapashtesën *-ës* nga një më e lashtë *-at* i duke e krahasuar kështu fjalë si: *vendës, elbasanas* me ilirishten *Dalmati (Xhuvani, Çabej 1962: 21, 43).*

Prapashtesa *-as-e*. Në Përmet janë formime të pakta që shtrihen deri në tri fshatra. Ndërsa në zonën e Himarës shtrihet në 8 fshatra.

Qeparo	Qeparotas, ~i, m, sh. ~ qeparotas, ~ it Qeparotase, ~ja, f, sh.~ qeparotase, ~ et
Fterrë	Fterras, ~ i, m, sh.~ fterras, ~ it Fterrase, ~ja, f, sh.~ fterrase, ~ et
Piqers	Piqeras, ~i, m, sh.~ piqeras, ~ it Piqerase, ~ja, f, sh.~ piqerase, ~ et
Gjilek	Gjilekas, ~i, m, sh.~ gjilekas, ~ it Gjilekase, ~ja, f, sh.~ gjilekase, ~ et
Dhërmi	Dhërmias, ~i, m. sh.~ dhërmias, ~ it Dhërmiasë, ~ja, f. sh.~ dhërmiasë, ~ et

NEXHIP MËRKURI

<i>Kallar</i>	<i>Kallaratas, ~i, m. sh.~ kallaratas, ~ it</i> <i>Kallarata</i> , ~ja, f. sh.~ <i>kallarata</i> , ~ et
<i>Bolena</i>	<i>Bolenas, ~i, m. sh.~ bolenas, ~it</i> <i>Bolenase, ~ja, f. sh. Bolenase, ~et</i>
<i>Vuno</i>	<i>Vunotës, ~i, m. sh.~ vunotës, ~ it</i> <i>Vunotëse, ~ja, f.sh. ~vunotëse, ~et</i>

Nënndarjes së parë i afrohet prapashtesa *-jot-e*; si: *himarjot -e*, pra, në Përmet gjen shtrirje në 20 fshatra. Kjo prapashtese e huazuar vonë me burim nga greqishtja dhe ka shtrirje siç shkruajnë gjuhëtarët në viset jugore: në Gjirokastër, Sarandë, Vlorë, Tepelenë si edhe në Çamëri. Prapashtesa *-jot-e*;/ shtrihet në 11 fshatra dhe *-njote në dy fshatra*

<i>Himarë</i>	<i>Himarjot ~ i, m., sh.~ himarjotë, ~ ët</i> <i>Himarjote, ~ ja, f., sh.~ himarjote, ~ ët</i>
<i>Drimath</i>	<i>Drimathjot, ~ i, m. sh ~ drimathjotë, ~ët</i> <i>Drimathjote, ~ja, f., sh.~ drimathjote, ~ et</i>
<i>Pilur</i>	<i>Pilurjot, ~i, m., sh.~pilurjotë, ~ët</i> <i>Pilurjote, ~ja, f.,sh.~pilurjote,~et</i>
<i>Tërbaç</i>	<i>Tërbaçjot, ~i, m. sh. ~ tërbaçjotë, ~ët / tërbeçër~it</i> <i>Tërbaçjote, ~ja, f. sh. ~ tërbaçjote, ~et</i>
<i>Likovë</i>	<i>Lukovjot, ~i, m, sh. ~ lukovjotë, ~ët</i> <i>Lukovjote, ~ja, f, sh. ~ lukovjote, ~et</i>
<i>Shën Vasil</i>	<i>Shënvasjot, ~i, m, sh. ~ shqnvajotë, ~ët</i>
<i>Nivicë</i>	<i>Nivicjot, ~i, m, sh. ~ nivicjotë, ~ët</i> <i>Nivicjote, ~ja, f, sh. ~nivicjote, ~et</i>
<i>Borsh</i>	<i>Borshjot, ~i, m, sh. ~borshjotë, ~ët</i> <i>Borshjote, ~ja, f, sh. ~borshjote, ~et</i>
<i>Çorraj</i>	<i>Çorrjot, ~i, m, sh.~ çorrjotë, ~ët</i> <i>Çorrjote, ~ja, f, sh.~ çorrjote, ~et</i>
<i>Kudhës</i>	<i>Kudhësjot, ~i, m, sh ~ kudhësjotë, ~ët</i> <i>Kudhësjote, ~ja, f, sh ~ kudhësjote, ~et</i>
<i>Kuç,</i>	<i>Kuçjot, ~i, m, sh.~ kuçjotë~ët</i>
<i>Kuç Burimas</i>	<i>Kuçjote ~ja, f., sh.~kuçjote,~et</i>

Me prapashtesën *-njot*

<i>Sasaj</i>	<i>Sasanjot, ~i, m. sh.~sasanjotë, ~ët</i>
--------------	--

	Sasanjote, ~ja, f. sh.~sasanjote, ~et
Vranisht	Vranishnjot, ~i, m. sh.~ vranishnjot, ~ët
	Vranishnjote, ~ja, f. sh.~vranishnjote, ~et

Prapashtesa *-at-e* si formuese e etnonimeve. Kjo prapashtesë shkruan A.Xhuvanit e gjejmë në shumë fise të Ilirisë së vjetër dhe se është e burimit ilir. Gjuhëtarë të tjerë mendojnë se kjo prapashtesë ka rrjedhur nga një zhvillim i brendshëm i shqipes (Xhuvani, Çabej 1962: 450). Në këtë zonë ka shtriye vetëm në një fshat.

Ilias	Iliat, ~i, m. sh.~iliot, ~ët
	Iliate, ~ja, f. sh.~iliate, ~et

Pra, etnonimi për 24 fshatra ndërtohet me 6 prapashtesa: *-at, -jot / -njot, -as / -ës -ko, të cilat paraqiten në grafikun e mëposhtëm.*

Dy grafikët e ndërtuar paraqesin nëndarjen më të madhe dallohet lehtë me prapashtesën turke *-lli, -it dhe femërore -e / eshë* duke u shtrirë në 51 fshatra të besimeve të ndryshme. Etonimet e gjinisë femërore (gratë nuk shkonin në kurbet) nuk marrin prapashtesën: *-lli, -ore, -are* (Lafe 1983: 55-61), por *-eshë: zhepoveshë, munushtirleshë, strëmbecalleshë, zavanlleshë, bubësllëshë, varibopllëshë* etj. Shtrirja e kësaj prapashtese, i cila sipas dendurisë së përdorimit radhitet e para, shpjegohet me mendimin e shumicës së gjuhëtarëve *-esh* te etnonimet femërore vjen nga lat. *-e(n)sis* (ndërrimi s:sh dëshmon se ajo është e vjetër), pra përcaktuese është faktori jashtëgjuhësor.

Prapashtesa të përbashkëta me fqinjët e shtrirjes së hershme janë katër: *-at, -jot, -njot, -as*, gati 30% kanë prirje për këtë zonë.

Duke krahasuar prapashtesat e trajtuara nga prof.. Gj.Shkurtaj dhe prof. E. Lafe del se 50 % e prapashtesa dalin ato që janë mbarëkombëtare; krahas këtyre prapashtesave me shtriye të gjerë kanë përdorim për formimin e etnonimit edhe prapashtesa të huaja nga gjuhët fqinje.

Vetëm një prapashtesë *-ko*, ka veçanti nga prirjet mbarëkombëtare të formimit të etnonimit të gjitha të tjerat kanë prirje Jug-Veri, e cila plotësohet tek disa folës me prapashtesën *-as*, pra del si variant duke formuar etnonimin: *palasikotas, palasikotase*.

Palasë

Palasikot, ~i, m. sh. ~ palasikotë, ~ët

Palasikote, ~ja, f. sh. ~ palasikote, ~et

Palasikotas, ~i, m., sh. ~ palasikotas, ~it

Palasikotase, ~ja, f., sh. ~ palasikotase, ~et

Gjuha shqipe dallohet për pasurinë e mjeteve që përdoren për formimin e etnonimeve me prapashtesa ilire ose kryqëzim prapashtesash nga Veriu në Jug, tek arbëreshët e Italisë dhe në 24 fshatrat e Himarës.

Faktorët jashtëgjuhësorë janë përcaktues për shtrirjen e prapashtesave tek etnonimet e të dy zonave të hulumtuara.

Formimet e etnonimeve janë po aq të lashta sa edhe toponimet dhe oikonimet prej të cilave rrjedhin. Ruajtja e strukturës së etnonimit shqip, vendor në të gjitha këto raste dhe në raste të tjera është njëherësh shprehje e mbijetës së përveçimit burimor të emërtimit të banorit. Janë të gjitha mundësitë për hartimin e atlasit të etnonimeve me projekt të përbashkët me QSA dhe Universiteteve mbarëkombëtare.

Fjalori i etnonimeve¹

Ilias	Iliat, ~i, m. sh. ~ iliot, ~ët Iliate, ~ja, f. sh. ~ iliate ~et
Sasaj	Sasanjot, ~i, m. sh. ~ sasanjotë, ~ët Sasanjote ~ja, f. sh. ~ sasanjote, ~et
Vranisht	Vranishnjot, ~i, m. sh. ~ vranishnjot, ~ët Vranishnjote, ~ja, f. sh. ~ vranishnjote, ~et
Himarë	Himarjot, ~i, m., sh. ~ himarjotë, ~ët Himarjote ~ja, f., sh. ~ himarjote, ~ët
Drimath	Drimathjot ~i, m. sh. ~ drimathjotë ~ët Drimathjote ~ja, f. sh. ~ drimathjote ~ et
Pilur	Pilurjot ~i, m., sh. ~ pilurjotë, ~ët Pilurjote ~ja, f. sh. ~ pilurjote, ~et
Tërbaç	Tërbaçjot ~i, m. sh. ~ tërbaçjotë ~ët /tërbeçër, ~it Tërbaçjote ~ja, f. sh. ~ tërbaçjote, ~et
Likovë	Lukovjot ~i, m. sh. ~ lukovjotë, ~ët Lukovjote ~ja, f. sh. ~ lukovjote, ~et

¹ Ekspedita për fjalorin u realizua gjatë vitit 2015.

Shën Vasil	Shënvasjot ~i, m,sh.~shqnvasjotë,~ët
Nivicë	Nivicjot ~i,m,sh.~nivicjotë,~ët Nivicjote ~ja, f,sh.~nivicjote~et
Borsh	Borshjot,~i, m,sh.~borshjotë,~ët Borshjote,~ja, f,sh.~borshjote,~et
Çorraj	Çorrjot,~i, m,sh.~çorrjotë,~ët Çorrjote,~ja,f.,sh.~çorrjote,~et
Kudhës	Kudhësjot,~i,m,sh~kudhësjotë,~ët Kudhësjote,~ja, f,sh~kudhësjote,~et
Kuç,	Kuçjot,~i,m.,sh.~kuçjotë,~ët
Kuç Burimas	Kuçjote,~ja,f.,sh.~kuçjote~et
Qeparo	Qeparotas~i,m, sh.~qeparotas,~it Qeparotase,~ja,f, sh.~qeparotase,~et
Fterrë	Fterras,~i, m, sh.~fterras,~it Fterrase,~ja, f, sh.~fterrase,~et
Piqers	Piqeras,~i,m, sh.~piqeras,~it Piqerese,~ja, f,sh.~piqerese,~et
Gjilek	Gjilekas,~i,m, sh.~gjilekas,~it Gjilekase,~ja,f, sh.~gjilekase,~et
Dhërmi	Dhërmias,~i,m.sh.~ dhërmias,~it Dhërmiase,~ja,f. sh.~ dhërmiase,~et
Kallarar	Kallaratas,~i,m.sh.~ kallaratas,~it Kallarataste,~ja,f.sh.~kallarataste,~et
Bolena	Bolenas,~i,m.sh.~ bolenas,~it Bolenase,~ja,f. sh. Bolenase, ~et
Vuno	Vunotës,~i, m.sh.~ vunotës,~ it Vunotëse,~ja, f.sh.~vunotëse ,~et
Palasë	Palasikot,~i,m.sh.~ palasikotë.,~ët Palasikote,~ja, f. sh.~palasikote,~et Palasikotas,~i,m., sh.~palasikotas,~it Palasikotase,~ja,f., sh.~palasikotase,~et

Bibliografi

- Borxhia N.* Murgjit bazilianë të Italisë në Shqipëri. Tiranë, 2014.
Demiraj Sh. Gjuha amtare në Bregdetin Jugor shqiptar gjatë shekujve, në Himara në shekuj. Tiranë, 2004.

- Duka F.* Aspekte social–ekonomike dhe demografike të Himarës gjatë sundimit osman (shek. XV—XVI), në Himara në shekuj. Tiranë, 2004.
- Lafe E.* Njëjësi dhe vijimësi në formimin e etnonimeve shqiptare // Studime filologjike. 1983. N 1. F. 55–61.
- Mbledhës të hershëm të folklorit shqiptar (1635–1912). Vëllimi i dytë. Tiranë, 1962.
- Robins R.* Historia e gjuhësisë. Tiranë, 2007.
- Sinani, Sh.* Parathënia e librit “Toponimia historike në krahinën e Vlorës”. Tiranë, 2015.
- Valentini G.* Contributi alla cronologjia albanese. I. Roma, 1944.
- Xhuvani A., Çabej E.* Prapashtesat e gjuhës shqipe. Tiranë, 1962.

Неджип Меркури
(Влѣра)

Сравнительный анализ этнонимов и их картирование

Рассматриваются способы формирования катойконимов (названий жителей по местообитанию) применительно к 24 селам исторической области Химара (Южная Албания), которые сопоставляются с соответствующей ономастической лексикой соседнего южноалбанского Пермета. Предполагается, что полученные данные могут внести определенный вклад в создание атласа этнонимов — совместный проект Центра албанистики Академии наук Албании и национальных университетов.

Исследование предполагает выяснение языковых и внеязыковых факторов, лежащих в основе формирования ономастики, с учетом общеалбанских тенденций в этой области. Автор использовал языковой материал, собранный им в 2015 г. в 100 селах округа Пермет и 24 селах муниципалитета Химары. К внеязыковым факторам отнесены среди прочего повышение (после 1470 г.) престижа разговорных европейских языков, включая албанский, перевод религиозной литературы на эти языки, церковные реформы, введение книгопечатания и распространение книжной культуры среди все более широких слоев населения. В Албании особую роль в становлении ономастических номенклатур сыграла языковая политика Оттоманской империи, а также «арбарешский фактор», т. е. приверженность итальянских арбарешей своей ортодоксальной конфессиональной идентичности. Поскольку катойконимы напрямую зависят от топонимики, их формирование и состав напрямую обусловлены многочисленными админи-

стративными переделами албанских земель (с XV по XX в.). Несколько пассажей автор посвящает первым упоминаниям названий жителей Химары и окрестных сел, которые встретились в памятниках деловой письменности XVIII–XIX вв. и в записях фольклора.

Автор утверждает, что местные способы образования такого рода названий в Химаре в принципе не отличаются ни от общеалбанских, ни от этнонимов Пермета – в их основе лежит суффиксальная модель. Это распространенные исконные суффиксы *-as/-ës* (*ferras < Fterrë*), более частотные в Химаре, чем в Пермете; редкий, но самый древний суффикс иллирийского происхождения *-at* (*iliat < Ilias*); заимствованные из греческого поздние суффиксы: *-jot* (*himarjot < Himarrë*), *-njot* (*sasanjot < Sasaj*) (21 село), которые распространены широко за пределами Химары – в Гырокастре, Саранде, Влёре, Тепелене и Чамерии. Для 51 села южной Албании характерен локализирующий суффикс турецкого происхождения *-lli* для лиц мужского пола (*munushtirlli < Munushtir*) и парный ему довольно древний суффикс для лиц женского пола *-(ll)eshë* (*zhepoveshë < Zhepovë, munushtirllëshë < Munushtir*) (< лат. *-e(n)sis*). Общими суффиксами для Химары и соседних районов являются *-at*, *-jot*, *-njot*, *-as*. Из числа рассмотренных суффиксальных образований 30% характерны только для Химары. Особое место занимает здесь уникальный суффикс *-ko*, в ряде случаев дополняемый формантом *-as* (*palasikot, palasikotas < Palasë*). В завершение статьи представлен полный список катойконимов, собранных автором в полевых условиях в 2015 г.

Idriz Metani
(Tiranë)

ORIENTALIZMA LEKSIKORE NË NJËSITË FRAZELOGJIKE TË SHQIPES

Artikulli i pranishëm, me objekt studimi orientalizmat në strukturën e frazeologjizmave të shqipes, i kushtohet Albina H. Girfanovës post mortum, pedagoge prej disa vitesh në degën e gjuhës e të letërsisë shqipe në Fakultetin e Filologjisë të Universitetit Shtetëror të Sankt – Petërburgut (Rusi) dhe studiuese e njohur në fushën e albanologjisë, të balkanologjisë, të turkologjisë e të altaistikës. Në shtator të vitit 2011, pasi kishte ardhur nga Rusia në Tiranë bashkë me grupin e studentëve rusë që ndiqnin kursin e përvitshëm të gjuhës shqipe në Fakultetin e Historisë e të Filologjisë të Universitetit të Tiranës, Albina H Girfanova i kishte shfaqur prof. Emil Lafes, mikut të saj, por, njëherazi, edhe mikut tim të vjetër, interesin për të bërë një vizitë në Kryegjyshatën Botërore të Bektashizmit. Prof. Lafe ma kërkon mua organizimin e kësaj vizite duke më thënë se do të takohemi paraprakisht edhe me një albanologe ruse. Kështu, një ditë përpara vizitës në Kryegjyshatë, më 12 shtator të po atij viti, takohem për herë të parë në departamentin e gjuhës shqipe të Fakultetit të Historisë e të Filologjisë të Universitetit të Tiranës me Albina H. Girfanovën, e cila shoqërohej aso kohe nga prof. Emil Lafe e nga Xhemile Abdiu, pedagoge e turqishtes në Fakultetin e Gjuhëve të Huaja të Universitetit të Tiranës.

Në fund të takimit Albina Girfanova më ftoi të merrja pjesë në një veprimtari shkencore që organizohej nga Akademia e Shkencave të Rusisë për nder të një albanologeje tjetër të shquar ruse, A. V. Desnickaja. Kjo ftesë, sipas meje, dëshmonte, përvec të tjerave, edhe për dëshirën e madhe që kishte Albina Girfanova për të zgjeruar bashkëpunimin ndërmjet

filologëve shqiptarë dhe studiuesve të gjuhës e të letërsisë shqipe në Rusi.

Që në bisedën e parë me Gîrfanovën vura re disa tipare njerëzore e intelektuale të personalitetit të saj, së pari, sigurinë e përpikmërinë me të cilën ajo komunikonte në gjuhën shqipe; së dyti, qetësinë dhe përzemërsinë që shpërfaqte në bisedë; së treti, simpatinë e dashurinë që ushqente për kolegët shqiptarë e albanologët e tjerë të huaj që kishte njohur ndër vite¹.

Studiuesit që kanë bërë objekt të punimeve të tyre orientalizmat në gjuhën shqipe kanë vënë në dukje aspekte të ndryshme të kësaj shtrese leksikore. Kështu, E. Cabej (1975) që është marrë vecanërisht me orientalizmat në shqipe, pasi bën ndarjen brenda tyre

¹ Стáтья посвящена памяти Альбины Хакимовна Гирфановой, в течение ряда лет преподававшей на отделении албанского языка и литературы филологического факультета СПбГУ. Она была известным исследователем в области албановедения, балканистики, тюркологии и алтаистики. В сентябре 2011 г, когда я привез в Тирану группу российских студентов на ежегодные курсы албанского языка при историко-филологическом факультете Тиранского университета, А. Х. Гирфанова выразила своему, а также моему старому другу, профессору Эмилю Ляфе пожелание посетить Духовное управление бекташи (Kryegjyshata Botërore e Bektashizmit). Профессор Ляфе попросил меня организовать этот визит, сказав, что мы предварительно встретимся с одной российской албанисткой. Так 12 сентября (накануне визита) мы впервые встретились с А. Х. Гирфановой на отделении албанского языка историко-филологического факультета Тиранского университета. Ее тогда сопровождали проф. Эмиль Ляфе и Джемиле Абдиу, преподаватель турецкого языка факультета иностранных языков Тиранского университета.

В конце беседы Альбина Гирфанова пригласила меня принять участие в совместной научной работе, которая организовывалась тогда РАН в связи с празднованием юбилея выдающегося российского албановеда А. В. Десницкой. Мне представляется, что это приглашение свидетельствовало, среди прочего, о желании Альбины Гирфановой расширить сотрудничество между албанскими филологами и российскими исследователями албанского языка и литературы.

В первой же беседе с Альбиной Гирфановой я заметил некоторые душевные особенности ее личности. Уверенность и точность, с какой она пользовалась албанским языком, спокойствие и доброжелательность, которые она проявляла в беседе, а также любовь и симпатия, которые она питала к албанским коллегам и другим албанистам

në fjalë me burim të mirëfilltë nga turqishtja, nga arabishtja ose nga persishtja, ka përcaktuar, jo vetëm rrugët e huazimit, por edhe fushat e ndikimit të tyre. Historisë së hyrjes së turqizimeve në shqipe i ka kushtuar një studim të vecantë A. Krajni (1972), kurse për statusin e vlerat e turqizimeve në shqipe ka shkruar Desnickaja, A. Kostallari (1978). Ndërkaq, Jani Thomai (2017) zhvillon më tej disa teza tashmë të pranuar në gjuhësi lidhur me orientizmat leksikore të huazuara kryesisht nga turqishtja ose nëpërmjet turqishtes në shqipe. Studiuës të tjerë, si E. Hysa (1998), M. Samara (1995), L. Latifi (2006), L. Mulaku (1977), F. Mediu (1989) kanë bërë objekt të studimeve të tyre elementet turke në strukturën e fjalës shqipe, vecoritë leksiko–semantike të turqizimeve, zhvillimet kuptimore të tyre, përdorimin e huazimeve turke si dhe vendin e turqizimeve në fjalorët shpjegues të shqipes a në fjalorë të ndryshëm dygjuhësh. Ndërkaq, po kujtojmë që në “Fjalorin etimologjik të gjuhës shqipe” (1891), Gustav Majeri (1891), shënon si të burimit nga turqishtja gati 20 për qind të fjalësit të fjalorit, pra 1180 fjalë, nga 5140 fjalë gjithësej. Më vonë, dihet që përfundimet në shifra të Majerit korrigjohen pas kritikave që iu bënë fjalorit, vecanërisht për zgjedhjen e lëndës, por, gjithësesi, orientizmat në leksikon e gjuhës shqipe zënë një vend jo të vogël, më të shumta në të folmet verilindore e qendrore të shqipes. Këtë të vërtetë e pohon, ndër të tjera, edhe fjalori i T. Dizdarit (2005), i cili përfshin korpusin më të plotë të orientizimeve në shqipe, me një lëndë gjuhësore të gjerë, me të dhëna për burimin fillestar të fjalëve, për përhapjen e orientizimeve në shqipe dhe, shpesh herë, edhe për zhvillimet strukturore e semantike të tyre.

Me sa dimë deri tani, për orientizmat leksikore në njësitë frazeologjike të gjuhës shqipe nuk ka ndonjë studim të vecantë. Artikulli ynë përpiket ta bëjë një gjë të tillë **për të parë vendin që zënë këto orientizma në strukturën e njësisve frazeologjike të shqipes.**

Nga të dhënat që sjell “Fjalori frazeologjik i gjuhës shqipe” (Thomai 2010), me autor akad. prof. dr. Jani Thomain, del se orientizmat leksikore që janë futur në strukturën formale e semantike të frazemave të shqipes e kalojnë shifrën 220, të cilat së bashku kanë ndërtuar mbi 900 njësi frazeologjike, pra gati 10 për qind të frazemave të shqipes të spikatura në fjalorin frazeologjik.

Rreth një e treta e orientalizmave ose afro 80 prej tyre kanë formuar vetëm nga një njësi frazeologjike, psh: m'u bë **akrep**, ia bëra **angari**, merr **badiava**, u bë **bajat**, bën **bakllava** me miell thekre, ishte në **bend** të mirë, e kam me **bereqet**, ra në **bnar**, e bëj **burnot**, i bie **buzukut**, ia bën mendjen **capraz**, e bëri **cerek**, lëpijnë **cibanët**, i ka luajtur **cikriku**, ia shtrëngoi **civitë**, **coban** pa bagëti, s'ka **dert**, ia shtrëngoi **dizgjinët**, është për t'i pirë **dollinë**, ra nga **dynjallëku**, i jep **furca**, i fryn (i bie) **gajdes**, **gjerdan** fishekësh, plasi **gjylja**, s'ka **haber**, të puth **halla** në dy faqet, ia bëri **haram**, ka një **hatull** mangut, e shtroi në **havan**, nuk ia var **hejbetë**, i prët **jatagani** (majtas e djathtas), e bën **kalldrëm**, u bëra **kallkan**, me **kamzhik** në dorë, u bë **karabojë**, shkoi(vajti) si cjapi te **kasapi**, luajti nga **kondaku**, hëngri **kopace**, e ka zënë **majasëlli**, për një **masat** gjer në Berat, e ka vënë në **menge**, shet **pallavra**, ia shtrëngoi **paldëmin**, ma la **peshqesh**(në derë), hyn e del e tund **peshqirin**, më ka vënë **prangat**, nuk i dridhet **qepalla**, u bë **qole**, e ka zënë **qymyri**, mbaj **ramazan**, me njëren dorë në **revani**, e tjetrën në baklava, lëpin **sahanët**, bën(mban) **sehir**, i vë **sinor**(dikujt), ha me një **sofër**, ka marrë **sokakun**, ia përplasi në **surrat**, me **shajak** e me **dajak**, nuk i bëj shamatë ia dha në **tabaka**, s'ia kam **takatin**, nuk e ka marrë(s'e ka) me **tapi**, i bëj **temena**, më luajti(më iku) **tepja** e kokës, më luajti(më iku) **tepeleku** i kokës, gjete **teqe** të falesh, bën **vaki**, vetë **vali** e vetë kadi(myfti), gjete **xhami** të falesh, e bën **zap** etj. Kurse rreth 50 orientalizma të tjera kanë krijuar nga dy frazema secila, psh: **bahce** me lule, i lulon **bahcja** në dimër; jap(ngre) **berihanë**, shkon pas **berihisë**; la **boshllëk**, mbush **boshllëkun**; i bie **cakalles**, **cakalle** mulliri; më ra **catia**(në kokë), e di ku i pikon **catia**; shkoi cetelja me **mërrurin**, e vë në **cetele**; e bëri **cirak**, doli **cirak**; kërcen sipas **dajres**, i vunë dajren; është me **damkë**, i vuri **damkën**; i ra **damllaja**, i kalli **damllanë**; e humbi **davanë**, ka **dava** Janina; (burrë) katërqind **dërhemë**, me dy **dërhemë** tru; hyri në **gjynah**, po lan **gjynahet**, të ngrënca(të ndafsha, të bëfsha) **hallvën**, **hallvë** e ftohtë, bëri **hatanë**, **hata** e madhe, e mbaj me **hatër**, i mbeti(i ngeli) hatëri, mu bë **havale**, m'u bë mendja **havale**; gjeti **hazinenë**, e ka zemrën **hazine**; ia bëri me **hile**, i bie **hilesë**; ia gjeti **ilacin**, s'ka **ilac**; e mbaj nën **jastëk**, i vë **jastëk** fjalës; i bëhem **jorgan**, i hedh **jorganin**; e kam me **kimet**, e mbaj me **kimet**; iu bë **konak**, është **konak** më vete; bën **naze**, i bën **naze**; i humbi(s'i gjendet) **nishani**, e vuri në

nishan; i ra një **nur**, i ndriti nuri; i biri i **njerkës, mu bë njerkë**; m'u bë barku **pallaskë**, , m'u bë **pallaskë** pas brezit, është bërë **pastërma**, e bëj **pastërma**; u bë **pëlte**, e bëri **pelte**; e humbi **pusullën, pusulle** bakalli; s'e bën qefin **qeder**, nuk e zë **qederi**, u bë u bë **qefin**(në fytyrë), me **qefin** nën sqetull(nën kokë); e do **qofte**, s'ka më **qofte** te daja; i luajti(I punoi) një **rreng**, ia pa **rrengun**; ia hoqi **sacin, sac** pa prush; e shkoi(e vuri) në **satër**, e vë kokën në **satër**; m'u bë **sebep**, rroftë **sebepi**; ai **stan** atë bulmet ka, **stan** me lepuj; dredh **shaminë**, tund **shaminë**; më polli **sherri**, ia pa **sherrin**; u bë **shkrumb**, e bëri **shkrumb**; e ka në **tavë**, të than **tavën**; ia bëri **tullë** kokën, e ka kokën **tullë**; u bë **vakëf**, u la **vakëf**; ecën **zari, zaret** u hodhën.

Pjesa tjetër e orientalizmave leksikore, afro 100 syresh, kanë zënë vend: **a) në tri njësi frazeologjike** (ag, batall, burmë, byrek, care, dajak, derman, din, dollap, fuci, gajle, hair, han, hoxhë, kallaj, kallëp, kandil, kanxhë, kullë, mide, oxhak, pambuk, pehriz, qerpik, shuplakë, taban, tavan, ters, xham); **b) në katër njësi frazeologjike** (ahur, bakër, behar, bina, bozë, cehre, corap, jatak, karar, azan, kiamet, kurban, legen, qese, qyp, sheqer, usta,xhan, zanat); **c) në pesë njësi frazeologjike**(batak, bebe, bela, carcaf, cekan, cengel, fitil, hava, inat, kalem, kapak, muhabet, pilaf, teneqe, tepsi, terezi, vaj, xhind); **d) në gjashtë njësi frazeologjike** (baba, damar, dash, hambar, qoshe, sëpatë); **dh) në shtatë njësi frazeologjike** (burgji, hak, hendek, kandar, pajë, qull, sahat); **e) në tetë njësi frazeologjike** (borxh, fiqir, hall, shejtan, torbë); **f) në nëntë njësi frazeologjike** (barut, corbë, dynja, fishek, perde, samar); **në dhjetë njësi frazeologjike** (cark, okë, pallë).

Të pakta janë orientalizmat që kanë formuar mbi dhjetë njësi frazeologjike. Si të tilla po përmendim: **gjoks**(i bie gjoksit, i bie gjoksit me grushte, caj me gjoks, i gufon gjoksi, gjoks për gjoks, me gjoks hapur, hap gjoksin, i hidhet gjoksi përpjetë, i nxjerr gjoksin, nxjerr gjoksin, rreh gjoksin, e shtyj me gjoks, i vë gjoksin), **hesap** (nuk më del hesapi, për hesapin tim, i hyn në hesap, nuk hyn (nuk zihet) në hesap, nuk i jap hesap, i kërkoj hesap, i lahu (i qëroi) hesapet, i ndaj hesapet, i ndreqi hesapet, shkurt hesapi, s'e vë (s'e kam) në hesap, i vjen pas hesapit (për hesap), **para**(s'bën dy (pesë) para, nuk bën (vlen) lëkura një para, ia bëri lëkurën për pesë (për dy) para, e bëri për pesë (për dy) para, e blen belanë (shejtanin) me para,

futet (hyn) pesë para në grosh, pesë (dy) para burrë (njeri), nuk ka (as) pesë (as) dy para mend, para bakri, sa para bën, pesë para gjë, (njihet) si pare e kuqe, për pesë para, për pesë para spec, me pesë para në xhep; **pupël**(i ranë puplat, doli puplash, i dolën puplat, nuk gudeliset me pupël, e hëngri me gjithë pupla, është pupël (nga mendja), i ka mend pupël, ia la puplat (në dorë), është mësuar (është rritur) në pupla, s'e prek (dot) as me pupël, pupel mbi ujë, i shkundur puplash, i uli puplat, të vret me pupël, zog pa pupla; **qejf** (bëj qejf, i bën qejfin, i bën qejfin vetes, më doli nga qejfi, më ka hyrë në qejf, i ka hyrë vetja në qejf, me gjithë qejf, është për shtatë palë qejfe, kam qejf, ia ka qejfi, e kam për qejf, i mbeti (I ngeli) qejfi, ia ndreqi qejfin, ma prishi qejfin, nuk prish qejf, nuk e prish qejfin, i shkon pas qejfit, ia tregoi qejfin, më erdhi pas qejfit); **tel** (i bie po atij teli, m'i gjeti (m'i preku) telat, i gjetën telat, është për t'i hedhur telat, i luan telat, e luan në tel, i ndërron telat, më preku në tel, i puqën telat, e vë në tel, vë telat; **top** (m'u bë mendja top, e bëri mendjen top, t'u bëftë pushka top, topat të bien, i ra me top, e ka mendjen top, e la top në vend, s'më lënë topat të dëgjoj dyfekët, s'e luan (s'e tund) as topi, mbeti top (në vend), e mblodha mendjen top, m'u mbush mendja top, topi s'i ndan, top lecke, top llastiku, top sheqeri; **xhep** (e futi në xhep, e futi ndër xhepa, ha në xhep të botës, nuk më hyn (gjë) në xhep, e ka në xhep, kruan xhepat, nuk ma mban xhepi, i mbushi xhepat, ia ngrohu xhepin, ia ruaj (ia mbaj) në xhep, i shkundi (i zbraz) xhepat, i është shpuar xhepi, nuk shtiu (nuk futi) gjë në xhep, i shton nga xhepi, e vë (e fut) në xhep, e vuri në xhepin e pasmë, me xhepin bosh (zbrazët), me xhepin e huaj, me xhepin thatë)

Orientalizmat leksikore janë të pranishme në disa gjedhe strukturore frazemash të shqipes: a) folje + emër (dha ag, prish agjërimin, është bërë ahur (bagëtish), dolën avaze, filloi avazin, filloi avazet, hap avaze, ka avaze, merr badiava, u bë bajat, u bë bakër, u bë barut, u bë batall, gjeta belanë, jap berianë, ka borxh, laj borxhin, la boshllëk, mbush boshllëkun etj.); b) trajtë e shkurtër e përemrit vetor + folje + emër (e ka lënë ahur, m'u bë akrep, ia bëri angari, i mban avazin, e mban avaz, i doli bakri, e bëri barut, iu lag baruti, e bëri batall, m'u bë bela, ia bëri bela, i doli boja, i iku boja, i vë bojë, i doli borxhit, ia gjej burgjitë, i shkanë burgjitë, ia gjej burmat etj.); c) trajtë e shkurtër + folje + emër + emër (ta pjek byrekun në buzë, I kanë vënë sytë cergë, m'u bë zemra copë, ia bëj samarin copë, ma

bëri zemrën copë, ia bën mendjencapraz, m' u bë mendja carcaf, ia bëj mendjen carcaf, e ka mendjen carcaf, e futi këmbën në cark, e mban gishtin në cark etj.); d) emër + emër (avazi I mukës, bilbil gjyzari, cakalle mulliri etj.) etj.

Po kështu, orientalizmat leksikore kanë zënë vend edhe në pothuajse të gjitha modelet semantike të njësive frazeologjike të shqipes, si në njësitë frazeologjike emërore (avazi I mukës “gjë e vjetër, që është thënë e stërthënë; dicka e njohur që është përsëritur vazhdimisht”, barut për cifte “fjalë a thashetheme të qëmtuara e të mbledhura për të goditur dikë” etj); në njësitë frazeologjike mbiemërore (copë mishi me dy sy “i qullët, il paaftë dhe jo i zgjuar, që s’është i zoti të bëjë gjë”, cakalle mulliri “shumë llafazan, që s’i pushon goja së foluri, që grin, që dërdëllit pa pushim” etj); në njësitë frazeologjike foljore (hëngri dynjanë, s’është në këtë dynja, është prapa dynjasë etj.)

Nga shqyrtimi i kujdesshëm e tërësor i njësive frazeologjike të shqipes me gjymtyrë një orientalizëm leksikor vëmë re se ato kanë krijuar **paradigma strukturore frazeologjike**, psh me foljen bëj (bëmë baba të të ngjaj, bën bakllava me miell thekre, u bë behar, më bëhet zemra behar, u bë bozë etj) me foljen kam (i kanë vënë ag sytë, e ka zemrën ahur, e ka syrin bakër, e ka shpirtin barut, e ka gojën behar etj); me foljen vë (i kanë vënë sytë cergë, e vë në cetele etj).

Në mbyllje të këtij artikulli të shkurtër, peng–nderimi për albanologjen Albina H. Girfanovën, mund të nxjerrim, të paktën dy përfundime kryesore: **së pari**, ndaj orientalizmave leksikore të pranishme në njësitë frazeologjike të shqipes, gjykojmë se nuk ka arsye shkencore që të mbahet një qëndrim aq I rreptë, sepse ato kanë krijuar në shqipe, si sasi e si vlerë, grupe paradigmatiche të qarta dhe lidhje strukturore të qëndrueshme; **së dyti**, orientalizmat leksikore në njësitë frazeologjike të shqipes kanë sigurisht, edhe anë të tjera për t’u studiuar në të ardhmen sic është roli I tyre në gjedhen strukturore e semantike të njësive frazeologjike të shqipes: a janë orientalizmat ato që e drejtojnë një frazemë të shqipes apo ato janë thjesht dhe vetëm gjymtyra të dorës së dytë. Po kështu, lypset të bëhen hetime të mëtejshme për ngjyresat emocionore–vlerësuese të orientalizmave në strukturën e njësive frazeologjike të shqipes.

Bibliografi

- Cabej E.* Për një shtresim kronologjik të huazimeve turke të shqipes // Studime filologjike. 1975. 1.
- Dizdari T.* Fjalor i orientalizmave të gjuhës shqipe. Tiranë, 2005.
- Hysa E.* Elemente turke në strukturën e fjalës në gjuhën shqipe // Studime filologjike. 1998. 3–4. F. 149–153.
- Kostallari A.* Rreth depërtimit të turqizimave në gjuhën shqipe gjatë shekujve XVII–XVIII // Gjurmime albanologjike. Prishtinë: SSHF, 1978.
- Krajni A.* Hyrja e turqizimave në shqipen dhe përpjekjet për zëvendësimin e tyre // Studime mbi leksikon dhe mbi formimin e fjalëve në gjuhën shqipe. II. Tiranë, 1972. F. 279–286.
- Latifi L.* Mbi huazimet turke në gjuhën shqipe krahasuar me gjuhët e tjera të Ballkanit. I. Tiranë, 2006.
- Mehdiu F.* Orientalizmat: hyrja dhe përdorimi i tyre në gjuhën shqipe // Studime mbi leksikon dhe mbi formimin e fjalëve në gjuhën shqipe. 1989. III.
- Meyer G.* Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache, Straßburg: Trübner, 1891.
- Mulaku L.* Turqizmat në gjuhën shqipe // Seminari i kulturës shqiptare për të huajt. Prishtinë, 1977. III.
- Samara M.* Zhvillime leksiko–semantike të turqizimave në gjuhën shqipe, Studime filologjike. 1995. 1–4.
- Sandfeld K.* Linguistique Balkanique (Problemes et resultats). Paris, 1930.
- Thomai J.* Fjalor frazeologjik i gjuhës shqipe. Tiranë, 2010.
- Thomai J.* Rreth orientalizmave leksikorë në shqipen e sotme // Studime për gjuhën shqipe. Tiranë, 2017. I. F. 249–253.

Идриз Метани

Лексические ориентализмы в албанских фразеологизмах

Ориентализмы в составе фразеологических единиц еще не были подвергнуты статистическому анализу. В основу работы положен «Фразеологический словарь албанского языка» Яни Томаи (Thomai 2010). Общее число ориентализмов, зафиксированных в словаре, 220. Они входят в состав 900 фразеологизмов, что составляет 10% общего числа фразеологических единиц, отраженных в словаре. Треть ориентализмов встретилась только один раз, 50 – замечены в двух разных фразеологизмах, а около 100 входят во фразеологические единицы по 3-10 раз. Наиболее частотны (входят в более чем 10 фразеологических единиц) такие лексемы, как: *gjoks* ‘грудь’, *hesap* ‘счет, расчет’, *para*

‘деньги’, *tel* ‘провода’, *qeif* ‘сладкое времяпрепровождение, удовольствие’, *top* ‘ком; мяч; ядро; пушка’, *ripël* ‘пух’. Ориентализмы образуют разные структурные типы фразеологизмов: *глагол + имя* (*u bë batall* ‘испортился, стал никчемным’), *краткая форма личного местоимения + глагол + имя* (*i doli boja* ‘вывести кого–то на чистую воду’), *краткая форма личного местоимения + глагол + имя + имя* (*m’u bë zemra sor* ‘я страшно огорчился’), *имя + имя* (*avazi i Mukës* ‘нечто скучное, повторенное сто раз, «тягомотина»’). С точки зрения автора, фразеологические единицы, имеющие в своем составе ориентализмы, формируют своего рода структурную парадигму, в которой главенствуют глаголы *bëj* ‘делать’, *kam* ‘иметь’, *vë* ‘класть’. Автор полагает, что албанские фразеологизмы с ориентальным компонентом не представляют собой качественно обособленной группы, так как входят в парадигматическую систему языка и созданы носителями албанского языка. В дальнейшем предполагается провести анализ эмоционально–оценочной окраски ориентализмов, входящих в албанские фразеологические единицы.

Nicolae Saramandu,
Manuela Nevaci
(Romanian Academy's "Iorgu Iordan –
Al. Rosetti" Institute of Linguistics,
University of Bucharest)

GREEK TERMS IN DACO-ROMANIAN SUB-DIALECTS

(BASED ON ALRR. SINTEZĂ. VOL. I–II)

The studies regarding the linguistic relations between Romanian and Greek have a long tradition in Romanian and Romance linguistics. They concern all the evolutional phases of Romanian, starting with Latin. The contacts between Latin and Greek, the two languages of culture in ancient Europe, resulted in, among other phenomena, the borrowing into Latin of ancient Greek terms. Some of these terms have a general distribution in Romance languages, whereas others are present only in oriental Romance languages. From the first category, we mention terms belonging to the Christian period, such as Lat. *presbyter* (< Gr. *presbyteros*) and *baptizare* (< Gr. *baptizein*).

From the second category, we mention terms such as Lat. *cottizare* (< Gr. *κοτταβίζω*), present also in Italian (as an obsolete and dialectal term; see also *guxoj* in Albanian) or the Romanian *spân*, *sterp* (< gr. *σπανός, στέριφος*), with correspondents in the Italian dialects; see also Alb. *spërk*, *shierp*. Some terms from the second category are to be found only in Romanian and Albanian: Rom. *frică*, Alb. *frikë* (< Gr. *φρίκη*).

The Greek influence over Romanian was also felt in subsequent periods: in the Byzantine-Phanariote period, as well as in modern times. The traces of this influence may be seen both in the literary language and at the level of the sub-dialects. Many terms have become popular, being present in various geographical areas where Romanian is spoken.

This presentation refers to Greek terms in Daco-Romanian sub-dialects based on *ALRR. Sinteză* [Regional Romanian Linguistic Atlas. Synthesis]. Atlas has a network of 1205 places, of which 998 in Romania and 207 in the Republic of Moldova and Ukraine. It gathers together the dialectal material included in the seven Romanian linguistic atlases (Banat, Crișana, Maramueș, Transylvania, Moldova and Bucovina, Muntenia and Dobrogea, Oltenia), added by *Atlasul lingvistic moldovenesc* [Moldovan Linguistic Atlas] (published in the Republic of Moldova). The first two volumes of *ALRR. Sinteză* contain terms from the chapter “The Human Body and Its Diseases”, totalling 324 maps (vol. I: 135 maps; vol. II: 189 maps), of which half are lexical maps (163 out of 324), whereas the rest are phonetic, morphological, semantic maps. Being one of the fundamental semantic fields, with numerous terms from the basic Romanian vocabulary, it was expected that the Latin element would prevail. Nevertheless, in the maps we analysed, there are similarities with the Greek language, lexically and semantically (common development).

ȚEASTĂ ‘skull’ (*ALRR. Sinteză*. I. Map 5-6). The names for ‘skull’ are represented on two maps: map 5 *The inherited terms (from Latin)* and map 6 *Terms of other origins*. Map *țeastă* ‘skull’ highlights a rich lexical diversity, approximately 80 terms, of which only 26 have more than 5 attestations, many of them being isolated attestations (31 attestations have only one endorsement).

Among the terms borrowed from other languages, there is a word of Greek origin: *scăfârlie* ‘skull, pate’. It ranks second in number of attestations: 178 (plus 21 attestations as a second answer) after the word of Slavic origin, *tigvă* ‘noddle, nob’ (< bg., sb. *tikŷa* ‘pumpkin’) with 228 attestations. The origin of the word *scăfârlie* ‘skull, pate’ (with its many variants: *scăfârlie* ‘pate’, *scăfie* ‘pate’ etc.) is a term borrowed from Greek: σκάφη ‘trough’. The word is to

be found predominantly in Transylvania (106 attestations), in Banat (24 attestations), Bessarabia (27 attestations), Bukovina (17 attestations). The geographical distribution of the variants of *scăfârlie*, derived from *scăfă* ‘soffit’+ suffix *-ărlie*. Hence the term was transmitted to Transylvania and, farther, to Bucovina and Bessarabia (see *Saramandu* 2008: 53). This finding is supported by historical data. *Scăfă*, the term which *scăfârlie* comes from, belongs to the group of words directly borrowed from Byzantine Greek in Transylvania, in X–XII centuries, when the Byzantine Empire stretched to the Danube: “Between 10th and 13th centuries, the Byzantine Empire was in direct contact with the Romanized population of the Danubian lands and for more than two centuries the Danube remained the northern border of the empire. The political influence of the Byzantine Empire then spread to the north of the Danube too, to Transylvania and Hungary.” (*Mihăescu* 1966: 127). ”The goods were being transported especially from Constantinople to the mouths of the Danube and Belgrade, or from Salonica towards the north, up to Transylvania and Hungary. During this epoch, 16 words of Byzantine origin entered the Romanian language *in a direct way* [our italics]: *agonisi* ‘to earn, to gather, usually material goods’ (< gr. αγωνίζειν), *arvonă* ‘engagement’ (< gr. αρραβώνα), *folos* ‘use, benefit’ (< gr. όφελος), *mătase* ‘silk’ (< gr. μετάξιον), *mânie* ‘anger’ (< gr. μανία), *scăfă* ‘soffit’ (< gr. σκάφη)...” (ibid.: 186) (see the map ȚEASTĂ).

SPÂN ‘barefaced / beardless’ (*ALRR. Sintează. II. Map 144*). The term, which is also the literary one, has an almost general distribution over the territory where Romanian is spoken (over 950 attestations out of 1205 in total). It is sporadic, being competed by terms of other origins. Its wide distribution confirms that it is an old term. *Spân* ‘barefaced / beardless’ is among the few Romanian words (11 in total), which are due to the direct contact with the Greek world and taken only in Oriental Latin: [...] *frică* ‘fear’ (< gr.), *plai* ‘field’ (< gr.), *proaspăt* ‘fresh’ (< gr.), *spân* ‘barefaced / beardless’ (< gr.), *stup* ‘hive’ (< gr.)” (*Mihăescu* 1966: 185).

PLĂMÂN. ‘lung’ (*ALRR. Sintează. II. Map 178*). Just like *spân*, *plămân* ‘lung’ has an almost general distribution over the territory where Romanian is spoken, being also a literary term (over 1150 attestations out of 1205). It is weakly competed by terms of other

origins (Hungarian: *măér*¹, Turkish: *ğığér*¹, Russian: *l'óhki*), in areas of contact with other languages. Etymological dictionaries of Romanian generally give as the origin of this word the Greek word *πλεμόνι*. The Latin word *pulmo*, *-one* (which, in its turn, comes from the Greek *πλεμμών*; see also *πλεμμόνας* in Modern Greek), with distribution in Western Romance languages (Italian, French, Portuguese) has also been proposed as an etymon. Whichever of the two solutions we may adopt, we are definitely dealing with an originally ancient Greek term. The wide distribution of the word in Romanian is in favour of the idea that it is an old term in Romanian.

TUBERCULOZĂ ‘tuberculosis’ (*ALRR. Sintează*. II. Map 177). Among the many terms referring to this disease in Romanian, the most frequently used is the word of Greek origin *oftică* (< Gr. *όχτικας*), which entered Romanian at the beginning of the 19th century, during the period when the Romanian scientific terminology was created. It ranks first in number of attestations, over 500, out of which around 400 have the form *oftică*, with a changed stress, under the influence of the words ending in the suffix *-ică*. This change in the stress is a proof that the term is well integrated in Romanian, being included, through false analysis, in the diminutive derivatives category. It is a modification of hypocoristic nature, implying speakers’ intention to reduce the severity of the disease. The territorial distribution of this neological term supports the idea that it is an old term. The word is to be found today in compact areas, in the extreme West (Banat, Crişana) and East (Bessarabia), which are considered “peripheral” conservatory areas. As for the rest of the territory, it is competed by many other terms, among which the most frequently used is the recent neologism *tuberculoză* (< fr. *tuberculose*).

STOMAC ‘stomach’ (*ALRR. Sintează*. II. Map 199). The origin of this term is the Greek word *στομάχι* (with the influence of the French term *estomac*). The variant *stomah* is preserved in peripheral areas: isolatedly in several locations from Moldova, with a slightly wider distribution in Bessarabia.

TIFOS ‘typhus’. (*ALRR. Sintează*. II. Map 307). Interesting aspects are highlighted by the word *tifos*, for which Romanian dictionaries propose a multiple etymology. In *ALRR. Sintează* the

most widely distributed form is *tifos* (over 900 attestations), with the variants *tifus*, *tifós*, *tifús* and *tif* (see map 307). Before analysing these terms, we need to mention two terms inherited from Latin, which name this disease in sub-dialects: *lângoare* (< lat. *languor*, -*orem*) and *mîáţǎ* (< lat. **ignitia*). While *lângoare* is distributed widely enough (220 attestations), being used in all provinces (with exception of Moldavia and Bessarabia), *mîáţǎ* is attested in a small isolated area, represented by 8 locations in the South of Banat. *Lângoare* and *mîáţǎ* are present in conservatory areas of the Romanian language, represented, in general, by the West and North of Romania.

Tifos, in this phonetic variant, spread in Muntenia and Moldova, is considered by L. Galdi a loan from Gr. τύφος, being one of the medical terms which entered Romanian during the Phanariote period (Galdi 1939: 63, 262). The variant *tifus* present in Transylvania is a Latinism which entered Hungarian through Latin (magh. *tifusz*), whereas *tif*, the predominant form in Bessarabia, entered through Russian (Rus. тиф).

SPITAL ‘hospital’ (ALRR. *Sinteză*. II. Map 294). The term *spital* (< gr. σπιτάλι) belongs to the category of medical terms which were borrowed from Greek into Romanian during the Phanariote period, being attested under this form in 1794 (Galdi 1939: 255). The origin of the Greek word is the Latin term *hospitale*, inherited by the Western Romance languages (it. *ospitale*, fr. *hôpital* etc.). In Romanian, *spital* is widely spread. Along with this form, we also come across the form *şpital*, term borrowed from German (germ. *Spital*).

With regard to semantic similarities, we would like to mention, first of all, the word *urcior* ‘sty’ (with the variant *orzişor*) (ALRR. *Sinteză*, I, map 55), with an almost general distribution in Romanian. It originates in the Lat. *hordeolus* (diminutive derived from *hordeum* ‘barley (Hordeum sativum)’). A similar word in Greek is κριθαράκι (diminutive derived from κριθάρι ‘barley’). Here we are dealing with an old concordance / similarity between Latin and Ancient Greek. We come across a similar situation in the case of the French word *orgelet* ‘sty’, a diminutive derived from *orge* ‘barley’. In Bulgarian, *ečemik* means both ‘barley’, and ‘sty’. In *The Etymological Dictionary of Bulgarian*, I (Sofia, 1971), concerning the form *ečemik*, it is stated that it reminds one of the connection

between *orge* ‘barley’ and *orgelet* ‘sty’ in French (*BER* I: 517, Slavic ЕЧЕМИК). Hence, we may infer that *ečemik* is a diminutive derived from a Slave radical which did not have the suffix *-ik* (Old Slavic **ječmьy*). This inference is endorsed by the Russian term ячмень, undervived form, which means both ‘barley’, and ‘sty’. The association between the barley seed and the sty is to be found in other languages too, where compound words appear, such as in Germ. *Gerstenkorn* ‘sty; [lit.] barley seed’, a compound formed from *Gerste* ‘barley’ and *Korn* ‘seed, grain’.

A term widely spread in Romanian is *cerul gurii* ‘[the sky of the mouth], palate’ (*ALRR. Sintează*, I. Map 88), which has in its composition the word *cer* ‘sky’ (< lat. *caelum*), similarly to the Greek word οὐρανίσκος ‘palate’, derived from οὐρανός ‘sky’.

We mention here other concordances / similarites: *fetiță* ‘pupil (of the eye)’, ‘girl’ (*ALRR. Sintează*, I. Map 50), attested in the South of the country, in the Muntenian subdialect and the Greek κόρη του ματιού (*ALRR. Sintează*, I. Map 192, Şale), having the meanings ‘middle’ and ‘loins’, just like the Greek μέση. The term is attested over a wide area in the South and center of the country, ranking second in frequency. We also signal the confusion sometimes made between *față* ‘face’ (*ALRR. Sintează*, I. Map 63) and *obraz* ‘cheek, jowl’ (*ALRR. Sintează*, I. Map 70), just like between Gr. πρόσωπο and φάτσα (< it. *fazza*), present in an area also situated in the South of the country.

In conclusion, we note that the Greek influence was a constant in the history of the Romanian language. As a language of culture, Greek was, in the Balkan area, the language with the strongest influence. We also note that, along with the Greek elements having general spread / distribution in Romanian, some *concordances* / *similarities* are confined to the Southern area of the territory where Romanian is spoken. This finding is endorsed by *concordances* / *similarities* outside the vocabulary, such as the expansion of the conjunctive at the expense of the infinitive, which is specific for the Southern area of Romanian.

Bibliography

ALRR. Sintează – Atlasul lingvistic român pe regiuni. Sintează. ALRR. Sintează [Regional Romanian Linguistic Atlas. Synthesis] / Coordinator:

- Nicolae Saramandu. Bucharest: Romanian Academy Press, 2005. Vol. I (authors: Verginica Barbu Mititelu, Mihaela Mariana Morcov, Carmen-Ioana Radu, Dana Mihaela Zamfir); 2012. Vol. II (authors: Verginica Barbu Mititelu, Mihaela Mariana Morcov, Carmen-Ioana Radu, Dana Mihaela Zamfir).
- BER* – Български етимологичен речник. София: Изд-во на БАН, 1971. Т. 1. А–З / Съст.: Вл. Георгиев (ред.), Ив. Гълъбов, Й. Заимов, Ст. Илчев.
- Coseriu E.* Das Problems des griechischen Einflusses auf das Vulgärlatin // Zur Entstehung der romanischen Sprachen. Darmstadt, 1978 / P. 448–460.
- Gáldi L.* Mots d'origine néo-grecque en roumain à l'époque Phanariotes. Budapest, 1939.
- Mihăescu H.* Influența grecească asupra limbii române, până în secolul al XV-lea. București, 1966.
- Pop S.* La dialectologie. Louvain, 1950.
- Saramandu N.* Denumiri pentru 'țeastă' în dacoromână // Fonetica și dialectologie. 2008. Anul XXVII. P. 45–66.
- Saramandu N., Nevaci M.* Cartes linguistiques motivationelles. De l'ALE à l'AliR et aux atlas linguistiques nationaux // Revue Roumaine de Linguistique. 2008. Anul LIII. N 1–2. P. 78–90.

А. А. Новик
(МАЭ РАН, СПбГУ,
Санкт-Петербург)

ЮВЕЛИРНЫЕ ТРАДИЦИИ СЕВЕРНОЙ АЛБАНИИ

ЧАСТНАЯ КОЛЛЕКЦИЯ СЕМЬИ ЛЮФИ
КАК ЭТНОГРАФИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК
(ПОЛЕВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ 2009–2018 ГГ.)*

Северная Албания известна своими традициями производства женских и мужских украшений, а также предметов украшения интерьера, церковной утвари и т. п. из серебра и золота. Украшения из драгоценных металлов являются неперенным атрибутом традиционного костюма балканских народов: албанцев, греков, сербов, черногорцев, хорватов, македонцев и др. Ювелирное дело на протяжении многих столетий оставалось одним из важнейших ремесленных занятий на западе Балканского полуострова¹. Производство изделий из

* Статья подготовлена при поддержке СПбГУ, Мероприятие № 6, 2018 г.

¹ В западной литературе с 1990-х годов принят термин «Западные Балканы» (англ. *Western Balkans*) по отношению к Хорватии, Боснии и Герцеговине, Сербии, Македонии, Черногории, Косово и Албании (иначе говоря, к Албании и бывшей Югославии за исключением Словении). С 1998 г. это название используется в различных документах Европейского Союза (*Müller, Schumann* 2016). С 2005 г. данным термином официально называют страны Юго-Восточной Европы, еще не ставшие (к 2005 г.) членами Европейского Союза (с 1 июля 2013 г. Хорватия вошла в ЕС, но ее продолжают относить к региону Западных

серебра и золота у албанцев давно является предметом исследования специалистов. Для его изучения используются разные источники – от архивных материалов и воспоминаний путешественников до музейных коллекций. Однако незаслуженно забытыми оказываются частные коллекции, которые могут предоставить исключительно богатый материал. В ходе экспедиций 2009–2016 гг. на западе Балканского полуострова автором была проведена работа по изучению таких частных собраний в Шкодре и Приштине (АМАЭ: *Новик* 2009б; 2015а; 2016а), что помогло расширить источниковую базу по теме и привлечь новый богатый и показательный материал.

Расцвет ювелирного мастерства в албанских землях приходится на XVII–XIX вв. (*Новик* 2011а: 355; 2011б: 80–84; 2012: 169-192; 2014: 57-59; 2015: 227-231; *Novik* 2012а: 61; 2012b: 60; 2015: 9-28]. Особенно больших успехов ремесленники добились в сфере обработки серебра. Ассортимент продукции был широк: украшения для мужчин и женщин, посуда, домашняя и церковная утварь. Отдельное занятие представляли специализированные ремесла по украшению серебряными накладками и драгоценными и полудрагоценными камнями холодного и огнестрельного оружия. Особую славу на Балканах и в Европе снискали албанские украшения, выполненные в технике филигрانی.

Часто в форме и орнаменте филигранных изделий албанских мастеров встречаются растительные мотивы. Особое место занимают цветы: маргаритка, фиалка, роза, гвоздика. Ювелиры обращались и к зооморфным мотивам (преобладали бабочки – стрекозы и другие насекомые), и к антропоморфным: рука, глаз, руки супругов (на обручальных кольцах), девичья голова, сердце. Не менее редки космические мотивы: солнце, луна, месяц, звезда. Солнце, которое осознавалось в албанских землях как даритель жизни, изображалось в виде свастики или концен-

Балкан, что свидетельствует о большей географической привязке данного термина, а не политической) (*Geddes et al.* 2013; *Murgasova et al.* 2015; *Müller, Schumann* 2016). Однако не все ученые согласны с этим термином (так, он не поддерживается рядом болгарских и других ученых). Мы используем географические названия без дополнительных смысловых коннотаций: запад Балкан, восток Балканского полуострова и т. д.

трических лучей (примеры подобной трактовки данного мотива можно встретить в декоративно-прикладном искусстве, архитектуре, производстве текстиля и т. д. (Gjergji 1988; Tirta 2004; 2006).

Сама техника албанской филигрании представлена в нескольких видах. Самой распространенной является так называемая *тэлиши кафазэли филигран* (*telish kafazeli filigran* – дословно: «проволочная ажурная филигрань» – из турецкого языка). Для создания филигранных изделий ювелиры традиционно используют либо практически чистое серебро, либо его сплав с медью в соотношении от 39:10 до 60:40 (Новик 2015: 227–231).

Множество изделий албанских ювелиров хранится в музеях Албании, Косово, Македонии, Черногории, Сербии, Турции, Италии, России¹ и других стран. Коллекции этих собраний не раз становились источником для изучения такого феномена, как албанская филигрань и албанское ювелирное искусство в целом. Вместе с тем, частные коллекции, которые могут предоставить интереснейший материал по рассматриваемой теме, оказались незаслуженно забытыми, что объясняется рядом причин.

В годы строительства социализма (1944–1991 гг.) в Албании происходила массовая экспроприация ценностей у населения, призванная обеспечить валютный поток на строительство новой экономики и государственные нужды². Естественно, к таким ценностям причислялись ювелирные изделия, которые шли на переплавку. Часто традиционные изделия, вышедшие из моды под действием массовой культуры, отправлялись на ту же переплавку для изготовления новых, актуальных на тот или иной момент украшений и изделий. И такое отношение к традиционным ювелирным изделиям возникало в обществе регулярно. Наконец, важным фактором была бедность населения, не позволявшая собирать и хранить коллекции старинных украшений и предметов быта из драгоценных металлов. То, что

¹ Значительной коллекцией украшений из серебра и золота, выполненных в технике филигрании, обладает МАЭ РАН.

² Подробнее см.: Новик 2013б: 126–128.

вопреки всему некоторые албанские семьи смогли сохранить для потомков уникальные изделия старых мастеров, представляется примечательным и знаменательным явлением¹.

В рамках статьи мне хотелось бы остановиться на одной частной коллекции из г. Шкодры на севере страны², который долгое время оставался урбанистическим центром с самым многочисленным населением на территории современной Албании. Так, в начале XX в. в Шкодре насчитывалось 70 тыс. жителей (для сравнения, в Тиране – столице страны, в 1920–1930 гг. проживало ок. 30 тыс. чел.). Шкодра на протяжении многих веков была крупнейшим транспортным узлом, связывавшим внутренние районы Балканского полуострова с портами на Адриатике (*Shkodra* 1973: 41–42). С эпохи античности в городе развивалось ювелирное ремесло, чему способствовали залежи серебряных и золотых руд в районе Трепчи и Новоборды (совр. Косово). Местные ювелиры сохраняли традиции производства украшений, предметов быта, церковной утвари, украшения ору-

¹ В Косово ситуация с репрессиями против населения и экспроприацией ценностей хотя и имела место, однако никогда не была столь массовой и вопиющей, как в Албании. Тем не менее, в силу разных причин и у жителей Косово осталось немного старинных украшений из золота и серебра. Так, по словам информантки Неты Садику (алб. *Neta Sadiku*), албанки, живущей в д. Чаклавица (алб. *Çakllavica*) в 2 км от Приштины, в ее семье прежде было очень много старинных украшений. Дед Неты Садику был ювелиром, небедным человеком. У них в доме хранилась огромная коллекция украшений из серебра и золота. Старинных серебряных изделий, выполненных в разных техниках, был целый большой сундук. Большинство этих изделий было создано в технике филигрانی. Дедушка очень ценил и берег свое собрание, часть которого была создана его руками. После Второй мировой войны, когда дед умер, семья рассталась с коллекцией – часть продали, часть переплавили, т.к. не совсем знали, что делать со всем этим богатством – старинные украшения вышли из моды и никто их больше не носил из женщин и мужчин семьи. В моду вошли совсем другие украшения. Семья рассталась со своим ювелирным «наследством» не из-за нужды или вследствие каких-то социальных потрясений, а просто следуя «духу времени» и влиянию моды (АОЕ МАЭ: Новик 2007)

² Данная коллекция была предварительно описана автором, см.: Новик 2011а: 355; 2011б: 80–84; 2012: 169–192.

зия и т. п. непрерывно, начиная, по меньшей мере, с первых веков нашей эры. В османский период (начиная с XIV–XV вв.) городская экономика была интегрирована в хозяйственное пространство империи. Мастера создавали свои изделия не только для ближайшей округи и городского рынка, но также для отдаленных областей, где красота и качество вещей из Шкодры ценились и обладали высоким спросом.

Многие династии ювелиров трудились в Шкодре столетиями (*Shkodra* 1984) — их потомки сохранили уровень своего мастерства и в XX в. (см.: *Statovci* 1982: 140–147). Но мастера, прежде организованные в Шкодре в ремесленные цехи, после Второй мировой войны были объединены в государственный кооператив художественных промыслов “*Ndërmarrja artistike*” («Художественное предприятие»). Частная инициатива и предпринимательство оказались под строжайшим запретом. Тем не менее, ювелиры и под страхом карающих статей уголовного кодекса и сурового наказания продолжали нелегально изготавливать изделия на заказ (АМАЭ: *Новик* 2009б).

Понятно, что появлявшиеся в таких условиях предметы не отличались особым изыском. Чаще всего заказывались обручальные кольца, серьги, подвески — то, что невозможно было купить при социализме, «опиравшемся на собственные силы». Как правило, заказ на изготовление таких вещей мастера принимали от хорошо знакомых им лиц, будучи уверенными, что их не выдадут властям. Сами изделия обычно делали из материала заказчика. Подобные ограничения не повышали мастерства ювелиров. Сложные техники обработки металла, вставки самоцветов и т. п., практически были утрачены. Все же, деятельность кооператива “*Ndërmarrja artistike*” способствовала сохранению профессиональных навыков у части мастеров, которые могли развивать ювелирные традиции, а также передавать «секреты» ремесла молодому поколению (АМАЭ: *Новик* 2009б).

Другой составляющей ювелирного мастерства была передача профессиональных навыков «от отца к сыну». Многие ювелиры (как представители буржуазии) были репрессированы, другим запретили заниматься прежним ремеслом, часть из них

отказалась от своего ремесла добровольно, став рабочими, инженерами и т. п. Однако в некоторых династиях потомственных ювелиров навыки обработки драгоценных металлов продолжали передавать от поколения к поколению, невзирая на запреты властей. Деды и отцы обучали навыкам ювелирного дела своих сыновей и внуков. А те, в свою очередь, пытались обучить поколение подрастающих детей. И отдельные династии смогли выстоять в противостоянии государства и человека.

Младшие представители таких династий усваивали в первую очередь самое необходимое — умение изготавливать простые изделия, на которые был наибольший спрос. Далеко не все молодые мастера приобщились к искусству плетения изысканной филигранны, обработки и огранки камней, чеканки, резьбы. Полевая работа последних лет подтверждает, что нынешние ювелиры уже не умеют работать так, как это делали еще их отцы и деды до 1970-х гг. Тем не менее, важно, что в семьях потомственных шкодранских мастеров сумели сохранить предметы из драгоценных металлов, выполненные предшественниками (рис. 1).

Ювелирные украшения: подвеска на цепи и пара серег. Серебро, литые, филигрань, вставки из стекла. XIX в.

Частная коллекция Бэпа Люфи (Шкодра). Сентябрь 2009 г.

Фото Т. А. Новик и А. Н. Соболева.

Во время экспедиции 2009 г. мне довелось познакомиться в Шкодре с потомственным ювелиром Бэпом¹ Люфи (Вер Луфи, род. в 1956 г.) (АМАЭ: Новик 2009а: 21). Три поколения его семьи были ювелирами. Основателем династии являлся дед, Александр Люфи (род. ок. 1900 г.) — его дело продолжил Сандэр² Люфи (род. в 1925 г.).

¹ Бэп — сокращенное имя от Иосиф, Иосип, Йозеф; форма имени указывает на католическую принадлежность ее носителя.

² Алб. Sandër — сокращение имени Aleksandër.

Семья Люфи, судя по церковным книгам, живет в Шкодре более 370 лет, что позволяет ее представителям относить себя к «местным», хотя они не забывают прежней малой родины, что в целом характерно для албанцев. Семья происходит из краины¹ Мирдита (Mirdita) — из района Мартанеша (Martanesh). Мирдита была и остается оплотом католицизма в Албании. Эта краина отличается оригинальным комплексом костюма и ансамблем женских ювелирных украшений из серебра (рис. 2).

Насколько помнит Бэп, по рассказам родных, семья переселилась в Шкодру из экономических соображений². Долгое время Люфи занимались торговлей мануфактурой. Семья была зажиточной. Родной брат деда Александра закончил университет в Граце (Австрия)³. То был первый случай,

Рис. 2. Женский нагрудный крест. Серебро, филигрань, вставки из стекла (Мирдита), XIX в. Колл. МАЭ. Шкодра. Сентябрь 2009 г. Фото Т.А. Новик

¹ Краина (алб. *krahinë*) – область, характеризующаяся определенной общностью культурно-исторических и экономических связей.

² Многие албанские семьи в разное время меняли место жительства из-за кровной мести и по экономическим причинам.

³ У Северной Албании, особенно у г. Шкодры как ее основного центра, начиная с XVIII в. установились тесные связи с Австрией. Вена, в силу политики *Drang nach Süden* (нем. «Натиск на юг»), которую проводил канцлер Клеменц фон Миттерних, неуклонно стремилась к присутствию на берегах Адриатики. Шкодра была одним из главных пунктов этой политики. После окончательного распада Австро-Венгрии и провозглашения республики Австрия (12 ноября 1918 г.) влияние Вены в Северной Албании продолжалось вплоть до окон-

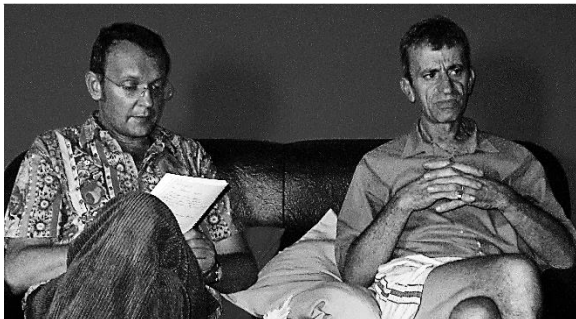

Рис. 3. Бэп Люфи (справа) и А. А. Новик (слева) во время интервью (Шкодра). Сентябрь 2009 г.

Фото Т. А. Новик.

когда местный юноша получил такое образование. Он вернулся в Шкодру, где стал банковским служащим. Его оклад составлял, как сообщает Бэп, около 1800 евро в месяц в нынешнем эквиваленте: «Он был

уважаемым человеком в городе, но пришедшие к власти коммунисты его расстреляли в 1949 г.» (АМАЭ: *Новик 2009a*: 22). Были и другие расстрелянные новым режимом члены семьи Люфи.

Вместе с Бэпом (рис. 3) семейная династия представлена в ювелирном деле почти столетие. Александр Люфи работал как независимый мастер. Сандрэ Люфи до середины 1940-х гг. также был независимым ювелиром, имел собственные мастерскую и магазин. Когда частные производства были закрыты, он трудился на предприятии “*Ndërmarrja artistike*”. Всего на нем были заняты ок. 700 человек — лучшие ткачи, ювелиры, оружейники, мастера по обработке меди, камнерезы, резчики по дереву и др. Из них ок. 15 человек были ювелирами [АМАЭ: *Новик 2009a*: 23], которые, наряду с изготовлением изделий из золота, серебра и драгоценных камней, производили предметы интерьера и занимались украшением оружия в соответствии с традициями, имеющими в Албании давние корни. “*Ndërmarrja artistike*” просуществовало до начала 1990-х гг. Оказавшись без поддержки государства, предприятие не смогло устоять в условиях рыночных отношений.

чания Второй мировой войны. В начале 1990-х годов связи Шкодры с Альпийской республикой опять возродились. В городе и округе осуществляется значительное число совместных экономических и культурных проектов (например, возрожден католический приход выдающегося поэта, патера Ндре Мьеды (*Ndre Mjeda*)).

Самому Бэпу Люфи поработать на предприятии художественных промыслов не довелось. Несмотря на то, что он получал в гимназии лучшие оценки (в среднем 9,8 баллов при десятибалльной системе), социальное происхождение (родился в семье ювелиров!) не давало ему права на высшее образование, и Бэп стал лудильщиком. Работать с металлом его научил отец; он же привил ему навыки ювелирного дела¹.

После крушения в стране режима монизма², Бэп смог организовать собственный частный бизнес. Его семье удалось сохранить свои ценности и сбережения в годы правления коммунистов. После демократизации Албании Бэп открыл *дюкян*³ на центральной улице старого города Шкодры — улице Коля Идромено (алб. *Kolë Idromeno*). В последние годы эта улица была превращена в пешеходную зону — главное место городских гуляний. В этой части города часто бывают местные и иностранные туристы, а потому бизнес весьма прибыльный. Бэп продает не только изделия собственного производства или выполняет украшения на заказ, но и торгует ювелирным антиквариатом. Его биография в династиях шкодранских ювелиров не является исключительной.

В наше время в Шкодре осталось не более 6-7 мастеров, продолжающих старые ювелирные традиции. В их числе Марин Гьони (*Marin Gjoni*), Теодор Пици (*Teodor Pici*), Николин Якова (*Nikolin Jakova*), Лёро Зойзи (*Loro Zojzi*)⁴ и др. (АМАЭ: *Новик* 2009а: 24). Все они умеют работать с драгоценными металлами так же, как это делали ювелиры в прошлом — создавать тончайшую филигрань, чеканить серебряные пластины, шлифовать камни, повторять украшения, бытовавшие на территории Северной

¹ Первые свои самостоятельные работы Бэп начал делать из серебра в десятилетнем возрасте.

² Монизм (алб. *monizëm*), так называется эпоха тоталитарного коммунистического правления в Албании 1944-1991 гг.

³ Дюкян (алб. *dyqan* — из турецкого языка), мастерская (лавка), где изделия создают и продают.

⁴ Лёро Зойзи является родственником Ррока Зойзи (алб. *Rrok Zojzi*) (1910-1995) — основоположника комплексного и систематического изучения этнологии Албании.

Албании много веков назад. Мастера знают друг друга, по-разному оценивают профессиональные навыки каждого, и вместе они противостоят как местным, так и вновь приехавшим ювелирам, штампуящим массовые изделия, не отличающиеся ни качеством, ни вкусом. Все лучшие мастера — католики. Так сложилось, что в Шкодре обработкой серебра занимались только христиане-католики.

Это важная деталь, так как по мере распространения османского влияния в албанских землях, как и в целом на Балканах, все более доминировали восточные ценности (Иванова 1982: 164-194). Под влиянием ориентальной культуры в моду вошли золотые украшения и золотое шитье. В византийскую эпоху золото было в моде и было доступно только аристократии, духовенству и чиновникам высших рангов (военных или гражданских). В османский период оно становится престижным и доступным для более широких социальных слоев (ремесленников, военных, землепашцев и пастухов). При этом золотых дел мастерами чаще всего становились мусульмане, чему способствовала фискальная политика государства, обеспечивавшая им, в том числе новообращенным магометанам, более благоприятные условия.

Бэпу Люфи удалось сохранить большое количество ювелирных изделий, изготовленных его отцом и дедом, который начинал собирать старинные албанские украшения, а также оставил для себя образцы изделий, сделанных им на заказ или для продажи. Собрание Александра Люфи было пополнено его сыном Сандэром. Образцы старинных украшений из рассматриваемой коллекции относятся отчасти к XVIII–XIX вв. и к началу XX в. (рис. 4–5).

Рис. 4. Шкатулка. Серебро, чеканка, филигрань. Нач. XX в. Частная коллекция Бэпа Люфи. Шкодра. Сентябрь 2009 г. Фото Т. А. Новик и А. Н. Соболева.

Среди них мужские перстни, выполненные в технике литья и украшенные зернью. Они бытуют у албанцев до нашего времени. Их уже невозможно увидеть в городах, но некоторые старики в сельской местности их еще носят¹. До середины XX в. такие мужские перстни имели самое широкое распространение.

Среди старинных украшений в собрании Бэпа Люфи обращают на себя внимание броши из серебряной филигранны. Они распространились на протяжении XX в. и относятся к реалиям городской культуры. Бабочки, стрекозы, муравьи; звезды, солнце; ромашки, фиалки и другие цветы — вот основные формы таких ювелирных изделий. Мода на подобные украшения явно пришла из Европы. Они постепенно стали вытеснять традиционные изделия сложных форм, бытовавшие на западе Балкан на протяжении многих столетий. Вначале новая мода пришла в города, а затем и сельские жители стали покупать такие украшения. На их создание не требовалось много ценного металла и больших трудовых затрат. Их создавали во множестве, и стоили они недорого. Производство таких изделий устойчиво продержалось с конца XIX в. по настоящее время. Часто подобные украшения встречаются на антикварном рынке — в лавках ювелиров, в мастерских золотых и серебряных дел мастеров.

Самое ценное в коллекции Бэпа — массивные декоративные украшения интерьера из серебра и меди. Это вазы для цветов и фруктов, шкатулки, пепельницы, торевтика в виде тра-

Рис. 5. Мужской перстень. Серебро, литье, ковка, зернь, вставки из цветного стекла. XIX в. Частная коллекция Бэпа Люфи. Шкодра. Сентябрь 2009 г. Фото Т. А. Новик и А. Н. Соболева.

¹ Большое количество традиционных украшений можно видеть на участниках коллективов самодеятельности, представляющих всю Албанию, во время фольклорных фестивалей, проводимых по традиции в г. Гирокастре каждые пять лет, см.: *Новик* 2016: 280–283.

Рис. 6. Украшение в виде *папуче*. Медь, серебрение, чеканка, филигрань Нач. XX в. Частная коллекция Бэпа Люфи. Шкодра. Сентябрь 2009 г. Фото Т. А. Новик и А. Н. Соболева.

«туфельки» повторяют формы самой распространенной в прежние времена у албанцев обуви из сыромятной кожи — *опингов* (алб. *opinga* pl.) и *папуче* (алб. *pariçe* pl.). В семейной коллекции хранится большое количество украшений из серебра и меди в виде *опингов* (см.: Gjergji 1988: 227-230).

Декоративные украшения интерьера, в целом, не характерны для албанского ювелирного ремесла, а иммитации обуви очень типичны. В прошлом *опинги* были показателем общественного положения владельца. Представители высших слоев общества носили разные виды туфель, сапог, сандалий, часто богато украшенных. Подавляющее же большинство крестьян носило только *опинги*, которые были в употреблении до середины XX в. Обращение ювелиров к такой теме народной жизни весьма показательно.

Ювелирные изделия в виде *опингов* выполнены в технике чеканки (рис. 7) из тонких пластин серебра. Их формовали, придавая на наковальне нужную форму, затем покрывали с помощью специального инструмента декоративным орнаментом.

традиционной албанской обуви и др. Обращает на себя внимание именно часть коллекции, представляющая собой уменьшенные копии традиционной обуви, выполненные в металле (рис. 6–7). Их условное предназначение — использование в качестве пепельниц. Но чаще всего они служили просто нарядным украшением зажиточного дома. Серебряные и медные

Рис. 7. Украшения интерьера в виде *опинга*. Серебро, чеканка, филигрань. Нач. XX в. Частная коллекция Бэпа Люфи. Шкодра. Сентябрь 2009 г. Фото Т. А. Новик и А. Н. Соболева.

Всех тонкостей производства таких вещей нынешний владелец, сам ювелир, уже не знает. Большинство украшений в виде *опингов* делал его дед (1–я пол. XX в.), а потом отец (1940 – 1950–е гг.). Обучая Бэпа, отец делал акцент уже на те изделия в работе, которые имели постоянный спрос и могли легко повторяться, принося прибыль.

Сохранившаяся до наших дней коллекция украшений интерьера весьма показательна. Во-первых, она донесла до нас формы и мотивы, которые практически не встречаются у других мастеров и в других частях албанских земель (включая саму Албанию, а также Косово, юг Черногории и западные области Македонии). Во-вторых, украшения интерьера из серебра и меди в виде обуви выполнены в технике, технические приемы которой уже утрачены большинством современных ювелиров. Такие предметы сами по себе являются уникальными. К тому же, ювелирные изделия, помимо своей очевидной декоративной функции, повторяют специфику кроя, орнаменты, региональные отличия традиционной обуви албанцев, т. е. они могут служить интересным и до сих пор не использованным источником по народному костюму.

В Албании *опинги* делались двух основных типов. (а) Более простые варианты кроились из одного куска кожи квадратной формы, который составлял нижнюю часть обуви и закрывал пальцы ног; пятка при этом оставалась открытой. (б) Сложные *опинги* – их конструкция с помощью кожаных ремешков и шерстяных шнурков стягивалась так, что покрывала пятку и весь носок ноги. Шнуры закрепляли такую обувь на циклолотках. По способу сшивания носка и боков, а также по использованию дополнительных материалов, *опинги* делились на множество подтипов (*Gjergji* 1988: 227–230). Они могли украшаться помпонами (рис. 8) и кусками цветной кожи. Все эти конструктивные особенности можно увидеть в изделиях из серебра и меди из коллекции Бэпа Люфи

Мастера *опингары* (алб. *opingár*), производившие такую обувь, изготавливали различные ее виды, учитывая зональные различия: с утолщённой подошвой для горных местностей и равнин (для пастухов) или облегчённые (для детей). *Опинги* производились для женщин и мужчин, с богатой вышивкой и

различными украшениями для невест. В Кабаше (5 км от северного города Пука) *опинги* элегантно украшали вышивкой льняной нитью (Meçi 1978: 371). Самые древние морфологические черты, сохранившиеся в простых вариантах *опингов*, имели в албанских землях следующие особенности: *недифференцированность*

Рис. 8. Памятник Али Паше Тепеленскому (1740–1822), фрагмент. На ногах Али Паши *опинги*. Кон. XX в. Тепелена. Сентябрь 2008 г. Фото А. А. Новика.

обуви на левую и правую ногу и одинаковость кроя для мужчин и женщин. Этот тип обуви был широко распространен у других балканских народов — румын, болгар, сербов (Florescu 1959).

Опинги, выполненные из серебра и меди, представляют собой декоративные воплощения типов такой обуви, бытовавшей в Шкодре (рис. 9). Самое ценное — то, что мастера

Рис. 9. Опинги — продукция современных мастеров. Кожа, овечья шерсть. Нач. XXI в. Шкодра. Сентябрь 2009 г. Фото Т. А. Новик.

постарались передать в своих изделиях из металла все тонкости кроя, декоративного решения и особенности декора обуви, бытовавшей в регионе до середины XX в. Особого внимания заслуживает тот факт, что *опинги* носили как повседневно, так и в праздники. В ювелирной коллекции мы тоже можем найти образцы простой обуви, которую предпочитали кре-

стьяне и среднего достатка горожане, или нарядной, которую носили зажиточные слои албанского общества. Причем крестьяне часто покупали и нарядные *опинги* в качестве выходной обуви.

Другие виды обуви, воплощенные в металле — это *пануче* (алб. *pariçe* — из турецкого языка). *Пануче* — традиционная албанская обувь, формы и способы украшения которой чаще всего заимствовались из ориентального костюма. Это была обувь зажиточных слоев албанского общества для дома и для выхода. Ее носила городская и сельская знать, чиновники, представители духовенства, служилые люди, верхушка торгово-ремесленных кругов, разбогатевшие крестьяне. Она занимала прочное место в гардеробе как мусульман, так и христиан — католиков и православных. *Пануче* надевали по праздникам; богачи носили ее повседневно. Крестьяне стремились купить такую обувь в качестве выходной.

Шкодра, с ее поликонфессиональным составом населения, являла собой удивительный, с точки зрения культурного сосуществования и взаимообогащения различных групп населения, город, где происходил синтез взглядов, предпочтений, достижений, оценок и суждений, косвенным образом отражавшихся и на ремесленной продукции, обнаруживающей разнообразие и технических решений, и эстетических вкусов. Значительное место в экономике Шкодры и других албанских городов, занимало ремесло *панучеджи* (алб. *pariçexhi*, из турецкого языка) — изготовителей традиционной обуви без задников или с задниками, на каблуках либо без. Их изделия, вышитые и богато орнаментированные, вывозились на рынки различных центров Балканского полуострова и пользовались большим спросом не только у местных потребителей, но и среди покупателей-иностранцев. Производство *пануче* существовало как массовое явление до середины XX в. В качестве народного промысла изготовление *пануче* сохраняется до наших дней. Но это уже не традиционное ремесло с присущей ему специализацией, а деятельность индивидуалов, занятых производством, которое в большей степени служит удовлетворению спроса на узком сегменте рынка. В наши дни *пануче* покупают обычно к свадьбе, в качестве красивой домашней обуви или как сувенир.

Хранящиеся в коллекции Бэпа Люфи украшения в виде *пануче* интересны тем, что они повторяют формы такой обуви, бытовавшей в городской шкодранской культуре начиная с первых веков османского господства до конца XX столетия.

Рис. 10. Портсигар. Серебро, филигрань.
Сер. XX в. Частная коллекция Бэпа Люфи.
Шкодра. Сентябрь 2009 г.
Фото Т. А. Новик и А. Н. Соболева.

Папуче из серебра и меди отображают не только форму, но и орнаментацию такой обуви. Часто ее украшали золотым шитьем. Некоторые образцы *папуче* являлись подлинными предметами искусства. Ювелирные изделия, созданные в форме *папуче*, консервируют для нас имевшие распространение орнаменты и мотивы украшения. Понятно,

что воспроизведение в металле отнюдь не сводилось к механическому копированию имевшихся образцов.

Особое место в коллекции Бэпа Люфи занимают вазы для цветов и фруктов, выполненные в технике ажурной филигрании (рис. 10). Такой вид украшений интерьера весьма распространен в албанских землях. Из всех центров, где производили изделия в технике фили-

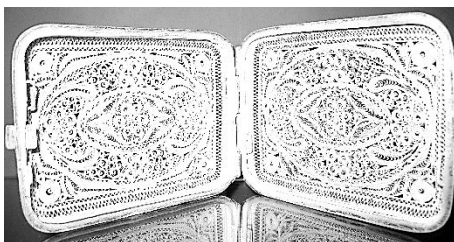

Рис. 11. Ваза для фруктов. Серебро, филигрань. Середина XX в. Частная коллекция Бэпа Люфи. Г. Шкодра. Албания. Сентябрь 2009 г.

Фото Т. А. Новик и А. Н. Соболева.

грании, Шкодра славилась именно подобными образцами. Формы и мотивы ваз, фруктовок, сахарниц и конфетниц, подстанников, подсвечников, тарелок и блюд в XX веке опирались на дизайнерские течения европейской культуры. Работу шкодрянских мастеров можно отличить именно по ее «европейскому» стилю, отражающему влияние итальянских и французских, австрийских и немецких мастерских. С рынками Италии, Франции, Австро-Венгрии, Германии была связана городская экономика 2-й половины XIX — 1-й половины XX вв. Заимствовались и формы, и декоративные решения, особенно—

сти орнамента и мотивы. Однако технология и специфика эстетического решения оставались местными. Из синтеза балканских прототипов, ориентальных влияний, европейских тенденций и модных мировых течений родился феномен шкранской филигранны (рис. 11).

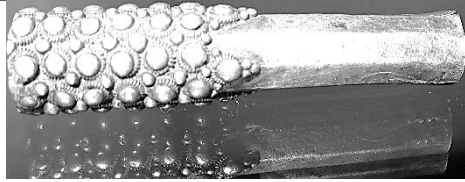

Рис. 12. Мундштук. Серебро, чеканка. Нач. XX в. Частная коллекция Бэпа Люфи. Шкодра. Сентябрь 2009 г. Фото Т. А. Новик и А. Н. Соболева.

Коллекция семьи Люфи может служить прекрасным путеводителем по условной ювелирной мастерской Шкодры

Рис. 13. Крышка шкатулки. Медь, чеканка, филигрань. Сер. XX в. Частная коллекция Бэпа Люфи. Шкодра. Сентябрь 2009 г. Фото Т. А. Новик и А. Н. Соболева.

конца XIX — начала XX вв. В ней представлены предметы, характерные для ювелирного производства крупнейшего урбанистического центра Албании — от мелких украшений, курительных принадлежностей (рис. 12), массивных предметов интерьера до оружия, украшенного серебром и медью.

Ювелирное собрание семьи Бэпа Люфи состоит из изделий серебра и из меди, в чем нет ничего странного. Медь воспринималась на Балканах как исключительно благородный металл, заслуживающий внимания и уважения (благородный не в смысле стоимости, а в плане высоких качеств). В ювелирном производстве медь использовалась почти так же часто, как золото и серебро. Прописная истина, что медь была необходима в сплавах благородных металлов — золота и серебра. Благодаря добавке меди их сплавы становились мягче и легче поддавались обработке.

Од-

нако медь использовалась в работе ювелиров и как самостоятельный металл.

Албанские ювелиры изготавливали тончайшие филигранные изделия из меди (рис. 13). Технология их производства приближалась к приемам изготовления филигранных изделий из серебра. Предметы для интерьера, женские и мужские украшения, аксессуары костюма (пуговицы, застёжки) — таким был ассортимент медных изделий ювелиров. Формы, их декоративное решение, орнаментальные мотивы медных изделий практически не отличались от серебряных. Часто ювелиры повторяли изделие и в серебре, и в меди. Разница в их цене была не очень значимой. В филигранных изделиях большую часть стоимости составляла работа, а не цена металла. Ювелиры обращались к такому материалу как медь, в основном, по двум причинам.

(1) Часть покупателей, крестьяне, горожане со средним доходом и служащие могли позволить себе только недорогие изделия. А украшения из серебряной филигрании были чрезвычайно популярны, и похожие изделия из меди экономили средства. Они давали возможность получить в пользование престижные вещи. Для таких покупателей медное изделие часто серебрили или лудили, чтобы придать ему вид серебряного.

(2) Многие ювелиры предпочитали саму работу с медью. В этом металле мастера находили теплоту и особую податливость, не свойственную другим металлам. Эстетика изделий из меди находила поклонников как среди мастеров, создающих ювелирные украшения, так и у покупателей. В этом случае подчеркивалась красота самого металла — красной меди.

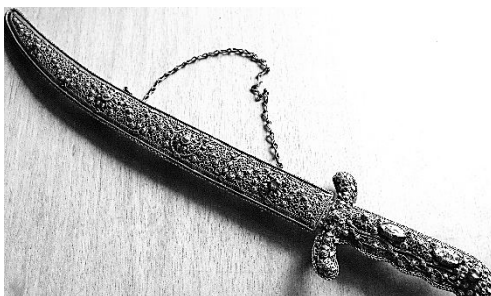

Рис. 14. Сабля в ножнах. Медь, чеканка, филигрань, вставки из стекла и полудрагоценных камней. Сер. XX в. Частная коллекция Бэпа Люфи. Шкодра. Сентябрь 2009 г.

Фото Т. А. Новик и А. Н. Соболева.

Особенно это относится к орнаментированному оружию. На Балканах ремесло мастеров, украшавших холодное и огнестрельное оружие, было одним из распространенных и почитаемых. В разное время такое профессиональное ремесло находилось под пристальным вниманием государства, так как имело прямое отношение и боеспособности армии (*Statovci* 1982: 147–150). Начиная с XVII–XVIII вв. ремесленники, декорировавшие оружие, делились на несколько самостоятельных цехов, где велись определенного вида работы — украшение холодного оружия, выполнение декоративных накладок для огнестрельного оружия и др. (*ibid.*: 148). Часто накладки создавали обычные ювелиры. Оружие на Балканах любили, а потому мастера часто экспериментировали, придумывая всевозможные украшения практически для всех видов оружия.

В XX в. украшать оружие медью стало столь же популярным занятием, как и украшать его серебром (рис. 14–15). Особенно в этом ремесле отличались мастера из Шкодры. Их изделия получили столь широкое распространение в албанских землях, что даже в годы социализма, в период 1940–1990-х гг., производство декорированного оружия не прекращалось, несмотря на то, что любое оружие в частном пользовании запрещалось самым строгим образом. Декоративное оружие было сугубо сувенирным — саблей или ятаганом с украшениями никого нельзя было убить, а из орнаментированных ружей или пистолетов вряд ли можно было выстрелить. Тем не менее, такие изделия соответствовали всем правилам оружейно-ювелирного искусства, за исключением требований к боевой части.

Коллекция Бэпа Люфи регулярно пополняется. Как отмечалось, в его *дюкяне* представлен и широкий выбор новых украшений, и богатый ассортимент антикварных вещей. Так устроена торговля большинства современных лавок серебряных дел мастеров — в отличие, например, от ювелирных магазинов, где чаще продают лишь современные изделия — албанские или привезенные из Турции, Италии и арабских стран.¹

¹ В некоторых магазинах, предлагающих ассортимент золотых изделий, устроены витрины с серебряным антиквариатом, но исключительно в качестве дополнительной рекламы.

Рис. 15. Рукоять ятагана. Медь, чеканка, филигрань, вставки из стекла и полудрагоценных камней. Сер. XX в. Частная коллекция Бэпа Люфи. Шкодра. Сентябрь 2009 г. Фото Т. А. Новик и А. Н. Соболева.

Чаще всего городским ювелирам старинные украшения из серебра приносят окрестные крестьяне. Нуждаясь в пополнении семейного бюджета, многие расстаются с вышедшими из моды бабушкиными и дедушкиными перстнями, серьгами, ожерельями. Иногда приезжают и крестьяне из других краин: Дукагына (*Dukagjin*), Пуки (*Puka*), Тропои (*Tropoja*), а чаще всего из Мирдиты (*Mirdita*), где долго сохранялся традиционный костюм и соответствующие аксессуары из серебра — нагрудные кресты, цепи, подвески, пуговицы, застежки.

Большинство таких изделий покупают приезжие туристы, в том числе албанцы, обосновавшиеся за рубежом. Шкодра все чаще входит в маршруты туристических компаний. Основной поток идет из Черногории, в которой многочисленным туристам предлагают в качестве дополнительных экскурсий посетить Албанию. Такие путешественники, приезжающие в страну на день или два, стараются приобрести что-нибудь на память. Как правило, их выбор останавливается на элегантных ювелирных изделиях из серебра. Реже массовый турист приобретает массивные старинные изделия, которые, в силу понятных причин, стоят не дешево. Однако албанцы, живущие за рубежом, охотно покупают украшения и костюмы, понимая их ценность: особенно, когда они обнаруживают вещи, привезенные из той краины, откуда родом их фис¹ или семья.

¹ Фис (алб. fis), большое объединение родственников, имеющее,

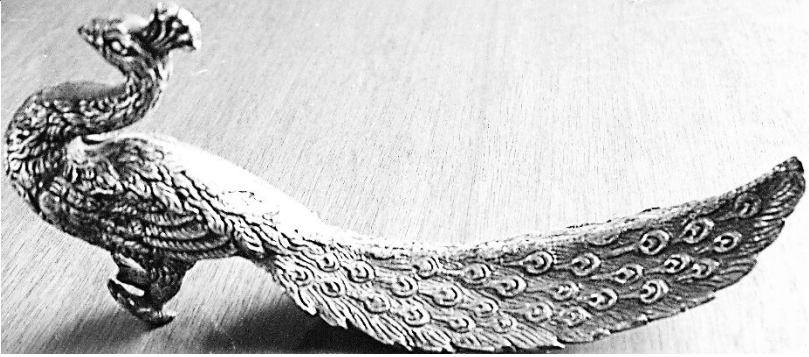

Рис. 16. Павлин. Серебро, литье, резьба, 1-я пол. XX в.
Частная коллекция Бэпа Люфи. Шкодра. Сентябрь 2009 г.
Фото Т. А. Новик и А. Н. Соболева.

В последнее время такие вещи, принесенные на продажу крестьянами из горных областей, начинают коллекционировать сами ювелиры (они же продавцы). Если в первые годы после падения режима монизма многие из них не могли позволить себе многочисленных покупок, теперь практически всё, представляющее хоть какую-то историческую и художественную ценность, оседает в коллекциях ювелиров. Ту же картину можно наблюдать и в Черногории, и в Косово¹, и в Македонии, где в ювелирных мастерских выставляются коллекции старинных украшений, которые выдаются за семейные ценности (часто они таковыми являются, но, разумеется, не целиком). Такие собрания антиквариата призваны подчеркнуть преемственность спе-

согласно преданию, общего предка.

¹ В косовском городе Пейя (серб. Печ) Виктор Гаши (*Viktor Gashi*) собрал большую коллекцию старинных украшений, часть которых передал в последние годы в Музей Косово в Приштине. Основатель династии ювелиров Коль Пейя-Гаши (алб. *Kolë Peja-Gashi*) 250 лет назад первым в Пейе стал изготавливать из серебра пряжки, украшенные зернью и ставшие символом ювелирного мастерства этого урбанистического центра (*Stublla* 2007: 204). Благородный поступок Виктор Гаши стал откликом на военные события в Косово, после которых музеи края остались практически без экспонатов. Благодаря дарам собирателей предметов традиционной культуры пополнялись и фонды Этнографического музея в Приштине, а также других музеев.

циализации соответствующей мастерской и торгового дома, а заодно служить дополнительной рекламой торговле новоделом. Обычно, если вещи из этих коллекций и продаются, за них просят почти астрономические деньги, что делает покупку нереальной или, в случае везения, приносит колоссальную прибыль владельцу.

Современные ювелиры все чаще производят модные изделия современного дизайна, пользующиеся спросом. Традиционные же украшения, как и созданные по их образцам, становятся раритетом, который невозможно не только купить, но, увы, и увидеть.

Изделия упоминавшегося выше кооператива “*Ndërmarrja artistike*”, где в 70-х и 80-х годах прошлого столетия трудились шкодранские мастера, владеющие секретами изготовления знаменитой албанской филигранны, чеканки, украшения оружия, в настоящее время выставлены в музеях Италии, Черногории и самой Албании. «Сувенирная» продукция этого кооператива спустя несколько десятков лет оценена как высокохудожественная, достойная музейного хранения. Шкодранские ювелиры сумели даже в серийном производстве сохранить высокие достижения ремесленников прежних эпох, прославивших и Шкодру, и Албанию. Предметы, изготовленные тружениками ювелирного кооператива, можно встретить и в коллекциях частных лиц. Особенно это касается украшенного серебром и медью оружия.

Частная коллекция семьи Люфи представляет исключительно богатое собрание предметов албанского ювелирного искусства (рис. 16-17). Особенно полно в ней представлена шкодранская школа обработки серебра и меди, а также работы с

Рис. 17. Нож для разрезания бумаги. Сталь, серебро, литье, чеканка, филигранны, 1-я пол. XX в. Частная коллекция Бэпа Люфи. Шкодра. Сентябрь 2009 г. Фото Т. А. Новик и А. Н. Соболева.

золотом и полудрагоценными камнями¹. Это уникальное собрание показывает, насколько разнообразными и интересными могут быть источники для изучения такой ремесленной традиции, как албанское ювелирное искусство. Экспедиционная работа по исследованию культурного наследия народов запада Балканского полуострова продолжается. Ее результаты, вместе с изучением коллекций музейных собраний, работ современных мастеров и архивных материалов, обещают новые открытия.

Литература и источники

- Иванова Ю. В.* Формирование культурной общности народов Юго-Восточной Европы // Исторические и историко-культурные процессы на Балканах / Редкол.: Г. Л. Арш (отв. ред.) и др. М.: Наука, 1982. С. 164–194 (Балканские исследования. Вып. 7).
- Новик А. А.* Традиционная культура греков, албанцев и черногорцев в Албании. Полевые записи. Ксерокопия тетради. 2009 // АМАЭ. К-1. Оп. 2. № 1940. – 76 л. (а).
- Новик А. А.* Отчет об экспедиционных исследованиях в Албании в августе 2009 г. Принтерный вывод. 2009 // АОЕ МАЭ. К-1. Оп. 2. № 1941. – 10 л. (б).
- Новик А. А.* Садику: Ювелирное дело // АМАЭ РАН. 2007.
- Новик А. А.* Частные коллекции как источник по ювелирному искусству Албании. Материалы экспедиций 2009–2010 гг. // IX Конгресс этнографов и антропологов России: Тезисы докладов. Петрозаводск, 4–8 июля 2011 г. / Редкол.: В. А. Тишков и др. Петрозаводск: Карельский научный центр РАН, 2011. С. 355. (а).
- Новик А. А.* Ювелирные традиции Албании: школа Шкодры (по материалам частных коллекций) // Ювелирное искусство и материальная культура: тезисы докладов участников девятнадцатого colloquium (18–21 апреля 2011) / Сост. Н. А. Захарова. СПб.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2011. С. 80–84. (б).
- Новик А. А.* Ювелирные традиции Северной Албании: частная коллекция семьи Люфи как этнографический источник // Материалы полевых исследований МАЭ РАН. Вып. 12 / Под ред. Е. Г. Федоровой. СПб.: МАЭ РАН, 2012. С. 169–192.

¹ О предпочтениях албанцев в выборе цвета драгоценных и полудрагоценных камней, а также вставок из стекла, имитирующего камни, см.: *Новик 2013а*: 154–179.

- Новик А. А.* Зеленый цвет – свет – мир в традициях албанцев // Троица. Rusalii. Певтѣкоштѣ. Rrëshajët... К мотиву зеленого в балканском спектре. Материалы круглого стола 17 апреля 2012 года / Отв. ред.: М. М. Макарецов. М.: Ин-т славяноведения РАН, 2013. С. 154–179. (а).
- Новик А. А.* Наблюдения над материальной культурой // Голо Бордо (Gollobordë), Албания. Из материалов балканской экспедиции РАН и СПбГУ 2008–2010 гг. / Под ред. А. Н. Соболева и А. А. Новика // *Materialien zum Südosteuropasprachatlas* / Hrsg. von Helmut Schaller und Andrej Sobolev. Bd 6. СПб.; München: Наука Verl. Otto Sagner, 2013. С. 118–129. (б)
- Новик А. А.* Традиции и инновации в мастерстве серебряной филигранны на рубеже XX–XXI веков: Гзим Жерка (Косово). Материалы экспедиций 2011–2012 гг. // Пятая Югорская полевая музейная биеннале: Сборник докладов научно-практической конференции «Роль полевых исследований в сохранении историко-культурного и природного наследия Югры» / Отв. ред. О. И. Приступа. Ханты-Мансийск: Печатный мир г. Ханты-Мансийск; Музей Природы и Человека, 2014. С. 57–59.
- Новик А. А.* Гзим Жерка – ювелир-художник из Косово. Традиции и инновации в мастерстве серебряной филигранны на рубеже XX–XXI веков // Ювелирное искусство и материальная культура. СПб.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2015. С. 227–231. (ГЭ) (а).
- Новик А. А.* Косово. Традиционная культура албанцев Косово, ювелирное дело, албанцы и славяне. Полевые записи. Автограф. 16.08. – 30.08. 2015 г. // АМАЭ. К-1. Оп. 2. № б/н. – 32 л. (б).
- Новик А. А.* Традиционное vs фольклорное: «народная» одежда на фольклорном фестивале в Гирокастре // Мода и дизайн: исторический опыт – новые технологии. Материалы XIX Международной научной конференции. С.-Петербург, 24–27 мая 2016 г. / Под ред. Н. М. Калашниковой. СПб.: СПбГУПТД, 2016. С. 280–283.
- Florescu P. B.* Opincile la români. București: E.S.I.P., 1959.
- Geddes A., Lees Ch., Taylor A.* The European Union and South East Europe: The Dynamics of Europeanization and multilevel governance. London; New York: Routledge–Taylor & Francis Group, 2013.
- Gjergji A.* Veshjet shqiptare në shekuj. Origjina. Tipologjia. Zhvillimi. Tiranë: Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë: Instituti i Kulturës Popullore, 1988.
- Meçi Xh.* Panairi i Kabashit (e diela e enëve) // Etnografia Shqiptare. 1978. Nr 9.

- Murgasova Z., Ilahi N., Miniane J., Scott A., Vladkova-Hollar I., and an IMF Staff Team.* The Western Balkans: 15 years of economic transition. Washington, D.C.: International Monetary Fund, 2015. (= Regional Economic Issues. Special Report, March 2015).
- Novik A.* Jewellery workshops in the frame of town life in the Western Balkans: The cases of Shkodër, Ulcinj and Prizren // Culture, Identity, Politics. A scholarly conference in honour of Dunja Rihtman–Auguštin. Zagreb, 25–27.10.2012. / Ed.-in-Chief Tvrtko Zebec. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 2012. P. 60–61.
- Statovci D.* Zhvillimi historik i zejtarisë dhe rëndësia e saj bashkëkohore për strukturën ekonomiko-shoqërore të KSA të Kosovës. Prishtinë: Instituti Albanologjik i Prishtinës, 1982.
- Stublla Sh.* Mbijetesa (Aspekti muzeor). Prishtinë: XHAD, 2007.
- Shkodra Z.* Esnafet shqiptare (Shekujt XV–XX). Tiranë: Instituti i Historisë, 1973.
- Shkodra Z.* Qyteti shqiptar gjatë Rilindjes Kombëtare. Tiranë, 1984.
- Tirta M.* Mitologjia ndër shqiptarë. Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë: Instituti i Kulturës Popullore: Dega e Etnologjisë, 2004.
- Tirta M.* Etnologjia e shqiptarëve. Tiranë: GEER, 2006. 540 f.

Интернет-источники

- Müller R., Schumann W.* Integration of Western Balkans into EU and current state of affairs. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.prince27plus.eu/courses_western-balkans-and-the-european-union (дата обращения: 16.01.2016).

Электронные публикации

- Novik 2015 – *Novik Alexander.* Jewelry Workshops in the Frame of Modern Town Life in the Western Balkans: Cases of Shkodër (Albania), Ulcinj (Montenegro) and Prizren (Kosovo) // *Palaver*. Volume 4 n.s., Issue 1 (2015). P. 9–28. PDF file. (e-ISSN 2280–4250; DOI 10.1285/i22804250v4i1p9; <http://siba-ese.unisalento.it>, © 2015 Università del Salento). [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://sibaese.unisalento.it/index.php/palaver/article/view/14815/12904> (дата обращения: 01.11.2015).

Aristotel Spiro
(Athinë)

MBI NUMRIN E RASAVE NË GJUH GJUHËN SHQIPE

Numri i rasave ka qenë dhe mbetet deri më sot një ndër problemet e diskutueshme në gjuhën shqipe dhe bibliografia përkatëse që e shoqëron është mjaft të gjerë. Duke qenë një nga çështjet qendrore morfologjike, për të është dashur të prononcohen praktikisht gjithë hartuesit e gramatikave të shqipes (*Camarda* 1864¹, *Kristoforidhi* 1882², *Frashëri* 1886, *Xhuvani*³, Tasi 1923, *Sheperi*

¹ Camarda (1864: 191–209) shënon në paradigmat e lakimit të emrit 6 rasa, emëroren-thirroren, gjinoren-dhanoren, rrjedhoren dhe kallëzoren (195 v.). Tek ai gjinorja dhe dhanorja dalin në të njëjtën formë. Ai përkthen shprehimisht: *qenit, -të, del, al cane; ulkut, -të, del, al lupo* (191); *nuses, della, alla sposa; zonjës, della, alla signora* (193). Në asnjë vend nuk përmendet nyja e përparme si shenjë e gjinores.

² Kristoforidhi njih 6 rasa kryesore: emërore, gjinore, dhanore, kallëzore, rrjedhore, thirrore (9 v.), por njih edhe një rasë vetore si dhe rasën vendore (21). Gjinorja dhe dhanorja, ashtu si te Camarda, nuk dallohen formalisht nga njëra-tjetra. Arsyet e dallimit të tyre, pra, janë thjesht kuptimore.

³ A. Xhuvani është autor i të paktën 23 teksteve mësimore të gjuhës shqipe për shkollat fillore, që botohen duke filluar nga viti 1919 e deri në vitin 1942 me titullin *Libri i gjuhës shqipe a gramatikë* (1919) ose *Libri i gjuhës shqipe* (1920, 1923, 1924, 1926, 1929, 1933, 1934, 1937, 1938,

1927, *Myderrizi* 1944, *Cipo* 1949¹, *Demiraj* 1960 etj.), si dhe studiues që e kanë trajtuar këtë problem nga një vështrim teoriko-praktik (*Rrota* 1931, *Domi*, *Prifti* 1975, *Agalliu* 1980, 1989, 1990, *Gosturani* 1989, *Çeliku* 1997 [1969], 1997 [1971], *Agani* 1983, *Buxheli* 2007², *Topalli* 2009, *Bokshi* 2010 etj.). Megjithëse në veprën normative «Gramatika e gjuhës shqipe» I, të Akademisë së Shkencave të Shqipërisë, ku kreu i emrit është hartuar nga F. Agalliu, gjuhës së sotme shqipe i njihen pesë rasa (1995:10) (emërorja, gjinorja, dhanorja, kallëzorja dhe rrjedhorja)³, kjo zgjidhje nuk ka mbetur e pakritikueshme⁴. Në gramatika të ndryshme të së kaluarës janë njohur si rasa të shqipes edhe thirrora (vocative) dhe vendorja (locative).

Ndër pesë a gjashtë rasat e pranuar, ato më të padiskutueshmet janë emërorja dhe kallëzorja, të cilat dallohen qartë formalisht dhe funksionalisht brenda sistemit rasor të shqipes. Homotipia e tyre, që krijohet në trajtën e pashqar dhe në trajtën e shqar të shumësit, mënjanohet në të shquarën njëjës. Gjinorja dhe të ashtuquajturat «dhanore» e «rrjedhore» krijojnë marrëdhënie homotipie në njëjës dhe në shumësin e shqar, ndërsa në shumësin e pashqar rrjedhorja

1939, 1942) ose *Njohunit' e para të sintaksës shqipe* (1922, 1925, 1933, 1935, 1938) ose *Sintaksa shqip* (1934, 1938).

¹ Cipo (1949: 57-59), ashtu si Xhuvani (1934: 29), pranon ekzistencën e gjashtë rasave: emërore, gjinore, dhanore, kallëzore, rrjedhore dhe thirrrore. Këtë qëndrim ka mbajtur edhe Demiraj (1960: 40).

² L. Buxheli, duke birësuar modelin gjenerativ, konsideron si parësore në përcaktimin e rasës së emrit lidhjet sintaksore brenda sintagmës. Ajo pranon 5 rasa, por dy modele kryesore, sipas llojit të caktuesit rasor. Numri rasave nuk përputhet me caktuesit rasorë, të cilët grupohen në dy tipa: 1) funksionalë (fleksioni), 2) leksikorë (*Buxheli* 2007).

³ Shih edhe Akademia 1976: 78.

⁴ Çeliku (1997: 10) shtron pyetjet nëse përbën rrjedhorja rasë më vete, a duhet pranuar e ashtuquajtura rasë gjinore-dhanore dhe a ka emri rasë thirrrore. Këto probleme i ka theksuar edhe vetë hartuesi i kreut të emrit në Gramatikën e Akademisë (*Akademia*: 1976, 1995), i cili pohon se, për hir të pasqyrimin të mendimit më të përgjithshëm, ka pranuar edhe ndonjë zgjidhje me të cilën nuk pajtohej (*Agalliu* 1980:160). Për format e njëjësit të pashqar i njëjti autor thotë se përbëjnë rrjedhore në dekompozim (*Agalliu* 1980:162).

dallohet prej mbaresës –*sh*, që i kundërvihet asaj –*ve* të gjinore e dhanores. Gjithsesi, gjinorja dhe dhanorja dalin me të njëjtën formë në të dyja trajtat (të pashquar e të shquar) dhe në të dy numrat (njëjës e shumës). Është vënë re se gjatë shekujve të fundit ekziston një prirje për zëvendësimin e rrjedhore nga dhanorja (Akademia 1976: 83, Demiraj 2004: 97). Vetë rrjedhorja është quajtur një rasë mbeturinore (Agalliu 1990: 115), dhe pranohet se ajo ekziston në të vërtetë vetëm në të pashquarën shumës¹.

Njësimi formal i rasave gjinore e dhanore është një dukuri më e gjerë e gjuhëve ballkanike (Sandfeld 1930: 185, Demiraj 1988: 60 etj. etj.). Në gjuhën shqipe, megjithatë, prania e nyjës së përparme i ka shtyrë studiuesit që ta diferencojnë gjinoren nga dhanorja². Kështu, prania e nyjës nënkupton formë të gjinore³, ndërsa mungesa e saj formë të dhanores ose edhe të rrjedhore. Në Gramatikën e Akademisë së Shkencave të Shqipërisë thuhet: «Në shqipen e sotme letrare dallohen si rasa të veçanta gjinorja dhe dhanorja. Arsyeja është prania e nyjës së përparme tek emrat e gjinore» (Akademia 1976: 79). Më poshtë (124) bëhet një pohim tjetër, që bie ndesh me të parin: «Në rastin e emrave të rasës gjinore nyja shërben si një mjet dallues i *jashtëm* (korsivi ynë–A.S.), si të thuash, analitik i rasës gjinore».

¹ Frashëri vetëm në këtë trajtë ia njuh shqipes rrjedhoren, ndërsa Kristoforidhi vëren se rrjedhorja del njësoj si në trajtën e shquar, edhe në të pashquarën. Me qëndrimin e Frashërit pajtohet edhe Agalliu (1980), i cili propozon një skemë lakimi për shqipen e sotme me rasë rrjedhore vetëm në trajtën e pashquar. Qëndrim të njëjtë mban edhe Çeliku (1997 [1969]: 36).

² Shumica e studiuesve e marrin praninë e nyjës tek e ashtuquajtura gjinore-dhanore si një argument të pakontestueshëm dhe kriter për diferencimin e gjinore nga dhanorja: Frashëri (1988 [1886]:106), Akademia (1976: 124), Demiraj (1988: 90), Agalliu (1987:170), Bokshi (2010: 87) etj. etj. Agalliu (1987:170) shkruan se gjinorja në pikëpamje të formës mund të karakterizohet si dhanore e mbiemërzuar; ndërkohë ai vetë, duke bërë polemikë me Buchholz-in, vëren se «kur vështrohet forma e rasave, kihet parasysh mbaresa, sepse rasat e shqipes, në aspektin e mirëfilltë formal, vetëm nga mbaresat mund t'i dallojmë; treguesit e tjerë të jashtëm, qofshin morfologjikë, qofshin sintaksorë, nuk janë përcaktues» (Agalliu 1980: 160), Çeliku (1997 [1969]: 36; 1997 [1975]: 172), Agani (1983: 123).

³ Prania e nyjës, gjithashtu, e ka shtyrë Rizën që ta quajë *gjinore të re* (Riza 1958: 31) ose *gjinore të vonë* (Riza 1965: 22).

nore, e cila formalisht dallohet nga dhanorja vetëm nga prania e nyjës». Pohimi është kontradiktor¹. Përderisa pohohet se nyja është një mjet dallues i jashtëm, në planin morfologjik ajo nuk mund të jetë pjesë e formës së gjinore dhe, rrjedhimisht, nuk mund të shërbejë si mjet për dallimin formal nga dhanorja.

Nyja e përparme është interpretuar praktikisht si pjesë e strukturës së gjinore. Fakti që gjatë lidhjes së saj me gjymtyrën drejtuese artikulli prepozitiv nuk pajtohet në gjini e në rasë (do të shtonim: edhe në numër) me gjinoren që vjen pas, por me substantivin që i prin, vërejtur nga U. Jarnik (në *Indogerm. Anzeiner* 36, 20) dhe miratuar nga Çabej (1973: 58) është lënë pothuajse në heshtje ose nuk është marrë parasysh sa duhet nga studiuesit e mëvonshëm ose në ndonjë rast është kundërshtuar jo bindshëm (*Agalliu* 1980: 165). Në shtypin shkencor, megjithatë, është diskutuar që të njihen si një rasë e vetme gjinorja dhe dhanorja, madje në ndonjë rast kanë përfshirë edhe rrjedhoren². Argumentet e paraqitura kanë qenë në përgjithësi të pamjaftueshme për ta vërtetuar bindshëm këtë njësim dy apo tri rasash. Nyja e përparme në lidhjen e saj me gjinoren paraqitet njëkohësisht si element centripet dhe si element centrifug. Ajo krijon lidhje aq të forta me formën e gjinore, saqë në ndjenjën gjuhësore të folësve ndihet si pjesë e saj (*Riza* 1958: 29). Por është një fakt i njohur që në gjuhë ndjenja gjuhësore e folësve jo gjithmonë pajtohet me realitetin gjuhësor (*Devitt* 2006: 288, *Spyrou* 2014: 41–43). Nëse e shohim nga ana tjetër, forma nyjore pasqyron kategoritë

¹ Ky pohim përsëritet nga hartuesi i kreut të emrit më se një herë (*Agalliu* 1980:163), por autori shfajësohet duke sqaruar se pranimi i rasës gjinore si rasë më vete nga ana e formës nuk del i përligjur (ibid.: 164).

² Cipo (1949: 59–68) në paradigmat e lakimit nuk dallon as formalisht gjinoren nga dhanorja; autori nuk e shënon nyjën përpara formës përfaqësuese të gjinore. Desnickaja (1968: 28) dallon një formë të vetme të rasës gjinore e dhanore; Prifti (1975) thotë se dëftorthi (nyja e përparme) është fjalë më vete (midis saj dhe emrit në gjinore mund të ndërfitet një fjalë tjetër përcaktore). Por ai lë pa sqaruar bindshëm problemin e formës së shumësit të pashquar më *-sh*. Për rrjedhoren e pashquar shumë është vërejtur se trajtat e saj konkurrojnë me ato të dhanores (*Agalliu* 1980:162), ndër-sa funksionet sintaksore të «dhanores» dhe «rrjedhores» me *-ve* ngjajnë aq shumë, sa duket sikur janë e njëjta gjë (*Demi* 1994: 92).

gramatikore të gjymtyrës drejtuese (gjini, numër, rasë)¹. Pra, në sintagmat e tipit *emër + nyjë + emër në gjinore* ky i fundit (pa nyjën) mbetet i pandryshuar; vërehet domethënë një lidhje drejtimi midis gjymtyrës drejtuese dhe gjymtyrës së varur. Nyja e «përparme», përkundrazi, ndryshon sipas kategorive gramatikore të gjymtyrës drejtuese të sintagmës; domethënë ekziston një lidhje përshtatjeje. Kontradikta që lind është kjo: Në një sintagmë prej dy elementesh nuk mund të ekzistojnë njëkohësisht dy lidhje sintagmatike të ndryshme, në rastin tonë edhe lidhje drejtimi, edhe lidhje përshtatjeje. Prej këtej arrijmë në përfundimin se në sintagmën *emër + nyjë + emër në gjinore* nyja dhe emri në gjinore sillen si dy elemente gramatikore të veçanta; pikërisht për këtë arsye ato nuk mund t'i përkasin së njëjtës formë gramatikore². Kështu, pra, nyja nuk është pjesë e strukturës së gjinores, por një *fjalë* e veçantë, e mëvetësishme, një servitudë³ gramatikore formalisht e lakueshme: ajo ndihmon lidhjen⁴ e formës së gjinores me gjymtyrën drejtuese. Në këtë vështrim, lidhja në sintagmën *emër + nyjë + emër në gjinore* është e ndërmmjetuar, ndërsa nyja është pikërisht elementi i ndërmmjetimit.

Le të marrim në shqyrtim disa paradigma bashkëlakimi të strukturës *emër i pashquar + nyjë + emër në gjinore*:

Emërore	A ₁) libër	i kolegut	A ₂) libër	i koleges
Gjinore	B ₁) libri	të kolegut	B ₂) libri	të koleges
Kallëzore	C ₁) libër	të kolegut	C ₂) libër	të koleges

¹ Këtë fakt e ka vërejtur së pari Mjeda: 1934 në *Vrejtje mbi artikuj e prëmnja pronës të giuhës shqipe* (Riza 1965: 22).

² Termi *gjinore e dyfjalshme* (*idid.*: 22) është në të vërtetë një përbindësh terminologjik, pasi në analizën morfologjike flasim për formë rasore të një fjale dhe jo të një bashkimi dy fjalësh. (!!!)

³ Riza (1965: 47) e quan servitudë strukturore, një term kontradiktor, sepse nënkupton funksionin e një fjale të mëvetësishme (si p.sh. parafjala, lidhëza, pjesëza), por që është i trupëzuar në përbërjen e një fjale tjetër.

⁴ Mendim në thelb të njëjtë pati shprehur shtatëdhjetë vjet më parë Cipo (1949: 68), kur shprehej se nyjat e lidhura «lidhin fjalën e përparme me atë të pasmen që vete në rasë gjindore, si dita e gruas; klubi i arsimitarëve; shkolla e lagjës»; rreth dyzet vjet më parë edhe F. Agalliu (1980: 161) duke e quajtur nyjën e gjinores «mjet lidhës, që sintaksorisht shkon me fjalën e parë të togfjalëshit atributiv».

dhe

Emërore Gjinore Kallëzore	A ₃) libra B ₃) librash C ₃) libra	të kolegut të kolegut të kolegut	A ₄) libra B ₄) librash C ₄) libra	të koleges të koleges të koleges
Emërore Gjinore Kallëzore	A ₅) çantë B ₅) çante C ₅) çantë	e kolegut të kolegut të kolegut	A ₆) çantë B ₆) çante C ₆) çantë	e koleges të koleges të koleges

dhe

Emërore Gjinore Kallëzore	A ₇) çanta B ₇) çantash C ₇) çanta	të kolegut të kolegut të kolegut	A ₈) çanta B ₈) çantash C ₈) çantë	e koleges të koleges të koleges
---------------------------------	--	--	--	---------------------------------------

Le të marrim në shqyrtim edhe disa paradigma bashkëlakimi të strukturës emër i shquar + njëj + emër në gjinore:

Emërore Gjinore Kallëzore	A ₉) libri B ₉) librit C ₉) librin	i kolegut të kolegut e kolegut	A ₁₀) libri B ₁₀) librit C ₁₀) librin	i koleges të koleges e koleges
---------------------------------	--	--------------------------------------	---	--------------------------------------

dhe

Emërore Gjinore Kallëzore	A ₁₁) librat B ₁₁) librave C ₁₁) librat	e kolegut të kolegut e kolegut	A ₁₂) librat B ₁₂) librave C ₁₂) librat	e koleges të koleges e koleges
Emërore Gjinore Kallëzore	A ₁₃) çanta B ₁₃) çantës C ₁₃) çantën	e kolegut së kolegut e kolegut	A ₁₄) çanta B ₁₄) çantës C ₁₄) çantën	e koleges së koleges e koleges

dhe

Emërore Gjinore Kallëzore	A ₁₅) çantat B ₁₅) çantave C ₁₅) çantat	e kolegut të kolegut e kolegut	A ₁₆) librat B ₁₆) librave C ₁₆) librat	e koleges të koleges e koleges
---------------------------------	---	--------------------------------------	---	--------------------------------------

Në shembujt e mësipërm a mund të konsiderohet nyja si pjesë e strukturës së gjinores? Nuk është e vështirë të shihet se nyja ndjek lakimin e emrit të përcaktuar, ndërsa gjinorja ruan formën e saj të diktuar nga emri drejtues. Gramatikisht, pra, kemi dy sjellje të ndryshme. Më

qartë: strukturat një + emër nuk përbëjnë një formë rasore (gjinoren), sepse në atë rast do të duhej të pranohet që e njëjta formë karakterizohet nga dy kategori gramatikore njëherësh. Pohimi se një "gjenitivale" i njeh të gjitha rasat (Riza 1965: 23) përbën mjerisht një tjetër përbindësh gjuhësor, sepse në këtë rast do të duhej të pohohet se në ndërtimin A_1 i kolegut, të konceptuar si një formë gramatikore, kemi rasë gjinore, por edhe emërore (!), për shkak të pranisë së njëjës së përparme. Përkatesisht, në ndërtimin A_2 i koleges, të konceptuar si një formë gramatikore, do të shtrëngoheshim të pohojmë se kemi edhe rasë gjinore edhe rasë emërore, edhe gjini femërore edhe gjini mashkullore (!!), për shkak të pranisë së njëjës së përparme. Në ndërtimin A_5 e kolegut, të konceptuar si një formë gramatikore, do të shtrëngoheshim të pohojmë se kemi edhe rasë gjinore edhe rasë emërore, edhe numër njëjës edhe numër shumës (!!!), për shkak të pranisë së njëjës së përparme. Në ndërtimin A_{12} e koleges, përsëri të konceptuar si një formë gramatikore, do të shtrëngoheshim të pohojmë se kemi edhe rasë gjinore edhe rasë emërore, edhe gjini femërore edhe gjini mashkullore, edhe numër njëjës edhe numër shumës (!!!!), për shkak të pranisë së njëjës së përparme. Kështu mund të vazhdojmë arsyetimin edhe për strukturat e tjera. Siç shihet, nyjat e përparme kanë paradigme të veçantë. Megjithatë kuptimisht janë fjalë të zbrazëta, ato lakohen. Atëherë si mund të ndodhë që krejt forma e emrit të jetë gjinore, ndërsa një element i asaj forme të jetë në rasë tjetër (emërore, gjinore, kallëzore, dhe po të doni edhe «dhanore» a «rrjedhore»? Si ndodhë që e njëjta formë rasore të jetë edhe në gjininë mashkullore edhe në gjininë femërore? Si ndodhë që e njëjta formë rasore të jetë edhe në numrin njëjës edhe në numrin shumës? Në mungesë të një përgjigjeje bindëse jemi të detyruar të mos e konsiderojmë njëjën pjesë të formave të rasës gjinore.

Duke e përjashtuar përfundimisht njëjën nga struktura e gjinores vërejmë njësimin e plotë formal të kësaj forme me të ashtuquajturën «rasë dhanore». Nuk mund të bëhet më fjalë për rasë dhanore, por thjesht për *funksion dhanor*. Shprehja e kundrinorit të zhdrejtë nëpërmjet formës së gjinores është një dukuri e njohur edhe ndër gjuhë të tjera, si p.sh., në bullgarishte, rumanishte (Sandfeld 1930: 187), apo në greqishten e re, ku gjinorja përdoret edhe si dhanore edhe si rrjedhore (Tzartanos 1946a: §52).

Nga pikëvështrimi ynë, mund të bëjmë fjalë për lidhje të drejt-

përdrejtë të gjinore me gjymtyrën drejtuese (ku përfshihet edhe forma që deri më sot quhet «rasë dhanore») dhe për lidhje të ndër-mjetuar (nëpërmjet nyjës dhe, siç do të shohim më poshtë, nëpërmjet parafjalëve). Gjijnorja, pra, mund të drejtohet nga një emër ose nga një folje.

Për të vlerësuar saktë sistemin rasor, si çdo sistem tjetër gjuhësor, duhet të nisemi në radhë të parë nga gjendja e sotme e gjuhës dhe jo nga konsideratat historike (*Agalliu* 1972: 56). Duke pasur si pikënisje këtë parim, le të vijmë tek e ashtuquajtura «rasë rrjedhore». Kjo rasë i është njohur deri më sot gjuhës shqipe për shkak të pranisë së formantit *-sh* (*Çeliku* 1997 [1969]: 31). Në trajtën e pashquar njëjës dhe në të shquarën njëjës e shumës ajo hyn në lidhje homotipie me gjinoren. Në trajtën e pashquar shumës ajo i kundërvihet asaj forme që njihet si gjinore. Khs.:

njerëzve ~ njerëzish
kafshëve ~ kafshësh.

Nga ana tjetër, gjijnorja e pashquar dhe e shquar shumës paraqiten në gramatikat e sotme pa asnjë ndryshim formal. Për të përcaktuar nëse një formë e gjinore shumës i takon trajtës së pashquar apo të shquar, merret për bazë përkatësisht prania ose jo e një fjale përcaktuese (*Demiraj* 1969: 152–153; *Agalliu* 1986: 206). Khs.

këtyre djemve dhe
djemve.

Në rastin e parë merret si gjinore e pashquar, ndërsa në të dytin si e shquar. Ky duket në të vërtetë një qëndrim kompromisi, pasi në shqipe një fjalë përcaktuese mund të shkojë edhe me një emër të shquar. Pra, këtyre djemve mund të jetë fare mirë bashkëlakimi i sintagmës këta djemtë. Khs., gjithashtu:

ky djalë dhe ky djali
këtij djali dhe këtij djalit
këtë djalë dhe këtë djalin.

Forma *djemve* strukturalisht dhe kuptimisht paraqitet si mjaftueshmërisht e shquar. Kriteri sintaksor është i pamjaftueshëm për t'ia kundërvënë atë trajtës së pashquar. Forma me *-ve* nuk mund t'i takojë njëkohësisht edhe trajtës së shquar edhe trajtës së pashquar.

Kjo provohet edhe nga shndërrimi i njohur, por ende i pashpjeguar¹, i ndërtimit

ujë mali → *uji i malit dhe*
uji i maleve → (detyrimisht në) *ujë malesh*.

Forma me *-sh* në shqipen e sotme përmbush funksionet e gjinore. Ajo edhe formalisht zë në sistemin e sotëm rasor vendin e gjinore dhe lidhet pandërmjetshëm me fjalën drejtuese. Forma e ashtuquajtur «rrjedhore pranemërore» apo «ndajemërore» përmbush sot funksione karakteristike për rasën gjinore (*Akademia* 1976: 83, 1995: 111, *Radovicka* 1983: 54, *Qvonje* 1993: 105).

Mungesa e nyjës nuk përbën pengesë për ta pranuar formën me *-sh* si gjinore të pashquar. Interpretimi i kësaj forme rasore si gjinore, përveç vështirësive të karakterit historik² has një vështirësi kryesore tek bashkëlakimi me përemrat dëftorë *ky* dhe *ai*: *ky/ai djalë, këtyre/atyre djemve*. Duke iu nënshtruar kushteve të kufizimit, sintagma **këtyre djemsh* është e pavlefshme. Kjo lidhet, për mendimi tonë, me semantikën e përemrit dëftor *ky*, i cili ka «kuptimin e përgjithshëm të të treguarit a të të dëftuarit të sendit, të veçimit të tij nga sendet e tjera të së njëjtës klasë» (*Akademia* 1995: 230). Një gjë e tillë ka bërë që në përbërësin e dytë të sintagmës përemër dëftor (*ky/ai*) + emër trajta e pashquar të këmbehet me trajtën e shquar (*Akademia* 1995: 231). Zgjedhja e përemrit dëftor *ky/ai* parakupton veçimin kuptimor të emrit të përcaktuar, që në shqipe kryhet më mbarë duke e shquar emrin, ndërsa përdorimi i përemrit dëftor vjen njëkohësisht si një element rimarrës dhe aktualizues. Në gjinoren e pashquar përmeri *ky/ai* nuk mund të përcaktojë një emër në trajtë të shquar (**këtyre djemsh*). Ndryshe qëndron puna me përcaktorë të

¹ Mendimi se forma me *-sh* është gjinore është hedhur edhe më parë (*Demiraj* 1969: 151, 1975: 28), por duke qenë jo plotësisht i argumentuar (nuk mund të pranoheshin dy variante formale të gjinore së pashquar shumë: edhe me *-ve* dhe me *-sh*), ai nuk u ka rezistuar kritikave. F. Agalliu, H. Agani nuk e pranojnë këtë mendim. Agani (1983: 120) bën fjalë për bifunksionalitet të rasës rrjedhore.

² Qvonje (1993: 105) thotë se «interpretimi i *-sh* si gjinore shumë... ndeshet në shumë probleme: midis *-sh* dhe gjinore shumë indoevropiane nuk duhet të supozohen dëshmi të gjymtyrëve të ndërmjetme». Autori i punimit ka meritën se i njeh formantit *-sh* vlerë fjalëformuese.

tjerë, që nuk kanë kuptim veçues, p.sh., përemri i pacaktuar *ca/disa*¹. Ka ndryshim midis sintagmave *ca/disa* djemve dhe *ca/disa* djemsh. Tek e para (ca djemve) emri e ruan kuptimin e caktueshmërisë; fjala është për frymorë të caktuar. Ndryshe nga përemri *ky/ai*, përmeri ca këtu e prish atë raport caktueshmërie që urdhëron emri. Tek sintagma e dytë (ca djemsh) kuptimi i pacaktueshmërisë i karakterizon të dy përbërësit. Përmeri ca nuk mund të luajë rol rimarrës në kuptim të pacaktueshmërisë. Në rastin kur si përbërës i parë (përcaktor) shfaqet një numëror themelor raportet vendosen përsëri nga kuptimi i këtyre përbërësve, p.sh., në dhjetë njerëzve dhe dhjetë njerëzish përbërësi i parë ka kuptimin abstrakt të një sasi të palëvizshme, ndërsa i dyti objektin konkret të cilit i referohet kjo sasi. Në rastin e përbërësit njerëzve sasia paraqitet si e përcaktuar, e njohur, ndërsa në rastin njerëzish sasia paraqitet si e papërcaktuar, e panjohur. Sintagma, ku përbërësi i parë është numëror, ngjan me sintagmën ku përbërësi i parë është përemër dëftor (*ky/ai*). Në rastin e parë kemi sasi të caktuar, ndërsa në rastin e dytë kemi sasi të veçuar. Sintagma këta djem mund të përqaset në rasë të drejtë me sintagmën mbiemër i emëruar + emër (të mirët djem). Një bashkëlakim paralel i dy sintagmave do të na jepte këtë paradigmë:

Emërore	këta djem	*të mirë djem
Gjinore	kësi djemsh	*të mirësh djem
Kallëzore	këta djem	* të mirë djem
Emërore	këta djemtë	të mirët djem
Gjinore	këtyre djemve	të mirëve djem
Kallëzore	këta djemtë	të mirët djem

si dhe

Emërore	* këta të mirë djem	këta të mirët djem
Gjinore	* kësi së mirësh djemsh	këtyre të mirëve djem
Kallëzore	* këta të mirë djem	këta të mirët djem

Ndryshimi midis sintagmave këta *djem* dhe të mirët *djem* është se gjatë bashkëlakimit lakohen paralelisht edhe përemri edhe emri, ndërsa në rastin e dytë lakohet vetëm mbiemri. Sintagma të mirë *djem* është e pavlefshme, ndërsa midis sintagmave këta *djem* dhe

¹ Për përdorimet e këtyre dy fjalëve shih Çeliku 1997 [1991]: 355–361.

këta djemtë ndryshon fokusimi i gjymtyrës, i cili përfshin përkatësisht gjymtyrët *këta* dhe *djemtë*. Kuptimi i përgjithshëm caktues dhe veçues i përemrit ky nuk ndryshon. Nuk ndryshon as forma e tij emërore dhe kallëzore, pavarësisht se bashkëlakohet me emër në trajtë të pashquar apo të shquar. Forma *kësi/asi djemsh*, megjithëse përdoret, mund të konsiderohet si formë e gjinore. Kuptimi i veçantë i cilësisë që shpreh përemri në këtë rast nuk mund të shihet i shkëputur nga funksionet e formës së gjinore në përgjithësi. Midis gjymtyrëve të kësaj sintagme vendosen marrëdhënie përcaktore, ku gjymtyra e parë përcakton të dytën. Sintagma *kësi/asi djemsh* kuptimisht është e barabartë me sintagmën *djemsh të këtillë/atillë ose djem asish*.

Po ashtu, e ashtuquajtura «rrjedhore me parafjalë», nëse shndërrohet në trajtë të shquar, shfaqet si gjinore (Demiraj 1986: 641). Mendimi se kjo nuk mund të thuhet në çdo rast (Agalliu 1990: 118) nuk është i argumentuar bindshëm. Edhe në shprehjen parafjalore *me anë të bisedimeve*, p. sh., nuk ka asnjë pengesë që ajo të interpretohet si gjinore e shquar shumë. Barazia kuptimore me ndërtimin *me anë bisedimesh* këtu nuk e anulon dallimin e tyre strukturor. Përkundrazi, ndihmon, ashtu si në rastin e kundërvënies *ujë malesh ~ uji i maleve* që trajta rasore me *-sh* të interpretohet si gjinore e pashquar shumë. E njëjta gjë mund të thuhet edhe për rastet kur shprehja parafjalore ka në përbërje të vet një nyjë të pashquar ose një numëror (Agalliu 1990: 119). Kundërvënia *brenda një dite ~ brenda dy ditësh* mund të interpretohet në sinkroninë e sotme si kundërvënie midis formës së njëjësit dhe shumësit të trajtës së pashquar të rasës gjinore.

E vetmja pengesë e vështirë për t'u kapërcyer është shpjegimi i formave rasore të përemrit vetor. Njëra anë e vështirësisë qëndron në praninë e formave *nesh* dhe *jush* të shumësit, të cilat është e vështirë të interpretohen si gjinore për shkak të pranisë së formave *neve* dhe *juve*. Ana tjetër është kuptimi i caktuar që kanë përemrat vetorë, gjë që, në mos të pavlefshme, e bën ndarjen dyshe në lakim të pashquar dhe lakim të shquar edhe të paarsyeshme edhe të mangët. A mund të pranohej edhe këtu një lakim i pashquar dhe i shquar (i gjymtë), ku *nesh*, *jush* t'i takonin trajtës së pashquar dhe *neve*, *juve* trajtës së shquar të rasës gjinore shumë, apo do të ishte më mirë të ruhej një sistem prej katër rasash (p.sh., nj. em. *unë*, gjin. *meje*,

kallëz. mua, rrjedh. *meje*; sh. em. *ne*, gjin. *neve*, *kallëz. ne*, rrjedh. *nesh*)? Një zgjidhje e imponuar do të ishte ruajtja e një paradigme prej katër rasash për përemrin dhe njohja e një sistemi trirasor për emrin. Kjo mund të justifikohet me faktin se emri dhe përemri kanë sisteme paradigmatiche lakimi që ekzistojnë pavarësisht nga njëri-tjetri (*Agalliu* 1980: 162); khs., p.sh., sistemin rasor të përemrave në anglishte dhe mungesën e tij tek kategoria e emrit.

Duke përfunduar, kemi arsye të kujtojmë edhe një herë se, nëse pranohet forma me *-sh* e emrave si gjinore e pashquar, paraqiten saktë raportet formale dhe kuptimore që ekzistojnë tek emrat e gjuhës së sotme letrare shqipe. Shmanget njëherë e mirë «asimetria» e vërejtur tek sintagma *ujë mali* dhe në rastet analoge. Sistemi rasor i shqipes thjeshtohet në tri forma me dy trajta (të pashquar, të shquar) dhe dy numra (njëjës, shumës).

Përfundime

1. Nyja e përparme nuk është pjesë përbërëse e formës së gjinores, por një morfemë e lirë.

2. Në gjuhën e sotme shqipe nuk ka forma të veçanta të gjinores, të dallueshme nga dhanorja. Gjinorja dhe dhanorja janë e njëjta rasë. Ka vetëm rasë gjinore me ose pa nyjë të përparme, me ose pa parafjalë.

3. Gjuha e sotme shqipe nuk ka rasë dhanore¹, por vetëm funksione të dhanores.

4. Në ballkanizmin e njësimet historik të gjinores me dhanoren gjuha shqipe nuk shfaq asnjë risi nëpërmjet ndonjë diferencimi të mëtejshëm midis këtyre dy rasave.

5. Gjuha e sotme shqipe nuk ka rasë rrjedhore, por vetëm funksione të rrjedhores. E ashtuquajtura «rasë rrjedhore» më *-sh* është në të vërtetë gjinore e pashquar shumë, së cilës në trajtën e shquar i korrespondon gjinorja më *-ve*.

Bibliografi

Agalliu Fatmir. Sa rasa ka gjuha shqipe? // Studime filologjike. 1980. 3. F. 159–170.

¹ Termi *gjinore-dhanore*, i përdorur gjerësisht në studimet shqiptare, mund të përligjet vetëm në planin diakronik, por në atë sinkronik del krejt i papërligjur.

- Agalliu Fatmir.* Mbi pjesët e ligjëratës në gjuhën shqipe // Çështje të fonetikës dhe të gramatikës së shqipes së sotme. 1972 [1970]. F. 51–67. Tiranë (botuar së pari në: Studime filologjike. 1970. 4. F. 81–91).
- Agalliu Fatmir.* Rrjedhore e shquar apo rrjedhore e pashquar? Studime filologjike. 1986. 3. F. 205–208.
- Agalliu Fatmir.* Një apo morfemë eptimi? // Studime filologjike. 1987. 1. F. 169–174.
- Agalliu Fatmir.* Rrjedhorja si një rasë me vlerë jo të plotë // Studime filologjike. 1989. 3. F. 125–143.
- Agalliu Fatmir.* 1990. Rreth përdorimeve të rrjedhores në shqipen e sotme letrare. Në: Studime filologjike 1. 115–131.
- Agani Hilmi.* Rreth një sinkretizmi në shqipe // Studime filologjike. 1983. 2. F. 115–142.
- Akademia e Shkencave e Shqipërisë.* Fonetika dhe gramatika e gjuhës së sotme shqipe. II / Redaktor i vëllimit: Shaban Demiraj, Kryeredaktor: Mahir Domi. Tiranë, 1976 (Akademia e Shkencave e RP të Shqipërisë, Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë).
- Akademia e Shkencave e Shqipërisë.* Gramatika e gjuhës shqipe. I / Redaktor i vëllimit: Shaban Demiraj, Kryeredaktor: Mahir Domi. Tiranë: 1995 (Akademia e Shkencave e Republikës së Shqipërisë, Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë).
- Bokshi Besim.* Periodizimi i ndryshimeve morfologjike të shqipes // Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës. Botime të veçanta CX. Seksioni i Gjuhësisë dhe i Letërsisë. Libri 45. Prishtinë, 2010.
- Buxheli Ludmila.* Modelet e caktimit rasor në gjuhën shqipe. Tiranë: Nerai-da. 2007.
- Çabej Eqrem.* [1963]. Rreth disa çështjeve të historisë së gjuhës shqipe // Studime për historinë e gjuhës shqipe. Tiranë. 1973. F. 43–86 (botuar shqip së pari në Buletin i Universitetit Shtetëror të Tiranës, Seria Shkencat Shoqërore. 19633. F. 69–116).
- Camarda Demetrio.* Saggio di grammatologia comparata sulla lingua Albanese. Livorno: Vignozzi, 1864.
- Çeliku Mehmet.* [1969]. Vërejtje dhe mendime mbi disa gramatika të gjuhës shqipe // Probleme të morfologjisë së gjuhës së sotme shqipe. Tiranë: SHBLU, 1997. F. 20–39 (botuar së pari në: Lëndët shoqërore në shkollë. 1969. 6).
- Çeliku Mehmet.* [1971]. Kontribut për dy probleme të morfologjisë së gjuhës së sotme shqipe // Probleme të morfologjisë së gjuhës së sotme shqipe. Tiranë: SHBLU, 1997. F. 40–72 (botuar së pari në: Studime filologjike 1971. 1. F. 137–164).

- Çeliku, Mehmet.* Mbi disa çështje të morfologjisë së gjuhës së sotme shqipe // Probleme të morfologjisë së gjuhës së sotme shqipe. Tiranë: SHBLU, 1997. F. 9–19.
- Çeliku Mehmet.* Lokucionet parafjalore emërore në gjuhën letrare shqipe // Probleme të morfologjisë së gjuhës së sotme shqipe. Tiranë, 1997. F. 165–203 (botuar së pari në: Çështje të gramatikës së shqipes së sotme II. Akademia e Shkencave e RPSH. Tiranë, 1975. F. 206–249.
- Çeliku Mehmet.* Fjalët ca dhe disa në gjuhën e sotme letrare // Probleme të morfologjisë së gjuhës së sotme shqipe. Tiranë, 1997. F. 355–361 (botuar së pari në Gjuha jonë. 1991. 3–4).
- Cipo Kostaq.* Gramatikë shqipe. Tiranë: Instituti i Shkencave, 1949.
- Demi Leonard.* Funksionet sintaksore të emrit në rasën dhanore e rrjedhore // Studime filologjike 1994.1–4.
- Demiraj Shaban.* Morfologjia e gjuhës së sotme shqipe. I. Dispensë. Tiranë: Universiteti Shtetëror i Tiranës, 1960.
- Demiraj Shaban.* Gjuha shqipe dhe historia e saj. Tiranë: SHBLU, 1988.
- Demiraj Shaban.* Rreth kategorisë së shquarsisë e të pashquarsisë në gjuhën shqipe // Studime filologjike. 1969. 4. F. 145–159.
- Demiraj Shaban.* Sistemi i lakimit në gjuhën shqipe. Tiranë: Universiteti i Tiranës, Fakulteti i Historisë dhe i Filologjisë. 1975.
- Demiraj Shaban.* Gramatikë historike e gjuhës shqipe. Tiranë: Universiteti i Tiranës “Enver Hoxha”, 1986.
- Desnickaja Agnja V.* Albanskiy yazik i ego diyalekti. Leningrad, 1968.
- Devitt Michael.* Intuitions in Linguistics // British Journal for the Philosophy of Science. 2006. 57. P. 481–513.
- Frashëri Sami.* Shkronjëto e gjuhësë shqip // Vepra II. Tiranë, 1988 [1886] (Akademia e Shkencave e Republikës Popullore Socialiste të Shqipërisë, Instituti i Historisë).
- Gosturani Xheladin.* Rasë rrjedhore apo gjinore? // Studime filologjike. 1989. 3. F. 143–150.
- Kristoforidhi Konstandin.* Γραμματική τῆς Ἀλβανικῆς Γλώσσης κατὰ τὴν τοσκικὴν διάλεκτον, ὑπὸ Κωνσταντίνου Χριστοφορίδου τοῦ ἐξ Ἑλβασανίου. Κωνσταντινούπολη: Μπιογιατζιάν, 1882.
- Mjeda Ndre.* Vrejtjemi artikuj e prëmnja pronës të giuhës shqipe. 1934.
- Myderrizi Osman.* Gramatika e Ré e Shqipes. Tiranë, 1944.
- Prifti Stefan.* Mendime për disa çështje të rasave në gjuhën shqipe // Studime filologjike/ 1975. 3.
- Qvonje Jørn Ivar.* Formanti –sh i gjuhës shqipe // Studime filologjike. 1993. 1–4. F. 105–112.
- Radovicka Lumturi.* Përdorime të rrjedhores me –sh // Gjuha jonë. 1983. 1. F. 54–58.

- Riza Selman.* Nyjat e shqipe // Buletini i Universitetit Shtetëror të Tiranës, Seria Shkencat Shoqërore. 1958. 4.
- Riza Selman.* Emrat në shqipe: Sistemi i rasavet dhe tipet e lakimit – punim historiko–kritik. Tiranë: Universiteti Shtetëror i Tiranës, 1965 (Instituti i Historisë dhe Gjuhësisë).
- Rrota Justin.* Analyzimi i rasavet t’emnit e zhvillimi historik i tynve. Shkodër: Shtypshkroja Françeskane, 1931.
- Sandfeld Kristian.* Linguistique balkanique, problèmes et résultats. Paris: Champion, 1930. (Collection linguistique. XXXI).
- Sheperi Ilia Dilo.* Gramatika dhe Sindaksa e gjuhës shqipe, sidomos e toskënishtes (për shkolla të mesme). Vlorë, 1927.
- Spyrou Aristotelis.* Linguistic intuition and language reality: The case of the prepositive article in Albanian // Dialogue between Balkan languages, cultures and Civilisations, 2nd International Scientific Conference. Tirana, 20 September 2013. Proceedings. Tirana, 2014. F. 41–49.
- Tasi Koço.* Grammatikë e gjuhës shqype. Vlorë: Shtypshkronja “Vlorë” – G. Direttore, 1923.
- Tzartanos Achilleas A.* Νεοελληνική Σύνταξις (της κοινής Δημοτικής). Δεύτερη έκδοσις. 1946. Τόμος Α΄.
- Xhuvani Aleksandër.* Libri i gjuhës shqipe për klasën e tretë të fillores. Shpallje e tretë e shtueme edhe e përmirësuar. Tiranë: «Kristo Luarasi», 1934.

А. В. Харламова
(ИЛИ РАН, Санкт-Петербург)

АРУМЫНОЯЗЫЧНЫЕ ГОВОРЫ В ЮЖНОЙ АЛБАНИИ

ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЕ НАБЛЮДЕНИЯ¹

Современное состояние островных арумынских говоров в южной Албании практически не исследовано, хотя в прошлом это был один из регионов устойчивого проживания арумын и активных албано-арумынских контактов. Особенно заметную роль играл город Воскопя, или Мосхополь (алб. *Voskopojë*, *Moscopolea* — ныне горное село в муниципалитете Корча)², который был крупным культурным центром, где, в частности развивались образование и книгопечатание на арумынском языке. По свидетельству Ж. Буркара³, служившего в годы Первой мировой войны в корпусе сипаев на Балканах, в «тоскской» Албании «почти все крупные овечьи отары принадлежат румынским пастухам» (то есть арумынским, — см.: *Bourcart* 1921: 177).

¹ С 22 июня по 30 июля 2018 г. нами была предпринята лингвистическая экспедиция в южную Албанию, чтобы определить опорный арумынский диалект для последующего фонетико-фонологического обследования. Проект поддержан грантом РНФ № 19-18-00244.

² Разрушен мусульманами в конце XVIII в.

³ Буркар Ж. (*Bourcart Jacques*, 1891–1965), французский геолог и археолог, член Академии наук (с 1960 г.). Цитируемая книга переведена на албанский язык, см.: *Bourcart J. Shqipëria dhe Shqiptaret / Përkthyer nga Astit Papa. Tiranë: Dituria, 2004.*

Даже диалектная принадлежность арумынских говоров южной Албании не вполне очевидна. Так, в статье Б. П. Нарумова в «Языках мира» упоминаются фаршеротские, мюзекерские и москопольские говоры албанских арумын (Нарумов 2001: 638), однако, при перечислении основных фонетических черт арумынских диалектов мюзекерские говоры не рассматриваются (там же: 654-655). В основном тема арумынского языка в Албании затрагивается в исследованиях социолингвистической, фольклористической или исторической направленности (напр., см.: *Berciu-Drăghisescu* 2010). В лингвистическом аспекте арумынские говоры Албании чаще всего изучаются в рамках румынской диалектологии (напр., см.: *Neiescu* 1997; *Nevaci* 2015).

При подготовке программы нашей ознакомительной экспедиции мы были вынуждены опираться в основном на социолингвистические и статистические данные — прежде всего на исследование Теде Каля (*Kahl* 1999), где представлен обзор балканских населённых пунктов Балкан с арумынским населением и указана его относительная численность (в процентном исчислении или описательной оценкой)¹. В результате ознакомления с данными Каля для предварительного обследования были выбраны следующие пункты: Селеница (не менее 50% арумынского населения)², Корча (значительное количество арумынского населения) и Пермет (более 50% арумынского населения в муниципалитете и несколько семей в самом городе). В ходе экспедиции было принято решение обследовать также арумынские села Воскопоя (муниципалитет Корча), Косина и Куталь (муниципалитет Пермет), а также Андон-Почи (муниципалитет Гирокастра).

Были подготовлены краткие социолингвистические анкеты для характеристики как населённых пунктов в целом (численность носителей арумынского языка, общее отношение арумын к своему языку, наличие носителей других языков), так и отдельных информантов (уровень владения информанта разными языками, его происхождение, профессия). Также был разра-

¹ Книга содержит множество карт и таблиц.

² Здесь и ниже в скобках приводятся оценки Т. Каля.

ботан небольшой лексический опросник для проверки компетенции информанта в арумынском.

При окончательном выборе населённого пункта для дальнейшего исследования учитывались такие характеристики, как языковая ситуация в нем, наличие компетентных информантов, уровень владения арумынским языком у представителей среднего и младшего поколений, престиж арумынского языка. Нашей задачей было получить как минимум 30 минут записи речи информантов (ответы на анкету и спонтанная речь) из каждого пункта, и эта задача была выполнена.

Предварительная оценка языковой ситуации в обследованных нами населенных пунктах сводится к следующему.

Селеница (округ Влёра). Опрошены четыре информанта, представители среднего и старшего поколений, вполне компетентные носители арумынского языка. По их словам, весь город (население – примерно 2000 человек) является арумынским. Проводятся фестивали, посвящённые арумынской культуре. Двое из наших информантов — учитель на пенсии и художественный руководитель ансамбля народной музыки – поддерживают контакты с арумынами из других балканских регионов. По словам третьего информанта — священника местной церкви, часть богослужений проводится на арумынском. Все информанты утверждали, что учат языку своих детей, хотя мы не имели возможности убедиться в этом лично.

Корча. Сделаны записи речи четырех информантов, также представителей среднего и старшего поколений. В отличие от Селеницы, заметна разница в их компетентности — люди старшего поколения общались на арумынском намного свободнее, самая молодая из наших информанток (46-летняя преподавательница университета) знала только отдельные фразы. В Корче есть Влашская церковь, традиционно посещаемая местным арумынским населением, в которой богослужение частично проводится на арумынском (в отличие от Селеницы, в Корче у нас была возможность это наблюдать).

Воскопоя. Были опрошены два информанта, оба преклонного возраста. Они весьма хорошо говорили на арумынском, однако младшее поколение арумынского не знает.

Пермет. В городе, действительно, проживают только несколько арумьнских семей – как их называет албанское население, «влахи в супермаркетах» (они работают в магазинах вокруг рыночной площади). Мы записали ответы на анкету от двух информантов преклонного возраста, знавших язык не очень хорошо (один из них ответил на вопросы лексической анкеты, но монолог порождал неохотно, второй не сумел дойти даже до конца анкеты).

Косина. Мы записали двух хорошо говоривших на арумьнском языке информантов преклонного возраста, которые пояснили, что, хотя в этом селе есть даже некий арумьнский квартал, в нём проживают «только старики». Информанты утверждали, что их дети уехали в Грецию и «забыли не только арумьнский, но даже и албанский».

Куталь. Поработать в этом селе практически не удалось, так как единственный повстречавшийся нам местный житель не дал согласия на аудиозапись, хотя говорил на арумьнском.

Андон-Почи. Это исключительно арумьнское село, но многие жители – переселенцы из других регионов. В нём также абсолютное большинство населения — представители старшего поколения; однако, общий уровень владения арумьнским языком высок. Один из наших информантов, М. Башо, даже пишет и издаёт арумьноязычные книги.

Мы попытались также найти носителей арумьнского языка во Влёре и Гирокастре, но безуспешно. Единственная арумьнка, которую удалось встретить во Влёре, отказалась от интервью. В Гирокастре же мы не смогли найти арумьн вообще, а местные жители в ответ на наши вопросы советовали нам поехать в с. Андон-Почи, что и было сделано.

Опираясь на полученные социолингвистические сведения, мы решили сосредоточиться впредь на исследовании говора Селеницы, наиболее перспективного с учетом языковой ситуации в этом городке¹. Кроме того, уже на начальных стадиях исследования говора Селеницы выяснилось, что он крайне инте-

¹ В частности, многообещающим выглядит тот факт, что только в Селенице информанты говорили об обучении младшего поколения арумьнскому языку.

ресен в фонетическом аспекте, сочетая в себе черты северной и южноарумынской диалектных зон (см.: Харламова 2019).

Помимо изучения говора Селеницы, мы планируем также сделать обзор фонетических особенностей говоров информантов, чью речь нам удалось записать в других пунктах. Эти материалы, на наш взгляд, весьма важны для развития как романской описательной фонетики (лишь малая часть подобного рода посвящена восточнороманским языкам), так и практически не разработанной фонетической типологии балканских языков.

Библиография

- Нарумов Б. П.* Арумынский язык/диалект // Языки мира. Романские языки / Ред. тома: И. И. Чельшева, Б. П. Нарумов, О. И. Романова. М.: Academia, 2001. С. 636–656.
- Харламова А. В.* Фонетические особенности арумынского говора г. Селеница (Албания): Результаты предварительного исследования. // Индоевропейское языкознание и классическая филология – XXIII. Материалы чтений посвященных памяти проф. И. М. Тронского. 24–26 июня 2019 г. 2-ой полутом. СПб.: «Наука», 2019. С. 1076–1086.
- Bourcart J.* L'Albanie et les Albanais. Paris: Bossard, 1921.
- Berciu-Drăghisescu A.* (coord.) et al. Aromânii din Albania – prezervarea patrimoniului lor material. București: Ed. Biblioteca Bucureștilor, 2010.
- Kahl T.* Ethnizität und räumliche Verteilung der Aromunen in Südost-Europa. Münster, 1999 (Institut für Geographie der Westfälischen Wilhelms-Universität Münster).
- Neiescu P.* Mic atlas al dialectului aromân din Albania și din Fosta Republică Iugoslavă Macedonia. București: Ed. Academiei României, 1997.
- Nevaci M.* Curs de aromână: Descrierea dialectului. Texte. Glosar. București: Ed. Universitară, 2011.

А. Б. Черняк
(ИЛИ РАН, Санкт-Петербург)

РУМЫНСКИЕ ЭТИМОЛОГИИ

(2. РУМ. MARE ‘БОЛЬШОЙ’;

3. АРУМ. OADUN ‘ИДУ, ОТПРАВЛЯЮСЬ’)*

2. К этимологии рум. *mare* ‘большой’. Ф. Диц не без успеха¹ возводил румынское прилагательное к лат. MAS, -RIS, вин. MAREM ‘мужчина’, ср. MARITUS ‘муж’, MASCULUS и MASCULINUS (см.: *Bucks*, s. v. great; DER: 504, s. v.; DLR 1965. 6.2: 123a, s.v.). В. Мейер-Любке выступил против, не называя Дица (REW 8543, s. v. talis): “MAS ist begrifflich unwahrscheinlich”²; взамен он предлагал контаминацию MAGNUS и TALIS.

Стандартное сближение рум. *mare* с алб. *madh* обычно приписывают яскому профессору А. Филиппиде (см.: *Калужская* 2001: 36)³, но эту изоглоссу намного раньше приводил

* См.: Черняк А. Б. Румынские этимологии (рум. *la* и лат. *latus*) // *Romano-Balkanica*. Вопросы адаптации латинского языкового элемента в балканском ареале / Отв. ред. А. В. Десницкая. Л.: ЛО «Наука», 1987. С. 248-258.

¹ О Дице и его этимологическом словаре см.: Черняк 2016: 366, прим. 33; 2017: 855-856; 2018:124-126.

² Отметим, что *mas* отсутствует в REW.

³ Библиографию Калужской можно дополнить, ср.: *Bahner* 1968: 92-93, *Rohlf's* 1971: 158, A.511, где рум. *mare* рассматривается как

Л. Дифенбах — известный кельтолог, германист и романист (см. *Cihac* I: 158, s. v.)¹.

Рум. *mare* < лат. MALE ‘плохо’ – этимология фонетически безупречная, так как в румынском лат. *-l-* > *-r-*, ср. TALIS, TALEM «такой» > рум. TARE ‘сильный’, QUALIS, QUALEM ‘какой’ > рум. *care* id. и др. В пользу предлагаемой нами гипотезы говорит и ряд примеров на *mare* ‘очень’², собранных в DLR (6.2: 121a): *Era în iadu plângerii mare vârtoase* (1589) «Были в аду вопли очень сильные», *Mare mult bine ne-ați făcut* (Т. Popovici) «Очень много добра Вы нам сделали», *Mare bucurosi te-ajut* (ALR II: 3654 / 551) «Очень охотно тебе помогу», *Însuratul de tânăr și mâncarea de dimineață mare bine prinde* (пословица) «Женитьба смолоду и еда с утра очень полезны».

В моей коллекции есть и пример: *Strigă că vrea să-l vadă în dată mare pe împărat* «Крикнул, что хочет сейчас же видеть императора» (постпозиция *mare*). Все доказывает, что функция наречия сохранялась словом с древнейших текстов вплоть до нашего времени. Так как, по нашему мнению, эта функция является исходной, следовало бы поместить приведенный выше материал в начало словарной статьи, но, как известно, составители DLR возводили рум. *mare* к дицевскому MAS, -RIS.

Проблема перехода наречия в прилагательное в румынском не выглядит сложной. Рум. *tare* ‘твердый; крепкий, сильный’ используется и как наречие ‘очень’, ср. укр. *дюже гарно; mare*, как мы видели, тоже амбивалентно, как и арум. *vîrtos* ‘крепкий’, нар. ‘очень, крепко’ (DDA 1278 s.v. – от VIRTUS, -TIS, см.: DER 9301), встречающееся и в дакорумынском. К этой группе слов некогда принадлежало и рум. *foarte* ‘очень’ < лат. FORTIS, FORTEM³, хотя оно отсутствует в арумынском (см. ILR II:

автохтонное слово. Отметим, что оно отсутствует у И. Руссу (*Russu*: 970).

¹ О Дифенбахе см.: Черняк 2018: 107–109; 164–165; 174–175.

² С пометой: Adverbial, învechit și popular, servește la formarea superlativului) «Наречие, уст. и нар., служит для образования суперлатива».

³ REW 3457. В DER: 338, n. 3446 стоит “Lat. forte”, хотя лат. forte ‘случайно’ < fors, -tis; наречие от fortis это fortiter. Ром. forte > рум.

227, 2.2.4) и в старорумынском нет следов прилагательного¹. Отсюда следует, что в прарумынский период все три слова были одновременно и прилагательными, и наречиями; из них *tare* и *vîrtos* остались как прежде, в то время как *foarte* стало только наречием, а *mare* – прилагательным.

Остается семантика, столь же очевидная и простая, как и все остальное. В латыни MALE ‘очень’ встречается в определенных контекстах начиная с Плавта, см. OLD 1066с s.v. male 10: “(used to intensify words expressing an unpleasant, depreciatory etc. sense) Badly, severely, awfully: Formido male Plaut.Am.304 etc.”. В прарумынском от оборотов «страшно боюсь», «тяжело ранен» и т. д. MALE стало употребляться и с другими словами типа «очень красивый» и т. д.

С аналогиями обстоит сложнее. В словаре *Buck* 1949: 879b s. v. *great* нас могут заинтересовать только англ. *great*, нем. *gross* «prob. with primary meaning ‘coarse = грубый’». Наречие у Бака, отсутствует. Здесь выбор невелик: англ. *badly* и рум. *gău* «злой», нар. «плохо, скверно», сущ. «зло» (< лат. REUS, REUM «виновный, преступник») соответствуют лат. *male*, но есть нем. *sehr* ‘очень, крайне’, др.-в.-нем. нар. и прил. *sēr* «раненый», ср. англ. *sore* ‘болячка, рана» и *sorry* ‘огорченный, сожалеющий’; немецкое наречие, таким образом, тождественно рум. *mare* ‘больно, очень’ ср.: *Уж больно ты грозен, как я погляжу*. Еще ближе рум. *mare* к нем. *arg* (родственно лат. *saevus*) «злой, плохой», выступающему в роли *sehr* в верхненемецком, но встречающемуся и в литературном языке, ср.: “eine arge Enttäuschung, es hat mich arg gefreut, см.: EWDI, 73bs.v.

3. Арум. о adun ‘ухожу, отправляюсь’ и этимология исп. ANDARE. Лат. ADUNO ‘объединять, собирать’ широко представлено в румынском языке, ср., например, *Adunarea Națională* «Народное Собрание», как, впрочем, и в современном итальянском и, в несколько меньшей степени, в испанском (во французском его место занял глагол *reunir*). Это один из самых

foarte, фр. *fort* это ср. р. ед. ч., очень распространенный тип романского наречия, см.: *Dardel* 1995.

¹DLR II.1 (1934): 149 s. v.; *Vintila-Rdulescu* 1980.

нормальных и самых, может быть, неинтересных романских глаголов; повсюду мы находим одни и те же формы и одни и те же значения.

Арумынский в этом смысле составляет, пожалуй, единственное исключение: искомый глагол употребляется там чаще, чем где бы то ни было¹ (в дакорумынском, как известно, с ним успешно конкурирует глагол *a stringe* < лат. STRINGERE) и, главное, мы обнаруживаем в нем единственный на всю Романию фразеологический оборот: *oadun* ‘отправляюсь’, встречающийся не только в рассказе, но и в прямой речи, например:

– Tora, dițe Vimtul, leagă-țițăruih ‘leș-adun-ocîtră a mare (*Parahagi* 1905: 441,36; ср. glosar 510 s.v.) «Теперь, сказал Ветер, обувайся и ступай к морю».

Сам по себе этот оборот ничем не примечателен: в дакорумынском можно указать на аналогичные *a (o) tuli* ‘смыться’ и *a (o) șterge id.*, исходно ‘вытирать’ (< лат. EXTERGERE). Однако арумынский глагол имеет любопытные, хотя и фонетически вполне закономерные, дублетные формы: *adnnare alnare, anare; adunăm – alnăm, anăm; adunați – alnați, anați*. Они в сочетании со значением движения невольно наводят на мысль о пров. *apar* ‘идти’. Этимология последнего, как и тесно связанного с ним исп., ит. *andar(e)*, остается по сей день в высшей степени спорной. Это один из самых больших «вопросов» романской филологии (известно около 50 объяснений²).

К сожалению, конкурентные возможности ADUNO весьма ограничены. С семантикой проблем нет: исп. *llegar*, порт. *chegar* ‘приходить, приезжать’, как и рум. *arlesa* ‘уезжать, отправляться’, восходят к загадочному *rlicare* ‘сгибать’ и ‘приближаться, подходить’, засвидетельствованному уже в «Паломничестве Эгерии»³ (конец IV в.), ср. Itin. Eg. 2,4: *et sic plecaremus nos ad*

¹DDA: 109–110 s.v., где приводится 12 (!) значений.

²Они перечислены в статье: *Mańczak* 1974.

³См.: ILV, 21, §33, 97, §208; Cor.-Pasc.DCELC III, 729-731 s.v. *llegar*, DER 636b, s.v, *pleca* 6506 с дальнейшей литературой, а также см.: Late Latin 45-6.

montem Dei; ср. 6,3, 19,9 и 6,3: iunximus nos denuo ad mare rubrum ciungo (> ит. giungere ‘достигать’, фр. (re)joinder id.). Объяснение семантического развития связано с известными трудностями, но для нас сейчас существенна не ученая полемика по этому вопросу, а то, что в староиспанском для ciungo широко представлены и такие значения, как ‘доводить, доставлять’ и ‘собирать (обычно войска)’.

Но мешает фонетика. В арумынском формы anăm и т. д. возникли в результате синкопы безударного гласного, регулярно встречающейся, например, у фарширотов. Они, тем не менее, не получили повсеместного распространения. Для романского периода andare привычно рассматривается как новообразование – такое объяснение не очень приемлемо: U в ADŪNO было долгим и никак не могло синкопироваться, хотя различие по количеству в общероманский период (рубеж новой эры) уже исчезло. Таким образом, цепь ADUNAMUS – ADNAMNS – ANDAMUS (с метатезой) вряд ли возможна, что тем не менее никак не умаляет достоинств любопытного арумынского глагола¹.

Возвращаясь к проблеме anar, andar(e) и aller, я должен отметить, что надежных данных в нашем распоряжении немного. К ним относятся: (1) активно поддерживаемое В. Манчаком мнение, что все рассмотренные выше формы восходят к лат AMBULARE²; (2) фонетически регулярные рефлексy ambulare – это фр. ambler ‘идти иноходью’, amble ‘иноходь’, ит. ambiare, ambiatura ‘иноходь’ и рум. a umbla «ходить», а (se) plimba ‘гулять’ (< PERAMBULARE)³; (3) фр. aller явно связано с *ALARE, 4 раза встречающемся в «Райхенауских глоссах» (предполага-

¹ На этом рефлексy AMBULARE в балканороманском – подлинные или мнимые – не заканчиваются. Интересно и алб. endem ‘бродить’, возводимое к тарент. ἄνδιος ‘прогулка’, см.: *Калужская* 2001: 8.

²REW 409 возводит andare к *АМБИТАРЕ (идея Рёнша, поддержанная рядом ученых, см.: LEH (1987) 749 s. v. ambulare; *Petersmann* 1999: 533, А. 16; но она оспаривается и Пфистером, и Короминасом, см. еще: *Rohlf's* 1971: 183-184). Попытка Губерта и Петерсмана (*Petersmann* 1999: 533-535) реанимировать эту этимологию ссылкой на позднегреческое ἀμφιτεῖν ‘домогаться, пробивать, охмурять’ (всего 3 случая) не выглядит убедительной.

³См.: REW 412, DER 638 s.v.plimba, 872 s.v. umbla.

ется военная команда *alate = ambulate)¹. Далее начинаются гипотезы.

Загадочное *amnauit* из Северной Африки² можно сопоставить с арум. *îmnare*, мегл.-рум. *amnarî*³, рет.-ром. *main* “*nous allons*” и *mava* = ит. *andava* (см.: Rohlfs 1971: 183), в то время как пров. *anag* легко возводится к *AMNARE*, ср. *DOMINA* > пров. *(do)na*, но ит. *donna*, исп. *doña*, рум. *doamnă*. Это непонятно как возникшее позднелат. *AMNARE* должно было присутствовать не только в Африке, на юге Галлии и на Балканах, но и, по логике вещей, в Италии⁴ и на Пиренейском полуострове.

Слабое место в этой цепочке – латинская надпись *CIL suppl. vol. VIII, pars III, p. 2182 (= Diehl 270): Orapro ... qui fecit quia ad magistrum nonam nauit etc.* Это граффити, нацарапанное по венчику глиняного сосуда (*dolium*) до его обжига: унциал, переходящий в неразборчивый курсив, — гордость гончара собственной работой. Надпись плохо читается; Винер видит в ней черты визиготского письма и датирует ее VIII в. (после завоевания Испании в 711 г. берберы увели в Мавританию пленников, часть которых позднее смогла вернуться на родину).

Почему бы не сопоставить это романское новообразование с гр. *ἀγνός*, лат. *agnus* ‘агнец, ягненок’, т. е. *ampare* – это ‘ходить ако агнцы Божии’? Семантически мы опираемся на параболу Св. Евангелия о добром пастыре, а также на такое понятие как «паства» (прихожане), лат. *greh*, *-gis*, ит. *gregge*, гр. *ποιμνὴ* и *τόλοῖμνιον*, ср. *поцін* ‘пастух’, рус. Пимен; ср. еще евангельское *Ambulain Deo* «Иди с Богом». Языковой материал показывает, что наша христианская инновация не захватила Дакию, где сохранилось *ambulare* и север Галлии с *alare*.

¹См.: REW 412; Gamillscheg, FEW 29 s. v. *aller*; Bloch – Wartburg 19 s. v. *aller*. Это, видимо, термин из *sermo castrensis* (о нем см.: *Petersmann* 1999: 1529, A.1 с литературой), судя по его частотности в трактате Вегеция «О военном искусстве». Другие объяснения менее удачны.

²*Wiener* 1913: 569; ср.: *Mańczak* 1974: 93, n. 43; Cor.-Pasc. DCELCI, 259 n. 7.

³REW 412; DDA 677 s. v. *imnu*.

⁴Об итальянских рефлексах *ampare* см.: Cor.-Pasc. DCELCI, 257.

Еще сложнее объяснить ит., исп. andar(e). Г. Рольфс выводит тоск. andare из annare (Rohlf's, GSLI I, § 237, p.335-336), но ни один из приводимых им в § 237 аналогичных примеров «диссимилиции геминат» типа лукк. colonda < COLONNA не проник в литературный язык. Кроме того, насколько уместно подобное объяснение для исп. andar? Последнее можно было бы отнести на счет гиперкоррекции: для северо-востока Испании и юго-запада Франции характерен переход nd > nn, который неосновательно приписывался Р. Менендесом Пидалем оскскому субстрату¹. Но это значило бы рассматривать испанское слово как случайный продукт независимого развития, что маловероятно. Столь же неубедительна, на мой взгляд, и попытка Короминаса вывести исп. andar из *amlare (см.: Cor.-Pasc. DCELC I, 256-259).

Таким образом, фонетика здесь не работает. В этих обстоятельствах следует поискать другие решения и, в частности, обратить внимание на уже привлекавшееся в этой связи романское *rendere 'вернуть' (< лат. REDDEREX, ром. *prendre < PRAEHENDERE 'брат'), откуда фр. rendre, ит. rendere и косвенным образом такие слова, как рус. *рента* и *арендовать*. Это не единственный пример скрещения на территории Романии, ср. исп. tomar 'брат' < romar (< лат. PALMARE). Для annare (< amnare) вполне подойдет MANDARE 'приказывать, посылать'. Семантически мы снова оказываемся в сфере христианской этики: «Иди, куда тебя посылают» (Бог, король, синьор). Географически оба слова имеют почти один и тот же ареал распространения: MANDARE отсутствует в Северной Галлии и на Балканах; только Прованс, где есть и anar, и mandar, но нет andar, представляет некоторые затруднения. Я предполагаю, что andare возникло в Италии и было перенесено вестготами в Испанию.

Понятийная, фонетическая и географическая близость обоих слов, mandare и andare², настолько велика, что естественнее всего было бы выводить одно из другого: например, через

¹ См.: Rohlf's G. в RLiR XXIII (1964), 97-98; Actele celui al XII-lea Congres internațional de lingvistică romanică. București, 1974. T. I.

² На эту близость уже обратил внимание Г. Кёртинг, см.: Körtling REW col. 55-6 (указано В. Маньчаком в цитированной выше статье).

народную этимологию в стиле *andavi* = *m'andavi*. Так как, по видимому, окажется невозможным определить ближайший синоним, нам придется довольствоваться допущением простого скрещения разных словоформ.

Однако скрещения и контаминации – это скользкая дорожка, и вступив на нее, мы неизбежно придем к *VADERE*, синониму и собрату *AMBULARE* по парадигме *IRE*. В самом деле, оппозиция ит. *vado* – *andiamo*, вместо **agniamo* < **amnamus*, ср. лат. *OMNIS*, *E* > ит. *ogni*, наводит на размышления. Кроме того, форма будущего *andrò* может в принципе восходить к *ann(e)rò*. Мы снова вступаем в область фонетики и круг замыкается. Но и в данном случае без вестготов нам не обойтись.

Литература

- Калужская И. А. Палеобалканские реликты в современных балканских языках. М., 2001.
- Черняк А. Б. К истории слова рифма // *Aristeas XIV*. М. Логос, 2016, С. 362–372.
- Черняк А. Б. Фридрих Диц (1794–1876) // *ИЯКФ (СПб)*. 2017. XXI. С. 862–872.
- Черняк А. Б. От Юка Файдита до Косериу: Очерки истории романской филологии. СПб, 2018 (ИЛИ РАН).
- Bahner W.* Die lexikalischen Besonderheiten des Frühromanischen in Südosteuropa. Berlin, 1970.
- Bloch O., Wartburg W.*, von. Dictionnaire étymologique de la langue française. 5me éd. Paris, 1968.
- Buck C. D.* A Dictionary of selected synonyms in the principal Indo-European languages. Chicago, 1949.
- Cihac A.* Dictionnaire d'étymologie daco-romane. Frankfurt a./M., 1870–1879. Bd I–II.
- Corominas J., Pascual J. A.* Diccionario crítico-etimológico castellano e hispánico. Madrid, 1983.
- Dardel R.*, de. Le protoroman comme héritier de l'indo-européen (à propos de la construction *clamare altum*) // *LTLV (Tübingen)*. 1995. IV. P. 21–28.
- DDA – *Papahagi T.* Dicționarul dialectului aromân, general și etimologic. Ed. a 2-ă. București, 1974.
- DER – *Cioranescu A.* Diccionario etimológico rumano. La Laguna (Tenerife), 1958 ss.
- Diehl E.* Lateinische altchristliche Inschriften. 2. Aufl. Bonn, 1913.

- DLR – Dicționarul limbii române. București, 1913 ss. (1965. 6.2.)
- EWD – Etymologisches Wörterbuch des Deutschen / Unter der Leitung von W. Pfeifer. Berlin: Akade-Verlag, 1989. Bd. I–IV.
- FEW – *Gamilscheg E.* Französische etymologisches Wörterbuch. 2. Aufl. Heidelberg: Carl Winter Univ. Verl., 1969.
- Fouché P.* Phonétique historique du français. I–III. Paris, 1961.
- ILR = Istoria limbii române. Limba latină. București, 1965–1969. Vol. I–II. București 1969.
- ILV – *Väänänen V.* Introduction au latin vulgaire. 3me éd. Paris, 1981.
- Itin. Eg. – Itinerarium Egeriae (Peregrinatio Aetheriae). 5. Aufl. / Hggg. von O. Prinz. Heidelberg, 1960.
- LRW – *Körting G.* Lateinisch-romanisches Wörterbuch. 2. Aufl. Paderborn, 1901.
- Late Latin – *Löfstedt E.* Late Latin. Oslo 1959
- LEI – *Pfister M.* Lessico etimologico italiano.
- LVLT – Latin vulgaire – latin tardif. I–VIII. 1987–2009.
- Mańczak W.* Une étymologie romane controversée: aller, andar etc. // RRL. 1974. XIX. N 2. P. 89–101.
- OLD – Oxford Latin Dictionary / Ed. by P. G. W. Glare. Oxford: [Clarendon Press], 1968–1982.
- Papahagi P.* Basme aromâne și glosar. București, 1905.
- Petersmann H.* Der Einfluß des sermo militaris auf das Vulgärlatein. Zur Geschichte von romanisch andar(e) // LVLT (Tübingen). 1999. V. S. 529–537.
- Rădulescu V.* Rom. *foarte* în perspectiva latină și romanică // SCL. 1980, N 5. P. 637–640.
- RliR – Revue de linguistique romane (Paris).
- Rohlf G.* Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti. Torino 1969.
- Rohlf G.* Romanische Sprachgeographie. München,: C. H. Beck'sche Verl., 1971
- RRL – Revue roumaine de linguistique (Bucarest)
- SCL – Studii și cercetări lingvistice (București). 1957 ss.
- Russu I.* Elemente autochtone în limba română. București 1970.
- ZRPh – Zeitschrift für romanische Philologie
- Wiener L.* Noch einmal *andare* // ZRPh. 1913. XXXVII. S. 569–595.

Shpëtim Çuçka
(Tiranë)

A. S. PUSHKINI NË KOHËN TONË

Qëllon jo rrallë që përvjetorët e ngjarjeve dhe të njerëzve të njohur të kujtohen thjesht për forcë zakoni, praktikisht sipas shprehjes së njohur “kotësi e kotësive dhe gjithçka kotësi”. Përkujtimi i përvjetorit të 220-të të lindjes së A. S. Pushkinit nuk mund dhe nuk bën të jetë i tillë. Dhe në thelbin e këtij përkujtimi nuk mund të jenë thjesht këto apo ato vlera të veçanta letraro–artistike a historiko–kulturore.

Përvjetori i 220-të i lindjes së A. S. Pushkinit, si çdo përvjetor ngjarjeje a figure historike të shënuar, është në njëfarë kuptimi një provë, në daçim, edhe një provim: vetë ngjarja dhe figura kalojnë në një filtër vlerësimi në përputhje me frymën historike, që karakterizon shoqërinë e kohës, kur bëhet përkujtimi. Nuk është e thënë që vlerësimet e brezave të ndryshëm të jenë ato që e kapin më mirë thelbin e një ngjarjeje a figure të shënuar¹.

Nga ana tjetër e njëherazi ky proces përkujtimi e vlerësimi shndërrohet në vlerësim të heshtur për vetë brezin shoqëror që bën

¹ Pushkini “bën pjesë në ato dukuri përjetësisht të gjalla e në lëvizje, të cilat nuk ndalen në pikën ku u vjen vdekja, por vazhdojnë të zhvillohen në vetëdijen e shoqërisë. Çdo epokë jep gjykimin e saj për to dhe, sado saktë t’i ketë kuptuar ajo ato, gjithnjë ka për të lënë vend për epokën pasuese që të thotë diçka të re dhe më të saktë...” (V. G. Bjelinski, *Vepra të plota* (rus.), v. 5, 1954, f. 555).

përkujtimin. Përpara kujt? Përpara brezave të mëvonshëm. Në lidhje me se? Në lidhje me shkallën, me masën, në të cilën ky brez i caktuar ka qenë në gjendje të rrokë vlerën e vërtetë të figurës a ngjarjes, që ka marrë përsipër të përkujtojë.

Del se një figurë a një ngjarje e shënuar, me vlerën historiko-shoqërore që ajo mbart, shndërrohet në mësues të brezave të mëvonshëm, ndërsa këta të fundit dashur pa dashur janë në rolin e nxënësve. Dhe, njëlloj si nxënësit, edhe brezat e mëvonshëm janë të zot e të mirë, kur e përvetësojnë domethënien e madhe të njeriut a ngjarjes që përkujtohet ose, përkundrazi, janë të pazot e të dobët, kur nuk i përvetësojnë mësimet e historisë. Kjo është domethënia e madhe e rolit të historisë, e rolit të mësimëve historike, në jetën njerëzore. Nxënësit e këqij janë të dënuar t'i përjetojnë në praktikë të gjitha ngjarjet e hidhura të së kaluarës, mësimet e të cilave nuk i kanë përvetësuar përmes veprave të njerëzve të mëdhenj e të masave përparimtare, domethënë të atyre që kanë sjellë përparimin real të njerëzimit.

* * *

A. S. Pushkini është një figurë themelore në historinë e Rusisë. Rrjedhimisht përkujtimi i 220-vjetorit të lindjes së tij është një rrethanë e rëndësishme për shoqërinë e sotme, që kjo të tregojë se për çfarë dhe si e kujton poetin e madh dhe, rrjedhimisht, të dëshmojë vlerat e saj të vërteta historike, që mund të jenë të mëdha, ashtu siç mund të jenë edhe të vogla.

Përkujtimin e A. S. Pushkinit e bëjnë zakonisht njerëz të lidhur me letërsinë artistike: studiues, kritikë, krijues, lexues. Në vitin 1880 në Moskë me rastin e 81-vjetorit të lindjes së poetit u mbledh Shoqëria e miqve të letërsisë artistike ruse, ndërsa në vitin 1937 dhe në vitin 1949 përkujtimi përkatësisht i 100-vjetorit të vdekjes dhe i 150-vjetorit të lindjes së A. S. Pushkinit u kthye në një veprimtari mbarëshqetërore e mbarëshoqërore, gjë që ishte jo vetëm në harmoni me figurën e poetit, por edhe në përputhje me mirënjohjen e thellë dhe krenarinë e madhe të shtetit dhe të shoqërisë së kohës për këtë figurë të pakrahasueshme.

Përse kujtohet dhe përkujtohet Pushkini në 220-vjetorin e lindjes? Nuk ka dyshim se përgjigjen kësaj pyetjeje ia jep më mirë shteti i sotëm rus, shoqëria e sotme ruse. Ata e kanë edhe nderin,

edhe detyrën, edhe përgjegjësinë ta bëjnë nderimin e poetit dhe shkrimtarit të madh në përputhje me interesat e frymëzimet e tyre, në përputhje me prirjen e tyre drejt së ardhmes, në përputhje me mënyrën si e kupton sot shteti rus dhe shoqëria ruse këtë të ardhme. Krijimtaria e A. S. Pushkinit me gjerësinë e temave të rrokura, me thellësinë e trajtimit të tyre, me vlerën e madhe të përgjithësimeve të arritura dhe mesazheve të përcjella, mundëson këndvështrime të larmishme.

Por kjo nuk do të thotë kurrsesi që A. S. Pushkini të shihet nga këndvështrime eklektike (gjerësia e botës së Pushkinit nuk është diçka eklektike!). Dhe, së dyti, qëndrimi ndaj tij nuk mund të jetë çështje mode, nuk mund të jetë diçka, që përcaktohet sipas modelit “më pëlqen, s’më pëlqen”¹. Madhështia e Pushkinit buron nga tipare dhe vlera kryekëput të tjera të krijimtarisë së tij, tipare dhe vlera që përbëjnë atë që është thelbësore për një popull, për popullin shumëkombësh të Rosisë, të përqendruar rreth popullit rus.

* * *

Cilat janë këto tipare dhe vlera? Unë po rendit këtu disa prej tyre.

E para, karakteri popullor i krijimtarisë. Populli rus, si popull shtetformues dhe bosht e mishërim i popullit shumëkombësh të Rosisë, e bashkë me të edhe të gjithë popujt e tjerë të Rosisë janë burimi i botës shpirtërore të Pushkinit, burimi i frymëzimit për të gjithë krijimtarinë e tij, praktikisht janë ai lexues i madh, në thelb i vetmi, vëmendjes së të cilit Pushkini ia drejtoi veprat e tij, të gjitha ato. Ky karakter përcaktoi edhe temat, edhe pikëpamjet e mesazhet, edhe etikën, edhe estetikën e krijimtarisë së Pushkinit.

Vlen të citohet mendimi i një shkrimtari të njohur evropianoperëndimor pikërisht lidhur me veçorinë dhe rëndësinë e

¹ Të trajtuarit e çështjeve dhe shteteve sipas kriterit “të shijes”, të modës, vazhdon të mbetet tipar dallues në vendet euroatlantike. Kështu, qytetari amerikan Stiv Tajrer nga shteti i Nju-Xhersit, i pyetur nga Artjom Shejnin, drejtues i emisionit “Vremja pokazhet” (“Koha do ta tregojë”) (në rrjetin televiziv rus “Kanali i parë”, dt.17 maj 2019) për manipulimet që bëhen lidhur me temën e Luftës II Botërore, tha ndër të tjera: “Tani Bashkimi Sovjetik nuk është në modë, Rusia nuk është në modë”.

karakterit popullor në të gjithë letërsinë ruse. Ja si i shkruante Stefan Cvajgu në një letër të 10 dhjetorit 1928 shkrimtarit të njohur sovjetik K. A. Fedin: “Ju zotëroni diçka (që unë, për fatin tim të keq, nuk e zotëroj fare), e cila ndeshet te shkrimtarët rusë dhe është kaq e pakuptueshme për shumicën e njerëzve, – aftësinë e shkëlqyer për të paraqitur nga njëra anë atë që është popullore, fare e thjeshtë, njerëzore, dhe në të njëjtën kohë për të krijuar karaktere artistike cilësore, për të shpalosur konflikte shpirtërore në tërë shpërfaqjet e tyre metafizike”.

Kur flasim për nocionin “karakter popullor”, natyrisht duhet të mbajmë parasysh se ç’kuptohet me të në Rusi. Dhe i përshtatshëm në thelbin e tij është edhe përcaktimi i dhënë nga F. M. Dostojevski: “Se çfarë tjetër është forca shpirtërore e karakterit popullor rus, përveçse synimi drejt asaj që është mbarëbotërore dhe mbarënjëzërore?”¹ Por nocionet “mbarëbotërore” dhe “mbarënjëzërore” kuptohen nga rusët si shprehje e barazisë së gjithë njerëzve në botë, gjë që nuk përputhet me kuptimin që u japin atyre në vende të tjera përkrahësit e globalizmit dhe të kozmopolitizmit (si dhe një pakicë në Rusi).

E dyta, atdhedashuria. Pushkini çmohet, duhet e adhurohet në Rusi për dashurinë e tij të qartë, të patundur e të pakushtëzuar ndaj atdheut; për dashurinë për popullin, të cilit ia kushtoi gjithë krijimtarinë; për botën e pastër, plot dritë morale, që solli me veprat e tij. Atdhedashuria te Pushkini ka lidhje dhe dialektikisht rrjedh nga karakteri popullor i veprimtarisë së tij. Atdheu nuk është – e nuk mund të jetë – diçka abstrakte dhe as të përmblihet vetëm te fushat, malet, ujërat e vendit të lindjes. Atdheu është vendi, ku jeton populli, pjesë e të cilit është për shkak të lindjes çdo njeri. Dhe atdhedashuria është mënyra se si njeriu, çdo njeri, e përjeton dhe e shpreh me fjalë e me veprim këtë lidhje me vendin e lindjes, domethënë me popullin, të cilit i përket. Kush nuk e shpreh këtë lidhje as me fjalë, as – sidomos – me vepra, ai është i zhveshur nga atdhedashuria. Dhe nga kjo varfëri shpirtërore ai mund të bëjë gjithfarë poshtërsish edhe në kohë të qeta, jo më në kohë të vështira.

¹ “Fjalë për Pushkinin”, Moskë, 8 qershor 1880. Në “Fjalorin shpjegues të gjuhës ruse”, të botuar nën redaktimin e D. N. Ushakovit, te zëri “народный” (popullor, kombëtar) jepen edhe këta dy shembuj: “Pushkini është poet i madh popullor rus”. “Arti i Pushkinit është popullor”.

E treta, karakteri qartazi shoqëror i veprës së A. S. Pushkinit. Mund të duket sikur këto janë gjëra të vetëkuptueshme, të mbarëpranuara, por e vërteta nuk është kështu. Një pjesë e madhe njerëzish të të gjitha profesioneve dhe shtresave, pra, edhe shkrimtarësh e artistësh të të gjitha profileve, nuk veprojnë me bindje shoqërore, por të udhëhequr thjesht nga interesat vetjake, thjesht nga shikimi egoist i botës që i rrethon, i shoqërisë, ku jetojnë. A. S. Pushkini në çdo krijim të tijin, të madh a të vogël, në vargje a në prozë, në çdo skenë, në çdo mendim e në çdo emocion, na dëshmon se është nisur nga këndvështrimi shoqëror, nga e mira e përgjithshme, madje vetëm nga ky këndvështrim dhe vetëm nga kjo e mirë. Ai është ndriçues i së mirës popullore e shoqërore, rrjedhimisht, një mësues e udhërrëfyes jo thjesht e vetëm për shoqërinë e kohës kur jetoi, por edhe për brezat e ardhshëm, një pararendës në fushën e mendimit shoqëror, të etikës shoqërore.

E katërta, në përputhje me tiparet e mësipërme, me parimet dhe frymëzimet e mësipërme, e gjithë vepra e Pushkinit është mburrur me një estetikë të shëndetshme, të pastër, të ndritshme, të kuptueshme dhe në të njëjtën kohë të përkryer. Në vitin 1821 ai i përcaktonte kështu karakteristikat e prozës: “Përpikëria dhe ngjeshuria – këto janë të parat cilësi të prozës. Ajo kërkon mendime, vetëm mendime. Pa to shprehjet e bukura nuk kanë asnjë vlerë”.

Vetë krijimtaria artistike e Pushkinit është mishërim i një rregulle të thjeshtë, të vërtetuar nga gjithë historia e artit botëror: veprat me ideale të larta shoqërore janë të përkryera edhe nga forma. E përkryera pa përmbajtje të thellë, të qartë e përparimtare nuk ekziston. Kush flet për të përkryerën pa përmbajtje pozitive, mashtron.

Estetika e veprave të Pushkinit vazhdon ta rrëmbejë lexuesin, pasi hijeshia e saj – fryt i zotërimit deri në mjeshtëri të të gjithë pasurisë së mjeteve shprehëse të krijuara në shekuj – është gërshetuar në mënyrë të harmonishme me madhështinë e botës së ndjenjave dhe mendimeve, me madhështinë shpirtërore.

* * *

Pikërisht për të tilla tipare e vlera – konkrete e njëkohësisht të pakufizuara në kohë – të veprës së tij, për dashurinë dhe përkushtimin ndaj atdheut, për mbrojtjen e të vërtetave të atdheut,

për thelbin e vërtetësisë dhe njerëzor të botës së tij artistike A. S. Pushkini që në gjallje u kthye në simbol të botës ruse. Në të vërtetë ai është thelb i botës ruse, i botës shoqërore ruse, ashtu siç janë thelb i kësaj bote edhe ngjarje e figura të tjera madhështore.

A. S. Pushkini nuk është i tillë thjesht si poet, si mjeshtër krijimesh poetike të caktuara. Tek vepra e A. S. Pushkinit jo vetëm kritika letrare ruse, jo vetëm shkenca ruse e historisë së letërsisë së Rusisë, por para së gjithash ata që njihen me këtë botë, të gjithë brezat e lexuesve të këtyre 220 vjetëve, kanë gjetur dhe gjejnë atje veten e tyre në mënyrën më realiste dhe më të ndershme, më të moralshme, veten e tyre siç janë dhe siç është e mira shoqërore të jenë. Kaq i madh, kaq i plotë, kaq i vërtetë është ky njëjtësim i një populli të tërë, i popullit shumëkombësh rus, me figurën e tij paraqitur në veprën e A. S. Pushkinit, sa mund të thuhet se një dukuri e tillë nuk ndeshet pothuaj në asnjë vend tjetër.

Këtu nuk mund të mos vihet në dukje se në botën perëndimore është përhapur dhe vazhdon të përhapet mendimi se rusët janë njerëz me zhvillim të pamjaftueshëm, me cene e vese, që i bëjnë ata edhe qesharakë, edhe të përbuzshëm. Një propagandë e tillë as realiste dhe as qëllimmirë, vazhdon prej shekujsh dhe nuk ka nisur aspak vitet e fundit. Ja si e shihte pikërisht këtë çështje A. M. Gorki: “Dhe të them nga thelbi i zemrës sime një fjalë: i mirë është mbi dhe ky populli ynë rus! Vjen ca i egër vërtet, i handakosur dhe i palumur me okë, po veç është popull i mirë, me dhuntira! Ja, ti hap sytë e vështroje mirë, vështroje pareshtur, vështroje dhe ke për të parë po nuk e deshe!”¹

Kaq të fuqishme dhe kaq të qarta ishin tiparet e popullorësisë, të atdhedashurisë, të karakterit shoqëror në veprën letrare të Pushkinit, në të vërtetë në veprimtarinë e tij shoqërore, sa ai ndikoi në të gjithë letërsinë e madhe, të mirëfilltë, ruse pas tij e më vonë në atë sovjetike duke nisur nga N. V. Gogoli e deri tek A. S. Ivanovi (1928–1999)². Pohimet në këtë drejtim e lidhur me këtë ndikim, të

¹ Maksim Gorki, *Vepra të zgjedhura*, “Qyteti Okurov”, Tiranë, 1985, v. 3, f. 412.

² Këtu vlejnjë të përmenden N. V. Gogol, i. A. Gonçarov, M. J. Lermontov, i. S. Turgenjev, F. M. Dostojevski, M. E. Sallitkov-Shçedrin, L. N. Tolstoi, N. S. Leskov, A. P. Çehov, A. S. Serafimoviç, A. M. Gorki, A. I. Kuprin, M. M. Prishvin, A. N. Tolstoi, F. V. Glladkov, V. V. Majakovskij,

shprehura nga N. V. Gogoli¹, F. M. Dostojevski² dhe A. M. Gorki³, sa për t'u kufizuar vetëm me këta autorë botërisht të shquar të Rusisë, janë tipike dhe përfaqësuese.

* * *

Për t'u bindur për aktualitetin e krijimtarisë së Pushkinit mund të përzgjidhet, të lexohet e të analizohet çdo vepër e tij, në vargje a në prozë, e gjatë apo e shkurtër, jo vetëm “Evgjenij Onjegini” a “Vajza e kapitenit”. Në shqip, për shembull, tingëllojnë të mrekullueshme “Rrëfenjat e të ndjerit I. P. Bjellkinit” ose “Dubrovski” përkthyer nga Dhimitër Pasko. Nuk bien më poshtë në asnjë drejtim edhe “Tragjeditë e vogla” përkthyer nga Vangjush Ziko. Nuk po ndalemi te përmbledhja “Vjersha dhe poema” (1964), e përkthyer nga një varg poetësh ndër më të mirët jo vetëm të pasluftës por edhe në tërësi.

Po ndalemi këtu vetëm te dy krijime poetike, ku shpaloset tema delikate e marrëdhënieve të Rusisë me Perëndimin: vjershat “Atyre që shpifin kundër Rusisë” (1831) dhe “Përvjetori i betejës së Borodinosë” (1831).

Çfarë tërheq vëmendjen në këto krijime? Poeti u drejtohet disa politikanëve të Dhomës së deputetëve të Francës, të cilët në atë kohë sulmonin ashpër Rusinë lidhur me krizën e shkaktuar në Perandorinë Ruse nga kryengritja e polakëve në Varshavë (asokohe një pjesë e

S. A. Esenin, K. A. Fedin, F. I. Panfjorov, M. A. Shollohov, L. M. Leonov, A. A. Fadejev, N. F. Pogodin, N. A. Ostrovskij, A. P. Gajdar, N. N. Nosov, M. S. Bubenov, V. N. Azhajev, A. S. Ivanov, V. V. Liçutin, Z. N. Prilepin dhe shumë e shumë të tjerë. Nuk hyjnë në këtë traditë të madhe, të paktën për shkak të mungesës së frymës popullore në veprat e tyre, për të mos thënë më shumë, shkrimtarë të tillë si A. I. Sollzhenicin, D. A. Granin, L. E. Ulickaja, S. A. Aleksieviç, D. L. Bikov etj.

¹ “Pushkini është një shpërfaqje e jashtëzakonshme e shpirtit rus dhe, ndoshta, e vetmja shpërfaqje e tij” (sipas “Fjalës” së sipërcituar të Dostojevskit).

² “Dhe anjëherë ende asnjë shkrimtar rus, as përpara as pas tij nuk është shkrirë në mënyrë kaq të çiltër e kaq të brendshme, gjenetike, me popullin e tij, si Pushkini” (F. M. Dostojevskij, “Fjalë për Pushkinin”)

³ Pushkini është “artisti më i madh në botë” (cituar sipas “Enciklopedisë së Madhe Sovjetike”, bot. II, v. 35, 1955, f. 344).

territorit të Polonisë së sotme, përfshirë Varshavën, gjendej brenda Perandorisë Ruse). Në fjalimet e deputetëve francezë bëhej thirrje që Franca të ndërmerre veprime ushtarake kundër Ruisisë.

Vlen të nënvizohet që këto qëndrime shpreheshin në Francë, e cila ndërkohë kishte shkaktuar një luftë në mbarë Evropën gjatë sundimit të Napoleonit I duke sulmuar drejtpërdrejt, me trupa të sajat por edhe nga vende të tjera evropiane, Rusinë, ndërsa më pas kishte marrë pjesë në vitin 1823 në shtypjen e revolucionit spanjoll (1820–1823) dhe kishte shtypur kryengritjen e punëtorëve të Lionit në vitin 1831. Për arsytet e mësipërme ishte politikisht e pamoralshme që Franca të jepte mësim demokratike. Ndërsa nga pikëpamja e së drejtës ndërkombëtare qëndrimet dhe thirrjet e deputetëve francezë përbënin një ndërhyrje në punët e brendshme të shtetit tjetër dhe kërcënim për luftë (“kërcënojnë me anatëmë” sipas fjalëve të Pushkinit, që në fjalorin politik donte të thoshte shpalljen e Ruisisë si “armike”, me të gjitha pasojat që rridhnin së këtejmi).

Pushkini i ftonte francezët (ndonëse një propagandë e tillë e deputetëve vështirë të ketë qenë frymëzim vetëm i francezëve) të hiqnin dorë nga këto ndërhyrje:

*“Mjaftni! Ky është sherr i sllavëve ndërmjet tyre,
një sherr i brendshëm, i vjetër, i gjykuar tanimë nga fati,
një çështje që nuk e zgjidhni ju.”*

.....
*Na lini të qetë! Ju nuk i keni lexuar
këto visare të përgjakura;
për ju është e huaj, e pakuptueshme
kjo armiqësi brenda familjes.
Ju s'pyesni ç'thotë Kremli edhe Praga;
Por veç tërhiqeni çmendurisht
nga guximi i një lufte deri në fund,
ju na urreni...*

*Dhe përse? Përgjigjuni: mos për atë
që në gërmadhat e Moskës pushtuar flakësh 8
ne nuk e pranuan vullnetin arrogant
të atij, para të cilit ju u drodhët?
Mos për atë që hodhëm në greminë
idhullin që u kanosej mbretërive*

*dhe me gjakun tonë e paguam
lirinë, nderin dhe paqen e Evropës?..*

Dhe më tej:

Ju kërcënoni me fjalë, po pa provoni me vepra!

.....
Mos ndeshja me Evropën është diçka e re për ne?

.....
*Dërgoni, pra, te ne, o gojëtarë,
bijtë tuaj të egërsuar:
ka vend për ta në fushat e Rusisë,
mes varreve të tjera jo të huaja për ta.*

Kur erdhi lajmi i thyerjes së kryengritjes së Varshavës, Pushkini shkroi poezinë tjetër “Përvjetori i betejës së Borodinosë”. Edhe këtu ngrihej tema e marrëdhënieve me Perëndimin:

...erdhën fiset
*me kërcënim kundër Rusisë së gjorë;
dhe a nuk ishte gjith’ Evropa?
Dhe ç’ yll u printe mu në ballë!..
Po ne në tokë i ngulëm fort këmbët
dhe sulmin ballazi e pritëm
të fiseve që i bindeshin një vullneti kryelartë,
ndeshja e pabarabartë e barabartë doli.*

*Por ç’ndodhi? Ikjen e tyre fatzezë
tani plot kryelartësi e harruan;
e harruan bajonetën dhe dëborën ruse,
që e varrosi në shkreti lavdinë e tyre...*

Pa u ndalur edhe në disa mesazhe të tjera të kësaj poezie, por thjesht duke pasur parasysh zhvillimet historike, nuk mund të mos kujtojmë që të paktën dy ngjarje shumë të mëdha dhe thellësisht tragjike për nga përmbajtja (për fatin e mirë të njerëzimit, jo të tilla për sa i takon përfundimit) tregojnë se përtej e përkundër zhurmës pa argumente serioze, me të cilën qarqe liberale ruse të kohës së A. S. Pushkinit e më vonë i pritën dy poezitë, këto dy ngjarje, më të rëndat jo vetëm për historinë e Evropës por edhe të botës, as janë kuptuar e as janë vlerësuar në Perëndim (pa folur për qarqe të caktuara në vetë Rusinë), ashtu si është e drejta dhe si i takon pikërisht atij të bëjë.

Fjala është për marshimin e ushtrisë franceze (pothuaj 700 mijë trupa, në përbërje të të cilëve kishte edhe gjermanë e austriakë – rreth 50 mijë veta – , si dhe polakë e banorë të vendeve baltike) me Napoleonin I në krye kundër Rusisë në vitin 1812 dhe – një shekull e ca më vonë – për agresionin e Rajhut III (Gjermanisë) kundër BRSS.

Ja përse, kur përkujtojmë përvjetorin, aq më tepër jubilar, të një poeti të madh si A. S. Pushkini dhe kur sjellim në mendje edhe këtë përmasë të krijimtarisë së tij, pra, përmasën historike, atëherë nuk mund të mos shtrojmë pyetjen se sa aktuale është kjo krijimtari.

E përsëris: këto dy ngjarje shumë të mëdha dhe shumë të rënda nuk janë kuptuar e nuk janë vlerësuar si duhet, përndryshe ato nuk do të ishin përsëritur më. Mirëpo tragjeditë kontinentale në këta 220 vjet janë përsëritur. Dhe nga një përsëritje e re njerëzimi nuk është i parambrojtur, për të mos thënë se është i rrezikuar. Mjafton të shihen problemet e mprehta të së sotmes: konfliktet e parreshtura, rrëshqitja drejt mungesës së plotë të stabilitetit ndërkombëtar, rritja e rrezikut të një lufte të madhe.

Rrjedhimisht, pas leximit të dy poezive të sipërpërmendura të Pushkinit, pyetja e thjeshtë lidhur me aktualitetin e tyre mund të marrë vetëm një përgjigje pohuese. Historia duhet kujtuar, në rast se nuk duam ripërsëritjen e saj. Sigurisht vetëm kujtesa historike nuk mjafton, por të paktën është hapi i parë drejt shmangies së luftës.

* * *

Përpara se ta mbyll këtë shkrim në kujtim të albanologes A. H. Girfanova, studiuese dhe pedagoge e pasionuar e gjuhës shqipe, adhuroese e poezisë, si të gjithë rusët e sidomos ruset, do të sjell tre shembuj të thjeshtë, por shumë domethënës, për peshën dhe vendin që ka A. S. Pushkini në vendin e tij. Janë shembuj jo të mbledhur enkas nëpërmjet një pune konkrete e këmbëngulëse, por të shfaqur përpara meje në mënyrë të vetvetishme, gjatë leximesh që nuk kishin të bënin me figurën e poetit të madh rus.

Shembulli i parë, të cilin, në mos gabohe, e kam ndeshur në tekste ruse të leximit shkollor, lidhet me periudhën e qëndrimit të detyruar të Pushkinit larg Peterburgut. Në Odesë gjatë një shëtitjeje në mbrëmje Pushkini arrin padashur te një postbllok ushtarak. Roja lajmëron menjëherë oficerin e rojës, një ushtarak i ri ky, i cili vjen, e pyet të panjohurin për emrin dhe, kur mëson se kë ka përpara, largohet

me vrap në errësirë. Pas pak dëgjohet komanda “armë mbush!”, pastaj komanda tjetër “zjarr!” dhe ushton një batare armësh. Oficeri kthehet dhe i raporton Pushkinit se armët u shkrepën për nder të tij. Kur Pushkini e pyeti se mos ndoshta do të kishte pasoja për këtë veprim jo në përputhje me rregulloret, oficeri i ri iu përgjigj: “Unë nderova poetin e Rosisë. Asgjë tjetër nuk më shqetëson”.

Shembulli i dytë. Shkrimtari i njohur rus A. I. Kuprin, i sapokthyer në vitin 1937 në atdhe nga emigrimi, bëri një udhëtim në Leningrad, gjatë të cilit ishte mysafir edhe në shtëpinë e një punëtori. Të zotit të shtëpisë i kishte lindur një djalë. Kur shkrimtari e pyeti se ç’emër i kishin vënë djalit, punëtori u përgjigj jo pa krenari: “Natyrisht Aleksandër!” Kuprini pakëz i habitur e pyeti pse “natyrisht”. Dhe përgjigjja ishte: “Mua më quajnë Sergej, kështu që djalin do ta thërresin Aleksandër Sergejeviç”. Kuprini, që ishte në dijeni për veprimtaritë e shumta të organizuara nga shteti për të përkujtuar 100-vjetorin e vdekjes së Pushkinit, kishte shfaqur gëzimin e tij për një gjest të tillë kuptimplotë në familjen e një qytetari të thjeshtë.

Shembulli i fundit vjen nga ditët tona. Në gazetën ruse “Zavtra” (“Nesër”) të datës 2 gusht 2018 u botua një intervistë e titulluar “Adami i poezisë ruse”, që kryeredaktori i gazetës, shkrimtari A. A. Prohanov, i mori Georgij Nikollajevič Vasiljeviçit, drejtorit të muzeut–rezervat të A. S. Pushkinit “Mihajllovskoje”. Ndër të tjera G. N. Vasiljeviçi në këtë intervistë tha: «...varri i Pushkinit, i cili ndodhet dy kilometra larg Mihajllovskojes, jo vetëm shënon fundin e jetës së poetit, por ky varr është gjithashtu edhe vendi, nga i cili fillon jeta e tij pas vdekjes. Jeta e tij pas vdekjes vazhdon në gjirin tonë, së bashku me ne, pasi ne jemi të gatshëm ta quajmë Pushkinin mësuesin tonë, mikun tonë. Kështu, një ditë unë pashë në varrin e Pushkinit një grua duke qarë. Gjithnjë në të tilla raste të vjen të afroresh dhe të pyesësh me se mund të ndihmohet. E pyeta. Ajo vuri buzën në gaz dhe tha: “Unë po qaj jo ngaqë ndihem keq. Këtu ka vite që vij. Ky varr është i vetmi që më ka mbetur. Jeta e solli që të gjithë njerëzit e mi të afërt, të gjithë ata, në varrin e të cilëve do të doja të shkoja, ose ndodhen aq larg, sa nuk kam mundësi të shkoj, ose unë nuk e di ku ndodhen varret e tyre. Prandaj vij këtu tek Aleksandër Sergejeviçi, që të kujtoj atë dhe në të njëjtën kohë të kujtoj edhe ata”».

Kjo është mënyra se si e kujtojnë A. S. Pushkinin njerëzit e thjeshtë në Rusi!

Ndërsa te ne ai u vlerësua si poet romantik, si lirik. Te ne nuk u rrok sa dhe si duhet madhështia jo vetëm e krijimtarisë së tij në vargje por edhe e asaj në prozë, madhështia e idealeve, madhështia jo thjesht e formës dhe e muzikalitetit, por e dashurisë së tij të shenjtë ndaj atdheut dhe popullit.

Në përfundim dëshiroj të them se A. S. Pushkini do të duhej të ishte edhe thelb i botës joruse, pavarësisht se ai e ka parë veten dhe krijimtarinë e tij vetëm si pjesë të botës ruse. E vërteta është se kjo botë joruse është e mangët pa poetin kombëtar rus, ashtu si ajo do të bëhet më e plotë, më e mirë, më e drejtë, kur ta thëthijë dhe ta bëjë të vetën botën e madhe ruse të A. S. Pushkinit.

Шпэтим Чучка

A. С. ПУШКИН В НАШЕ ВРЕМЯ

Статья посвящена 220-летию со дня рождения А. С. Пушкина. Говоря о великом наследии русского поэта, автор подчеркивает четыре основные, с его точки зрения, черты творчества Пушкина: 1) народность, 2) органически следующие из нее общечеловеческие ценности, 3) социальная направленность творчества и 4) «здоровая, чистая эстетика, понятная и совершенная». В подтверждение своих тезисов автор обращается к высказываниям Ст. Цвейга, Ф. М. Достоевского, Максима Горького.

Отмечается, что актуальность наследия Пушкина может быть доказана и тем, что все его произведения переводятся на албанский язык и анализируются. Упоминаются, в частности, удачные переводы Димитра Паско — «Повести Белкина» и «Дубровский», Вангьюша Зико — «Маленькие трагедии». Говоря о злободневности пушкинской поэзии, автор особо останавливается на анализе двух стихотворений — «Клеветникам России» (1831) и «Бородинская годовщина» (1831), переведенных на албанский язык и опубликованных в 1964 г., в которых затрагивается сложная тема российско-европейских отношений. Точка зрения автора: во избежание ошибок — помнить уроки истории, что прекрасно иллюстрируют проанализированные им стихотворения.

В завершение статьи приводятся почерпнутые автором из разных источников (мемуары А. И. Куприна, статья в российской газете «Завтра») эпизоды, свидетельствующие о народной любви к А. С. Пушкину.

Catalina Vătăşescu
(l'Institut des Études Sud-est
Européennes de l'Académie
Roumaine ,Bucarest)

**MOTS LATINS CONSERVÉS
EN ALBANAIS ET ROUMAIN
ET MOTS EMPRUNTÉ AU VIEUX SLAVE**

**RAPPORTS DE SYNONYMIE: ROUM. ŞERB (A ŞERBÎ), ROB
'ESCLAVE', ALB. SHËRBEJ (SHËRBËTOR), ROB**

L'étude de la synonymie entre les termes conservé du Latin (roum. et alb. *shërbej, shërbëtor*) et les emprunts slaves (roum, alb. *rob*) met en évidence des différence d'évolution et d'adaptation entre les mots se correspondant en roumain et en albanais. On peut retenir que le roumain continue, tout comme les langues romanes occidentales, lat. *servus Dei* et *servire Deum*, fait moins observé jusqu'à présent. Pour rendre *servus Dei*, en albanais est utilisé un dérivé (emprunté au latin ou formé sur le verbe *shërbej*). Pourtant, les mots hérités en roumain sont sortis d'usage, remplacés par des mots slaves, tandis qu'en albanais les termes d'origine latine n'ont été pas éliminés.

Le domaine de la synonymie entre les mots latins conservés en roumain et albanais et les emprunts faits par les deux langues au slave attend encore une étude comparative exhaustive et systématique. Du point de vue de la méthode, il convient de souligner l'importance accordée par Albina Girfanova aux contacts avec les

idiomes modernes des Balkans dans l'évolution sémantique et phonétique des mots de la couche ancienne — en occurrence les termes autochtones (d'origine thrace et / ou illyrienne) — que l'albanais et le roumain continuent ensemble (*Girfanova* 1995 : 193)¹.

Nous examinons en ce qui suit les sens des termes d'origine latine roum. *șerb* (lat. *servus*), *a șerbi* (lat. *servire*), alb. *shërbej* (lat. *servire*), *shërbëtor* et roum. *rob*, alb. *rob* (v. sl. *robŭ, rabŭ*)².

L'origine du verbe roum. *a șerbi* est controversée: hérité du lat. *servire* 'être esclave, vivre comme serf; servir comme... (en parlant d'objets); servir, se dédier à (en parlant de personnes)'³ (*Densusianu* 1975: 116, 117; *Pușcariu* 1905: no. 1582; *Rosetti* 1986: 532; *Mihăescu* 1993: 287⁴; *Munteanu* 2008: 125) ou dérivé en roumain sur *șerb* (CADE s. v. *șerb*; *Ciorănescu* 2001: no. 7694. DLR: s. v.⁵; *Costinescu, Georgescu, Zgraon* 1987: s. v.; MDA s.v.¹).

¹ En ce qui concerne l'évolution des sens des mots autochtones en roumain par rapport à leurs synonymes conservés du latin v.: *Brâncuș* 1981; 1983. Pour les relations sémantiques en roumain et en albanais entre les termes latins et les premiers emprunts au slave v.: *Mihăescu* 1981.

² Pour les variantes de l'étymon slave, *robŭ* et *rabŭ* (< **orbŭ*) v.: *Rosetti* 1986: 287; *Ivănescu* 2000: 388; *Svane* 1992: 192; *Orel* 1998; *Çabej* 2002: 299. *Ivănescu* (2000: 186) est d'avis que *rob* est entré en roumain au plus tôt au VIIe siècle.

³ Pour les sens des mots latins v.: *Guțu* 1983; en FEW (vol. 11: 536) le verbe ('dienen, Sklave sein', fig. 'dienste erweisen, gefällig sein, für etwas leben, einer Sache seine ganze Aufmerksamkeit widmen; ein Servitut auf sich haben; taugen, gebraucht werden') est dérivé sur le nom *servus* (pour la dérivation v. aussi: *Ernout, Meillet* 2001: 620).

⁴ Pourtant, dans la partie dédiée aux éléments latins entrés en albanais, *Mihăescu* (1993: 48) fait ranger le verbe albanais *shërbej* parmi les mots latins que l'albanais a en commun avec les langues romanes occidentales à l'exclusion du roumain. Dans cette partie il ne fait aucune mention du nom roum. *șerb*, par exemple, parmi les éléments conservés en roumains, mais absents en albanais.

⁵ DLR renvoie au nom *șerb*, ce qui signifie une explication par dérivation et non pas par l'évolution progressive du lat. *servire*. Le verbe *servire* n'est pas discuté dans *Istoria* 1969 dans le chapitre concernant les mots panromans absents du roumain. Il n'est pas discuté non plus dans *Istoria* 2018: 532 dans le chapitre sur le lexique latin conservé dans le roumain commun, où seulement le nom *servus* est présent.

Selon Scriban (SDLR: 1278) *șerbesc* peut être également un dérivé roumain ou un mot hérité du latin². DLR donne les sens dans l'ordre suivante: 'se dévouer, se consacrer'; 'servir de serf, être asservi à qqn.; servir'. Le sens religieux apparaît dans les textes anciens, du XVIe siècle, et est le premier attesté: *Șerbiți lui Dumnedzeu în veselie* «servez Dieu avec joie» (Psaltirea Hurmuzaki, voir aussi MDA s.v.); *cu lacrimi să șerbască lui Dumnedzău; I se vor închina Lui toți împărații pementești și toate limbile i vor șerbi Lui* (dans un texte du XVIIIe siècle); il est synonyme du verbe *a lucra* 'travailler': *Semănța mea lucrează (șerbește, en autres livres de l'époque dans le même passage³) Lui*. En ancien français, ce sens religieux, 'rendre (à Dieu) le culte qui lui est dû et s'acquitter de tous ses devoirs de religion' est de même connu (FEW : 536). Il faut retenir qu'en suivant DLR, le sens 'servir', propre à la vie sociale, civile, est attesté beaucoup plus tard (dans des textes du XIXe siècle).

Le verbe *a șerbi* a été remplacé par l'emprunt *a sluji* fait au vieux slave (*služiti*), avec les deux sens, profane et religieux. Le dérivé *slujitor* a le sens 'prélat' (v. par exemple: *Densusianu* 1975: 637); *slujbă* 'messe' (v. sl. *služba*). Ces mots slaves ne sont pas entrés en albanais.

Le nom *servus* 'esclave, serf' s'est conservé dans toutes les langues romanes, le roumain y compris (*Istoria* 1969: 112); il est absent de l'albanais, où existe *shërbëtor*, plus probable dérivé en cette langue. Les descendants de *servus* et *serva* en roumain, *șerb* et *șarbă/șearbă*, apparaissent dans les textes anciens avec le sens hérité. Il est intéressant d'observer que les deux sens – 'homme attaché au domaine qu'il cultive moyennant redevance au seigneur qui en est propriétaire' et 'fidèle, dévot, pieux, croyant' – sont présent tant en

¹ MDA fait la précision que la première attestation du verbe *a șerbi* 'servir' provient de *Psaltirea Hurmuzaki*, un texte du XVIe siècle.

² REW: 7876, donne sous le terme *servus* seulement la forme aroumaine *a șerbi* 'unterjochen' dérivée de *șerb*; les mots dacoroumains *șerb* et *a șerbi* sont absents (7874; 7876); en effet, il s'agit des mots dacoroumains, puisqu'ils n'existent pas en DDA. En FEW: 543, *servire* est considéré terme pan-roman sauf roumain.

³ Pour le sens 'travailler' v.: *Rosetti* 1986: 532.

roumain qu'en français médiévale¹. En suivant les exemples qui se trouvent en (*Costinescu, Georgescu, Zgraon* 1987: 281) on pourrait supposer que le sens social, 'personne asservie', circulait en Moldavie, tandis que le sens religieux aurait été propre à la Transylvanie. Năsturel (1958: 199, 207) attire l'attention que roum. *șerbul lui Dumnezeu* correspond au lat. *servus Dei* et que dans la première moitié du XVIIIe siècle, donc assez tard, le syntagme *șarba lui Dumnezeu* apparaît sur une pierre tombale en Moldavie aussi². Une observation intéressante de W. von Wartburg qui mérite toute l'attention concerne le fait que dans le latin ecclésiastique *servus* s'oppose à *dominus* (FEW 11: 550); la conservation en roumain de *dominus* en *Dumnezeu* (< *Domine deus*) et même comme *Domn(ul)* pourrait être un argument de plus que le sens religieux de *servus* s'est perpétué dans le terme roumain *șerb*, le roumain conservant la paire des mots comme telle. De même, il faut souligner que la première attestation du verbe *a șerbi* correspond à son tour au syntagme lat. *servire Deum* (FEW 11: 543).

L'origine latine du verbe alb. *shërbej* semble être admise de règle (*Meyer* 1891: 404; *Puşcariu* 1905: no. 1581; *Mihăescu* 1993: 48; *Çabej* 2006: 54; *Orel* 1998: 413). Bonnet (1998: 221, 239) n'exclut pas, pourtant une possible origine vénitienne, vu l'évolution semblable en vénitien et albanais du /s/ vers /š/ et est d'avis que le passage de /v/ vers /b/ serait tardif, en dépit de la pression du latin ecclésiastique et de l'italien qui avait introduit la forme *servire*. Bonnet ne donne pas de renseignements sur la période de la transformation³. Il semble ignorer que l'évolution *v > b* s'est produit aussi dans les éléments hérités du roumain. Densusianu (1975: 116, 117) la considérait spécifique et régulière dans le latin oriental à l'encontre du latin occidental où cette habitude de prononcer est plus rare⁴.

¹ Pour les sens en français, v.: FEW: 548. DLR n'enregistre pas le sens 'religieux'; il se trouve en MDA.

² L'auteur souligne l'importance de l'épigraphie en tant que source de matériel linguistique.

³ Dans un autre endroit, *Bonnet* (1998: 303) suppose que *shërbej* pourrait être un dénominatif de *shërbes* 'tâche agricole' (< lat. *servitium*). Selon (*Çabej* 2006: 54) *shërbes* est dérivé du verbe.

⁴ Sur le traitement *rb* du group *rv* dans le latin qui a évolué au roumain

Densusianu (ibid.: 77) retient aussi le fait que les formes *serbus*, *serbi*, *serbo* apparaissent fréquemment dans les inscriptions de la Péninsule Balkanique. Il ne faut pas laisser de côté l'existence en roumain d'une variante présentant la même séquence initiale que le mot albanais *shërbej*: *șărb* (Densusianu 1975: 425).

Shërbej a une famille nombreuse de termes. Dans le dictionnaire latin–albanais de 1635, *shërbëtuer*, *shërbëtuor* (articulé *shërbëtori*) équivaut *famulus* et *servus*, *shërbëtore ancilla* et *serva* (Bardhi 1635), *shërbëtyrë officium* et *servitium*, *shërbëturë servitus*. Dans le texte du Conseil Albanais de 1706 on trouve *shërbej* ‘se dévouer au Dieu’, ‘servir’, ‘célébrer la messe, le service divin’: *banjene darzmat nd’at mot qi asht urdhenume me sherbyem Tinezot* «les noces se font dans le temps recommandé afin qu’on serve le Dieu» (Concili 1706 : 60/14¹: lat. *servire Deum*, a. roum. *a șerbi lui Dumnezeu*), *ma me te madhe devocione duhet me sherbyem Hyit* (ibid.: 92/19), *Dieu me ka krijuom me e nijfotun, me e dashtun e me i sherbyem mbe kete jet* (Kazazi 1743: 5/12)¹; *te sherbeime per te mire te tierevet* (ibid.: 15/11), *simbull i Fese qi sherbenet Shendeja Kishe e Romese* (Concili 1706: 18/8), *ata qi kane per te prekune shekramenta te shenta te sherbenjene si sherbetore te Hyit* (idid.: 36/28; *sherbetor*, ici, se réfère au prêtre), *fort sherbenjene lakmish* «s’adonner aux convoitises» (idid.: 58/11, 12), *me sherbyem lteri te Tinezot* (idid.: 87/10), *enet e sherbisa te shakra <...> askush te guxonj me u sherbyem asosh* «les vases et les choses sacres <...> personne n’oser de s’en servir» (idid.: 87/25).

En albanais, le verbe *shërbej* est fréquemment utilisé avec le sens ‘célébrer le service divin’: *paroqet te vobeqi qi s’mund sherbenjene* (idid., 99/11, 12), tandis qu’en roumain nous n’avons pas trouvé des exemples avec *a șerbi*. En roumain, usuel est l’emprunt slave *a sluji*. Le nom *shërbëtor* est considéré de règle formé du verbe, mais Çabej (2006: 54) n’exclue pas la possibilité d’un emprunt au bas latin.

Dans la série d’exemples qui suit il est difficile de décider si le nom *shërbëtor* ‘servus Dei’ se réfère au croyant quelconque ou au

v.: Rosetti 1986: 110, 111; Istoria 1969: 33–34, Brâncuș 2002: 23, 24.

¹ Nous faisons les renvois à la page et à la ligne du texte original tel qu’on le trouve dans l’édition critique de B. Demiarj.

prêtre; à notre avis il s'agirait plutôt du prêtre: *Pae pleqete tue uleruem, meshetarete, sherbetoret e Hyit tue gjimeum...* (idid.: 8/3), *Meshetarete, sherbetoret e Tinezot, barite e shpirtenavet jane ram mbe dhune* (idid.: 14/21). Nous avons trouvé constamment *shërbëtori i Perëndisë, shërbëtoe e Perëndisë* comme équivalents des syntagmes *il servo di Dio, la serva di Dio* dans le texte de la messe de mariage dans l'église orthodoxe¹.

Dans le langage ecclésiastique, l'emprunt slave *rob* a pris en roumain la place du mot hérité *șerb* pour le sens 'soumis au pouvoir divin', dans le syntagme *robul lui Dumnezeu* (DLR s.v.). Dans un des premiers textes, du XVIe siècle, *șerb* est utilisé exclusivement, *rob* n'apparaît pas; rarement, *șerb* est synonyme avec un autre emprunt slave, *slugă* (Costinescu 1981: 207)².

Roum. *rob* et alb. *rob* conservent les sens de l'étymon slave. En roumain le mot a les sens 'esclave', 'homme asservi' et 'prisonnier de guerre, captif' (DLR s.v.; Damé 1905). Comme terme social et juridique, *rob* désignait dans le système féodal des Pays Roumains le degré le plus bas de la dépendance et de la subordination sociale. Les linguistes et les historiens du domaine juridique s'accordent sur le fait que l'emprunt slave et le mot hérité *șerb* ont eu une utilisation presque identique (Sachelarie, Stoicescu, Georgescu 1988: 411, 464 ; Ivănescu 2000 : 388-389)³.

¹ Nous avons consulté le texte de la liturgie des noces célébrée actuellement sur <http://albanianorthodox.com/sherbesa-e-fejeses-dhe-sherbesa-e-kurorezimit-eparkia-e-ungres/> Il faut observer aussi le nom de la messe: *shërbesë*.

² Une présentation succincte de la synonymie entre *șerb* et *rob* avec le sens 'servus dei' dans les textes du XVIe siècle, où le terme hérité était encore beaucoup plus fréquent que l'emprunt (*Densusianu* 1975; *Năsturel* 1959: 207; *Munteanu* 2008: 134).

³ G. Ivănescu appuie son analyse sur les arguments offerts par l'article de Mircea (1951); v. aussi: *Năsturel* 1958: 207. Sachelarie et Georgescu (1988: 412) montrent que les documents à contenu juridique des XVIe—XVIIIe siècles utilisaient la série synonymique *șerbū și robū*. Voir aussi un exemple d'une autre série synonymique, puisé dans une traduction religieuse du XVIIe siècle (éd. par: *Timotin* 2017: 92): *și acolo e un boiaru la Nicomidia <...> se află bolnav în nevoie de moarte și elu zisă muieriei lui să dea dintru avuția lui mișeilor și sâracilor și robii lui (sic!) ce avea să-i*

En albanais, les sens de base du terme *rob* sont ‘esclave’, ‘serf (personne attachée à une terre et qui dépend du propriétaire de la terre)’, ‘prisonnier’ (*Fjalor* 1980, s.v. *rob*); ‘serf’, ‘prisonnier’, ‘asservi’ (*Kokona* 1977). Dans le langage ecclésiastique, alb. *rob* semble avoir été utilisé rarement et exclusivement afin d’indiquer la servitude envers le diable: *robbi i diallit* traduit du latin *mancipium diabli* (*Bardhi* 1635), *bie pra nde laq te Diallit e nde robinjini te mkatit* (*Concili* 1706: 46/7, 8), *robinja te mkatit* (idid.: 62/32), le péché mortel *e ban robb tae Diallit mallaecuom* (*Kazazi* 1743: 37/9), *me na nzierrun e me na scpetuem neve prei robberyet sæ Diallit mallæcuom e mundimefcit Ferrit* (idid.: 8/6).

Il est pourtant intéressant de constater que dans *Le Kanun de Lekë Dukagjini*, texte par excellence juridique, réunissant les coutumes transmises oralement depuis des siècles, le mot n’a pas le sens lié à l’hérarchie sociale, mais un sens lié à la vie familiale: *M’u martue më kanû do’ me thanë m’ u bâ shpi, me i a shtue shpis nji rob mâ tepër, sa per krah të pûnve, sa per të shtuem të fmive* (Se marier selon le *kanun* veut dire augmenter la famille d’un membre (d’un individu) de plus, qui travaillera et qui va faire accroître le nombre des enfants, *Kanuni...*: § 28), *Mikut i lshohet kryet e vendit si per nderë, si edhe qi të jet mâ në të pam e në shêj, si edhe të mos perzihet nder robët e shpis* (On assure à l’hôte la place au haut bout de la table, afin qu’il soit également honoré et loin des membres de la maison, idid.: § 618), *Kumbarija e Pagzimit e ndalon krushqin brëz mbas brëzit jo veç nder të pagzuemin, prinden e të pagzuemit e nder ata, qi e peshojn në derë të Kishës, por edhe nder sa rob të ket shpija e njanës e të tjetres lagje e të zjarmit të tyne mbarë* (Le compérage, sorte de parenté que crée le baptême, empêche toute alliance, génération après génération, non seulement entre celui qui a été baptisé, ses parents et le parrain et la marraine, mais aussi entre les membres d’une maison et de l’autre, tout comme de leur lignée en totalité, ibid.: § 707), *Kumbarija e Konorës e ndalon krushqin nder robët e shpis së kumbarve et të shpis së dhandrit e, qi të plangsohet kumbarija e Kunorës nder dy vllazni e të pershijë edhe zjarmet e*

iarte... (là bas il y avait un boyard malade à mourir et il dit à sa femme de donner de ses biens aux misérables et aux pauvres et [à] ses esclaves (sic!) qu’il avait l’intention de libérer).

tyne, kjo punë shkon me kumbari të Pagzimit (Le compéage, sorte de parenté que crée le mariage, empêche l'alliance entre les membres de la maison des parrains et ceux de la maison du gendre et de leur lignée de la même manière que le compéage du baptême, idid.: § 708). *I gitë prej Bajrakut me rob e robí* (Ils [les voleurs d'une église] ont été bannis de la tribu avec tous leurs parents, ibid.: Annexe... I. Kisha), *...robët u a xuer prej Bajrakut* (les parents [des meurtriers d'un prélat] ont été expulsé de la tribu, ibid.: Annexe... I. Kisha. Meshtari i vrám në Dushman). Un exemple qui peut expliquer l'évolution sémantique spéciale du mot *rob* en albanais concerne la place de la femme dans la famille traditionnelle: le mari peut battre sa femme, mais *rrahmja ka cak, kanuja s'e njef gjiruen rob i xanë* «la correction appliquée a des limites, le code ne considère pas la femme esclave (otage, captif) dont quelqu'un s'est emparé » (*Meçi* 2002: 60).

À l'avis de Çabej (2002: 299), le sens du mot au singulier est 'homme', 'individu, personne' et au pluriel 'les hommes', 'les membres d'une famille, la totalité d'une famille'. Les exemples donnés ci-dessus témoignent que le sens 'membre de la famille' existe aussi au singulier, mais que l'emploi du mot au pluriel est beaucoup plus fréquent (le fait s'expliquerait par les grandes dimensions de la famille traditionnelle albanaise). Dans le dictionnaire explicatif on trouve l'indication selon laquelle dans le langage colloquial actuel le mot est présent, employé de règle au pluriel avec le sens 'membres de la famille' (*Fjalor* 1980). Pourtant, il faut observer que le mot continue d'être utilisé au singulier aussi, avec le sens 'individu, personne, homme' dans des constructions figées populaires: *nuk e di rob i gjallë* (= aucun être vivant ne le sait) 'personne ne le sait', *robi i do të gjitha* (= l'homme a un tas de désirs) 'l'homme a toute sorte de besoins' (*Fjalor* 1980). Un sens figuré qui montre à son tour que le terme est bien fixé dans le style colloquial albanais: *a unë robi!* (ach, ich Unglücklicher!) (*Hahn* 1854: 110).

Dans les exemples puisés dans le *Kanun*, on peut observer que les mots *rob* et *shtëpi* (en guègue, *shpi*) forment une construction presque figée: sg. *robi i shpisë*, pl. *robët e shpis*. Ces constructions sont connues dans la langue actuelle: *robët e shtëpisë* 'les membres de la famille, de la maison', *bëhemi shumë rob* 'nous sommes devenus nombreux [dans la maison]', *si i ke robët ?* 'comment ça va à la

maison’, *nuk e di rob i gjallë* ‘âme qui vive ne le sait pas, personne ne le sait’¹, *me rob e robi* « avec tout le monde, avec toute la maison », *as rob, as korb* « (Fjalor 1980).

Il est intéressant de constater que le mot *rob* a, avec les deux sens, ‘serf’ et ‘homme (de la maison)’, des formes différentes de pluriel: *robër* et respectivement *robë*². Le pluriel avec le formant –*ër* est la base d’une série de dérivés. Le plus intéressant est le féminin *robëreshë* (guègue *robneshtë*³), dont le suffixe –*eshë* (< lat. –*issa*) indique l’ancienneté. La dérivation ayant comme base la forme de pluriel (*robër*) range *robëreshë* à côté des dérivés formés d’emprunts faits au latin : *priftëreshë* (< *prift* ‘prêtre’, pl. *priftër*), *mbretëreshë* (< *mbret* ‘empreur ; roi’, pl. *mbretër*). Al. Xhuvani et Eq. Çabej (1962: no. 62; aussi v.: *Ajeti* 2017: 532), qui observent l’emploi du pluriel masculin comme base⁴, donnent *robëreshë* comme exemple, mais laisse sans explication la voie de dérivation. La forme albanaise de féminin n’a pas le sens lié à la famille de la forme de masculin (Fjalor 1980: s.v.), différence explicable si on tient compte du fait que le terme ne dérive pas du pluriel du masculin «individu». La forme roumaine de féminin présente la diphtongaison spécifique pour les mots anciens, conditionnée par la finale –*ă* : *roabă*. La variante *robcă* ‘esclave; captive’, hors d’usage, est emprunté au bulgare (*робка*) (DLR: s.v.)⁵ Alb. *robinjë* ‘esclave’, qui apparaît chez Buzuku, est emprunté, à son tour, comme tel du slave; le suffixe –*injë* (< sl. –*inja*) formant le féminin n’est pas productif en albanais (Xhuvani, Çabej 1962: no. 89).

En albanais, le pluriel *robër* sert comme base pour d’autres

¹ Le sens « individu, personne » permet rendre les expressions négatives avec *rob* à l’aide du terme *personne*.

² Svane (1992: 192) observe à son tour la différence sans insister sur cette spécialisation morphologique selon le sens.

³ La forme de base a été le pluriel guègue *rob(ë)n*.

⁴ Al. Xhuvani, et Eq. Çabej (1980) mentionnent que l’emploi de la forme de pluriel a été remarqué par Fr. Bopp. Une autre série de noms féminins sont formés avec le suffixe –*eshë* en albanais en partant du singulier, tout comme en roumain (où les correspondants des mots alb. *mbretëreshë* et *priftëreshë*, *împărăteasă* et *preoteasă* proviennent de la forme du singulier masculin).

⁵ Svane 1992: 192: alb. *ropke* (avec bibliographie).

dérivés de la famille du mot *rob*: *robëri* n. f. ‘esclavage’ (roum. *robie*), *robëroj* vb. ‘asservir’ (roum. *înrobi*), *robërues* adj. ‘qui asservit’ (roum. *înrobitor*) (*Fjalor* 1980).

Roum. *a robi* ‘faire prisonnier de guerre; asservir, assujettir’, alb. *robis* ‘asservir, réduire en esclavage, en servitude’ sont empruntés au slave. L’albanais a un sens que le roumain ne connaît pas, ‘piller, s’emparer par force des biens que renferme un lieu pris par violence’; ce sens est enregistré le premier dans les dictionnaires (*Kokona* 1977; *Fjalor* 1980). En roumain, le verbe est considéré dérivé de nom *rob* (DLR: s.v.), tandis que le verbe albanais est expliqué comme emprunté aux langues slaves voisines (serbe et macédonien) (*Desnickaya* 1987 : 262, *Svane* 1992 : 241)¹.

Pour conclure, nous constatons que le roumain continue du latin *servus* (que l’albanais n’a pas emprunté) et probablement *servire*, avec des sens propres au lexique religieux. En albanais, le verbe *servire* a été emprunté sans doute. Le nom *shërbëtor* pourrait provenir du bas lat. *servitorem* (< *servire*). Dans l’albanais les mots sont fréquemment utilisés. En roumain, ils sont hors d’usage depuis quelques siècles, remplacés par des emprunts faits au slave. En albanais, le mot *rob* ne connaît pas les significations religieuses du roum. *rob*, mais est entré dans le langage de tous les jours. À son tour, le verbe *a şerbi* a été éliminé en roumain par l’emprunt fait assez tôt au slave, *a sluji*. Ce mot et sa famille ne sont pas entrés en albanais. On peut constater que le nom latin de la messe est en roumain exclusivement slave, *slujbă*, tandis qu’en albanais sont utilisés des termes de la famille de *shërbej*.

Références

Ajeti Idriz. Studime për gjuhën shqipe. Vepra të zgjedhura. Zgjedhji dhe përtatiti Rexhep Ismajli. Prishtinë. 2017.

¹ Le même fragment est rendu d’une manière semblable en roumain et albanais : *Împăratul siriianinilor ... în Vaviloniia şi în Midiia duse pre ei şi-i robi* (Coresi, XVIe siècle, DLR s.v. *a robi*) : alb. *gjithë saa qenë, të mëdhenj et të vogëlë, i robiti e j qelli zanë e lidhunë ndë qytetë Babiloniese* (Budi, XVIIe siècle, chez *Svane* 1992 : 241).

- Barbu Iulia, Celac Victor, Dima Emanuela, Nedea Raluca, Teleoacă Dana-Luminița, Zamfir Dana-Mihaela.* [Româna comună. Lexic] Inventar // Istoria. 2018. P. 494–566.
- Bardhi 1635 – Demiraj Bardhyl.* Dictionarium latino epiroticum. Per R. D. Franciscum Blanchum. Epirotam Coll. de Propag. Fide Alumnum. Romae, Typis Sac. Congr. de Propag. Fide 1635. Shkodër: Botime françeskane, 2008.
- Bonnet Guillaume.* Les mots latins de l'albanais. Paris: L'Harmattan. 1998.
- Brâncuș Grigore.* Semantica termenilor românești din substrat // Semantică și semiotică. Profesorului Al. Graur cu prilejul împlinirii vârstei de 80 de ani. Sous la rédaction de I. Coteanu et Lucia Wald. București: Ed. Științifică și Enciclopedică, 1981. P. 211–215.
- Brâncuș Grigore.* Vocabularul autohton al limbii române. București: Ed. Științifică și Enciclopedică, 1983. P. 157–164.
- Brâncuș Grigore.* Introducere în istoria limbii române. I. București: Ed. Fundației « România de mâine », 2002.
- Çabej Eqrem.* Studime etimologjike në fushë të shqipes. VI. N-Rr / Përgatitur për botim nga Seit Mansaku, Anila Omari, Brikena Çabej. Tiranë, 2002.
- Çabej Eqrem.* Studime etimologjike në fushë të shqipes. VII. S-Zh / Përgatitur për botim nga Seit Mansaku, Anila Omari, Brikena Çabej, Tiranë, 2006.
- CADE — *Candrea I-A., Adamescu Gh.* Dicționar enciclopedic ilustrat / Réimpr. anastatique et préface d'I. Opreșan. București: Ed. Saeculum I.O., 2010.
- Ciorănescu Al.* Dicționarul etimologic al limbii române / Éd. soignée et trad. de l'espagnol par Tudora Șandru Mehedinți et Magdalena Popescu Marin. București: Ed. Saeculum I.O., 2001.
- Concili 1706 – Concili provintiaali o cuvendi j Arbenit (Romae 1706) / Teksti kritik përgatitur dhe pajisur me shënime si edhe me konkordancat leksikore nga Bardhyl Demiraj.* Shkodër: Botime Françeskane, 2012.
- Costinescu 1981 – Codicele Voronețean / Éd. critique, étude philologique et étude linguistique par Mariana Costinescu.* București: Ed. Minerva. 1981.
- Costinescu Mariana, Georgescu Magdalena, Zgraon Florentina.* Dicționarul limbii române literare vechi (1640–1780). Termeni regionali. București: Ed. Științifică și Enciclopedică. 1987.
- Damé Frédéric.* Nouveau dictionnaire roumain-français. Nouvelle édition revue, corrigée et considérablement augmentée. București, 1905.

- Densusianu Ovid.* Histoire de la langue roumaine. I Les origines. II. Le seizième siècle / Éd. critique et notes de V. Rusu. Préface de B. Cazacu. Bucureşti: Ed. Minerva, 1975 (1er éd.: 1901–1938).
- DDA — *Papahagi Tache.* Dicţionarul dialectului aromân general şi etimologic. 2e éd. augm. Bucureşti: Ed. Academiei Române. 1974.
- Desnickaya – Десницкая А. В.* Славянские элементы в албанской лексике // Десницкая А. В. Албанская литература и албанский язык. Л., 1987. С. 252-269 (1er publ.: 1963).
- DLR — *Academia Română.* Dicţionarul limbii române. Bucureşti.
- Ernout A., Meillet A.* Dictionnaire de la langue latine. Histoire des mots / Retirage de la 4e éd. augm. d'additions et de corrections par Jacques André. Paris: Klincksieck. 2001 (1^r éd.: 1959).
- FEW — *Wartburg W., von.* Französisches etymologisches Wörterbuch. Eine Darstellung des galloromanischen Sprachschatzes (Nous avons consulté le dictionnaire sur <https://apps.atilf.fr/lecteurFEW/index.php/site/index>).
- Fjalor i gjuhës së sotme shqipe.* Tiranë, 1980.
- Gjirfanova Albina.* Mbi leksikun autokton në shqipen dhe në gjuhët romane lindore // Seminari ndërkombëtar për gjuhën, letërsinë dhe kulturën shqiptare. Përmbledhje e ligjëratëve dhe e kumtesave të lëxuara në seminarin XV e XVI (1989 e 1990). Prishtinë, 1995. P. 191–194.
- Guţu G.* Dicţionar latin-român. Bucureşti: Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1983.
- Hahn Johann Georg, von.* Albanesische Studien. 3. H. Jena: Verl. von Friedrich Mauke, 1854.
- Istoria limbii române.* Vol. II / Ed. responsabil: I. Coteanu. Bucureşti, 1969 (Academia Română).
- Istoria limbii române.* I / Ed.: Marius Sala, Liliana Ionescu-Ruxândoiu; Révision scientifique: Gr. Brâncuş, Gh. Chivu, Al. Mareş. Bucureşti: Univers Enciclopedic Gold, 2018 (Academia Română).
- Ivănescu G.* Istoria limbii române. Ediţia a II-a / Îngrijirea ediţiei, indice de autori, indice de cuvinte: Mihaela Paraschiv. Iaşi. 2000.
- Kokona Vedat.* Fjalor shqip-frëngjisht. Tiranë. 1977.
- Kanuni i Lekë Dukagjinit / Përmbledhur dhe kodifikuar nga Shtjefën Gjeçovi, me biografi dhe parathënje të Syrja Pupovcit.* Prishtinë, 1972.
- Kazazi 1743 – Demiraj Bardhyl.* Gjon P. Nikollë Kazazi dhe «Doktrina [Christiana (1743)]». Prishtina, 2006.
- MDA — Mic dicţionar academic. Bucureşti: Univers Enciclopedic Gold, 2010 (Academia Română. Institutul de lingvistică «Iorgu Iordan – Al. Rosetti»).

- Meçi Xhemal*. Kanuni i Lekë Dukagjinit në variantin e Mirditës. Tiranë, GEER. 2002.
- Meyer Gustav*. Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache. Strasbourg: Trübner. 1891.
- Mihăescu H*. Locul elementelor latine din albaneză în cadrul romanității sud-est europene // Semantică și semiotică. Profesorului Al. Graur cu prilejul împlinirii vârstei de 80 de ani. Sous la rédaction de I. Coteanu et Lucia Wald. București: Ed. Științifică și Enciclopedică. 1981. P. 216–234.
- Mihăescu H*. La romanité dans le Sud-est de l'Europe. București, Ed. Academiei Române. 1993.
- Mircea Ion Radu*. Termenii rob, șerb și holop în documentele slave și române // Studii și cercetări științifice. Filiala Iași a Academiei Române. 1950. I. Fasc. 21. P. 372–389.
- Munteanu Eugen*. Lexicologie biblică românească. București: Humanitas, 2008.
- Năsturel P. Ș*. Une réminiscence roumaine de la messe latine à l'époque de la liturgie slave // Romanoslavica I (1958). P. 199–210.
- Orel Vladimir*. Albanian etymological dictionary. Leiden e. a., 1998.
- Psaltirea Hurmuzaki*. I. / Étude philologique, étude linguistique et éd. de Ion Gheție et Mirela Teodorescu. București: Ed. Academiei Române, 2005.
- Puşcariu Sextil*. Etymologisches Wörterbuch der rumänisches Sprache. I. Lateinisches Element mit Berücksichtigung aller romanischen Sprachen. Heidelberg: Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, 1905.
- REW — *Meyer-Lübke W*. Romanisches Etymologisches Wörterbuch. 3. Aufl. Heidelberg: Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, 1935.
- Rosetti Al*. Istoria limbii române. De la origini până la începutul secolului al XVII-lea. Ed. definitivă. București, 1986.
- Sachelarie Ovid, Stoicescu Nicolae* (coord.), *Georgescu Valentin Al*. (Introd.). Instituții feudale din Țările Române. Dicționar. București, 1988.
- Svane Gunar*. Slavische Lehnwörter im Albanischen. Aarhus, 1992.
- Timotin A*. Învățătură pentru sfânta lăturghie. O cazanie necunoscută din secolul al XVII-lea // Limba română. 2017. LXVI. No 1. P. 86–94.
- Xuvani Al., Çabej Eq*. Prapashtesat e gjuhës shqipe, Tiranë, 1962 (étude reprise en: Al. Xhuvani. Vepra. Tiranë, 1980).

АЛТАИСТИКА

А. С. Аврутина
(СПбГУ, Санкт-Петербург)

РАЗВИТИЕ ОБРАЗА СТАМБУЛА В КЛАССИЧЕСКОЙ И СОВРЕМЕННОЙ РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Для русской культуры Стамбул, который в летописях упоминался не иначе как Константинов Град или Царьград, всегда был явлением огромной исторической, культурной и политической значимости. Даже в начале XXI века город является для русского, особенно воцерковленного православного человека важным символом, значение которого выходит далеко за рамки культурно-исторического центра Античности, Средневековья и мусульманского мира.

Колыбель христианства, отправная точка русской православной цивилизации, навсегда осталась для русского человека Константинополем. На протяжении всей истории России, этот город был своего рода мечтой, непознанной сказкой для рядового обывателя, а еще — недостижимой целью целого народа и государства. Известная легенда о походе Олега, закончившемся победой над греками и «щитом на воротах Царьграда», несмотря на свою недостоверность, в христианские времена обрела особое значение.

Факт захвата Константинополя, особенно, сердца русского православия — Святой Софии, турками-османами вызывал мно-

говековой резонанс в русской культуре. Событие, воспринятое народом как личная трагедия, повлияло на многие сферы российской социальной и политической жизни, а также отчасти и на внешнюю политику России. Победоносный поход на Царьград и водружение креста над Святой Софией становится главной мечтой и основной геополитической целью правителей России на протяжении нескольких веков.

Сложный комплекс переживаний — восхищение городом и ненависть к его новым владельцам, стремление к обладанию, более того, восприятие города в качестве своего и, как следствие, стремление к реваншу; возникшая на основе подобных эмоций идея «Москва — Третий Рим» и прямая законная наследница Царьграда, наконец, сказочный образ, сложившийся из всего этого материала, нашел богатое отражение в русской литературе. Захват Царьграда тюрками становится весьма распространенным сюжетом в русской литературе на протяжении многих столетий, особенно с того времени, когда в России появляется изящная словесность. Практически во всех произведениях Стамбул предстает как оккупированный «магометанами» византийский Константинополь.

Важна еще одна деталь: географически удаленный от русских земель Стамбул с хозяевами которого Россия была постоянно на грани войны, довольно долго был недоступен для путешествий, и в произведениях большинства авторов (в дореволюционный период), никогда не видавших Стамбула воочию, город предстает скорее как умозрительный образ, нежели реалистическая зарисовка глазами иностранца.

В XVIII в. прошла череда затяжных военных столкновений с Османской империей, окончившихся победами во времена Екатерины II, и война становится темой произведений целой плеяды авторов XVIII в.

Александр Сумароков эмоционально описал захват Царьграда в стихотворении «Осада Византии», обращая при этом к современному ему славянскому миру, которому следовало, «*всем соединясь*», отразить «*приступ Магомета*». В «Оде государыне императрице Екатерине Второй на взятие Хотина и покорении Молдавии» у Сумарокова есть такие строки:

*Я слышу ангелов просящих
И тако к вышнему гласящих:
“Правитель естества! Внемли,
Исторгни скипетр оттомана!...
...Екатерина! Пред тобою
Пошлет архистратига бог.
Твоею счастливой судьбою
Воздыметя Палеолог.
Тогда Византия възграет,
Что грек оковы попирает
И изгнана Агарь из врат.
Романия, скорбя, не дремлет,
Главу восточный Рим подьемлет.
Европа видит новых чад....
Разверзлось огненное море,
Дрожит земля, и стонет твердь,
В полках срацинских страх и горе,
Кипяща ярость, казнь и смерть.
Минерва росска громаы мещет,
Стамбул во ужасе трепещет,
Трясутся нивы и луга.
От горизонта раздраженна,
От неба жарко разозжженна,
Вал сохнет, тлеют берега.*

Михаил Херасков в «Оде Ее Императорскому Величеству при заключении с Оттоманскою Портою торжественного мира», написанной в июле 1774 года, призывает к скорейшему заключению мира и прославляет успехи военной кампании.

*Красуясь Русская Держава,
Являет новый блеск лучей;
Спокойство, Тишина и Слава
Оливну ветвь вручают Ей,
И Мир, украшенный цветами,
Вещает кроткими устами:*

*«Замкнись войны ужасный храм!
Соцарствуя ЕКАТЕРИНЕ...»*

При этом Екатерина предстает в образе милосердной импера-

трицы, которая дорожит жизнями своих подданных и не спешит жертвовать ими ради военных побед:

*...Богиня! царствуя сердцами,
Ты свету чувствовать дала,
Что Ты лавровыми венцами
Утешить мыслей не могла;
Своей внимая славы звуки,
Ты к небу простирала руки,
Да бранная гроза минет;
Полна ко подданным любви,
Едину каплю оных крови
Ценила выше всех побед.*

Царьград у Хераскова — «оскорбленная» святыня, однако приобретает она не столько военными, сколько дипломатическими путями, важность которых придворный поэт также признает и о которых напоминает царственным адресатам своей хвалебной песни.

*...Стенания уже не внемлют
Святыни оскорбленной там;
Главы венчанья поднимают
Святые храмы к небесам.
Везде цветет свободы сладость;
В очах изображенна радость
У жителей сея земли;
Не кроволитною войною,
Мы древним правом, тишиною,
Сии страны приобрели.*

Османы в оде предстают в образе «лежащего на песках дракона», который «исчисляет свои раны», что является явной отсылкой к иконе Св. Георгия Победоносца, покровителя России, где змий или дракон символизирует врага христианства либо врага России. Поэт рисует красочные сцены унижения врага, триумфа, но и милосердия победителей.

*Царьград готовился гореть.
Какъ молния Ея летела
Повергнуть в прах Турецку власть,*

*Луна зардевшись хотела
К ногам Минервиным упасть.
Своим перуном вооруженна,
Злодея видя униженна,
Она ему дарила мир;
Луне оставила течение,
Забыв его ожесточенье;...*

Батальные сцены следуют одна за другой:

*Румянцов молнию и гром,
Исполнил страхом лес, долины,
Отчаяньем Махметов дом;
За Турком как орел летает,
Женет, тревожит, угнетает,
Дыханью места не дает.
Не зря к спасению ни тени,
Визирь дрожащий на колени
Перед Румянцовым падет....*

Победы и подвиги русского оружия были распространенной темой творений придворных поэтов. Например, Василий Петров воспекает ратные подвиги русского оружия, называя Стамбул «*блестящим городом*», «*сердцем Азии*». Однако тема войны, завоевания Стамбула далеко не всегда была единственной составляющей в его восприятии.

Знаменитый сатирик, один из родоначальников русской изящной словесности Антиох Кантемир писал, что оба народа «в мире жить должны». Об этих народах автор знал не понаслышке: потомок византийских императоров (мать его звали Кассандра Кантакузен), он родился в Стамбуле и в детские годы находился при османском дворе. Его отцу, молдавскому господарю Дмитрию Кантемиру, ставшему сподвижником Петра I, принадлежит фундаментальная «История возвышения и упадка Османской империи», названная Вольтером и Байроном настольной книгой по Востоку.

Другой поэт и дипломат той же эпохи Иван Хемницер¹, который даже был удостоен аудиенции султана Абдул-Хамида I,

¹ Он и скончался на дипломатической службе в Измире (Смирне) в 1784 г.

ярко и подробно описывает в своих записках историю и архитектуру Стамбула. В одном из его писем можно прочесть такие слова о Босфоре: «Канал Царьградский! Что за вид! Его за первое место считают здесь, в Стамбуле, где каждое место первым почестся может».

В литературе XIX в. Стамбул вновь предстает и как бывший Царьград, так и не доставшийся России, и как прекрасное, неизведанное воплощение Востока. Таков он в произведениях Александра Пушкина, Федора Тютчева, Аполлона Майкова. Русско-турецкая война 1828–1829 гг. напомнила обществу о щите Олега на вратах Царьграда, и два великих поэта, Пушкин и Тютчев, почти одновременно создают стихотворения с одинаковым названием «Олегов щит».

Пушкин и до войны писал о мусульманском Востоке, Османской империи, Крыме, бывшем вассалом Османской империи — например, в знаменитой поэме «Бахчисарайский фонтан» и в «Подражании Корану». В 1822 г. он создал «Песнь о вещем Олеге», в которой упомянул о походе Олега на Царьград. В 1829 г. русские полки, дойдя до Эдирне, готовы были продолжать наступление на Стамбул, однако были остановлены командованием из-за угрозы вмешательства в кампанию европейских держав на стороне Османской империи, и наступление закончилось подписанием 14 сентября 1829 г. Адрианопольского мирного договора. Пушкин представил политическую неудачу России в поэтическом образе:

*...Но днесь, когда мы вновь со славой
К Стамбулу грозно притекли,
Твой холм потрясся с бранным гулом,
Твой стон ревнивый нас смутил,
И нашу рать перед Стамбулом,
Твой старый щит остановил.*

Основным произведением Пушкина, посвященным Стамбулу, можно назвать знаменитое стихотворение «Стамбул гяуры нынче славят» (1830), которое существует (в несколько измененном виде) и в качестве вставки в прозаическое произведение «Путешествие в Арзрум» (1835). Поэт красочно изображает быт и нравы стамбульчан, а также, приписав авторство стихотво-

рения бывшему янычару по имени Амин-оглу, подробно описывает, как было подавлено султаном Махмудом II янычарское восстание 1826 г., после которого янычарский корпус был уничтожен.

Идея захвата Стамбула продолжала будоражить умы русской интеллигенции и в 40-х — 50-х годах XIX в. В это время Россия неуклонно шла к новой войне с Османской империей, которая и началась в октябре 1853 г.

В стихотворении поэта и дипломата Федора Тютчева «Рассвет» (1849), есть такие строки:

*Вставай же, Русь! Уж близок час!
Вставай христовой службы ради!
Уж не пора ль, перекрестясь,
Ударить в колокол в Царьграде?*

А в стихотворении «Императору Николаю I»¹, обращаясь к царю, поэт восклицал:

*Твой гневный глас послыша в отдаленье,
Содроглися Османовы врата:
Твоей руки одно лишь мановенье —
И в прах падут к подножию креста <...>

Стамбул исходит —
Константинополь воскресает вновь...*

Новый патриотический подъем в обществе происходит в 70-х годах XIX в. Стремление России поддержать угнетенных братьев-славян на Балканах, порожденное славянофильством, приводит к очередной Русско-турецкой войне 1877–1878 гг. Под влиянием этого в произведениях многих авторов (начиная с Аполлона Майкова) появляются браваурные мотивы, весьма близкие по духу хвалебным военным одам придворной поэзии времен Екатерины II.

Особняком стоит творчество выдающегося мыслителя, публициста, философа и дипломата Константина Леонтьева В

¹ Датируется октябрем 1829 г., так как автограф был приложен к депеше русского посланника в Мюнхене И. А. Потемкина от 12 октября 1829 г., направленной вице-канцлеру графу К. В. Нессельроде.

1871–1873 гг. Леонтьев находился на дипломатической службе в Константинополе, а затем в греческих областях Османской империи — на Афоне и на о. Халки. Он много путешествовал по стране и, как писал впоследствии, именно во время этих поездок его захватил «свежий материал “греческо-турецкой” жизни, еще богатой собственным национально-историческим содержанием, — материал <...> к тому же тесно связанный с интригой местной и российско-европейской политики». В своих работах, и художественных, и в публицистике Леонтьев проповедовал так называемый «византизм» (составляющими которого являлась церковность, монархизм, сословное общество), и считал, что России необходим союз со странами Востока, так как только он способен сохранить ее от революционных потрясений. В самом известном своем труде «Византизм и славянство» он настаивает на сходстве государственного строя в Османской и в Российской империях, ведь обе страны, по сути, являются наследницами Византии, ее культуры и политической традиции. Леонтьев говорит о том, что турки и русские близки в своем неприятии западных устоев, о том, что коллективное, не подразумевающее защиты прав личности общественное устройство прекрасно соответствует турецкому и русскому национальному характеру.

Помимо публицистики, перу Леонтьева принадлежит ряд художественных произведений, посвященных жизни христиан в Османской империи («Хамид и Маноли», «Пебме», «Хризо»), а также размышления о Востоке в таких произведениях, как «Письма о восточных делах», «Плоды национальных движений на православном Востоке» и др.

Восприятие Стамбула и Османской империи в русском обществе, и, как следствие, в литературе несколько изменилось в начале XX в. Накануне Первой мировой войны и революций возникает мода на далекие экзотические страны Дальнего Востока, и о Царьграде пишут мало. Своего рода исключением является творчество Ивана Бунина, который во время многочисленных поездок по Востоку в 1904–1907 гг. неоднократно посещал Стамбул и был очарован его дворцами и Босфором. Его восторженные впечатления от Стамбула легли в основу его прозаического цикла «Тень птицы», хотя в стихотворении

«Стамбул» (1905) Бунин печалится, что в начале XX века «вечный город» утратил блеск, забыл о прежнем величии «и предался как сытый лев покою»:

*...И прах веков упал на прах святынь.
На славный город, ныне полудикий.
И вой собак звучит тоской пустынь
Под византийской ветхой базиликой.*

*И пуст Сераль, и смолк его фонтан,
И высохли столетние деревья...
Стамбул, Стамбул! Последний мертвый стан
Последнего великого кочевья!*

Начинается Первая мировая война, во время которой императорскому Черноморскому флоту почти удается осуществить высадку на берегах Босфора и воплотить старинную российскую политическую мечту. Однако наступлению помешала революция. Абсолютно новый оттенок в образе Стамбула появляется в русской культуре после событий 1917 г. и гражданской войны, что было связано со сменой политического строя в стране и вынужденной эмиграцией тех, кто новый строй не принял. У Михаила Булгакова и Владимира Набокова Стамбул становится русским, «белым» городом, который, при этом, остается русскому человеку чужим и непонятным.

Стамбулу, точнее плачевной жизни в Стамбуле нескольких сотен тысяч русских эмигрантов посвящен роман Булгакова «Бег». Сам Булгаков никогда не бывал в Стамбуле, однако знал о его мрачных улочках по рассказам своей второй супруги Любови Белозерской, что позволило ему правдоподобно передать испытания, выпавшие на долю Чарноты, Хлудова и Серафимы.

Семья Набокова попала в Турцию из Крыма, как и множество других русских беженцев, проездом по пути на Запад. Набоков изображает враждебный город в стихотворении «Стамбул» (апрель 1919 г.):

*...Стамбул из сумрака встает:
два резко-черных минарета
на смуглом золоте рассвета...*

В послереволюционный период ситуация несколько меняется, хотя посещение Стамбула и Турции все еще остается большой редкостью. После объявления советской власти политические и культурные контакты Турции с Советской Россией в первые десятилетия после установления Турецкой Республики развивались активно. Именно Турецкая Республика одной из первых признает Советскую Россию.

Исторические процессы начала XX в. сходны в обеих странах и как бы сближают их: разгромное завершение Первой Мировой войны, развал и гибель империи, конец многовекового правления древней династии, гражданская война, образование республики... Именно в это время древний образ «Константинополя» (едва не доставшегося русским войскам во время войны), как города, о владении которым веками мечтала Россия, уходит в прошлое, ассоциируясь со свергнутым царским режимом.

Можно сказать, что в это время русская интеллигенция открывает для себя Турцию и Стамбул заново. В Москве обучались некоторые турецкие студенты, ставшие впоследствии известными деятелями турецкой культуры — поэт Назым Хикмет, журналист, писатель и переводчик Вала Нуреттин, книжный издатель, писатель и переводчик Хасан Али Эдиз и др. Известны слова Максима Горького, обращенные к турецким писателям, посетившим на первомайских торжествах 1932 г. Москву, о необходимости написать «реалистический роман о турецком крестьянстве».

Сергей Есенин создал образ мечтательного, далекого, солнечного и счастливого Стамбула, представленного в знаменитом стихотворении «Никогда я не был на Босфоре» (1924):

*Никогда я не был на Босфоре,
Ты меня не спрашивай о нем.
Я в твоих глазах увидел море,
Полыхающее голубым огнем.*

Летом 1922 г. Е. Е. Лансере, бывший академиком живописи еще Императорской Академии Художеств и посещавший зимой 1914–1915 гг. турецкий фронт, через Трабзон и Кастамону прибывает в Анкару. Он создает целую серию зарисовок и

портретов местных жителей — турок и русских, проживавших около города Акшаира¹, а также ряд портретов деятелей анатолийского движения, в том числе предводительницы отряда курдов Фатьмы-ханум-гауш, писательницы Халиде-ханум, ее мужа Аднам-бея, бывшего вторым председателем меджлиса, а также Мустафы Кемали. Результатом этой поездки стал дневник, и около 150 работ, выполненных по время поездки гуашью, тушью и акварелью, составивших семь альбомов, часть из которых (62 работы) были опубликованы художником в черно-белом варианте в подготовленной им книге воспоминаний «Лето в Ангоре» (1925)². Лансере, обладавший привычкой делать во время путешествий зарисовки и попутно вести дневниковые записи, представил Турцию 20-х годов невероятно подробно.

В начале 20-х годов в Турции побывала также известная советская писательница, Лидия Сейфуллина, ставшая свидетелем Освободительного движения и реформ. В том же 1925 г. ее путевые заметки были опубликованы под названием «В стране уходящего ислама»³. Особое место в этих заметках уделяется и зарисовкам повседневной жизни Стамбула.

В 20–30-е годы в Турции побывали и некоторые другие советские писатели, например, Лев Никулин⁴ и Петр Павленко, посвятивший Турции две книги. Его сборник «Азиатские рассказы» (1929)⁵, написан под влиянием «ориентальной традиции», в частности, в подражание Пьеру Лоти. Стремление к «экзотизму» не позволило автору уделить внимание социально-политической обстановке современного ему Востока. Кемалистская Турция предстает в первой книге Павленко в облике старого «Турецкого Версаля» — сераля с древними мечетями на берегах Босфора и Золотого Рога. Позже, в книге «Стамбул и

¹ По написанию Е. Е. Лансере (современный Акшехир).

² Лансере Е. Е. Лето в Ангоре. Рисунки и заметки из дневника поездки в Анатолию летом 1922 г. Л., 1925.

³ Сейфуллина Л. В стране уходящего Ислама. Поездка в Турцию. Л., 1925.

⁴ Никулин Л. Стамбул, Анкара, Измир. М., Госполитиздат, 1935.

⁵ Павленко П. Азиатские рассказы. М.: «Федерация», 1929 (2-е изд.: 1931).

Турция» (1930)¹ Павленко переходит к отображению культурно-исторических («Вокруг искусства», «Театр», «Кино») и социально-политических («Лига наций», «День республики») моментов жизни нового турецкого общества.

Б. Р. Изаков, назначенный в 1931 г. первым корреспондентом «Правды» в Лондоне, в течение нескольких десятилетий работал в этой газете. В СССР вышла его книга, в которой автор вспоминает о своих поездках в Германию, Францию, Англию, Турцию, США, страны Ближнего Востока и другие, о беседах и встречах с различными зарубежными деятелями культуры и политиками и, в частности, с Мустафой Кемалем Ататюрком.

Середина XX в. знаменуется серьезными размолвками в отношении России и Турции. Начинается Вторая Мировая война, во время которой обе страны находятся по разные стороны. После окончания Второй Мировой войны Турция вступает в НАТО.

В России уже никто не мечтает о Константинополе: Стамбул остается в сознании советских людей экзотическим восточным городом — сердцем далекой «натовской» страны, и в конце XX в. с легкой руки режиссера Леонида Гайдая получает меткий эпитет: «город контрастов».

В 60-е годы знаменитый осетинский писатель Хаджи-Мурат Мугуев написал любопытную детективную повесть «Господин из Стамбула»². В ней повествуется о событиях времен Гражданской войны, а именно о врангелевцах в Крыму, но рассказ передан устами одного из главных героев, само же действие происходит в Стамбуле. Зарисовки города — его дворцов и центральных кварталов, их названия создают двойное впечатление. С одной стороны, образ Стамбула имеет отчасти негативную коннотацию — ведь именно из Стамбула прибыл этот сомнительный герой; с другой — рассказчик истории и прочие ее персонажи прогуливаются по оживленному восточному городу с его шумными улицами, базарами и запахом рыбы.

¹ Павленко П. Стамбул и Турция. М.: «Федерация», 1930 (. 2-е изд.: 1931).

² Мугуев Х.-М. Господин из Стамбула. Новосибирск: Тимур, 1994.

Одним из самых известных русскоязычных произведений XX в. о городе на Босфоре является «Путешествие в Стамбул» Иосифа Бродского. Он провел в городе около двух месяцев в 1985 г. К сожалению, поэт не понял Стамбула и не принял. Исследователи творчества Бродского полагают, что поездка в Стамбул, возможно, необходима было Бродскому как посещение «Второго Рима», так как вернуться в «Третий Рим» — на родину, было для него невозможно (Бродский был лишен гражданства в 1972 г.). Не найдя в городе черт Византии — черт «русских», поэт отказался увидеть и восточную красоту Стамбула: «Город этот — все в нем — очень сильно отдает Астраханью и Самаркандом», — написал Бродский.

Современные российские авторы часто обращаются к теме Стамбула. Это связано и с общей популярностью Турции в России, и с модой на Восток в целом, и с явным интересом русского читателя к творчеству Орхана Памука. (Нередко образ Стамбула преломляется через творчество Памука.)

Самый яркий, османский Стамбул, представлен в творчестве Бориса Акунина — в некоторых детективных романах из цикла про Эраста Фандорина. Современный Стамбул присутствует в литературе и как город восточных сказок, тайн и мистических приключений. Подобные образы можно встретить и в произведениях московского поэта и прозаика Глеба Шувлякова («Книга Синана», «Письма Якубу»), а также у весьма популярного русскоязычного писателя азербайджанского происхождения Эльчина Сафарли, который постоянно проживает в Стамбуле. Как византийский Царьград — Константинополь, оплот надежд и убежище для изгнанников, Стамбул предстает в творчестве петербургского поэта Александра Кушнера.

Показательным является рассказ современного петербургского писателя Владимира Шпакова «Мундштук из Памуккале». Рассказ является путевыми заметками самого автора, побывавшего в Турции — в Анталье и Стамбуле. Вместе с тем, речь идет о своеобразном анализе впечатлений Бродского от Стамбула. Вероятно, не случаен и тот факт, что сопровождает автора гид по имени Орхан, которому постоянно помогает администратор гостиницы по имени Шевкет. (У Орхана Памука, самого известного современного турецкого писателя, имеется старший

брат по имени Шевкет.) Более того, герой рассказа во время путешествия по Турции читает книгу Орхана Памука.

В завершение этого не полного обзора произведений русской классической и современной литературы, посвященных Османской империи и Стамбулу, можно еще раз вспомнить о том, что и Российская, и Османская империя стали в определенном смысле потомками и наследниками одной великой империи — Византийской. Обе страны восприняли от Византии многое: и любовь к роскоши, и широту геополитических амбиций, и даже в какой-то мере архитектурную традицию (по крайней мере, в той ее части, которая касается строительства культовых сооружений). Не ослабевающее на протяжении многих столетий внимание русских литераторов к русско-турецким отношениям, занявшим особое место в историко-литературной традиции, безусловно, является следствием не столько военно-политических столкновений интересов наших стран, сколько более или менее явного ощущения этого культурно-исторического их сродства.

А. А. Бурыкин
(Санкт-Петербург)

ТЮРКСКИЕ ПОЛУКАЛЬКИ В РУССКОЙ ФРАЗЕОЛОГИИ

1. Олух царя небесного. Идиома *олух царя небесного* фиксируется в русских текстах начиная с первой трети XIX века. Вот некоторые примеры:¹ «*Зачем же хитрить со мною? Или вы почитаете меня за такого олуха царя небесного, что я не замечу хлеба в печи и стану ее топить?*» Бестужев-Марлинский А. Статьи 1826. «*Что бы я был за олух царя небесного, когда бы стал убирать постную кашку, когда перед самым носом вареники в сметане?*» Гоголь Н. Страшный кабан 1839. «*Знаю, ведь он такой олух царя небесного; даже прекрасного, шельма, не понимает; идет все понурый, на женщину никогда не взглянет, а женщины на него как муха на мед.*» Лесков Н. Обойденные 1865. «*Сергей молодецки кашлянул и крикнул: – Ну вы, олухи царя небесного! Сыть, не зевай, гребла не замай; будут вершки, наши лишки.*» Лесков Н. Леди Макбет Мценского уезда 1864. «— *Ну что, олух царя небесного, экзамена не выдержал? — поздоровался он с ним. — Не выдержал-с.*» Салтыков-Щедрин М. Господа ташкентцы 1869. «*Остались только годо-*

¹ Источником примеров является электронный ресурс «Библиотека лексикографа», разрабатываемый автором в Словарном отделе ИЛИ РАН.

вые, — кухарка, старик-караульщик, прозванный Жмыхом, да малый Оська, "олух царя небесного"». Бунин И. Деревня 1910 «А тут еще и эти олухи царя небесного, которые с ним-то, дразнить его станут: "Что он тебе — мамаша аль супружница? "» Замятин Е. И. Непутевый, 1913. «— Конечно, надо быть олухом царя небесного, чтобы лезть в Болгарию десантом! Ей-богу, в штабах у нас очень неглупые люди сидят». Сергеев-Ценский С. Лютая зима 1936.

Выражение *олух царя небесного* встречается и в современной литературе: «Дядя Петя сапогом грохочет в дверь к студентам. "Вставайте, олухи царя небесного! Великий Сталин умер!"» Аксенов Вас. В поисках грустного бэби. «"Оратор! — изничтожил я себя. — Олух царя небесного! Еще стишки бы почитал, песенки продекламировал..."» Астафьев Викт. Последний поклон.

Отмечен даже шуточный перевод этой идиомы на латинский язык: «В письмах Александр обращался к брату так: «Голстобрюхий отче Антоние», или: «Глубокочтимый и достопоклоняемый братец Антон Павлович!». Но рядом: «*Regis coelestis oluchus*» — остроумие, забавлявшее в 80-х годах наших отцов». Зайцев Б. Чехов.

В изучении исторической перспективы и происхождения данной идиомы по какой-то причине возобладал не фразеологический подход, требующий анализа сочетаний в целом, а лексический подход — толкование слова, принимаемого за стержневое слово фразеологизма.

В словаре М. Фасмера статья *олух* оказывается по сути самостоятельной, хотя в ней и упомянуто выражение *олух царя небесного*. (Фасмер 3, 236) М. Фасмер в толковании этого слова присоединяется к мнению А. И. Соболевского, выведившего его из волух «Воловий пастух» с ремаркой «невероятно и происхождение из чагат. aluk поглупение, отупение, растерянность» с отсылкой на мнение Ф. Е. Корша, зафиксированное в словаре А. Преображенского, у которого приведено мнение А. И. Соболевского и соображения Ф. Е. Корша (полученные письменно) (*Преображенский*: 647–648), однако же в начале статьи отмечается «неизвестного происхождения».

Любопытное и бесполезное дополнение к рассуждениям М. Фасмера содержится в словаре Е. Н. Шиповой: «олух, м., разг., бран. дурак, болван, простофиля, неуч. *Нордстет*, 1782 олух; *Даль*, 2, 672; *Ушаков*, 2, 803 (Сл. Акад., 1959, 8, 849). Фасмер приводит этимологию слова по Соболевскому из *волух* от *вол*, т. е. *волобий пастух*, также еще менее, по его мнению, удачна этимология из *оглух*, напр. в ущр. *оглух тот, кто плохо слышит*. «Невероятно и происхождение из чаг. *aluk* оглупение, отупение, растерянности (Корш у Преобр., 1, 647 и сл.)» (*Фасмер*, 3, 136). Ср. Радлов *улук* (каз., тел.) дурной, негодный, незнающий) (1, 1694). Это слово, возможно, является антонимом *улук* (тар.; уйг.; чаг.) великий, большой (1, 1693). (*Шипова* 1976: 250).

По-видимому, поиски этимологии выражения *олух царя небесного* при данном подходе к этимологическим решениям относительно слова *олух* оказываются бесперспективными. Хотя гипотеза А. И. Соболевского выглядит корректной и ставит предполагаемый этимон — лексему *волух* в один ряд с *конюх*, *свинтус* из *свинтух* (приведено у А. Преображенского), ср. еще *овчух* «овечий пастух» — однако сдвиг ударения на первый слог в производных от корня *вол-* не может получить объяснения: непроизводная лексема *вол* имеет ударение на флексии (парадигма В акцентологической классификации), а все производные — ударение справа от корня, ср. *волovina*, *волобий*. Кроме того, вторая часть идиомы — *царя небесного*, не имеющая синонимов, вообще не поддается истолкованию.

В «Древнетюркском словаре» отмечено слово *uluγ* «большой, старший, великий сильный, большой высокий» (Древнетюркский словарь, 610) в этой же статье приведено словосочетание *uluγ tāngri* «великий Бог».

Есть основания полагать, что словосочетание *олух царя небесного* является полукалькой тюркского титула *uluγ tāngri qaγan* «великий небесный царь», где первый компонент оказался заимствованным, а второй и третий — переведенными. Подобные примеры тюркских компонентов в лексике и идиоматике не единичны, ср. белиберда из тюрк *bilim berdim* «Я передал зна-

ние»¹ (видимо, заключительная фраза посольской речи» У Фасмера (1, 148) без этимологии с пометой «темное слово»), ни *бельмеса* — тат. белмес «может быть, он не знает» — форма сослагательного наклонения на с- от глагола *bel-* знать, превратившегося в татарском языке в бил-, с показателем отрицания -ме-. (Фасмер 1, 149-150). Имеется еще целый ряд очень старых ориентализмов, не фиксировавшихся в письменных источниках на протяжении столетий, но сохраняющихся в русском просторечии: *хана*, *кранты*, *окочуриться*, *кильдым* и возможно, другие (Олядыкова, Бурыкин 2012, 11, прим. 11).

2. Пирог с котятами. Идиома *Пирог с котятами* со значением «что-то неприятное, нелогичное», в отличие от выражения *Олух царя небесного* фиксируется исключительно современными текстами. Они могут быть разделены на несколько групп.

1). Примеры, потенциально являющиеся расширением идиомы *вот такие пироги*: Ср. «*Вот такие пироги с котятами... Хреновень, мягко говоря, продолжалась. За пять минут опроса выяснилось, что сбор не играл ни дож, ни вахтенные, ни бертольеры*». Бушков А. Сварог-7 — Чужие паруса. «— *Вот такие, брат, пироги с котятами. — Тим по новой зевнул, сполз головой на подушку и трудно приоткрыл красные, слипающиеся глаза*» Вересов Дм. Сердце Льва. «<Юрий> *Поднял рюмку, выпил, ест, смотрит на Матвея, сидящего без движений*). *Вот такие пироги с котятами, ага? Ну, бывают же в жизни совпадения!*» Коляда Н. Вор. «*Естественно, возбуждены уголовные дела <...> сразу по нескольким статьям. В том числе и о покушении на ваше убийство, Любовь Петровна. Вот такие пироги с котятами. — Никита бросил быстрый взгляд на наручные часы*». Опалева Ольга. Маросейка, 12. «*Ах вот какие пироги с котятами. Коллеги, что ли? В разведшколе ЦРУ, понимаете ли, вместе обучались, а потом судьба развела*» Рыбаков В. Человек напротив. «*Катя болтала ногой, сидя на детской карусели, жевала пирог. Прислушивалась чутко. Вот*

¹ Независимо от автора данной статьи эта же этимология была предложена д.ф.н. О.А.Мудраком (Институт языкознания РАН).

такие пироги... вот такие пироги с котятами, золотца моя...» Степанова Тат. Демоны без ангелов. «Валерия рассказала обо всем, что с ней случилось. Капитан Трофимов слушал ее, открыв рот. — Вот такие, Володя, пироги с котятами, — усмехнулась она, закончив свой рассказ». Хрусталева Ирина. Третья свадьба короля.

2) Примеры, где при преобразованиях идиомы форма пироги заменяется на пирожки: «Жизнь такая. Опять же... жена, может, вернется... Вот такие, родной, пирожки... с котятами. Проще надо» Леванов Вадим. Артемида с ланью. «— А я про него забыл, — Кравченко сплюнул, — вот такие, Серега, пирожки с котятами». Степанова Татьяна. Темный инстинкт. «А потом в трубку полились короткие гудки. — Вот тебе и пирожки с котятами... — устало проговорила Варька и уткнула лицо в ладошки». Южина Марг. Сокровище старой девы.

3) Примеры, где компоненты идиомы пироги с котятами принадлежат разным участникам диалога: «— Эх-х-х! — вздохнула почтальонша. — Всяко бывает. Человек предполагает, а судьба смеётся. Вот такие пироги...

— С котятами! — добавил отец. — Где тут расписаться?» Алмазов Б. Деревянное царство.

4) примеры, где реализуется синтагматическая связь между сходными фразеологизмами: «Писатель. Сказки. Никогда в жизни не сочинял сказок. Из чего они вообще сочиняются? Жил-был Царь... Нет, не то. Жили-были рыжие летучие сосиски... Опять не то... А, вот! Жил-был суп с котом и пироги с котятами... Тьфу ты, ерунда какая-то получается...» Драгунская Ксения. Целоваться запрещено.

Последний пример послужил основой для опыта толкования этой идиомы: ср. «Почти пироги с котятами... нечто столь неприемлемое, что оно если и бывает, то когда-нибудь потом. Конечно, когда на вопрос "А что потом?" — отвечают: "Суп с котом", — это во многом обусловлено глубокой рифмой, но ведь рифм много, а устойчивый ответ — один. И не будь это словосочетание столь невозможным, оно никогда бы не прижилось в языке. Такие, вот, пироги с котятами... парадокс». Легостаев А., Логинов Св. Кухонные фразеологизмы.

Имеется группа примеров, где сложное именование пиро-

ги с котятами соотносится с ситуацией продажи пирожков в общественных местах: *«Именно вот бурчалю, как иной раз бурчит в животе, когда на вокзале где-нибудь слопаешь так называемый пирожок "с котятами"»*. Иванов Серг. Не стрелять... *«...я могу для них сделать что-то полезное <...> Подсказать, где именно в киоске за углом продают съедобные пирожки с котятами»*. Бялко Анна. На той неделе купить сапоги, спасти страну, выйти замуж. *«Среди строительного хаоса, примостившись у рельсов, закутанная тётушка в белом переднике продавала пирожки, словно в городе на углу; из алюминиевых кастрюль, накрытых марлей, шёл вкусный пар. — С чем пирожки? С котятами? — С котятами, сынок!.. Гар-р-рячие, кому, с мясом!»*. «Кузнецов Анат. Огонь. *«А так... какой-то Чикаговавилон для иногородних с сильно выраженной азиатчиной, в котором родного, московского, — ни на грош. Ах, где вы, пирожки с котятами, кружка пива на углу Кривоколенного переулка, знаменитый сумасшедший с улицы Горького...»* Пьецух Вяч. Деревенские дневники. *«То же самое и с получением литературы, которая, попав ко мне, расходилась мгновенно, как знаменитые московские "пирожки с котятами", — в основном, через ту же Дину...»* Щаранский Н. Не убоюсь зла.

Внимание к парадигматике фразеологических единиц заставляет задуматься о причинах того, почему пироги в этой идиоме — *именно с котятами*, то есть не *с котом*, не *с кошкой*, не *с котенком*, и почему предметом начинки такого пирога стали именно *котята*. Одна из напрашивающихся гипотез тут — иноязычное влияние, присутствующее в точке дискурса, соотносительной с появлением уличных пирожков.

Можно думать, что изначально обозначением начинки рыночных пирожков, которые по ситуации никогда не съедают те, кто их выпекает или продает, послужило татарское *катнаш ит* ‘смешанное мясо’. Вспоминается реплика Меншикова из фильма «Петр Первый» и похожий текст в одноименной пьесе А. Н. Толстого *«МЕНШИКОВ. Эх, эх, эх, эх!.. С пылу, с жару, на грош пару... Расхватывай, новые принесу... А вот пироги с зайчатиной, со всякой всячиной, с требухой, с мясом, запивай кислым квасом...»*. Тут *требуха* — как раз и есть *катнаш ит*,

смешанное мясо. Сами татарские слова вызывают ассоциации с *кот*, *кот наш*, а формы *кат ит* — с котятка.

Напрашивается лингвокультурный комментарий — москвиты явно не жаловали продукцию татарских торговцев пирожками.

Литература

Древнетюркский словарь. Л., 1969.

Жуков В. П., Сидоренко М. И., Шкляров В. Т. Словарь фразеологических синонимов русского языка. М., 1987.

Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка. Т. 1. М., 1910–1914.

Олядыкова Л. Б., Бурыкин А. А. «Слово о полку Игореве»: Современные проблемы филологического изучения (Исследования и статьи). Элиста, 2012.

Русская фразеология. Историко-этимологический словарь. Изд. 3-е, М., 2005.

Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т.1–4. М., 1964–1972.

Шипова Е. Н. Словарь тюркизмов в русском языке. Алма-Ата, 1976.

В. Г. Гузев
(СПбГУ, Санкт-Петербург)

ИЗ ОПЫТА НАУЧНОЙ РАБОТЫ

ДВА СЮЖЕТА

«Я полагаю, что всякий предмет нужно прежде всего исследовать сам по себе, выделяя из него только такие части, какие в нем действительно имеются, и не навязывая ему извне чуждых ему категорий»

И. А. Бодуэн де Куртенэ «Заметка об изменяемости основ склонения...»¹

1. О тюркских лексических единицах без грамматического оформления. В начале 70-х годов прошлого столетия два востоковеда-тюрколога (Д. М. Насилов и автор настоящей заметки) обнаружили, что материал — устройство тюркских языков, противоречит сложившемуся в тюркском языкознании мнению, согласно которому в этих языках, как, например, в русском, категория числа имени существительного состоит из *двух противопоставленных друг другу форм*: формы множественного числа с показателем *-lar* (тур.) и формы единственного (или «неопределенного» числа) с нулевым показателем. И нами был сделан, как мы сами сознавали, ошеломляющий вывод, что морфологическое средство (форма) со значением единственного

¹ *Бодуэн де Куртенэ* 1963. Т. 2: 22.

числа в тюркских языках попросту отсутствует, т. е. нет формы с нулевым показателем единичности, нет и привычного для индоевропейского толкования противопоставления форм (Гузев, Насилов 1975).

Не без колебаний мы решились выступить с докладом в Ленинградском отделении Института языкознания Академии наук СССР. Реакцию аудитории мы запомнили на всю жизнь. Особенно эмоционально реагировала женская её часть. Выяснилось, что мы ненормальные, что мы городим чушь, что того, о чем мы говорим, не может быть и т. п. Но вот, что особенно важно: возражения высказывали люди, знакомые только с индоевропейскими флективными и аморфными языками. При этом мы-то выступали как востоковеды, сообщали о явлении, наблюдаемом в агглютинативных языках (тюркских, монгольских, тунгусо-маньчжурских и т. п.), т. е. в языках с «экзотической» для индоевропейца структурой. Казалось бы, для лингвиста-теоретика каждый новый языковой факт — это находка, которая способствовала бы расширению его кругозора. Однако у наших слушателей сообщаемые нами факты интереса не вызвали. К тому же аудитория явно не воспользовалась предупреждением И. А. Бодуэна де Куртенэ, которое приведено выше как эпитафия к настоящей статье.

Никто из наших оппонентов не вспомнил ни об эрзя-мордовском «абсолютном падеже» Д. В. Бубриха (1947 г.), ни о венгерской «абсолютной форме» К. Е. Майтинской (1948 г.). В 1952 г. в нашей стране в русском переводе под редакцией В. М. Жирмунского был издан труд французского лингвиста Антуана Мейе, в котором есть слова: «Основной чертой *индоевропейской* системы является то, что в ней слово никогда не существует без особой грамматической характеристики». Анализируя индоевропейский материал, современные и древние слова со значениями «дом» и «отец», ученый видит в них «форму именительного падежа единственного числа» и констатирует: «не было ничего, что означало бы “дом” без грамматической характеристики», «нигде не было формы, означающей просто “отец”» (Мейе 1952: 83).

Цитируемое утверждение А. Мейе несомненно подразумевает существование иных языков, таких, которые обладают

другой «основной чертой» и слово в речи на таких языках не обязательно выступает с «особой грамматической характеристикой», т. е. *может и не быть словоформой*.

Через некоторое время после опубликования нашей статьи о тюркской категории числа мы неожиданно обнаружили появление интереса к нашей работе у германиста В. М. Павлова и у сотрудницы алтайского сектора Института языкознания А. Х. Гирфановой. Затем однажды на Восточном факультете СПбГУ к автору этих строк подошел незнакомый человек и спросил: «Вы — Гузев?». Затем, получив утвердительный ответ, протянул руку и сказал: «Будем знакомы, я — Геннадий Прокопьевич Мельников».

Решив осмыслить категорию числа в тюркских языках, мы не подозревали, что еще в 1966 г. Г. П. Мельников, в рецензии на книгу М. А. Черкасского, написал: «Специфика этого <агглютинативного> строя заключается в тенденции использовать только корневые морфемы и добавлять *минимальное* (здесь и ниже выделено нами — *В. Г.*) деривационное и реляционное формальное уточнение лишь в тех случаях, когда контекст и порядок слов недостаточны для выражения этих вспомогательных значений (например, *при выражении множественности в тюркских языках* <...> Только из этой тенденции, вытекает и закрепление за каждым аффиксом малого числа <...> семантических элементов (так как лишь при этом условии, в случае расширения контекста, соответствующий аффикс легко исключить из слова), универсальность корней и аффиксов, четкость границ между морфемами (для упрощения техники включения и исключения аффиксов)» (*Мельников* 1966: 130; ср.: *Мельников* 2003: 339).

Затронутый вопрос имел еще более глубокую историю.

О. Н. Бётлингк (1815–1904) обнаружил в якутском падеже вместо именительного падежа «голую именную основу», которую он назвал неопределенным падежом, поскольку «его область не столь ограничена, как у других падежей», т. е. поскольку она участвует в передаче более широкого спектра предметных связей, чем любая падежная форма (*Böhtlingk* 1851: 159-160 § 390; ср.: 117-119 § 234, 228 § 563, 240 § 606, 241 § 608).

Добавим, что до И. А. Бодуэна де Куртенэ не существовало разграничения понятий «язык» (по Л. В. Щербе, «языковая

система») и «речь». Не было известно, что вместо «языка» (нерасчлененного понятия, под которым понималась главным образом воспринимаемая органами чувств речь) в человеческой коммуникации участвуют минимум три разных компонента: 1) мышление, 2) язык (языковая система, знание — по Бодуэну, «языковленная» часть мышления)¹ и 3) речь. В актах коммуникации люди обмениваются не «значениями» (семантемами), а смыслами (мыслительными содержаниями). Как считал А. А. Потебня, смысл *говорящим* кодируется и представляется в речи знаками. Эти лишенные чего-либо идеального (значений или смыслов) знаки или цепочки знаков декодируются *слушающим* для восстановления смысла².

В 1965 г. была опубликована статья Н. А. Сыромятникова, изучавшего строй (агглютинативного) японского языка. Ученый выразил сомнение в наличии в этом языке основного падежа. По мнению автора, если слово, являющееся существительным, в высказываниях не представляет информацию об участии называемого предмета в каких-либо связях, то необходимо признавать, что у него нет и *нулевого падежного* показателя, т. е. отсутствие падежного показателя является абсолютным (см.: *Сыромятников* 1965).

Внимание ряда ученых (В. Л. Котвича, А. Н. Кононова, В. М. Жирмунского, Э. В. Севортыяна) привлекла наблюдаемая в речи на агглютинативных языках тенденция к экономии служебных показателей в речи (см.: *Мельников* 2003: 340).

Г. П. Мельников трактует экономию служебных показателей как следствие «временности» связывания морфем в словоформу и формулирует гипотезу об *отсутствии в агглютинативном языке «заготовленного заранее» полного перечня форм слова, образующего парадигму каждой лексемы, что и дает основание считать оперативно употребляемую словоформу коллекционной, т.е. «производимой в момент <порождения>*

¹ «Если язык следует считать особого рода **знанием**, то он вместе с тем может представляться с одной стороны, действием, делом, с другой — вещью, предметом внешнего мира» (*Бодуэн де Куртэнэ* 1963. Т. 2: 81).

² Подробнее см.: *Леонтьев* 1967: 10-11, 39 и др.

речи», а не *селекционной*, «заранее заготовленной», существующей в языковой системе флективного языка, и воспроизводимой в речи в готовом виде.

Именно *коллекционность* агглютинативных словоформ была признана Г. П. Мельниковым «внутренней детерминантой классического агглютинативного строя» (там же: 337-341).

И как следствие коллекционности приходится признавать, что в турецком языке, например, у существительных отсутствуют формы единственного числа, именительного падежа, у глаголов — формы действительного залога, утвердительная форма в составе категории статуса (совокупность форм отрицания, невозможности и возможности) (Гузев 2015: 47-51, 129-132, 142-145).

Иными словами, на примере турецкого языка мы убеждаемся в отсутствии в нем ряда привычных с индоевропейской точки зрения морфологических средств. Более того, это явление возвращает нас к цитированному выше тезису Антуана Мейе, согласно которому основной чертой *индоевропейской* системы является то, что в ней слово в речи всегда представляет собой словоформу, но есть языки, у которых слово в речи не всегда грамматически оформлено.

Какой же урок преподал нам изложенный сюжет? 1) Мы убедились, что адекватность научного знания никак не зависит от количества тех, кто разделяют или не разделяют конкретную точку зрения. Носителем адекватного научного знания может быть в какое-то время всего лишь один человек. 2) Не следует торопиться воспринимать несогласие окружающих как признак ошибочности нового знания; возражения могут иметь разные причины (неверие в возможности автора новой точки зрения, непонимание, равнодушие и т. д.). 3) Во взглядах лингвистов живет, к сожалению, распространенный опасный предрассудок — полагать, что в изучаемых иностранных языках имеются те же средства, которые есть в родном языке, что ведет к «навязыванию [неевропейским языкам] чужих категорий» (ср.: *Бодуэн де Куртене* 1963. Т. 2: 17, пункты 7, 11).

2. Древнетюркское руническое письмо в свете общей теории письма. С 1721–1722 гг. существует загадка происхо-

ждения древнетюркской письменности, которой были начертаны надписи на камнях из древних курганов, первоначально обнаруженные в долине верхнего Енисея натуралистом Д. Г. Мессершмидтом и пленным шведским офицером Ф. И. Страленбергом (Таббертом). Последний назвал знаки этих надписей «руническими». В конце XIX в. в Северной Монголии, на реке Орхон Н. М. Ядринцевым в 1889 и 1891 гг. были найдены обширные рунические надписи (памятник в честь Кюль-тегина — 53 строки, памятник Могилян — более 70 строк).

Заслуга дешифровки загадочных текстов принадлежит датскому лингвисту В. Томсену, который 25 ноября 1893 г. нашел ключ к чтению орхоно-енисейских надписей и 15 декабря 1893 г. доложил об этом конференции датской Академии наук (Кононов 1980: 12). Затем В. Томсен опубликовал по-французски предварительное сообщение о дешифровке древних тюркских текстов (Thomsen 1893). В Петербурге 19 января 1894 г. В. В. Радлов со ссылкой на открытие Томсена представил Петербургской Академии наук свой опыт перевода памятника в честь Кюль-тегина.

В 1897 г. Е. Н. Клеменц обнаружила в Монголии еще один крупный рунический текст — памятник в честь Тоньюкука (62 строки). Впоследствии В. Томсеном, В. В. Радловым и другими учеными публиковались более совершенные переводы, а также исследования всех этих и вновь обнаруживаемых текстов (напр., см.: Малов 1951; 1952; 1959).

Спорными до наших дней остаются проблемы возникновения и устройства ДТРП (древнетюркской рунической письменности). В работах исследователей, начиная с В. Томсена и до наших дней, отчетливо обнаруживается следующее противоречие: с одной стороны, стремление отыскать иностранный (в первую очередь согдийский) источник тюркской руники (Thomsen 1922. Bd. 3:73-74), с другой — признание рисуночной природы (пиктографичности) некоторых знаков.

То, как В. Томсен излагает заинтересовавшие его факты (наличие пиктограмм и совпадение тюркского названия объекта с фонетическим означаемым знака), позволяет думать, что он был очень близок к предположению о том, что руника была создана самими тюрками.

В. Томсен пишет, что некоторые знаки представляют объект, тюркское наименование которого совпадает с фонетическим значением знака. Так, по его мнению, знак **D** – не что иное, как изображение месяца, по-тюркски *aj*, знак **↓** — изображение стрелы, по-тюркски *oq*, **⌘** — воспроизведение тюркской юрты (*äb*) с её характерной решеткой (*kärägü*) внизу и с войлочной кровлей. Эти сходства, которые по словам В. Томсена являются неоспоримыми, побуждают подозревать, что есть и другие знаки, происхождение которых необходимо объяснять таким же образом, даже если они менее наглядны и к тому же вызывают сомнения (*ibid.*: 78-79). В. Томсен приводит еще несколько пиктограмм, выражая опасение, что они могут быть восприняты как фантастические: **↑** — человек, воин по-тюркски *är*, **Y** — рука (*äl*), **⌘** — лошадь, конь (*at*), **⌘** — корень глагола *än-* «сходить, спускаться», **Y** — сеть для рыбной ловли (*ay*), **Y** — дверь, вход в юрту (*äšik*) (*ibid.*: 79).

По-видимому, отсутствием в то время разработанной, подробной истории письменностей разных народов (Д. Диригер, Э. Добльхофер, Х. Ензен, И. Фридрих и др.) и рожденной в Чикаго позже, в 1952 г. грамматологии — теории письма (см.: *Gelb* 1974)¹ можно объяснить, почему В. Томсен и В. В. Радлов не придали должного значения ни наличию в тюркской рунике рисуночных знаков, ни совпадением тюркских наименований предметов и действий с фонетическими значениями знаков, что уже тогда могло бы быть воспринято как свидетельство по меньшей мере частичной автохтонности письма.

Рисуночное происхождение знаков **↓** стрела (*ok*) и **D** месяц (*aj*) привлекло внимание также и Е. Д. Поливанова, который указал на важную особенность «идеографических» знаков – функционировать «в изоляции, без гласной буквы» (*Поливанов* 1929: 178-179). Это наблюдение справедливо и в отношении приводимых В. Томсеном знаков (**⌘** *äb*, **↑** *är*, **Y** *äl*, **⌘** *at*, **⌘** *än-*, **Y** *ay*). Оно свидетельствует о том, что эти знаки были или логограммами, или силабограммами. Его можно трактовать как еще один шаг в направлении признания автохтонности ДТРП.

¹ 1-е англ. изд. 1952; перераб. 2-е изд.: 1963. На его основе был выполнен русский перевод, см.: *Гельб* 1982.

Е. Д. Поливанов высказал также предположение о возможном другом, *акрофоническом*, пути возникновения знаков, т. е. об использовании начальной фонемы какой-либо лексемы в качестве знака. Он полагает, что знак I первоначально мог быть изображением копья (по-тюркски *şıǵı*), ставшим знаком переднерядного (палатального) варианта фонемы /s/. (там же) Нетрудно понять, что такое предположение, во-первых, ничем не подкреплено (в текстах отсутствует слово *şıǵı*) и не только лексема со значением «копье», но и другая переднерядная лексема с начальной /s/ могла иметься в виду создателем письма, во-вторых, оно опять-таки опирается на бездоказательное восприятие древнего письма как алфавитного, в котором в идеале каждый знак представляет одну фонему.

Восприятие тюркской руники как *алфавитного* письма без допущения того, что оно могло быть *словесным, слоговым или словесно-слоговым* — третья (наряду с поиском иностранного источника и игнорированием рисуночных знаков), общая для большинства авторов иллюзия, фигурировавшая в осмыслении устройства ДТРП. Истолкование руники как алфавитной системы и, следовательно, знаков как букв принималось в качестве чего-то само собой разумеющегося. Это заблуждение мешало адекватному пониманию особенностей древнетюркской письменности.

Даже несомненно талантливый Е. Д. Поливанов ввёл в науку термин и понятие «консонантный дуализм», т. е. употребление разных согласных «букв» в зависимости от переднерядности или заднерядности фонемы в слове. Во-первых, если изначально знаки представляли на письме *не согласные фонемы, а слоги или лексемы*, то о консонантном дуализме попросту не может быть и речи (Guzev 1998); во-вторых, можно допускать, что в конце короткого эволюционного пути письма возникали отдельные согласные фонемогаммы, однако они не были бы способны функционировать как участники консонантного дуализма, поскольку с фонологической точки зрения (сформулированной Н. С. Трубецким) носитель языка не может различать звуки речи, являющиеся комбинаторными реализациями, аллофонами одной конкретной фонемы (его собственного языка). Следовательно, в ДТРП не могли существовать и предполагать

емые согласные буквы, которые представляли бы на письме соответствующие аллофоны, т. е. варианты фонем (*Аврutiна* 2011: 103-108).

Следствием алфавитного восприятия ДТРП стало также обнаружение в системе письма более пяти знаков для /k/ (точнее для звуков [q] и [k]) (напр., см.: *Малов* 1951: 17), что, казалось бы, должно было признаваться невероятным. Здесь уместно привести сведения И. М. Дьяконова о подобном случае, в истории изучения другого древнего письма: «...если до Э. Х. Хинкса исследователи находили в ассиро-вавилонском письме по семи знаков, передававших один и тот же согласный (что нелепо), то Хинкс показал, что знаков для одних согласных в этом письме нет вовсе, зато есть знаки типа Г, СГ, ГС и СГС, так что “семь разных знаков” для одного согласного оказались знаками, передающими совершенно разные последовательности фонем или силлабем, включавших данный согласный» (*Дьяконов* 1979: 18) Миф о наличии в ДТРП пяти знаков для согласной /k/ легко развеивается осознанием того простого факта, что в действительности (по меньшей мере изначально) имелось пять словесных и/или слоговых знаков, означаемые которых содержали эту фонему (*Гузев, Кляшторный* 2009: 169-170).

Заблуждение, о котором идет речь, стало причиной употребления в тюркологии понятия «лигатура», т. е. знак, возникший в результате сочетания разных согласных «букв». Имелись в виду знаки **М** (alt), **☺** (ant), **✠** (art). И были исследователи, которые пытались понять, как из сочетания знаков **↓** (al) и **♠** (at) мог появиться знак **М** с означаемым /lt/. Понятие «лигатура» могло вести исследователей только в тупик, поскольку имеется и знак **⤵** (anç), который едва ли может трактоваться как лигатура.

В 1996 г. в Анкаре турецкий ученый Осман Недим Туна, который и сам полагал, что лигатуры — сочетания букв (*Tuna* 1990), спросил автора этих строк, как он объясняет лигатуру **М**. Ему было сказано, что мы (С. Г. Кляшторный и В. Г. Гузев) считаем, что этот знак первоначально, скорее всего, был не лигатурой, а логограммой с фонетическим значением *alt* «низ». Трудно забыть реакцию господина О. С. Туна, который, видимо, сам допускал такое решение: это было одновременно удивление и радость.

До самого начала XXI в. в тюркской рунологии продолжали высказываться три сформулированные выше, легко обнаруживаемые еще в работах В. Томсена противоречащие друг другу точки зрения (алфавитное устройство, иностранный источник, автохтонность) (напр., см.: *Лившиц* 1978; *Щербак* 2001).

В 1992 г. С. Г. Кляшторный, авторитетный специалист по истории древних тюрков, бывший сторонником наиболее распространенной тогда согдийской версии происхождения тюркской руники, (в номере гостинцы в городе Туркестан, где мы проживали вместе) задумчиво нарисовав на листе бумаги знаки ↓ (*ok*) «стрела» и D (*aj*) «месяц», предложил автору настоящей статьи вернуться к осмыслению ДТРП. Это означало наличие у него сомнения в согдийской версии.

Началась работа, которая отражена в статьях на русском¹, английском, немецком и турецком языках и завершилась итоговой статьей 2009 г., в которой с опорой на историю и общую теорию письма излагается концепция возникновения тюркского автохтонного письма из рисуночного фонда (тамг) древних тюрков приблизительно в середине VII в.² Были использованы труды историков письма и достижения грамматики (*науки о письме*) в работах акад. В. В. Струве, И. М. Дьяконова, И. Е. Гельба.

В результате у авторов сформировалось совершенно отличное от сложившегося до 1992 г. представление о самобытном, *автохтонном* возникновении ДТРП и о прохождении ею в процессе ускоренной эволюции всех тех этапов, которые проходили другие автохтонные письменности на земле: 1) система рисунков (семасиография), 2) фонетизация рисунков (рождение фонографического письма), 3) использование словесных знаков (логография), 4) появление слоговых знаков, синтагм, 5) формирование преимущественно словесно-слоговой системы. Особенностью ДТРП является наличие в текстах элементов всех

¹ Первая публ.: *Гузев, Кляшторный* 1993.

² Самая древняя камнеписная — Чойрэнская — руническая надпись, установленная на южной границе Хангая, предположительно относится к периоду 688–691 гг. (*Кляшторный* 1980; *Гузев, Кляшторный* 2009).

перечисленных этапов. Некоторые начертания в текстах позволяют допускать, что в начале VIII в. письмо находилось в самом начале процесса алфавитизации.

Количество обнаруженных рисуночных знаков значительно возросло. Они воспринимаются как схематичные изображения предметов (⚡-^ изображение юрты (äb), Γ растение, дерево (i), D месяц (aj), ◀ веретено (?) (iq), ↓ стрела, (ok), Y рука (äl), M низ (*Севортян* 1974: 140), нижняя часть чего-либо (?) (alt), ♀ женский половой орган (*am*), ↑ мужчина (*er*), ⚡ ^ изображение лошади (вид спереди) (*at*), ⚡ горный проход, горное ущелье, узкая дорога (*art*) (там же: 179), действий (☺ изображение клятвенного действия (хождения вокруг могилы усопшего), клятва (*ant*), Y (символ действия «пить» (*ič*)). Необходимо иметь в виду и упомянутые выше другие толкования, предложенные В. Томсеном: H /än/ (действие *än-* «сходить, спускаться»), Y /ay/ (*ay* «невод, тенета, сеть») (там же: 117-118), Y /äs/, /äš/ (< *äšik* «дверь, вход в юрту»). Важно подчеркнуть, что знак Γ /i/ не только изображал растение, дерево, но и функционировал как логограмма. Следовательно, его фонологическое означаемое изначально было лексемой, затем слогом и только в последнюю очередь могло становиться фонемой.

Знаки ⚡, Γ, D, ↓, ↑, ⚡ подкреплены контекстом надписей, т.е. в некоторых случаях употребляются в текстах как словесные знаки. Вместе с тем фонологическое значение знаков ↓, ◀, R и Y характеризуется жесткой привязкой определенной гласной фонемы к согласной в составе репрезентируемой знаком цепочки фонем «гласная + согласная» или (в результате переверачивания слога) «согласная + гласная». Это подкрепляет рисуночный характер двух из них — ◀ и Y, а знак ↓ в качестве пиктограммы наиболее бесспорен, что дает основание полагать, что и четвертый близкий по фонетическому значению знак R (ök/ük) тоже мог быть пиктограммой (*Гузев* 2007).

К шестнадцати приведенным пиктограммам могут быть добавлены два знака, которые, возможно, возникли акрофоническим путем, т.е. использованием изображения в качестве знака начальной фонемы слова. Первый — знак I, о котором выше было сказано, что по предположению Е. Д. Поливанова он первоначально мог быть изображением копья (по-тюркски *sü-*

ñü). Ввиду того, что в системе имеется упомянутый выше знак /am/, который весьма вероятно (из-за широкой распространенности этой лексемы в тюркских языках), был изображением женского полового органа, знак **I** мог соответственно изображать мужской орган (по-тюркски *sik*), а в системе письма иметь палатализованное фонемное значение /äs/. Второй — знак с веляризованным значением /as/, предположительно, т. е. если создатель ДТРП действительно прибежал к акрофоническому приему пополнения репертуара силлабограмм и логограмм, мог бы происходить от лексемы *saç* «волосы».

Восемнадцать из общего количества сорока идеографических знаков, очевидно, вполне достаточно для признания автохтонности просуществовавшей минимум три столетия и ускоренно эволюционировавшей¹ орхоно-енисейской тюркской руники. Нельзя исключать вероятности того, что исследователям удастся разглядеть рисуночное происхождение и других знаков. Разумеется кроме названных особенностей ДТРП имеется много других признаков её автохтонности, которые опубликованы, и едва ли есть необходимость их повторять (*Гузев 2004; Гузев, Кляшторный 2009*).

Изучению ДТРП в фонологическом и морфонологическом аспектах посвящена работа А. С. Аврутиной, которая успешно использовала при анализе текстов принципы фонологической интерпретации древних письменностей и предложила реконструкцию фонологической и морфонологической подсистем языка, обратив внимание на некоторые ошибочные в теоретическом отношении попытки истолкования материала (*Аврутина 2011*).

Опыт работы над вторым сюжетом убеждает: 1) и в филологических науках нередко очевидное становится невероятным, сложившееся представление может оказаться иллюзией, при этом поражает живучесть заблуждений; 2) не следует составлять какое-либо мнение об объекте исследования а priori и уж потом обосновывать свою концепцию, что нередко делается под влиянием далеких от поиска истины факторов; 3) очень полезно

¹ О причинах ускоренной эволюции письменности см.: *Фридрих 1979: 30, 161-172; Gelb 1974: 138-139, 206-211.*

интересоваться смежными областями знаний их достижениями, поскольку одной из важных причин научных заблуждений является недостаточная широта кругозора; 4) опасны попытки решать научные проблемы на уровне обыденного мышления, одним из проявлений чего оказывается стремление думать так, как все или большинство; 5) необходимо проявлять толерантность по отношению к уже существующим точкам зрения и избегать полемических страстей в ходе дискуссий (подразумеваемые факторы были помехой при реализации обоих сюжетов).

Литература

- Аврутина А. С.* Древнетюркские рунические памятники: Система письма и фонологическая реконструкция. М.: URSS, 2011.
- Бодуэн де Куртене И. А.* Избранные труды по общему языкознанию / Сост. В. П. Григорьев, А. А. Леонтьев; Вступит. статьи В. В. Виноградова и В. Дорошевского. М.: Изд-во АН СССР, 1963. Т. 1-2.
- Гельб И. Е.* Опыт Изучения письма (Основы грамматики) / Пер. с англ. Л. С. Горбовицкой и И. М. Дунаевской; Под ред. и с предисл. И. М. Дьяконова. М.: «Радуга», 1982.
- Гузов В. Г.* Основные положения концепции автохтонного происхождения тюркской руники // Востокведение / Отв. ред. В. Г. Гузов. СПб., 2004. Вып. 24. С. 24–33.
- Гузов В. Г.* Опыт обоснования наличия рисуночных знаков в древнетюркской рунической письменности // Россия и тюркский мир. Востокведение и африканистика в университетах Санкт-Петербурга, России, Европы. II Международная конференция. Санкт-Петербург, 5–7 апреля 2006 г. Доклады и материалы. СПб. 2007. С. 85–88.
- Гузов В. Г.* Теоретическая грамматика турецкого языка. СПб: Изд-во СПбГУ, 2015.
- Гузов В. Г., Кляшторный С. Г.* Проблема происхождения древнетюркской руники в свете общей теории письма (к столетию дешифровки) // Вестник С.-Петербургского университета. Сер. 2. 1993. Вып. 4. С. 57–62.
- Гузов В. Г., Кляшторный С. Г.* Древняя письменность Великой степи // Тюркологический сборник 2007–2008. История и культура тюркских народов России и сопредельных стран. М.: «Восточная литература», 2009. С. 146–176.

- Гузев В. Г., Насилов Д. М.* К интерпретации категории числа имен существительных в тюркских языках // ВЯ. 1975. № 3. С. 98–111.
- Дьяконов И. М.* Предисловие // Фридрих И. История письма... М., 1979. С. 9–29.
- Кляшторный С. Г.* Древнетюркская надпись на каменном изваянии из Чойрена // Страны и народы Востока. М., 1980. Вып. XXII. С. 90–102.
- Кононов А. Н.* Грамматика языка тюркских рунических памятников VII–IX вв. Л.: Наука, 1980.
- Леонтьев А. А.* Психоллингвистика. Л.: ЛО Наука, 1967.
- Лившиц В. А.* О происхождении древнетюркской рунической письменности // Советская тюркология. 1978. № 4. С. 84–98.
- Малов С. Е.* Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. М.; Л., 1951.
- Малов С. Е.* Енисейская письменность тюрков. М.; Л., 1952.
- Малов С. Е.* Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.; Л., 1959.
- Мейе А.* Основные особенности германской группы языков. Пер. с 5-го франц. изд. М. А. Сигал; Под ред., с предисл. и примеч. В. М. Жирмунского. М.: Изд-во иностранной лит-ры, 1952.
- Мельников Г. П.* [Рец. на кн.: Черкасский М. А. Тюркский вокализм и сингармонизм. Опыт историко-типологического исследования. М.: «Наука», 1965. 143 с.] // ВЯ. 1966. № 5. С. 129–138.
- Мельников Г. П.* Системная типология языков. Принципы, методы, модели. М.: Наука, 2003.
- Поливанов Е. Д.* Идеографический мотив в формации орхонского алфавита // Бюллетень Среднеазиатского гос. ун-та. Ташкент, 1929, № 9. С. 178–182.
- Севортян Э. В.* Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на гласные). М: Наука, 1974.
- Сыромятников Н. А.* Есть ли в японском языке основной падеж? // Морфологическая типология и проблема классификации языков. М.; Л.: «Наука», Глав. ред. вост. лит-ры. 1965. С. 271–278.
- Фридрих И.* История письма / Пер. с нем.; Под ред., с предисл. и коммент. И. М. Дьяконова. М.: Изд-во ЛКИ, 1979.
- Щербак А. М.* Тюркская руника. Происхождение древнейшей письменности тюрков, границы ее распространения и особенности использования. СПб.: Наука, 2001.
- Böhtlingk O.* Über die Sprache der Jakuten. SPb., 1851.
- Gelb I. J.* A Study of Writing. Revised Edition. Chicago & London, 1974.

-
- Guzev V. G.* Zur Interpretation des “konsonantischen Dualismus” der alttürkischen Runenschrift. // *Turkologie heute – Tradition und Perspektive. Materialien der dritten Turkologen-Konferenz.* Leipzig, 4-7. Oktober 1994 / Hrsg. von Nurettin Demir und Erika Taube. Wiesbaden.1998. S. 111–115.
- Thomsen V.* Déchiffrement des inscription de l’Orkhon et de l’Iéinissei. Notice préliminaire // *Bulletin de l’Académie Royale des Sciences et des Lettres de Danemark.* 1893. P. 285–299.
- Thomsen V.* Samlede Avhandling. Kopenhagen, 1922. Bd. 3.
- Tuna O. N.* Eski Doğu Türk Yazısında Kullanılan Ligatürler ve Bunlarla ilgili Bazı Meseleler hakkında // III. Sovyet-Türk Kollokyumu “Göktürk Yazıtları”. Tebliğler. Malatya, 1990 (отд. оттиск).

К. А. Жуков
(СПбГУ, Санкт-Петербург)

ПОЛИТИЧЕСКАЯ И ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНАЯ АТМОСФЕРА СТАМБУЛА В 1911–1912 ГГ.

По журналистским материалам
А. В. ТЫРКОВОЙ-ВИЛЬЯМС

Известная русская феминистка, писатель и политик А. В. Тыркова-Вильямс находилась в Константинополе с октября 1911 г. до августа 1912 г. (с перерывом декабрь-март). Политико-психологические портреты некоторых ее константинопольских знакомцев нашли подобающее место на страницах книги Тырковой «Старая Турция и младотурки. Год в Константинополе» (Пг., 1916). В годы Первой мировой войны многие из прежних знакомых Тырковой (в первую очередь деятели младотурецкой партии), сохранили и даже укрепили свое общественное положение. Этим и было продиктовано вторичное появление в печати ранее опубликованных ее газетных статей. Книга сохраняла актуальность в годы советской власти, став пособием для советских дипломатов.

Основу книги составили переработанные очерки Тырковой из кадетской газеты «Речь». Они сопоставлены мной с их последующим обличком и соотнесены с недавно опубликованными дневниковыми записями и письмами Тырковой, относящимися ко времени ее пребывания в Константинополе. В совокупности это дает возможность заглянуть в «творческую лабораторию» журналистки. Анализ проведен на фоне общей ситуации в Турции первых десятилетий XX в.

Ключевые слова: история России, история Османской империи, А. В. Тыркова-Вильямс, феминизм, журналистика, пантюркизм.

Публикации в русле темы «Османская Турция глазами русских женщин»¹, посвящены в основном впечатлениям женщин-врачей и медсестер — участниц русско-турецкой войны 1877–1878 гг. (см.: *Калиганов* 2012). В частности, рассматривались путевые записи 1868 г. М. Ф. Карловой, «Вестник Европы», 1870; см.: *Левшина* 2012). Ряд статей посвящен О. С. Лебедевой (1854 — после 1909)², сыгравшей в последнем десятилетии XIX в. заметную роль в популяризации русской литературы в Турции, а также сообщавшей европейскому читателю о трудностях и достижениях турецкого женского эмансипационного движения (см.: *Каримулин* 1977)³.

Представления о положении женщины на мусульманском Востоке в русской культуре исторически формировались под заметным воздействием западной литературы. Прежде всего следует назвать «Турецкие письма» М. У. Монтегю — супруги британского посла в Константинополе, описавшей свои впечатления о пребывании в Османской империи в 1716–1718 гг. Авторитет леди Монтегю был настолько велик, что А. В. Тыркова не могла не упомянуть ее в своем дневнике (см.: *Канищева* 2012: 116). Во второй половине XIX в. русский читатель знакомится с трудами княгини Е. М. Кольцовой-Мосальской, урожденной Гика (1828–1888), публиковавшейся под псевдонимом Дора д'Истриа⁴. Большое влияние на представления русского читателя о турецком обществе оказал Осман-бей (см.: *Жуков*

¹ Статья «выросла» из моего доклада «The Ottoman women as seen through the eyes of Ariadna Tyrkova-Williams», в свое время подготовленного для конференции The Ottoman Woman: a Comparative Perspective (30 June – 2 July 2011, The Skilliter Centre for Ottoman Studies, Newnham College, Cambridge). Также см.: *Жуков*, 2015.

² Ее литературный псевдоним Гульнар-ханум. Одни и те же восточные имена и термины далее в тексте статьи могут встречаться в разных вариантах. Это объясняется тем, что при цитировании текстов мы, как правило, транслитерируем авторские написания.

³ Жизнь и деятельностью О. С. Лебедевой активно занимаются и на Западе (ср.: *Findley* 1889).

⁴ Например, с ее сочинением «Женщины на Востоке» (Dora d'Istria. Les femmes en Orient. Zürich, 1858), появившимся по-русски в «Заграничном Вестнике» (1865).

2013). Его книга «Женщины в Турции. Очерки турецких нравов» (СПб., 1873) выходила также на французском и немецком языках. В 1873 г. в переводе с английского оригинала были опубликованы мемуары матери Осман-бея (фактически он являлся ее соавтором) «Тридцать лет в турецких гаремах. Автобиография жены великого визиря Кипризли-Мегемет-паши, Мелек-ханум» (СПб., 1874). Весьма содержательна книга двух английских путешественниц, почти сразу ставшая доступной русскому читателю в добротном переводе: «Путешествие по славянским областям Европейской Турции Меккензи и Эрби с предисловием Гладстона» (СПб., 1878. Т. 1-2).

Названные источники еще не изучены в контексте обозначенной темы. Вне поля зрения исследователей остаются и другие свидетельства, не менее ценные. Например, Е. А. Рагозина «Из дневника русской в Турции перед войной 1877–1878 гг.» (СПб, 1910)¹. Рагозина была родственницей российского консула на о-ве Хиос и провела в Османской Турции (Хиос, Смирна, Константинополь) около двух лет (1875–1877 гг.). Она была знакома и вела переписку с Мидхат-пашой – «отцом турецкой конституции 1876 г.». Незамеченными остались и яркие зарисовки из повседневной жизни в восточной Турции, принадлежащие В. Ф. Духовской (1854–1931), урожденной княжны Голицыной². Ее книга «Из дневника русской женщины в Эрзеруме во время военного занятия его в 1878 г.» (СПб., 1879) примыкает к свидетельствам С. М. Духовского «Русские в Эрзеруме в 1878 г. С планом города и чертежом памятника» (СПб., 1878)³, что дает возможность сопоставить впечатления жены и мужа от одних тех же событий.

Ариадна Владимировна Тыркова (1869–1962) (см.: *Казнина* 1997: 70-78) — гимназическая подруга Н. К. Крупской, из-

¹ Отрывки из дневника Е. А. Рагозиной продолжали публиковаться в «Русской старине» вплоть до начала 1917 г.

² О ней см.: *Шенк* 2014.

³ Военный губернатор в Эрзеруме генерал-майор С. М. Духовской в 1872–1875 гг. возглавлял работу по составлению плана будущей войны с Турцией на Кавказско-Азиатском театре, см.: *Басханов, Колесников* 2014: 31.

вестная феминистка, видная деятельница кадетской партии, журналистка, писательница и критик¹, оказалась в Османской Турции не по своей воле. Ее гражданский муж — уроженец Новой Зеландии, полиглот и талантливый журналист–международник Гарольд Вильямс² попал под подозрение полиции. Времена были тревожные: 5/18 сентября 1911 г. в Киеве в результате покушения скончался премьер-министр П. А. Столыпин, а уже через день (7/20 сентября) на петербургской квартире Тырковой был произведен обыск, во время которого у Вильямса были изъяты, среди прочего, рукопись «простого матроса»³ с описанием Цусимского боя и записка В. Фигнер. Благодаря заступничеству английского посольства ареста удалось избежать. Однако супруги сочли за благо на некоторое время покинуть Россию. Их визит в Константинополь практически совпал с началом Триполитанской войны (1911–1912), окончившейся победой Италии и поражением Османской империи.

В период пребывания в Константинополе А. В. Тыркова обзавелась широким кругом знакомств. Были установлены личные связи с работниками российского посольства (Н. В. Чарыковым, А. Н. Мандельштамом, П. В. Максимовым), с византинистом Ф. И. Успенским и немецкими востоковедами Хартманном и Шрадером, с политическими эмигрантами из числа российских мусульман, с рядом столичных османских журнали-

¹ В том числе автор, одной из наиболее известных биографий А. С. Пушкина (Тыркова-Вильямс 1998).

² О нем см.: *Казнина* 1997: 99-101; *Alston*, 2004; 2007.

³ Среди изъятых бумаг были и копии приказов адмирала З. П. Рождественского, и отчетов о боях с японцами командиров русских военных кораблей, «похищенные из архивов морского ведомства». Эти материалы были переданы Вильямсу «спустя четыре года после битвы» писателем А. М. Ремизовым (см.: *Симмонс* 2003). «Простым матросом» был будущий автор советского бестселлера «Цусима» (1932) А. С. Новиков (Прибой). В 1907 г. он бежал в Англию (*Новикова* 1980), где под кличкой «Затертый» в 1908 г. вместе с морским инженером В. П. Костенко участвовал в последнем деле Азефа — готовил покушение на Николая II (*Савинков* 1990: 292-299). В декабре 1911 г. Костенко был помилован и вышел из Петропавловской крепости (*Смирнов* 1995: 70).

стов, писателей и, наконец, с видными деятелями правящей партии младотурок. Политико-психологические портреты некоторых константинопольских знакомых нашли подобающее место на страницах будущей книги Тырковой «Старая Турция и младотурки. Год в Константинополе» (1916).

Интересна оценка, данная книге тюркологом В. А. Гордлевским, часто посещавшим перед Первой мировой войной Турцию и подолгу жившим в Константинополе. Он отмечает: «...очерки г-жи Тырковой, будучи собраны в книгу, сохранили все-таки разбросанность и расплывчатость изображения, но они подкупают читателя непосредственностью восприятия и живостью изображения. По долгу корреспондента автор касается часто политических тем, но это выходит уже, собственно, за пределы его интересов; значительно более удачными вышли законченные очерки, где даны портреты османских общественных деятелей и писателей; недурен также очерк “Маленькие ткачихи”...»¹.

В книгу Тырковой вошли переработанные очерки, частично опубликованные в 1912 г. в петербургской кадетской газете «Речь»² (по большей части под псевдонимом А. Вергежский). Тыркова-Вильямс находилась в Турции с конца октября 1911 до августа 1912 гг. (с перерывом с декабря по март). Особый интерес представляют описания контактов А. В. Тырковой с известной турецкой феминисткой, писательницей, педагогом и общественной деятельницей Халиде Эдиб Адывар (1882–1964)³.

¹ Русские ведомости. 1916. 28 дек. № 299. С. 6 (раздел «Библиографические заметки»).

² О «Речи» и ее редакторах — П. Н. Милюкове и И. В. Гессене, см.: *Тыркова-Вильямс* 2007: 369–370. Находясь в Турции, Тыркова также сотрудничала в журнале «Вестник Европы» и газете «Русские ведомости», посылала материалы в «Биржевые ведомости». Некоторые из них остались не напечатанными (см.: *Канищева* 2012: 312).

³ О ней см.: *Enginün* 1986; *Durakbaşa* 2000. Историко-публицистическая работа Халиде Эдиб о Турции и Европе (*Edib* 1930) в плане оценочных суждений и исследовательских шаблонов, на наш взгляд, оказала сильное влияние на последующее творчество профессиональных востоковедов, занимавшихся вопросами вестернизации (модернизации) страны. В этом отношении ее сочинение можно поставить в

К вопросу о положении женщины в Османской Турции российская публицистика обращается относительно рано (ср.: *Лебедева* 1900: 22-24; *Голобородько* 1908: 50-55). Касался этой проблемы и В. А. Гордлевский, активно публиковавший свои впечатления от предвоенной Турции в московской кадетской газете «Русские ведомости»¹. Однако до сих пор практически не исследовались личные связи между представительницами русского и османского женского движения. Например, самого пристального внимания заслуживает сообщение журналиста А. Е. Кауфмана (сентябрь 1908 г.) о том, что супруга Турхан-паши (посла Турции в Петербурге в 1908–1913 гг.), родная сестра российского посла в Вене князя Л. П. Урусова, оказывала помощь турецкому женскому движению (*Кауфман* 1909: 220). Этот факт, насколько нам известно, никем не комментировался.

Другой пример: в новейшей работе, посвященной писательнице Фатьме Алие, ничего не говорится о ее тесных отношениях с упомянутой выше О. С. Лебедевой (*Утургаури* 2006). Она не только бывала в доме знаменитого государственного деятеля Ахмеда Джевдет-паши — отца Фатьмы Алие, но и перевела на французский язык ее книгу «Женщины ислама» (Париж, 1896)². (см.: *Strauss* 2002: 306-307, note 67).

Отмеченным недостатком страдают и западные публикации. Так, в статье об османской поэтессе Нияр-ханым (*Kapert* 2002) не упомянута ее поездка в Петербург осенью 1892 г. Известно, что перед этим она перевела на турецкий (с европейских языков) и опубликовала в Стамбуле несколько стихотворений

один ряд с книгой А. Вамбери (*Vambery* 1906).

¹ Некоторые переработанные статьи из этого цикла составили впоследствии его книгу очерков «Силуэты Турции».

² Правда, «феминизм» Фатьмы Алие в те годы вызывал сомнения. Будущий академик В. А. Гордлевский в «Очерках по новой османской литературе» (1912) характеризовал книгу Фатьмы Алие следующим образом: «...она оправдывает весь строй мусульманской жизни <...> [она] против женского рабства, но, конечно, феминистское движение на Западе для нее непонятно. <...> можно даже сказать, что от письма Алие-ханум отдает шовинизмом. Книга не блещет глубиной мысли» (*Гордлевский* 1961: 401).

Пушкина, Лермонтова и Жуковского¹. Вина за подобные умолчания лежит и на турецких авторах. Как с некоторым удивлением отметил И. Штраус, они в своих мемуарах раннереспубликанского периода предпочитали не упоминать о контактах с российскими коллегами (*Strauss* 2002: 314). Мемуары Халиде Эдиб (*Edib* 1926) не являются исключением². На страницах ее книги мы ни разу не встретим упоминания имени А. В. Тырковой³.

Принимаясь за свои очерки, Тыркова вольно или невольно выступила в качестве литературного соперника П. Н. Милюкова, соратника по партии, совершившего поездку в Стамбул и Салоники в июле-сентябре 1908 г. Позже его «Письма с дороги», опубликовавшиеся в «Речи», в переработанном виде вошли в книгу А. П. Извольского «Балканский кризис...» (1910). Труд Тырковой может быть сопоставлен с книгой английской суфражистки Грейс Эллисон, составленной из заметок, написанных

¹ Очерк о пребывании поэтессы в России, помещенный во «Всемирной иллюстрации», частично воспроизведен в: *Шерих* 2012: 182-183.

² Судя по воспоминаниям советского полпреда в Турции С. И. Аралова, встречавшегося с Халиде Эдиб в Анкаре в 1922 г., она хорошо разбиралась в политике и «была неплохо осведомлена о Советской России» (*Аралов* 1960: 72). По поручению Аралова, портрет Халидеханум рисовал Е. Е. Лансере. Художник оставил также воспоминания от бесед с этой европейски образованной «выдающейся писательницей» (*Лансере* 1925: 34-36). Интерес Х. Эдиб к России проявился также в том, что в 1924 г. в газете «Вақыт» печался ее перевод романа Хью Уолпола «The Secret City» («Тайный город», 1919), в котором от лица дипломата-англичанина дается описание революционного Петрограда. Отдельным изданием он вышел в Стамбуле («Gizli Belde», 1928). Уолпол, интимный друг К.А. Сомова, уже в 1914–1915 гг. стал вхож в русские литературные круги и «был знаком с Мережковским, Сологубом, Глазуновым, Скрябиным, хорошо знал язык и писал романы на русские темы, одно время бывшие в Англии в большой моде» (*Берберова* 1991: 29). Роман о революции А. В. Тырковой и Г. Вильямса «Host of Darkness» («Полчища тьмы», 1921) такого внимания со стороны Х. Эдиб не удостоился. (О Вильямсе и других британских писателях-разведчиках в России см.: там же. С. 29-30).

³ П. Н. Милюков в своих «Воспоминаниях» (см. ниже) также полностью игнорирует Тыркову.

ею для газеты «Дейли Телеграф» в 1913 г. (*Ellison 1915*). Одна из глав специально посвящена османским женщинам-писательницам. Видное место в книге отведено Халиде Эдиб и ее феминистской деятельности (помещена и фотография писательницы)¹. Так как основу книги Тырковой составили переработанные газетные очерки, интересно сопоставить разные редакции текста. Эта задача становится еще увлекательней, поскольку в составе сборника личных бумаг писательницы недавно были опубликованы дневниковые записи и письма, относящиеся и ко времени ее пребывания в Константинополе². Появляется редкая возможность заглянуть в «творческую лабораторию» автора.

Мы вправе допустить, что четырехлетний период, разделяющий газетные статьи от рассматриваемой книги, объективно мог оказаться решающим для характера ее доработки. По возвращении в Россию в августе 1912 г. Тыркова приступила к работе над личным архивом российской феминистки А. П. Философовой, монументальная биография которой была ею закончена осенью 1914, составив первый том двухтомного издания «Сборник памяти Анны Павловны Философовой» (*Тыркова 1915*). Завершение этого труда совпало по времени и с событиями, актуализировавшими возвращение писательницы к своим статьям «турецкого цикла»: началась Первая мировая война, в которой Турция выступила на стороне Германии.

В годы войны многие из прежних знакомых Тырковой сохранили и даже упрочили свое общественное положение, что

¹ В частности, Эллисон описывает заседание женского клуба в Стамбуле, на котором слушателям были предложены доклады на следующие темы: пурификация турецкого языка, вопрос о переводе Корана на турецкий, рассуждения на тему «Турция для турок» и, наконец, вопрос о чаршафе (покрывале), закрывающем женское лицо (*Ellison 1915*: 66-67). Эллисон также сообщает, что из-за малого числа женщин-писательниц в Турции материалы по женскому вопросу в журнале «Кадынлар дюньясы» («Женский мир») часто публиковали под женскими псевдонимами авторы-мужчины (*ibid.*: 65).

² См.: *Канищева 2012*: 102-132, 308-312. Особняком стоит ее записка о проституции в Турции (по материалам российского посольства за 1903–1912 гг.), увидевшая свет несколько лет назад (*Данишевски 2006*: 67–76).

особенно относится к деятелям младотурецкой партии. Во многом этим обстоятельством было продиктовано вторичное появление в печати переработанных статей (*Тыркова* 1916: 110, примеч. 1). Интересно, что книга Тырковой продолжала сохранять актуальность и в годы советской власти, став «одним из пособий для советских дипломатов» (*Канищева* 2012: 9). Спрос на книгу объяснялся не только внешнеполитическими соображениями текущего момента (заигрыванием большевиков с Энвер-пашой и другими младотурками в 1920 г.), но и эксплицитной авторской претензией на проникновение в психологию тогдашнего турецкого политического истеблишмента: «...их понятия и приемы, навыки и слабости остались приблизительно те же, что и четыре года тому назад» (*Тыркова* 1916: V.).

Наличие трех вариантов текстов (дневникового, газетного и книжного) позволяет (1) точно локализовать во времени ряд событий, послуживших сюжетами для газетных очерков в «Речи», (2) сделать некоторые наблюдения о характере авторского отбора и обработки текста для его последующей публикации и, наконец, (3) выявить случаи автоцензуры.

Лишь в дневниковой записи осталась часть леденящих кровь подробностей из воспоминаний одного из участников вооруженного захвата армянскими боевиками Османского банка в Константинополе летом 1896 г., когда впервые в Турции были применены ручные бомбы. По свидетельству бывшего боевика, ставшего депутатом турецкого парламента от Эрзерума дашнака Пасдермаджяна (Армена Гаро)¹, сотни людей были ранены и убиты (*Канищева* 2012: 128-131; *Тыркова* 1916: 68-69).

Заметна также разница в манере подачи информации об одном из самых близких османских знакомых Тырковой. Речь идет о видном младотурке — главном редакторе газеты «Танин» («Эхо») Хюсейне Джахиде (см.: *Канищева* 2012: 128-131; *Тыркова* 1916: 68-69). Его газета являлась центральным печатным органом партии «Иттихад ве Теракки» («Единение и Прогресс»). Только в дневниковых записях Тырковой встречается упоми-

¹ Гарегин Пастермаджан (1872–1923), национальный герой Армении. Был главой Ответственного органа операции «Немезис» («Немезида») по физической ликвидации виновников геноцида армян.

нение еврейского происхождения Хюсейна Джахида – со ссылкой на беседу с главным драгоманом российского посольства в Константинополе А. Н. Мандельштамом от 21 ноября 1911 г. по ст. ст. (Канищева 2012: 118)¹. В книге этого указания нет, что не лишено интереса, так как тогдашняя пропаганда союзников, особенно некоторых представителей британских политических кругов, не упускала возможности в те военные годы использовать любые средства для борьбы со своими турецкими врагами.

К этому времени в Великобритании достаточно распространенной становится версия об иудео-масонском заговоре как организационной силе младотурецкой революции. Известный востоковед Б. Льюис, в свое время вскрывший некоторые ее причины, приводит следующую характерную цитату из книги Сетон-Уотсона: «Главное в Комитете Единения и Прогресса – это его по сути дела нетурецкий и немусульманский характер. Изначально практически ни один из его основателей не являлся чистокровным турком. Энвер — сын польского ренегата, Джавид принадлежит к иудейской секте дэнме, Карассо — еврей-сефард из Салоник. Талаат — принявший ислам болгарский цыган. Ахмед Риза, одно время один из номинальных предводителей этой группы, — наполовину черкес, наполовину мадьяр, позитивист школы Конта» (Seton-Watson 1917: 135-136).

По мнению Б. Льюиса, причина таких пропагандистских приемов, далеко не всегда соответствовавших реальному положению дел, объяснялась тем, что после младотурецкой революции пантюркистские и панисламистские призывы младотурок

¹ Ср.: «Сын небольшого турецкого чиновника, Джахид считает себя настоящим турком, хотя и говорит, что в нем есть кровь польской пленницы, когда-то похищенной из Каменец-Подольска» (Тыркова 1916: 112). В данном случае, на наш взгляд, нельзя исключить вероятности простой ошибки (описки) в дневниковой записи Тырковой. Мандельштам мог говорить с ней не о Джахид-бее, а о министре финансов Джавид-бее, принадлежавшем к секте дэнме (иудеев, обратившихся в ислам). Оба этих деятеля пользовались расположением А. Н. Мандельштама. Во время контрреволюционного мятежа весной 1909 г. («Событие 31 марта») тому и другому удалось найти убежище в российском посольстве, а затем на русском пароходе отплыть в Одессу (Штилькова 1977: 218, примеч. 8).

нашли позитивный отклик у мусульман-неосманцев. Поэтому, заключает исследователь, идея продемонстрировать, что сами-то они (младотурки), в сущности, и не турки, и не мусульмане, казалась британским пропагандистам весьма плодотворной (Lewis 1961: 207-208)¹. Уже после войны, такой же линии придерживались некоторые турецкие политики. Бывший министр юстиции Саид Молла-бей, вызванный на слушания военного трибунала по преступлениям младотурок (Стамбул, 1919 г.), заявил: «Когда мы говорим турки, нужно отделить от них салонических дэнме и организованный ими Иттихад и военщину» (цит. по: *Киракосян* 1989: 272)².

¹ Одновременно британские пропагандисты подчеркивали огромный потенциал воинствующего исламизма. Яркий пример тому – знаменитый детектив Джона Бакена (Бьюкена) «Зеленая накидка» (Лондон, 1916), входивший в круг чтения российской императорской семьи. Некто сэр Уолтер, один из руководителей британской спецслужбы, говорит своему агенту перед отправкой в Турцию: «Вы сообразительный малый, и спросите, как польский авантюрист, то есть Энвер, и сборище евреев и цыган заполучили контроль над горделивым, горячим народом. Обычный человек вам ответит, что это была германская организация, поддержанная германскими деньгами и оружием. <...> И все же — не знаю. Я не совсем уверен, что ислам становится отработанным материалом. <...> Мы потешались над «священной войной», джихадом, который предрекал старина фон дер Гольц. Но думаю, что «недалекий старик в больших очках» был прав. Джихад готовится...» (*Buchan J. Greenmantle*. London: Penguin Books, 2008: 6–8). Первая глава романа — из которой взят приведенный отрывок, вошла в классическую антологию Г. Грина «Настольная книга шпиона» (1957).

² В русском переводе статьи «Панисламизм и пантюркизм» некоего (X.), появившейся в «*Revue du Monde musulman*», сообщалось: «характерным для оттоманских пантюркистов является то, что наиболее деятельными среди них являются не чистокровные турки; это главным образом черкесы или дёнмэ еврейского происхождения или даже жители европейской Турции, славяне или греки по крови». Интересно примечание русского редактора: «Многие, в том числе и автор статьи, приписывают им [дёнмэ. — К. Ж.] в младотурецком движении роль, которая нам кажется сильно преувеличенной. Это объясняется, по всей вероятности, присутствием в младотурецком комитете двух выдаю-

Возвращаясь к Хюсейну Джахиду Ялчину (1875–1957), отметим, что он до конца своих дней оставался заметной фигурой в турецкой политике и культуре. Интересны записи Тырковой, где приводятся его воспоминания о первых шагах на политическом поприще: «Один из самых привлекательных и даровитых младотурецких писателей, публицист и беллетрист, редактор лучшей турецкой газеты “Танин”, Хусейн-Джахид-бей, с горечью рассказывал мне о своих школьных годах. Все, что он знает, он должен был выучить украдкой¹ <...> Во время теперешней избирательной кампании, Хусейн-Джахид, который был депутатом в первом парламенте и теперь снова поставил свою кандидатуру и выбран от города Константинополя, несколько раз ездил в Малую Азию произносить речи на избирательных участках. Это было его первое знакомство с анатолийской Турцией. До 30 лет ему ни разу не удалось выехать из родного Стамбула. Позже, когда уже была объявлена конституция [1908 г. — К. Ж.], он бывал в Салониках и вообще в Румелии, но не дальше. Стамбульцы — это горожане, столичные жители, оторванные от остальной страны и чуждые ей. Результатом такого тюремного обращения с подданными оказалось полное незнание турок своей родины, которую начали спешно изучать только после конституции. Статистики нет. <...> История находится на том уровне, на которой застал русскую историю Карамзин. Недаром самый известный современный турецкий историк

щихся «дёнмэ»: бывшего министра финансов Джавид-бея и д-ра Назым-бея» (Мир ислама. 1913. Т. 2. Вып. 9: 609).

¹ Знания в основном черпались из запрещенных французских книг. Любовь к французскому языку и французской культуре была характерна для большинства образованных турок, но, как отмечает Тыркова, «их стремления были или теоретическими, или подражательными на западный лад» (Тыркова 1916: 113). Сам Хюсейн Джахид вспоминает, как, будучи подростком, он целыми ночами упивался романами Ахмеда Митхад-эфенди. Но когда в его руки попало хранившееся в отцовской библиотеке сочинение Шейха Мухиддина [Ибн] Эль-Араби (1165–1240), религиозно-философский трактат «Фусус уль-Хикем», «пожелтевшие страницы этой огромной книги мне ничего сказать не смогли. Словно она была написана на каком-то другом языке» (Yalçın, 1935: 7–8).

Мурад-бей, ученик русской ставропольской гимназии, написал свою работу под влиянием Карамзина»¹.

Еще хуже обстояло дело с информированностью тогдашнего турецкого общества относительно соседней России. По словам хорошего знакомого Тырковой, эмигранта из России Гаяза Исхакова (см. ниже), турки никакого понятия не имели о России: «Черкес-разбойник прибежит, что-нибудь расскажет, крымский татарин, вечный перебежчик, иногда обиженные изгнанники, вот и все источники» (*Канищева* 2012: 107)².

Тогдашний уровень информированности российского общества о Турции, ее истории и культуре, тоже оставлял желать лучшего. В своих дневниках Тыркова сделала, например, такую запись (6 ноября 1911 г. ст. ст.) о разговоре с российским послом Н. В. Чарыковым: «Вечером была у Чарыкова <...> Деловитый и знающий. Совсем не говорит о пустяках <...>

Я считаю себя обязанной предупредить вас, что я человек очень свободомыслящий и привыкла иметь свой взгляд на вещи. И вы, и Мандельштам сделали мне очень много любезностей, но я надеюсь, что моя критика, когда мне придется критиковать, не заденет вас.

— Полноте, я очень буду рад. Я только хочу правды. Ну, посмотрим.

— Конечно, России нужно знать правду, — осторожно ответила я. — *У нас не знают Турцию* [курсив мой. — К. Ж.].

— Не знают. И напрасно. Восточный вопрос еще не разрешен. И не созрел еще для решения. Государства, которые мы

¹ *Тыркова* 1912: 312–313. О Гаджи-Мурате Амирове (Мураде Мизанджи, 1853–1912) см.: *Канищева* 2012: 609; *Гордлевский* 1961: 393; *Жевелева* 2011: 137–138.

² Действительно, число публикаций на турецком языке по истории России в то время исчислялось считанными единицами. Пожалуй, наиболее заметными из них были: перевод вольтеровской «Истории Петра Великого» (1854 г.) и перевод сочинения Д. Маккензи Уоллеса, напечатанный в Стамбуле в 1880 г. (см.: *Strauss* 2002: 288–289). Дважды (в 1829 и 1831 гг.) в Египте издавался перевод Кастеровой «Истории Екатерины». Иногда появлялись и литературные произведения: например, сочинение 1877 г. некоего Визенталя (выходца из Венгрии) – русофобская драма «Черняев в Азии» (см.: *Гордлевский* 1961: 392).

освободили, Болгария, Румыния, Сербия, Греция, еще не достаточно сложились.

— А удержать Турцию могут только младотурки. Другой силы пока нет.

— Нет. И сейчас они ищут союзников. Вера во всемогущество Германии поколеблена в Марокко. Вера в ее вседоброту поколеблена в Триполисе...» (*Канищева* 2012: 108)¹.

Заметная роль Хюсейна Джахида среди младотурецкого руководства отмечалась в тот период и другими представителями российской журналистики. Правда, тон этих отзывов был не таким благостным: «Хусейн Джахид — одна из ярких, если не самая яркая звезда на здешнем политическом горизонте <...> Избранный в парламент депутатом от Константинополя, он чуть не был убит во время организованной Абдул-Гамидом контрреволюции. Его спасло наше посольство, дав ему возможность переодетым бежать на русском пароходе <...> По возвращении в Константинополь с <...> войсками Махмуд-Шевкета *он первый настоял на необходимости суровых методов по отношению к мятежникам и реакционерам* [курсив мой. — К. Ж.], — писал в конце 1911 г. корреспондент того же либерального «Вестника Европы» (*Деренталь* 1911: 411.)².

Появление конкурента в лице Деренталья пришлось Тырковой не по нраву. В редакцию журнала было направлено следующее замечание: «Писать о Турции вообще трудно, и без ошибок вряд ли кто из нас обойдется. Но Деренталь сделал их слишком много. <...> Вообще его статья напоминает старомодные статьи иностранцев о России. О турецких женщинах он тоже пишет пустяки. Это уже я знаю. Турция настолько красочна, что, проживши в ней три недели, как это сделал Деренталь, ничего не стоит написать целую книгу. Только и книга такая ничего не

¹. В мемуарах Чарыков отводит лишь несколько страниц пребыванию в Константинополе в 1909–1912 гг. (*Чарыков* 2016: 187–190).

² С возрастом кровожадность неперменного редактора газеты «Танин» только возрастала. В сентябре 1947 г. Хюсейн Джахид Ялчин написал в своей газете: «Настало время, чтобы, повесив над столом атомную бомбу, пригласить русских на откровенные переговоры» (цит. по: *Еремеев* 2005: 53).

будет стоять...»¹. Далее Тыркова упрекала редакцию в том, что, зная о ее намерении писать о Турции, ей предварительно не показали статьи Деренталя, которая уже была в наборе.

Интерес к фигуре Хюсейна Джахида у Тырковой не угасал и в последующие годы: уже специально для книги она написала раздел «Главари», в котором Хюсейну Джахиду было отведено почетное место наряду с такими знаменитостями, как министр финансов Джавид-бей и министр внутренних дел младотурецкого правительства Талаат-бей.

Конечно, за это время произошло много событий, в том числе армянский геноцид 1915 г. Поэтому в характеристике Талаата появились, например, такие строки: «...он явился истребителем армянского народа. История этого истребления — это написанный кровавыми буквами приговор младотуркам» (Тыркова 1916: 127)².

Соответственно, в книжном варианте были добавлены новые штрихи к портрету Хюсейна Джахида. Ретроспективно характеризуя его газетные публикации 1909 г., Тыркова вспоминает, например, что «его тогдашние статьи дышат страстной злобой. В них не только вполне законное гражданское негодование, но и отголоски принижающей личной мстительности за пережитые унижения и страхи». Далее в книге следует настоящий этнопсихологический этюд в духе европейского ориентализма. По мнению Тырковой, в том, что Хюсейн Джахид «требовал для сторонников старого режима репрессий, а для главарей — смертной казни <...> проявились основные, так сказать, подсознательные, навыки господствующего турецкого народа». Тыркова пишет: «По натуре Гуссейн-Джахид мягкий и добрый человек, искренне считающий себя учеником европейского гуманизма, но жестокая расправа с врагом кажется ему и необходимой, и естественной. Мысль о самодовлеющей ценности человеческой жизни чужда его душе, с детства впитавшей в себя крепкие традиции Корана и шариата. Как-то при нем европей-

¹ Письмо А. В. Тырковой к И. В. Жилкину из Константинополя 28 апреля 1912 г. по ст. ст. (Канищева 2012: 311).

² Хюсейн Джахид является автором предисловия к мемуарам Талаата, изданным в Турции в 1946 г. (Киракосян 1989: 290).

ские журналисты заговорили с отвращением о смертной казни. Гусейн-Джахид слушал вежливо, но с равнодушием. Потом сказал:

— Отчего вы так против смертной казни? Все-таки есть случаи, когда без нее нельзя. И потом разве лучше сажать людей надолго в тюрьму? Уж проще сразу убить.

<...> мы, европейцы, сразу ощутили ту грань между Востоком и Западом, которая время от времени давала о себе знать, даже при встрече с наиболее культурными турками» (*Тыркова* 1916: 115–116).

Приведем еще несколько показательных примеров отличий дневниковых и газетных (книжных) текстовых вариантов. Известно, что именно Хюсейн Джахид был тем самым человеком, который познакомил А. В. Тыркову с Халиде Эдиб. История этого визита к знаменитой турецкой феминистке изложена писательницей в очерке «Халидэ-Ханум», первоначально опубликованном в газете «Речь» (1912. 8 (21) июня. № 154. С. 2) за подписью: *А. Тыркова*. Как следует из записи в ее дневнике, этот визит имел место 14 ноября 1911 г. (ст. ст.) (*Канищева* 2012: 111–113). В книжном варианте очерка автор восстановила (по своим дневниковым записям) интересную подробность, опущенную в газетной версии, а именно следующую фразу Хюсейна Джахида, произнесенную в общей беседе о текущей политике:

«Когда я задала ей какой-то политический вопрос, Халидэ-Ханум ответила:

— Я не занимаюсь политикой.

Гусейн-Джахид засмеялся:

— Ну вот, а кто же помог мне стать депутатом от Константинополя?

Без вас я никогда бы не попал в парламент [курсив мой. – К. Ж.].

Она не спорила...» (*Тыркова* 1916: 163).

Остались только в дневнике и другие высказывания Халиде-ханум о текущей турецкой внутренней политике (например, запись от 10 декабря 1911 г. ст. ст.):

«Говорили о политике. У нее есть друзья в обеих партиях. Она много ждала от оппозиции, но они взяли путь грязных личных нападок.

— Риза Тевфик был моим профессором, я его очень уважаю. Но когда он, сам масон, обвиняет Шейх-уль ислама¹ в том, что тот масон, и бедняга должен публично отречься, у меня сердце переворачивается и мне противна вся их политика»².

Упомянутый в этом разговоре Риза Тевфик (1869–1949) — это известный османский философ, поэт, а также крупный политический деятель, в тот период уже отошедший от младотурецкой партии «Единение и Прогресс» и примкнувший к партии «Свобода и Согласие», созданной в ноябре 1911 г.³ Он был одним из видных турецких масонов. Уже тогда активное участие масонов в младотурецкой революции 1908–1909 гг. для многих не было секретом. В частности, проработавший в Османской империи на российской дипломатической службе 16 лет А. Н. Мандельштам замечал: «Нет никакого сомнения в том, что масонские ложи в Салониках сильно помогли младотуркам» (*Мандельштам* 1915: 8).

В мае 1911 г. тогдашний посол в Константинополе Н. В. Чарыков составил для российского МИДа специальное заключение по «мусульманскому вопросу», в котором также

¹ Муса Кязым-эфенди, в 1908 г. возглавлявший салоникскую ложу «Возрожденная Македония», в 1909–1913 гг. состоял (вместе с Ризой Тевфиком, Талаат-пашой и Джавид-беєм) в ложе «Мешрутиет» («Конституция») Великого Востока османского (см.: *Zarcone*. 1991: 205). Одновременно Муса Кязым-эфенди, Талаат-паша и Риза Тевфик являлись членами суфийского братства Бекташи (*Ramsaur* 1957: 113).

² *Канищева* 2012: 126. Действительно, в 1911 г. обвинения младотурок в повальном масонстве были не только непременным атрибутом политической риторики со стороны оппозиции, но и находили широкий отклик у народных масс (*Edib* 1930: 329).

³ В июле 1912 г. сторонники партии «Свобода и Согласие» («Хюрриет ве Итиляф»), воспользовавшись военными неудачами младотурок в войне с Италией, добились отставки правительства. Подконтрольное итиляфистам новое правительство просуществовало до 23 января 1913 года, когда младотурки вернулись к власти в результате военного переворота, возглавленного Энвер-беєм.

затронул эту тему. Он, в частности, сообщал, что «теперешний Шейх-уль-ислам, по имеющимся сведениям – франкмасон» (Аранов 2002: 157), а в отношении «теперешних младотурецких правителей Оттоманской империи» написал следующее: «Не составляет секрета, что многие из них в религиозном отношении, по меньшей мере, индифферентны, относятся скептически к догматам Корана, принадлежат к франкмасонским ложам и лишь по наружности или из политического расчета называют себя правоверными» (там же: 159).

Однако для Тырковой масонская тема до конца дней оставалась чем-то наигранно несерьезным — факт, который она настойчиво подчеркивает в своих воспоминаниях: «В Париже я смутно слышала, что, как только началось освободительное движение, профессор М. М. Ковалевский открыл в Париже русскую ложу. В нее вошли многие мои знакомые, включая моего товарища по судебному процессу Е. В. Аничкова. Кто еще был масоном, я не знала и не стремилась узнать, не придавала масонству серьезного значения, хотя их романтическая таинственность и дразнила мое любопытство. На масонство было принято смотреть как на детскую забаву, и я, без дальних размышлений, принимала этот взгляд» (Тыркова-Вильямс 2007: 190). Правомерен вопрос, насколько искренней и бескорыстной была такая инфантильность? Ведь не видеть очевидное было нелегким делом даже для самой мемуаристки: «Я никогда не принадлежала ни к какой тайной организации, масонкой не была. О существовании женских масонских лож узнала только за границей. Что есть масоны среди кадетов, я знала. Возможно, что масонство с его директивами, исходящими из центра, имело косвенное влияние на политику партии, но влияния решающего, абсолютного иметь на нас оно не могло. Слишком большая царила среди нас свобода суждений» (там же: 280)¹.

Эта «свобода суждений», как показывает внимательное знакомство с воспоминаниями нашей героини, иногда включала

¹ А. В. Тыркова была членом петербургской женской масонской ложи (Берберова 1996: 362), а в начале 1930-х гг. состояла в смешанной парижской ложе «Аврора», где женщины играли первенствующую роль (Берберова 1997: 7).

в себя элементы прямой либеральной травли. Особенно ярко эта черта либерального дискурса проявилась в мемуарных страницах Тырковой, посвященных одному из основателей русского масонства кн. Д. И. Бебутову (1859–1917), которого мемуаристка, не стесняясь в выражениях, посмертно аттестует агентом царской охранки: «Одиннадцать лет, все время существования кадетской партии, провертелся он между нами. А мы, не подозревая, чьим гостеприимством пользуемся, оживленно собирались в кадетском клубе, созданном за счет тайной полиции» (там же: 365.).

Между тем воспоминания кн. Бебутова, отрывки из которых были опубликованы Н. Н. Берберовой (1997: 136-137, 237-253) и представляют собой ценнейший источник по истории формирования и функционирования масонской организации в России, на наш взгляд, не дают никаких оснований именовать его (вслед за Тырковой) «комической» фигурой. В них можно прочесть, например, следующее: «Осенью 1906 г. я решил заняться специально организацией масонов в России. Я находил, что это – единственная организация, которая, если сумеет твердо основаться, в состоянии будет достичь нужных результатов для России. Но я боялся, что масонство не особенно вяжется с натурой русского человека. Мало сделаться масоном, надо им быть. <...> Мне всегда представлялось, и сейчас в этом убежден, что только при надлежащей организации масонов и, конечно, при твердом решении участвующих подчиниться масонской дисциплине, возможно достичь каких-нибудь реальных результатов. Этому может служить примером Турция, Португалия. Без войска никакая революция, никакой переворот немыслим, а пропагандировать войско, главным образом офицеров, можно только при посредстве масонов, а не подпольной литературой, которая вовсе не в духе русского офицера» (там же: 240-241).

Еще более любопытными оказались отрывки из воспоминаний Бебутова, впервые опубликованные известным российским историком В. И. Старцевым. Они относятся к концу 1908 — началу 1909 гг., когда делегация видных российских масонов в составе Бебутова, М. С. Маргулиеса и кн. С. Д. Урусова посетила Константинополь. Основной целью этой поездки

(их пребывание в Константинополе продолжалось в общей сложности около трех недель) было ознакомление с техникой успешного турецкого политического переворота, в результате которого султан Абдул-Хамид II был вынужден восстановить конституцию 1876 г. В течение этого времени Бебутов и его спутники через французского масона, члена партии младотурок Нарадунгяна¹ установили связи с «главными масонами», находящимися в тот момент в османской столице (большинство из них принадлежало к итальянским масонам). Познакомились, в частности, с депутатом Карассо², Талаат-беем и Энвер-беем, побывали на приеме у председателя турецкого парламента Ахмеда Ризы, к которому имели рекомендательное письмо из Парижа от гроссмейстера Лафэра [главы «Великого Востока» в 1903–1909 гг. — К. Ж.] (Старцев 2004: 284–286).

Эти факты убедительно подтверждают общий вывод В. И. Старцева о том, что масонство 1906–1918 гг. в России носило отчетливо выраженный политический характер. «Оно представляло собой как бы подпольный отдел кадетской партии, о котором часть партийного руководства и не ведала³. Этот

¹ Габриэль-эфенди Норадункян (1852–1936), в 1908 г. занимал пост министра торговли.

² Этот влиятельный депутат от Салоник, принадлежащий к местным дэнме, был венераблем ложи итальянского подчинения, именованной *Macedonia Risorta* «Возрожденная Македония» (Olson 1986: 231). Ср. его характеристику: «...человек малоспособный и крайне непопулярный среди своих единоверцев» (Тыркова 1916: 39). В 1903 г. членом этой ложи стал Талаат-бей (Hanoğlu 1995: 40).

³ Ср. приведенные выше материалы с воспоминаниями П. Н. Милюкова о его поездке в Салоники в июле–августе 1908 г., в ходе которой лидер кадетов достаточно, как ему показалось, ознакомился с взглядами Талаат-бея и других младотурок. Ни о каких масонах в этих воспоминаниях нет и речи (Милюков 2001: 373–374; 1910: 224–229). Все же изредка и у Милюкова возникает эта тема: «Несомненно, в младотурецком движении большую роль сыграло масонство. Организация Назыма носила отпечаток масонских обществ, как в порядке приема членов, так и в степенях морального посвящения» (Милюков 1910: 18). В другом месте, характеризуя книгу Э. Найта (Knight 1909), Милюков отмечает, что ее автор «лично знаком со многими вождями младоту-

отдел служил также органом «смычки» кадетской партии с умеренными и даже радикальными социалистическими партиями и национально-сепаратистскими течениями среди народов России» (Старцев 2004: 287).

Журналистская манера Тырковой отличалась явной избирательностью и сознательным игнорированием тех сторон жизни, которые по каким-то причинам не вписывались в заученные схемы истолкования жизни. Изъяны либерального политического дискурса усугублялись в ее статьях и дневниковых записях сильным эмоционально-оценочным элементом. Особенно ярко эти черты выразились в ее описаниях ряда российских политических эмигрантов. С нескрываемой симпатией пишет Тыркова о своем новом знакомце «татарском беллетристе» Газе. Исхакове (1878–1954) — эсере, бежавшим в Турцию из ссылки в Архангельской губернии: «У него типичное лицо приволжского татарина. Черные, очень живые глаза и славная, насмешливая улыбка. Тонкий наблюдатель и свободомыслящий человек, он, одним словом, умеет объяснить многое <...> Он народник и демократ¹ <...> В нем сидит самая подлинная тоска по русской родине. Там его гнали, издевались, цензор месяцами не давал разрешения на печатание его произведений, пьесы его не допускаются к постановке, и все-таки Россия для него родина, он ее нежный, духовный сын.

— Нас тут много русских татар. Мы очень скучаем по России. У меня в деревне, на Мраморном море (Мармара), гостили татары-студенты. Утром они встают и говорят: какая хорошая была сегодня ночь. Колокола звонили совсем как в России.

рецкого движения, как собрат по масонству, и пользуется их полным доверием. На все движение смотрит их глазами...» (Милюков 1910: 400). В 1914 г. книга Найта вышла в Петербурге в русском переводе.

¹ По другим свидетельствам, Исхаков «отличался крайней озлобленностью ко всему русскому, обладая диким, решительным характером, готовым на разные преступления <...> угрожал мстью лицам, не согласным с его агитацией». Современники расценивали его также как «малоначитанного, не имеющего силы научной критики; человека больше характера, чем ума» (цит. по: Сенюткина 2007: 414–415).

A Hartmann, — осуждающе замечает Тыркова, — написал про него *er ist kein Russenfreund* [«он русским не друг», нем. — К. Ж.]» (Канищева 2012: 103)¹.

Интересно сопоставить эту характеристику с другим отзывом об Исхаки, который, по словам автора, из социалиста «обратился в убежденного народника» к 1914 г.: «...соприкасаясь с жизнью народа, М. Г. Исхаков сумел разговорный народный язык поднять на степень литературного, и за ним утвердилась слава “отца литературного татарского языка” <...> как публицист он занимает среди татар первое место» (Гордлевский 1914: 242; ср.: Williams 1914: 113–114).

Газз Исхаков в конце 1911 г. вернулся в Россию, издавал газету «Иль» («Народ»), шпионил в пользу младотурок, а в 1918 году стал главой департамента иностранных дел штата Идель-Урал. Перебравшись в 1919 г. в Европу, он установил связи со спецслужбами Франции, Германии, Польши (Сенюткина 2007: 477). В 1920-х — 1930-х годах он являлся одним из руководителей польского «Прометея», основанного Ю. Пилсудским. Умер Исхаков в Анкаре, среди тех самых турок, к которым, в общем, по словам Тырковой, относился «очень скептически»: «Они смотрят на нас, татар, сверху вниз, а мы на них. Я считаю, что их культура ниже нашей, потому что мы прошли через славянскую культуру, а они через испорченную французскую. Европа присылала сюда отбросы, а турки подчинялись их влиянию» (Канищева 2012: 103).

Судя по воспоминаниям Халиде Эдиб, убежденность в превосходстве российских тюрков над османскими турками была присуща и другому константинопольскому собеседнику Тырковой — Юсуфу Акчурина (1876–1935) (Edib 1926: 322). С ним Тыркова познакомилась еще в Петербурге в январе 1906 г. на съезде кадетской партии (они оба вошли в ЦК). Она вспоминает: «На съезде красочным пятном выделялась группа мусульман. Некоторые из них были в ярких халатах и расшитых золотом тюбетейках. Это были волжские татары. <...>. Не все члены татарской делегации хорошо понимали по-русски, вряд ли они

¹ М. Хартманн (1851–1918), известный германский востоковед. О нем см.: Гордлевский 1968: 518–521.

могли следить за быстрым потоком слов, сыпавшихся с привычных уст наших юристов, тем более что русские речи ораторов пестрели иностранными терминами. Лидером татар был молодой Юсуф Акчурин, сын богатого казанского купца. Он учился в русской гимназии, по-русски говорил не безошибочно, но бегло. Позже Акчурин перебрался в Стамбул и, благодаря гимназическому образованию и некоторым общественным навыкам, привезенным из России, занял видное положение среди младотурок и исламистов.

Акчурин вместе с Милюковым подстрекнули меня на мою первую публичную речь <...>. Раздразнили они меня своим отношением к правам женщин. <...>. Одним из самых упорных противников женского равноправия оказался Милюков. <...>. После Милюкова, — вспоминает Тыркова, — он <казанский делегат Ю. Акчурин> неторопливо взобрался на кафедру и с восточной важностью заявил:

— Мы, мусульмане, против женского равноправия. Так не полагается ни по нашему закону, ни по нашему обычаю. Наши женщины не желают равноправия. Если вы вставите в вашу программу, что и женщины должны голосовать, тридцать миллионов мусульман не дадут вам своих голосов. Я против.

Действительность не оправдала его мрачного пророчества насчет мусульманских голосов, но слова его звучали гордо» (Тыркова-Вильямс 2007: 225–227)¹.

Во время пребывания Тырковой в Стамбуле Ю. Акчурин (Акчура-оглу) там уже был весьма заметной фигурой. На деньги

¹ Остается открытым вопрос, на каком языке политический лидер российских мусульман произнес свою речь. Позднее он вспоминал: «...на съезде партии кадетов я должен был делать доклад в качестве представителя мусульманской фракции от лица “татарской”, как нас тогда называли, интеллигенции. На съезде говорили, конечно, по-русски. Мне следовало тоже произнести мою речь на русском языке, но я националист и, вы знаете, чем была для нас старая Россия... Мне не хотелось говорить перед собранием на русском языке. Говорить на моем родном языке — бессмысленно, никто в этом собрании не понимал по-тюркски. И вот, в качестве политической демонстрации, я сказал речь на французском языке. Как они удивились! Если бы видели лицо Милюкова...» (Никулин 1935:124–125).

оренбургских миллионеров Хусаиновых он начал издавать в османской столице журнал *Türk Yurdu* («Тюркская отчизна») — главный печатный орган идеологов пантюркизма и пантуранизма (выходивший два раза в месяц журнал получал также субсидию от младотурецкой партии и пользовался поддержкой Энвер-паши). Первый номер журнала вышел 7 декабря 1911 г. и выдержал 4 издания. Второй номер выдержал 3 издания, третий — 2. Акчурин направлял в Россию специальные группы пропагандистов для распространения там пантюркистских идей (*Zenkovsky* 1960: 107-108.). Совсем не случайно журнал «Тюрк юрду», по словам Халиде Эдиб, имел больше читателей в России, чем в Турции (*Edib* 1926: 321–322).

Как известно, одним из источников пантюркизма¹ были идеи, содержащиеся в работах ряда европейских востоковедов и писателей. Изначальной была идея о языковой, исторической, бытовой и культурной общности всех тюркских народов как о необходимой и достаточной основе для создания единого государства (под эгидой турецкого султана). Пантуранизм подразумевал включить в состав такого государственного объединения помимо тюркоязычных еще и монголоязычные народы, а иногда и народы, говорящие на языках финно-угорской группы. Например, общность истории тюркоязычных и монголоязычных народов подчеркивалась в сочинении французского востоковеда де Гиня «Общая история гуннов, тюрков, монголов...» (Париж, 1756), перевод которого на турецкий был осуществлен Хюсейном Джахидом. Большой популярностью в Османской Турции пользовалась книга французского автора Л. Каэна «Введение в историю Азии, тюрков и монголов» (Париж, 1896), извлечения из которой приводит Ю. Акчура-оглу в своей работе «Чингизхан», опубликованной в журнале «Тюрк юрду» в 1911–1912 годах (*Гасанова* 1966: 50–52). Как и А. Вамбери, Акчура во главе единого тюркского государства видел османского султана.

Помимо Ю. Акчура-оглу в состав редакционной коллегии журнала «Тюрк юрду» входили еще несколько российских эмигрантов-мусульман из стамбульского круга общения Тырко-

¹ Его политическое обоснование было дано австрийским тюркологом А. Вамбери.

вой. Одним из них был шушинский азербайджанец Ахмед Ага-оглу (Агаев), автор известного пантюркистского сочинения «Тюркский мир»¹

Очень скоро доктрина пантюркизма приняла откровенно агрессивный характер. Уже в самом начале Первой мировой войны выходец из Салоник, сторонник еврейской ассимиляции М. Коэн (1883–1961), опубликовавший под псевдонимом Мунис Текин Альп, напечатал по-турецки брошюру с многозначительным названием «Что могут выиграть турки в этой войне?». В 1915 г. под названием «Тюркизм и пантюркизм» она была издана в Веймаре на немецком языке.² Официально Османская империя вступила в войну 11 ноября 1914 г., а 14 ноября был объявлен «Великий джихад» против стран Антанты. Интересно, что уже 11 ноября во все отделения партии «Единение и Прогресс» было разослано «извещение», в котором формулировались цели войны: объединение с тюркскими соплеменниками путем установления «естественных границ» с Россией³.

В 1915 г. в Стамбуле был создан «Комитет по защите прав тюрко-татаро-мусульман России» во главе с Ю Акчуриным и Г. Ибрагимовым. В конце того же года делегация во главе с Акчуриным прибыла в Вену и была там принята на правительственном уровне. В ходе переговоров австрийская сторона была ознакомлена с деталями панисламистского и пантюркистского проекта послевоенного переустройства России (проект был напечатан в Будапеште). Эти планы, в частности, включали: (1) освобождение Бухары и Хивы и присоединение к ним Туркестана; (2) независимость киргизов (казахов); (3) восстановление Казанского царства и Крымского ханства, последнего – под

¹ Об Агаеве (1869–1939) см.: *Гасанова* 1966: 116–118.

² Подробнее об этой книге см.: Там же: 10. О деятельности Текин Альпа при кемалистах см.: *Киракосян* 1989: 344–345.

³ *Kurat* 1990: 498. В этом циркулярном письме говорилось следующее: «Национальный идеал нашего народа и нашей страны требует от нас уничтожения московского врага, для того чтобы тем самым достигнуть естественных государственных границ, которые охватят и объединят всех наших сородичей. Наше религиозное чувство побуждает нас освободить мир ислама от господства неверных» (цит. по: *Лудшувейт* 1966: 61).

покровительством турецкого султана; (4) признание Волги и Каспийского моря нейтральными. Затем делегация побывала в Берлине и Софии¹

«По сути, — пишет О. Н. Сенюткина, — тогда были озвучены в конкретной форме те замыслы панисламистов, что вынашивались и конфиденциально, в узком кругу, сообщались и обсуждались ими на различных собраниях и съездах в течение последних лет» (Сенюткина 2007: 488–489)².

В 1916 г. российские пантюркисты, по согласованию с германскими властями, приступили к пропаганде своих идей среди военнопленных из числа российских мусульман, содержащихся в концлагере в местечке Цоссен под Берлином. Целью этой пропаганды было формирование мусульманского легиона (Zenkovsky 1960: 128–129). В том же году группа российских тюрков-эмигрантов посетила «Конференцию народностей» в Лондоне, где заявила не только требования предоставить суверенитет тюркам Поволжья, Азербайджана, Хивы, Бухары, но и свои намерения объединить все эти территории с Турцией на правах федерации. Получив одобрение, Ю. Акчурин, А. Агаев, А. Гусейн-заде и Г. Ибрагимов направили в мае 1916 г. «от имени 25 миллионов» российских мусульман «Обращение» к президенту США В. Вильсону с просьбой прийти на помощь и спасти тюркские народы России «от окончательного истребления». Кроме того, делегация российских мусульман приняла участие в работе Конгресса угнетенных национальных меньшинств России (Лозанна, июнь 1916 г.). Тогда же Акчурин напечатал в Берне меморандум о проблемах тюркских народов России и затем на встрече с В. И. Лениным в Цюрихе передал его будущему вождю мирового пролетариата (Kurat 1990: 501–504)³. Надежды на близкое осуществление всех этих планов

¹ Текст меморандума был напечатан в: Die Welt des Islams, 1916. Bd. IV. S. 33–43. См.: Zenkovsky 1960: 128.

² Карта запланированных тюркских государств на территории Российской империи была опубликована в Будапеште 12 декабря 1915 г. в одном из венгерских периодических изданий (воспроизведена в: *Georgon* 1980: 141).

³ В июле-августе 1916 г. состоялось несколько бесед Акчурина и

казались вполне осуществимыми: в июле 1916 г. начался вооруженный мятеж в Туркестане (*Сенюткина* 2007: 489-491).

Интересно, что в Советском Союзе по тактическим соображениям текущей политики иногда предпочитали лишний раз не вспоминать историю попыток практической реализации принципов пантюркистской идеологии. Вот показательный пример такого рода. В 1933 г. в период советско-турецкого сближения Турцию посетил Л. В. Никулин (Окольниковский), будущий автор популярного политического детектива «Мертвая зыбь». Ниже приводится его рассказ о встрече в Анкаре с Ю. Акчураоглу:

«Вот я сижу в комнате, в дачном домике ученого, старого человека, русского интеллигента, заслуженного читателя “Русского богатства” и “Русских ведомостей”. <...> Как мне знакомы эти стеклянные крылышки пенсне, седая борода <...> и тихий, надтреснутый голос. <...> Мы заговорили о пантюркизме, пантуранизме и Арминиусе Вамбери. <...>

— Хаджи Решид Эфенди (так называл себя Вамбери) был по происхождению еврей из Венгрии, но выдавал себя за турка из Адрианополя. Этот туркофил и пантюркист, друг султана Абдул-Гамида, был тайным агентом Англии.¹ Абдул-Гамид знал об этом. Однажды он сказал Вамбери: “Хаджи Решид Эфенди, плохо бывает тому, кто пьет молоко двух коров”. Вамбери оказывал тайные услуги английской и султанской полиции. Например, он вручил Абдул-Гамиду письма турецких студентов. Они наивно открыли Вамбери свои мысли об образе правления и пылкие пожелания конституционных реформ.

— Лоуренс, полковник Лоуренс тоже считает себя арабским патриотом. Оказывается, можно иногда сочетать сочувствие угнетенным народам и службу в Интелиженс-сервис...

сопровождавших его лиц с Лениным. Беседы шли на французском (см. французский перевод воспоминаний «делегата от черкесов» Азиза Мекера, которые первоначально были опубликованы в Стамбуле 20 декабря 1917 г., в: *Georgon* 1980: 142-143). Азиз Мекер-бей (1877–1941), абазинец, учился во Франции. В 1922 г. — первый секретарь турецкого посольства в Москве.

¹ О Вамбери как о платном агенте англичан см.: *Жуков* 2011: С. 5.

Почему мы заговорили о пантюркизме и пантуранизме?

В Стамбуле в одно дождливое утро я читал брошюру русского эмигранта, изданную в Германии. Брошюра называлась зловеще и привлекательно: “Пантюркизм и пантуранизм”¹. Терминология и язык книги напомнили мне давно забытые казенные военно-исторические журналы. Вы перелистываете страницы, и вот пред вами план опаснейшего, угрожающего существованию всего цивилизованного мира, заговора пантюркистов. Русский “татарин”, как выражался автор брошюры, Юсуф-бей Акчура и Ахмет Агаев из Баку поднимают миллионы мусульман Азии и Африки и обрушивают их на Европу. Притом это делается не посредством “джихада”, священной войны во имя Корана, а проповедью идеи “Турана”, необъятного государства объединенных народов Азии. Юсуф Акчура и Ахмет Агаев возрождают империю Тимура и Чингисхана от островов Японии до Венгрии и Финляндии, включая, конечно, и эти страны. На юге государство Турана включает Индию, Индонезию, Африка – конечно, тоже территория Турана. Не Коран, а Туран объединяет народы Азии, Африки и Европы, государство, копирующее административную систему империи Тамерлана. У автора брошюры получилось так, что большевики, поддерживая дружественную связь с Турцией, готовят гибель всему цивилизованному миру.

Человек, которого мы посетили в уединенном загородном доме, был Юсуф-бей Акчура, тот самый о котором с таким трепетом писал автор брошюры о пантуранизме.

Юсуф-бей Акчура проводил нас до калитки, мимо настурций и гвоздики уединенного дачного дома. <...> Я поклонился и

¹ Вероятно, речь идет о сочинении: *Зареванд* 1930. Зареванд — псевдоним З. Налбандяна (1890–1973), уехавшего в 1913 г. из Османской империи в США. Вот как на это издание тогда отреагировали в Советском Союзе: «Осенью 1929 г. в Париже вышла из печати книга некоего Зареванда (дашнака) под громким заглавием “Турция и пантуранизм”. Эта довольно легковесная и не совсем грамотная книжонка сыграла некоторую роль в возобновлении “старых обид”. Эмигрантское болото зашевелилось» (*Ариаруни, Габидуллин* 1931: 91). Полемика была действительно оживленной. В частности, в ней принял участие А. Ф. Керенский (там же: 91–96).

пожал руку “страшному пантуранисту”...» (*Никулин* 1935: 124–126.)¹.

Действительно, к этому времени «страшный пантуранист» уже давно отказался от своих прежних политических позиций и эволюционировал в турецкого патриота, верного сторонника основателя Новой Турции. В первую очередь это касалось идей Ататюрка о происхождении турок от хеттов и шумеров. В 1932 году Акчура возглавил созданное Мустафой Кемалем Турецкое Историческое Общество и председательствовал на Первом Турецком Историческом Конгрессе (*Georgon* 1980: 82–83).

Ситуация в стране изменилась после смерти Ататюрка в 1938 г., особенно после начала Великой Отечественной войны. Уже в июле 1941 г. в Турции был создан Пантюркистский комитет, и журнал «Бозкурт» («Серый волк») опубликовал статью «Пантюркизм ждет», поместив карту «Великой Турции», в состав которой были включены Закавказье и Средняя Азия. Вскоре турецкие генералы по приглашению немцев начали совершать «ознакомительные поездки» по Восточному фронту (*Еремеев* 2005: 31–32).

Ярым пантюркистом проявил себя тогдашний премьер-министр Ш. Сараждоглу. В одном из своих донесений германский посол в Анкаре Ф. фон Папен сообщал: «Сараждоглу как турок страстно хочет разгрома Советского Союза, это событие турецкий народ ждал столетия. <...> Ни один турок, даже безусловный сторонник англичан Хюсейн Джахид Ялчин, в этом вопросе не думает иначе» (цит. по: *Киреев* 2007: 253)². В 1943 г.,

¹ В этом контексте можно вспомнить рассказ Н. Тихонова «Халиф» (1928), посвященный последним дням Энвер-паши. На наш взгляд, «халифат» в этом произведении трактуется как английский геополитический проект, запущенный в дело в начале XX в. Отчасти геополитическая трактовка причин появления доктрины пантуранизма дается также в романе А. Мальро «Орешники Альтенбурга», (первое издание вышло в Швейцарии в 1943 г.), где в качестве одной из побудительных причин разработки этой доктрины названы интриги Германии (подробнее см.: *Georgon* 2013: 77–78).

² Еще в 1939 г. «безусловный сторонник англичан» Хюсейн Джахид Ялчин опубликовал свой перевод книги А. Гитлера «Моя борьба». Повторно изданный в 2005 г. в Турции перевод Ялчина (упрощенный в

«чтобы увидеться с пленными» из числа мусульман СССР, из Турции в Германию прибыл известный востоковед Ахмед-Заки Валидов (Зеки Валиди Тоган), на своем веку уже успевший побывать и главой Башкирской Советской Республики, и главарем басмаческого движения в Туркестане, где сменил в этом качестве Энвер-бея, погибшего в 1922 г. «Судя по всему, — пишет Р. Г. Ланда, — он агитировал их вступать в создававшиеся немцами мусульманские формирования» (Ланда 2000: 134.).

Ход военных действий вынудил тогдашнего президента страны И. Иненю публично осудить идею создания «Великого Турана». Речь президента была опубликована в сборнике статей «Расизм – пантюркизм», посвященном критике данной доктрины. Пантюркистские издания в стране были закрыты. Была раскрыта «тайная» организация пантуранистов. После своего возвращения из Германии, в мае 1944 г., Валидов был арестован, провел в турецкой тюрьме 18 месяцев по обвинению в пантюркистской пропаганде, но затем выпущен на свободу. Времена опять изменились.

Нам пришлось сделать краткий экскурс в историю пантюркизма, поскольку Тыркова побывала в Турции как раз в период рождения этой доктрины и тесно общалась с ее основными пропагандистами¹. Однако в ее журналистском и мемуарном наследии эта тема освещена не слишком подробно. В общем, это странно, поскольку как раз в конце 1911 г. в Стамбуле появился первый номер «Тюрк юрду», а также вышло второе издание «Üç tarz-ı siyaset» («Три способа политики», первое издание 1904 г., Каир) — знаменитого «пантюркистского манифеста», в котором его автор, Юсуф Акчура, открыто заявлял, что

соответствии с нормами современного турецкого языка) стал бестселлером. Вообще переводы занимали значительное место в деятельности этого журналиста: так, например, в 1923 г. в Стамбуле вышел его перевод книги В. Парето «Социалистические системы».

¹ В 1913 г. журнал «Мир ислама» в статье «Пантюркизм в России» сообщал: «... минувший 1912 г. в русской мусульманской прессе был особенно богат числом статей, посвященных вопросу о пантюркизме» (Мир ислама. 1913. Т. 2. Вып. 1. С. 15).

именно Россия представляет собой смертельную опасность для реализации пантюркистских идеалов.¹

Осенью 1912 г. в газете «Танин» был опубликован «Новый Туран» — программный роман Халиде Эдиб, давший, что особенно интересно применительно к нашей теме, поэтическую санкцию пантюркистской идеологии с точки зрения феминизма.² В этом произведении в идеальном образе главной героини с говорящим именем Кая (Скала) представление о новой турецкой женщине, обретающей, пусть и ценой жертвы, достойное место в обществе, соединилось с темой нового турецкого патриотизма.³ В 1916 г. роман вышел в немецком переводе в Веймаре. Переводчиком был заместитель главного редактора ежедневной константинопольской газеты «Osmanischer Lloyd», востоковед, социал-демократ Фр. Шрадер⁴, один из константинопольских знакомых Тырковой. Российская аудитория впервые ознакоми-

¹ В последующие годы шла конкретизация этой позиции. Например, в январе 1920 г. в Стамбуле состоялся грандиозный митинг, на котором выступили видные вожди пантуранистов. Юсуф Акчура открыто заявил о необходимости «уничтожить Армению, эту плотину, которую союзники хотят воздвигнуть между двумя тюркскими народами: малоазиатским и кавказским», а Халиде Эдиб потребовала распространить господство Турции на Кавказ и Туркестан (*Зареванд*. 2015: 121–122).

² Роман написан в Лондоне летом 1912 г. Об истории создания этого произведения и его главных идеях см.: *Edib* 1926: 331–332. Согласно ее же мемуарам, одним из сильнейших эмоциональных толчков, обративших Халиде Эдиб «на путь национализма», была речь Э. Диллона о самоуправлении Ирландии (так называемом гомруле) на публичных дебатах в Кембридже, свидетельницей которых она оказалась во время своей первой поездки в Англию в 1909 г. (*idid.*: 293). Небезынтересно отметить, что именно Г. Вильямс, муж А. В. Тырковой, в свое время заменил Диллона в качестве главного британского эксперта по России (О Диллоне см.: *Жуков* 2000). В частности, Вильямс сопровождал российскую делегацию (В. И. Немирович-Данченко, А. Толстой, К. Чуковский, В. Д. Набоков и др.), весной 1916 г. прибывшую в Лондон (*Берберова* 1997: 231).

³ Краткий анализ этого произведения см. в: *Sönmez* 1973.

⁴ О нем см.: *Канищева* 2012: 109, 599–600.

лась с содержанием этого романа лишь в 1925 г., по рецензии В. А. Гордлевского¹.

Враждебная ориентация большинства разработчиков доктрин панисламизма и пантюркизма не была секретом для «компетентных кругов» в самой России. Известна, например, позиция П. А. Столыпина по этому вопросу, который еще в декабре 1910 г. требовал от губернаторов пресечения младотурецкой пропаганды в России, а от российского МИДа принятия мер по прекращению выхода в Константинополе журнала «Тааруфуль-Муслимин», издаваемого российским выходцем Абдул-Решидом Ибрагимовым.²

Что касается позиции Тырковой, то создается впечатление, что иногда она пыталась закрывать глаза на антироссийские настроения своих собеседников. Положим, она могла не знать, что одного из своих сыновей Халиде Эдиб в 1905 г. назвала в честь японского адмирала Того, разгромившего русскую эскадру в Цусимском сражении.³ Но взгляды А. Агаева и Ю. Акчурина ей были хорошо известны: «Агаев и Юсуф ругают Россию, но они вынесли из нее демократизм...»⁴ Похоже, что определяющим критерием в ее отношениях с этими людьми были их «демократические убеждения», а не их отношение к России. И действительно, по ее собственному признанию, она вполне понимала тех, у кого «ненависть к правительству <была> сильнее любви к России».⁵

Что же касается темы нарождающегося тогда собственно турецкого национализма (тюркизма), то А. В. Тыркова осветила

¹ См.: Восток. 1925. Кн. 5. С. 263–264. О Халиде Эдиб см. также: Гордлевский В. А. Переходная пора османской литературы (по поводу книги Кепрюлюзаде Мехмеда Фуада) // Гордлевский 1961. 2: 451–453. Эта статья Гордлевского впервые была опубликована в Баку в 1926 г.

² См.: Аранов 2004. Об Абдул-Решиде (Габдарашиде) Ибрагимове см., в частности: Мейер. 2007; *Georgian* 1992.

³ В этой связи можно вспомнить аналогичный случай: знаменитый английский юморист Джером Клапка Джером получил свое имя в честь революционного венгерского генерала Клапки, борца с «проклятым русским царизмом».

⁴ Канищева 2012: 132.

⁵ Там же: 134.

ее в очерке «Турецкий беллетрист», который посвящен турецкому писателю и дипломату Ахмеду Хикмету Мюфтиоглу, одному из членов редколлегии «Тюрк юрду»¹. Очерк первоначально был опубликован в газете «Русские ведомости», а затем перепечатан в ее книге:

«Интеллигентные турки, воспитанные в России, называют его турецким Чеховым, другие называют — быть может, более справедливо, — турецким Мопассаном. <...> Он — патриот, как и все турки, но и к патриотизму он подходит по-своему. Он видит все недостатки своего народа, хочет поднять, разбудить спящих. Для него борьба с чужими формами языка есть вопрос не только стиля и эстетики, но и национальная обязанность. <...>

— Мы шли и шли, волной лились из далеких степей Азии. Какая сила, сколько жертв, героизма, преданности, дерзости! Мы завоевали обширные земли и создали на них обширное государство. Тогда само государство стало кумиром, ради которого мы все принесли в жертву. Только мы, одни турки, — другие народы, даже мусульманские, ничего для государства не сделали. Арабы не ставили солдат в турецкую армию, албанцы не давали солдат, курды — тоже. Только мы и лазы. Потом придумали янычар <...> и османли заслонили турок. Турок забыл свое происхождение. Спросите его, кто он? Он скажет, что он — мусульманин. От него все отняли, даже язык. Вместо здорового, простого турецкого языка ему дают чужой, непонятный, испещренный персидскими и арабскими словами. Мы должны вернуть ему его поэзию, поднять его самосознание, снова сделать его человеком.² <...>

— Вот вы говорите, что вы антимилитарист, а как же ваши рассказы? Например, «Тетушка Накидже», у которой все

¹ В 1912 г. он был назначен генеральным консулом в Будапешт, а его место в редколлегии журнала занял Зия Гек Альп. Рассказ А. Хикмета «Терны и розы» (1901) в переводе Фр. Шрадера был напечатан в Германии в 1907 г. под названием «Турецкие женщины».

² Как отмечает Халиде Эдиб, Ю. Акчура, в противоположность турецким националистам новой волны, свои статьи в «Тюрк юрду» писал на старом османском языке (*Edib* 1926: 332).

сыновья погибли в войнах против русских. Ведь вы же воспеваете их героизм?

— Ну, это было давно, я писал это, когда был молод, когда кровь кипела в жилах. А теперь я за мир. И против шовинизма. Если мы хотим и можем победить другие национальности, мы должны это делать только силой творчества. <...> Я завидую в этом отношении России и русским. У вас та же пестрота религий и языков, и племен. Но вы создали такую великую общую культуру, которая всех объединяет. Ваша литература, ваша интеллигенция, ваша демократия, это — что-то большое, общее. Я видел это и тогда, когда служил в России¹, и здесь, у нас, на тех мусульманах, которые приезжают от вас и входят в турецкую жизнь. Я люблю демократизм, который они вносят с собой» (*Тыркова* 1916: 174–177).

В нашем распоряжении есть интересный документ — секретное письмо российского посла в Константинополе Н. В. Чарыкова временному управляющему МИД А. А. Нератову от 10 (23) мая 1911 г. Письмо посвящено предполагавшемуся в тот период соглашению с Германией по турецкому вопросу. В нем, в частности, формулируются соображения (в форме ответов на поставленные заранее вопросы) по ряду имевшихся на тот момент проблем:

«...остаются в силе и даже развиваются в Турции следующие неблагоприятные для нас явления:

1. Систематические злобные нападки на русское правительство и на Россию со стороны крайней радикальной турецкой печати, субсидируемой различными революционными организациями и, в особенности, евреями-сионистами.

2. Пропаганда панисламизма и пантюркизма среди русских мусульман — особенно татар Крыма, Оренбурга и Кавказа — деятельно продолжается со стороны турецких духовных, гражданских и военных агитаторов <...>

¹ Автор пантюркистского романа «Гонюль-ханым» (1920 г.) А. Х. Мюфтюоглу (1870–1927) в 1890 г. выполнял обязанности консула в г. Потти.

1. Обращаясь к первому из упомянутых вопросов — нападкам на Россию турецкой печати, в особенности сионистской, нельзя не обратить внимания на тот факт, что евреи и, в частности, сионисты в Турции пользуются благоволением с германской стороны.

Факт этот объясняется числом евреев, участвующих в различных ролях, в здешних германских торгово-промышленных предприятиях, отчасти зависящих от германского правительства и германских банков и, в свою очередь, помогающих немецким начинаниям в Турции.

Мне кажется, что если бы германское правительство искренне того пожелало, оно могло бы повлиять на евреев и, особенно на сионистов Салоник и Константинополя, в смысле умерения их печатных нападков на русское правительство и Россию.

Что же касается собственно турецкой печати, то среди ее представителей имеются не только благоразумные и умеренные деятели, но и убежденные сторонники дружбы с Россией. Когда еврейские возгласы станут менее громкими, голос этих людей станет слышнее.

2. В отношении панисламизма дело обстоит проще. При малейшем желании берлинского кабинета, здешний “Osmanischer Lloyd” станет <...> указывать туркам на действительную и неоспоримую опасность, которая возникла бы для Турции, если бы она увлеклась воинствующим панисламизмом и пантюркизмом и пропагандой этих учений за пределами Оттоманской империи...» (Цит. по: *Колобов, Корнилов* и др. 1991: 13–15)¹.

Выше мы рассмотрели отношение А. В. Тырковой к пантюркистам — авторам журнала «Тюрк юрду». Однако в этом же периодическом издании в те годы активно печатался один из лидеров II Интернационала российский социал-демократ А. Парвус (И. Л. Гельфанд), поселившийся в Турции в конце 1910 г. и проживший там до февраля 1915 г.² Он вел в этом журнале экономическую рубрику. О самом Парвусе Тыркова упоминает мимоходом: «Влиятельным сотрудником “Jeune Turc” был Пар-

¹ Ср. также: *Арапов* 2002: 152–160.

² Список статей Парвуса в «Тюрк юрду» см.: *Гасанова* 1966: 77–78.

вус, которого Амфитеатров и Алексинский уличили в том, что он был сотрудником австрийского правительства. В Константинополе выдавал себя за активного революционера» (*Тыркова* 1916: 48–49, примеч. 1)¹. Более подробно она пишет о самой газете «*Jeune Turc*» («Младотурок») и местных сионистах. Эта газета была наиболее популярным сионистским печатным органом, созданным в Стамбуле в 1909 г. В. Е. Жаботинским. Номинальным ее редактором был Джелаль Нури, сын министра младотурецкого правительства, фактическим руководителем — уже давно обосновавшийся на Ближнем Востоке сионист из Санкт-Петербурга С. Гохберг².

В дневнике Тырковой за 26 октября 1911 г. (ст. ст.) записано следующее: «Третьего дня вечером познакомилась с сионистом Нейфахом. <...>. Нейфах охотно и толково рассказывал про младотурок. Да, они в трудном положении, но у них добрые намерения. Они закрывают газеты? Да, конечно, это нехорошо. Но многие младотурки этим возмущаются.

— А вы знаете, что говорят о дурном влиянии евреев на младотурок? — в упор поставила я вопрос. — Говорят, что евреи более националисты, чем сами младотурки.

Нейфах вспыхнул и заволновался.

— О каком особенном влиянии может идти речь, когда евреи так малочисленны. Их не более полумиллиона.

Я не стала настаивать.

Вчера мы пошли с ним в редакцию “*Jeune Turc*”. Первое лицо, которое мы увидели, был еврей в феске, сидевший за редакторским столом. (Все очень скромно, даже убого.) *Samy Hochberg*. Потом пришел молодой, живой, приятный турок *Djalal Noury* <...> Они меня спросили, что думают в Софии о балканской федерации.

— Да ничего, согласны, если Македония будет автономна.

¹ Как пишут биографы Парвуса, «его дом в Константинополе стал местом, где собирались заговорщики, противники царского режима — и националисты, и социалисты» (цит. по: *Olson* 1986: 227).

² *Ibid.* P. 222.

— Но ведь это значит превратить всю Турцию в какую-то Швейцарию, — с раздражением ответил Hochberg, — может быть, через 200 лет так и будет, но не теперь. <...>.

В первый раз видела я еврея, который защищал нераздельность государства, военные суды и исключительные положения. Неужели это оттого, что они здесь близки к власти? А Hochberg, вероятно, еще и русский еврей. Оттого-то с такой решительностью говорил против союза с Россией.

— Мы не можем заключать союза с государством, где еще нет конституционного строя.

Это звучало очень гордо, если бы только мы верили в конституционный строй Турции».¹

С местными сионистами Тыркова установила тесные деловые отношения. Собираясь возвращаться в Россию, она предлагала И. В. Гессену вместо себя замену в лице В. И. Якобсона на освобождавшееся место корреспондента «Речи»: «Виктор Исаакович Якобсон — деятельный сионист. Человек умный и образованный. Турцию хорошо знает и имеет разнообразные связи, что здесь для корреспондента важнее, чем где бы то ни было. Кроме того, он директор Banque Anglo-Levantius, и это ставит его близко к здешней экономической жизни»².

Здесь следует несколько слов сказать о «номинальном» редакторе газеты «Jeune Turg». Джелаль Нури Илери (1881–1938) мог быть интересен Тырковой как один из первых османских писателей, затрагивающих положение женщины в Турции. В 1911 г. в Стамбуле на французском языке был опубликован его «роман хамидовских времен» о черкесской девушке из султанского гарема, а в 1913 г. уже по-турецки он выпустил книгу «Наши женщины». В конце 1912 г. вышли «Воспоминания о Севере», в которых, в частности, нашли отражения его впечатления от поездки по России в июле-августе 1912 года³.

¹ Канищева 2012: 102–103, 594.

² А. В. Тыркова — И. В. Гессену с острова Prinkipos 7 июля 1912 г. по ст. ст. (Там же. С. 312).

³ Об этой поездке Джелалья Нури см.: Сибгатуллина 2010. С.161–166. Возможно, что это была не последняя поездка этого журналиста в Россию. В своей книге Зареванд пишет о зарождении связей будущего

А. В. Тыркова оказалась в Константинополе именно в тот момент, когда русская дипломатия, используя обстановку итало-турецкой войны, форсированно пыталась добиться от турок согласия на проход русских военных кораблей через Проливы (так называемый «демарш Чарыкова»)¹.

Достичь этой цели русское посольство рассчитывало, в частности, с помощью той части турецкой журналистики, среди представителей которой, по мнению российских дипломатов, имелись «не только благоразумные и умеренные деятели, но и убежденные сторонники дружбы с Россией» (см. выше). Как показали дальнейшие события, особая ставка делалась на газету «Танин» и ее главного редактора Хюсейна Джахида. И этот расчет себя частично оправдал. В конце октября 1911 г. в этой газете появилась его статья, которая произвела эффект разорвавшейся бомбы. Уже многие годы спустя Халиде Эдиб, вспоминая о тех событиях, отмечала, что любой другой автор на месте этого журналиста за написание подобной статьи подвергся бы обвинениям в получении взяток от России. В данном же случае дело ограничилось шквалом гневных комментариев (*Edib* 1930: 133). Особенно резкой была реакция газеты «Jeune Turc», кото-

Ататюрка с большевиками следующее: «В начале 1919 г. Кемаль-паша еще в Константинополе завязал отношения с большевиками. Посредником был немецкий полковник Шварц, который устроил свидание между ним и проживавшим в Константинополе большевистским агентом – неким Кацом. После этого свидания Кемаль с согласия Москвы послал туда журналиста Джелала Нури, который был принят там с большим почетом и имел аудиенцию даже у самого Ленина...» (*Зареванд* 1930: 108). На наш взгляд, такие утверждения заслуживают проверки, поскольку «до сих пор нет ясности относительно того, как зародились турецко-советские отношения» (*Киреев* 2007: 133).

¹ Подробнее см.: *Лунева* 2010: 93-125. В предисловии к своей книге А. В. Тыркова специально подчеркивает, что в полной мере поняла значение Проливов для России, увидев в марте 1912 г. Босфор и Золотой Рог, забитые сотнями судов, нагруженных русской пшеницей (*Тыркова* 1916: VI–VII). В том же 1916 г. лидер кадетской фракции в Думе настойчиво требовал перехода (после победы) Проливов под контроль России, в связи с этим получив красноречивое прозвище Милоков-Дарданелльский.

рая, по словам А. В. Тырковой, открыла против этой статьи «яростный поход» (Тыркова 1916: 48-49, примеч. 1; Канищева 2012: 119, 122).

Как известно, 8 (21) декабря 1911 г. турецкое правительство официально отклонило предложение России о подписании русско-турецкого соглашения по Проливам. «Демарш Чарыкова», таким образом, потерпел фиаско, а сам посол был вынужден уступить свое место в Константинополе М. Н. Гирсу¹

Что же касается Хюсейна Джахида, то он вплоть до начала Первой мировой войны сохранял с российским посольством самые тесные отношения. В марте 1914 г. в Стамбуле был создан Русско-турецкий комитет дружбы во главе с бывшим министром финансов Наили-беем. Неудивительно, что с турецкой стороны среди прочих членов в его состав вошел и главный редактор газеты «Танин» Хюсейн Джахид, сразу же приступивший к пропаганде русско-турецкого сближения. В мае за развитие связей с Россией в газете «Терджюман-и Хакикат» выступил А. Агаев². Параллельно в Санкт-Петербурге также была образо-

¹ См., в частности: А. В. Тыркова — П. Н. Милюкову из Константинополя 5 марта 1912 г. по ст. ст.: «Получила “Речь” с вашей передовой о Чарыкове и вижу, что моя первая же корреспонденция разошлась с вами. Ну что же делать. Скажу только, что я знаю наверное, что Чарыков начал переговоры о Дарданеллах по поручению Сазонова [министра иностранных дел. — К. Ж.]. <...> А когда все предприятие не удалось, и не удалось благодаря сопротивлению Австрии и Германии, тогда Сазонов отступил и все свалил на Чарыкова...» (Канищева 2012: 309-310).

² Kurat 1990: 216-219. Среди русских членов этого комитета был, в частности, тогдашний представитель Санкт-Петербургского телеграфного агентства в Стамбуле В. Г. Янчевецкий — в будущем известный советский писатель В. Ян, автор знаменитого романа «Чингис-хан». При этом обществе работал так называемый «Русский кружок». В марте-апреле там беспрестанно кипели самовары, и всех желающих обучали русскому языку, читали Пушкина и Гоголя в турецких переводах. А в июне 1914 г. в российских черноморских портах было арестовано несколько турецких шпионов, оказавшихся из числа бывших самых усердных посетителей этого кружка, которые, обучаясь, «совсем в образ вошли, по 20-24 чашек чаю выпивали» (см.: Шеремет 1995: 48).

вана соответствующая структура; 31 марта П. Н. Милюков получил приглашение на подготовительное заседание «Общества российско-турецкой дружбы» (*Шемин, Юджель* 2013: 91–93). Последнее заседание стамбульского общества дружбы состоялось 18 июля 1914 г., а через десять дней началась Первая мировая война.

Завершая обзор турецких впечатлений А. В. Тырковой, вернемся к ее рассказу о знакомстве с Халиде Эдиб. Надо сказать, что их встреча произошла в самый разгар деятельности турецкой феминистки на поприще развития женского образования в Османской Турции.¹ Как раз осенью 1911 г. в Константинополе была основана женская гимназия (кыз мектеби), в которой Халиде Эдиб проработала несколько лет. О школе и школьной реформе в Турции в те годы в России, в общем, было достаточно публикаций. По этому вопросу писали, например, такие авторы, как упоминавшийся выше Гаяз Исхаков² и Н. А. Каринцев (Дудель)³, уже в советское время прославившийся своими фантастическими и научно-популярными книгами для детей и юношества. Однако собственно женскому образованию внимания уделялось сравнительно немного, что делает для нас особо ценными зарисовки Тырковой на данную тему.

По приглашению своей новой подруги Тыркова посетила это учебное заведение 16 ноября 1911 г. (ст. ст.). Очень любопытно описание урока истории, который Халиде Эдиб в тот день давала своим ученицам в этой школе. Это описание есть как в дневниковых записях, так и в печатных очерках Тырковой (*Тыркова* 1916: 165–167). Возможно, что в этих вариантах был использован не весь материал, собранный журналисткой: изве-

¹ Об этом периоде просветительской деятельности Халиде Эдиб см.: *Edib* 1926: 297–300. Ср. также статьи В. А. Гордлевского «Учительская семинария в Стамбуле» и «За женское образование», опубликованные в 1911 г. в газете «Русские ведомости» (См.: *Гордлевский* 1962. Т. 3: 71–76).

² *Мухаммед-Гаяз Чингиз*. Семья и школа в Турции // Турецкий сборник (к событиям на Ближнем Востоке) / Под ред. И. М. Бикермана. СПб., 1909. С. 116–136.

³ *Каринцев* 1909; 1910. В общем плане см.: *Желтяков, Петросян* 1965: 101–130.

стно, что подробные записи Тыркова вела в своей рабочей записной книжке (Канищева 2012: 114). Интересно, что только в очерках Тырковой можно встретить объяснение причины, по которой Халиде Эдиб была вынуждена весной 1912 г. оставить преподавание в стамбульском Женском педагогическом училище (Дар-уль-муаллимат): ей «пришлось уйти не из-за каких-нибудь серьезных, основных разногласий, а просто потому, что в учительской комнате писательница подала руку знакомому учителю, писателю Акчуруну (казанскому татарину), тогда как по шариату ей надо было только отвесить перед ним обычный восточный поклон, но отнюдь не прикасаться к руке чужого мужчины» (Тыркова 1916: 141–142)¹.

В преподавании, по ее собственным словам, Халиде Эдиб исповедовала следующий принцип: «Нам нужно перевоспитать наш национальный характер. Примерами, историческими и литературными, я выясняю, чего нам, как народу, не хватает. Особенно стараюсь говорить о таких свойствах, которые когда-то были добродетелью, но теперь устарели, окаменели и стали национальными недостатками». При этом она была абсолютно убеждена, что «главная преграда на путях развития турецкого народа — это духовенство» (Тыркова 1916: 165–166).

В книжный очерк «Халидэ-Ханум» А. В. Тыркова также включила свои впечатления о посещении женского клуба, созданного этой турецкой писательницей.² В него входило около

¹ В эти годы Халиде Эдиб вынужденно продолжала носить чаршаф. А. В. Тыркова пишет, что, «когда в начале конституционного режима некоторые турчанки, в том числе долго жившая в Париже сестра популярного Ахмет-Риза-бея, попробовали выходить на улицу без покрывала, толпа чуть не расправилась с ними. Младотуркам пришлось тогда же издать указы, повелевающие женщинам закрывать свое лицо» (Там же: 139, 161).

² Это было не первое такое учреждение в Турции. Несколькими годами ранее в османской столице женский клуб был создан уже упоминавшейся выше Сельмой-ханум, сестрой Ахмеда Ризы. Во время попытки контрреволюционного переворота 31 марта 1909 г. (ст. ст.) этот клуб был разогнан, а сама его основательница едва избежала смерти (Ellison 1915: 81). См. также: Желтяков 1972: 233–234; Safarian. 2007.

тридцати человек. Сама организатор и несколько европейских женщин, вышедших замуж за турок, читали в этом клубе систематические курсы лекций, главным образом, по литературе и социологии. «С лихорадочной напряженностью спешит она создать кадры думающих, деятельных женщин, которые должны исцелить турецкий народ от разъедающего его семейного рабства», — такое заключение о педагогической деятельности Халиде Эдиб делает русская журналистка (*Тыркова* 1916: 161–162)¹.

Вместо заключения. Женский вопрос стал форсированно решаться в Турции в годы кемалистской революции. В мае — июле 1924 г. поездку в Стамбул совершила Л. Н. Сейфуллина (1889–1954). Дочь православного священника татарского происхождения, к тому времени уже известный советский прозаик (повесть «Вириная»), в следующих словах охарактеризовала общественную роль женщины в Турции и состояние турецкой женской прозы тех лет.

«Сколько мне удалось наблюдать, женщины в Константинополе, об остальной Турции не приходится и говорить, могут участвовать в общественной жизни только посредством участия в благотворительных обществах. Есть три писательницы [Первые две — это, безусловно, Халиде Эдиб и Суад Дервиш; третья, возможно, Мюфиде Ферид, автор пантюркистского романа «Айдемир» (1918 г.). — *К. Ж.*]. Роман одной из них чрезвычайно добродетельный и для общественных устоев совершенно безобидный шел даже подвалом в газете (кажется в «Танин»). Простодушно и чувствительно рассказывалась в нем история образованной, хорошо воспитанной девушки, страдающей за свою красоту. Она была столь прекрасна, что губила мужские сердца при одном своем появлении около мужчины. Но так же, как красота, необычайна была и ее добродетель. Любила она только своего жениха, а тот отвлекся в сторону как-то случайно. Тогда красавица отвергла его и сде-

¹ Этот клуб, именовавшийся «Теал-и Нисван Джемети» («Общество развития женщин»), продолжал функционировать в Стамбуле и в последующие годы; во время Первой Балканской войны его члены организовали первый в истории Турции госпиталь, где за ранеными ухаживали женщины-санитарки (*Edib* 1926: 334–335). В 1913 г. на заседании этого клуба с докладом о положении татарских женщин выступил Ю. Акчура (*Georgon* 1935: 64).

лалась народной учительницей. В утешение взяла на воспитание какое-то дитя. Но превеликая ее красота тяжким бременем налегла на нее. Всякое начальство в эту учительницу влюблялось и требовало взаимности. Не получив ответа, один злой преподаватель распустил позорный слух: взятый на воспитание учительницей ребенок — ее собственный незаконный ребенок. Положение красавицы стало отчаянным. Но богатый старый доктор спас ее. Женится на ней для охраны ее честного имени. И благородно разрешил не выполнять супружеских обязанностей. Так честной девственницей-вдовой (старик муж благоразумно умер в самый нужный момент) она встретилась снова со своим прежним женихом, простила его случайную измену и благополучно с ним обвенчалась. А дитя они усыновили. Это — роман самой популярной писательницы. Горе мое, — пишет далее Сейфуллина, — что я потеряла записную книжку и не могу восстановить фамилии писательницы. О ней все, говорившие со мной интеллигентные турки, отзывались с большим восхищением. О языке ничего не могу сказать, потому что переводили мне этот роман не беллетристы. Во всяком случае, — подчеркивает гостя из Советского Союза, — содержание его свидетельствует о господствующих требованиях, так как писательница знаменита. И вся творческая женская сила, действительно, находит исход только в учительской профессии и благотворительности. Но надо отдать справедливость этим обществам, они сделали не мало. В них сосредоточилось интеллигентское женское движение. Оно начало расти с 1908 г. И в большой мере женщины Турции, получившие доступ к среднему и высшему образованию, обязаны этим обществам»¹.

Мы привели полностью эту достаточно пространную цитату по трем причинам. Во-первых, отметим ошибку, вкравшуюся в очерки Сейфуллиной. Потеря записной книжки сыграла с писательницей злую шутку: по памяти она иронично изложила своим советским читателям сюжет опубликованного в 1922 г. популярного романа «Птичка певчая» Решада Нури (Гюнтекина). Во-вторых, заметим, что ошибка эта вполне объяснима: в конце 1923 г. в стамбульской газете «Акшам» («Вечер») печатались отрывки из романа Халиде Эдиб «Убейте блудницу!» Очевидно, что именно

¹ Сейфуллина Л. В стране уходящего ислама. Поездка в Турцию. Л., 1925. С. 106–107.

это произведение наперебой расхваливали советской писательнице ее турецкие знакомые. Дело в том, что оба романа похожи в главном: и Алие — главная героиня романа Халиде Эдиб, и Фериде — главная героиня романа Решада Нури — это девушки-учительницы, самоотверженно несущие свет просвещения в широкие народные массы. И, наконец, в-третьих, подчеркнем, что произошедшая путаница, на наш взгляд, только подтверждает тот общий вывод, к которому пришла, побывав в Турции, советская писательница: подобные литературные сюжеты на тот момент «свидетельствовали о господствующих требованиях», то есть действительно отражали насущные запросы турецкого общества.

Литература

- Аралов С. И.* Воспоминания советского дипломата. М., 1960.
- Арапов Д. Ю.* Русский посол в Турции Н. В. Чарыков и его «заключение» по «мусульманскому вопросу» // Вестник Евразии. 2002. № 2 (17).
- Арапов Д. Ю.* «...Опасные для единства нашего государства проповедники...»: П. А. Столыпин о политике Турции в отношении России и панисламизме. 1910 // Отечественные архивы. 2004. № 3. С. 93–97.
- Аршаруни А., Габидуллин Х.* Очерки панисламизма и пантюркизма в России. М., 1931.
- Басханов М. К., Колесников А. А.* Накануне первой мировой: русская военная разведка на турецком направлении (документы, материалы, комментарии). Тула, 2014.
- Берберова Н. Н.* Железная женщина. М., 1991.
- Берберова Н. Н.* Курсив мой: Автобиография. М., 1996.
- Берберова Н. Н.* Люди и ложи. Русские масоны XX столетия. Харьков; М., 1997.
- Гасанова Э. Ю.* Идеология буржуазного национализма в Турции. Баку, 1966.
- Голобородько И. И.* (И. Южанин). Старая и Новая Турция. М., 1908.
- Гордлевский В. А.* Мухаммед Гаяз Исхаков (беглые заметки) // Восточный сборник в честь А. Н. Веселовского. М., 1914.
- Гордлевский В. А.* Избр. соч. М., 1961. Т. 2; 1962. Т. 3; 1968. Т. 4.
- Данишевски Р. Р.* А. В. Тыркова-Вильямс и «Белое рабство»: записка о торговле женщинами в Константинополе // Клио. 2006. № 2. С. 67–76.

- Деренталь А.* Письмо из Константинополя // Вестник Европы. 1911. Кн. 12. № 3. С. 298–317.
- Еремеев Д. Е.* Турция в годы Второй мировой и «холодной» войн (1939–1990). М., 2005.
- Жевелева А. В.* Политическая эмиграция мусульман в Османскую империю в конце XIX – начале XX вв. // Россия и Восток: феноменология взаимодействия и идентификации в Новое время. СПб., 2011. С. 137–142.
- Желтяков А. Д.* Печать в общественно–политической и культурной жизни Турции (1729–1908 гг.). М., 1972.
- Желтяков А. Д., Петросян Ю. А.* История просвещения в Турции. М., 1965.
- Жуков К. А.* Эмиль Дж. Диллон, российское востоковедение и Восточный вопрос (введение в тему) // Восток: история и культура (Ю. А. Петросяну к 70–летию со дня рождения). СПб., 2000. С. 60–66.
- Жуков К. А.* Вамбери с нами? // Санкт-Петербургские ведомости. 2011. 7 окт. № 39.
- Жуков К. А.* Frederick Millingen, он же Осман-Сейфи-бей Кыбрыслызаде, он же Владимир Андреевич Осман-бей (1836 – не ранее 1901) // Локальное наследие и глобальная перспектива: Тезисы докл. XXVII Междунар. науч. конф. по источниковедению и историографии стран Азии и Африки, 24–26 апреля 2013 г. Восточный факультет СПбГУ. СПб., 2013. С. 77–78.
- Жуков К. А.* Турция в 1911–1912 гг. глазами А. В. Тырковой-Вильямс // V Междунар. конгресс «Русская словесность в мировом культурном контексте». Избранные доклады и тезисы. Т. 1 / Под общ. ред. И. Л. Волгина. М., 2015. С. 117–122.
- Зареванд.* Турция и пантуранизм / Введение А. Н. Мандельштама. Париж, 1930 (переизд.: М., 2015).
- Извольский А. П.* Балканский кризис и политика. СПб., 1910.
- Калиганов И. И.* Болгария и болгары глазами русской женщины XIX века (воспоминания женщины-врача Н. Драгневич) // Четвертые Андреевские чтения. Славянские литературы и литературные взаимосвязи: Материалы секции XLI Междунар. филол. конф. СПбГУ, 26–31 марта 2012 г. СПб., 2012. С. 25–30.
- Казнина О. А.* Русские в Англии. Русская эмиграция в контексте русско-английских литературных связей в первой половине XX века. М., 1997.
- Канищева Н. И.* (Сост.). Наследие Ариадны Владимировны Тырковой. Дневники. Письма. М., 2012.

- Каримуллин А. Г. О. С. Лебедева – «Гульнар-ханум» // Народы Азии и Африки. 1977. № 3. С. 146-152.*
- Каринцев Н. Школа в Турции // Русская школа. 1909. Т. 1. № 2. С. 71–84.*
- Каринцев Н. Школьная реформа в Турции // Русская школа. 1910. Т. 2. № 5–6. С. 100–121.*
- Кауфман А. «Дни Свободы» в Константинополе // Турецкий сборник (к событиям на Ближнем Востоке) / Под ред. И. М. Бикермана. СПб., 1909.*
- Киракосян Дж. С. Младотурки перед судом истории. Ереван, 1989.*
- Киреев Н. Г. История Турции. XX век. М., 2007.*
- Колобов О. А., Корнилов А. А. и др. Документальная история арабо-израильского конфликта. Нижний Новгород, 1991.*
- Ланда Р. Г. Ахмет-Заки Валидов (Заки Валиди Тоган) как востоковед и общественный деятель // Восток. 2000. № 1.*
- Лансере Е. Е. Лето в Ангоре. Рисунки и заметки из дневника поездки в Анатолию летом 1922 г. Л., 1925.*
- Лебедева О. С. Об эмансипации мусульманской женщины. СПб., 1900.*
- Левшина Ж. Л. Путешествие А. Ф. Гильфердинга 1868 года и славянские рукописи его «Македонской» коллекции (итоги и перспективы изучения) // Археографски прилози (Народна библиотека Србије). Београд, 2012. 34. С. 81–84.*
- Лудишувейт Е. Ф. Турция в годы первой мировой войны. 1914–1918. Военно-политический очерк. М., 1966.*
- Лунева Ю. В. Босфор и Дарданеллы. Тайные провокации накануне Первой мировой войны (1907–1914). М., 2010.*
- Мандельштам А. Н. Младотурецкая держава: Историко-политический очерк. М., 1915.*
- Мейер М. С. Некоторые размышления о религиозной и общественной деятельности Абдаррашида Ибрагима (1853–1944) // Востоковедение и африканистика в университетах Санкт–Петербурга, России и Европы. Актуальные проблемы и перспективы. Междунар. науч. конф. СПб., 4–6 апреля 2006 г.: Доклады и материалы. СПб., 2007. С. 130–142.*
- Милюков П. Н. Балканский кризис и политика А. П. Извольского. СПб., 1910*
- Милюков П. Н. Воспоминания. М., 2001.*
- Никулин Л. Стамбул, Анкара, Измир. М., 1935.*
- Новикова М. Большая жизнь // А. С. Новиков-Прибой в воспоминаниях современников. М., 1980. С. 75–76.*
- Савинков Б. Воспоминания террориста. Л., 1990.*

- Сенюткина О. Н.* Тюркизм как историческое явление (на материалах истории Российской империи 1905–1916 гг.). Нижний Новгород, 2007.
- Сибгатуллина А. Т.* Контакты тюрков-мусульман Российской и Османской империй на рубеже XIX–XX вв. М., 2010. С. 161–166.
- Симмонс П.* «Я – англичанин, любящий Россию». Гарольд Вильямс в Петрограде. 1915–1916 // Исторический архив. 2003. № 6. С. 114–127.
- Смирнов Г. В.* Владимир Полиевктович Костенко. 1881–1956. М., 1995.
- Старцев В. И.* Тайны русских масонов. Изд. 3-е, доп. СПб., 2004.
- Тыркова А. В.* С берегов Босфора (письмо из Константинополя) // Вестник Европы. 1912. Май. Кн. 5. С. 312–313.
- Тыркова А. В.* Анна Павловна Философова и ее время. Пг., 1915.
- Тыркова А. В.* Старая Турция и младотурки. Год в Константинополе. Пг., 1916.
- Тыркова-Вильямс А. В.* Жизнь Пушкина. В 2 т. Т. 1: 1799–1824; Т. 2: 1824–1837. М., 1998.
- Тыркова-Вильямс А. В.* На путях к свободе. М., 2007.
- Утургаури С. Н.* Женщина в Османской Турции. Фатъма Алие (1864–1936) // Слово и мудрость Востока. Литература. Фольклор. Культура: К 60-летию акад. А. Б. Куделина. М., 2006. С. 122–126.
- Чарыков Н. В.* Беглый взгляд на высокую политику. М., 2016.
- Шемин О., Юджель П.* Два берега – одно море. Стамбул, 2013.
- Шенк Ф. Б.* «Я так устала быть перелетной птицей». Имперское пространство и имперское господство в автобиографии российской дворянки // Вестник ЮУрГУ. Серия «Соц.-гум. науки». 2014. Т. 14. № 1. С. 88–98.
- Шеремет В. И.* Босфор. Россия и Турция в эпоху первой мировой войны. По материалам русской военной разведки. М., 1995.
- Шерих Д. Ю.* Турецкий Петербург. Из истории российско-турецких отношений. М., 2012.
- Шпилькова В. И.* Младотурецкая революция 1908–1909 гг. М., 1977.
- Alston Ch.* Russian Liberalism and British Journalism: the Life and Work of Harold Williams (1876–1928). A Ph.D. thesis. Univ. of Newcastle-upon-Tyne, 2004.
- Alston Ch.* Russia's Greatest Enemy? Harold Williams and the Russian Revolutions. London, 2007.
- Durakbaşı A.* Halide Edib: Türk Modernleşmesi ve Feminizm. İstanbul, 2000.
- Edib H.* The Memoirs. New York; London, 1926.

- Edib H.* Turkey faces West. A Turkish view of recent changes and their origin. New Haven, 1930.
- Ellison G. M.* An English woman in a Turkish harem. London, 1915.
- Enginün İ.* Halide Edib Adivar. Ankara, 1986.
- Findley C. V.* An Ottoman Occidental in Europe: Ahmed Midhat meets Madame Gülnar, 1889 // *The American Historical Review*, 1998. February. P. 15–49.
- Georgon Fr.* Aux origins du nationalisme turc. Yusuf Akçura (1876–1935). Paris, 1980.
- Georgon Fr.* L’Empire ottoman vu d’Extrême-Orient au début du XXe siècle d’après Le Monde de l’Islam d’Abdürreşid Ibrahim // Mélanges offerts à Louis Bazin par ses disciples, collègues et amis (Varia Turcica. XIX). Paris, 1992. P. 299-303.
- Georgon Fr.* Pantürkist düşler // *Georgon Fr.* Osmanlı-Türk Modernleşmesi. Seçilmiş makaleler. İstanbul, 2013.
- Hanoğlu M. Ş.* The Young Turks in Opposition. New York; Oxford, 1995.
- Kapert P.* Nigâr Hanım. Dichterin und Dame von Welt im ausgehenden Osmanischen Reich // Frauen, Bilder und Gelehrte. Studien zu Gesellschaft und Künsten im Osmanischen Reich (Arts, Women and Scholars. Studies in Ottoman Society and Culture). Festschrift Hans Georg Majer. Istanbul. 2002. Bd. 1. S. 315–332.
- Knight E. F.* The Awakening of Turkey. A history of the Turkish Revolution. London, 1909.
- Kurat A. N.* Türkiye ve Rusya. Ankara, 1990.
- Lewis B.* The Emergence of Modern Turkey. London, 1961.
- Olson R.* The Young Turks and the Jews: a historiographical revision // *Turcica*. 1986. T. XVIII.
- Ramsaur E. E.* The Young Turks. Prelude to the Revolution of 1908. Princeton, 1957.
- Safarian A.* On the History of Turkish Feminism // *Iran and the Caucasus*. Vol. 11/1. 2007. P.141–152.
- Seton-Watson W. R.* The Rise of Nationality in the Balkans. London, 1917.
- Sönmez E.* The Novelist Halide Edib Adivar and Turkish Feminism // *Die Welt des Islams*. 1973. XIV, 1–4. P. 98–102.
- Strauss J.* Ol’ga Lebedeva (Gülnâr Hanım) and her Works in Ottoman Turkish // Frauen, Bilder und Gelehrte: Studien zu Gesellschaft und Künsten im Osmanischen Reich (Arts, Women and Scholars. Studies in Ottoman Society and Culture). Festschrift Hans Georg Majer. Istanbul. 2002. Bd. 1. P. 288–307.
- Vambery A.* Western culture in Eastern lands. London, 1906.

- Williams H. W.* The Russian Mohammedans // *Russian Review*. 1914. Vol. 3/1.
- Yalçın H. C.* Edebî Hatıralar. İstanbul, 1935.
- Zarcone T.* Soufisme et franc-maçonnerie à la fin de l'Empire ottoman: l'exemple du şeyh ül-islâm Mûsâ Kâzım Efendî (1850–1920) // *Anatolia Moderna / Yeni Anadolu*. T. II. Paris, 1991.
- Zenkovsky S. A.* Pan-Turkism and Islam in Russia. Cambridge (Mass.), 1960.

Konstantin Zhukov

**Political and intellectual life
in Istanbul in 1911–1912 as presented in the journalistic reports
of Ariadna Tyrkova-Williams**

A Russian politician, writer and feminist A. Tyrkova-Williams (1869–1962) spent a year in the Ottoman Empire (from the autumn of 1911 to the autumn of 1912) as correspondent for the *Rech'* (Conversation) — the leading newspaper of the Constitutional Democratic Party. She came to Constantinople with her husband Harold Williams, a famous polyglot, the then special correspondent for the *Morning Post* in Russia and Turkey. When sending her articles from Turkey Tyrkova-Williams used her pen-name A. Vergezhsy. In 1916 she collected some of these articles, revised them and published as book in Petrograd under the title *Staraya Turtsia i Mladoturki: god v Konstantinopole (The Old Turkey and the Young Turks: a Year in Constantinople)*. Tyrkova arrived at Constantinople in October — November 1911. Soon she managed to establish good relations with many Russian diplomats, famous European orientalists and prominent leaders of the then ruling party (the Union and Progress), such as Talaat, the Minister of the Interior and Cavid Bey, the Minister of Finance. Also she was on friendly terms with Hüseyin Cahit, the editor of the party's newspaper *Tanin*. There are some psychological sketches of those political leaders as well as some other Istanbul acquaintances of hers which can be found in her journalistic reports. The present article considers these reports in the context of Turkish history in the first decades of the 20th century.

Т. А. Пан
(ИВР РАН, Санкт-Петербург)

КУЛЬТ «ФОДО-МАМА» У МАНЬЧЖУРОВ¹

Аннотация: Жертвоприношения прародительнице Фодо-мама является одним из ранних шаманских культов у маньчжуров. Его описание дается в «Уставе шаманской службы маньчжуров» (1747 г.), и он почти не изменился до настоящего времени. Почитание Фодо-мама связано с молением о счастье и благополучии, долгой жизни и здоровье потомства.

Ключевые слова: Фодо-мама, маньчжуры, шаманизм, «Устав шаманской службы маньчжуров»

Культ Фодо-мамы относится к самым ранним культам маньчжуров наравне с почитанием Неба и духов природы. Маньчжуры считают, что их первопредок Фодо-мама олицетворяется в виде шнура длиной в примерно 50 метров, на котором прикреплены узелки и маленькие луки, олицетворяющие рождение девочки или мальчика. С появлением нового рода-семьи на шнур вешается кость свиньи или барана. Это — своего рода генеалогическое древо, которое появилось у маньчжуров

¹ Первый вариант этого текста был прочитан на английском языке на 48-ой конференции ПИАК в Москве в 2005 г. и издан в сборнике докладов: *Pang T. A. The Worship of Fodo-mama — Progenitor of the Manchus // Kinship in the Altaic World. Proceedings of the 48th PIAC, Moscow 10–15 July, 2005. Ed. by E. V. Boikova and R. B. Rybakov Wiesbaden, Harrassowitz, 2006. P. 231–236.*

еще в ранний период их бесписьменной истории, т. е. до конца XVI в. Аналогичный культ существует и среди сибинцев.

Шнур, символизирующий Фодо-мама обычно хранится в доме старейшины рода в мешочке из ткани желтого цвета (размером 15 × 30 см). Мешочек подвешивается на западной стене дома с правой, т. е. северной, стороны священного места-полочки духов. Жертвоприношение устраивается на второй день после основного жертвоприношения в осеннее равноденствие.

Шнур вынимается, один конец закрепляется в доме у полочки духов, шнур протягивается через весь дом и второй конец вытягивается наружу через дверь или окно и прикрепляется к ивовым веткам или дереву в центре двора. Считается, что шнур соединяет Небо и Землю, мир духов и людей. Шаман бьет в барабан и поет молитву о счастье детей. Приготавливают специальное жертвоприношение в виде сладких печений из битого распаренного проса и благовоний, приготовленных из сухих листьев азалии.

Ивовое дерево, к которому прикрепляют шнур, украшается цветными полосками бумаги и на ветки подвешиваются печенья.

Во время церемонии на шнур Фодо-маму привешиваются новые кусочки ткани, кости. Если женщина выходит замуж, она уходит в семью мужа, и тогда во время церемонии она снимает свою ленточку со шнура и прикрепляет ее к Фодо-маме семьи мужа. Таким образом, на том шнуре создается новая семья, обозначаемая и костью.

Перед церемонией шаман prepares цветные тряпочные квадраты 5 × 5 см и закрепляет их на нитке. Они называются оберегами. Во время церемонии он завязывает их на шею детей. Если ребенок не присутствует, то его мать берет эту нитку с оберегом: если у нее мальчик, то нитку привязывают к правому большому пальцу руки; если девочка, то к большому пальцу на левой руке. Обереги меняются каждый год, а старые вешаются на дерево. После церемонии дети бегут во двор и срывают печенья с дерева: кто больше, тот будет более счастливым или удачливым в следующем году.

После церемонии дерево со старыми оберегами вносят в дом, ставят в углу. Его запрещается трогать до следующего

года. Во время церемонии в следующем году это старое дерево сжигают со словами «уходи».

Церемония жертвоприношения Фодо-маме имеет два атрибута: шнур — генеалогическое древо, ива — древо жизни. Слово *фодо* на маньчжурском языке значит «ива», *мама* — «бабушка». По-китайски маньчжуры называют ее «бабушка детей и внуков».

В тексте «Утвержденного высочайшим указом Устава шаманской службы маньчжуров» (далее: Устав), составленного на маньчжурском языке по приказу императора Цяньлуна в 1747 г. (Пан 2006: 69-78) в главе «Моление о счастье» есть молитва «Фоли-Фодо Омоси-мама» (*омоси* «внуки»). Китайские ученые переводят слово *фоли / фори* как «сильный», а все имя как «Бабушка правнуков, Сильное ивовое дерево».

Текст «Моления о счастье» во дворце Кунь-нин-гун из Устава в переводе А. В. Гребенщикова (*Гребенщиков* 1939, тетр. 5: 26-27).

«Фоли Фодо! Омоси Мама!

Духам умерших, вэчеку такой-то малая личность, родившийся в году... за такого-то, малую личность [ради кого приносится жертва, чей год рождения возглашается], собрав поровну жертвенные приношения девяти домов-семейств — возношу в жертву! Водрузив Фоли Фодо, протянув веревку с разноцветными флагами, размахивая стрелой — молю о ниспослании счастья! Будьте милостивы к такому-то, малой личности, родившемуся в год... [за кого приносится жертва, чей год рождения провозглашается], прошу ниспослать на виски его морщины счастья, дать во всем благополучия. На его сердце прошу даровать множество счастья! Духи умерших, заботьтесь о нем, Вэчеку, окажите покровительство, расположившись вокруг его головы, обступив с боков у его плеч, ограждая спереди, поддерживая сзади — сочетайте его с радостями, благополучием и счастьем! Заботясь о его средствах жизни — обогатите! Покровительствуя, содействуйте его возвышению [в чинах и должностях! Листьям растений прикажите пустить ростки, корням растений — разрастаться! Съеденную пищу превратите в плоть и мускулы, а выпитую воду впитайте в мозг костей! Питайте

вкусной сладкой для рта пищей! Способствуйте красному цвету его лица! Молю отпустить ему жизнь долгую; корень рода — глубокий; дать ему можно больше лет жизни!»

Такая же молитва произносилась шаманом во время моления за грудных детей перед дворцом Кунь-нин-гун, при этом шаман размахивает у ивового дерева стрелой с тряпочными амулетами (*Гребенщиков* 1939, тетр. 5: 28-29).

«Фоли Фодо! Омоси Мама! Эньдури! Вэчеку!

[Вам, духи,] за такого-то, малую личность [за кого приносится жертва и чей год провозглашается] собрав поровну, жертвенные приношения девяти домов-семейств, водрузив Фоли Фодо, протянув веревку с разноцветными флагами, размахивая стрелой, молю о ниспослании счастья! Показываю усердие! Будьте милостивы к такому-то, малой личности, родившемуся в год ... [за кого приносится жертва, чей год рождения провозглашается], прошу ниспослать на его виски морщины счастья, и во всем благополучия. На грудь его тьму счастья прошу даровать! Прошу грудюю навалить тысячу счастлией! Молю пополнить восемь счастлией во всем! Прошу сделать привычными девять счастлией во всем! Духи умерших, имея о нем попечение, Вэчеку, оказывая покровительство, — расположившись вокруг его головы, обступив с боков у его плеч, ограждая спереди, поддерживая сзади — сочетайте его с радостями, благополучием и счастьем! Повелите возрастать ему пядями, плечами раздаваться вширь! Листьям растений прикажите пустить ростки, корням растений — разрастаться! Съеденную пищу превратите в плоть, мускулы! Выпитую воду впитайте в мозг костей! Питайте вкусной сладкой для рта пищей! Выращивайте красный цвет лица! Молю отпустить ему жизнь долгую! Корень, основание [рода] глубокий! Лет жизни как можно больше!»

Китайские ученые, занимающиеся маньчжурским шаманизмом, собирают современный фольклор и периодически издают экспедиционные материалы. Примером тому является следующий ниже вариант молитвы семьи Шэкдэри из рода Хасури в пров. Цзилинь (*Сун Хэпин* 1993: 256–264).

Перед алтарем я прошу Фодо-маму спуститься с Белых гор,
Я приношу жертву духам предков, тысячелетним стари-
кам и десяти тысячам талантов,
Я провожаю ивовое дерево, когда наступает этому время,
Ради детей и внуков я отпускаю зеленую весну,
Я приветствую плодоносную осень,
Я провожаю старую луну и приветствую новую луну.
В благоприятный день я готовлю вкусную еду —
Нельзя пропустить счастливого дня.
Я беру просо нового урожая,
Я размачиваю его в чистой воде,
и устанавливаю ветки ивы в середине двора.
Сходив в большой город, я принес большой кусок разно-
цветной ткани,
Я старательно нарезал его на лоскутки,
Серебряные монеты прикрепил к цветным бумажным
полоскам, которые повесил на ветки,
Я взял чистую цветную ткань и сделал квадратные обереги.
Когда их повесят на шею детей и внуков, то они принесут
счастье.
Пусть род Шэждури процветает!
Я прошу Фодо-мату сделать его ветви большими, а листья
бесчисленными.
Он будет расти и благополучию его не будет предела, как
густоте дерева.

Из приведенной молитвы следует, что Фодо-мама живет в Белых горах, т. е. горах Чанбайшань. Ива — священное дерево маньчжуров, есть много легенд о ней и она ценится за крепость и жизнестойкость, так как, если ветку поставить в воду, то она даст корни.

Образ Омози-мама в легендах также связан с ивой. По преданию о Нишанской шаманке, на иве Омози-мама выращивает души людей. Ее лицо вытянуто с выпученными глазами, большим ртом, торчащим подбородком и красными зубами. Вероятно, это был обобщенный образ, бытовавший среди маньчжурских кланов. В настоящее время перед Музеем маньчжур-

ской культуры уезда Итун (недалеко от города Чанчунь) стоит современное изображение Фодо-мама.

По-видимому, в различных маньчжурских родах предков называлась Фодо-мама или Омоси-мама. Иногда они представлялись различными персонажами с различными функциями — Омоси-мама жила в подземном мире и создавала плоть и тело будущих детей, Фодо-мама жила в горах Чанбайшань, ездила верхом на лосе и оберегала живых детей. Тем не менее сам шнур в народе называется «Фодо-мама».

С влиянием китайской культуры и конфуцианского культа предков маньчжуры стали создавать генеалогические таблицы и записывать в них имена рожденных членов клана. Перед ними совершаются жертвоприношения. До недавнего времени существовали оба типа церемоний поклонения предкам — перед генеалогическими таблицами и у ивового дерева.

Литература

- Гребеничиков А. В.* Высочайшим повелением утвержденный устав шаманского служения маньчжуров (1939) // Архив востоковедов. Ф. 75. Оп. 1. Ед. хр. 72.
- Пан Т. А.* Маньчжурские письменные памятники по истории и культуре империи Цин XVII–XVIII вв. СПб: Петербургское востоковедение, 2006.
- Сун Хэтин 宋和平.* *Маньцзу самань шэньгэ ичжу* 满族萨满神歌译注 (Комментированный перевод маньчжурских шаманских песен). Пекин: Шэхуй кэсюэ вэньсянь чубаньшэ, 1993.

ОБЩЕЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Н. Л. Васильев
(Национальный исследовательский
Мордовский государственный
университет им. Н. П. Огарёва,
Саранск)

СЛОВА И СОБСТВЕННЫЕ ИМЕНА

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ЗАМЕТКИ

Специфика имен собственных обсуждается со времен античной философии. Постепенно выделилась и соответствующая отрасль лингвистики — ономастика (см.: *Подольская* 1988; 1990), появились справочные (библиографические), проблемные и обобщающие исследования об именах (напр., см.: *Курилович* 1962; *Суперанская* 1973; *Ономастика...* 1976; 1978; 1984; *Бондалетов* 1983). Тем не менее, знаковая природа онимов нуждается, на наш взгляд, в дальнейшем осмыслении¹.

Распространено мнение, если не сказать заблуждение, что имена собственные — это тоже *слова*... Оно поддерживается, в частности, традиционным выделением в грамматике нарица-

¹ В качестве речевого (словесного) сигнала и знака языка, рассматриваемого вне определенного контекста (как элемент лексикона), между *онимами* и *апеллятивами* нет принципиальной разницы. Однако обсуждаемая проблема, связанная с их функционированием, представляет несомненный интерес. Она затрагивает динамику отношений между индивидуальным (единичным) и обобщенным (абстрагированным) предметом мысли. — Прим. ред. (Н.С.).

тельных и собственных существительных (ср.: *Лопатин* 1979). Между тем слова (лексемы) и имена (онимы) — явления разного семиотического плана (Ср.: *Васильев* 1996а; 1996б; 2015а), лишь формально пересекающиеся в этимологическом отношении: *Иван и/да Марья* → *иван-да-марья*; *война и мир* → «*Война и мир*»; *Зоил* → *зоил*; *Галифе* → *галифе*; *Чичиков* → *чичиковы*; *Пушкин* → *пушкинский, пушкиниана*; *Москва* → *москвич*, «*Москвич*»; *советский* и *союз* → *Советский Союз*; *Байрон* → *байроничать*; *Воейков* → *воейковствовать*; *Коцебу* → *коцебятина*; *Кюхельбекер* → *кюхельбекерно*; *Ольдекоп* → *ольдекопничать*; и т. д. (см.: *Словарь...* 1956 и сл.; *Васильев* 2015б)

Слова — элементы системы языка (*langue*); онимы — наименования конкретных субъектов и объектов (в последнем случае они соотносятся с номенклатурными обозначениями). Сближает их то, что они одновременно используются в нашей речи (*parole*), что и создает иллюзию лексической природы имен. Между тем в простейшей фразе *Москва — столица России* встречается лишь одно в строгом лингвистическом смысле слово (*столица*) и два имени, не фигурирующих, естественно, ни в одном из толковых словарей русского языка. В такой же мере мы используем в нашей речи и иные семиотические подсистемы, например термины (родительный падеж, бессоюзное сложное предложение), номены (Т-34, ВАЗ-11183), многосоставные и специфические числительные (125, XV, 23, -4), элементы чужих языков (варваризмы и вообще иноязычные вставки), а также невербальные средства общения — жесты, мимику, рисунки, чертежи.

Слова и фразеологизмы принадлежат конкретным языкам, за исключением варваризмов (*apriori, alma mater* etc.); имена же в некотором смысле «космополитичны» (*Лондон, Шекспир*), даже если они фонетически и графически адаптированы в том или ином «языке» (*langage*), — поскольку мы не можем заявить, что тот же *Лондон*, в отличие от английского *London*, является русским словом или именем...

Слова, за редкими исключениями (см.: *Васильев* 2015б), моноструктурны, самодостаточны (*дом, черно-белый, плац-на-латка*); имена, наоборот, чаще многосоставны: *Л. Н. Толстой, «Кому на Руси жить хорошо», Виктор Владимирович Виногра-*

дов, *Институт лингвистических исследований РАН, Национальный исследовательский Мордовский государственный университет имени Н. П. Огарёва.*

Слова, как правило, пишутся со строчной буквы; имена, наоборот, — с прописной, что даже на уровне интуиции, а не только лингвистической логики сигнализирует об особом статусе онимов.

Слова отражаются в толковых словарях; имена обычно не попадают в них; исключения касаются, в частности, «нарицательных» онимов¹, проблемных «слов-имен» переходного типа, вроде *au / Au* (марка шампанского), *эссендуки / Эссендуки* (см., напр.: БАС 2004. 1: 129; 2006. 5: 545), отдельных онимов-аббревиатур, ошибочно причисляемых к словам. Так, в БАС фигурируют сокращенные наименования *ВКП(б)*, *ВЛКСМ*, *ГКЧП*, *ООН* (БАС 2005. 2: 607, 631; 2006. 4: 130; 2009. 13: 716) и в то же время парадоксально отсутствует аббревиатура *КПСС* (БАС 2007. 8: 566 — КПЗ, КПП, КРАБ...), хотя учтен, например, «мусульманский весенний праздник жертвоприношения» Курбан-Байрам (там же: 794). Концепция академического толкового словаря, опирающаяся на лексикографические традиции, разумно предполагает включение в него и «отдельных географических наименований стран, городов, заливов, рек, озер и т. п. при условии, что они кроме буквального имеют переносное значение или употребляются в устойчивых сочетаниях...» (БАС 2004. 1: 9 — «Общие сведения о словаре»).

Орфографические словари, естественно, более толерантны к онимам, поскольку их задача — отразить не язык как таковой (лексику и фразеологию), а нормы письменной речи вообще².

Названия некоторых личных имен, населенных пунктов изредка фигурируют в этимологических словарях, напр.: «**Боян** — имя собствен., древний певец в «Слове о полку Игореве». Наиболее очевидным является сближение с бой...»; «**Са-**

¹ Напр., *Обещалкин* (Ожегов, Шведова 1999: 427).

² См., напр.: *Розенталь* 1986; 2005 (ок. 180000 слов). В подзаголовке последнего справочника желательным было бы, для правильной ориентации пользователя, добавить: «...и имен собственных».

ранск — город, столица Мордовск. АССР. Производное от названия реки Саранка» (*Фасмер* 1996. 1: 203; 3: 560).

Менее обоснованно эклектичное — в одном ряду с лексемами — включение имен собственных в словари языка писателей¹. В последние годы наметилась тенденция последовательно разграничивать в них явления лексики и ономастики (см.: *Васильев* 2001; 2013а; *Васильев, Жаткин* 2009; 2013, 2015; 2016а; 2016б; 2016в; 2017а; 2017б; 2017в; 2018).

Слова, как правило, имеют денотативный (предметный) и сигнификативный (понятийный) компоненты в их семантике; исключения касаются абстрактных понятий, близких к терминам, местоимений и лексически неполнозначных слов — предлогов, союзов, частиц и т. д. Имена же нередко лишены привычной денотативности и/или сигнификативности (например, *Татьяна* вообще, вне конкретики и отвлеченного представления о ней как брюнетке, шатенке или блондинке, девушке, женщине средних лет или пожилой даме); если денотативность в них присутствует, то она не соотносится с объективным, коллективно усвоенным понятийным комплексом (конкретная *Татьяна*); когда наличествуют оба эти смысловых компонента, их связь существенно отличается от лексической: например, оним *Европа*, имея бесспорную денотативность, обладает весьма расплывчатой и субъективной сигнификативностью, а мыс *Доброй Надежды* (*the Cape of Good Hope*) для большинства живущих на нашей планете столь же абстрактен, как *сверхпроводимость* или *электрон*.

Количество слов в любом языке исчисляется сотнями тысяч единиц (с учетом диалектизмов, жаргонизмов, арготизмов, лексоидов (см.: *Васильев* 1998; 1999а; 2015а: 40–44), популярных окказионализмов и т. д.) (см.: *Васильев* 1999б; 2015а: 83–86; 2017б). Число имен собственных несравненно больше: миллионы, если не миллиарды единиц, поскольку, например, каждый житель нашей планеты, не говоря уже об умерших, имеет свое «лицо» и свое имя — и в любой момент последнее может быть актуализовано в сознании всех землян, попадая, по разным причинам, в масс-медийное и вообще культурное пространство (это

¹ Об этом, в частности, см.: *Васильев* 2014: 214–216; 2017а: 41–42.

касается, в частности, политиков, спортсменов, нобелевских лауреатов и т. д.).

Слова могут быть многозначными, вступать в антонимические системные связи, имеют разветвленные, иногда трудно выявляемые (синтетические) частеречные признаки. Они, по своей природе, омонимичны, легко образуют синонимические ряды, но не способны к объективной антонимической «аттракции»; среди них встречаются наименования, типологические сходные с «существительными», притяжательные «прилагательные» (*Шекспиров*), но, кажется, этим их частеречная специфика и ограничивается.

Многие лексико-грамматические классы слов свободно употребляются как в единственном, так и множественном числе (*дом/дома, новый/новые, наш/наши, строится/строятся*). Они «сопротивляются» подобной трансформации, оставаясь в границах или единичности (*Африка, Египет, Нил*), или множественности (*Алеутские острова, «Братья Карамазовы»*); исключения касаются номенклатурно-терминологических обозначений, например, транспортных средств: «Запорожец», «КамаАЗ».

Любопытна графическая акцентуация смысловой градуальности перехода имен в формальные лексемы с постепенным нарастанием абстрактного семантического потенциала: *Шекспир — Шекспиров — шекспировский* (персонаж, мотив, театр), *Пушкин — пушкинский* (текст, стих, эпоха). Тем более это касается устойчивых выражений: *Пирр — пиррова победа, Китай — китайская грамота, Бальзак — бальзаковский возраст*.

По своей структуре имена собственные совпадают со словами, словосочетаниями, фразеологизмами, предложениями («Кто виноват?»), они могут строиться по уникальным моделям (например, ФИО), «закавычиваться» (названия текстов, фильмов, фирм, издательств и т. д.), иметь двойную и даже тройную онимную природу (*Евгений Онегин* как персонаж → «Евгений Онегин» как литературное и позже оперное произведение), что тоже отделяет их от собственно лексем.

Онимы, вероятно, имеют и некоторые специфические «словообразовательные» черты, напр.: *Коля* → *Колян, Толя* →

*Толян*¹, *Наташа* → *Таша*, *Александра* → *Сандра*, *Владимир Ильич* → *Ильич*, *Сергей Кузьмич* → *Кузьмич*, *Трубецкой* → *Бецкой*, *В. И. Ленин* → *Вилена* (женское имя).

Разумеется, существуют переходные явления между словом и именем, особенно на уровне «потенциальных» (лексодных) и окказиональных лексико-ономастических явлений: *пол-Москвы*, *полу-Хвостов* (Словарь... 1959. 3: 519), *Лжедмитрий*, *лже-Дмитриев* [М. А. Дмитриев] (Словарь... 1957. 2: 480), *лже-Пиндар* (Васильев, Жаткин 2015: 114), *лже-Христос* (Розенталь 2005: 340), *полу-Африка*, *анти-Маяковский*, *архи-Плюшкин*, *не-Россия*, *пред-Бетховен*, *раз-Брюллов*, *сверх-Мефистофель*, *теле-Печорин*, *фото-Москва*, *лит-Чапаев*, *сов-Чичиков*, *антиНАТО*, *телеКВН* и др. (Правила... 2009: 141).

В условиях метафоризации собственные имена могут превращаться в полунарицательные концепты, обретать форму множественного числа, сохраняя, однако, свою амбивалентную природу, напр.: «Мы все глядим в Наполеоны...» (А. С. Пушкин. «Евгений Онегин», гл. 2, строфа XIV).

В составе фразеологии онимы также теряют свою изначальную специфику, переходя в зону языковой системы: *Иван*, *не помнящий родства*; *открывать Америку*. Отчасти это касается и составных терминов (например, *теорема Пифагора*), но в данном случае мы имеем дело не с классическим «языком», а с терминологическими подсистемами (Васильев 1991; 2015: 21–22). Все это, рассматриваемое в комплексе, обязывает лингвистов к дальнейшему осмыслению знаковой, структурной, системной и коммуникативной природы онимов.

Литература

БАС — *Большой академический словарь* русского языка / Гл. ред. К. С. Горбачевич, А. С. Герд. М.; СПб., 2004. Т. 1 и сл.

¹ Во всяком случае, исконно русские слова с таким корневым или аффиксальным «формантом» чрезвычайно редки (*баян*, *бурьян*, *буян*, *грубьян*, *изьян*) и, скорее, перед нами омонимичный суффикс *-ян*, специализирующийся на образовании стилистически сниженных имен и прозвищ.

- Бондалетов В. Д.* Русская ономастика: Учеб. пособ. М., 1983.
- Васильев Н. Л.* К эпистемологии термина // Лингвистическая терминология в советском языкознании: Тез. докл. республиканской науч. конф., посвященной памяти проф. Б. Н. Головина (22–24 мая 1991 г.). Н. Новгород, 1991. С. 15–16.
- Васильев Н. Л.* Язык и смежные семиотические системы // Вестн. Мордов. ун-та. 1996. № 4. С. 8–11 (а).
- Васильев Н. Л.* Слово и маргинальные языковые сущности // Функционально-семантические исследования. Вып. 1. Саранск, 1996. С. 94–96 (б).
- Васильев Н. Л.* Слова и лексоиды // Филологические заметки. Вып. 5. Саранск, 1998. С. 56–58.
- Васильев Н. Л.* Реальное и виртуальное в лексико-семантической системе языка // Вестн. Мордов. ун-та. 1999. № 3/4. С. 73–75 (а).
- Васильев Н. Л.* Сколько слов в русском языке? // Рус. речь. 1999. № 4. С. 118–119 (б).
- Васильев Н. Л.* Словарь языка А. И. Полежаева. Саранск, 2001.
- Васильев Н. Л.* Пушкинское словотворчество в аспекте писательской лексикографии // Русская академическая неография (к 40-летию научного направления): Мат-лы Междунар. конф. СПб., 2006. С. 15–17.
- Васильев Н. Л.* Словарь поэтического языка Н. П. Огарева. Саранск, 2013 (а).
- Васильев Н. Л.* О Пушкине: язык классика, поэтика романа «Евгений Онегин», писатель и его современники. Саранск, 2013. С. 54–65 (б).
- Васильев Н. Л.* Сколько слов в языке Пушкина? (К истории пушкинской лексикографии) // Болдинские чтения – 2014. Н. Новгород, 2014. С. 214–216.
- Васильев Н. Л.* Теория языка. Русистика. История советской лингвистики. М., 2015. С. 5–8, 38–40 (а).
- Васильев Н. Л.* К типологии составных лексем, или О границах слова // Русский язык в контексте национальной культуры: Мат-лы Междунар. науч. конф., посвященной 200-летию со дня рождения М. Ю. Лермонтова. Саранск, 21–23 мая 2014 г. Саранск, 2015. Т. 1. С. 51–54 (б).
- Васильев Н. Л.* Художественный мир Лермонтова сквозь призму его писательского лексикона (Проблемы лермонтовской лексикографии) // Тарханский вестник. Вып. 29: Материалы конференции, посвященной 175-летию со дня гибели М. Ю. Лермонтова: 27–28 сентября 2016 г. Пенза, 2017. С. 41–42 (а).

- Васильев Н. Л.* Возможен ли идеальный толковый словарь: дескриптивность vs нормативность // Известия РАН. Серия литературы и языка. 2017. Т. 76. № 3. С. 23-29 (б).
- Васильев Н. Л., Жаткин Д. Н.* Словарь языка А. А. Дельвига. М., 2009.
- Васильев Н. Л., Жаткин Д. Н.* Словарь Н. М. Языкова. М., 2013.
- Васильев Н. Л., Жаткин Д. Н.* Словарь поэтического языка П. А. Вяземского (с приложением малоизвестных и неопубликованных его стихотворений). М., 2015.
- Васильев Н. Л., Жаткин Д. Н.* Словарь поэтического языка Д. В. Давыдова. М., 2016 (а).
- Васильев Н. Л., Жаткин Д. Н.* Словарь поэтического языка Е. А. Баратынского. М., 2016 (б).
- Васильев Н. Л., Жаткин Д. Н.* Словарь поэтического языка Н. М. Карамзина. М., 2016 (в).
- Васильев Н. Л., Жаткин Д. Н.* Словарь поэтического языка Д. В. Веневитинова. М., 2017 (а).
- Васильев Н. Л., Жаткин Д. Н.* Словарь поэтического языка И. И. Дмитриева. М., 2017 (б).
- Васильев Н. Л., Жаткин Д. Н.* Словарь поэтического языка К. Ф. Рылева. Пенза, 2017 (в).
- Васильев Н. Л., Жаткин Д. Н.* Словарь поэтического языка К. Н. Батюшкова. М., 2018.
- Курилович Е.* Положение имени собственного в языке / Пер. с фр. И. А. Мельчука // Курилович Е. Очерки по лингвистике. М., 1962. С. 251–266.
- Лопатин В. В.* Собственные существительные // Русский язык: Энциклопедия. М., 1979. С. 316–317.
- Ожегов С. И., Шведова Н. Ю.* Толковый словарь русского языка. 4-е изд. М., 1999.
- Ономастика:* Указатель литературы, изданной в СССР с 1963 по 1970 год. М., 1976.
- Ономастика:* Указатель литературы, изданной в СССР с 1971 по 1975 гг. с приложением за 1918–1962 гг. М., 1978.
- Ономастика:* Указатель литературы, 1976–1980. М., 1984.
- Подольская Н. В.* Словарь русской ономастической терминологии. 2-е изд. М., 1988.
- Подольская Н. В.* Ономастика // Лингвистический энциклопедический словарь / Главный ред. В. Н. Ярцева. М., 1990. С. 346–347.
- Правила русской орфографии и пунктуации: Полный академический справочник / Отв. ред. В. В. Лопатин. М., 2009.*

- Розенталь Д. Э.* Прописная или строчная? (Опыт словаря-справочника). 2-е изд. М., 1986.
- Розенталь Д. Э.* Русский орфографический словарь / Отв. ред. В. В. Лопатин. 2-е изд., испр. и доп. М., 2005.
- Словарь языка Пушкина:* В 4 т. / Отв. ред. В. В. Виноградов. М., 1956–1961.
- Суперанская А. В.* Общая теория имени собственного. М., 1973.
- Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка: В 4 т. / Пер. с нем и доп. О. Н. Трубачева; под ред. и с предисл. Б. А. Ларина. 3-е изд. СПб., 1996.

М. В. Зеликов
(СПбГУ, Санкт-Петербург)

ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ АСТУРО-ГАЛИСИЙСКОГО АРЕАЛА ПИРЕНЕЙСКОГО ПОЛУОСТРОВА

Несмотря на в целом справедливое положение о том, что северо-запад (астуро-галисийский / галекский ареал) был кельтизирован более основательно, чем другие регионы Пиренейского полуострова (*Alonso Montero* 1970: 35; *Enríquez Salido* е. а. 1982; *García Negro, Dobarro Paz* 1984: 36 и др.), идеология «галъегизма», как собственно кельтизма автохтонов Галисии, развивавшаяся на фоне галисийского национализма начала XX века (*Снеткова* 2016: 159-160.) — фрагмент «теории» В. Риско, является не более чем мифом.

Объединению Галисии с кельтским миром предшествовала реакция галисийских интеллектуалов на «средиземноморский» тезис каталонца Х. Ортеги-и-Гассета (*Ortega y Gasset* 1964: 99) и на идею «иберизма» баска М. де Унамуну, понимавшего под этим также «испанизм» — древнейшее духовное единение всех народов Испании (*Hispania* = *Hesperia*) (*Unamuno* 1974). В рамках этого национализма, развивавшегося с 20-х гг. прошедшего столетия, противопоставление Галисии и «остальной Испании» маркируется как геокультурное (север : юг) этническое (кельты : семиты), ориентационное (Европа : Пиренейский полуостров), языковое (индоевропейский : неиндоевропей-

ский), литературное (лирика : эпос), социо-политическое (цивилизация : империя) и даже как гендерное (женское : мужское) (*Fernández Ocampo* 2002: 106).

Популяризации «атлантической» культуры способствовали и специальные радиопередачи, звучавшие в 40-х гг., в которых о Галисии говорилось как о связующем звене между Романией и Островным миром Западной Европы (*Reckert* 1974). Апогея тема галисийско-кельтской атлантической идентичности (*corrente identitaria atlantizadora*) достигает в середине XX в. Это совпало с переводом на галисийский монографии Ю. Покорного о параллелях в кельтской и галисийской поэзии (*Pokorný* 1952). Гальегисты охотно цитируют французского редактора средневекового кодекса папы Каликста II (*Códice Calixtino*), хранящегося в Сантьяго-де-Компостела: «Галисийцы ... с бóльшим совершенством, чем другие более отсталые в культурном отношении племена Испании, смыкаются с нашим гальским народом» (*Moralejo Laso et al.* 1951: 14–16).

Как отмечает А. Фернандес Окампо, происхождение «атлантической» галисийско-кельтской идеологии следует датировать более давним временем, чем XIX столетие. Его гипотеза, говорящая о средневековых истоках, опирается на манускрипт кодекса XI в. — так называемый Беат из города Осмы (*Beato del (Burgo) de Osma*, также *Beato de Liébano*¹). Другим источником романтизации атлантического пространства является анонимный галисийский роман XIV в. о «Понтусе и Сидоине» (*Pontus et Sidoine*), персонаж которого — король Галисии *Thibor* послужил прообразом «маленького короля Галисии» романтика В. Гюго (*Harguiridey Banet* 1998; подробнее см.: *Fernández Ocampo* 2002: 114–131]. Это интересное наблюдение указывает на то, что история галисийско-кельтской атлантической идентичности является еще более длительной.

«Кельтизм» как миф об «арийстве» галисийцев (*Peña Santos* 1997: 145), противопоставляемых «кастильцам и прочим семитам», относящимся к «иберийцам» (*Нарумов* 1987: 7) — при-

¹ Беат (< лат. *Insulae Beatorum* “Острова Блаженных»), на которых обитали души павших в бою героев, находившиеся на Крайнем Западе, т. е. в Атлантике) (*Moralejo* 1992).

вычный прием для доказательства превосходства своей «нации». В настоящее время, как отмечает Э. Иглесиас, «...“кельтизирующая” лихорадка галисийских историков и поэтов XIX в. немного поутихла. Как полагают специалисты, кельтское население ко времени появления римлян не только составляло меньшую часть населения Галисии, но и влияние его было очень ограниченным» (*Iglesias* 2003: 240). Р. Мариньо Пас подчеркивает: «к приходу римлян их (кельтский) язык уже находился на пути к исчезновению» (*Mariño Paz* 1998: 28). В свой черед А. Траной утверждает, что *основа* формирования населения Галисии была *докельтской*: «галлаики были остатком неясных индоевропейцев и представляли народ конца бронзового века» (*Tranoy* 1981: 53). Тем самым оспаривался основной тезис Ж. Короминаса о кельтизации региона (*Corominas* 1979: 140).

Само понятие «атлантический мир» не является тождественным кельтскому миру. В полной мере это относится к культуре мегалитических памятников (*megalitismo*): дольмены и менгиры сооружались строителями докельтского населения¹. По мнению современных исследователей, «атлантизм» должен был сыграть решающую роль в этнографическом формировании территории, которой однажды предстояло стать Каллекией (*Cal-laecia*), еще задолго до создания здесь культуры кастро, и продолжал играть ее и после этого (*Hoz* 1997: 115; *Ruiz Gálvez* 1984; *Bello, Perra* 1995). Роль кельтов, вопреки мнению поэтов и *литературоведов* была при этом лишь опосредованной.

Доиндоевропейская составляющая племен галисийско-кантабрийско-астурийского региона, восходящая к палеолиту, отмечалась неоднократно (см.: *Monteagudo* 1953a-c; *Alonso del Real* 1969; *Vazquez Varela* 1980; *Fraguas y Fraguas* е. а. 1980; *Villar Quintero* 1950; *Vidal Romani* 1980)². На это указывает и бо-

¹ О культурных характеристиках, связывающих кельтов в эпоху бронзового века с атлантическим населением Европы, см.: *Hoz* 1997: 115; *Piggot* 1974; *Charles-Edwards* 1995]. Об атлантических контактах докельтских обитателей Британских островов и Пиренейского полуострова, в частности, в Галисии, см.: *Mac White* 1951; *Alonso Romero* 1976 и др.

² О доиндоевропейском континууме от Галисии до Каталонии, сло-

лее поздний археологический материал неолитических (домегалитических) пещер Галисии из Куншозы (р. Альдан на полуострове Маррасо), «атлантический» характер которого «находит параллели в баскском мире, и с центрально-западными стоянками Франции (5000–4000 до н. э.)» (Otero 1983: 70; Guilaine 2003). Об этом же свидетельствуют многочисленные данные материальной и духовной культуры Галисии (Monteagudo 1981; Taboada Chivite 1980; 1981; Lisón Tolosana 1983; Mar Llinares 1989 и др.), а также языковой материал, особенно ономастический.

Что касается культуры *кастро*, в настоящее время считается, что ее создателями были племена, связанные с полями погребальных урн (нем. Urnenfelder, исп. Campos de urnas, Sorotápticos), которые проникли в Галисию из центральной Месеты (Fernández Manzano 1984). Кремации и захоронению в урнах, практиковавшемуся индоевропейцами, противостоит ингумация в курганах, также отмечаемая в Северной Португалии, Астурии и Стране Басков. На доиндоевропейский компонент в зоне распространения культуры *кастро*, указывает дороманская лексика региона: порт., галис. *mátoa* ‘груда земли, насыпаемая на доисторические курганы’, порт. *sovaúo*, астур. *cutuúo* (то же) (Jordá Cerdá 1984: 8). Ассимилировав местное доиндоевропейское население, носители культуры погребальных урн положили начало формированию исторических галлаиков, с которыми *кастро-галлисийская* (*galaico-castreña*) культура и ассоциируется (Pericot, Maluquer de Motes 1969: 164). Прямое соотношение этой культуры с кельтами, имевшее место в первой половине XX в.¹ (см.: Циркин 1974: 22), следует считать некорректным. Автохтонные истоки культуры *кастро*, только испытавшей в той или иной степени индоевропеизацию (ее носителями были не кельты!), затронувшую весь европейский Запад, представляются несомненными. Как предполагается, круглые укрепленные строения, характеризующие культуру *кастро* (и, в частности, *кастро-галлисий-*

жившемся к 1200 г. до н. э., см.: Monteagudo 1972: 236.

¹ Ср. в художественной литературе: Don Federico había inaugurado el curso 1923–24 <...> conmemorando su 25 aniversario, com una conferencia sobre los castros celtas «Дон Федерико начал читать курс в 1923–1924 гг. <...> отметив его двадцатипятилетие лекцией о кельтских *кастро*» (Mayoral: 30).

скую культуру), восходят к эпохе бронзы (индоевропейцы возводили строения преимущественно прямоугольной формы, см.: *Coffyn* 1982: 192; *Jordá Cerdá* 1984: 7) или к ее последней фазе (*Arias Vilas* 1979; 1984)¹.

Характерным покрытием круглых жилищ-кастро (галис. *pal-lazas*) была солома (*palla*) (*Caro Baroja* 1976: 75); ср. также астур. *corro* ‘каменная лачуга обычно круглой формы’ < ? дором. **kor(r)-* / **kar(r)-* (*Hubschmid* 1959–1960: 42).

Присутствие построек типа кастро близ северо-западного очага их распространения на Пиренейском полуострове, указывает на контакты культур раннего железа. Речь идет о проникновении на северо-восток Португалии и юг Галисии в VI–V вв. до н.э. так называемой «культуры кабанов» (*verracos*), центром иррадиации которой была Паленсия, населенная в то время веттонами (*Jordá Cerdá* 1984: 7). Одно из таких свидетельств — *toro*, запечатленное в «Жизни Ласарильо из Тормеса» и стоявшее на мосту в Саламанке (*Salmantica*), бывшей одним из поселений веттонов².

Языки докельтских индоевропейцев, помимо следов, прослеживаемых в ономастике Галисии, представлены памятниками, называемыми, как и долатинская эпиграфика Португалии, лузитанскими (*Tovar* 1968: 492). К памятникам «лузитанской» эпиграфики Галисии относятся краткие надписи из Мустейру-де-Рибентра (Оренсе), Санта-Мария-де-Рибентри, Ла-Корунья (CIL, II 2565) и др. обычно рассматриваемые в эпиграфическом контексте кратких лузитанских надписей из Северной Португалии (CIL, II, 420, CIC, II, 430, CIL, II, 2409) и др. (*Tovar* 1960: 114; 1973: 184). Все крупные памятники «лузитанского» языка, обнаруженные до настоящего времени, локализируются на территории Португалии: Арройодель-Пуэрко, Касерес (MLI, XLVI–XLVII); Ламаш-ду-Моледу, Касерес (MLI, LVII); Кабесу-даш-Фрагуаш (Сабугал, Байра-Алта); Арроншеш (Порталегри) (*Tovar* 1960: 114; 1967, 1968; *Búa* 1999: 317–325; *Almagro-Gorbea* e. a. 1999). Эпиграфика Северо-Запада, содержащая ряд некельтских характеристик и, в частности, указывающая на сохранение начального *p-* (например, *rogom* ‘свинья’ = лат. *porcus*), является, по мнению исследователей, ярким доказа-

¹ См. данные радиоуглеродного анализа (*Eiroa* 1980).

² О докельтском характере зооморфных скульптур Пиренейского полуострова см.: *Serrano* 1957: 103; *Romero, Sanz* 1992. Об отличии обитателей кастро от кельтов см.: *García Quintela* 2005.

тельством присутствия здесь первых докельтских индоевропейцев, возможно, имеющих отношение к италийским (оскско-умбрским) языкам (*Калыгин, Королев* 1989: 68).

К собственно кельтскому, т. е. позднему (третьему) дороманскому слою, относятся данные ономастики, а также многочисленные астурийские и галисийские реликты кельтского языка Северо-запада. Их следует отличать как от индоевропейских (докельтских) ономастических и языковых реликтов второго дороманского слоя, так и от доиндоевропейских ономастических и апеллятивных элементов первого слоя.

Подчеркнем главное: собственно кельтских эпиграфических памятников, т. е. указывающих на наличие «кельтских» характеристик и, в частности, на выпадение *p*- (ср. ирл. *orc* ‘поросенок’ ≠ *rogom* лужитанских текстов) и, собственно, текстов кельтиберского или галльского типов (*Villar* 2004: 268) в астури-галлекском регионе до сих пор не обнаружено.

Литература

- Калыгин В. П., Королев А. А.* Введение в кельтскую филологию. М., 1989.
- Нарумов Б. П.* Формирование романских литературных языков. Современный галисийский язык. М., 1987.
- Снеткова М. С.* Галисия и Португалия — единый народ? / Вопросы иберо-романистики. М., 2016. 15. С. 158-168.
- Циркин Ю. Б.* Испанские кельты и их романизация // Кельты и кельтские языки. М., 1974. С. 22–30.
- Almagro-Gorbea M.* e. a. Una nueva inscripción lusitana: Arroyo de la Luz. III // Complutum. 1999. 10. P. 167–175.
- Alonso del Real C.* Las raíces de Galicia // Griel. 1969. 24.
- Alonso Montero X.* Construcción del gallego en lengua literaria. Datos de una problemática cultural y sociológica en el siglo XIX. Lugo, 1970.
- Arias Vilas F.* e. a. Inscriptions romaines de la province de Lugo. Paris, 1979.
- Arias Vilas F.* La cultura castrexa en Galicia // Memorias de Historia Antigua. 1984. VI. P. 15–33.
- Bello J. M., De la Peña A.* Historia de Galicia I. Galicia na Prehistoria. Oleiros (La Coruña), 1995.
- Búa C.* Hipótesis para algunas inscripciones rupestres del Occidente peninsular // Actas VII Congreso de las Lenguas y Culturas Pirenaicas. Salamanca, 1999. P. 309–327.

- Caro Baroja J.* Los pueblos de España. Madrid, 1976.
- Charles-Edwards T. M.* Language and Society among the Insular Celtic 400–1000 // *The Celtic*. 1995. P. 703–736.
- Coffyn A.* Prehistoire et protohistoire. Histoire et archéologie de la Péninsule Iberique antique. Chronique III. 1978–1982 // *Revue des Études Anciennes*. 1982. 84 1–4. P. 188–192.
- Corominas J.* Elementos prelatinos en las lenguas romances hispánicas // *Actas I Congreso de las Lenguas y Culturas de la Península Ibérica*. Salamanca, 1979. P. 87–164.
- Eiroa J. J.* Datación por el carbono 14 del castro hallstático de El Royo (Soria) // *Trabajos de Prehistoria*. 1980. 37. P. 433–442.
- Enríquez Salido M. C.*, do, e. a. *Lingua e Cultura de Galiza / E.X.B. Ciclo superior*. Leon. 1970.
- Fernández Manzano J.* Armas y útiles metálicos del bronce final en la Meseta Norte // *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología*. 1984, 50. P. 5–25.
- Fernández Ocampo A.* A esperanza bretona á luz dos estudos de traducción. Santiago de Compostela. 2002.
- Fraguas y Fraguas A.* e. a. *Historia de Galicia*. Barcelona. 1980, I–II.
- García Negro P. M., Dobarro Paz X. M.* 33 aproximaciones á literatura e á lingua gallegas. A Coruña, 1984.
- García Quintela M. V.* Sobre castreños y celtas: historia y comparación // *Complutum*. 2005. 16. P. 185–204.
- Guilaine J.* De la vague à la tombe, la conquête neolithique de la Méditerranée (8000–2000 á J.–C.). Le Seuil, 2003.
- Harguiridey Banet H.* O reiciño de Galicia de Victor Hugo. Santiago de Compostela, 1998.
- Hoz J.*, de. *Lenguas e ethnicidade na Galicia Antigua / Galicia fai dous mil anos: o feito diferencial galego*. Santiago de Compostela, 1997. 1. P. 101–140.
- Hubschmid J.* Die Stämme *kar(r)- und *kurr- im Iberoromanischen, Basischen: A propos ... de F. Krüger. *Problemas etimológicos. Las raíces car-...* // *Romance Philology*. 1959-1960, 13. P. 31–49.
- Iglesias H.* Toponymes portugais, galiciens, asturiens et pyrénéens affinites et problèmes historico-linguistiques (1) // *Verba*. 2003. 30.
- Jordá Cerdá F.* Notas sobre la cultura castreña del noroeste peninsular. Poblaciones y poblamentos en el Norte de la Península Ibérica // *Memorias de Historia Antigua*. 1984. VI. P. 7–14.
- Lisón Tolosana C.* Brujería, estructura social y simbolismo en Galicia. Madrid, 1983.

- Mac White E.* Estudios sobre las relaciones atlánticas de la península hispánica en la edad de bronce / *Dissertationes Matritenses*. Madrid, 1951. II.
- Mar Llinares G.* La reina Lupa entre la leyenda literaria y la tradición popular // *Cuadernos de Estudios Gallegos*. 1989. 38. 103. P. 299–320.
- Mariño Paz R.* Historia da lingua galega. Saint-Jacque de Compostelle. 1998.
- Mayoral M.* La única libertad. Madrid, 1982.
- Monteagudo Duque A.* Historia de España: Edad Antigua. Madrid, 1972. I.
- Monteagudo L.* Antropología y etnografía precélticas del N.O. hispánico // *Revista Internacional de Sociología*. 1953. XI. P. 451–488 (a).
- Monteagudo L.* Oestrymnides y Cassiterides en Galicia // *Emerita*. 1953. XXI. P. 241–248 (b)
- Monteagudo L.* Provincia de Coruña en Ptolomeo // *Archivo Español de Arqueología*, 1953, 26. P. 91–99. (c).
- Monteagudo L.* Petróglifo de Lagea das Rodas (Louro, S.W. Prov. Coruña) // *I Reunión Gallega de Estudios Clásicos*. 1981. P. 46–100.
- Moralejo Laso A.* e. a. Liber Sancti Jacobi “Codex Calixtinus”. Santiago de Compostela, 1951.
- Moralejo S.* Las islas del Sol sobre el *Mapamundi* del Beato del Burgo de Osma (1086) // *A imagem do mundo na Idade Media*. Lisboa, 1992. P. 41–61.
- Ortega y Gasset J.* Mocedades. Madrid, 1964.
- Otero X. S.* Os abrigos de Cunchosa: novos datos sobre tipos de asentamentos e complexos ergolóxicos na prehistoria Gallega // *Cuadernos de Estudios Gallegos*. 1983. 34 (99). P. 51–85.
- Peña Santos A.*, de la, Os pobos castrexos antes da conquista romana / Galicia fai dous mil anos: o feito diferencial galego. Santiago de Compostela. 1997. 1. P. 143–192.
- Pericot L., Maluquer de Motes J.* La humanidad prehistórica. Madrid. 1969.
- Piggot S.* The Druids. Harmondsworth, 1974.
- Pokorny J.* Cancioeiro da Poesía Céltiga // *Biblioteca de Galicia*. Santiago de Compostela, 1952. 5.
- Reckert S.* Galicia, Occidente de Romania y Sur de Celtia. Programa radiofónico periódico de BBC dedicado a Galicia. Londres (09.06.1947).
- Romero F., Sanz C.* Representaciones zoomorfas prerromanas en perspectiva central: iconografía, cronología y dispersión geográfica // *II Symposium de Arqueología Soriana*. Soria. 1992, 20. P. 453–472.
- Ruiz-Gálvez Priego M.* La Península Ibérica y sus relaciones con el círculo cultural atlántico. Tesis doctoral 139/81. Univ. Complutense. Madrid, 1984. I.

- Schmoll U.* Die Sprachen der vorkeltischen Indogermanen Hispaniens und das Keltiberische. Wiesbaden, 1959.
- Serrano A.* Observaciones sobre la distribución geográfica de la escultura zoomorfa prerromana // *Zephyrus*. 1957. 8.
- Taboada Chivite X.* Ritos y creencias gallegas. Sàlvara, 1980.
- Tovar A.* Die Inschrift vom Cabeço das Fraguas und die Sprache der Lusitaner // *Sprachen und Inschriften. Studien zum Mykenisch, Lateinisch und Hispanokeltisch*. Amsterdam, 1973. P. 181–205.
- Tovar A.* L'inscription du Cabeço das Fráguas et la langue des lusitaniens // *Etudes Celtiques*. 1967. II. P. 237–268.
- Tovar A.* La lengua lusitana y los sustratos hispánicos // *Revista de Filología Española*. 1968. 86. P. 491–497.
- Tovar A.* Lenguas Indoeuropeas. Testimonios antiguos // *Enciclopedia Lingüística Hispánica*. Madrid, 1960. I. P. 101–124.
- Tranoy A.* La Galice romaine. Recherches sur le nord-ouest de la Péninsule Ibérique dans l'Antiquité. Paris, 1981.
- Unamuno M.*, de. Hispanidad // *La raza vasca y el vascuence. En torno a la lengua española*. Madrid, 1974. P. 264–268.
- Vázquez Varela J. M.* Las raíces de Galicia. Saint-Jacques de Compostelle, 1980.
- Vidal Romani J. R.* Las cavidades naturales en granito. Posibles habitats durante la Prehistoria de Galicia // *Gallaecia*. 1980. 6. P. 191–196.
- Villar F.* The celtic language of the Iberian Peninsula // *Studies in Baltic and Indo-European Linguistics*. Amsterdam. 2004. P. 243–274.
- Villar Quintero R.* El paleolítico superior y epipaleolítico en Galicia // *Zephyrus*. 1950. L. P. 71–106.

Мария Королькова, Михал Вашичек,
Дарья Вашичкова
(Санкт-Петербург, Прага)

НАИМЕНОВАНИЯ ДЕЯТЕЛЯ В РЕМЕСЛЕННОЙ ЛЕКСИКЕ НЕКОТОРЫЕ СЛАВЯНСКИЕ ТЕРМИНЫ И МОТИВАЦИОННЫЕ ОСНОВЫ

Морфологическая структура названий профессий в славянских языках позволяет проследить мотивацию основных словообразовательных моделей, обозначающих имена деятеля (*nomina agentis*). Рассматриваемый в статье языковой материал ограничен лексикой столярного, плотнического и валяльного ремесел, а также прядения и ткачества. Выделены *отыменный*, *отглагольный* и *смешанный* типы словообразования, учитывается относительная распространенность соответствующих словоформ в каждом языке. Внутри названных типов выявлены конкретные подтипы в зависимости от грамматических и лексических характеристик производных основ.

В *отыменном* типе *nomina agentis* в качестве мотивационных подтипов выделяются *изделие* труда, его *часть*, *материал* для него или *орудие* производства. Особую группу составляют названия профессий *по месту* проживания их представителей (в случае отхожих промыслов) или центра формирования определенного ремесла. Отмечены единичные образования метафорического характера.

В отглагольном типе функционируют словообразовательные подтипы от фром, означающих данное *ремесло* в целом или конкрет-

ный его этап. В зависимости от вида деятельности лицо, ее осуществляющее, может обозначаться именами разного грамматического рода, образованными от различных производных основ.

Сопоставлена ремесленная лексика белорусского, болгарского, верхне- и нижнелужицкого, македонского, польского, русского, сербского, словацкого, словенского, украинского, хорватского, чешского языков и их диалектов.

Ключевые слова: славянские языки, ремесленная лексика, словообразование, мотивация.

Ремесленная лексика в разных своих аспектах заинтересовала исследователей-языковедов в начале XX в. (*Бурнашев* 1843–1844; *Вереха* 1898; *Лебедева* 1927; *Порфиренко* 1897 и др.) Фундаментальный труд О. Н. Трубачева, посвященный общеславянской терминологии прядения, ткачества и столярного дела, выявил праславянскую основу древнейших словоформ (*Трубачев* 1966). Этимологические исследования позволяют ответить на многие вопросы, связанные с общеславянским фондом, но в настоящей работе мы ограничиваемся рассмотрением ремесленной лексики в «мотивологическом» аспекте (*Блинова* 2003: 148). Для анализа выбраны наименования деятеля (*nomina agentis*) в лексике трёх ремёсел: валяльного, плотнического и столярного дела, а также прядения и ткачества.

Валяльное дело исторически является наиболее специализированным из рассматриваемых: им всегда занимался (и занимается) ограниченный круг профессионалов, в отличие например, от прядения и ткачества, которые до первой трети XX столетия составляли непреходящий навык любой деревенской женщины. Плотнические и столярные работы широко распространены и в настоящее время, как это было в прошлом. В отличие от лексики плотничества и ткачества, лексика валяльного дела ещё не исследовалась в сопоставлении с данными других славянских языков.

Nomina agentis в каждой тематической группе ремесленной лексики — одна из ее подгрупп, которые наиболее распространены в общенародном языке. Особый статус ремесленной лексики в системе языка не всегда позволяет однозначно определить общенародный или диалектный характер отдельной лек-

сической единицы. Поэтому в статье эта информация приводится только для лексем, имеющих соответствующее указание в использованном авторами лексикографическом источнике.

Наименования мастера валяльного дела. В качестве наименования профессии валяльщика зафиксированы следующие лексические единицы¹:

рус. *валяльщик* (лит.) (БАС-3 2: 327), *сукновал* (с пом. Даль) (БАС 14: 1176), *пимокат* (БАС 9: 1195), *шаповал* (БАС 17: 1269), *шерстобит*, *шерстобой* (БАС 17: 1360), *валенищик* (Костром., Киров., Курск., Арх.) (СРНГ 4: 25), *валильщик* (Пск., Латв.) (СРНГ 4: 25), *вальшник* (Петерб.) (СРНГ 4: 33), *вальщик* (Пенз., Тул., Ворон.) (СРНГ 4: 33), *валяла* (Твер., Яросл.) (СРНГ 4: 35), *волнотёп* (Курск., Орл., Тул., Калуж., Смол) (СРНГ 5: 44), *жгон* (Урал, Костр., из тайного языка) (СРНГ 9: 93), *катала* (Арх., Нижегород.) (СРНГ 13: 120), *каталь* (Волог., Твер., Перм., Сиб.) (СРНГ 13: 122), *катальщик* (Пенз., Ульянов.), *кошмокат* (Сиб.) (СРНГ 15: 153), *полстовал* (Сарат., Дон.) (СРНГ 29: 133), *свальщик* (Даль) (СРНГ 36: 210), *сноваль* (Твер., Моск.) (СРНГ 39: 115), *стиральщик* (Даль) (СРНГ 41: 161), *стирак* (Пенз., Ульянов.);

белор. *валюшнік* (БРС 1: 460), *валеничык* (Азяраны Раг.) (СБГ 1: 274), *шапавал* (Ухвала Круп.) (СБГ 5: 459; ТСБЛІМ: 754; ВКС: 348);

укр. *валяльник*, *валюшник*, *шаповал* (с пом. спец.) (РУС 1: 93);

серб. и хорв. *ваљар* (лит.) (РСХКЈ 1: 325; РСХКНЈ 2: 372), *ваљсник*, *руковаца ваљарице* (РСЈ), *ваљавичар* (РСХКНЈ 2: 372), *ваљаличар* (РСХКНЈ 2: 373), *ваљаничар* (РСХКНЈ 2: 374), *ваљаоничар* (РСХКНЈ 2: 375);

макед. *валавичар* (МРС: 45);

болг. *тепавичар* (лит.) (БРС: 655), *валявичар* (диал.) (БРС: 54);

¹ Здесь и далее представлены выборочные данные, а не исчерпывающий перечень наименований, так как основная задача этого этапа исследования — выявить словообразовательные модели и «внутреннюю форму» соответствующих *nomina agentis*.

чеш. *valchář, valchářka, soukeník* (SSJČ);
 словацк. *súkenník* (HSSJ: 514), *valchár, valchárka* (HSSJ: 616), *valchovník* (HSSJ: 618);
 польск. *piłśniarz, foluszniak, walkarz* (WSJP).

Чаще всего в этой лексико-семантической группе встречаются производные от основного глагола, являющегося наименованием ОБЩЕГО ДЕЙСТВИЯ + суф. (деятеля)¹: рус. *валяльщик, валяльщик, валяшник, валящик, валяла, свальщик* ← *валять*; белор. *валюшнік* ← *валяць*; укр. *валяльник, валюшник* ← *валяти*; болг. *тепавичар* ← *тепам*, *валявичар* ← *валям*; серб. *ваљар, ваљавичар, ваљаличар, ваљаничар, ваљаоничар* ← *ваља-ти*; макед. *валавичар* ← *вала*; чешск. *valchář, valchářka* ← *valat*; словацк. *valchár* ← *valkat*; польск. *walkarz* ← *walcowa*.

Присутствуют также наименования, образованные от названий ОТДЕЛЬНЫХ ДЕЙСТВИЙ, совершаемых при валянии + суф. деятеля: рус. *катала, каталь* ← *катать*, *сноваль* ← *сновать* ‘валять’, *стиральщик, стирак* ← *стирать* ‘валять шерсть в горячей воде’.

Другой способ образования названий мастера, занимающегося валянием сукна или валенок, который удалось выделить, — словосложение, мотивированное именованием обрабатываемого МАТЕРИАЛА + название ДЕЙСТВИЯ + Ø-окончания²: рус. *волнотёп* ← *волна* (‘шерсть’) + *трепать* (‘валять шерсть’), *шерстобит, шерстобой* ← *шерсть* + *бить*.

Некоторые *nomina agentis*, связанные с валянием, образованы от названий ИЗДЕЛИЯ + название ДЕЙСТВИЯ + Ø-суф. (деятеля): рус. *сукновал* ← *сукно* + *валять*, *пимокат* ← *пумы* ‘валенки’ + *катать* ‘валять шерсть’, *кошмокат* ← *кошма* ‘войлочное сукно’ + *катать*, *полстовал* ← *полсть* ‘валяное сукно’ + *валять*, *шаповал* ← *шапка* + *валять*; белор. *шапавал* ← *шапка* + *валяць*; укр. *шаповал* ← *шапка* + *валяти*.

Единичные слова образованы только от наименований ИЗДЕЛИЯ + суф. (деятеля): рус. *валяшник* ← *валенок*; белор. *ва-*

¹ Нередко суффикс деятеля продублирован. На данном этапе мы ограничиваемся выявлением общей словообразовательной модели.

² Во всех случаях мы вычленили словообразовательные структуры, особо отмечая способ их мотивации.

ленишчык ← валёнак; польск. *pilśniarz* ← *pilść*, чеш. *soukeník* ← *sukno*; словацк. *súkenník* ← *súkno*. Отмечено и и одно наименование от названия ИНСТРУМЕНТА: польск. *folusznik* ← *folusz*.

Наименования плотника и столяра разных специализаций. В качестве таковых выявлены¹:

рус. *плётник* (лит.) (БАС 9: 1433), *столяр* (лит.) (БАС 14: 939), *древообдёлочник* (БАС 3: 716), *древообдёлочник* [БАС 3: 1107], *деревянщик* (БАС 3: 716); *аргун* (Влад.) (СРНГ 2: 201), *галка* (Нижегор., Костр.) (СРНГ 6: 115) Галицкого уезда Костромской губернии, *заборщик* (Моск.) (СРНГ 9: 270), *заплотчик* (Даль, без ук. места) (СРНГ 10: 330), *кочегар* (Перм.) (СРНГ 15: 124), *кружальник* (Даль) (СРНГ 15: 308), *наугольник* (Вост.-Сиб.) (СРНГ 20: 245), *облазчик* и *облажчик* 'измеритель брёвен или рабочий, занимающийся созданием верхней части сруба' (СРНГ 22: 82), *поугольщик* (Том., Приангарье) (СРНГ 34: 264), *рубленник* (Арх., Иркут.) (СРНГ 35: 227), *рубщик* (Ленингр.) (СРНГ 35: 229), *рузаки* (Моск.) (СРНГ 35: 238), приходящие из г. Рузы, *сицкарь* (Яросл.) (СРНГ 37: 359-360), *строгала*, *строгальчик* (Симб., Даль) (СРНГ 42: 11), *столарь* (Твер., Орл., Моск. Смол., Зап., Ворон., Саратов., Южн., Яросл., Влад., Новг., Петерб., Волог., Олон., Арх., Перм., Южн. Краснояр.) (СРНГ 41: 198), *столярный* (Р. Урал, Даль) (СРНГ 41: 227), *сторял* (Волог.) (СРНГ 41: 251), *стульник* (Костром., Даль) (СРНГ 42: 92);

белор. *цэсля* (БРС 1004), *цясляр* (БРС 1028), *сталяр* (БРС 642);

укр. *тесляр*, *тесля* (РУС 2: 468), *теслёр*, *тесляк* (НРС: 253), *столяр* (РУС 3: 394), *стельмах*, *сокирник* (диал.) (РУС 2: 468);

серб. и хорв. *дунђерин* (РСКНЈ 5: 26), *дрвдодела*, *дрвдоделац*, *дрвдетач* (РСКНЈ 4: 673), *делѧч* (РСКНЈ 4: 188), *дрворезац* (РСКНЈ 3: 552), *кашикар* (РСКНЈ 9: 377), *калупчија* (РСКНЈ 9:

¹ Плотническое и столярное дело объединяются в одну тематическую группу по сходству состава подгрупп — названий конкретных действий, обрабатываемого материала, изделий и инструментов.

139), *марангаз* (РСКНД 3: 552), *резбар* (РСКНД 3: 552), *столар* (РСХКД 5: 1033), *те̑са̑р* (СМС 6: 194);

макед. *дрводелец* (МРС: 101), *дограмаџия* (МРС: 93), *столар* (МРС: 485), *колар* (МРС: 218);

болг. *дрводелец* (БРС: 139), *долгѐрин*, *долгѐр* (БРС: 140), *столар* (БРС 634), *дограма̀дџия* (БРС: 163);

чеш. *tesář*, *truhlář*, *stolař* (на Моравѣ), спец. *kolář*, *šindelář*, *neckář* (SSJČ);

словацк. *tesár*, *stoliar*, *kolár* (HSSJ: 157), *šindliar* (HSSJ: 551);

польск. *cieśla*, *stolarz* (WSJP);

в.-луж. *ćěsla*; *blidar*, умг. *tyšer* (NHS);

н.-луж. *twarć*; *blidar*, *tyšar* (DNW);

в кашубском: *cesla* (КАШС).

Nomina agentis, образованные от названий ОБЩЕГО ДЕЙСТВИЯ, представлены в разных языках.

Чаще всего встречаются глагольные словоформы с корнем *tes- + суф. (деятеля): серб. *те̑са̑р*, хорв. *tesar*, макед. *tesář*, словацк. *tesár*. Ряд слов с этим корнем образован от наименования ИНСТРУМЕНТА (*teslo): белор. *цѣсля*, *цясла́р*, укр. *те́сла́р*, *те́сла́*, польск. *cieśla*, в.-луж. *ćěsla*, кашуб. *cesla*.

Особняком стоит наименование, происходящее от другого инструмента: укр. *сокі́рник* ← *сокі́ра* ‘топор’.

Глагольные словоформы с корнем *kol- + суф. (деятеля) зафиксированы в трёх языках: макед. *колар*, словацк. *kolár*, чеш. *kolář* (с пометой спец.). Единичны серб. *де̑ла̑ч* ← *де̑ловати*, *ре̑збар* ← *ре̑зати*, болг. *марангаз* ← (?) *марангозџия* ‘резчик’, н.-луж. *twarć* ← *tvoŕiti ‘держать’ (Фасм.).

В литературном русском языке производные от глагола, помимо опосредованного названием изделия слова *плотник*¹, отсутствуют, но в диалектной речи зафиксированы синонимичные ему: *обла́зчик* и *обла́жчик* ← *обла́зывать*, *руби́чик* и *рубленник* ← *руби́ть*, *строга́ла* и *строга́лечник* ← *строга́ть*.

Все наименования, в основе которых лежат слова, обозначающие материал, содержат в себе два корня – СУЩЕСТВИ-

¹ *Плотник* от *плот* «забор», *плету́* (Фасмер 1971. 3: 275).

ТЕЛЬНОЕ + ГЛАГОЛ + суф. (деятеля): рус. **děv* + **dělati* → *дерево-обдѣлочник*, *древобдѣлочник*, серб. *дрвòдела*, *дрвòделац*, *дрворезац* ← **děrv* + *резати*; хорв. *drvodjelja*, *drvodjetac*; макед. *дрводелец*, болг. *дрвòдèлец*. Непосредственно от корня **drv* (МАТЕРИАЛ) выявлено единственно рус. *деревя́нник*.

Для обозначения столяра отмечены слова, в основе которых лежит название ИЗДЕЛИЯ — корень *стол-* + суф. (деятеля): рус. лит. *стóляр*, диал. *столáрь*, а также *сторял* (с метатезой), белор. *сталя́р*, укр. *столя́р*, хорв. *stolar*, макед. *столар*, болг. *столàр*, чеш. *stolař*, словацк. *stoliar*, польск. *stolarz*. Единично рус. диал. *сту́льник* ← *стул*.

Для наименования плотника (и некоторых более узких специалистов) в славянских языках представлены производные наименования от ИЗДЕЛИЯ + суф. (деятеля): рус. *плóтник* и *заплóтчик* ← *плот*, *забóрищик* ← *забóр*, *кружа́льник* ← (?) *круг* ‘деревянное приспособление, служащее для мотания и снования нитей’, *стéльмах* (< нем. *stellmacher* ‘колесник’, диал. *stell* ‘колесо’ + *machen* ‘делать’), укр. *дограма́джия* ← *дограма́* ‘столярные изделия’, болг. *дюлгèрин*, *дюлгер*, серб. *дунђерин* (ср. иран. *durūd* ‘дерево (материал)’), *кàшикàр*, *кàшичàр* ← *кàшика* ‘ложка’, *калупчи́я* ← *калуп* ‘колодка’, чеш. *truhlář* ← *truhla* ‘сундук’, *šindelář* ← *šindel* ‘гонт’, а также *neckár* ← *necky* ‘ночва, долбленое корыто’, словацк. *šindliar* ← *šindel* ‘гонт’), в.-луж. *blidar* и н.-луж. *blidař* ← *blido* ‘стол’ / ‘блюдо’.

К наименованиям ЧАСТЕЙ ИЗДЕЛИЯ восходят рус. *науго́льник* и *поугольщик* ← ‘угол дома’.

В отдельную группу выделяются наименования плотников по МЕСТУ, в котором они работают. Можно предположить, что они давались группам или артелям плотников, занимавшимся отхожим промыслом: рус. *гáлка* (Нижегор., Костр.)¹, *рузакí* (Моск.)², *сицкарь* (Яросл.)³. Кроме того, отмечены слова *кочегáр* (Перм.), мотивация которого не вполне ясна (возможно, по загару, работавших на солнцепеке строителей), и *аргун* — с

¹ Так называли плотников из Галицкого уезда Костромской губ.

² Плотники из г. Рузы (Рузский окр., Московская обл.).

³ Из Покрово-Ситского сельсовета (Брейтовский р-н, Ярославская обл.).

уточнением: «это название получено от местности» без конкретного указания (Влад.) (СРНГ 1: 271).

Наименования мастера, занятого в ткацком деле, рас-
пределяются следующим образом:

рус. лит. *ткач, ткачи́ха* (БАС 15: 501-502);

укр. лит. *ткач* (СУМ X: 153), *тка́ля* (СУМ X: 151), *тка́чка* (СЗГ 2: 201; НРС: 254), *tkala, tkale* (SH: 238);

белор. лит. *ткач, ткачы́ха* (ТСБЛМ: 656);

болг. лит. *тъка́ч, тъка́чка* (БРС: 669);

серб. и хорв. *ткач, ткаља, тка́лч* (РМС Матицы Серб 6: 222);

макед. *ткајач, ткајачка* (МРС: 301);

словен. лит. *tkalec, tkálka, tkáč* (Mur., Mik.) (Plet.), *təkâłec* (Dol.) (Plet.), *xkâũc* (ČD), *karnĕl* (Notr., Goriš.) (Plet.), *krnjĕl* (Notr.-Z., C.) (Plet.) *tkalčica, tkalica, tkâlja* (SSKNJ);

чеш. *tkadlec, tkadlena, tkalcovka* (реже), **tkadlečka, *tkadlička, *tkalcka* (прост.), **tkalcovkyně, tkalčinka, + tkadlí, + tkadlice* (лит.)¹, *kadlec, tkáč, tkačka* (PSJČ VI: 143–144; SSJČ III: 823);

словац. лит. *tkáč, tkáčka* (HSSJ);

польск. лит. *tkacz, tkaczka, tkala, tkajla, tkaczycha* (SPGB: 267);

кашуб. *tkôczka* (КАШС);

в.-луж. лит. *tkalc, tkajer, tkalča, tkajerka* (NHS);

н.-луж. лит. *tkalc, tkalcowka, tkalnica* (DNW).

За редкими исключениями наименования ткача и ткачихи мотивированы обозначающим их занятие ГЛАГОЛОМ + суф. (деятеля). Это дериваты основы общеславянского *ткать*: рус. *ткач, ткачиха*; белор. *ткач, ткачы́ха*, укр. *ткач, тка́ля, тка́чка*; болг. *тъка́ч, тъка́чка*; серб. *ткач, ткаља, тка́лч*; макед. *ткајач, ткајачка*; словен. *tkalec, tkálka, tkáč, təkâłec, xkâũc, tkalčica, tkalica, tkâlja*; чеш. *tkadlec, kadlec, tkáč, tkadlena, tkalcovka, tkadlečka, tkadlička, tkalcka, tkalcovkyně, tkalčinka, tkadlí, tkadlice, tkačka*; словацк. *tkáč, tkáčka*; польск. *tkacz, tkaczka*; в.-луж. *tkalc, tkajer, tkalča, tkajerka*; н.-луж. *tkalc, tkalcowka, tkalnica*; кашуб. *tkôczka*.

¹ В PSJČ знаком * обозначается редкое слово или окказионализм, знаком + обозначается архаизм.

Рефлексы псл. **тъkadli*, **тъkadľja*, **тъkadľьсь* О. Н. Трубачев относит к существительному **тъkadlo* ‘ткань’, причем название **тъkadľьсь* возводится им к первоначальному женскому слову **тъkadli*, ср.: укр. *тkáля*; словен. *tkalec*, *tkálka*, *təkâləc*, *хkâйс*, *tkalčica*, *ikalica*, *tkâlja*, чеш. *tkadlec*, *kadlec*, *tkadlena*, *tkalcovka*, *tkadlečka*, *tkadlička*, *tkalcka*, *tkalcovkyně*, *tkalčinka*, *tkadlí*, *tkadlice*, в.-луж. *tkalc*, *tkalča*, н.-луж. *tkalc*, *tkalcowka*, *tkalnica* (Трубачев, 1966: 118).

Названия ткача с другим корнем отмечены только в словен. диал. *karnêl* (Notr., Goriš.), *krnjêl* (Notr.-Z., C.) (Plet.). Словарь Плелетершника приводит и примечания, объясняющие их мотивацию: “*ker so bili tod nekđaj največ Karneli tkalci*”; “*na Notranjskem so nekđaj le Karnjeli bili tkalci*”. Таким образом, Карнел — житель региона, известного ткачеством, возможно, имеется в виду область Карнийских Альп (из лат. *Carnium*, словен. *Kranj*), где бытуют островные резьянские говоры словенского языка.

Обозначения лица, занятого прядением, представлены следующими лексическими единицами:

рус. лит. *прядильщик*, *пряха*, *прядильщица*;

укр. лит. *пряді́льник* (СУМ VIII: 365), *пря́ха* (СУМ VIII: 371), *пря́ля* (СУМ VIII: 366), *пряді́льниця* (СУМ VIII: 365), *priadka* (SiNĽ: 107), *пряді́ля*, *пря́ля*, *пря́ха* (СБГ 2: 159), *преха* (НРС: 215), *priecha*, *pried'innyci(a)* (SH, 184), *пр'átка*, *прж'átка*, *пр'этка*; *пр'атк'ын'а*, *пр'атк'ін'а*, *пр'адел'ніц'а*; *кудел'арка* (ЛАУГСС II: 45);

белор. лит. *прадзі́льчык*, *прадзі́льчыца* (ТСБЛМ: 490);

болг. лит. *предáч*, *предáчка* (БРС);

серб. и хорв. *праља* (РСХКJ); *predilja*, *radnica na predilici* (РСХКНJ);

макед. *предилка*, *предачка* (МРС);

словен. *prédec*, *zastar. predilec*, *predica*, *prélja* (SSKNJ), *nar. vzhodno predica* (SSKNJ);

чеш. лит. *řradlák* (PSJČ); *řradlena*, реже: *řradlačka* (PSJČ), *řředlák*, *řředák* (PSJČ);

словац. *pradiar*, *pradiarka*, *pradlica*, *pradlka* (HSSJ IV: 270);

польск. *prządka* (WSJP);

в.-луж. *předžer, předžerka, přelča* (устар.) (NHS);

н.-луж. *psěžar, psěžarka, psěžarnica, psěžawa* (пренебр.) (DNW).

Во всех славянских языках эти названия мотивированы ГЛАГОЛОМ + суф. (деятеля + маркер рода): рус. *прядильщик, пряжа, прядильщица*, белор. *прадзільчык, прадзільчыца*, укр. *прядільник, пряжа, пряля, прядільниця, priádka, пряділя, priécha, priédinnyci(a), пр'ятка, пржятка, прятка; пр'аткын'а, пр'аткін'а, пр'адел'ниця'а*, болг. *предáč*, макед. *предáчка предилка*, серб. *предилац, предилица*; хорв. *predilja, radnica na predilici*, словен. *prédec, predilec, predica, přelja, predica*, чеш. *přadlák, přadlena, přadlačka, předlák, předák*, словацк. *pradiar, pradiarka, pradlica, pradlka*, польск. *prządka*, в.-луж. *předžer, předžerka, přelča*, н.-луж. *psěžar, psěžarka, psěžarnica, psěžawa*.

Только в русинских говорах Словакии (в 4-х населенных пунктах) отмечено ОТЫМЕННОЕ образование *кудел'арка* ← *кудél'a* 'кудель, прялка'.

Выводы. Анализ морфологической структуры и основных способов мотивации значения рассмотренных ремесленных терминов позволяет выделить следующие типы словообразовательных моделей *nomina agentis*: (1) отглагольные, (2) отыменные и (3) смешанные (от основ глагола и существительного).

Отглагольные образования являются наиболее частотными. Отчасти они восходит к глаголам, обозначающим конкретные действия: рус. *катала, каталь, снóваль, стирáль-щик, рубщик* и *рубленник, строгáла*, серб. *тесáр*, хорв. *tesar*, словацк. *tesár*, макед. *колар*, словацк. *kolár*, чеш. *kolář*, серб. *рѐзбар*.

В отыменных образованиях можно выделить, несколько подтипов. (2.1) От названия ИЗДЕЛИЯ: рус. *вáленищик*, белор. *вáленичык*, польск. *piłsniarz, foluszniak*, чеш. *soukeník*, словацк. *súkenník*, белор. *сталя́р*, укр. *сто́ляр*, хорв. *stolar*, макед. *столар*, болг. *столàр*, чеш. *stolař*, рус. *сту́льник, плóтник, забóрищик, кружáльник*. (2.1a) Реже от наименования ЧАСТИ ИЗДЕЛИЯ: рус. *наугóльник, поугольщик*. (2.2) От обозначения МАТЕРИАЛА: рус. *деревя́нщик*, русин. *кудел'арка*. (2.3) От названий ИНСТРУМЕНТА: белор. *цѐсля, цяся́р*, укр. *тесля́р, тесля́*, польск. *cieśla, foluszniak*, в.-луж. *čěsla*, кашуб. *cesla*, укр. *сокі́рник*.

В смешанных образованиях выделяются (3.1) формы от названия ИЗДЕЛИЯ + ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ (рус. *пимокáт, кошмока́т*) и (3.2) от наименования МАТЕРИАЛА: рус. *волно́тён, шерсто́бит, шерсто́бой, древообд́елочник*, серб. *дрвóдела*, хорв. *drvodjelja*, макед. *дрводелец*, болг. *дрводѐлец*.

Особняком стоят словоформы, мотивированные названием МЕСТНОСТИ, из которой происходят те или иные ремесла или сами ремесленники: рус. *га́лка* (Нижегор., Костр.), *рузаки́, сицкарь, аргун*, словен. *karnĕl, krnjĕl* (Notr., Goriš.). Эпизодичны метафорические *nomina agentis*.

Нельзя утверждать, что полученные результаты применимы ко всем тематическим группам *nomina agentis*, но изложенные предварительные наблюдения могут послужить основой для дальнейшего, более полного исследования.

Источники

- БРС — Белорусско-русский словарь. М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1962 (Ин-т языкознания им. Якуба Коласа АН БССР).
- ВКС — *Касьпяровіч М.* Віцебскі краёвы слоўнік / Пад рэд. М. Я. Байкова і Б. І. Эпімаха-Шыпілы. Менск, 2011 (Инстытут беларускай культуры).
- ЛАУГСС — *Ганудель З.* Лінгвістичний атлас українських говорів Східної Словаччини. II. Ткацька лексика. Пряшів: Словацьке педагогічне видавництво, 1999.
- МРС — Македонско-русский словарь 1963.
- НРС — *Шило Г.* Наддністрянський регіональний словник. Львів; Нью-Йорк, 2008 (Институт українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України).
- РСХКНЈ — Речник српскохрватског књижевног и народног језика. Белград, 1959-. Т. 1– (Институт за српскохрватски језик) и сл.; с т. 16 (2001): Ин-т за српски језик, 2001.
- РСХКЈ — Речник српскохрватскога књижевног језика. Нови-Сад; Загреб: Матица Српска, 1967–1976. Т. 1–6 (Институт за српскохрватски језик).
- СБГПЗБ — Слоўнік беларускіх гаворак паўночна заходняй Беларусі і яе пагранічча у 5-ці тамах / Рэд. Ю. Ф. Мацкевіч. Мінск: Навука і тэхніка 1959-1986. Т. 1–5.
- СБГ — *Онишкевич М. Й.* Словник бойківських говірок. Київ: Наукова думка, 1984.

- СЗГ — *Аркушин Г.* Словник західнополіських говірок. Луцьк: Вежа, 2000.
- СРНГ — Словарь русских народных говоров.
- СУМ — Словник української мови. / Редкол.: І. К. Білодід (голова) [та ін.]. Київ : Наукова думка, 1970-1980. Т. 1–11 (Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні АН Української РСР)
- ТСБЛМ — Глумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / М. Р. Суднік, М. Н. Крыўко. 4-е выд. Мінск: Беларуская энцыклапедыя, 2005.
- ЧБР — Чешско-български речник в два тома / Янко Бъчваров, Маргарита Караангова, Людмила Кроужилова, Виолета Милева, Милада Минчева, Виолета Мицева, Маргарита Младенова, Стилиян Стойчев, Йорданка Трифонова, Людмил Янев. София: Труд & Прозорец, 2002.
- ЧМР — Чешско-македонски речник / Донка Роус, Франтише Чермак, Јасминка Делова, Катерина Витова. Скопје: Филолошки факултет «Блаже Конески», 2006.
- ČD — *Tominec I.* Črnovrški dialekt (www.fran.si).
- ČSS — Česko-slovenský slovník / Geiya Horák, Viera Slivková, Klára Buyássyová, František Kočíš, Marta Marsinová, Štefan Michalus, Štefan Peciar, Mária Pisárčiková, Eva Rísová, Mária Šalindová. Bratislava: VEDA, vydavateľ'stvo SAV, 1979.
- DNW — Deutsch-Niedersorbisches Wörterbuch (www.dolnoserbski.de/dnw)
- HSSJ — Historický slovník slovenského jazyka / M. Majtán e. a. Bratislava 1991–2008.
- LK — Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska / Hl. red.: S. Brouček. R. Jeřábek. Praha: Mladá fronta, 2007. Sv. 3.
- NHS — Němsko-hornjoserbski słownik / Założył Rudolf Jenč. Spisali Helmut Jenč, Frido Michałk a Irena Šćrakowa. Sobudźěłał Jurij Měrćink. Budyšin: Ludowe nakładnistwo Domowina, 1989. Zw. 1. A–K; 1991. Zw. 2. L–Z. (www.boehmak.de)
- PHR — Poljsko-hrvatski rječnik / Milan Moguš, Neda Pintarić. Zagreb: Školska knjiga, 2002.
- Plet. — *Pleteršnik M.* Slovensko-nemški slovar (www.fran.si), dostop 7. 3. 2019. 12.
- PSJČ — Příruční slovník jazyka českého (URL: <https://bara.ujc.cas.cz/psjc/search.php>), дата обращения: 3.03.19.
- SH — *Janów J.* Słownik huculski. Kraków: DWN, 2001.
- SiŃŁ — *Rieger J.* Słownictwo i nazewnictwo łemkowskie. Warszawa: Semper, 1995.

- SPGB — *Rieger J.* Słownictwo polszczyzny gwarowej na Brzławszczyźnie. Warszawa: Sub Lupa, 2014.
- SSJČ — Slovník spisovného jazyka českého (URL: <https://bara.ujc.cas.cz/ssjc/search.php?db=ssjc>), дата обращения: 3.03.19.
- SSKNJ — Slovar slovenskega knjižnega jezika, druga, dopolnjena in deloma prenovljena izdaja (www.fran.si).
- WSJP — Słownik Języka Polskiego PWN (URL: <https://sjp.pwn.pl/>).

Литература

- Блинова О. В.* Методы мотивологического исследования // Известия Томского политехнического университета. 2003. Т. 306, № 4. С. 148–151.
- Блинова О. И.* Производственно-промысловая лексика старожильческих говоров с. Вершинина Томской обл. Автореф. ... канд. дисс. Томск, 1962.
- Бурнашев В. П.* Опыт терминологического словаря сельского хозяйства, фабричности, промыслов и быта народного. СПб., 1843–1844.
- Василенко В. К.* Опыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии. Харьков, 1902.
- Восточнославянский этнографический сборник.* М., 1956.
- Голованова Е. И.* Категория профессионального деятеля: Формирование. Развитие. Статус в языке. М.: ООО «Изд-во “Элпис”», 2008.
- Гольдин В. Е.* Об одном аспекте изучения тематических групп слов // Язык и общество. Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1970. С. 163–175.
- Лебедева Я. И.* Прядение и ткачество восточных славян // Восточнославянский этнографический сборник. Очерки материальной культуры русских, украинцев и белорусов в XIX – начале XX в. М., 1956. С. 461-532 (Труды Ин-та этнографии. Т. 31).
- Преображенский А. Г.* Этимологический словарь русского языка. М., 1910–1914. Т. 1–2 (переизд.: 1949).
- Трубачев О. Н.* Ремесленная терминология в славянских языках (этимология и опыт групповой реконструкции). М.: Наука, 1966.
- Чумакова Ю. П.* Лексика традиционного ткачества в говорах района Богословщина Рязанской области (семантическая, диалектологическая и этимологическая характеристика). Рязань, 1995. (Рязанский. этнограф. вестник).

M. D. Korolkova,
M. Vašíček, D. Vašíčková

**NOMINA AGENTIS IN CRAFTS VOCABULARY:
ON SOME SLAVIC NAMES AND THEIR MOTIVATIONAL STEMS**

The object of the study on the article were the words–names of the actor. Depending on gender activity of the person carrying it out may be 14 indicated by nouns of different grammatical gender and with different underlying stems that is taken.

The main goal is to trace the motivation of creating the word–name of the character (*nomina agentis*). As a material the vocabulary of joinery, carpentry and felting crafts is explored as well as also spinning and weaving. The authors single out and consider the noun, verbal and mixed types of derivational models and give relative frequency of particular derivational model (depending on language). Some subtypes are also distinguished inside the derivational types depending on the grammatical and lexical characteristics of the underlying stems. Word–formation subtypes are highlighted in the verbal formation type in dependence on the verb meaning as a general form of craft activities and a verb characterizing its specific stage. In the noun type the underlying stem appears to be a noun meaning the labor product, its part, the instrument of production or material for it. In a special group the designation of persons, the motivation for the creation of which served one or another name of the area, as well as metaphors, are analyzed.

The names of persons associated with carpentry, felting, spinning and weaving were studied by means of dictionaries of both literary Slavic languages and their dialects. The authors of the article consider craft vocabulary of the Belarusian, Bulgarian, Upper– and Low Sorbian, Macedonian, Polish, Russian, Serbian, Slovak, Slovenian, Ukrainian, Croatian, Czech languages and their dialects.

Key words: craft vocabulary, word formation, motivation, Slavic languages.

Л. Э. Найдич, А. В. Павлова
(Иерусалим, Гейдельберг)

ПРЕДИКАТИВНЫЕ АТРИБУТЫ С РЕЗУЛЬТАТИВНЫМ ЗНАЧЕНИЕМ В НЕМЕЦКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

1. Вводные замечания. Стремление говорящего указать на результат действия может найти свое выражение в разных языках в грамматических или лексических формах¹. Одна из таких форм — специфический тип предикативного атрибута с результативным значением, так называемый «результатив»². Он изучался и в лингвоспецифическом, и в сравнительном аспектах: например, для русского и польского (*Pitsch* 2014), для английского и греческого (*Stavrou* 1996), для языков различного грамматического строя (*Schultze-Berndt, Himmelmann* 2004; *Haidler* 2016). Этот синтаксический элемент и рассматривается в данной статье на материале немецкого и русского языков.

¹ Нацеленность на результат может содержаться в семантике глагола в зависимости от выражаемого им способа действия. Так, выделяют комплетивные глаголы (*дописать / дописывать*), финитивные / цессативные (*отобедать*), сативные / сатуративные (*наестся / наедаться*), кумулятивные (*налетать столько-то километров*), дистрибутивные (*пооткрывать*), общерезультативные (*прочитать / прочитывать*) (*Маслов* 2004: 31-32, 385-394).

² Термин «результатив» часто используется и в значении: категория глагола, показывающая конечную стадию действия — *Дверь открыта* (*Недялков* 1983).

Предикативный атрибут (далее ПА) — синтаксический элемент, зависящий одновременно и от подлежащего или дополнения, и от сказуемого (*Naiditsch, Pavlova* 2018). Его особенности описаны на материале целого ряда языков, хотя сам этот термин, введенный в классических работах Германа Пауля (*Paul* 1880 = 1920, 1916 = 1968), часто заменяется другими: вторичный предикат — *Sekundärprädikat* (*Kačala* 1969; *Helbig & Buscha* 2005, 1. Aufl. 1972; *Boeder, Schroeder* 1998), свободный предикатив — *freies Prädikativ* (*Dürscheid* 2002; *Welke* 2007; *Pittner* 2009), дуплексив (*Чеснокова* 1973; *Kubik* e. a. 1982; *Adamec* 1994), предикативная детерминанта — *prädikative Determinante* (*Mrázek* 1958), копредикатив — *Koprädikativ* (*Plank* 1985), депиктивный предикатив — *depiktives Prädikativ* (*Duden-Grammatik* 2016), малая клауза — *small clause* (*Safir* 1983; *Staudinger* 1997). Для наглядности приведем примеры из русского языка.

(1) Часто она засыпала в кресле, *седая, вся в черном* (Паустовский).

(2) Дай Бог, чтобы твоя жена // тебя любила даже *нищим* (Евтушенко).

(3) Таков цветок // Темничный: вырос *одинок* // *И бледен* он меж плит сырых (Лермонтов).

Выделенные в примерах¹ члены предложения являются одновременно и определениями к подлежащему (примеры 1, 3) или дополнению (пример 2), и обстоятельствами, характеризующими действие. Нетрудно заметить, что если в (1) и (2) ПА передает свойства, сопровождающие действие (временные, переходящие — *вся в черном, нищим* — или постоянные, имманентные соответствующему лицу или предмету — *седая*), то в (3) выражены признаки, являющиеся результатами действия (цветок *рос, рос* — и вырос *одинок и бледен*; употреби здесь поэт глагол несовершенного вида, тогда оба ПА выражали бы признаки, сопровождающие действие: *рос одинок и бледен*).

По-видимому, первым обратил внимание на два подвида предикативных атрибутов Майкл Хэллидей (*Halliday* 1967: 63),

¹ Здесь и далее выделение в примерах сделано нами (Л. Н., А. П.).

который противопоставил депиктивные, сопровождающие действие свойства атрибутов („depictive features“) результивным свойствам („resultative features“), иллюстрируя это противопоставление примерами типа: *he drinks his coffee black — this machine washes clean*. Интенсивно эти термины в усеченном виде — «депиктив», «результатив» — стали употребляться в последние пятнадцать лет благодаря глубоким и подробным типологическим исследованиям Николауса Химмельмана и Эвы Шульце-Берндт (*Schultze-Berndt, Himmelmann 2004, 2005*). В грамматике Duden используется термин „depiktives Prädikativ“, противопоставляемый „resultatives Prädikativ“, причем это противопоставление появляется лишь в 7-м издании (Duden-Grammatik 2006: 800-801).

1.1. Свойства ПА-результативов в немецком языке.

1.1.1. ПА результативы, представленные прилагательным. В результивных конструкциях ПА выражает свойство, возникшее как следствие и результат действия, обозначенного сказуемым (*Duden Grammatik 2016: 803-804; Kaufmann 1995: 86; Irimia 2005*). Ср. английские депиктивы: *He drove the car drunk; Mary drank the coffee hot* и результативы: *He washed the windows clean; He sank the well deep*. Если судить по собранным нами корпусам немецких и русских примеров с ПА, то частотность ПА-депиктивов заметно выше, чем частотность ПА-результативов. Обычно значение результата какого-либо действия в роли ПА выражается в немецком языке прилагательным (или наречием)¹. Результативы в немецком языке сходны по своим морфологическим свойствам с английскими. Например:

(4) *Sie haben mich gequälet, // Geärgert blau und blass* (Heinrich Heine. Buch der Lieder).

¹ Вопрос о том, прилагательные ли представлены в рассматриваемых конструкциях или наречия, здесь не обсуждается. В немецком, английском и ряде других западноевропейских языков формы прилагательных в роли предикативов или предикативных атрибутов такие же, как у наречий: в них отсутствует флексия. В большинстве работ, посвященных данной теме, ПА такого типа именуются прилагательными, и мы следуем этой традиции.

(5) *Die Englein putzen die Sterne blank* (рождественская песня неизвестного автора).

(6) *Er polierte den Fußboden glatt.*

(7) *Die bösen Gänse beißen dich tot* (диалектологическая анкета Георга Венкера – Georg Wenker).

В собранных нами примерах фраз с результатами можно заметить целый ряд типичных особенностей этих конструкций. Глагол в них обычно переходный и обозначает конкретное действие. Репертуар результатов ограничен и устойчив; некоторые результаты чрезвычайно частотны и сочетаются с целым рядом глаголов (*tot, krank*). Встречаются идиоматические элементы (как в примере 4; подробнее см. раздел 2.2). Объект действия выражается прямым дополнением, а результат обозначает, как правило, не просто результат, а высокую степень качества и достижение предела. Возможны гиперболы, как в примерах (4, 7).

Там, где наличие результата не вызывает сомнений, присутствует сема высшей, предельной степени качества; а если ее нет, то возможно двойное грамматическое истолкование. Так, в следующих примерах выделенный элемент можно рассматривать и как результатив, и как депиктив:

(8) *Ich habe den Welpen warm gekuschelt.*

(9) *Dann hatte man Säle weiß gekalkt.* (Bruno Frank. Der Magier).

В (9) используется глагол с семантикой нанесения краски. Для предложений с глаголами *kalken, streichen, (sich) färben, verfärben, schminken* двойные прочтения (депиктив / результатив) вообще типичны:

(10) *Man färbte rosa, was im Alltag das Leben zur Mühsal machte.* (Helga Thiel)

(11) *In dreien Flüssen wusch ich sie //und färbte rot die Flüsse.* (Emanuel Geibel)

Обозначение цвета в приведенных примерах выражает результат действия, но не его предел, в то время как в предложении

(12) *Der Regen wusch uns rein*

прилагательное указывает на предельное качество: ‚дождь нас мыл, мыл — и отмыл начисто‘. Не вызывает сомнений наличие результата и в предложениях

(13) *Er rüttelte seinen Freund wach.*

(14) *Er kocht die Eier hart.*

(15) *Er biss sich die Lippe wund.*

Немецкие результативные конструкции близки по значению к глаголам с отделяемыми (полу)приставками (*Partikelverben*). Ср., например, глагол *totschweigen*, представляющий собой особую лексему, явно построенную по принципу результата: ‚молчать о чем-либо так, что это умалчиваемое содержание оказывается словно бы похороненным, умершим‘. Правила орфографии допускают и раздельное, и слитное написание таких элементов: *sich vollsaugen* или *sich voll saugen*, *kaltstellen* или *kalt stellen*, *freilassen* или *frei lassen*. Такого рода сложные лексемы могут быть представлены или не представлены в словарях (они легко образуются *ad hoc* по продуктивной словообразовательной модели); это не играет роли для их грамматического и семантического истолкования, но отражает характерное для них свойство «янус-элемента»: возможность двоякой интерпретации, что вообще характерно для ПА (Naiditsch, Pavlova 2018: 161–166) — то ли это предикативный атрибут, то ли просто часть слова (полуприставочный элемент).

Итак, в результативных конструкциях используются переходные глаголы и обычно присутствует аккузатив существительного, выражающего объект действия. Этот объект и принимает черты достигнутого предельного качества. Если депиктив может относиться и к субъекту, и к объекту, то результатив тяготеет к объекту. Ср. примеры ПА-депиктивов:

(16) *Das Kind kam krank in die Kita* (ПА относится к подлежащему)

(17) *Bitte bringt eure Kinder nicht krank in die Kita!* (объявление в детском саду) (ПА относится к дополнению).

И результативов:

(18) *Der Stiefvater hat das Kind beinahe krank geprügelt.*

(19) *Sie müssen den Schinken erst fertig räuchern.*

Ср. поучительный эпизод из книги для детей XVIII века, где плохой мальчик угрожает собаке:

(20) *Du sollst und muss [sic] aufrecht stehen und sitzen lernen, sprach Conrad, der sich mit einem Stock in der Hand seinem alten Hund Filax näherte, und sollt ich dich krank prügeln* (Johann Heinrich Röding).

В примере (4) из Гейне нет сомнения в том, что состояние *blau und blass*, до которого довели героя, относится именно к нему (*mich*), а не к субъекту действия (*sie*). Естественно, что пассив «переворачивает» семантико-грамматическое соотношение субъекта и объекта; в таком случае результатив может быть связан с подлежащим, являющимся объектом действия: *Ich wurde blau und blass gequält; Das Kind wurde von dem Stiefvater beinahe krank geprügelt*.

Но встречаются предложения и с непереходными глаголами (*laufen, schlafen, weinen, warten* и др.), сочетающимися с ПА-результативом. Показательно, что непереходным глаголам придается в таких конструкциях некая замена переходности, а именно, к глаголам добавляется возвратное местоимение, типичное именно для данных конструкций:

(21) *Sie hat sich krank gewartet.*

(22) *Sie schlief sich gesund.*

(23) *Ich weinte mich satt.*

(24) *Er schrie sich heiser.*

(25) *Sie hat sich kaputt gelacht.*

Особенность состоит в том, что здесь перед нами «не подлинно возвратные» (*unechte reflexive Verben*) или даже «псевдо-возвратные» глаголы. Возвратное местоимение как будто превращает субъект в объект, испытывающий на себе какое-либо воздействие. Так возникает лексико-грамматическая модель, по которой могут быть построены фразы с результативами, даже если глагол непереходный. В ее рамках возможны варианты, хотя в целом набор результативов, сочетающихся с одним глаголом, как уже было сказано, сравнительно устойчив; например: *sich totlachen, sich krumm und schief lachen, sich schlapp lachen, sich krank lachen, sich scheckig lachen, sich kaputt lachen*. Причины ограничения сочетаемости одного глагола с результативами

и возможности построения фраз по определенной модели не ясны. Не идет ли речь в данном случае об устоявшихся, идиоматизованных лексико-грамматических конструкциях или, по крайней мере, о моделях с весьма ограниченной и избирательной продуктивностью и потому устойчивых, т. е. о коллокациях? Если допустимо сказать *Er schrie sich heiser*, то можно ли построить такие, скажем, фразы, как: *Er schrie sich krank, stumm, ohnmächtig, wahnsinnig*? Некоторые прилагательные в роли результата имеют чрезвычайно широкую сочетаемость, скажем, *krank*, как уже упоминалось выше. Его потенциал для комбинаторики с самыми разными глаголами на первый взгляд представляется безграничным. Например, как корректные воспринимаются фразы:

(26) *Der junge Student hat sich krank philosophiert.*

(27) *Die Mutter hat sich krank gearbeitet.*

(28) *Die Trinker haben sich krank besoffen.*

Однако неясно, действительно ли поле глаголов, способных связываться с прилагательным *krank*, неограниченно широко, не говоря уже о других прилагательных – обозначениях результата и предела действия. Для установления границ тех или иных сочетаемостей явно недостает материала; вопрос этот представляется неизученным.

1.1.2. Фразеологизмы в ПА-результативах. В роли результативных ПА часто выступают идиомы; при этом возможны выражения с возвратным местоимением или без него: *sich die Beine in den Bauch warten, jemandem Löcher in den Bauch fragen, sich die Augen aus dem Kopf weinen, Rotz und Wasser heulen, sich grün und blau (schwarz, zu Tode) ärgern, sich einen Wolf laufen* (реже *schwitzen, quatschen, reden*), *sich zu Tode trinken*. Характерное для рассматриваемых грамматических конструкций значение высшей степени качества и / или предела осуществления действия в приведенных примерах с идиомами отражено весьма выразительно. В целом ряде устойчивых выражений употребляется и сочетание *zu Tode*, которое также соответствует принципам построения результативов, обозначая высший предел действия. Ср.: *sich zu Tode lachen, sich zu Tode*

erschrecken, sich zu Tode schuften, sich zu Tode langweilen. Обычно выражение *zu Tode* используется как гипербола, но встречается и буквальное употребление: *jemanden zu Tode quälen* — замучить кого-либо до (физической) смерти.

Приведенные фразеологизмы имеют экспрессивную окраску, сигнализируя стилистически маркированным оборот речи. Многие примеры содержат пейоративную семантику, что характерно для разговорного или сниженно-разговорного стиля. Мы едва ли найдем подобные конструкции в научных статьях, зато они встречаются в устных бытовых диалогах, на интернет-форумах, в литературе — иногда как стилизация разговорной речи или для эффекта несобственно прямой речи (*erlebte Rede*):

(29) *Diese [Frauen] hatten vor einer knappen Woche, als sie von der Stilllegung erfuhren, »Rotz und Wasser geheult«.* (Из газеты «Neues Deutschland»)

(30) *Und was soll ich sagen, wir haben es [das Tagebuch der Mutter] an Weihnachten mit der ganzen Groß-Familie gelesen und Rotz und Wasser geheult.* (Интернет-портал “Was Eigenes”).

Как и в примерах из предыдущего раздела, устойчивость фразеологизмов в приведенных фразах относительна; внутри моделей возможны варианты, включая окказиональные:

(31) *Wir sitzen uns hier einen Wolf* (Ralf Rothmann)

где перед нами окказиональный вариант идиомы *sich einen Wolf laufen*¹.

1.1.3. ПА-результатив как существительное с предлогом zu. Субстантивные группы с предлогом *zu* часто передают то состояние, до которого необходимо довести или уже доведен какой-либо объект. Например, некая субстанция пере-

¹ Существительное *Wolf* — это сокращенный вариант композита *Hautwolf* — ‚кожное раздражение, покраснение кожи‘. Идиома означает ‚набегаться так, что на коже ног образовалось раздражение от постоянного трения одной ноги об другую‘. Возможно, что сегодня этимология этого выражения уже затемнена, о чем свидетельствуют вопросы о его происхождении на форумах интернета. А во фразе из романа Ротмана использован глагол *sидеть*, а не *бегать*, т.е. данный вариант идиомы означает ‚наседеться до раздражения кожи на ягодицах‘. Ср. русское: *добежаться до инфракта, (инсульта)*.

рабатывается до состояния порошка, кашицы, клейкой массы и проч.: *etwas zu Pulver mahlen, zu Brei verarbeiten, zu einer klebrigen Masse schmelzen*. Ср.:

(32) *Der Mensch hat Mühlen angelegt, damit das Getreide durch Gewalt des Wassers zu Mehl zermalmt werde*. (Friedrich Hermann)

(33) *In unauffälligen Freiluft-Laboren wird die Koka-Pflanze von den Bauern der Region direkt nach der Ernte zur Koka-Paste verarbeitet*. (Matthias J. Schleiden)

(34) *Gepressten Orangensaft und ein wenig Honig zu einem Brei verquirlen*. (Aus einem Kochrezept)

Сочетание *zu Brei* используется и как результатив-гипербола в идиоматическом выражении *jemanden zu Brei schlagen* — ‘избить кого-либо до полусмерти; избить кого-л. так, что мокрого места не останется’.

1.1.3.1. Экскурс. Конструкции с *zu* не случайно употребляются как результатив. Этот предлог имеет в числе прочего семантику цели, которая, кстати, изначально была и в модели «*zu* плюс инфинитив». Не случайно и то, что этот предлог часто используется с глаголом *werden*, который изначально обозначал изменение состояния, превращение (и.-е. корень **uert* ‘крутить, поворачивать’), см. Grimm DWB Bd. 29, Sp. 224–225. Ср. русские глаголы *вращать, вертеть, превращаться*. В словаре Гриммов (Bd. 29, Sp. 236) приводится следующий пример из Гёте: <...> *von Natur besitzen wir keinen Fehler, der nicht zur Tugend, keine Tugend, die nicht zum Fehler werden könnte* (“Wilhelm Meisters Wanderjahre“, Kap. 18). Ср. простые примеры: *Das wird langsam zu einer Obsession; Er wurde zum Lehrer ausgebildet; Er wurde zum Mechaniker umgeschult*.

Если обратиться к типологии, то значение ‘превратить во что-либо’ присутствует в ряде языков либо как самостоятельная грамматическая категория, например, падеж транслатив в финно-угорских языках, либо как одно из значений падежа (творительный в русском), либо на лексико-грамматическом уровне (устойчивые модели), как в русском и в немецком. Особенность семантики ПА-результатива с предлогом *zu* состоит в превра-

щении одного объекта в другой, обозначаемый еще одним существительным. Таким образом, речь идет не просто об изменении свойств, а о возникновении нового объекта.

1.1.4. Возможные классификации ПА-результативов по грамматико-семантическим основаниям. Все результативы можно подразделить по нескольким грамматико-семантическим или чисто семантическим основаниям на группы (классы).

Возможна классификация по переходности / непереходности глагола. Переходность / непереходность — основание грамматико-семантическое. Эта же классификация неизбежно затронет и другой, соположенный, грамматико-семантический критерий: направлено ли действие на реальный объект или на субъект, представленный с помощью возвратной частицы как объект.

Далее, все результативы допустимо подразделить по семантическому критерию целеполагания, или, другими словами, по параметру «намеренность / ненамеренность» достижения результата. В этой классификации в первую очередь учитывается семантика глагола в ее взаимодействии с семантикой результата. Так, некто расталкивает спящего человека с целью его или ее разбудить, поэтому состояние бодрствования *wach* в словосочетании *jemanden wach rütteln* нужно было бы включить в класс «намеренных» результативов. Конструкции «существительное с предлогом *zu*» обладают тенденцией выражать результаты целенаправленных действий — перерабатывать, долбить, переплавлять, перешивать что-либо люди стремятся так, чтобы в итоге получился вполне определенный результат, входивший в их планы. Если же собака лижет себе лапу до образования на ней открытой раны (*sich die Pfote wund schlecken*), то вряд ли можно предположить, что этот результат являлся целью собаки. Аналогично обстоит дело с результативами в выражениях *sich krank arbeiten*, *sich heiser schreien* — эти неприятные состояния наступают помимо и даже вопреки воле выполняющих соответствующее действие субъектов. Впрочем, в такой классификации будет, несомненно, и рубрика «неясных случаев», так как иногда невозможно заключить даже из контекста, входил ли какой-

либо результат в планы того, кто его получил. Например, в ситуациях смеха — *sich totlachen*, *sich kaputt lachen*. Далее, следовало бы заранее оговорить, взаимодействует ли такая классификация с контекстом или результаты рассматриваются независимо от него. Если анализировать семантику результатов под углом зрения намеренности / ненамеренности вне контекста, то следовало бы, например, выражения *sich schlank trinken* ('пить много жидкости, так что в итоге сбрасывается вес'), *jemanden krankenhausreif schlagen* ('избить кого-либо до такого состояния, что жертва попадает в больницу') причислить по рассматриваемому критерию целеполагания к «неясным случаям», так как соответствующий результат может быть достигнут как намеренно, так и случайно. Если же привлекать контекст, то обычно становится ясно, входил ли результат в планы субъекта действия. Однако при таком подходе может случиться так, что одно и то же выражение попадет в оба основных класса результатов, что для любой классификации нежелательно.

Кроме того, по отношению к реальности все результаты можно разделить на «буквальные» (или «реальные») и «метафорические» (обычно гиперболы). Группа «существительные с предлогом *zu*» тяготеет к представлению результата, соответствующего реальному положению дел (что-либо растерли в порошок — и получился порошок), хотя, конечно, и в этой группе не исключены метафорические (гиперболические) употребления, как в уже приведенном выше примере *jemanden zu Brei schlagen*¹. Результаты-прилагательные могут быть истолкованы и как обозначения реально достигнутых результатов, и как метафоры. Результаты-фразеологизмы явно тяготеют к гиперболичности. Здесь, как и в предыдущей классификации, могут быть ясные случаи; например, понятно, что состояние болезни вряд ли наступит, если человек просто долго кого-либо ждет — *sich krank warten*: перед нами явная гипербола; в то время как больной человек, хорошенько отоспавшись, вполне может выздороветь — *sich gesund schlafen*. Нередки и варианты толко-

¹ Ср. русский результатив-гиперболу из известного детского стихотворения Самуила Маршак: «*Я в порошок тебя сотру!*» — *воскликнул кенгуру*. См. также примеры из русского языка далее.

вания; вариативность обычно снимается контекстом (*sich krank weinen* — то ли тот, кто плакал, действительно расхворался, то ли это преувеличение). Таким образом, для этой классификации, как и для классификации по критерию «целеполагание», немалую роль играет контекст, причем не последнее место в нем занимает модальность: например, можно ли причислять к «реальным» результатам те, что еще не наступили в реальности, а содержатся, скажем, в высказываниях с императивом? Вовлечение контекста в рассмотрение классов результатов по критерию «отношение к реальности» обнаруживает уже описанные выше плюсы и минусы.

2. ПА–результативы в русском языке

2.1. Предварительные замечания. ПА широко представлен и в русском языке; различия ПА–конструкций в русском по сравнению с немецким были обобщенно сформулированы в *Naiditsch, Pavlova* 2018: 129-131. В эти отличия входит, в частности, отсутствие в русском языке полного аналога немецкого результата, что может объясняться грамматическими особенностями русского языка. Прежде всего, в нем имеется категория аспекта, которая, казалось бы, в какой–то степени делает результатив избыточным. Это проявляется и в переводе с немецкого на русский. Словосочетание *das Hemd glatt bügeln* можно было бы перевести просто как ‘выгладить рубашку’ (по простой логике: если рубашка «не гладкая» после глажки, значит она не выглажена). Другая возможная причина отсутствия категории результата в русском, особенно подчеркиваемая в *Haider* 2016, состоит в том, что он, как и другие славянские, а также романские языки, не обнаруживает глаголов с комплексными предикатами (Partikel-Verben). Это утверждение содержит в себе рациональное зерно, так как. указанная структура глагола дает толчок для результатов. Но нельзя забывать, что результатив в немецком выражается далеко не только элементами, близкими к отделяемым приставкам (см. раздел 2). Русское выражение *напиться пьян* вполне соответствует немецкому *sich volllaufen lassen*, и краткое прилагательное *пьян* здесь результатив. Впрочем, это, пожалуй, единственный случай в русском, когда результатив выражен прилагательным.

В русском языке наблюдается большая детализация типов глагола по способу действия, которая носит не только лексический, но и морфологический характер (словообразовательная модель). Этому способствует большой выбор морфологических средств, прежде всего, префиксов. Например: *наестся / наедаться, напиться / напиваться, наплакаться, накричаться* (сативные, или сатуративные глаголы), *прочитать / прочитывать, вызубрить / вызубривать* (общерезультативные глаголы) (Маслов 2004: 31–32, 385–394). Эти глаголы как будто специально направлены на достижение цели. Далее нас интересует не собственно их структура, а их сочетание с ПА.

2.2. Наречия и существительные с предлогом как П-результативы. Немало результативов отыскивается в русском языке в области наречий: *досуха, досыта, добела, догола, дотла, начисто, наглухо, замертво* и многие другие наречия допустимо рассматривать как аналоги немецких (а также английских, французских и проч.) ПА-результативов. Так, в выражении *свалился замертво*, где русское наречие соответствует немецкому элементу *tot-* (*totfallen / tot fallen*), перед нами одновременно и обстоятельство образа действия, и описание состояния субъекта (атрибут), причем состояния особого — кто-либо оказывается доведен каким-либо действием до смерти или до обморока. Все перечисленные здесь наречия являются, с нашей точки зрения, полными аналогами немецких результативов в роли ПА:

(35) *Выпит досуха кубок венчальный,*

Съеден дочиста свадебный бык... (Гумилев)

Как и в немецком (ср. приводимые выше примеры с употреблением глаголов «окрашивания» и прилагательными, обозначающими цвет), некоторые случаи употребления наречий в русском языке можно посчитать результативами, а можно депиктивами. Ср. у Пушкина:

(36) *<...> грязно тает*

на улицах разрытый снег.

Снег, тая, превращается в грязь. При таком толковании наречие здесь — ПА-результатив. Но возможно и иное толкование: тающий снег — уже грязный.

В русском языке существует довольно большое количество моделей, по которым образуются конструкции, соответствующие результатам. Их можно рассматривать как полезные варианты перевода. Одна из таких моделей — это предлог *до*, за которым следует существительное-интенсификатор, означающий предельное состояние: *танцевать до упаду; напиться (нализаться) до чертиков, до беспамятства, до порсячьего визга, до положения риз; заниматься до одурения, до одури, до беспамятства; кричать до хрипоты, до посинения; продрогнуть до боли в суставах; смеяться до слез; ждать до посинения, до морковкиных заговений*. Ср.:

(37) *И всё равно под небом низким*

Я вижу явственно, до слёз,

И жёлтый плёс, и голос близкий,

И шум порывистых берёз (Николай Рубцов).

(38) *Защекочут до икоты*

И на дно заволокут (Высоцкий)

А в басне Крылова «Свинья под дубом» удачно сочетаются наречие и субстантивная группа в одинаковых значениях результата:

(39) *Свинья под Дубом вековым*

Наелась желудей досыта, до отвала.

Субстантивные группы со значением результата близки к фразеологизмам, хотя наблюдается и некоторая свобода сочетаемости: так, *до одурения* можно и *танцевать*, и *учиться*, и еще чем-либо заниматься; чрезвычайно широка сочетаемость выражений *до посинения, до дрожи в коленках, до чертиков*. Встречаются и устаревшие, не всегда понятные по своей внутренней форме идиомы: мало кто знает, что такое *положение риз* и почему *наедаются до отвала*. Глаголы в таких оборотах иногда образованы по модели на-...-ся: *наестся, напиться, налопаться, накричаться, наораться, наработаться*; у некоторых из них возможен несовершенный вид (хотя характерен именно совершенный; см. далее); например:

(40) *Он наелся до отвала / Каждый вечер он наедался до отвала.*

(41) *Он напился / напивался до положения риз.*

Характерен и экспрессивный аспект указанной лексики. Хорошим примером идиоматичности результатов может служить пословица

(42) *Черного кобеля не отмоешь добела.*

Другая модель, имеющая, правда, ограниченное употребление, до-...-ся до... со 'значением навлечь на себя неприятности в результате длительного действия': *добежаться до инфаркта, допиться / допиваться до чертиков, (работая по ночам,) досидеться до бессоницы*¹. Как легко заметить, в некоторых примерах перед нами существительные с предлогами, в других образованные по сходной модели наречия, что отражается в раздельном или слитном написании.

Менее распространенная модель рассматриваемых конструкций касается используемого в ней наречия: приставка *в-* в словах, передающих большую степень качества и достижения предела: *власть, вдоволь* и др. Они сочетаются как с глаголами, образованными по модели *на-...-ся*, так и с другими глаголами предельного значения:

(43) *Девушка наплакалась власть.*

(44) *Друзья наговорились вдоволь.*

(45) *Тарелка разбилась вдребезги.*

(46) *Он напился вдрызг / в стельку / в дым.*

Ср. у Мандельштама:

(47) *И власть, с утра до вечера,*

Заученную вхруст,

Одну сонату вечную

Играл он наизусть.

Несколько необычное наречие *вхруст* относится здесь и к причастию *заученную*, т. е. по сути дела к глаголу *заучить*, и к существительному *соната*: герой стихотворения 'заучил сонату вхруст'. Что касается наречия *вхруст* (*в хруст*), то в стихотво-

¹ Ср. «сокращенные варианты» этой модели *допрыгаться / доиграться* в том же значении: *Ты у меня допрыгаешься! Смотри, доиграешься!* А также глагол *докатиться*, который используется в аналогичном результативном значении главным образом в прошедшем времени: *Ну вот, докатился!*

рении его можно толковать двояко. Если иметь в виду «кулинарную терминологию» (*огурчики в хруст*), то можно предположить значение высшей степени качества: ‚очень хорошо, так, чтобы от зубов отскакивало‘. А если перед нами метафора, вызывающая ассоциации с треском старой пластинки, то напрашивается значение излишнего, надоедающего повторения. В связи с этим и причастие глагола может иметь разное значение: *заученный* ‚выученный‘ и *заученный* ‚слишком долго повторявшийся и тем самым испорченный или надоевший‘ (как заигранная пластинка). При любом толковании здесь перед нами обозначение результата в его высшей степени. Таким образом, перед нами ПА-результатив, вносящий, как и многие другие элементы этого стихотворения, свою лепту в его поэтическое восприятие.

Параллельно с наречиями с приставкой *в-* употребляются и субстантивные идиомы с предлогом *в*: *напиться в дугу, разругаться в пух и прах*.

Глаголы, образованные по модели *на-...-ся*, могут быть рассмотрены как лексико-грамматический класс с общим значением продолжительности и терминативности¹. Они уже и сами по себе обозначают предельный результат, и наречие или субстантивная группа с результативным значением при них информативно избыточна:

(48) *Я от него много натерпелась;*

¹ Разумеется, нужно помнить, что далеко не все глаголы, содержащие приставку *на-* и суффикс *-ся*, входят в рассматриваемый семантический класс; есть и омонимичные «конкуренты». Ср.: *находиться, нарождаться, наклеиваться* — глаголы с принципиально иными значениями. Есть и сходные глаголы, обозначающие единичное недлительное действие: *Он напился из кувшина*. Ф. П. Филин (1960) подчеркивает различие между этими глаголами и теми, которые содержит в себе семантику предельности действия, пресыщенности: *набеседоваться, набеситься, наораться, начихаться* и т.д. (т.е. теми, которые интересуют нас в данной статье). Филин (1960: 447) отмечает: «Это значение не лексическое, а грамматическое (или во всяком случае лексико-грамматическое), объединяющее общий грамматический разряд слов». Выводы, сделанные нами в этой статье, полностью соответствуют такой интерпретации.

(49) *В глаза твои я не могу наглядеться* (Е. Долматовский);

(50) *Напарились в бане, наскакались верхом, наговорились.* (Из интернет-блога).

Однако ясно, что ПА-результатив в виде наречия или субстантивной группы при таких глаголах усиливает эффект от значения достижения предела, ср.: *наговорились — наговорились всласть*. Интересна неожиданная и едва ли замеченная лингвистами черта сходства русского и немецкого, а именно рефлексивация. Ср.:

(51) *Er hat sich satt gegessen.* — Он наелся досыта / до отвала;

(52) *Sie hat sich müde geweint.* — Она наплакалась до изнеможения.

Как и в немецком, действие, выражаемое русскими глаголами с возвратным *-ся*, направлено на референт подлежащего. Если же действие направлено на объект, то возвратная частица не требуется: *навыдавали липовых справок, накупили активов* (из интернет-блогов). Иногда в словообразовании участвуют другие приставки — это бывает в случаях, когда у варианта глагола в нетерминативном значении уже имеется приставка *на-*: *понаписали всяких выдумок, понаходили себе мужей*.

Неидиоматизированные субстантивные обороты с предлогом *в* способны отображать реально достигнутый результат, являвшийся целью действия (*растереть в порошок, в кашницу, в крупу*), но могут использоваться и метафорически. Ср.:

(53) *Исчезнем. Перемелемся в муку.* (А. Крестинский).

В таком значении они сопоставимы с немецкими субстантивными группами с предлогом *zu*. Подобные обороты имеют синонимы в виде групп с первым элементом *до состояния* плюс родительный (*до состояния порошка, до состояния кашницы*). Если результаты гиперболичны и одновременно идиоматичны по значению, то группой *до состояния...* они не могут быть заменены: *книга истрепана в хлам / *до состояния хлама*.

К списку результативов могут быть присоединены и некоторые идиоматизированные сравнительные обороты, если они

обозначают высшую или крайнюю степень качества по достижении результата действия: *напиться как сапожник, рассыпаться как карточный домик*. Впрочем, многие сравнительные обороты можно рассматривать двояко: и как результат, и как сопровождающий действие признак (образ). Так, образ карточного домика может характеризовать и конечное состояние чего-либо развалившегося, и процесс развала.

Памятуя о том, что речь в этой статье идет о ПА, следовало бы каждый раз задавать вопрос, имеет ли конструкция характерную для ПА двойную соотнесенность. Так, наречия *вслась* или *вдоволь* в примерах (43, 44) вряд ли можно без натяжки отнести к состоянию субъектов по достижении результата (разве что 'девушка успокоилась', 'друзья были довольны' — но такие трактовки слишком вольны, и наречия, скорее всего, не являются здесь ПА). В то же время наречие *вдребезги* в (45) — это и описание состояния тарелки, и обстоятельство образа действия или степени (как, до какой степени разбилась). Несмотря на такую разницу в толкованиях (ПА перед нами или нет), семантика предела и результата заставляет нас рассматривать эти явления в одном ряду.

Кроме субстантивных групп с предлогом *до* и наречий с предельным значением, в русском языке для обозначения достижения предельного результата используются и придаточные времени с союзом *пока* и с приглагольным отрицанием. Они могут иногда служить удачными способами перевода — скажем, немецких конструкций с предлогом *zu* или прилагательных в роли ПА-результативов¹. Ср.:

(54) *Sie sollen restliche Zutaten zu einer cremigen Masse verrühren.* — Оставшиеся ингредиенты нужно мешать до тех пор, пока они не превратятся в кремообразную массу.

(55) *Sie hat sich müde geweint.* — Она плакала, пока не устала.

¹ Здесь и далее переводы, как правило, наши — Л. Н., А. П.; если же мы используем переводы из имеющихся литературных источников, то в скобках приводится фамилия переводчика.

(56) *Er arbeitete sich krank.* — Он работал, пока не заболел.

2.3. Результатив и творительный падеж. Описывая способы передачи результата какого-либо действия в русском языке, нельзя не упомянуть творительный падеж¹. В определенных контекстуальных условиях некоторые существительные в творительном в роли ПА означают результат действия, выступая, тем самым, в функции ПА-результатива². Правда, здесь наблюдается семантика не высшей степени предельности, а результата как такового. При этом присутствует семантика превращения, о которой мы говорили выше в связи с оборотами с *zu*. Например, в словосочетаниях *свернуть газету трубкой*, *сложить письмо треугольником* творительный передает результат действия, а при этом и превращения одной формы предмета в другую (*Rakhilina, Tribushinina* 2011). В таких случаях перед нами не сравнение, как во многих примерах с творительным (*крутиться юлой* = *крутиться, как юла*), а нечто другое. Ср.:

(57) *И лепятся фразой слова* (Маяковский),

где имеется в виду: слова «лепятся» и, соединяясь, превращаются в конечном итоге во фразу. Аналогично:

(58) *Душистой коркой загрубели индейки сочные бока* (Виктор Гофман) — загрубев, бока индейки превратились в корку.

(59) *Стеной за бортами льдины сожмутся* (Михаил Светлов) — сжавшись, льдины образуют стену³.

2.3.1. Экскурс. Сема превращения в данных примерах, по видимому, не случайна. Еще Ф. И. Буслаев и А. А. Потебня писали о семантике уподобления в некоторых оборотах с тво-

¹ О функциях творительного падежа в русском языке см.: *Бернштейн* 1958, *Mrázek* 1964, *Печеный* 2012.

² См. подробнее: *Найдич, Павлова* 2019. В печати.

³ Синонимичен творительному результатива оборот, который открывается сочетанием *в виде ...*: *Слова лепятся в виде фраз; Сочные бока индейки загрубели в виде корки*. Оборот *в виде ...* может, таким образом, иметь результативное значение, хотя сема результата обнаруживается в нем далеко не всегда.

рительным падежом (Буслаев 2006: 222-223; Потебня 1958: 484–486). Они возводили его к семантике превращения, основанной на древних верованиях. Сегодня в *лететь птицей* или *вертеться ужом* перед нами творительной сравнения; но был период, когда это было иначе. «Если в некоторых примерах из древних текстов субъект действия (движения) меняет свою материальную оболочку, перевоплощается в животное или птицу с совершенно определенной целью, то в более позднее время тот же самый творительный в тех же самых или схожих грамматических условиях обозначает по сути дела животное или неодушевленный предмет, движение которого напоминает движение субъекта» (Ходова 1958: 183). А. М. Пешковский писал, что в сочетании «*яд ... застывает густой прозрачною смолою* творительный обозначает не столько способ застывания, сколько результат его, т. е. <...> сумму признаков, оказавшихся у предмета в результате его деятельности. В связи с этим глагол теряет нередко в таких случаях ту или иную долю своего вещественного значения. <...> Вот этот–то творительный, по значению своему уже, в сущности, предикативный, но еще сочетающийся с полновесным или почти полновесным глаголом, и мог легко переноситься в настоящие предикативные сочетания с глаголами–связками, так что вместо он *был воевода* или он *стал воевода* стали говорить он *был воеводой, стал воеводой*, по образцу *пошел воеводой*. Так и произошел творительный предикативный» (Пешковский 2001: 245). Если следовать теории этих выдающихся лингвистов, то приведенные примеры из русской поэзии отражают одно из древних значений творительного падежа.

2.4. О переводе. Как мы видели, в русском языке есть много способов передачи результата действия, обозначающего его крайнюю степень. Некоторые способы перевода уже были приведены выше (см. примеры 51–52, 54–56). Немецкие результаты нередко имеют буквальные аналоги в русском — в основном, в виде наречий или устойчивых словосочетаний. Ср., например: *trocken abwischen* — *вытереть досуха / насухо*; *sich satt essen* — *есть / наесться досыта*; *kahl rasieren* — *побрить наголо*; *sich heiser schreien* — *накричаться до хрипоты* и т. п. То

же касается оборотов с *zu*: *zu Pulver mahlen* — *растереть в порошок*, *zu Brei verarbeiten* — *превратить в кашу*. Иногда обороты с *zu* допустимо переводить творительным или конструкцией *в виде...*:

(60) *Julians Lippen schieben sich zu wulstigen Fleischwürsten zusammen.* (Katrin Seddig) — *Губы Джулиана сжимаются двумя пухлыми колбасками / в виде двух пухлых колбасок.*

Мы указывали на категорию аспекта в русском языке, которая бывает достаточной для передачи рассматриваемый оборотов. *Das Hemd glatt bügeln* — *(хорошо, тщательно) выгладить рубашку*. Помимо аспекта, в русском языке существуют и другие средства передачи Aktionsart. Прежде всего целый набор приставок, не всегда связанных с видом: *В воскресенье он напился / Каждое воскресенье он напивался. Жена вымолила у него прощение / Каждый раз жена вымаливала у него прощение. Она разгладила / разглаживала каждую складочку.*

Во многих случаях переводчики находят эквиваленты, имеющие иную по сравнению с немецким внутреннюю форму:

(61) *Sie hatte sich krank gewartet.* — *Она ждала до полного изнеможения / до последнего.*

(62) *Er hat Rotz und Wasser geheult.* — *Он ревел как белуга / ревел белугой / распустил нюни.*

Часто полного аналога найти невозможно. Тогда приходится прибегать к описательным вариантам перевода:

(63) *Ich wurde „schön getrunken“.* — *Когда они напились, я показалась / стала казаться им красивой.*

(64) *Sich schlank trinken mit Köpfchen: Der „Wasserverbrauch“ ist eine individuelle Sache.* — *Пить воду, чтобы похудеть, нужно с умом: потребление воды — дело индивидуальное.*

Особенно сложно найти подходящий вариант перевода, когда в немецком используется окказиональное выражение.

(65) *„Ich habe ihn [den Ritter] tot geweint!“ sagte sie [Undine].* — *Я исплакала его насмерть, — сказала она.* (La Motte Fouqué. Undine. Перевод Н. А. Жирмунской).

Закключение. Результативы в немецком языке являются разновидностью предикативного атрибута. Они обладают главным свойством ПА, имея двойную семантико-грамматическую соотнесенность: с глаголом-предикатом и с именем — с подлежащим или дополнением. Тот синтаксический элемент, который представляет собой результатив, имеет семантику результата, а точнее, достигнутого предела действия, что и отличает результатив от другой, более частотной, разновидности ПА, называемой депиктивом. Депиктивы и результативы сходны по внешней форме; возможно разное толкование одной и той же фразы в зависимости от скрытого смысла. Например, элемент *weiß* в предложении *Er kalkte die Wand weiß* депиктив, если речь идет о цвете, но если видеть здесь результат и одновременно высшую степень окрашивания стены известкой, то перед нами результатив. Ср. русское выражение *Черного кобеля не отмоешь добела*. Такие формы интересны еще и тем, что выявляют скрытую сему предельного качества в атрибутивном элементе, а по сути дела и во всей конструкции. Здесь можно вспомнить понятие скрытой грамматики, т. е. «запрятанных в лексических значениях синтаксических связей», введенное и описанное С. Д. Кацнельсоном (1972: 78–94, цитата 88; Маслов 2004: 28–33). В атрибутивных элементах «утоплена» скрытая возможность разворачивания грамматической категории. Анализ результативов в немецком языке показывает, кроме прочего, что грамматическая модель может иметь ограниченную частотность, не находясь при этом в состоянии угасания, а оставаясь частью активно функционирующего лексико-грамматического поля. Многие рассмотренные модели продуктивны, как показывает материал современной речи, в частности интернета. В поле проанализированной выше результативности входят конструкции с семантикой достижения предела (*sich tot lachen*, *sich voll trinken*) и с семантикой перехода из одного состояния в другое, превращения (*zu Brei verarbeiten*).

Конструкции, называемые нами результативом, представляют собой лексико-грамматические модели, по которым могут быть построены новые и новые фразы. Ср. пример *sich jemanden schön trinken* ‘напиться до того, что кто-то покажется красивым’, где имеются типичные для результатива признаки, например

местоимение *sich*. Хотя *trinken* — переходный глагол, он имеет обычно ограниченную сочетаемость: *Wein, Wasser u.a. trinken*, а здесь этот псевдо-рефлексивный глагол относится к одушевленному объекту. Кроме грамматики и лексики в смысле отдельных лексем, как источник данных конструкций следует рассматривать и фразеологию (*jemandem Löcher in den Bauch fragen; jemanden grün und blau schlagen*).

Класс результатов можно разделить на подклассы по разным грамматическим и семантическим основаниям. Мы описываем типы результативных ПА исходя из сугубо формальных критериев (принадлежность к части речи и к идиоматике или свободным словосочетаниям). Возможны еще минимум три классификации — по переходности / непереходности глагола, по критерию «целесообразность» и по критерию «соотнесенность с действительностью».

Различия рассмотренных нами конструкций в немецком и в русском языках в большой степени отражает грамматическую типологию: Partikelverben в немецком, категория аспекта и богатая префиксация в русском. Однако многие конструкции имеют в этих языках прямые аналоги: *sich satt essen* — *наесться досыта*, *zu Pulver mahlen* — *растереть в порошок*.

В русском языке можно выделить ряд моделей, входящих в семантическое поле результативности; например *на-...-ся до...* (*накричаться до хрипоты*), *на-...-ся в...* (*напиться в стельку, наиграться влать*). Как и в немецком, здесь часто происходит рефлексивизация глагола, когда действие направлено на референт подлежащего. Творительный падеж в русском языке в одной из своих функций отражает результат, изменение формы и / или превращение: *свернуть газету трубкой, встать стеной, вырасти неучем*. По-видимому, семантика превращения была в русском языке одной из исконных функций творительного падежа, как и значение немецких конструкций *werden zu*.

Литература

- Бернштейн С. Б. (отв. ред.) Творительный падеж в славянских языках. М.: АН СССР. 1958.
- Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка. Синтаксис. Изд. 7-е. М.: КомКнига. 2006 (1-е изд.: 1959).

- Кацнельсон С. Д.* Типология языка и речевое мышление. Л.: Наука. 1972.
- Маслов Ю. С.* Избранные труды. Москва: Языки славянской культуры. 2004.
- Найдич Л. Э., Павлова А. В.* Беспредложный творительный падеж существительного в роли предикативного атрибута. На материале русской поэзии. Тарту, 2019 (в печати).
- Недялков В. П.* Типология результативных конструкций: результатив, статив, пассив, перфект. Л.: Наука. 1983.
- Печеный А. П.* (2012). Творительный падеж. Материалы для проекта корпусного описания русской грамматики (<http://rusgram.ru>). На правах рукописи. М. Проверено 11.07.2018.
- Пешковский А. М.* Русский синтаксис в научном освещении. М.: Языки славянской культуры. 2001. Изд. 8. (1-е изд. 1914 г.)
- Потебня А. А.* Из записок по русской грамматике. Т. 1 и 2. М.: Учпедгиз. 1958 (первое изд. 1 и 2 т. – 1874 г., 3 т. – 1899, 4 т. – 1941).
- Филин Ф. П.* О двух значениях глаголов, образованных посредством префикса *на-* и суффикса *-ся*. // Вопросы грамматики. Сборник статей к 75-летию академика И.И. Мещанинова. М.–Л.: Изд. АН СССР. 1960. С. 446 – 453.
- Ходова К. И.* Творительный превращения и сравнения // (отв. ред.). Творительный падеж в славянских языках / Отв. ред. С. Б. Бернштейн. М.: АН СССР. 1958. С. 181–192.
- Чеснокова Л. Д.* Семантические типы членов предложения с двойными отношениями. Ростов-на-Дону: Ростовский-на-Дону гос. пед. ин-т. 1973.
- Adames P.* Рефлексивность и местоимение «сам» // *Revue des études slaves*. 1994. Vol. 66, 3, 1994. P. 437–440.
http://www.persee.fr/doc/slave_0080-2557_1994_num_66_3_6196.
Последнее обращение: 09.10.2018.
- Boeder W.; Schroeder Ch.* Attribution und sekundäre Prädikate im Sprachvergleich: Deutsch, Englisch, Kurdisch, Georgisch, Türkisch // *Sprachtypologie und Universalforschung*. 1998. 51. S. 207–227.
- Duden.* Grammatik der deutschen Gegenwartssprache. 7. Aufl. Mannheim: Duden-Verlag, 2006. Bd 4.
- Duden.* Grammatik der deutschen Gegenwartssprache. 9. Aufl.. Mannheim: Duden-Verlag. 2016. Bd 4.
- Dürscheid Ch.* „Polemik satt und Wahlkampf pur“. Das postnominale Adjektiv im Deutschen // *Zeitschrift für Sprachwissenschaft*. 2002. 21 (1). S. 57–81.

- Grimm J., Grimm W.* Deutsches Wörterbuch. 16 Bde. Leipzig: Hirzel Verlag, 1854–1961.
- Haider H.* Sprachen mit RESULTATIV interpretierten Adjektiven – vorhersagbar? Presentation at the Colloquium for Werner Abraham: The future of grammar – The grammar of the future. München, Feb. 13–14, 2016. http://www.academia.edu/26948174/Sprachen_mit_RESULTATIV_interpretierten_Adjektiven_-_vorhersagbar. Последнее обращение: 21.09.2018.
- Halliday Michael A. K.* Notes on Transitivity and Theme in English: Part 1. *Journal of Linguistics*, Vol. 3, No. 1, 1967. P. 37–81.
- Helbig G.; Buscha J.* Deutsche Grammatik: Ein Handbuch für den Ausländerunterricht. Berlin, München: Langenscheidt. 2005.
- Irimia M.–A.* Types of secondary predication // *Toronto Working Papers in Linguistics*, 25, 2005. P. 20–29.
<http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.465.8195&rep=rep1&type=pdf> Последнее обращение: 11.09.2018.
- Kačala J.* Das sekundäre Prädikat und seine Position in der Struktur des slawischen Satzes // *Zeitschrift für Slawistik*, 14, 1969. S. 700–710.
- Kaufmann I.* Konzeptuelle Grundlagen semantischer Dekompositionsstrukturen: Die Kombinatorik lokaler Verben und prädikativer Komplemente. Tübingen: Niemeyer. 1995.
- Kubík M., Adamec Pr., Hrabě V.* et al. (Hrsg.). Русский синтаксис в сопоставлении с чешским. Praha: Státní pedagogické nakladatelství. 1982.
- Mrázek R.* Проблема сказуемого и его классификации (на материале русского и чешского языков) // *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. Řada jazykovědná*. Brno, 7, A6, 1958. P. 10–34.
- Mrázek R.* Синтаксис русского творительного (структурно–сравнительное исследование). Praha: Státní pedagogické nakladatelství. 1964.
- Naiditsch L.; Pavlova A.* Prädikatives Attribut. Eine Vergleichsstudie für Deutsch und Russisch. Berlin: Frank & Timme, 2018.
- Paul H.* Prinzipien der Sprachgeschichte. Halle: Niemeyer. 1880; 5. Aufl. 1920.
- Paul H.* Deutsche Grammatik. Bd. III. Syntax. Tübingen: Niemeyer. 1916; Nachdruck 1968.
- Pittner K.* Der Genitiv als Prädikativkasus. In: G. Kramorenko et al. (ed.). Aktuelle Probleme der Germanistik und Romanistik XIII, Smolensk, 2009. S. 299–315.
<http://homepage.rub.de/karin.pittner/PraedKasGenit.pdf>
Letzter Zugriff: 21.09.2018.

- Pitsch H.* Die Grammatik prädikativer Ausdrücke im Polnischen und im Russischen. Diss. ... Erlangung des philosophischen Doktorgrades. Göttingen, 2014.
- Plank F.* Prädikativ und Koprädikativ. In: Zeitschrift für Germanistische Linguistik. 1985. 13. S. 154–185. http://ling.uni-konstanz.de/pages/home/plank/for_download/publications/44_Plank_PraedikativKopraedikativ_1985.pdf. Letzter Zugriff: 21.09.2018.
- Rakhilina E., Tribushinina E.* The Russian instrumental-of-comparison: Constructional approach, Slavic Linguistics in a Cognitive Framework / Ed. by M. Grygiel, L. Janda. Frankfurt am Main etc. 2011. P. 145–174.
- Safir K.* On Small Clauses as Constituents. In: Linguistic Inquiry 14, 1983. P. 730–735.
- Staudinger B.* Sätzchen: Small Clauses im Deutschen. Tübingen: Max Niemeyer. 1997.
- Stavrou M.* Actions and their Results in Greek and English: The Complementarity of morphologically Encoded (viewpoint) Aspect and Syntactic Resultative Predication // Journal of Linguistics. 1996. 32. P. 79–112.
- Schultze-Berndt E., Himmelmann N. P.* Depictive secondary predicates in crosslinguistic perspective // Linguistic Typology. 2004. 8. P. 59–131.
- Schultze-Berndt E.; Himmelmann N. P.* Secondary Predication and Adverbial Modification: The Typology of Depictives. Oxford Univ. Press, 2005.
- Welke K.* Einführung in die Satzanalyse: die Bestimmung der Satzglieder im Deutschen. Berlin: de Gruyter, 2007.

Мария Осиак
(Бухарест)

Существительные *singularia tantum* и *pluralia tantum* в русском и румынском языках

Грамматическая категория числа имён существительных и в русском, и в румынском языках, выражается в изменяемости формы слова для противопоставления единственного и множественного числа в пределах класса однородных предметов.

1. Считаемые имена. Подавляющее большинство существительных в обоих языках являются считаемыми, при этом маркированными оказываются формы множественного числа, получающие соответствующий показатель, который может (1) примыкать к форме единственного числа: *брат-ья, вечер-а, делегат-ы, плац-и; concert-e, desert-uri, sanda-le, trandafir-i*. В подавляющем большинстве случаев (2) окончания единственного числа чередуются с окончаниями множественного числа: *gazet-a / -ы, mest-o / -а¹, starux-a / -и, tramva-й / -и; arbitru / -и, fotoliu / -и, glastr-ă / -е, scrumbi-e / -и*. Замена окончания единственного числа множественным в румынском языке часто сопровождается (3) фонетическими чередованиями гласных и /

¹ Отметим, что в русских примерах 1-го и 2-го типов имеет место и сдвиг ударения с основы на флексию мн. ч., ср.: *вечерá, плаци́и, местá*.

или же согласных звуков основы слова: *coad-ă* → *coz-i*, *izbând-ă* → *izbânz-i*, *marf-ă* → *mărf-uri*, *sani-e* → *săni-i*. Это явление, напоминающее внутреннюю флексию, встречается и в случае присоединения показателя множественного числа к форме единственного: *avocat* → *avocaṭ-i*, *creion* → *creioan-e*, *seară* → *ser-i*, *sfânt* → *sfîn-ṭi*¹. Именно характер и количество фонетических чередований отличает румынский от других романских языков.

Хотя чаще всего фонетические изменения являются своего рода дополнительными отличительными признаками числа, в румынском языке (4) чередование непалатализованный / палатализованный согласный может быть единственным способом выражения оппозиции *единичность* ↔ *множественность*: *melc* / *-ṭ*, *papúc* / *-ṭ*, *frag* / *-ḡ*, *mag* / *-ḡ*². В русском языке фонетические чередования встречаются намного реже: *око* / *очи*, *ухо* / *уши*, *друг* / *друзья*, *сук* / *сучья*.

В ряде существительных (5) формы единственного и множественного числа не различаются. В русском языке к ним относят несклоняемые существительные иноязычного происхождения с основой на гласный, которые обычно относятся к среднему роду: *ватерпóло*, *конфеттíи*, *макрамé*, *ревю́*, *рандеву́*, и реже — к мужскому: *аттаишé*, *пóни*, *я́нки*, или женскому роду: *леди*, *фрау* (или же, очень редко, общего рода: *визавíи*). В румынском языке этот тип охватывает и вновь заимствованные, и более старые имена, которые могут относиться ко всем трём родам — к мужскому: *ardéi*, *gígolo*, *lămái*, *nínja*, *óchi*, *pánda*, *ínchi*; к женскому: *ascultătoáre*, *miss*, *orhidée*, *víneri*; к среднему (или обоюдному)³: *apeñdice*, *cappuccíno*, *códice*, *espresso*, *pre-*

¹ В этом случае, как и в предыдущем, имеет место палатализация конечного согласного перед гласным переднего ряда /i/, а также просодические сдвиги обуславливающие дифтонгизацию или смену тона ударенного гласного в корне слова.

² В данном случае речь фактически идет об опущении в написаниях показателя мн. ч. *-i*, палатализирующего предшествующую гласную. Ср. в примерах 1-го типа форму мн. ч. *trandafir-i*, где *-i* не читается, но является лишь маркером палатализации [rj].

³ В румынском языке средний род (neutru) — скорее согласовательная, чем сугубо грамматическая категория, поскольку он определяется только по показателю мн. ч., но не единственного. (Прим. ред.)

nîme. Принадлежность соответствующих словоформ к тому или иному числу определяется только из контекста: *это / эти фламенко, широкое / широкие авеню, un / nişte măscărici, noua / noile judecătore, pronume personal / personale*.

Бывают случаи сосуществования в языке двух и более допускаемых литературной нормой форм множественного числа¹: *редакторá / реда́кторы, тракторá / тра́кторы: căpşúne / căpşúni, copérte / copérţi, itemi / iteme / itemuri, jersée / jerséuri*².

2. Несчитаемые имена существительные употребляются либо только в единственном (*singularia tantum*), либо только во множественном числе (*pluralia tantum*). Как в русском, так и в румынском языках, только в единственном числе используют:

отвлечённые имена — названия качеств, ощущений, состояний, переживаний и др.: *альтруизм = altruism, белизна = albeaţă, благородство = nobleţe, бодрость = vigoare, prosperiţie, боязнь = teamă, голод = foame, добросовестность = bunăcredinţă, жажда = sete, здоровье = sănătate, лень = lene, мудрость = înţelepciune, наивность = naivitate, недоверие = neîncredere, отвлечение = lehamite, пренебрежение = dispreţ, neglijaře, сердечность = cordialitate, стыд = ruşine, темнота = întuneric, храбрость = curaj, элегантность = eleganţă;*

вещественные имена: *асбест = azbest, ацетон = acetonă, вата = vată, глицерин = glicerină, золото = aur, корица = scorţişoară, кровь = sânge, мазут = răcură, мякина, полова = pleavă, мышьяк = arsenic, нашатырь = amoniac, сахарин = zaharină, сода = sodă, сметана = smântână, тальк = talc, целлофан = celofan, фетр = fetru, щёлоч = leşie;*

растения, овощи и фрукты: *горох = mazăre, лаванда = lavandă, лён = in, малина = zmeură, мята = mentă, розь =*

¹ В диахронии, более или менее отдаленной, это стилистические или региональные варианты, что при синхронном подходе к анализу языкового материала не имеет принципиального значения. Однако нецелесообразно выделять соответствующие словоформы в отдельный тип, так как в данном случае фактически сосуществуют разнотипные формы множественного числа.

² В румынском языке это более распространенное явление, чем в русском.

secară, тархун, эстрагон = *tarhon*, укроп = *mărar*, фасоль = *fasole*, хрен = *hrean*, чеснок = *usturoi*, чечевица = *linte*;

игры и виды спорта: альпинизм = *alpinism*, атлетика = *atletism*, волейбол = *volei*, гандбол = *handbal*, гребля = *canotaj*, лото = *loto*, плавание = *înot*, фехтование = *scrimă*, хоккей = *hochei*;

действия: бритё = *bărbierit*, вязание = *tricotat*, косьба = *cosit*, курение = *fumat*, пахота = *arat*, пение = *cântat*, помол = *măcinat*, рыболобство = *pescuit*, чтение = *citit*;

химические элементы: барий = *bariu*, магний = *magneziu*, никель = *niche*, олово = *staniu*, коситор, платина = *platină*, радий = *radiu*, цинк = *zinc*, фосфор = *fosfor*;

месяцы года и стороны света: январь = *ianuarie*, февраль = *februarie*, март = *martie*, север = *nord*, восток = *est*;

болезни: алкоголизм = *alcoolism*, гипертония = *hipertensiune*, дальтонизм = *daltonism*, кашель = *tuse*, лейкомия = *leucemie*, подагра = *gută*, полнота, тучность = *obezitate*, чесотка = *râie*;

научные дисциплины и отрасли: биохимия = *biochimie*, геология = *geologie*, журналистика = *jurnalism*, кардиология = *cardiologie*, лексикология = *lexicologie*, медицина = *medicină*, огородничество = *legumicultură*, садоводство = *horticultură*, филология = *filologie*, электроника = *electronică*;

некоторые собирательные имена: беднота = *sărăcime*, бельё = *rufărie*, крестьянство = *țăranime*, интеллигенция = *intelectualitate*, молодёжь = *tineret*, обувь = *încălțăminte*, посуда = *veselă*, публика = *public*, асистенță, студенчество = *studentime*, флора = *floră*, человечество = *omenire*¹.

3. Специфические словоупотребления. Помимо упомянутых выше соответствий в функционировании форм *singularia tantum* в сопоставляемых языках, обнаруживается явное преобладание русских имён, имеющих только форму единственного числа, в отличие от их румынских аналогов, обладающих

¹ Мы не приводим здесь ономастическую лексику, представляющую единичные природные или культурно-исторические реалии, кроме случаев их типизации или перехода имени автора каких-либо артефактов в разряд апеллятивов (см. ниже раздел 5).

полной парадигмой форм единственного и множественного числа, например: *ватин* = *vatelin-ă* / -e, *виноград* = *viță-de-vie* / *vițe-de-vii*, *стругур*-e / -i, *джем* = *gem* / -uri, *елей* = *mir* / -uri, *жасмин* = *iasomi-e* / -i, *лăмăiț-ă* / -e, *желатин* = *gelatină* / -e ‘желе’¹, *земляника* = *frag* / -i, *frag-ă* / -i, *изюм* = *stafidă* = / -e, *капуста* = *varză* / *verze*, *картофель* = *cartof* / -i, *клубника* = *cărșun* / -i (куст м. р.), *cărșună* / -e (ягода, ж. р.), *морковь* = *morcov* / -i, *редис* = *ridiche* / -i (-de-lună), *петрушка* = *pătrunje-l* / -i, *сельдерей* = *țelin-ă* / -e (ж. р.)², *сирень* = *lilias* / *lilieci*, *смородина* = *coacăz* / -i (куст м. р.), *coacăz-ă* / -e (ягода ж. р.), *цикорий* = *cicoare* / *dicori*, *шалфей* = *salvi-e* / -i. Сюда же относится ряд отвлечённых имён: *амнезия* = *amnezi-e* / -i, *антипатия* = *antipati-e* / -i, *амнистия* = *amnisti-e* / -i, *звонкость*, *звучность* = *sonority-ate* / -ăți, *злоба* = *răut-ate* / -ăți, *ură*, *печаль* = *tristeț-e* / -i, *согласие* = *aprob-are* / -ări, *acord* / -uri, *consimțământ* / -uri, *ссора* = *ceartă* / *certuri*, *яркость* = *strălucir-e* / -i. Ср. и такие собирательные имена, как: *ельник* = *brăde-ț* / -țuri, *брădiș* / -uri, *листа* = *frunziș* / -uri, *малинник* = *zmeuriș* / -uri, *щебень* = *pietriș* / -uri, *prundiș* / -uri.

Некоторые названия веществ во множественном числе в обоих языках обретают пространственный смысл: *Один из участников ралли потерялся в песках Сахары* “*Unul dintre participanții la concurs s-a pierdut în nisipurile Saharei*”. Равным образом множественное число ряда имён со значением качества, цвета, состояния и формы обозначает различные сорта и виды веществ: *красные сухие вина* = *vinuri roșii seci*, *нерафинированные масла* = *uleiuri nerafinate*, *компактные пудры* = *rudre compacte*, *трубочные табаки* = *tutunuri pentru pipă*.

Дополнительные семантические оттенки множественного числа нередко расходятся — иногда значительно — со значением единственного числа существительного. Например: рус. *воды* ‘курорт’, ‘минеральный источник’ = *stațiune balneară, izvoare minerale*, *ехать на воды* = *a merge la băi*, *материальные возможности* = *posibilități materiale*, *литературные чтения* = *ciclu de conferințe literare*, *минеральные соли* = *săruri minerale*;

¹ В значении ‘желатин’ мн. ч. не отмечено.

² Но ср. омонимичное *țelin-ă* / -i (ж. р.) ‘целина; выгон’.

рум. *argint* = *серебро* (химический элемент, металл), мн. ч. *arginturi* ‘предметы из серебра’; *atenție* ‘внимание’, мн.ч. *atenții* ‘подарки’, *bunătațe* ‘добродетель’, мн.ч. *bunătați* ‘лакомства’, ‘благодетельности’, ‘богатства’, *fier* ‘железо (химический элемент, металл)’, мн. ч. *fiare* ‘орудия (труда)’, ‘узы (кандалы)’; *kitsch* ‘кич’, мн.ч. *kitschuri* ‘предметы’, *marmură* ‘мрамор (вещество)’, мн. ч. *marmure*, *marmuri* ‘сорты (мрамора); изделия из мрамора’, *srapac* ‘шпинат’, мн. ч. *srapacuri* ‘ерунда’.

4. Pluralia tantum. Многие существительные имеют только форму множественного числа, хотя в количественном отношении в обоих языках их намного меньше, чем *singularia tantum*.

(1) Это названия «парных» предметов, то есть состоящих из двух одинаковых частей: *джинсы* = *blugi*, *кавычки*¹ = *ghilimele*, *кальсоны* = *indispensabili*, *очки* = *ochelari*, *шаровары* = *salvari*, *ходули* = *catalige*.

(2) Названия собирательных явлений (предметов) или множеств: *аплодисменты* = *aplauze*, *внутренности* = *măruntaie*, *viscere*, *лохмы* = *lațe*, *мемуары*² = *memorii*, *моцци* = *moaște*, *нравы* = *moravuri*, *останки* = *oseminte*, *переговоры* = *tratative*, *потроха* = *măruntaie*, *потроаце*, *прелиминарии* = *preliminariii*, *пен-рессалии* = *represalii*, *финансы* = *finanțe*, *химикалии* = *chimicale*, *чётки* = *mățăni*;

Имена *pluralia tantum* так же, как и *singularia tantum*, более частотны в русском языке, чем в румынском. Среди русских названий «парных» предметов, имеющих в румынском полную парадигму, ср.: *брюки* = *pantaloni* / -i, *весы* = *cântar* / -e, *вилы* = *furcă* / -ci, *ворота* = *poartă* / *porți*, *грабли* = *greblă* / -e, *жабры* = *branhi-e* / -i, *клещи* = *cleșt-e* / -i, *ножницы* = *foarfecă* / -i, *подтяжки* = *brete-a* / -le, *сани* = *sani-e* / -i, *шорты* = *șort* / -uri.

¹ Но ср. кавычка → заковычка = о încurcătură, dificultate. Такого рода примеры свидетельствуют о том, что в смыслообразовательные и словообразовательные процессы, между собой пересекающиеся, втянуты все словоизменительные средства языка (грамматические категории).

² Но ср. мемуар обычно ‘отдельный том, переплет, издание (мемуаров)’.

Многие другие высокочастотные русские имена разряда *pluralia tantum* имеют румынские соответствия с полной парадигмой форм числа: алименты = *pensie alimentare* / *pensii alimentare*, брызги = *strop* / -i, деньги = *ban* / -i, джунгли = *jungl-ă* / -e, дрова = *lemn-e* / -i, духи = *parfum* / -uri, именины = *onomastic-ă* / -i, каникулы = *vacanț-ă* / -e, качели = *leagăn* / -e, консервы = *conserv-ă* / -e, кудри = *bucł-ă* / -e, *cârlionț* / -i, куранты = *orologi-u* / -i, макароны – *macaroană* / -e, нападки = *atac-ă* / -uri, *învinuir-e* / -i, *investiv-ă* / -e, нелады¹ = *neînțeleger-e* / -i, *ceartă* / *certuri*, ножны = *teacă* / *teci* (*de sabie, de pumnal*), обои = *tapet* / -e, овощи = *legum-ă* / -e, пересуды = *bârf-eală* / -eli, *clevetir-e* / -i, перила = *balustrad-ă* / -e, подмости = *estrad-ă* / -e, *podium* / -uri, поминки = *parastas* / -e, *pot-ană* / -eni, проуски = *uneltir-e* / -i, *intrig-ă* / -i, роды = *nașter-e* / -i, *facer-e* / -i, сени = *tind-ă* / -e, сумерки = *amurg* / -uri, тиски = *menghin-ă* / -e, часы = *ceas* / -uri, шахматы = *șah* / -uri, хлопоты = *grij-ă* / -i, *treabă* / *treburi*, *alergătur-ă* / -i.

Количество русских существительных *pluralia tantum*, имеющих в румынском соответствия в форме *singularia tantum*, невелико: жмурки = *baba-oarba*, опилки = *ruteguș*, пампасы = *rampas*, потёмки = *întuneric*, пятнашки = *leapșa*, сливки = *frișcă*, смотрины = *peșit*. Немногочислены и русские имена *singularia tantum*, которым в румынском соответствуют формы *pluralia tantum*: пакля = *câlți*, текстиль = *textile*, рассвет = *zori*.

Некоторые русские имена *pluralia tantum* могут выразить единичность синтаксическим способом, либо с помощью числительных и счетных слов: *одни джинсы, одни очки, двое (трое, четверо) джинсов (очков), пара брюк (колготок, штанов, ножниц), две пары щипцов* и др. Словоупотребления последнего вида чаще встречаются в разговорной речи. Только в разговорной речи допускаются употребления имён *pluralia tantum* в единственном числе: *В праздник — белочка, а в будень — чумичка; копить деньгу, жадный на деньгу, рыбная консерва, макаронина (одна трубочка макарон)*.

Необходимо особо рассматривать имена *pluralia tantum*, которые чаще употребляются во множественном числе, но

¹ Но ср.: недопонимани-е / -я = *neînțeleger-e* / -i.

состоят из самостоятельных единиц и имеют также форму единственного числа: *родители* (родитель), *ребята* (ребенок), *близнецы* (близнец), *бакенбарды* (бакенбарда), *банки* (медицинские) (*банка*), *ботинки* (*ботинок*), *ботфоры* (*ботфорт*), *коньки* (*конёк*), *лыжи* (*лыжа*), *носки* (*носок*), *эполеты* (эполет). Случаи совпадения внутри группы *pluralia tantum* в сопоставляемых языках лишены, таким образом, систематического характера.

5. Ономастическая лексика. Антропонимы могут образовывать множественное число, (1) когда обозначают членов определённой семьи (рода, группы одноименных лиц): *Ивановы*, *Сергеевы*, *Popescii*, *Marineştii*, или *Елены* = *Elenele*, *Константины* = *Constantinii*; (2) при переходе в разряд апеллятивов: *гамлеты* = *hamleți*, *гарпагоны* = *harpagoni*, *донкихоты* = *donquijoți*, *донжуаны* *donjuani*.

В разговорной и художественной речи почти все географические и личные имена могут образовать множественное число фактически без изменения исходного значения: *Азии*, *Европы* (у Владимира Маяковского), *Sahare* = *Сахары* (у Иона Минулеску), *Dunări* = *Дунай*, *Icari* = *Икары*, *Prometei* = *Прометеи* (у Арона Котруша).

Часть русских патронимов формально может рассматриваться в качестве имен *pluralia tantum*: *Дуких*, *Долгих*, *Чутких*. Это относится и к географическим названиям, в том числе в румынском языке: *Альпы* = *Alpi*, *Апенины* = *Apenini*, *Арденны* = *Ardeni*, *Анды* = *Anzi*, *Балканы* = *Balcani*, *Вогезы* = *Vosgi*, *Карпаты* = *Carpați*, *Кордильеры* = *Cordilieri*, *Пиренеи* (горы) = *Pirinei*, *Дарданеллы* = *Dardanele*, *Курилы* (Курильские острова) = *Kurile*, *Малдивы* = *Maldive*, *Нидерланды* = *Țările de Jos*, *Филиппины* = *Filipine*, *Афины* = *Atena* ед. ч. Ср. и астрономы: *Близнецы* = *Gemenii*, *Гиады* = *Hiadele*, *Плеяды* = *Pleiadele*, *Рыбы* = *Peștii*. В эту группу форм входят и названия произведений разного рода: *Веды* = *Vedele*, *Буколики* = *Viscolicele*, *Георгики* = *Georgicele* (произведения Вергилия), *Метаморфозы* = *Metamorfozele* (поэма Овидия), *Филиппики* = *Filipicele* (обличительные речи Демосфена) и др.

В заключение краткого обзора словоизменительных парадигм категории числа в русском и румынском языках можно

отметить, что относительное их сходство чаще прослеживается у существительных *singularia tantum*.

В обоих сопоставляемых языках проявляется тенденция существительных *singularia* и *pluralia tantum* к дополнению неполной парадигмы формами, образуемыми по аналогии с единственным (множественным) числом того или иного типа.

Литература

- Русская грамматика* / Под ред. Н. Ю. Шведовой и В. В. Лопатина, М., 1990.
- Справочно–информационный портал *ГРАМОТА.РУ–русский язык для всех*.
- Bolocan Gheorghe, Șodolescu–Silvestru Elena, Voronțova Tatiana, Dicționar rus–român* / Ed. a II–a, revăzută și adăugită. Chișinău: Ed. Arc; Ed. Gunivas, 2002.
- Dicționarul explicativ al limbii române* / Ed. a III–a, revăzută și adăugită. București: Ed. Univers Enciclopedic, 2016 (Academia Română, Institutul de lingvistică „Iorgu Iordan –Al. Rosetti”).
- Dicționarul ortografic, ortoepic și morfologic al limbii române* / Ed. a II–a. București: Ed. Univers Enciclopedic, 2005.
- Gramatica limbii române. Vol. I. Cuvântul* / Coord. Valeria Guțu Romalo. București: Ed. Academiei Române, 2005 (Academia Română, Institutul de lingvistică „Iorgu Iordan –Al. Rosetti”).

Т. Г. Скребцова
(Санкт-Петербург)

**ИДЕОГРАФИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ
Р. ХАЛЛИГА И В. ФОН ВАРТБУРГА
КАК ВОПЛОЩЕНИЕ ИДЕЙ
НЕОГУМБОЛЬДТИАНСТВА**

Идеографический словарь Р. Халлига и В. фон Вартбурга «Система понятий как основа лексикографии» (1952) — мое первое увлечение в лингвистике. Я переводила его с французского на русский язык: собственно словарь, введение и предисловие ко второму изданию, — а также писала по нему курсовую работу во время учебы на Филологическом факультете СПбГУ (ЛГУ). Моим научным руководителем был Александр Семенович Асиновский, работавший тогда в ЛО ИЯ АН СССР (ныне ИЛИ РАН). Примерно в то время я и познакомилась с Альбиной Гирфановой. Их обоих уже нет с нами, и я посвящаю эту статью их памяти.

По признанию В. фон Вартбурга, идея словаря как организованной совокупности слов (т. е. построенного не по алфавитному принципу) начала у него складываться в 1920-е гг., в ходе работы над Этимологическим словарем французского языка (*Dictionnaire Etymologique du Français*). Именно тогда стали вырисовываться очертания будущего идеографического словаря, предназначенного для «описания выразительных средств языка и объяснения его внутренней логики» (*Hallig, Wart-*

burg 1963: 31). В соответствии с замыслом авторов, этот словарь должен репрезентировать созданную языком картину мира, а также позволять системно сопоставлять лексические данные, относящиеся к разным языкам или разным временным срезам в истории одного и того же языка.

Стремление уйти от алфавитного описания лексики составляет отличительную черту неогумбольдтианского направления в целом, будучи прежде всего мотивировано мыслью В. фон Гумбольдта о языке как промежуточном духовном мире, опосредующем восприятие действительности и формирующем национальную «картину мира». Другой стимул — новый, структурный, подход к анализу языка, с его требованием системного, целостного описания. Очевидно, что алфавитный способ систематизации слов является препятствием для представления как картины мира, так и системы языка. Поэтому все научные начинания неогумбольдтианцев так или иначе воплощают путь от понятия к слову (а не наоборот), ср. полемическое название статьи Л. Вайсгербера “*Die Bedeutungslehre — ein Irrweg der Sprachwissenschaft?*” (1927), призывающей к ономаσιологическому подходу в лексической семантике, в противовес семасиологическому. Наиболее ярко это движение от понятий к словам проявилось, конечно, в разработке неогумбольдтианцами теории семантического поля.

Идея построения понятийной классификации как основы для создания будущих словарей — из той же области. Принципиальная возможность ее реализации основана на уверенности в том, что мир не есть хаос, в нем существует свой порядок, который до определенной степени может быть познан человеком. Любой язык представляет собой попытку человеческого ума объять и познать мир. Следует выявить этот порядок, подчиняющий себе словарный состав языка как в целом, так и в отдельных сферах (*ibid.*: 32–33).

Во Введении к «Системе понятий» Халлиг и Вартбург отмечают, что попытки альтернативного, неалфавитного, описания лексики предпринимались и ранее, ссылаясь при этом на словари П. М. Роже, Х. Касареса, Ф. Дорнзайфа и др. Однако все эти лексикографические труды создавались с целью удовлетворения практической потребности, связанной с быстрым поиском

нужного слова для выражения мысли. Их авторы не ставили перед собой исследовательских задач, а это означает, что научная ценность этих словарей весьма ограничена (*ibid.*: 78–79). Так, анализируя словарь Ф. Дорнзайфа, Халлиг и Вартбург пишут, что его синоптическая схема, хоть и несовершенно, но все же отражает специфическую систему мышления, проявляющуюся в характере немецкого языка, а потому не может быть использована для описания какого-либо другого языка. Ср.: «...если мы захотим уложить словарный состав какого-либо другого языка в схему Дорнзайфа, это мероприятие по сути сведется к переводу с немецкого: фигурирующие в ней слова будут рассматриваться как “значения”, для которых нужно будет искать эквивалент во французском языке. Идя этим путем, мы никогда не сможем выявить образ мира таким, каким он представлен в других языках» (*ibid.*: 80).

Итак, в контексте поставленной задачи попытки предшественников были сочтены неудовлетворительными. Основные усилия Халлига и Вартбурга были направлены на построение универсальной логической схемы, которую можно наполнять конкретным материалом. Здесь можно видеть проявление еще одной характерной черты неогумбольдтианства, неоднократно вызывавшей критику со стороны лингвистов, а именно: априорность классификационной сетки по отношению к материалу. Упреки по поводу сугубо логического, а не лингвистического подхода к описанию языка можно найти, например, в рецензии (*Lecoy* 1955).

В своей работе над созданием универсальной классификации авторы руководствовались следующими принципами (*Hallig, Wartburg* 1963: 82).

(1) Классифицировать нужно только понятия; словарный состав каждого конкретного языка должен быть полностью им подчинен. (2) Классифицировать нужно «донаучные» понятия — те, что выражают и объясняют предметы и явления «вне науки». Именно они лежат в основе системы. Понятия, содержащие в себе научное знание, могут быть включены в систему только в качестве дополнений — там, где «ненаучных» понятий недостаточно. (3) Необходим тщательный отбор понятий, вклю-

чаемых в систему. (4) Классификация отобранных понятий подчиняется системному принципу: словарь должен представлять собой единое целое. Понятия следуют одно за другим по логике жизни. Их внутренняя связь должна быть как можно лучше сохранена, для того чтобы структура словаря, его схема, обусловленность одних понятий другими были отчетливо видны. В итоге перед читателем предстанет так называемая картина мира, отраженная в языке.

Перечисление принципов сопровождается развернутыми пояснениями. В частности, подробно излагаются соображения, связанные с семантической стороной слова, что влечет за собой сопоставление терминов *понятие* и *значение*. Авторы считают, что «...значение неустойчиво, а понятие, будучи раз усвоено нашим сознанием, уже не меняется. Где бы оно ни появлялось, оно всегда одно и то же; оно может лишь уступить место новому понятию. Кроме того <...> значения можно разве что перефразировать, в то время как понятия известны и в принципе поддаются определению» (ibid.: 84). Указанные два фактора — закрепленность и легкая усвояемость понятий — обуславливают решение положить именно их в основу классификации.

В соответствии со вторым принципом (см. выше), классификации подлежат обыденные, донаучные понятия, связанные с народным бытом и повседневной жизнью. Так, в словарь включено слово (точнее, понятие) *живот*, а не *брюшная полость*; вместе с тем, при отсутствии наивных понятий, допускается использование и научных, но в ограниченном количестве.

Отвечая на возражения со стороны критиков, авторы справедливо указывают на то, что научные понятия не способны заполнить все пространство диалога между человеком и внешним миром, а кроме того, науки создают такие деления и такие связи, которых нет в современном языке. К тому же, научный прогресс достаточно долгое время практически никак не отражается на словарном составе языка (ibid.: 33–34). Разумеется, со временем наши знания об окружающем мире могут меняться под его влиянием: так, кит в наши дни уже не относится к классу рыб (ср. внутреннюю форму нем. *Walfisch*), но этот факт, по мнению авторов, не сказывается на понятии. Как раньше, так и сейчас кит — это могучее животное, передвигающееся по воде,

как рыба: «Для среднего носителя языка кит все равно остается рыбой, потому что он ведет такой же, как у рыб, образ жизни» (ibid.: 35).

Далее возникает вопрос о способе представления понятий. Вот как Халлиг и Вартбург излагают свое решение: «Очевидно, что в данном случае нельзя пользоваться толкованиями, определениями. Остается прибегнуть к знакам. Было бы удобно использовать такие знаки, которые не имеют ничего общего с языком. Однако, поскольку человеку не дано постигать мысли и понятия иначе, чем посредством языка, в нашей классификации каждое понятие будет выражаться словом. Тем не менее следует учитывать <...> что речь идет не о словах как таковых, перегруженных различными значениями, а о неких знаках, служащих для выражения понятий. <...> мы воспользовались знаками французского языка, потому что он был нашей отправной точкой, объектом нашей повседневной работы» (ibid.: 87–88).

В Предисловии ко второму изданию авторы вновь подчеркивают этот ключевой момент, который вызвал много недоумения у критиков после выхода в свет первого издания (см., напр. *Gougenheim* 1954). Ср.: «В ходе размышлений и попыток распределения словарного состава по понятиям (независимо от проекта, связанного с созданием системы понятий, и еще до его реализации) мы мало-помалу убеждались в том, что это предприятие, как и любые исследования значения слов, должно опираться на экстралексическую ссылочную систему. Такая система может быть основана только на экстралексическом эквиваленте значения слова, а именно, на понятии» (ibid.: 33).

При этом выбор языка не является принципиальным, поскольку «Система понятий» строится на «...уверенности в том, что существует некий порядок, определяющий отражение мира в различных языках. А поскольку мир един, эта система в существенной степени априорна. Это означает, что до некоторого момента для нас неважно, из какого именно языка заимствованы слова, представляющие общие понятия» (ibid.: 44–45).

Комментируя третье требование, Халлиг и Вартбург отмечают, что при отборе понятий следует «руководствоваться

принципом экономии, при этом учитывая, что каждый элемент, входящий в картину мира, созданную языком, должен быть представлен в нашей системе. Подобно сети, она должна быть наброшена на мир слов» (ibid.: 87). Вопрос о величине ячеек этой сети авторы оставляют на личное усмотрение исследователя. О строгих правилах речи быть не может, однако важно, чтобы, вне зависимости от размера ячеек, для каждого элемента языка можно было определить его место в общей системе и связать его с другими элементами (ibid.).

Размышляя о том, каким образом полученные понятия могут быть объединены в стройную систему, авторы пришли к выводу, что классификация должна строиться на той же основе, что и выделение понятий, а именно, исходя из естественного, «донаучного» взгляда на мир. За основу взят взгляд условного «среднего человека», который можно охарактеризовать выражением «наивный реализм». Классификация мира должна производиться с опорой на мировидение *среднего человека* и с использованием феноменологического метода. Включение понятий в рубрики схемы должно совершаться строго логически, в соответствии с определенными принципами (см. ниже) (ibid.: 88).

Феноменологический метод диктует базовое противопоставление «я» и предметного мира, основанное на специфической связи между ними, ср.: «Предметный мир, который существует для всех, был до меня и будет после меня, ограничивает и направляет меня, навязывает мне свое присутствие. Он управляет моим сознанием, моими представлениями и мыслями, мои действия и воля обращены к нему, мои чувства (какими бы смутными они ни были) тоже связаны с ним» (Н. Freyer, цит.: ibid.: 88–89).

Феноменологический подход же обуславливает деления и порядок следования разделов внутри схемы. Окружающий мир подразделяется на факты и явления природы, с одной стороны, и материальной культуры — с другой. Природные факты и явления составляют первую часть схемы: «А. Вселенная». Под этой рубрикой упорядочены понятия, связанные с объектами органического и неорганического мира. Сюда не входит понятие *человек*, хотя тело человека принадлежит природе и как предмет

изучения биологии он должен был бы занять свое место рядом с растениями и животными. Но здесь Халлиг и Вартбург осознанно следуют логике среднего индивида, для которого привилегированное положение человека в общей картине мира само собой разумеется. Вопреки своей тварной природе, человек воспринимается отдельно от прочих живых существ, как особая часть мироустройства. Авторы посвящают человеку с его самосознанием, мыслями, чувствами, волей, работой и творческой способностью вторую часть словаря: «В. Человек». Туда же помещены объекты материальной культуры, поскольку они созданы человеком и тесно с ним связаны.

Но этим картина мира, а следовательно, и схема словаря не исчерпывается: «Нужно сделать еще один шаг, поставить человека как мыслящее существо лицом к лицу с миром и с самим собой и предложить ему поразмыслить о мире и о человеке. Внимательный взгляд, четкое осознание того, что существует, и вдумчивое размышление откроют ему то знание, которое он потенциально уже имеет, помогут ему постичь понятия, которые он улавливает органами чувств и которыми пользуется с инстинктивной уверенностью: мы имеем в виду все то, что в материальном мире и духовной сфере схватывается интуитивно, то, что именуют “примитивными связями”, “конечными данными сознания” или “категориями”. Мы называем это априорными категориями» (ibid.: 89–90).

Априорные категории — это понятия, связанные одновременно с несколькими реальностями (*пространство, время, движение, изменение* и пр.). Помимо них, есть еще обширный круг понятий, связанных с отдельными науками и техническими областями и сформированных благодаря созидательной деятельности человека по преобразованию природы. Разумеется, невозможно все их включить в какую бы то ни было рубрику. Авторы довольствуются тем, что просто отводят им соответствующее место. Порядок следования дисциплин, за отсутствием их систематической классификации, повторяет последовательность отраслей знания в частях А и В. Таковы общие очертания третьей части словаря: «С. Человек и Вселенная» с ее разделами «1. Априорные категории» и «2. Наука и техника».

Вот как Халлиг и Вартбург характеризуют структуру своего словаря: «Мы считаем, что полученная трехчастная система, с одной стороны, создает рамку, содержащую все то, что естественно подразумевается нашим мировоззрением, а с другой стороны, является единым целым, где каждое понятие без труда связывается с другими. Мы начинаем с природы, с ее объектов и явлений, центральное место отводим человеку и затем возвращаемся к природе, но уже в ее контакте с человеком, где она играет основную роль: так замыкается круг» (ibid.: 90).

Авторы стремились так или иначе охватить все сферы современной культуры и цивилизации. В своих комментариях по поводу наполнения рубрик, они, в частности, обращают внимание на насыщенные материалом разделы, посвященные растениям, животным, крестьянскому труду и ремеслам. Это обусловлено тем, что «Система понятий» создавалась на основе «Этимологического словаря французского языка» и, по их мнению, даже неплохо. Ведь современный человек все дальше отходит от крестьянского быта и традиционных ремесел, а между тем эти сферы чрезвычайно важны для лексикологических, диалектологических, лингвогеографических исследований, не говоря уж о том, что они широко отражены в реалистической литературе XIX века. Что же касается описания хорошо знакомых современному человеку областей, здесь вполне достаточно бывает просто указать место, куда можно включить соответствующие элементы (ibid.: 44). «Система понятий» может также использоваться для диахронического изучения словарного состава. Предложенная классификация достаточно полна и эксплицитна, чтобы пользователь нашел в ней подходящее место для введения нужных ему рубрик (ibid.: 98).

Не вдаваясь в подробности разбиения частей словаря на разделы и подразделы, отметим авторские соображения, связанные с порядком следования понятий внутри рубрики. Здесь действуют два принципа. Первый — логический, обуславливающий парадигматические группировки близких понятий внутри рубрик. Второй — принцип ассоциации. Их соперничество иллюстрируется следующими примерами (ibid.: 98). Логически понятие *miette* (фр. ‘крошка’) должно было бы следовать за *morceau* (фр. ‘кусочек’), но оно указано после *pain* (фр. ‘хлеб’).

Аналогичным образом *flocon* (фр. ‘хлопья’) помещено после *neige* (фр. ‘снег’). К *ouvrir* (фр. ‘открывать’) и *fermer* (фр. ‘закрывать’) ассоциативно присоединяется *porte* (фр. ‘дверь’). Нетрудно заметить, что ассоциация понятий, как правило, связана с частотными словосочетаниями типа *flocon de neige* (фр. ‘хлопья снега’), *miette de pain* (фр. ‘крошка хлеба’).

Авторы подчеркивают, что выбрали ассоциативный принцип всякий раз, когда он казался наиболее естественным, сам напрашивался. Как правило, это случалось в рубриках, связанных с материальными объектами, — там ассоциативная классификация выглядит более непосредственной и естественной, чем та, что основана на логической связи между понятиями. В целом, их стратегия весьма точно описана К. Бальдингером в его отклике на первое издание «Системы понятий», ср.: «Всякая классификация словарного состава по понятиям должна <...> в каждом конкретном случае делать внимательный и осторожный выбор между логическим и ассоциативным принципами классификации» (цит. — *ibid.*: 41).

Тем не менее сочетание указанных подходов применительно к конкретным случаям не могло не вызвать критические замечания и вопросы. Тот же Бальдингер обратил внимание на понятие *строить*, которое, в соответствии с ассоциативным принципом, помещено в рубрику, связанную со строительством дома, и недоумевал, как следует поступить, если в тексте речь идет о строительстве не дома, а кареты, корабля или порта. Отвечая на этот вопрос, авторы отвергают простое и, казалось бы, само собой напрашивающееся решение создать общую рубрику «строительство» на более высоком уровне схемы (например, в разделе, посвященном технике или архитектуре), где нет еще ссылок на конкретные объекты. Отказываясь от логического принципа в пользу ассоциативного, они пишут: «Такой подход совершенно не учитывает естественных связей между вещами и потому выглядел бы искусственным. Поскольку понятия в данном случае соотносятся с материальными объектами, нам следует помещать соответствующие слова везде, где контекст этого требует, а именно, возле понятий *карета*, *корабль*, *порт* и т. д.» (*ibid.*: 42).

Естественным следствием использования ассоциативного принципа является тот факт, что рубрики содержат слова разных частей речи. В этом смысле словарь Халлига и Вартбурга, можно сказать, реализует широкий подход к пониманию лексических полей, связанный в лингвистике прежде всего с именем В. Порцига. Словообразовательные гнезда в словаре обычно разорваны, ср. *mors* (фр. ‘удила, мундштук’) и *mordre* (фр. ‘кусать’), что, по мнению авторов, совершенно закономерно (*ibid.*: 40).

При выборе «этикетки» для обозначения того или иного понятия авторы стремились к тому, чтобы лексическая единица (слово или словосочетание) наиболее точно воплощала содержание понятия. Различению омонимов служат грамматические пометы. Что касается многозначных единиц, то они по возможности используются для обозначения какого-то одного понятия. Впрочем, окружение слова всегда указывает, какое именно понятие имеется в виду: ср. *poudre* (фр. ‘порох, пудра’), которое может располагаться по соседству с *fusil* (фр. ‘ружье’) или с *toilette* (фр. ‘туалетный столик’) (*ibid.*).

Принцип экономии оставляет достаточный простор личной инициативе исследователя, так как рубрики принципиально открыты, что иногда особо сигнализируется аббревиатурой *etc.* В конце словаря размещен алфавитный указатель с отсылками к соответствующим страницам.

Халлиг и Вартбург позиционируют свой словарь в качестве исследовательского инструмента, который может служить основой для изучения словарного состава в его целостности, независимо от языка, диалекта или эпохи. Описания лексики, сделанные на базе предложенной ими классификации позволят лучше понять связи между разными временными срезами и разными языками, а также — в общем виде обрисовать эволюцию словарного состава (*ibid.*: 98–99).

Значительное достоинство «Системы понятий» ее авторы видят в гибкости, способности адаптироваться к разным языкам и разным задачам. Вполне вероятно, что для разных языков схема классификации будет несколько различаться. Это может проявляться не только в разном количественном наполнении тех

или иных рубрик, но и в различиях в структуре, последовательности, связях между разделами (*ibid.*: 45).

Подводя итог рассуждениям о значимости «Системы понятий», Халлиг и Вартбург выделяют ближайшие и дальнейшие цели, связанные с ее применением. Ближайшие цели имеют непосредственное отношение к исследованиям диалектов, словарей определенных эпох, произведений или авторов, к работам по синхронии и диахронии и по современному французскому языку. Что касается дальнейших целей, интересным и многообещающим представляется суждение Ст. Ульмана о целесообразности организации международной программы исследований, построенной на соответствующих принципах. Он считает, что «Система понятий» могла бы стать некоей моделью соглашения о “плане понятий”, наряду с имеющимися “соглашениями об алфавите” (*ibid.*: 49).

Оглядываясь на эти планы и перспективы с позиций сегодняшнего дня, приходится с сожалением констатировать, что фундаментальный и оригинальный труд Р. Халлига и В. фон Вартбурга не оказался в должной мере востребованным. В отечественной лингвистике случаи его применения для описания словарного состава весьма немногочисленны, ср. (*Казанскене, Казанский* 1986; *Бадаев* 1991; *Козак* 2018). Впрочем, как знать, может быть все еще впереди? Всеобъемлющий, универсальный и, что особенно важно, открытый характер классификационной схемы предохраняет «Систему понятий» от устаревания и дает надежду на плодотворное использование в будущем.

Литература

Бадаев А. Н. Функционирование русских лексических заимствований в корякском языке: Автореф. ... канд. дисс. СПб., 1991.

Казанскене В. П., Казанский Н. Н. Предметно–понятийный словарь греческого языка (крито–микенский период). Л.: Наука, 1986.

Козак В. В. Лексические заимствования в глаголическом уставе Врбника XVI в. // *Acta Linguistica Petropolitana*. 2018. Т. 14, ч. 1. С. 341–383.

Gougenheim G. Rudolf Hallig et Walther von Wartburg. Begriffssystem als Grundlage für die Lexikographie. Versuch eines Ordnungsschemas. *Compte-rendue* // *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris*. 1954. Т. 50. N 2. P. 117–119.

Hallig R., Wartburg W., von. Begriffssystem als Grundlage für die Lexikographie. Versuch eines Ordnungsschema. 2 Aufl. Berlin: Akademie Verl., 1963.

Lecoy F. Rudolf Hallig et Walther von Wartburg. Begriffssystem als Grundlage für die Lexikographie. Versuch eines Ordnungsschemas. *Compte-rendue // Romania*. 1955. T. 76. N 303. P. 384–386.

Tatyana G. Skrebtsova
Saint-Petersburg State University

**Ideological Dictionary by R. Hallig and W. von Wartburg
as a neo-Humboldtian project**

The paper takes a close look at the “Conceptual System as a Basis for Lexicography” by R. Hallig and W. von Wartburg from a neo-Humboldtian perspective. Drawing on the Introduction to the Dictionary and the Foreword to the 2nd edition, the fundamental principles underlying its structure and content are brought out. They are shown to be consonant with the theoretical assumptions of the neo-Humboldtian approach to language. Regrettably, the Dictionary has not become a universal standard in lexicology and lexicography, contrary to expectations of some reviewers. However, research in a number of languages and dialects has proved its overall validity and usefulness for lexical studies. Keywords: lexicography, ideological dictionary, neo-Humboldtian linguistics

VARIA

И. В. Герасимов
(СПбГУ, Санкт-Петербург)

ГРЕЧЕСКИЕ ПЕРИОДИЧЕСКИЕ ИЗДАНИЯ В СУДАНЕ В XX В.

В статье освещаются вопросы формирования греческой общины в Судане, виды деятельности ее представителей, а также приводятся сведения о периодических изданиях, которые выпускались греками, проживавшими в Судане в XX в.

Ключевые слова: греческое землячество, Судан, новости, арабский язык, история.

История суданской прессы и появившиеся в Судане в XX в. печатные органы, стали изучаться отечественными исследователями сравнительно недавно. Публикаций по этой теме еще мало, но можно ожидать, что в будущем будет сделано много интересных открытий связанных с вовлеченностью местных, в том числе несуданских по своему происхождению авторов, в журналистскую деятельность. Можно с большой степенью уверенности ожидать, что в научный оборот будут введены издания и имена, которые были, практически, неизвестными сообществу исследователей.

Одной из наиболее многочисленных и влиятельных иностранных общин в Судане в XX в. была греческая. Говоря об истории греков в Судане в период Нового и начале Новейшего времени (XVIII–XIX вв.) нужно отметить, что они не составляли

единой компактно проживающей диаспоры, хотя начали осваивать суданские городские поселения довольно давно, укрепляясь в них и взаимодействуя с местным этническим элементом. В распоряжении исследователей имеются отдельные сведения, что именно греки сопровождали западноевропейских путешественников, совершавших поездки в султанат фундж, существовавший на территории Судана с 1504 г. по 1821 г. Известно также, что отдельные представители из числа греков проникали в султанат для занятия торговлей. Можно предполагать, что местные жители особенно те, кто побывали на Аравийском полуострове, в портовых городах Красного моря, совершая хадж, встречались с представителями и греческой, и турецкой общин. Там происходило личное знакомство и обмен товарами, услугами, информацией. Знакомство отдельных суданцев, освоивших грамоту и элементарные правила из шариатского закона, фикха и догматики, с географическими и теологическими произведениями и, вероятно, с переводами на арабский язык отдельных фрагментов из древних греческих трактатов, способствовало, хотя и в ограниченном объеме, их приобщению к греческому культурному наследию. Это нашло отражение в использовании понятий «рум», которым в те времена в равной мере могли обозначаться и греки, и турки в крупнейшем суданском письменном памятнике Ибн Дайфаллаха «Табакат»¹.

Особое место в истории государственных образований на территории Судана, начиная с XIX в. принадлежит наемникам греко-албанского происхождения *арванитам*, пришедшим в Судан вслед за военной экспедицией египетского правителя Мухаммада Али в 1821 г. Кроме того в самой египетской армии находились военные медики этнические греки. Главным лекарем, находившимся на службе у командующего египетской армией, был также грек.

Вслед за военными в Судан, как и столетие до того, потянулись греческие торговцы, часть из которых владела арабским языком и имела опыт ведения дел на Ближнем Востоке. Они

¹ Некоторые соображения автора данного материала относительно греческого влияния на взгляды суданских теологов и суфийских учителей были изложены в статье: *Gerasimov 2009*.

скупали у местных продавцов слоновую кость, перья страуса, гуммиарабик и переправляли эти товары дальше, в средиземноморский регион. Некоторые из представителей греческой общины в Судане занимались даже работоторговлей. Наиболее известным предпринимателем, действовавшим в этой рыночной сфере, был Джорджиус Авероф¹ (1815–1899). Рыночное место в Омдурмане, где совершались сделки по продаже рабов в 70-х годах XIX в., и прилегавшая к нему пристань, предназначенная для судов этого торговца, называлось, вероятно, его именем «Авероф».

Со временем, как считает греческий исследователь Антониус Халдеос, оно несколько изменилось с учетом арабской фонетики и получило арабскую форму «Абу Руф». Еще позднее, оно стало обозначать целый городской квартал в Омдурмане, существующий и поныне (*Chaldeos* 2017: 188). Джорджиус Авероф, имевший филиалы в Судане, считался самым богатым египетским торговцем греческого происхождения, вкладывавшим средства в образовательные учреждения, как на Ближнем Востоке, так и в Греции. В тени своего брата оказался Анастасиос Авероф, который, кстати, первым из братьев начал действовать с торговыми операциями в Судане. Но Джорджиус Авероф пошел дальше. Ему удалось активизировать поставки фиников в Одессу, и он смог сделать на этом свой серьезный бизнес, обеспечивая Россию этими вкусными и питательными плодами суданских пальм. Говоря о позиции официальных греческих органов относительно Судана и пребывания там греческих граждан, следует признать, что греческая сторона не оставляла своих подданных без опеки и внимания. Интересы греков-предпринимателей защищали открытое в 1871 г. консульство Греции в Суакине и консульское отделение (третьей категории) в Хартуме, возглавляемое вице-консулом греком (*Makris* 2007: 13). В таких районах Судана как провинция Белый Нил с центром в Эд-Дувайме присутствие греков восходит к 1867 г., когда туда прибыли Иоаннис Кирьязис, Теофанис Бекиарис и Иоаннис Маистрос.

¹ Этот удачливый греческий бизнесмен имел, по всей видимости, греко-румынские корни (влах).

Кроме представителей греческих деловых кругов в Судане в 1870-е гг. оказались участники католических миссий, а также путешественники. Наиболее интересным, в контексте разговора о пребывании греков в Судане и в Африке в целом, является Панайотис Потагос (1839–1903). Он в 1876 г. пересек Судан с севера на юг и далее, пройдя через районы Южного Судана, продвинулся в район бассейна реки Конго. Об этом путешествии был подготовлен отчет, опубликованный на французском языке под названием «*Dix années de voyages dans l'Asie centrale et l'Afrique équatoriale*», Ernest Leroux Editeur, Paris 1885.

В период турецкого правления в Судане после свержения власти султаната фундж греческие торговцы и чиновники избрали местами своего расселения Омдурман, Суакин и город Эль-Обейд в Кордофане. В период восстания Махди и существования теократического государства (1881–1898) некоторые из греков оказались в лагере Махди и выполняли различные поручения. Другим представителям диаспоры пришлось спасаться от неминуемой расправы и покинуть места проживания. В частности, один из чиновников-греков, находившихся на службе у египетско-турецкой администрации — Маркополи-бей, был спешно переведен из Судана в город Массауа, став там вице-губернатором. По дошедшим до нашего времени дневниковым записям Николаса П. с острова Самос, в Судане в 1881 г. проживало 193 грека, из которых большая часть находилась в Хартуме — 132 человека (*Makris, Stiansen* 1998: 15). После укрепления власти махдистов число представителей диаспоры существенно сократилось.

Новым импульсом для переселения греков в Судан стали активные боевые действия англичан против махдистов, которые требовали бесперебойного снабжения армии провиантом, а также ведения фортификационных и строительно-восстановительных работ в освобожденных городах. Вслед за британско-египетскими войсками в Судан потянулись греки. Яркой фигурой среди тогда еще малочисленной греческой общины был Ангело Капато (ум. в 1937 г.). Он с британским паспортом прибыл в 1883 г. в Суакин в качестве агента торгового дома John Ross & Co., базировавшегося в Александрии. Очень скоро Ангело Капато занялся снабжением британских войск продоволь-

ствием, находясь при английской армии, двигавшейся в направлении Хартума. После падения государства махдистов, он расширил сферу своего бизнеса и занимался торговлей слоновой костью, созданием отелей, различных заведений питания, ориентированных в основном на британских офицеров. С течением времени его интересы стали расширяться и охватывать районы Южного Судана. Для участия в своей деятельности он привлек группу греков, включая своего племянника Герасимоса Контомихалоса (1883–1954), уроженца острова Кефалония, ставшего впоследствии самым богатым и влиятельным предпринимателем Хартума. Он получил образование в Англии и с 1901 г. помогал своему дяде Ангело Капато в торговых и других деловых операциях. Со временем вся торговля хлопком Судана оказалась в его руках.

В период 1906–1907 гг. в одном только Порт-Судане проживало около 1,5 тыс. греков. Говоря об их происхождении, следует отметить, что значительное число из них составили выходцы с островов Средиземного моря, имевших деловые интересы в Египте и других странах региона.

Особенно выделялся остров Карпатос. Среди выходцев с этого острова были люди, владевшие инженерными и строительными профессиями. Они взяли на себя задачу по возведению ряда очень важных транспортных, промышленных и религиозных объектов в Судане. С учетом склонности греков поддерживать своих близких, родственников и земляков, неудивительно, что в Судане оказалось много выходцев из одного или соседних населенных пунктов острова. Рассмотрим некоторых наиболее ярких представителей из числа строителей с Карпатоса. Прежде всего, это Иоаннис Хатзиантониу, который вел происхождение из столицы Карпатоса Аперы. Он построил ряд правительственных зданий в Порт-Судане в 1908 г., военное министерство в Хартуме (1920–1922), здание Медицинской школы и, наконец, мост Халфайа, связавший Хартум с северной частью Судана. Николаос Подитос (род. в 1870) построил греческую православную церковь в Хартуме в 1908 г., создал проект здания греческой школы в Хартуме и выполнил ее строительство в 1923–1924 гг., военный госпиталь в Омдурмане в 1928 г. Еще один выходец из селения Волада с Карпатоса, Полихронис

Заволас, занимался возведением Англиканской церкви в Хартуме в 1912 г. Константинос Батис построил греческую школу в Порт-Судане в 1925–1926 гг. Полихронис Хиотис занимался строительством в Хартуме здания английского банка, а также ремонтом здания дворца генерал-губернатора (Georgitsoyanni 2003, p.118). Известно, что часть греков прибыла в Судан из Египта. Помимо них были высокообразованные представители диаспоры, которые прибыли в Судан, имея опыт работы в других странах Ближнего и Востока, в частности, в Марокко.

В период между 1900 и 1920 гг. в Судне работало не менее 800 выходцев с острова Крапатос (Georgitsoyanni 2003: 120). Очень важно отметить, что греческие рабочие с этого острова составляли ядро строителей, возводивших плотину Джабал Аулиа в 1933–1936 гг.

Некоторые из строителей с Карпатоса остались жить в Хартуме и работали учителями, фармацевтами, врачами, инженерами. Их усилиями было создано филантропическое общество The Concord Karpathian Educational Association для помощи родному острову. Основная же масса греков с этого острова были квалифицированными рабочими — плотниками, каменщиками. Их пребывание продолжалось ровно столько, сколько существовала потребность в рабочей силе соответствующего профиля.

Первые периодические издания появились на территории современного суданского государства лишь после установления власти англо-египетской администрации в 1899 г., и это широко освещается в публицистической и специализированной научной литературе. Гораздо реже, сообщается о том, что в стране уже находился печатный станок, который использовался правителями теократического махдистского государства для печати прокламаций. Сложно сказать, много ли материалов удалось напечатать на этом станке. Сведений об объемах печатной продукции и о поставках бумаги не сообщается, но совершенно очевидно, что он находился в работе. В настоящее время это печатное устройство выставлено в качестве экспоната в домемузее халифы Абдаллаха в Омдурмане.

Первые периодические издания выходили на английском языке с приложением на арабском. Они были ориентированы, главным образом, на аудиторию, владевшую английским язы-

ком. Читателями тех ранних изданий были не только англичане, но и представители других национальных групп, которые обосновались в Судане, как во время военной анти-махдистской кампании, так и переселенцев более ранних периодов. Это касается коптов, греков и армян.

Известный американский историк, занимающийся Суданом, М. В. Дали пишет о преобладании греческих торговцев и предпринимателей, наполнивших страну после падения махдистского государства и после начала преобразований в столице суданского государства Хартуме. Им со ссылкой на *Sudan Gazett* называются имена следующих греческих предпринимателей: Х. Кавадиас и Ю. Кавадиас, Ангело Капато, Никола Лоисо, П. Алиферопуло (*Daly* 1986: 28).

Греки сохраняли свои традиции и свой уклад жизни. Это выражалось, в частности, в употреблении пищи и напитков, что может считаться тем общим элементом, который сближает их с жизнью греческих общин в других странах, например, США (*Contopoulos* 1992: 65).

О важной роли, которая принадлежала грекам в экономической жизни городов Судана, можно узнать из воспоминаний и русских путешественников, оказавшихся в Судане в первое десятилетие XX в. Наиболее яркими выглядят мемуары И. И. Пузанова. Находясь некоторое время в Порт Судане в 1909 г. он писал: «Грекам не только принадлежала почти вся розничная торговля Порт-Судана, многие из них занимались и более крупными делами, например скупкой дурры во внутренних областях Судана и т. д.» (*Пузанов* 1957: 132) Далее автор справедливо подмечал, что «наши портсуданские и хартумские знакомцы и поставщики почти все более или менее свободно изъяснялись на английском, французском, арабском, итальянском, иногда немецки и довольно часто по-русски. Да и немудрено: все это был народ, выдавший виды, побывавший во многих странах. Многие из них подолгу жилали в России» (там же: 133). Теперь становится понятным, что греки были главными проводниками и помощниками европейских, в том числе русских путешественников в Судане той поры.

Между тем, несмотря на многочисленность греков на побережье Красного моря, довольно большая группа греков, насе-

ляла Хартум. В таких столичных районах, как Омдурман и Северный Хартум их почти не было. Греки старались расселяться компактно, именно в Хартуме, где имели общую церковь, школу, клубы. Многие хорошо владели арабским языком, что снимало проблемы взаимодействия и проживания среди представителей иной этно-конфессиональной общности. Если вести речь о преимущественном роде занятий греческой общины, то известно, что греки занимались предпринимательством, ремеслом, медициной. Земледельцев среди них было мало.

Суданцы хранят в памяти отношения с суданскими греками в 1950–1960-х гг. Один из них, Осман Бушара, проживающий с семьей в Санкт-Петербурге, вспоминал о своем детстве, что ему как сыну выпускника колледжа Гордона 1946 г. приходилось вместе с отцом активно общаться с греческими бизнесменами, занимавшимися поставками лекарственных препаратов в Судан. Это был мирный и всегда положительный диалог с взаимными приглашениями в гости. Причем общение всегда шло на арабском языке¹.

Кроме того, греческие предприниматели активно взаимодействовали с суданцами в области издательской деятельности и выпуска прессы. Герасимос Контомихалос уже в 1924 г., используя свою издательскую компанию Sudan Daily Herald Ltd., начал издавать «Sudan Chronicles» (Суданские новости) — еженедельную газету на четырех страницах на греческом языке, переименованную в 1944 г. в «Sudan News». В 1935 г. Г Контомихалос стал акционером компании, которая издавала ежедневную газету «ан-Нил» («Нил»). В финансировании этого издания также принимали участие представитель семьи ал-Махди Абд ар-Рахман ал-Махди, египетский предприниматель Мустафа Абулел, английский бизнесмен, имя которого точно не установлено. Содержание материалов газеты «ан-Нил» ежедневно контролировалось властями. Дело кончилось тем, что представитель Г. Контомихалоса уволил редактора издания в 1938 г. С этого времени издание «ан-Нил» превратилось в рупор колониального режима. В 1945 г. этот крупнейший греческий бизнесмен продал свои акции на газету Абд ар-Рахману ал-Махди.

¹ Из личной встречи автора с г-ном Османом Бушарой 13 мая 2019.

Как выяснилось в ходе поездки в Судан в 2015 г., принятой автором данного материала, на протяжении нескольких десятилетий греческая община выпускала собственные газеты. Об их существовании не упоминалось ни в научных трудах суданских авторов, ни у отечественных историков.

Вместе с тем выяснилось, что в Хартуме находится небольшая коллекция газет, выходивших на греческом языке. Помощь автору представленного материала оказал грек из общины Хартума господин Трифон Калидакис, любезно разрешивший ознакомиться с его коллекцией газетных изданий. Это газеты:

1. Название дано на трех языках: ΣΟΥΔΑΝΙΚΑ ΝΕΑ (Sudan News) Akhbār ‘al-Sūdān.

Газета выходила в течение 1967 г. на греческом языке, но коммерческая информация — объявления рекламные рисунки и фото могли появляться на английском. В частности, в номере от 7 января 1967 г. встречается рекламная информация о компании суданских авиалиний. В последующих январских номерах расположены рекламные англоязычные объявления о пиве «Camel beer», которое производилось в Северном Хартуме, а также об импортных покрышках для автомобилей.

2. Название приведено только на греческом языке: ΧΡΟΝΙΚΑ ΤΟΥ ΣΟΥΔΑΝ.

Газета выходила в 1928–1935 г. Коммерческая информация представлена в большом объеме на английском языке. Это касалось объявлений и рекламы электрических лампочек, виски «Джонни Уокер», печатных машинок фирмы «Imperial», крупного банка «Barclays Bank» и др. В этом издании также рекламировались отели, открывшие двери гостям в Судане «Gordon Hotel», «Gloria Hotel», кабаре и варьете.

Если сравнивать количественные показатели и рекламируемые бренды, то в 1920-х гг. их было больше, чем в более поздний период. Среди них в 1920-е гг. встречаются «Chevrolet», английские страховые компании, а также суданская фирма «The Sudan Trading Company Ltd.»

В газете освещались вопросы культурной жизни греческой общины, ее связи с местной и британской интеллектуальной и политической элитой.

Одна из двух представленных здесь газет издавалась отцом Трифона Калидакиса, что позволило ему сохранить и систематизировать номера опубликованных газет.

Изучение материалов этих периодических изданий поможет глубже уяснить роль и место греческой общины в системе отношений, сложившихся между колониальной администрацией, деловым сообществом, греческой диаспорой в Судане и суданским обществом.

Литература:

- Герасимов И. В.* История публицистики Судана. СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2011.
- Пузанов И. И.* В Швейцарских Альпах. Между Нилом и Красным морем. М.: Географгиз, 1957.
- Chaldeos A.* Sudanese Toponyms Related to Greek Entrepreneurial Activity. // *A Journal of Nubian Studies (Dotawo)*. 2017. 4. P. 183–195.
- Contopoulos M.* The Greek Community of New York City. Early Years to 1910. New York.: Aristide D. Caratzas, Publisher New Rochelle, 1992.
- Daly M. W.* Empire on the Nile: The Anglo-Egyptian Sudan 1898–1934. Cambridge, 1986.
- Georgitsoyanni E. N.* Greek Masons in Africa: The case of the Karpathian Masons of the Sudan // *Journal of the Hellenic Diaspora*. West Chester Univ. 2003. Vol. 21. 9. P. 115–127.
- Gerasimov I. V.* On Greeks and Greek culture in Sudan according to Ibn Dayfallah's *Kitāb al-Ṭabaqāt fi khuṣūṣ al-Awliyā' wa'l-Ṣālihīn wa'l-'Ulamā' wa'l-Shu'arā' fi al-Sūdān* // *East and West. Essays on Byzantine and Arab Worlds in the Middle Ages* / Ed. By Juan Pedro Monferrer-Sala, Vassilios Christides, Theodoros Papadopoulos). Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2009. P. 169–175.
- Makris G.* A prisoner of the Mahdi: Nicolas P. from Samos // *Sudan Studies*. 2007. № 36. P. 13–27.
- Makris G. P., Stiansen E.* Angelo Capato: a Greek trader in Sudan // *Sudan Studies. Official Newsletter of the Sudan Studies Society of the United Kingdom*. Apr. 1998. № 21. P. 1018.
- Осман Нур, Касим. Масадир ад-дирасат ас-суданийя би ал-маджаллат уа-д-даурийат ас-суданийя 1931–1967 (Источники по изучению Судана в суданских журналах и периодике 1931–1967). Хартум, 1970.

Салих, Махджуб Мухаммад. Ас-Сихафа ас-суданийя фи нисф карн.
(Суданская пресса за полвека). Хартум, 1971.

Igor V. Gerasimov
(SpbU, Sankt-Peterburg)

Greek press in the Sudan in the 20th c.

The article is devoted to the formation of the Greek community in the Sudan, the activities of its representatives, as well as it gives an information on the newspapers that were published by the Greeks who lived in the Sudan in the XX century.

Key words: Greek community, Sudan, news, trade company, Arabic language, history.

А. В. Грошева
(ИЛИ РАН, Санкт-Петербург)

ЭТЮД О ГРЕЧ. ΜῶΛΥ ‘МОЛИ’

В четырёх песнях «Одиссеи» Гомера (Od. 7–10) главный герой поэмы пребывает в гостях у царя феаков Алкиноя, по просьбе которого он рассказывает о своих приключениях и тех многочисленных бедствиях, которые выпали на долю ему и его спутникам. В начале 10-ой песни говорится о прибытии Одиссея на остров Эолию, где повелитель ветров Эол дал Одиссею проводником Зефира, дующего с запада на восток, а также вручил крепко завязанный мех с прочими ветрами. Спутники Одиссея нарушили запрет и развязали мех: поднялась сильная буря, пригнавшая корабли к острову лестригонов, которые погубили 11 кораблей вместе с людьми. Одиссей на оставшемся корабле пристаёт к острову волшебницы Цирцеи¹ (Od. 10. 135–186); она превращает в свиней всех корабельщиков, кроме Одиссея: его спасает *Гермес златожезлый* (Od. 10. 277 ἔνθα μοι Ἑρμείας

¹ Цирцея (правильно: Кирка, греч. Κίρκη) — волшебница, дочь Гелиоса, живущая на сказочном острове Эя. («Одиссея» 2000: 475); Гомер характеризует Кирку как «ужасную, внушающую трепет богиню» (δεινὴ θεός), так как она владеет колдовским искусством, и тут же наделяет её ещё двумя эпитетами, не имеющими отрицательной оценки, — ἐνλόκαμος ‘с красиво заплетёнными волосами’ и ἀυδήεσσα ‘говорящая (одарённая) человеческим голосом’ — Od. 10. 136.

χρυσόρατις¹ ἀντεβόλησεν), явившийся Одиссею в образе прекрасного юноши. По словам Одиссея, Гермес научил его, как освободить из власти волшебницы его товарищей, и подал ему чудодейственное растение, вырвав его из земли (Od. 10. 302–303 <...> πόρε² φάρμακον ἀργεῖφόντης / ἐκ γαίης ἐρύσας); оно способно разрушить чародейство Цирцеи. Одиссей описывает феакам и вид вручённого ему Гермесом растения: Od. 10. 304 ῥίζη μὲν μέλαν ἔσκε, γάλακτι δὲ εἴκελον (похожий, подобный) ἄνθος ‘корень его был чёрный, а цветок его был белый, подобно молоку’ (в греческом тексте обозначение цвета *белый* отсутствует, есть только сравнение по цвету с молоком). Боги называют это растение μῶλυ ‘моли’, и только они могут вырвать его из земли с корнем (Od. 10. 305–306 χαλεπὸν δέ τ’ ὀρύσσειν / ἀνδράσι γε θνητοῖσι, θεοὶ δὲ τε πάντα δύνανται). Вручив Одиссею растение, «Гермес на светлый Олимп удалился» (Od. 10. 307 Ἑρμείας μὲν ἔπειτ’ ἀλέβη πρὸς μακρὸν Ὀλυμπον).

Начнём с обширного примечания комментатора В. Н. Ярхо к названию растения *моли* в 10-ой книге «Одиссеи»: «*Моли* (Od. 10. 305) — волшебная трава, имеющая магическое значение, как в русском фольклоре — цветущий папоротник (ср. «Ночь под Ивана Купалу»³ Гоголя)» («Одиссея» 2000: 405). Что касается сравнения магических трав — *моли* в гомеровском эпосе и *папоротника* в повести Гоголя, следует указать на существенное различие в их применении: *моли* является талисма-

¹ χρυσόρατις ‘с золотым жезлом, златожезлый’ — более редкий эпитет Гермеса, отсутствующий в «Илиаде», три случая в «Одиссее»; форма ἀντεβόλησεν — аорист глагола ἀντι-βόλέω ‘встречаться, попадаться’.

² Глагол *πόρω в словаре И. Х. Дворецкого (*Дворецкий* 1958: 1358) дан под звёздочкой, что означает теоретически восстанавливаемую или недостоверную форму; ао. 2 ἔπορον — эп. тж. πόρον ‘давать, (пре)доставлять, предлагать, дарить’. Здесь в своём рассказе Одиссей вместо имени *Гермес* употребил его постоянный эпитет (или прозвище) Ἀργεῖφόντης ‘убийца Аргуса’.

³ Прежде всего, отметим, что название повести Гоголя здесь В. Н. Ярхо дано неточно, правильное название «Вечер накануне Ивана Купала» (из сборника «Вечера на хуторе близ Диканьки», см.: *Н. В. Гоголь*. Собр. соч. Т. 1. М.: Изд-во АН СССР, 1951. С. 57–78).

ном (*оберегом*), способным защитить Одиссея и его товарищей от козней Цирцеи; цветок же *папоротника*, сорванный в ночь цветения парубком Петрусём не без участия ведьмы и бесовской силы, указывает на местонахождение клада, в котором оказались два мешка золота, и который, тем не менее, принёс нашедшему этот клад немало зла. Факт использования цветка как *оберега*, вероятно, можно найти у многих народов, и не только в фольклоре¹.

Продолжим комментарий В. Н. Ярхо о *моли*: «Какое именно растение имеется в виду, не знали уже древние. Феофраст в «Истории растений», IX. 15.7, отождествлял его с особым сортом *чеснока*, росшим в равнине реки Пенея и на горе Киллене в Аркадии» (ср. встретившийся один раз в гомеровском эпосе эпитет Гермеса *Килленийский* в Od. 24.1, присвоенный ему по матери, богине Майи, обитавшей на горе Киллене; «в историческое время здесь был один из центров его культа» — «Одиссея» 2000: 448 — А. Г.). «Едва ли, однако, — читаем далее в комментарии В. Н. Ярхо — есть необходимость приписывать автору «Одиссеи» столь обширные ботанические познания; на сказочном острове Цирцеи могло расти любое волшебное растение. В современной лингвистике греческое *μῦλλον* сближают с санскритским *mūlam* ‘корень’, и этого значения достаточно, чтобы приписать моли чудодейственное свойство». В. Н. Ярхо уточняет и перевод В. Жуковским стихов 305–306 в рассматриваемом тексте: «людям опасно // С корнем его вырывать из земли...». — В оригинале: «смертным его трудно выкапывать», как и всякую волшебную траву. Далее, к сожалению, не указано, как должен был Одиссей применить моли, — хранить при себе, как талисман? Разжевать и проглотить?» («Одиссея» 2000: 405).

Аналогичное пояснение даёт Ф. Ф. Зелинский: *моли* — целебное зелье Кирки, волшебная трава с горьким *чёрным* корнем

¹ Для примера сошлёмся на рассказ английского писателя Г. К. Честертона (1874–1936), где герой, оказавшись ночью в парке в трудной ситуации, «наклонился, чтобы сорвать цветок, словно надеялся этим талисманом защититься от колдовства» (*Г. К. Честертон. Мудрость отца Брауна. Рассказы / Пер. с англ. И. Бернштейн, А. Ибрагимов и др. СПб., 2007. С. 182*).

и медвяными *белыми* цветами; вырвать её с корнем могли только боги (Зелинский 1993: 377). Следует заметить, что указания на *вкус* корня (горький) этого растения и *аромата* его цветов (медвяный) в тексте Гомера отсутствуют: это дополнения Ф. Ф. Зелинского, Гомер же ограничивается *цветовыми* обозначениями растения.

В «Древнегреческо-русском словаре» Дворецкого μῶλυ, ὄσ τὸ ‘моли’ (*чудодейственное растение с белыми цветами и чёрным корнем* Нот.) имеет помету *бот.* (ботаническое), однако ни с каким конкретным растением не отождествляется (Дворецкий 1958: 1118). А. Д. Вейсман в «Греческо-русском словаре», также характеризуя μῶλυ, ὄσ τὸ ‘моли’ как чудодейственный цветок, делает некоторое дополнение, предполагающее ботаническое значение μῶλυ: (полагают: *allium nigrum* ‘чеснок’? — Вейсман 1888: 830).

Название этого растения включается и в этимологические словари древнегреческого языка. Начнём со словаря Э. Бузака: μῶλυ ‘магическое растение’ (Od. 10. 305); — *ail à fleurs jaunes* ‘чеснок с жёлтыми (NB! — А. Г.) цветами’ (Theophr. Diosc., род. п. μῶλεως); μῶλυζα f. ‘головка чеснока’ (Hрс.) < *mōul-: санскр. *mūla-m* ‘корень’, ср. *mūla-karma* п. ‘очарование (волшебство) посредством / с помощью корней’ (Boisacq 1923: 654). Кроме того, у Э. Бузака в отдельной статье даны: 1. прилагательное μῶλυσ, -ὄσ ‘ослабленный, обессиленный’, отсутствующее в словаре И. Дворецкого, вероятно потому, что это прилагательное «является редким словом, не засвидетельствованным определённым образом до эллинистической эпохи» (Lamberterie 1990: 375); 2. глаголы μῶλύω ‘ослаблять, уменьшать; истощать, изнурять’, непереход. ‘становиться вялым, дряблым (о мясе)’ и μῶλύομαι ‘расслабляться’; ‘рассасываться’ (о нарыве, гнойнике. Hрс.) (Boisacq: там же). Таким образом, Э. Бузак, опираясь на мнения древнегреческих авторов, воспринимает μῶλυ как особый вид чеснока с *жёлтыми* цветами.

В этимологическом словаре П. Шантрена представлена несколько иная точка зрения относительно ботанического значения μῶλυ: это название *неизвестного магического* (курсив наш. — А. Г.) растения, которое не может быть идентифицировано, несмотря на попытки позднейших писателей (Плиний,

Диоскорид, Псевдо-Диоскорид и др.). Однако Феофраст (Thphr. Н.Р. 9, 15, 7) описывает под именем $\mu\acute{\omega}\lambda\lambda\upsilon$ чеснок *Аркадии*, который должен быть *Allium nigrum* 'чеснок чёрный' (ср.: *Andre, Rev. Phil.* 1958, 234 sqq.). Можно привести ещё $\mu\acute{\omega}\lambda\lambda\upsilon\varsigma \acute{\rho}\acute{\iota}\zeta\alpha$ (Лус. 679) и $\mu\acute{\omega}\lambda\lambda\omega\nu$ (Plin. 26, 33), которое является разновидностью чеснока. Как и у Э. Бузака, приведено производное $\mu\acute{\omega}\lambda\lambda\upsilon\zeta\alpha$ f. 'головка чеснока' (Нр. *Mul.* 1,78, *Nat. Mul.* 85), ср.: André, о.с. 235; образование с суффиксом $-\zeta\alpha$, который находится в конце таких слов, как $\kappa\acute{o}\nu\upsilon\zeta\alpha$ 'мелколистник', $\acute{\omicron}\rho\upsilon\zeta\alpha$ 'рис', $\acute{\rho}\acute{\iota}\zeta\alpha$ 'корень' etc. (то есть в названиях растений или их части — *А. Г.*).

Этимология $\mu\acute{\omega}\lambda\lambda\upsilon$ неясна. Окончание на $-\upsilon$, как в других различных заимствованиях, например, $\beta\rho\acute{\alpha}\theta\upsilon$, имеющем несколько ботанических значений, $\mu\acute{\iota}\varsigma\upsilon$ 'купорос', $\nu\acute{\alpha}\lambda\tau\upsilon$ 'горчица' и $\sigma\acute{\iota}\nu\alpha\lambda\tau\upsilon$ бот. 'горчица' и др.; Кречмер (*KZ* 31, 1892, 386), поддерживаемый другими учёными, сближает греч. $\mu\acute{\omega}\lambda\lambda\upsilon$ с санскр. *mūlam* 'корень', что, однако, не без оснований отвергается М. Майрхофером (*EWA* 2, 607). В конце концов П. Шантрэн находит наиболее разумным допустить заимствование неизвестного происхождения вместе с Henry (*Class. Rev.* 20, 1906, 434) и André, l.c. (*DELG*, 1974, t. III: 729).

Необходимо обратиться к словарю М. Майрхофера, чтобы понять, на каком основании этот автор отвергает сближение Кречмером греч. $\mu\acute{\omega}\lambda\lambda\upsilon$ и санскр. *mūlam*: «***mūlam*** п. 'корень' (RV, usw.), *mūram* п. 'то же' (AV; rigved. в *sahá-mūra-* наряду с *sahá-mūla-* 'с корнем', также в именах демонов *mūra-deva-*). **Не имеет однозначного объяснения.** <...>. Из индоевропейских значений сопоставление Я. Ваккернагелем с н.-в.-нем. *Maul* 'пасть, зев' и др. представляется наиболее близким: *mūla-* первоначально 'пьющий орган (Trinkorgan) растения', ср. ер. *pāda-pa-* 'дерево' = 'пьющее ногой': см. также греко-лат. параллели у W Schulze, *Kl. Schr.* 645 A.5, Göttingen, 1933. Невероятно объединение (при **mō[u]-lʰ*) с греч. гомер. $\mu\acute{\omega}\lambda\lambda\upsilon$ 'сказочная волшебная трава' (*KEWA* II, 667)». Как можно заключить из сказанного, сближение греч. $\mu\acute{\omega}\lambda\lambda\upsilon$ и санскр. *mūlam* отклонено М. Майрхофером из-за неясности происхождения обоих членов сопоставления.

К уже приведённым данным мало добавляют сведения из «Греческого этимологического словаря» Я. Фриска: $\mu\acute{\omega}\lambda\lambda\upsilon$ п.

Название неизвестного растения (Od. 10.305), идентифицируемого по-разному более поздними авторами (Plin., Dsk., Ps.-dsk., Poet. *de herb.*), по Феофрасту (Thphr. HP 9,15,7) — аркадское обозначение одного вида чеснока (нем. Knoblauchart) ‘*Allium nigrum*’ (то же самое ботаническое название приведено у П. Шантрена, см. выше — А. Г.); также μῶλυσ ρίζα (Лук. 679). (Frisk 1970: 282). Иностранное слово *неизвестного происхождения* <...> Что касается μῶλυσ, μῶλύ(v)ω, «из-за довольно нечёткого (неточного) значения и неясного способа образования трудно судить об их этимологии» (Frisk 1970:2 83). Статья о μῶλυ n завершается словами: «всё гипотетично» (Alles hypothetisch).

И последний источник — новейший «Этимологический словарь древнегреческого языка» Р. Беекеса, где, по сути, повторяется вышеприведённое мнение других этимологов: μῶλυ — название неизвестного растения (Od. 10.305), идентифицируемого различными способами более поздними греческими авторами. По мнению Феофраста (Н.Р. 9, 15, 7), это аркадское название для вида чеснока ‘*Allium nigrum*’; также μῶλυσ ρίζα (Лук. 679). Касаясь этимологии, Р. Беекес определяет μῶλυ как *иностранное слово*, сравнимое с существительным μῶλυζα ‘головка чеснока’, имеющим *негреческий* суффикс (ср. κόνυζα ‘мелколистник’, ὄρυζα ‘рис’): это означает, что рассматриваемое слово также, вероятно, догреческое. Для -υ основы ср. μίϋ, βράϋ, σῶϋ, etc. (Chantraine P. La formation des noms en grec ancien, 1933: 119). Вывод Р. Беекеса звучит категорически: все предполагаемые индоевропейские этимологии должны быть отброшены (Beekes 2010: 990).

В монографии Ш. де Ламбертери «Les adjectifs grecs en -υς. Semantique et comparaison» рассмотрению сущ. μῶλυ посвящён отдельный параграф (§ 149) «Le substantif μῶλυ: étymologie et roétique» (Lamberterie 1990: 380-387). Термин μῶλυ почти не появляется после Гомера, и неизвестно, какое растение он обозначает. Впрочем, ничто не доказывает, считает Ламбертери, что для идентификации *магического* растения следует искать *реальное* растение; здесь автор очевидно ссылается на мнение А. Хойбека (A. Heubeck, Milan 1983, ad loc.; см. досье в этом ком-

ментированном издании)¹. Однако, как показывает дальнейшее изложение в § 149 книги Ламбертери, отказ от ботанической идентификации $\mu\acute{o}\lambda\lambda\upsilon$ не мешает лингвистам интересоваться происхождением названия этого растения.

Относительно этимологии $\mu\acute{o}\lambda\lambda\upsilon$ были сделаны две попытки ее объяснения.

1) Слово индоевропейского происхождения, родственное санскрит. *mūla-* (*mūra-*) ‘корень’. В пользу этого сближения можно было бы принять во внимание, что индийский термин обозначает также *магическое растение*; он появляется только в гимне 10. 87 «Ригведы» в обращении к Агни против обладателей волшебного зелья. Но несоответствие греческой и индийской форм является почти непреодолимым препятствием для этой этимологии (ссылка на KEWA II, 667 с библиографией; в нашей статье см. выше — *А. Г.*).

2) В настоящее время преобладает мнение, считающее $\mu\acute{o}\lambda\lambda\upsilon$ *заимствованием* подобно другим названиям растений с такой же концовкой ($\beta\rho\acute{\alpha}\theta\upsilon$, $\nu\acute{\alpha}\lambda\upsilon$ и др.). Это предположение, возможное само по себе, однако оставляет этимологию под вопросом: было бы более приемлемым поставить название растения в связь с тем свойством, которое ему приписывал Гомер, (очевидно, здесь имеется в виду чудодейственная, магическая сила $\mu\acute{o}\lambda\lambda\upsilon$ — *А. Г.*).

С этой точки зрения, продолжает Ш де Ламбертери, следует привлечь одно обстоятельство, давно признанное компаративистами, но странным образом игнорируемое этимологическими словарями, а именно то, что $\mu\acute{o}\lambda\lambda\upsilon$ принадлежит «языку богов». Автор предлагает соотнести текст о $\mu\acute{o}\lambda\lambda\upsilon$ с четырьмя другими отрывками из гомеровского эпоса, где одно и то же животное, один и тот же персонаж или одно и то же место имеют различное наименование у *богов* и у *людей*. В качестве примера в первую очередь приведены строки из 14-ой песни

¹ К великому сожалению, в списке литературы, приложенном к книге Ш. де Ламбертери, эта работа А. Хойбека не значится, даны лишь названия более ранних его работ 1958 и 1972 гг. Следует признать, что я вполне разделяю приведенное здесь Ламбертери суждение А. Хойбека об идентификации $\mu\acute{o}\lambda\lambda\upsilon$ (*А. Г.*).

«Илиады», повествующие о боге Сна, укрывшемся на громадной ели под видом *птицы*¹ (Π. 14. 290-291 ὄρνιθι λιγυρῆ ἐναλίγκιος ('похожий, подобный'), ἦν τ' ἐν ὄρεσσι (в горах) / χαλκίδα κικλήσκουσι θεοί, ἄνδρες δὲ κύμινδιν 'птице подобяся звонкоголосой, виталице (= обитательнице) горной, / в сонме бессмертных (то есть *на языке богов*) слывущей халкидой (χαλκίς, ἶδος ἦ), у смертных (то есть *на языке людей*) киминдой (κύμινδης, ἰος ὅ)». В переводе Н. Гнедича эпитет λιγυρῆ у птицы означает *звонкоголосая*, однако это не даёт представления о том, какая именно птица имеется в виду; таков комментарий и И. М. Тронского («Илиада» 1935: 645), и А. И. Зайцева: «О какой птице говорит Гомер, мы не знаем; Н. Гнедич вставил в свой перевод, русифицировав их, оба греческих имени птицы» («Илиада» 1990: 496). Составитель «Гомеровского словаря» Вл. Краузе считает, что эти названия птицы обозначают *ястреба* или *сову* (Краузе 1896: 268), (хотя, на наш взгляд, эпитет λιγυρῆ *звонкоголосая* вряд ли подходит этим птицам, скорее *с пронзительным голосом*. — А. Г.). Мнение И. Дворецкого не столь определённо: χαλκίς, ἶδος ἦ халкида (1. *т.ж.* κύμινδης, *род хищной птицы* Нот.) (Дворецкий 1958: 1762). Э. Бузак предположительно считает κύμινδης, ἰος и ἶδος *т.* обозначением *совы* (Voissacq 1923: 534); χαλκίς, ἶδος ἦ в его словаре отсутствует, поскольку обозначает ту же самую птицу, но *на языке богов*. Этот пример с двойным названием одной и той же птицы в языке богов и в языке людей представляется нам (А. Г.) наиболее убедительным, в отличие от трёх остальных, приводимых Ш. де Ламбертери, хотя и в данном случае остаётся доля сомнения — точно ли птицу одной и той же породы имеют в виду боги и люди?

И еще одно весьма важное, с нашей точки зрения, замечание необходимо сделать: в отличие от случая с двойным наименованием *птицы*, для растения μῶλυ мы располагаем только названием из «языка богов»². Так что же такое «язык богов», что

¹ Об этом эпизоде см. в статье «Податели сна» (Грошева 2014: 201).

² Замечание об отсутствии у μῶλυ соответствующего слова из языка людей также недавно обнаружено мною и при чтении статьи В. Н. Топорова (Топоров 1981: 341): «An zwei Stellen der *Odyssee* werden Wörter

он собой представляет, как его понимать? Коснёмся непростой темы «язык богов» и «язык людей», затронутой российскими учёными в их комментариях к гомеровскому эпосу.

Вот мнение И. М. Тронского: «К языку богов примитивные верования (т. е. более ранней, микенской эпохи — А. Г.) относят различные магические и непонятные священные слова. Гомеровский эпос обычно приписывает божественному языку термины сакрально-архаические или сакрально-метафорические» («Илиада» 1935: 618). В комментарии А. И. Зайцева к II. 1.403 ὄν Βριάρεων καλέουσι θεοί, ἄνδρες δέ τε πάντες / Αἰγείων «коему имя в богах Бриарей, Эгеон — в человеках» сказано: «Упоминания о двойках названиях лиц и предметов — одно на языке богов, а другое на языке людей — встречаются неоднократно в гомеровских поэмах; особый язык приписывал богам и Ферекид Сиросский (*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. М., 1979. Кн. 1, 119)». («Илиада» 1990: 432)¹. Теме «язык богов» — «язык людей» по-

aus der ‘Sprache der Götter’ angeführt, deren Entsprechungen in der ‘Sprache der Menschen’ nicht genannt werden». Никакого предположения по поводу отсутствия названия этого растения в языке людей В. Н. Топоров не высказывает. Помимо μῶλυ (Od. 10.305), дан аналогичный пример (только из языка богов) из 12-ой песни «Одиссеи» о «блуждающих утёсах»: Od. 12.61 Πλαγκτὰς δὴ τοὶ τὰς γέ θεοὶ μάκαρες καλέουσι “Plankten nennen diese die seligen Götter“ (русский перевод В. Жуковского: «имя *бродящих* дано им [утёсам] богами»). О чём может свидетельствовать факт отсутствия у Гомера обозначения μῶλυ на языке людей? Возможно, о том, что людям вообще было неизвестно такое растение (чеснок, имевший несколько видов, греки, наверное, знали и употребляли его в пищу как приправу; см. ниже в конце статьи).

¹ А. И. Зайцевым указаны соответствующие места, в том числе упомянутые выше II. 14.290 о *птице*, II. 20.74 о *двух названиях одной реки* — Ксанф у богов и Скамандр — у людей, Od. 10.305 о *моли*, хотя, как уже было отмечено, параллели к этому слову на языке людей Гомер не даёт. О Бриарее, сторуком великане чудовищной силы см. подробно («Илиада» 1935: 668). В самом начале статьи Н. П. Гринцера «“Язык богов и язык людей”»: от поэтической формулы к концепции языка» говорится о противопоставлении в целом ряде архаических поэтических традиций двух типов речи: сакрального и обыденного

свящён небольшой раздел 2.5 книги Т. В. Гамкрелидзе и Вяч. В. Иванова «Индоевропейский язык и индоевропейцы»: «Характеристика такого различия в хеттской, греческой, кельтской и германской традициях позволяет считать его весьма древним, восходящим к индоевропейской эпохе» (*Гамкрелидзе, Иванов* 1984: 476). В недавней статье М. Н. Славятинской «О “скрытой” семантике в языке Гомера» противопоставление языка богов языку людей характеризуется как одно из самых очевидных противопоставлений в лексике. Приведён пример семантически ориентированного, чисто фонетического дублета — употребление имени Ахилл (Ἀχι(λ)λεύς) то с одним, то с двумя λ: первая форма чаще употребляется тогда, когда имя «Ахил» стоит в «божественном» ряду (Π. 1.1), а «Ахилл» — когда он не герой, сын богини, а человек, поспоривший с Агамемноном (Π. 1. 7) (*Славятинская* 2017: 25–26)¹.

Продолжим изложение обсуждаемой темы в книге Ш. де Ламбертери. Существует несколько исследований на тему «язык богов» и «язык людей» (*Guntert* 1921, μῶλυ 92–98). Гюнтерт опирается главным образом на греческую и скандинавскую традиции. Из более новых исследований по этому вопросу

слова. Иллюстрации двойного наименования одних и тех же предметов, соответственно на языке «богов» и «людей», обнаруживаются в древних поэтических текстах, в том числе и в гомеровском эпосе. Н. П. Гринцер приводит четыре случая — уже упомянутых нами — двоек имён, к которым добавлены два примера «божественных слов» из «Одиссеи» (10.305 о μῶλυ, 12.61 Πλαγκτάς) и возможное разграничение названий для крови богов и людей (Π. 5. 339-340: ἰχὼρ — божественная кровь, αἴμα — человеческая). Собственного истолкования этих двойных наименований Н. П. Гринцер не даёт, посвящая своё дальнейшее пространное изложение вопросу о развитии эпической оппозиции «языка богов» и «языка людей» в дихотомию «правильное» — «ложное» в контексте определения языка вообще (*Гринцер* 1997).

¹ Обсуждение вопроса о разнящихся названиях предметов в языке людей и языке богов в богатом метафорами памятнике древнеисландской поэзии — в «Эдде», по мнению О. Н. Трубочёва, вполне сопоставимо с похожей мифологизацией синонимов (курсив мой — А. Г.) — также в языке богов и в языке людей — у Гомера (*Трубочёв* 2003: 103).

Ламбертери называет переведённую (traduit du russe) на немецкий язык статью «Происхождение индоевропейской поэтики» В. Топорова (1981: 200–215) и работу Ф. Бадер (1989: 208–210, о μῶλο — со ссылкой на указанную выше первую версию происхождения его названия (то есть отвергнутое М. Майрхофером сопоставление с санскрит. *mūla-* (*mūra-*) ‘корень’? — А. Г.). В результате этих исследований можно выделить, среди прочих, два положения (*Lamberterie* 1990: 383).

1) Между «языком людей» и «языком богов» существует оппозиция стиля и / или языкового уровня. Так Н. Guntert совершенно справедливо противопоставляет *повседневное выражение* (‘alltägliche Ausdruck’) *поэтическому описанию*. Авестийские термины, изученные Э. Бенвенистом, иллюстрируют конфликт между словами «учёными», «благородными», и словами «народными».

2) Так как язык богов был языком поэтов, они создают «божественные названия» исходя из слов старого фонда языка. В *Alvissmol* (Поэтическая Эдда) можно сравнить человеческое название ветра, *vindr*, и его божественное имя, *vofupr* ‘блуждающий, странствующий’ (*errant*).

Итак, вероятно а priori, заключает Ш. де Ламбертери, что μῶλο должно объясняться тем же самым способом. Это название растения не связывается явным образом с неким словом языка, хотя сам Гомер сближает его с μέλας ‘чёрный’ (точнее, у Гомера речь идёт конкретно о *черном цвете корня растения* — А. Г.). Мы должны попытаться восстановить механизм поэтического творчества по аналогии с другими примерами — такую задачу ставит себе Ш. де Ламбертери. В книге *Alexandra* александрийского поэта Ликофрона¹, толкующей «Одиссею», μῶλο сближается с прилагательным μῶλος ‘мягкий’, придавая этому прилагательному, по-видимому, активное значение ‘успокаивающий,

¹ О Ликофроне см. (*Тронский* 1983: 210). Более подробно об этом «странном и загадочном произведении» Ликофрона (III–II вв. до н. э.), полном скрытых намёков, загадочных имён и названий, написанном метафорическим и гиперболическим стилем, говорится в «Истории античной литературы» Н. А. Чистяковой и Н. В. Вулих (*Чистякова, Вулих* 1972: 229).

смягчающий, умиряющий’: (ἀλλά νιν (sc. Ὀδυσσέα) βλάβης μῶ-
λυσ σαώσει ρίζα «но успокаивающий корень (μῶλυσ ρίζα) защи-
тит его (Одиссея) от всякого вреда»¹.

По мнению Ш. де Ламбертери, это объяснение должно было быть в духе времени (“à l’air du temps”). Следовательно, μῶλυ было растением, «которым смягчаются инстинкты и страсти». Эхо этой интерпретации находим в статье μῶλυ в *Etymologicum Magnum*.

Хотя это сближение между μῶλυ и μῶλυσ, μῶλυ(v)ω было сделано греками, из этого не следует, считает. Ш. де Ламбертери, что оно является хорошо обоснованным; современные исследователи его не придерживаются, и Гюнтер, например, видит в тексте Ликофрона только “*etymologisches Vexierspiel*” (этимологическую загадочную игру?). Тем не менее, самому Ш. де Ламбертери эта этимология кажется продуктивной (valid), так как единственно она позволяет интегрировать μῶλυ в серию «божественных названий». Решающее доказательство предоставлено Пиндаром (*Lamberteri* 1990: 385) в одном отрывке из XIII Олимпийской оды, который весьма напоминает рассказ из «Одиссеи». Подобно тому, как у Гомера Одиссей получает от Гермеса противоядие (защиту) от чар Кирки, так же здесь Беллерофонт получает от Афины золотые удила, которые позволяют ему «очаровать», укротить Пегаса. Здесь мы имеем ключ к загадке, позволяющий восстановить у Гомера синтагму φάρμακον ... μῶλυ (Od. 10. 302–305)² «трава, которой ослабляются колдовские чары Кирки», то есть трава, «которая делает их не действующими, уничтожает их», с **активным** употреблением прилагательного, засвидетельствованного позднее в значении

¹ Как уже сказано выше на стр. 3, прилагательного μῶλυσ в Словаре И. Дворецкого нет; в этимологических словарях, напр. у Э. Бузака, оно есть; напомним и о рассмотрении этимологии этого прилагательного в книге Ш. де Ламбертери (*Lamberteri* 1990: § 150). Имя Ликофрона отсутствует в Перечне греческих авторов, включённых в Словарь И. Дворецкого (*Дворецкий* 1958: 9), но статья с именем Λυκοφρων (для разных лиц, в том числе грамматика и поэта — под № 4) в этом словаре имеется.

² У Гомера φάρμακον τὸ ‘зелье, снадобье, (волшебное) питьё’ (*Дворецкий* 1958: 1715).

«мягкий, слабый». Здесь можно видеть, — заключает Ш. де Ламбертери, — в чём состоит поэтический процесс, который создал «божественное название» (le “nom divin”): прилагательное стало существительным, а эпитет трансформировался в некое обозначение.

Прилагательное $\mu\acute{o}\lambda\upsilon\varsigma$, таким образом, приобретает, несмотря на позднюю дату его фиксации, значительную древность, и становится бесполезным видеть здесь, как пытались это делать Я. Фриск и П. Шантрен, обратное производное от $\mu\acute{o}\lambda\upsilon\omega$. Без сомнения удивительно, — продолжает Ш. де Ламбертери, что столь древнее прилагательное было зафиксировано только в эллинистическую эпоху, и можно было бы подозревать, что александрийцы создали этот термин, чтобы объяснить Гомера. Однако самому Ш. де Ламбертери он кажется аутентичным хотя бы потому, что следует с необходимостью предположить его существование, чтобы оправдать «божественное название», каким является $\mu\acute{o}\lambda\upsilon$. «Мы знаем, впрочем, что александрийские поэты были большими эрудитами, и более одного термина, признанного древним, теперь известно только благодаря их трудам» (Lamberteri 1990: 386).

Что касается идентификации $\mu\acute{o}\lambda\upsilon$ как растения, эта тема вызывала многочисленные споры, отраженные в уже упомянутой выше работе: R. M. Henry Class. Rew. (Dec. 1906), p. 434. Отметим только ещё раз позицию самого Р. М. Генри, которая представляется Ш. де Ламбертери наиболее убедительной, как и П. Шантрону (см. в настоящей статье выше). Генри иллюстрирует гомеровское понимание отрывками из Парижского и Лейденского *магических папирусов* и доказывает, что *моли* является, по всей вероятности, магическим названием, извлечённым, возможно, из финикийских или египетских источников для некоего растения, которое не может быть с уверенностью идентифицировано. Он показывает, что «трудность выдёргивания» этого растения из почвы — не просто физическая трудность, скорее всего, она связана с особенными силами, исходившими от чародеев (Od. 10. 305-306 $\chi\alpha\lambda\epsilon\pi\acute{o}\nu\ \delta\acute{\epsilon}\ \tau'\ \acute{o}\rho\upsilon\sigma\sigma\epsilon\upsilon\nu\ / \acute{\alpha}\nu\delta\rho\acute{\alpha}\sigma\iota\ \gamma\epsilon\ \theta\upsilon\eta\tau\omicron\iota\sigma\iota$, $\theta\epsilon\omicron\iota\ \delta\acute{\epsilon}\ \tau\epsilon\ \pi\acute{\alpha}\nu\tau\alpha\ \delta\upsilon\nu\acute{\alpha}\nu\tau\alpha\iota$ «трудно его вырывать людям смертным, а боги всё могут»).

Тем не менее небезынтересно привести мнение об идентификации μῶλυ известного естествоиспытателя, создателя системы растительного и животного мира, президента Шведской и Санкт-Петербургской академий Карла Линнея (1707–1778). Он отождествлял это магическое растение с вполне реальным *Allium moly* (лук моли = золотой чеснок из семейства луковых; цветки жёлтые, имеет запах чеснока, произрастает в основном во Франции и Испании). *Allium moly* — научное название для золотого чеснока, хотя, конечно, околоцветник этого вида растения *жёлтый* (очевидно поэтому чеснок назван золотым — *А. Г.*), а не *белый*, как у гомеровского моли. В качестве дополнения следует сказать, что в греческом языке встречается иное название чеснока — σκόροδον, но не у Гомера, а начиная с Геродота и т. д.¹ Некоторые сведения о σκόροδον / σκόρδον τό. ‘чеснок, *Allium sativum*’ (*sativum* ‘посевной’) имеются в этимологическом словаре Я. Фриска, где отмечено сходство греческого слова с албанским: их сходство наблюдалось с давних пор². При последующем присоединении к *sker-d-* ‘резать’ (см. *keirw...*) *o* в *-rod-* могло быть вторичным (*Фрииск* 1966: 738). Аналогичные сведения о родстве греческого и албанского обозначений чеснока имеются в «Этимологическом словаре албанского языка»: **hudher** f. pl. *hudhra* ‘чеснок’. Более архаическая фонетическая форма представлена вариантом *hurthe*, продолжающим протоалб. **skurda*, этимологически связанным с греч. *skorodon* (*Orel* 1998: 151).

На этом стоит завершить всестороннее обсуждение вопросов и множества мнений, высказанных по поводу гомеровского μῶλυ, касающихся ботанического, семантического и этимологического аспектов.

Литература

Гомер. Илиада / Пер. Н. И. Гнедича; Ред. и коммент. И. М. Тронского. М.; Л.: Academia, 1935.

¹ См. в монографии Ш. де Ламбертери § 162, где приведены примеры употребления σκόροδον в комедии Аристофана «Мир» (*Lamberterie* 1990: 441).

² См. Jokl Festschr. Kretschmer 78 ff. с важными подробностями.

- Гомер. Илиада* / Пер. Н. И. Гнедича; Примеч. А. И. Зайцева. Л.: Наука, 1990.
- Гомер. Одиссея* / Пер. В. А. Жуковского; Изд. подготовил В. Н. Ярхо. М.: Наука, 2000.
- Гамкрелидзе Т. В. Иванов Вяч. Вс.* Индоевропейский язык и индоевропейцы. Т. II. Тбилиси, 1984.
- Гринцер Н. П.* «Язык богов и язык людей»: от поэтической формулы к концепции языка // ELLAS. ГРЕЦИЯ. Балканские чтения 4. Тезисы и материалы. М., 1997. С. 9–12.
- Грошева А. В.* «Податели сна» (Ἰπνοσ and Ἑρμης) у Гомера // Индоевропейское языкознание и классическая филология – 18. СПб., 2012. С. 198–214.
- Зелинский Ф. Ф.* *Сказочная древность Элады*. М.: Московский рабочий, 1993.
- Славятинская М. Н.* О «скрытой» семантике в языке Гомера. Проблемы ближней и дальней реконструкции // Материалы Международной научной конференции по сравнительно-историческому языкознанию, посвящённой 90-летию со дня рождения профессора О. С. Широкова (1927–1997). М., 2017. С. 325–326.
- Тронский И. М.* История античной литературы. Изд. 4-е, испр. и доп. М.: Высшая школа, 1983
- Трубачёв О. Н.* Этногенез и культура древнейших славян // Лингвистические исследования. Изд. 2-е, доп. М.: Наука, 2003.
- Чистякова Н. А., Вулих Н. В.* История античной литературы. М.: Высшая школа, 1972.
- Bader F.* La langue des dieux, ou l'hermetisme des poetes indo-europeens. Pise. 1989.
- Benveniste E.* Une differenciation de vocabulaire dans l'Avesta // Studia indo-iranica. Ehrengabe für W.Geiger. Leipzig, 1931. S. 219–226.
- Guntert H.* Von der Sprache der Gotter und Geister. Bedeutungs geschichtliche Untersuchungen zur homerischen und eddischen Gotter-sprache. Halle, 1921.
- Lamberterie Ch., de. *Les adjectifs grecs en -ος. Semantique et comparaison*. 2 t. Peeters. Louvain-la-Neuve, 1990.
- Toporov V. N.* Die Ursprunge der indoeuropäischen Poetik // *Poetica* 13. 1981. S. 189–251.

Словари

- Вейсман А. Д.* Греческо-русский словарь. Изд. 3-е. СПб., 1888.
- Дворецкий И. Х.* Древнегреческо-русский словарь. М., 1958.

-
- Краузе В.* Гомеровский словарь (к Илиаде и Одиссее). Изд. 2-е, пересм. и доп. СПб., 1896.
- Bechtel F.* Lexilogus zu Homer. Etymologie und Stammbildung Homerischer Wörter. Halle, 1914.
- Beeke R. S. P.* Etymological Dictionary of Greek. Leiden; Boston: Brill, 2010. Vol. 1–2.
- Boisacq E.* Dictionnaire etymologique de la langue grecque. 2e éd. Heidelberg; Paris, 1923.
- Chantraine P.* Dictionnaire etymologique de la langue grecque. Histoire de mots. Paris, 1968–1980.
- Frisk H.* Griechisches Etymologisches Wörterbuch. Heidelberg, 1960. Bd I (A–Ko); 1970. Bd. II (Kr–W), 1966. Lief. 17 (Π–W).
- Mayrhofer M.* Etymologisches Wörterbuch des Altindiarischen. Heidelberg, 1986.
- Orel V.* *Albanian etymological dictionary*. Leiden; Boston; Köln: Brill, 1998.

С. А. Демидова
(Санкт-Петербург)

О ПРИЖИЗНЕННОМ ПОРТРЕТЕ А. С. ПУШКИНА И ЕГО ХРАНИТЕЛЕ З. Б. ТОМАШЕВСКОЙ

Альбина — чудная белокурая красавица с огромными голубыми глазами, всегда вызывала у меня восхищение. Виделись мы на протяжении многих лет, как правило, на днях рождения нашего общего друга Саши Черняка. Но иногда встречались в музеях и на выставках — так приятно было увидеть вдруг в толпе её высокую фигуру. В последний раз и повидались в Эрмитаже, уселись на диванчик (она немного задыхалась) и проговорили полтора часа. А ещё были у нас совместные прогулки в Царском селе. И однажды я привела Альбину к Зое Борисовне Томашевской¹. Они понравились друг другу, и знакомые, конечно, общие нашлись. Портрет (о котором речь пойдёт дальше) тогда ещё находился на своём месте, и Альбина поддержала меня, когда я в очередной раз завела свою песню: «Ну, когда же Вы, Зоя Борисовна, сделаете его достоянием общестственности?..»

¹ Томашевская Зоя Борисовна (1 июля 1922, с. Маслово, Новгородская обл. — 1 декабря 2010, г. Пушкин, Санкт-Петербург), архитектор, художник, мемуарист, музейный деятель. Дочь Б. В. Томашевского — известного филолога и пушкиниста.

Предварительный вариант следующей далее заметки я опубликовала в фэйсбуке на своей странице в 2017 г. Привожу ее текст почти без изменений, хотя для них появились основания. Дело в том, что Н. Сухачёв, которому я отослала файл с этим текстом и сканированным рисунком, рассмотрев надписи на его полях, заметил, что речь идёт не о некоем «Бороздне»¹, с которым Зоя Борисовна в силу литературной ассоциации отождествляла центральную фигуру на рисунке, а о «Бороздне» — известном семействе с такой же фамилией: муж Иван Петрович² — поэт, жена Любовь Степановна — художница, и не самодеятельная, а ученица В. Тропинина и К. Брюллова, что придаёт дополнительный интерес её творчеству и портрету А. Пушкина, в частности. Таким образом, материал для будущего исследования и атрибуции этого рисунка становится ещё более загадочным и интересным.

Как полагала З. Б. Томашевская, это прижизненный монохромный портрет А. С. Пушкина, периода его южной ссылки 1820–1824 гг. Есть основания предполагать, что ранее он не публиковался.

Помещаю его здесь и привожу пояснения Зои Борисовны, как они мне запомнились. Разбирая бумаги покойного отца — она обнаружила свёрнутый в трубку рисунок. Позже, окантованный в рамку, он долгое время висел над обеденным столом в её комнате в доме ветеранов-архитекторов в Царском селе, где

¹ Об этом «адресате эпиграммы Пушкина» — Бороздне (или Борозде), «капитане в Бендерах», сказано лишь, что «Пушкин и Б. встречались в Молдавии» (*Чарейский* 1976: 44). Фривольное четверостишие А. С. Пушкина, впервые опубликованное в 1861 г, вошло в его «Полное собрание сочинений» (1947. Т. 2. Ч. 1. С. 258).

² Об И. П. Бороздне (1804–1858) см.: *Ильин-Томич* 1989; *Петров* 2004; *Шеремет* 2015. После смерти первой жены, тяжело им переживаемой, во второй половине 30-х годов поэт сочетался браком с Л. С. Стромиллиной (1813–1894). В 1843 г. они разъехались без официального развода. Детей ни в первом, ни во втором браке у И. П. Бороздны не было. Можно лишь уточнить, что, публикуемый рисунок относится к времени после 1835 г. В книге Л. А. Чарейского (1976) И. П. Бороздна, как и Л. С. Бороздна (Стромиллина) не представлены.

Зоя Борисовна почти безвыездно жила последние годы жизни.

Л. С. Бороздна (Стромилина) пишет портрет А. С. Пушкина.
В центре И. П. Бороздна

Я её навещала всякий раз, когда приезжала в Пушкин, и чай мы пили в компании с Александром Сергеевичем. Зоя Борисовна объясняла мне содержание рисунка следующим образом.

Пушкина, сидящего на диване со своим приятелем — капитаном Бороздой, пишет маслом жена Борозды (в левой руке у неё палитра, надетая на большой палец). А всех их вместе нарисовал (написал акварелью или тушью) сын четы Борозды. Глазами сына мы и видим всю картинку — сидящего рядом с Пушкиным его отца и его маму, пишущую портрет Пушкина. З. Б. ещё упоминала о «неприличном» стихотворении Пушкина, посвящённом Борозде. Последний был, якобы, нетрадиционной ориентации. Искать это четверостишие в собрании сочинений мне было некогда, а цитировать его здесь нет смысла. В данном

случае, главное — это практически неизвестное изображение Пушкина, как и своеобразная легенда, связанная с ним, которую изложила З. Б. Томашевская.

Надо сказать, что, приходя к Томашевской, я каждый раз надоедала ей настойчивой просьбой показать портрет широкой общественности, ввести его в научный оборот, но её отвлекали другие заботы. И всё-таки однажды рисунок над столом не оказалось, Зоя Борисовна с ним рассталась, теперь он находится в одном из пушкинских музеев Петербурга. Перед тем она сделала с рисунка копию и подарила мне со словами благодарности за то, что я подвигла-таки её на действие.

Всё это произошло очень давно, З. Б. Томашевская ушла из жизни в 2010 г. Никаких публикаций этого рисунка в открытых источниках я не встречала. Думаю, что он похоронен где-то в архиве. А, может быть, и была какая-нибудь информация о нём в музейных реферативных журналах, не знаю.

Я посоветовалась со своим учёным другом, мнению которого безоговорочно доверяю. Он считает, что у меня есть полное право, как угодно распорядиться подаренной мне копией портрета, что я и делаю — просто делюсь с друзьями неизвестным изображением любимого поэта. На очерченных карандашом полях листа идут едва различимые и частично вовсе утраченные надписи, разобрать можно только отдельные слова и фразы. Но именно они в совокупности и дают то описание, которое я привела выше со слов Зои Борисовны. Она над ними потрудились в своё время. А дал эти пояснения на полях картинки якобы внук Борозды (его фамилия неразборчива). Я скандировала рисунок по этим карандашным линиям, не показывая затёртых надписей. Это же не искусствоведческое исследование, хотя заманчиво сделать серьёзный анализ оригинала этого группового портрета, собрать сведения о всех действующих лицах, изучить и описать эту сценку из жизни российской окраины, с массой интересных деталей и подробностей быта первой четверти XIX века... Хорошо образованные были люди, превосходно рисовали.

Если следовать версии, рассказанной Зоей Борисовной, можно вообразить, как жена проводила мужа — офицера к месту его службы и, дожидаясь её окончания, живёт в этой

глуши. Можно вообразить, что являл собой Кишинёв той поры и как украсило его общество появление в этих краях известного поэта. Пушкин на рисунке сравним со своим портретом, написанным столичным живописцем О. А. Кипренским. Художник написал поэта в 1827 г., спустя три года после возвращения его из ссылки.

Можно представить и как Пушкин направляется на очередной сеанс к Кипренскому в Шереметевский дворец, где у того была мастерская, предоставленная ему владельцем усадьбы. Идёт в распахнутом плаще по Фонтанке, по тротуарным гранитным плитам вдоль ажурной чугунной решётки, иногда прикасаясь к ней рукой, насвистывая и помахивая тросточкой. Ну хорошо, не насвистывая, хотя я думаю, что всё-таки — тихонько насвистывая, оперные арии. Ему ещё нет тридцати... Подходит к дворцу, на минуту останавливается, смотрит на воду, на оживающую весеннюю Фонтанку и входит в эти красивые ворота. А может быть, Кипренский рисовал его в другое время года, тогда — всё немного иначе.

Интригует мысль, что где-то, возможно, существует и тот портрет Пушкина маслом, который написала жена И. П. Бороздны. Ведь на рисунке ее работа показана почти законченной. Может быть, портрет тоже висит у кого-то над столом в гостиной...

Литература

- Ильин-Томич А. А.* Бороздна И. П. // Русские писатели. 1800–1917. Биографический словарь. Т. 1. М.: «Советская энциклопедия», 1989. С. 317–318.
- Петров Б. М.* Поэт пушкинской поры. // Бороздна И. П. «Писано в селе Медвёдово...». Клинцы, 2004. С. 7–86.
- Пушкин А. С.* Полное собрание сочинений: В 16 т. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1937–1959. Т. 2. Кн. 1. Стихотворения, 1817–1825. Лицейские стихотворения в позднейших редакциях. 1947.
- Черейский Л. А.* Пушкин и его окружение. Л.: ЛО изд-ва «Наука», 1976.
- Шеремет А. С.* А. С. Пушкин и «крымская» поэма И. П. Бороздны // Вестник Псковского государственного университета. Серия: Социально-гуманитарные науки. 2015. Вып. 1. С. 283–291.

О. В. Дьякова
(Владивосток)

ДРЕВНИЕ И СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ГОРОДИЩА БИКИНА¹

Геофизическая характеристика бассейна Бикина. Бикин — приток Уссури, входящий в бассейн Амура, издревле служил водной артерией, связывающей западные и восточные склоны Сихотэ-Алиня: «Основная часть бассейна р. Уссури расположена в пределах центрального и западного Сихотэ-Алиня, представляющих собой обширную горную страну с весьма сложным строением поверхности. Центральный Сихотэ-Алинь имеет вид нагорья, сильно расчлененного густой речной сетью; отдельные гольцовые вершины гор достигают здесь высоты 1400–1800 м. В рельефе западного Сихотэ-Алиня преобладают небольшие средневысотные хребты, вытянутые в северо-восточном направлении и разделенные межгорными впадинами, долинами рек и всхолмленным низкогорьем. Западную часть бассейна занимают отроги Восточно-Маньчжурского нагорья, плавно понижающие к востоку. Здесь преобладают горы с округлыми вершинами высотой 600–700 м. Между низкогорьем Западного Сихотэ-Алиня и отрогами Восточно-Маньчжурских гор расположена Западно-Приморская равнина, по которой на

¹ Работа выполнена при финансовой поддержке РФФИ, проект № 18-09-40021

значительном протяжении течет р. Уссури. Бикин берёт начало на северных склонах хребта Каменного, расположенного в центральной части Сихотэ-Алиня. В верховьях Бикин течёт в южном и юго-западном направлении, затем меняет направление на западное. В 20 километрах от устья находится город Бикин. У с. Васильевка Бикин впадает в р. Уссури. Длина Бикина 560 км, площадь бассейна 22,3 тыс. км², общее падение реки 1334 м, средний уклон 2,4 ‰. Бассейн Бикина с древности заселен тунгусо-маньчжурами этносами (удэгейцами). <...> В среднем течении реки расположено удэгейское село Красный Яр. В нижней и средней частях долины реки — обширные торфяные болота с лиственничниками — “мари” <...> Лесной участок в нижнем течении Бикина площадью свыше 4 тыс. км² является крупнейшим в мире нетронутым массивом кедрово-широколиственных лесов и единственным естественным коридором, по которому происходит соприкосновение российской и китайской популяций амурского тигра» (*Ресурсы...* 1966).

Древние и средневековые укрепления бассейна Бикина. В бассейне Бикина, несмотря на слабую археологическую изученность этой территории, обнаружено значительное количество памятников разных эпох, начиная с палеолита и заканчивая поздним средневековьем (рис.1) Среди археологических памятников особое место занимают укрепленные поселения. В настоящее время известно десять городищ: Васильевское, Верхний Перевал-6 (Кушнариха), Верхний Перевал-5 (Кунулаза), Верхний Перевал-7 (Музиза), Васильевка-2, Васильевка-3, Канчуговское, Бикинское-1, Бикинское-2 (Тихое), Бикинское-3 (Загребное). Их обследованием занимались А. П. Окладников, Ю. М. Васильев, О. В. Дьякова, Н. Н. Крадин, В. А. Краминцев¹.

Для классификации древних и средневековых укреплений бассейна Бикина автором использован общий для всех дальневосточных городищ геоморфологический принцип. Городища делятся на три типа: горный, долинный, мысовый. Описание следует с укреплений верхнего течения р. Бикин до его устья.

¹ См.: Васильев 1988; Дьякова 2003; 2009; 2014; Крадин 1998; Краминцев 2000; 2001; 2006; 2013.

Верхний Перевал-5 (Кунгулаза) (рис.1, 2). Расположено в 22 км к востоку от с. Верхний Перевал на правом берегу р. Бикин, к западу от впадения р. Малой Васильевки (Кунгулаза). Укрепление находится на высокой сопке со скалистыми обрывами, защищающими его с северной, южной и восточной сторон. Западная сторона защищена тремя рядами валов — внешним, основным и внутренним. Внешний вал отсыпан в 3 м от края обрыва. Его протяженность составляет 160 м. Высота вала 1-1.2 м. Ширина в основании 5-5.5 м, в верхней части — 1.5-2 м. Вал возведен из почвы и камня. С внешней и внутренней сторон вала располагаются рвы глубиной 0.5 м, диаметром 1-1.5 м. Основной вал параллелен внешнему и расположен в 15 м к северо-западу от него. Его длина не превышает 270 м. Высота вала зависит от рельефа сопки. В северной части основной вал отсыпан по гребню: его высота колеблется от 0.3 до 0.5 м. Ширина основания вала достигает 18 м, в верхней части — 2-2.5 м. С внешней стороны высота вала достигает 2 м. Вдоль него тянется ров глубиной 0.2-0.3 м от дневной поверхности. Вал возведен из почвы и камня. Городище имеет два входа — с южной стороны и с северо-восточной. Южные ворота представляют собой 5-метровый разъем вала. Причем вал в данном месте дополнительно укреплен башней, от которой сохранилась 4-метровая площадка. Ворота, видимо, были трехстворчатые. Вторые ворота устроены в 30 м к северо-востоку от первых и представлены 7.5-метровым разъемом. Безусловно, северные ворота тоже были трехстворчатыми. «В 3 м к югу от ворот зафиксированы остатки двух башен, расположенных на расстоянии 7 м друг от друга» (там же: 19). В плане башни круглой формы, диаметром 5 м. Между ними расположена прямоугольная площадка размером 6 × 7 м. Возле ворот конфигурация вала образует полукруглое укрепление диаметром 7 м.

Внутренний вал на $\frac{1}{3}$ длины параллелен основному, а затем поворачивает к западу и под острым углом упирается в основной. Его длина достигает 64 м, высота — до 2 м. По предположению Н. Н. Крадина, внутренний вал более древний. Вал сооружен из камней и почвы.

Планиграфия городища простая, без террас и внутреннего города. Прослежены круглые, овальные и прямоугольные запа-

дины размером 3×4 , 4×4 и 4×6 м. На городище обнаружен материал в виде: фрагментов лепных сосудов мохэского типа и круговых изделий с округлыми и трубчатыми венчиками.

Городище Верхний Перевал-5 (Кунгулаза) по типу является мысовым, по фортификациям — башенным, по планиграфии нетеррасированным, без редута и запретного города, по назначению — жилым, оборонительным. Собранный материал позволяет считать, что возведено оно в 1 тыс. н. э. средневековыми тунгусо-маньчжурами — мохэсками или амурскими чжурчжэнями.

Верхний Перевал-7 (Музиза) (рис.1,3). Расположено в 11 км к юго-востоку от с. Верхний Перевал, в 60 м от места впадения протоки Большая Музиза в р. Бикин. Находится «...на второй надпойменной террасе правого берега р. Бикин, занимает юго-восточную оконечность скалистого мыса. С северо-запада городище ограничено двумя параллельными валами» (там же: 25).

Внешний вал достигает высоты 1-1.2 м, ширина основания 4 м, по гребню — 0.4 м. Снаружи вал окаймлен рвом. Внутренний вал сильно оплыл, его высота не достигает 1 м. На северо-восточном участке городища вал почти исчезает. По составу вал земляной. Планиграфия укрепления простая, на мысовой части отмечены квадратные и прямоугольные западины. Н. Н. Крадин выделил для данного укрепления три «культурно-хронологических этапа»: палеометалл, ранний железный век, покровская культура (там же).

На памятнике собраны: лепная керамика мохэского типа, дольчатая круговая сероглиняная посуда, круговая посуда с дольчатым и штампованным орнаментом, ланцетовидные наколенники стрел.

Укрепление Верхний Перевал-7 (Музиза) по типу относится к мысовым городищам, по фортификациям простое, без башен, по планиграфии — нетеррасированное, без редута и внутреннего города, без ворот, по назначению — жилое, оборонительное. Городище возведено средневековыми тунгусо-маньчжурами и относится, по обнаруженному материалу, к культуре амурских чжурчжэней; датируется IX–X вв. н. э.

Канчуговское городище (рис.1, 4). Расположено в 39-40 км к северо-востоку от с. Красный Яр в устье протоки Окзоно на правом берегу р. Бикин. Находится на высокой пойме среди болот. В плане городище прямоугольной формы, ориентировано валами по странам света. Длина северного и южного валов 60 м, западного — 40 м, восточного — 35 м. Высота валов с внутренней стороны городища составляет 0.5-1 м, с внешней — 0.9-1 м, повышаясь к западу до 1.5 м. Валы возведены из почвы. Площадь городища 0.24 га.

О местонахождении городища автору через преподавателя ДВГУ Л. А. Сергеева сообщил житель с. Красный Яр Л. П. Канчуга, на родовом участке которого оно и находится (*Дьякова 2003*).

Городище имеет четверо ворот в виде простых 2-3-метровых разъемов. Внутренняя поверхность ровная, нетеррасированная. На памятнике обнаружен фрагмент лепного сосуда без орнамента, вероятно, мохэского типа.

Канчуговское городище по типу относится к долинным, по планиграфии — к простым, нетеррасированным, без внутреннего города и редута, по фортификациям — к безбашенным, по назначению к жилым, оборонительным. Керамический материал и подпрямоугольная форма укрепления позволяют отнести его к бохайской культуре и предварительно датировать VII–X вв.

Городище Васильевское (рис.1, 5; 2, 1-2). Впервые Васильевское городище обследовалось в 50-х годах прошлого столетия Дальневосточной археологической экспедицией под руководством А. П. Окладникова. Позднее (в 1988 г.) городище было переобследовано Ю. М. Васильевым, у которого сохранился глазомерный план памятника. В 2000 г. на укреплении работал В. А. Краменцев. В настоящее время существует две характеристики данного городища.

По описанию Ю. М. Васильева городище находится на вершине сопки (*Васильев 1988: 22-23*). Расположено в 3-4 км вверх от с. Васильевка на правом берегу р. Бикин. Вал, окружающий памятник, имеет форму кольца. Высота вала изнутри 1.5-2.5 м, от дна рва — 4-5 м, ширина основания вала 10-12 м. На вершине сопки сооружено внутреннее небольшое укрепление с

низким валом. Поверхность по западному склону террасирована. На городище зафиксировано два входа — юго-западные и северо-восточные ворота. С западной и северной сторон городище дополнительно укреплено двумя валами, высота которых составляет 1-1.5 м. Валы сложены из обломков базальта и обожженной глины. По мнению автора данной статьи техника возведения фортификаций — камень и обожженная глина — позволяет думать, что это были стены, а не вал. В Приморье такая техника встречается впервые, но она достаточно широко распространена в Китае. Использование для возведения фортификаций камня без цементной связки характерно для когуреского военного зодчества. В данном случае, видимо, имеет место смешанная традиция, сочетающая когуреские и китайские строительные приемы.

Вторая характеристика предложена В. А. Краменцевым. Исследователь выполнил съемку укрепления и установил, что размеры городища достигают 185 × 185 м, площадь составляет 3.4 га. Территория городища, согласно рельефу, делится на две части: верхнюю и нижнюю: «На верхней площадке расположены три оборонительных линии, возведенных раньше сооружения основного вала. На ней насчитываются около 20 западин. Уголь из заполнения одной из них дал возраст равный 775 + 45 лет (СОАН-4357)» (*Краменцев 2000: 216; 7*).

Васильевское городище по типу горное, по планиграфии — террасированное, с внутренним городом, по фортификациям безбашенное, с двумя простыми воротами, по конструкции вала (стен) глиняно-каменное, по назначению — жилое, оборонительное. Определение культурной принадлежности затруднено. Круглые городища в Приамурье появляются в михайловской культуре, но там они не террасированы, без ворот и внутреннего города. Техника возведения вала тоже отличается от Васильевского укрепления. В Приморье горные круглые укрепления не известны. Наличие внутреннего города и техника возведения стен указывают на использование китайских приемов военного зодчества. Внутренний город появляется в Приморье в бохайскую эпоху и широко распространяется в чжурчжэньское время,

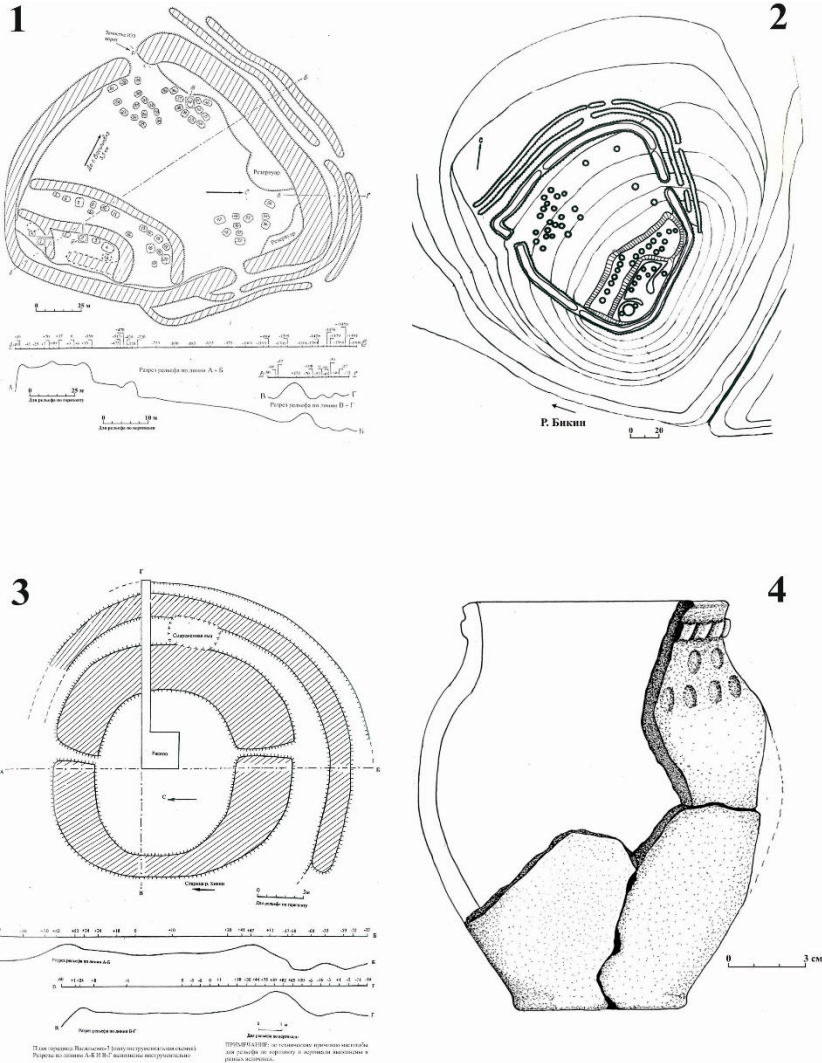

Рис. 2. Васильевские городища. 1–2. Планы Васильевского городища (по А. П. Окладникову и В. А. Краменцеву). 3. План городища Васильевка-3 (Тихое) (по В. А. Краменцеву). 4. Сосуд из городища Васильевка-3 (по В. А. Краменцеву).

особенно на горных укреплениях чжурчжэней государства Восточное Ся (1217–1234). Предварительно Васильевское городище можно отнести к периоду чжурчжэней государства Восточное Ся.

Городище Васильевка-3 (рис.1, 6; 2, 3-4). Городище открыто и обследовано В. А. Краминцевым в 2000 г. (см.: Краминцев 2000; 2002; 2006; 2013). Оно расположено на правом берегу р. Бикин на невысоком речном мысу в 4.5 км к юго-востоку от с. Васильевка. Находится в северо-западной части поселения Васильевка-2 (Краминцев 2006; 2013). В плане городище подпрямоугольной (почти круглой) формы и ориентировано по странам света. Углы укрепления скруглены. Размеры укрепления 32 × 37 м, площадь 1200 м². Длина вала 70 м. Ширина основания вала 2.5-6 м, ширина по гребню 1-1.5 м, высота вала 0.6-0.8 м. В северном и южном валу сооружены ворота в виде простого 2-метрового разъема.

С юга, востока и северо-востока городище дополнительно защищено 60-метровым валом, имеющим форму полукольца. Ширина основания данного вала 2.5 м, по гребню вала — 1-2 м, высота вала 0.4 м. Между основным и дополнительным валами прослежен ров шириной 2.5-4 м и глубиной 1 м. С внешней стороны дополнительного вала зафиксирован второй ров шириной 2 м. Вал сложен из суглинков.

Планиграфия. Городище нетеррасированое, с ровной поверхностью, без внутреннего города. Культурный слой связан с польцевским поселением эпохи раннего железного века, датированным по радиоуглероду 90 г. до н. э. — 210 г. н. э.; 350-320 гг. до н. э.; 200-350 г. н. э.; 360-380 гг. н. э. Датировка самого укрепления, по мнению исследователя данного объекта, требует уточнения.

Городище Васильевка-3 по типу долинное, по форме подпрямоугольное, по планиграфии простое, нетеррасированое, без внутреннего города и редута, по фортификациям безбашенное, с простыми воротами, по назначению, вероятнее всего, сторожевой пункт. Построено носителями польцевской культуры в конце 1 тыс. до н. э. — начале 1 тыс. н. э.

Городище Бикинское-1 (Тихое) (рис.1,7; 3,1) впервые упоминается И. П. Надаровым в 1887 г. В 2000 г. оно обследовалось В. А. Краминцевым (см.: *Краминцев* 2000: 217). Городище расположено в 11 км к западу от г. Бикин на левом берегу одноименной реки. Находится на возвышенной рёлке. Размеры укрепления 220 × 157 м. Площадь 3.45 га. Ориентировано с северо-востока на юго-запад. Протяженность валов 570 м. Высота валов 0.4-1.5 м. Глубина рвов 0.6 м. В северо-восточном, северо-западном и юго-западном валах есть ворота в виде простых разрывов. В плане городище подпрямоугольное. По предположению В. А. Краминцева укрепление возведено в эпоху раннего средневековья (чжурчжэньская культура) и может быть сопоставлено с раннесредневековым селищем Васильевка-2. По мнению автора данной статьи укрепление вполне сопоставимо с бохайскими.

Городище Бикинское-1 по типу долинное, по форме подпрямоугольное, по планиграфии — простое, нетеррасированное, без внутреннего города, по фортификациям безбашенное, с тремя простыми воротами, по назначению — жилое, оборонительное. Может быть отнесено к эпохе раннего средневековья, вероятно, к бохайской культуре.

Городище Бикинское-2 (Тихое) (рис.1, 8; 3, 2). Впервые обследовано В. А. Краминцевым. Расположено в 4.5 км к западу от г. Бикин. Возведено в излучине правого берега протоки Тихой. Укрепление значительно разрушено. «Крепость имеет двойную систему валов и рвов. Валы сооружены из насыпного грунта, взятого из рвов» (там же: 217). Площадь сохранившейся части укрепления 760 м². Высота валов не превышает 0.4-0.7 м от дневной поверхности. Длина внешнего вала около 60 м, внутреннего — 45 м. Ширина основания вала 4-5 м. В юго-западной части укрепления валы (через ров) соединены земляным мостом. По предположению В. А. Краминцева в данном месте располагался вход, ширина которого достигала 2.5 м. У входа с обеих сторон зафиксированы площадки, на которых, вероятно, размещались башни. Предварительно укрепление отнесено к раннему железному веку.

ДРЕВНИЕ И СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ГОРОДИЩА БИКИНА

По типу городище долинное, по фортификациям — сложное, с башенными сооружениями. Предположительно, возведено носителями польцевской культуры в первых веках н. э.

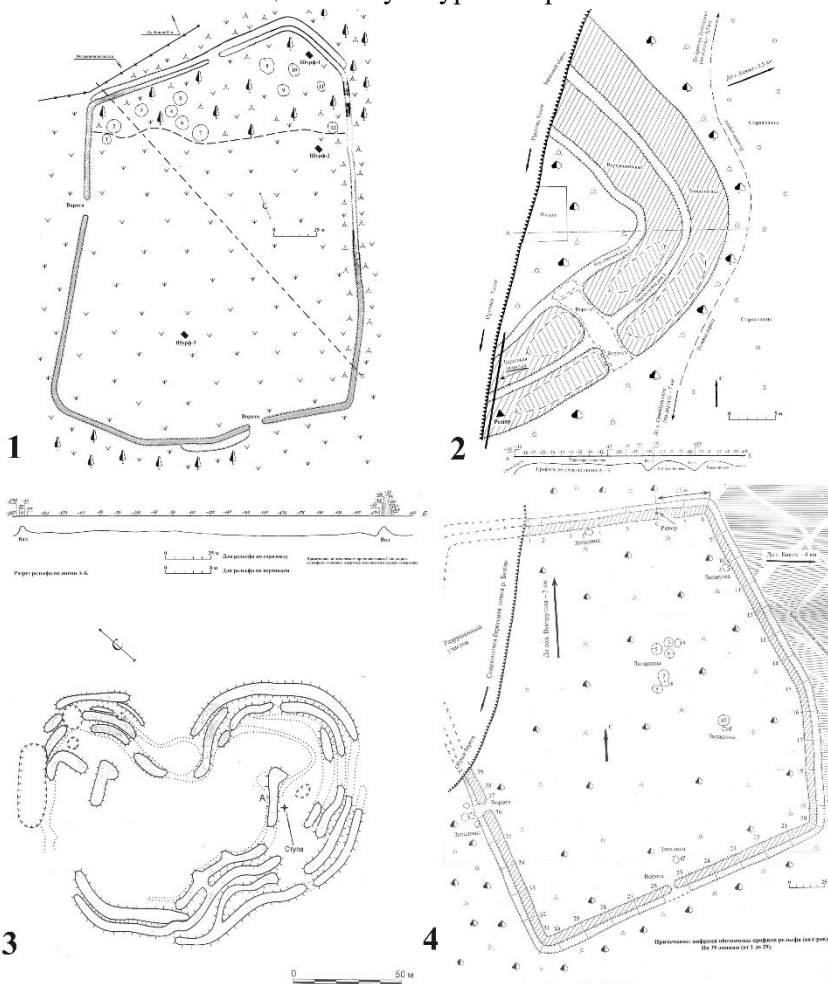

Рис. 3. Планы Бикинских городищ (по В. А. Краменцеву).
1. Бикинское. 2. Бикинское-2 (Тихое). 3. Бикинское-4 (Тунгусское).
4. Бикинское-3 (Загребинское).

Городище Бикинское-3 (Загребинское) (рис.1, 9; 3, 4) впервые обследовано В. А. Краминцевым в 2000 г. Расположено на левом берегу р. Бикин на о. Загребин в 4 км к западу от г. Бикин и в 1.5 км к северо-северо-западу от городища Бикинское-2 (там же: 218): «Городище подпрямоугольной формы <...> Длинной осью ориентировано по линии северо-северо-запад — юго-юго-восток <...> Оборонительная линия — одинарная, состоит из вала и рва длиной по периметру 705 м (без учета разрушенной части) <...> Максимальные размеры городища 282.5 × 255 м, площадь около 5.9 га <...> На берегу в границах разрушенной части памятника собрано два десятка фрагментов керамики раннесредневекового времени. Преимущественно это станковая, в том числе сероглиняная керамика с незатейливым штамповым геометрическим орнаментом, относящаяся к чжурчжэньскому времени. Среди фрагментов керамики встречен черепок с характерным для эпохи раннего железа отпечатками пальцев. По-видимому, высокое не затопляемое место в той части острова посещалось людьми задолго до строителей городища...». Ширина вала в основании 6 м, высота — 1 м. В валах зафиксировано два прохода шириной 3-3.5 м. Собранный на укреплении керамический материал позволил В. А. Краминцеву отнести городище к чжурчжэньскому времени (там же).

По типу городище долинное, по форме подпрямоугольное, по планиграфии простое, нетеррасированное, сооружено носителями чжурчжэньской культуры, вероятно, во времена правления империи Цзинь (1115–1234). Памятник двухслойный. Нижний слой относится к польцевской культуре раннего железного века, верхний — к культуре амурских чжурчжэней.

Городище Бикинское-4 (Тунгусское) (рис.1, 10; 3, 3). Впервые обследовано в 2004 г. В. А. Краминцевым. Находится в 0.9 км к юго-востоку от устья протоки Тунгусская (левобережная протока р. Бикин), в 7 км к западу от г. Бикин. Городище расположено на 2,5-метровой террасе (высокой пойме) левого берега. Общая площадь — 1,8 га (150 × 120 м). Общая длина валов внешнего периметра около 460 м. На памятнике обнаружена керамика эпоха раннего железа и раннего средневековья (там же).

Выводы. Анализ городищ бассейна Бикина показывает, что по макротопографическим признакам они относятся к трем типам фортификаций: *мысовым* — Верхний Перевал-5 (Кунгулаза), Верхний Перевал-6 (Кушнариха), Верхний Перевал-7 (Музиза), Васильевка-2, *долинным* — Канчуговское городище, Васильевка-3, Бикинское-1, Бикинское-2 (Тихое), Бикинское-3 (Загребинское) и *горным* — Васильевское городище. Самым древним типом городищ для юга российского Дальнего Востока являются мысовые укрепления. По планиграфии и устройству они наиболее простые, представляя собой отгороженный валом в самом узком месте участок мыса, защищенный с двух-трех сторон скальными обрывами, водой или крутыми склонами. Подобные городища в эпоху палеометалла и раннего средневековья широко использовались различными этносами по всей Евразии, в том числе в Приморье и Приамурье. В бассейне Бикина они появляются в эпоху палеометалла в 1 тыс. до н. э. и представлены городищем Верхний Перевал-6 (Кушнариха). По фортификационной характеристике данное укрепление простое — без редута, без ворот, без запретного города и башен.

В конце раннего железного века (польцевская культура) фортификационные сооружения усложняются и на мысах впервые появляются укрепления подпрямоугольной формы (Васильевка-2). Еще более сложные укрепления в бассейне Бикина возводились в эпоху раннего средневековья тунгусо-маньчжурами — мохэсцами, бохайцами, амурскими чжурчжэнями (Верхний Перевал-5, Верхний Перевал-7, Бикинское-3). В это время появляются двойные и тройные валы, а также башни.

С появлением носителей польцевской культуры распространяется и долинный тип городищ подпрямоугольной формы (укрепление Васильевка-3), на которых есть специально обустроенные ворота. Данный тип сохраняется до эпохи средневековья и полностью соответствует традиционным бохайским городищам квадратной (прямоугольной) формы (Канчуговское городище). Долинные городища бассейна Бикина идентичны аналогичным объектам восточных склонов Сихотэ-Алиня, что позволяет говорить об их общей исторической судьбе, которую еще предстоит расшифровать (Дьякова 2009; 2014).

В эпоху средневековья в бассейне Бикина возводится горный тип фортификаций, характерный для чжурчжэней государства Восточное Ся (1217–1234) (Васильевское городище). Следует отметить, что горные укрепления Бикина, в сравнении с аналогичными типами городищ восточных склонов Сихотэ-Алиня, имеют свои особенности. Здесь появляется новая форма валов — круглая, и новый состав вала — камень и обожженная глина.

Естественно, изложенная информация о фортификационных сооружениях бассейна Бикина является результатом лишь первого и предварительного анализа, но уже сейчас очевидно, что начиная с эпохи палеометалла данная речная магистраль использовалась в качестве дорожно-транспортного пути из бассейна Амура к морскому побережью и обратно. Этот путь контролировался и охранялся строителями древних и средневековых фортификационных сооружений.

Литература

- Васильев Ю. М.* Археологические исследования в Хабаровском сельском районе Хабаровского края в 1988 г. // Архив ИА РАН. Р-1, № 13069. — 22 с.
- Дьякова О. В.* Отчет о работах Амуро-Приморской археологической экспедиции в 2003 г. на городище Сибайгоу и разведочных работах в Кавалеровском, Ольгинском, Чугуевском и Пожарском районах Приморского края // Архив ИА РАН. Р-1, № 28417. — 34 с.
- Дьякова О. В.* Военное зодчество Центрального Сихотэ-Алиня. М.: Восточная литература, 2009.
- Дьякова О. В.* Государство Бохай: археология, история, политика. М.: Восточная литература, 2014.
- Крадин Н. Н.* Отчет об археологических исследованиях в Красноармейском и Пожарском районах Приморского края и Бикинском районе Хабаровского края в 1998 г. // Архив ИА РАН. Р-1, № 21853. — 24 с.
- Краминцев В. А.* Раскопки Васильевского городища. // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. Новосибирск. 2000. С. 308–311.

- Краминцев В. А.* Археологические исследования в Бикинском районе Хабаровского края в 2001 г. // Архив ИА РАН. Р-1, № 25841.
- Краминцев В. А.* Поселение и городище Васильевка-3 — новые памятники польцевского времени в Бикинском районе Хабаровского края // Россия и Китай на дальневосточных рубежах. Благовещенск. 2002. С. 82-89.
- Краминцев В. А.* Древние фортификационные сооружения приустьевой зоны реки Бикин // Пятые Гродековские чтения. Материалы Межрегиональной научно-практической конференции. Амур дорога тысячелетий. 30 мая – 4 июня 2006 г. Ч. 1. Хабаровск, 2006. С. 213–219.
- Краминцев В. А.* Археологические исследования по объекту «Магистральный газопровод “Сила Сибири” на территории Амурского, Нанайского, Хабаровского районов Хабаровского края. Разведка на территории Бикинском района в 2013 г. // Архив ИА РАН. Р-1, № 34760.
- Ресурсы* поверхностных вод СССР: Гидрологическая изученность. Т. 18. Дальний Восток. Вып. 1. Амур / Под ред. С. Д. Шабалина. Л.: Гидрометеиздат, 1966.

С. В. Иванов
(Марбург)

СТИХОТВОРЕНИЕ О ЧУДЕСАХ ИРЛАНДИИ И ТРАДИЦИЯ ИРЛАНДСКИХ МИРАБИЛИЙ

Несмотря на то, что кельтология и ирландистика не входили напрямую в сферу профессиональных интересов Альбины, живой интерес, который она всегда проявляла к работам своих друзей, позволяет мне надеяться, что тема этой статьи не будет чужеродной в сборнике, посвященном ее памяти. Речь идет об одном ирландском стихотворении, входящем в традицию мирабилий, которая была чрезвычайно распространена не только в Ирландии, но и в целом на Британских островах.

Для Средних веков характерен повышенный интерес к чудесному и необычайному, и немалую долю в компендиуме необъяснимого (наряду с такими жанрами, как агиография, толкования Писаний и т. п.) занимали описания стран и их диковин, которые можно условно назвать «географическими» мирабилиями. Основное внимание тексты подобного жанра уделяли восточным странам, особенно Индии. Сведения о них восходили непосредственно к античным источникам и транслировались в более или менее устойчивой форме вплоть до Нового времени, вопреки появлению к XIII веку обильной литературы, основанной на личных впечатлениях торговцев, путешественников и паломников. Знания о Востоке значительно видоизменились и

благодаря Крестовым походам. Вместе с тем, на крайнем западе Европы возник своеобразный феномен описания местных чудес, оформившийся в особый жанр «чудес Ирландии» и «чудес Британии». Нам неизвестны подобные традиции для французских или германских мирабиллий: хотя источники, озёра, горы и камни с необычными свойствами были хорошо известны по всей Европе, отдельные каталоги таких местных мирабиллий были составлены, по-видимому, только для Ирландии и Британии, а в том случае, когда мы встречаем сходное перечисление чудес Норвегии и северных морей (см. ниже), оно несомненно отталкивается от традиции ирландских мирабиллий.

Можно предположить, что значительную роль в укреплении этого жанра сыграл взгляд со стороны, так как Ирландия оставалась экзотической страной в глазах не только европейцев, но и соседей из Британии. Однако это, естественно, не релевантно для «чудес Британии», где развитый жанр списков мирабиллий сложился в сложном взаимодействии и взаимоотталкивании нескольких местных национальных традиций. О широте рецепции и дальнейшей передачи «чудес Ирландии» свидетельствует разноразличность самих текстов. Важнейшую роль в ознакомлении европейцев с этим жанром сыграл типичный взгляд наблюдателя, представленный в латинской «Топографии Ирландии» Геральда Камбрийского (см.: *Top. Hib.*). Это сочинение пользовалось большой популярностью и послужило основой для дальнейших обработок входящих в неё сюжетов. Другим латинским источником, скорее всего, также ориентированным на внешнюю, неирландскую аудиторию, была поэма псевдо-Патрика Дублинского “*De mirabilibus Hiberniae*” (см.: *Gwynn 1955; Ivanov*). Особого упоминания заслуживает норвежское «Королевское Зерцало» (“*Konungs skuggsjá*”, между 1250 и 1260 гг.), которое содержит версию «чудес Ирландии», в ряде мест сильно отличающуюся от прочих (англ. пер. см.: *Larson 1917*). Названные тексты далее привлекаются в меру необходимости, главное же внимание сосредоточено на собственно ирландской традиции — на «чудесах Ирландии», написанных на ирландском языке, которые дошли до нас в трех текстах.

1) T — Do ingantaib Erenn andso da rer Lehair Glind Da Lacha, из «Книги из Баллимота», RIA MS 23 P 12, f. 140v, конец

XIV — нач. XV в. Текст издан Тоддом (*Todd* 1848: 192-219).

2) R — *De ingantaib Érenn* из рукописи Trinity College, Dublin, Ms 1336 (Н. 3. 17), col. 725, XVI в. (издан Тоддом в примечаниях к предыдущему тексту).

3) S — Стихотворение, начинающееся «*Inganta Eirend uili...*» из «Книги Уи Мане» (RIA MS D ii 1, f. 115v, 1390-е гг.), изданное под заглавием «*Irische Mirabilia*» (*Meyer* 1905).

Все тексты — латинские, ирландские и норвежский — характеризуются значительными отличиями: нет ни одной пары текстов с совпадающим списком мирабилий. Разнятся и их количество, и, в случае совпадения, детали описания. Так, в латинской поэме псевдо-Патрика представлено 26 мирабилий, в тексте T их 34, в R — 28. Поэтический текст S, который приводится и комментируется ниже содержит только 13 чудес. Соотношение между этими текстами, вопросы их генезиса и взаимосвязей до сих пор изучены недостаточно. Несмотря на отличия, можно выделить очень узкое ядро из группы мирабилий, зафиксированных во всех текстах. Рассматриваемое стихотворения играет при этом особую роль именно ввиду его краткости. Анализ его состава в сопоставлении с другими «чудесами Ирландии» является основной целью этой работы.

Текст. Прежде чем перейти к этой части, заметим, что стихотворение было переработано и переведено на латынь ирландским историком Руадри О'Флайтбертайгом (Родерик О'Флаэрти) в труде *Огигия* (*Ogygia* 1685, 289-291). Это дает редкую возможность понять, как текст воспринимался непосредственными наследниками культурной традиции.

0. *Inganta Eirend uili eter trāigh ocus tuili
re tūr do neoch tar a n-eis ca can dūind gan a faisnēis?*

Все чудеса Ирландии, от отлива до прилива,
прежде чем искать что-то вместо них, почему бы нам не
рассказать о них?

1. *Loigi inn abaic a Temraigh findat ūaibh in t-æs teglaigh,
tṛī troithi and go fáilidh d'fir mōr is do mæthnāidhin.*

Могила гнома в Темайр — находят спутники из вашего

числа

СТИХОТВОРЕНИЕ О ЧУДЕСАХ ИРЛАНДИИ...

в ней с радостью три ступени для большого мужа и для
малого ребенка.

2. Na dumacha derboile a cailltib ard-Almaine,
is trū nō is methach a ngnīm intī nosgeib fo comlīn.

Большие (?) холмы в лесах высокого Алмайна (Алму) —
обречен тот или тщетны дела тех, кто сочтет их равным
счетом.

3. Crand cuilind focuirter ind a Loch nEchach n-ūar n-āibind,
īarand nō cloch dotæth as a cind secht mbliadan mbithmas.

Дерево падуба, положенное в холодный и приятный
Лох нЭхах,
железо или камень выходят из него к концу семи вечно
прекрасных лет.

4. Tibra a Slīab Gam nochō gō, dā lān inti 'san ænlō,
indarna lān sāl gorm glē, in lān eli is fīrusce.

Источник на горе Гам, это не ложь, два прилива там в один
день —
один прилив голубая чистая соленая вода, другой прилив
пресная вода.

5. Tibra a Slīab Laigen na læg, aband Liffi da lettæb,
slat cuill cuirtear inti is cōir slat uindsend esti acētōir.

Источник на лейнстерской горе телят, рядом с рекой Лиффи,
ветка орешника, которую кладут туда, верно говорят, ветка
ясеня тут же из него [достается]

6. Corr indsi Geigidh būan bēs bidh na hænur do bithgrēs
ō tossach domain, derb in dāl, isan insi a hænurān.

Журавль острова Гегид, постоянный обычай, всегда один
от начала мира, ясное дело, на острове одинешенек.

7. Itā ingnad is tīr tūaidh a n-Inis Glūairi go mbūaidh,
mairb na hindsī, mōr inn oil, gan æs gan urcra orthibh.
A fuilt 's a n-ingni for fās ō thosach beathadh co bās,
co d[t]obair in fear and sein aithni for a tšenathair.

Есть чудо в северной стране, на знаменитом Острове Славы:
мертвецы острова — великое свидетельство — без возраста
без гниения.

Их волосы и ногти растут с начала жизни до смерти,
и человек может узнать там своих предков.

8. Teach nEothail[i] gan tuigi a comardi re tuli,
ō dhīlind mōir, būan in bladh, nī fūar usci da fliuchadh.

Дом Этайлла без крыши одинаковой высоты с приливом;
от великого потопа, вечная слава, не может увлажнить его
вода.

9. Tibra itā i Loch Con gan geis tēit 'na diaid intan trāiges,
inn ūair līnas in loch lān tēit romi in tibra tondbān.

Источник, который в озере Кон — нет в том худа — следует
за ним, когда оно убывает;
когда же озеро наполняется, белопенный источник идет
вверх.

10. Loch Lēin is lāndeacair leam, ceithri creasa 'na timceall,
cris sdāin, cris uma 'malle, cris īaraind is cris lūaidhe.

Лох Лейн великое чудо для меня, четыре кольца вокруг него
кольцо олова, кольцо меди также, кольцо железа и кольцо
свинца.

11. Ibar mac nAingcis nūa imne fil for brū Essa Maige,
nochon faicend neac[h] nī de acht a scāth asan uisce.

Прекрасный Тис сынов тяжбы, что на берегу Эс Майге,
никто не видит его, только его отражение в воде.

12. Loch Riach is lān i[n]gnadh tra illatha de gach n-ænłā,
dath gorm, dath buidhe go mbladh, dath derg, dath ūaine indglan.

Лох Риах великое диво, много цветов у него каждый день,
синий цвет, желтый цвет со славой, красный цвет,
чистейший зеленый цвет.

13. Eas dia acht gidh delbdha in bēs a deat[h]ach de do bithgrēs
gan tinidh and d'fīr nā do gō, nī fuil gnīm is inganto. Inganta.

Водопад Эс Диа, хоть прекрасно обыковение, его дым всегда
без огня там, правда или ложь, нет деяния чудесней. Чудеса.

Комментарии. Соотношение этого списка с другими, более объемными каталогами чудес, можно наглядно представить в виде следующей таблицы, где к уже использованным сокращениям STR для ирландских текстов добавляются Р (= поэма

СТИХОТВОРЕНИЕ О ЧУДЕСАХ ИРЛАНДИИ...

псевдо-Патрика), G (раздел, посвященный чудесам в Топографии Ирландии Геральда Камбрийского) и N (раздел из норвежского «Королевского Зеркала»). В скобках указываются порядковые номера, под которыми соответствующие мирабилии представлены в параллельных текстах, где они допускают такое перечисление (то есть в TRP).

	S	T	R	P	G	N
1	+	+(10)	+(15)	+(11)	–	–
2	+	–	–	–	–	–
3	+	+(2)	+(2)	+(2)	+	+
4	+	–	+(13)	–	–	–
5	+	+(29)	+(12)	+(25)	–	–
6	+	–	+(16)	–	–	–
7	+	+(1)	+(6)	+(1)	+	+
8	+	+(8)	–	+(9)	+	–
9	+	+(3)	+(7)	+(3)	–	–
10	+	–	+(1)	–	–	–
11	+	–	+(5)	–	–	–
12	+	–	+(3)	–	–	–
13	+	–	–	–	–	–

Таблица показывает основную сложность, возникающую при анализе текстов «чудес Ирландии»: каждый текст демонстрирует специфический набор чудес, и пересечения между ними носят характер, допускающий лишь самые общие выводы. Даже в случае содержательного совпадения, когда мы можем с уверенностью говорить о том, что речь идёт об одном и том же чуде, детали часто расходятся весьма существенно. По этой причине целесообразно привести обзор каждой мирабилии, содержащейся в рассматриваемом тексте, по отдельности. Такой подход даёт также то преимущество, что в рамках комментария одновременно могут быть рассмотрены лингвистические, текстологические и прочие вопросы.

0. Вступление. Здесь автор, как представляется, противопоставляет чудеса Ирландии каким-то другим чудесам, также хорошо известным аудитории (вероятнее всего, имеются в виду «чудеса Востока»), и призывает познакомиться с

ирландскими мирабилиями, прежде чем восхищаться диковинами далеких чужеземных стран. Обращает на себя внимание, что автор говорит о «всех чудесах Ирландии, от отлива до прилива». Выражение “eter trāigh ocus tuili” означает ‘во всей их полноте, в совокупности’. Судя по этому зачину, автор рассматривает мирабилии, которые сообщает ниже, как исчерпывающий список, что входит в противоречие с его краткостью по сравнению с остальными известными перечнями.

1. Могила гнома, сохраняющая свой размер вне зависимости от того, кто её измеряет, относится в других текстах к трем чудесам Тары. В TP все три чуда перечисляются в составе одной записи, в R они разнесены по трем отдельным статьям. Кроме того, в TP размер составляет 5 ступеней, тогда как в R, как и в нашем стихотворении, говорится о трех. Очевидно, текст S здесь ближе к R, а раздельное описание трех чудес Тары, характерное для R, позволяет объяснить, почему в S представлено только одно чудо из трех, если автор стихотворения пользовался какой-то версией текста, сходной в этом отношении с R. Могила гнома также перечисляется первой среди трех чудес Ирландии в *Триадах Ирландии* (Triads: 14, № 107), тогда как другие чудеса Тары в этом тексте отсутствуют. Она описывается также в прозаической *Старине мест*, где перечисляются многие замечательные и памятные места Тары: «К востоку от них могила гнома. Так стоит она, на юго-востоке и юго-западе. Только три ступени она размером в своей малой трясине (печали? ср. eDIL, s.v. esca). Такова эта могила: маленький камень под землей с восточной стороны и другой с западной. То три ступени в ней, то три с половиной» (Rennes Dind.: 282, № 1.22). Без каких-либо подробностей могила гнома упоминается в стихотворной *Старине мест* (Met. Dind.: I, 18), где рассказывается, что гном случайно попал под горячую руку двум слепым и погиб. Сходный мотив могилы, подходящей под любого по размеру, встречается уже в *Истории бриттов* пс.-Ненния, но помещается на территории Уэльса (ИБ: 192–193, № 74). Интерпре-

тация фразы “*findat ūaibh in t-æs teglaigh*” может различаться, ср. перевод Бойл “let the people of the household discover” (Boyle 2014: 253) — хотя *teglach* обычно обозначает ‘семья, домашние’, при таком переводе за скобками остается *uaibh*; поэтому мы склоняемся к интерпретации ‘спутники’, возможно, ‘свита’, хотя место остается сложным.

2. Чудо, специфичное для этого текста. Мне неизвестны другие фиксации мотива, который грозит неудачей и несчастьями тем, кто сосчитает курганы в лесах Алмайна. Хотя сама эта локация является местом действия многих популярных саг — достаточно сказать, что здесь разворачиваются события Битвы при Аллене (см. Cath Almaine 1978) и здесь же находилась резиденция Финна мак Кумалла (см., напр.: Russell 1903) — история о счете холмов явно не принадлежит к числу распространенных, даже если она содержится в каком-либо источнике, оставшемся за пределами нашего внимания. В отношении перевода следует оговорить слово *derboile*, которое может иметь несколько толкований. Его можно соотнести с *derbáile* ‘усталость, горе, уныние’, но оно не подходит по смыслу, и кроме того, здесь ожидалось бы скорее прилагательное. Поэтому можно видеть в нем композит, но относительно составляющих его элементов опять же существуют равноправные альтернативы. Первым элементом может быть усилительное *der-*, и тогда можно видеть в слове вариант *dermáil* ‘очень большой, чрезвычайно большой’. Если же принять как первый элемент *derb-*, часто выступающий в композитах в значении ‘несомненно, истинно’, то на роль второго элемента могут подходить *all* ‘великий, благородный’ или даже *álaind* ‘прекрасный’ в одной из своих упрощенных форм. Если считать, что здесь всё-таки уместно существительное, то вторым элементом могут быть *áille* ‘красота’ или же *ail* ‘камень, могильный камень’. Возможна также интерпретация элементов *derb-* и *-oll* ‘большой, огромный’.

3. Чудо, описывающее окаменение дерева в озере Лох нЭхах (совр. Лох-Ней), содержится во всех текстах ирланд-

ских мирабиллий и, в отличие от многих других, обладает хорошо прослеживаемой историей, так как оно фигурирует уже в *Истории бриттов* пс.-Ненния (ИБ: 173, № 76) как одно из двух ирландских чудес (второе — про озеро Лох Лейн, см. 10 ниже). Однако и здесь заметны существенные расхождения между версиями. В PG речь идет просто о дереве, в TRN, как и в S, это исключительно падуб. В PGR, как и в рассматриваемом стихотворении, превращение совершается за семь лет; в TN срок не указан. В PG просто говорится, что дерево превращается в камень; TNR проводят более тонкую дифференциацию, разделяя дерево на три части, так что часть, воткнутая в дно озера, превращается в железо, часть, пребывающая в воде, — в камень, а часть, возвышающаяся над поверхностью воды, остается деревом. Такова трехчастная схема в RN; в T каменная и железная части меняются местами — дерево становится каменным в почве, железным в воде и остается деревянным над водой. В S наблюдается некоторая неопределенность: несомненно, следы обсуждаемой схемы присутствуют во фразе «железо или камень выходят из него», однако отличия также очевидны.

4. Параллельное чудо только в R, где сообщается: «Источник на горе Гам, два прилива в нем — прилив горькой морской воды и прилив чистой воды». Сюжет известен также по текстам других жанров. В стихотворной *Старине мест* мы находим рассказ о Гаме, слуге Эремона, по имени которого была названа гора. Ему отрубили голову и бросили ее в этот источник, так что он на время стал горьким: «одно время дня там соленая вода, серая и горькая, другое время там чистая вода» (Met. Dind.: III, 436-437).

5. История об источнике, превращающем ветви одного вида дерева в другой, представлена также в PTR. При этом в TR, в отличие от S, превращение совершается в обе стороны (T ясень → орех, орех → ясень; R орех → ясень, ясень → орех), а в P превращение носит обратный характер (ясень → орех).

6. Параллельное чудо только в R: «Журавль острова Гейд (совр. Инишки) один от начала мира, без другого журавля с ним». Интересно почти дословное совпадение текстов S и R. Существенно отличающийся рассказ, который, тем не менее, по-видимому, относится к той же традиции, находим в *Триадах Ирландии* § 237: «Два журавля на острове Катайг, они не пускают к себе на остров других журавлей, и самка улетает высиживать на запад в океан и возвращается оттуда с птенцами, и лодки не могут найти места, где она их высиживает» (Triads: 32–33).

7. Чудесный остров, предохраняющий покойников от гниения, фигурирует во всех текстах «Чудес Ирландии». В тексте S он особо выделяется тем, что ему отведено четыре двустишия вместо обычных двух. Форма текста относительно стабильна во всех вариантах, только в T добавляется, что там не портится и незасоленное мясо, в N — что тела выставляются вдоль церковной ограды, а G не упоминает о росте волос и ногтей.

8. Чудо присутствует также в TPG. Из текста S не вполне очевидно, в чем именно заключается необычность явления, но из сопоставления с другими версиями вытекает, что речь идет о груде камней или каирне («дом Этайлла без крыши»), которая всегда возвышается над водой, вне зависимости от прилива или отлива. Ср. T, 198199: «Каирн на берегу Этайлла: не меньше он виден во время прилива, чем во время отлива, и море переливается через большие камни на берегу вокруг него». Тодд приводит текст из *Libellus deatribus sanctorum* (Corpus genealogiarum Sanctorum Hiberniae), в котором рассказывается, что у этого каирна состоялось большое собрание ирландских святых, на котором они заключили вечный и нерушимый союз. Про сам же каирн они сказали, что море никогда не перельется через него, пока не покроет [всю] землю Уи Фиахрах. Кроме этого, «могила Этайлла» упоминается в Триадах Ирландии в составе трех чудес Ирландии (Triads: 14, № 107) и трех чудес Коннахта (Triads, 32, № 237).

9. Также в TRP. Однако в этих текстах акцент смещается на другое обстоятельство: между озером и источником всегда сохраняется расстояние в пять ступеней, ср. Т: «Источник [озера] Лох-Кон в Коннахте, таково его свойство по отношению к этому озеру, которое рядом с ним: пять ступеней всегда между ними; прибывает ли озеро или убывает, он всегда следует за ним во всех отношениях». Судя по присутствию этой детали во всех текстах кроме S, именно S отклоняется от прототипа, так что смысл чуда становится неочевидным.

10. Ещё только в R, ср.: «Лох Лейн, четыре кольца вокруг него, то есть кольцо олова, кольцо свинца, кольцо железа, кольцо меди». Хотя чудо представлено лишь в этих двух текстах, оно имеет давнюю историю, так как засвидетельствовано уже в *Истории бриттов* пс.-Ненния: «Там существует озеро, носящее название Лухлейн, которое окружено четырьмя кольцами: первое кольцо вокруг этого озера оловянное, второе — свинцовое, третье — железное, четвертое — медное» (ИБ: 173, № 76). Это одно из двух ирландских чудес в *Истории бриттов*, наряду с чудом озера Лох-Ней (см. 3 выше).

11. Ещё только в R, ср.: «Тис сына тяжбы в Эас Маиги, ясно видна его тень внизу в воде, но сам он не виден на земле». Этому тису посвящено также стихотворение из *Лейнстерской книги*, которое рассказывает о том, почему дерево получило такое название. Сюжет связывает его со ссорой между Эоганом, сыном Айлиля, и его побратимом Лугайдом Мак Коном, которая привела в итоге к битве при Маг Мукриме (см. сагу «Битва при Маг Мукриме» в: *Предания...*: 152–162). Айлиль Аулом, король Мунстера, убил Эогабула из сидов, а затем обесчестил и убил дочь его Ане. Фер Фи, сын Эогабула, решил отомстить за отца. Вместе с братом он создал Тис Сынов Тяжбы. Проезжавшие мимо сыновья Айлиля Эоган, Киан и его приемный сын Мак Кон затеяли спор, кому он принадлежит, и решили положиться на приговор Айлиля. Тот присудил тис Эогану, но Мак Кон не согласился, и между

ним и Эоганом произошла битва, в результате которой Мак Кон был вынужден отправиться в изгнание, и из-за этого позднее случилась битва при Маг Мукрима. Сам же этот тис «не дерево, а наваждение, нет ему подобных; его ствол не из дерева, но неестественный и ужасный. В тени этого дерева находили укрытие от ветра триста воинов, в сухую погоду его хватило бы на дом, он был защитой от любого зла. Он тайно скрыт сидами колдовской властью, лишь один несчастный из ста найдет его, это вечное горе, несчастье навеки» (Dillon 1946).

Здесь название *ibar macc n-angciss* получает объяснение через ссору Эогана и Мак Кона (*na macc n-ancis ó n-an-mnigther*), далее в тексте поясняется, что «таковы были *angcissi* этих мужей», так как каждый претендовал на это дерево. В соответствии с этой трактовкой Диллон перевод название тиса как *Yew of the disputing sons*. Вместе с тем, нужно отметить, что среди значений *ainces* не отмечается ‘ссора, раздора’ *vel sim*. В DIL значения группируются вокруг ‘раны, недуга’ с одной стороны и ‘затруднения, сложности, смущения’ — с другой. Однако ввиду того, что речь идет по сути о тяжбе, которую разрешает своим приговором Айлиль, можно принять во внимание также юридическое значение слова ‘legal difficult case or decision’, поэтому в переводе *ainces* последовательно передается как «тяжба». Отметим, что в R в названии дерева *iubuir mic n-aingcis* говорится об одном сыне, так как *mic* стоит в генитиве ед. ч., хотя дальнейшая назализация указывает на множественное.

В первой строке *nīa* следует, вероятнее всего, понимать не в буквальном смысле ‘новый’ или ‘недавний’, но в смысле обобщенно-положительного эпитета, см. примеры в DIL.

12. Ещё только в R, где довольно скупо сообщается: «Лох Риак же принимает множество цветов каждый день». Здесь, в отличие от S, нет упоминаний о конкретных цветах. Этот мотив присутствует также в *Старине мест*, где название озера объясняется тем, что здесь произошла битва между четырьмя королями сидов, которые сражались в облике оле-

ней, и в этом сражении многие погибли, в том числе Риах, один из королей. Ср. прозаический вариант из *Лейнстерской книги*: «Нет на всей земле цвета, которым бы не окрасилось то озеро с тех пор и донныне, отчего и имя его Лох Риах, то есть промежуток (re) каждого (sach) цвета в нем. Не сыскать у того озера ширины и длины, ибо со всех сторон оно одинаково. И еще повелось так, что если в должный час каждый седьмой год опускать в него белых овец, то все они станут красными» (перевод с дополнениями по Предания: 238, оригинал в Rennes Dind. 1895: 274). В стихотворной *Старине мест* приводится несколько отличающаяся версия: тут в битве погибают все, кроме Риаха. В том месте, куда сносят головы погибших, начинает бить родник, и Риах строит над ним дом, но источник прорывается, и Риах вместе со своими людьми тонут в потоке. «На месте, где гнили трупы, под водами Лера, с многими ранами, цвет крови каждого стал цветом, в который окрасилось озеро. Всех овец Ирландии погружали туда каждые семь лет; вступали они в озеро белыми, выходили красными» (Met. Dind.: III, 324-329). По всей видимости, можно говорить о двух вариантах мотива — в одном воды озера окрашиваются различными цветами, в другом говорится только о красном цвете, в который окрашиваются в нем овцы. Вероятно, в какой-то момент произошло совмещение этих мотивов; можно также предположить, что мотив окраски овец послужил основой для развития мотива многоцветности. Источники, меняющие цвет овец, известны уже в античной традиции, ср. у Солина: «[Варрон] утверждает, что на берегу этого моря [Красного] есть источник. Если овцы выпьют воды из него, то поменяют свойство шерсти, и бывшие прежде белыми, они перестают быть теми, какими были до водопооя, и после этого становятся совершенно черного цвета» (Coll. rer. mem. XXXIII, 1).

13. Специфичное чудо, засвидетельствованное только в этом тексте. Упоминание о Эс Диа, если следовать указаниям *Onomasticon Goedelicum* (Onom. Goed.: 1643, s.v. ess dia), встречается только в *Книге захватов Ирландии*, и то лишь в

одном списке третьей редакции. В рассказе о прибытии племен богини Дану в Ирландию сообщается, что они прибыли на остров без кораблей, в облаках по небу. Однако затем говорится, что, по другим рассказам, они все же приплыли в судах по морю, но высадившись сожгли свои корабли, и от этого дыма возникла легенда, будто они явились в облаках тумана. В списке *Книги из Баллимота* добавляется, что от этого появилось название *eas dia*: «Другие же говорят, что племена богини Дану приплыли в Ирландию по морю и что они сожгли свои корабли потом и что от облаков тумана, которые пошли от них, называется после пожара Эс Диа, и потому другие говорят, что они прибыли в этих облаках» (Leb. Gab.: IV, 170–171). Само название может быть интерпретировано несколькими способами. Вряд ли есть основания сомневаться в том, что первый элемент *eas* ‘водопад, стремнина, поток’, хотя ср. также *es* ‘лодка, корабль’. Что касается второго элемента, то здесь можно видеть как форму *dia* ‘бог’, то есть «водопад (стремнина) богов», под которыми подразумеваются племена богини Дану, либо форму от *dé* ‘дым’: *несмотря на денальную основу, генитив dia* был возможен, если принять во внимание *tene dia* ‘Антонов огонь’, см. DIL, s. v. *dia*, где авторы также колеблются, относить *dia* в данном случае к *dia* или *dé*. Оба варианта равно подходят по контексту, но нужно учитывать, что мы в любом случае имеем дело с народной этимологией, а сама скудость фиксаций позволяет выдвигать лишь самые общие предположения. Судя по смыслу, кажется правдоподобным, что это чудо и легенда о сожжении кораблей могут иметь общий источник. Из текста самого стихотворения неочевидно, в чем именно заключается чудо, так как дым над водопадом можно истолковать как метафорическое обозначение водяной взвеси. Требуется знакомство с легендой, связывающей водопад с сожжением кораблей, чтобы реконструировать мотив вечно поднимающегося на этом месте дыма.

Закключение. Сопоставление перечней мирабилий в S с TRPGN показывает, что из 13 мирабилий две (№№ 2 и 13) специфичны для этого текста, пять обнаруживаются параллельно только в R (№№ 4, 6, 10, 11, 12), три находят параллели также в TP (№№ 1, 5, 9), и только два присутствуют во всех текстах «Чудес Ирландии» (№№ 3 и 7). Из этого можно сделать вывод, что S ближе всего к R, с которым стихотворение связывает значительное количество пересекающихся и эксклюзивных для SR мирабилий. Кроме того, один раз наблюдается сходство в деталях: в № 1, повествующем о могиле гнома, SR называют длину в три ступени против пяти в TP.

Обращает на себя внимание переключка некоторых мирабилий с традицией *Старины мест* и с *Триадами Ирландии*. Так, мирабилии №№ 4 и 12 фиксируются, кроме SR, также в *Старине мест*; к ним можно отнести и чудо № 11, которое излагается также в стихотворении, по словам Майлза Диллона, примыкающем к той же традиции. Мирабилия № 6, кроме SR, появляется также в *Триадах Ирландии*, как и чудо № 8, но в последнем случае круг сопоставлений гораздо шире. Интересно также, что в SR присутствуют оба чуда, упоминающиеся в *Истории бриттов* пс.-Ненния (№№ 3 и 10), тогда как для остальных текстов «Чудес Ирландии» характерно включение только первого, рассказывающего об окаменении погруженного в озеро дерева. Такое распределение мирабилий по представлениям собой контраст, например, с T, где некоторое число чудес находит параллели скорее в историографии — различных ирландских хрониках (см.: Hughes 1957: 126; Carey 1999: 9), и с P, где специфические чудеса восходят к агиографической традиции.

В целом чрезвычайно сложно определить место того или иного текста «Чудес Ирландии» в терминах близости к предполагаемому общему источнику или удаленности от него. Сам факт того, что если сопоставить все известные тексты, общими для них окажутся только два чуда, говорит о принципиальной их несводимости в какую-либо четко очер-

ченную схему. При этом свою роль, безусловно, играют и фрагментарность дошедшей до нас традиции, и возможные взаимопереходы между устными и письменными формами, но также и вполне вероятное отсутствие единого источника или, другими словами, наличие множественных источников. Хотя нет оснований сомневаться в относительной древности самой традиции перечней «чудес Ирландии», о чем свидетельствует включение двух мирабиллий в *Историю бриттов*, также очевидно, что этот жанр так и не выкристаллизовался в некий стандартный текст, который послужил бы авторитетной основой для дальнейших переработок. Переписчики и редакторы традиции были не ограничены ни фиксированным числом мирабиллий (которое вполне могло бы возникнуть, учитывая популярность сходных перечней), ни значительным количеством обязательных к передаче чудес и могли дополнять, видоизменять и создавать собственные версии списка, основываясь на чрезвычайно свободном ядре и пользуясь различными источниками. Попытку стандартизации можно предположить в *Триадах Ирландии*, где появляются три триады чудес — «чудеса Ирландии», «чудеса Коннахта» и «чудеса Гленн Даллан». Однако на этом примере хорошо видно, что процесс так и не нашел никакого логического завершения. Из трех «чудес Ирландии», для которых, казалось бы, должны были отбираться самые репрезентативные, два — «могила гнома» и «могила Этайлла» (ср. №№ 1 и 8) — фигурируют в других перечнях мирабиллий, но третье — «эхо у могилы Этайлла» — более нигде не засвидетельствовано. Из трех «чудес Коннахта» одно — та же самая «могила Этайлла», второе (камень Дагды, который всегда возвращается на свое место) присутствует только в R, а третье напоминает рассказ про одинокого журавля в SR (см. № 6), но с существенными отличиями. Наконец, чудеса Гленн Даллан представляют собой совершенно независимую триаду, не имеющую связей с другими текстами. Таким образом, если это и была попытка унификации, то её нельзя назвать удачной.

В таких обстоятельствах особое значение приобретает изучение отдельных текстов и входящих в них мирабиллий, а также сопоставительный анализ, направленный не на установление или реконструкцию прототипа, а на выявление горизонтальных связей между текстами и их индивидуальных особенностей. Так, для разбираемого стихотворения характерен значительно более узкий список мирабиллий, чем в других текстах «Чудес Ирландии». Кроме того, состав этого списка также содержательно отличается от прочих. Почти все мирабиллии в стихотворении носят естественный характер, то есть описывают те или иные природные феномены, к которым можно отнести рассказы об озерах и источниках (№ 3: петрифицирующие свойства озера Лох-Ней, № 4: источник с морской и пресной водой, № 5: источник, превращающий орешник в ясень, № 9: источник у озера, следующий за его изменениями, № 10: четыре кольца металлов вокруг озера Лох-Лейн, № 12: многоцветное озеро, № 13: дым над водопадом), о камнях (№ 8: каирн всегда остается над уровнем моря), о животных и растениях (№ 6: одинокий журавль, № 11: отражение тиса). Только три мирабиллии предполагают непосредственный контакт с наблюдателем — могила гнома, которую измеряют стопами (№ 1), холмы Алмайна, которые приносят несчастье подсчитывающему (№ 2) и остров нетленных мертвецов, где потомки могут узнать своих предков (№ 7). Отрыв от более развернутых нарративов, повествующих о тех же явлениях в *Старине мест* и часто связывающих их с человеческой деятельностью или (псевдо)историческими событиями — как в случае с отражением тиса (№ 11), многоцветным озером (№ 12) или дымом над водопадом (№ 13) — также смещает акцент на исключительно природную составляющую. Агиографический компонент, присутствующий в других текстах, не играет в S никакой роли.

Эта специфика и определяет облик текста, однако на данный момент невозможно определить, является ли S осознанной выборкой «естественных» мирабиллий, которую составил автор стихотворения на основе более обширного корпуса

чудес, сходного, например, с T, P или G, или же стихотворным переложением одной из уже бытовавших версий, характеризовавшейся большей краткостью и «естественной» направленностью, чем остальные тексты. Если такая версия существовала, то те же вопросы возникают относительно нее, но ответить на них невозможно в отсутствие рукописной традиции, которая позволила бы проследить видоизменения текста и, возможно, прояснить его соотношение с другими. Мы можем лишь констатировать, что особенностями S являются: 1) относительная краткость перечня мирабиллий; 2) преимущественно «природный» их характер; 3) наличие двух уникальных мирабиллий (№№ 2 и 13); 4) параллели с легендарно-топонимическими нарративами *Старины мест*; 5) относительная близость к тексту R, с которым S имеет несколько общих эксклюзивных мирабиллий.

Литература

- ИБ — Ненний. История бриттов / Пер. А. С. Бобовича // Гальфрид Монмутский, История бриттов, Жизнь Мерлина / Изд. подготовили А. С. Бобович, А. Д. Михайлов, С. А. Ошеров. М., 1984. С. 171–193.
- Предания* и мифы средневековой Ирландии / Ред. Г. К. Косиков; Сост., пер., вступит. статья и коммент. С. В. Шкунаев. М., 1991.
- Boyle E. (Ed.). On the Wonders of Ireland: Translation and Adaptation // Authorities and Adaptations: The Reworking and Transmission of Textual Sources in Medieval Ireland / Eds. Elizabeth Boyle and Deborah, Dublin, 2014. P. 233-261.
- Carey J. The Finding of Arthur's Grave: A Story from Clonmacnoise? // *Ildánach Ildírech. A Festschrift for Proinsias Mac Cana* / Eds. John Carey, John T. Koch and Pierre-Yves Lambert. Andover, Aberystwyth, 1999. P. 1–14.
- Cath Almaine* / Ed. Pádraig Ó Riain. Dublin, 1978 (Mediaeval and Modern Irish Series. 25).
- Coll. rer. mem. — C. Ivlii Solini Collectanea rerum memorabilium / Ed. Th. Mommsen. Berlin 1895.
- Dillon Myles. The Yew of the Disputing Sons // *Ériu* 1946. Vol. 14. P. 154–165.
- Edil — The electronic Dictionary of the Irish Language (eDIL).

- Gwynn Aubrey* (Ed.). *The Writings of Bishop Patrick, 1074–1084*. Dublin, 1955 (*Scriptores Latini Hiberniae*. 1).
- Hughes Kathleen*. Review *Gwynn 1955* // *Medium Aevum*. 1957. Vol. 26. P. 122–128.
- Ivanov S.* Ralph de Diceto's version of *De mirabilibus Britanniae* as a source of *Enwau ac Anryfeddodau Ynys Prydain* // *Cambrian Medieval Celtic Studies* (в печати).
- Larson Laurence Marcellus*. *The King's Mirror* (*Speculum Regale — Konungs Skuggsjá*). New York, 1917.
- Leb. Gab. — *Macalister S.* (Ed.). *Lebor Gabála Érenn. The Book of the Taking of Ireland*. Dublin, 1938–1956. Vol. 1–5 (*Irish Texts Society*. 34, 35, 39, 41, 44).
- Met. Dind. — *Gwynn E.* (Ed.). *The Metrical Dindshenchas, 5 Vols*. Dublin, 1903–1935. Vol. 1–5 (*Todd Lecture Series*. 8–12).
- Meyer K.* Mitteilungen aus irischen Handschriften. *Irische Mirabilia* // *Zeitschrift für celtische Philologie* 1905. Jg. 5. S. 23–24.
- Ogygia — *Rodericus O Flaherty*, *Ogygia: seu, rerum hibernicarum Chronologia...* London, 1685.
- Onom. Goed. — *Onomasticon Goedelicum locorum et tribuum Hiberniae et Scotiae: an index, with identifications, to the Gaelic names of places and tribes, by Edmund Hogan* (Dublin 1910) / Revised and corrected by Donnchadh Ó Corráin = <https://www.dias.ie/celt/celt-publications-2/onomasticon-goedelicum/>.
- Rennes Dind. — *Whitley Stokes* (ed. and tr.), *The Prose Tales in the Rennes Dindshenchas*, *Revue Celtique* 15 (1894) 272–336, 418–84; 16 (1895) 31–83, 135–67, 269–312.
- Russell T. O.* Where was the Dun of Finn mac Cumhaill? // *Zeitschrift für celtische Philologie*. 1934 Jg. S. 340–344.
- Todd J. H.* (Ed.). *Leabhar Breathnach anno sis* // *The Irish Version of the Historia britonum of Nennius*. Dublin, 1848. P. 192–220.
- Top. Hib. — *Giraldi Cambrensis Topographia Hibernica et Expugnatio Hibernica* (*Giraldi Cambrensis opera*, Vol. 5) / Ed. James F. Dimock. London, 1867.
- Triads — *Meyer K.* (Ed.). *The Triads of Ireland*. London, 1906 (*Todd Lecture Series* 13).

А. Н. Левичкин
(ИЛИ РАН, Санкт-Петербург)

ТОЛКОВАНИЕ ИМЕНИ «НАВУХОДОНОСОР» В ДРЕВНЕРУССКОЙ ЛЕКСИКОГРАФИИ

В древнерусских лексикографических памятниках имеются многочисленные примеры трех словарных статей, «наву», «ходо», «носор», за которыми легко угадывается имя библейского персонажа Навуходоносора. Приведем примеры из раннего этапа древнерусской лексикографии, до создания азбуковников. Самый древний пример обнаруживается в рукописи Соф. 1450 (л. 194)¹:

навж, сова.

ходо, коса.

носор, прокажены.

навходьносоръ, сова, коса, прокаженыи. с притчи бо сїе йма дано бы^с. ннѣ же не время о томъ писати.

Еще одна лексикографическая статья в этой же рукописи (л. 188об.):

носоръ, прокаженыи.

Первая статья была использована в рукописи Синод. 364 в другой лексикографической компиляции (л. 160об.):

навж, сова •

¹ Шифры приведены в разделе «Источники» среди других лексикографических статей.

ходо. коза •
 носоръ, прокаженни •
 навходъносоръ, сова коза прокаженни • с притчи бѣ
 сѣей ѿмѣ дано бы^с • ннѣ же нѣ^с время ѿ томъ писати •

Вторая статья попала в ряд лексикографических памятников, составляющих отдельную группу в своде, который по первой статье называется «Михаил, лице божие» (кратко об этом памятнике см.: *Ковтун* 1982, 1989):

Муз. 1257 (л. 38об.)	носоръ. прокаженни.
Иос.-Волок. 180 (562) (л. 771)	носоръ прокаженны ^н
Осн. Q.I.1007 (л. 226об.)	восоръ прокаженни

Часть первой статьи читается в другой группе памятника «Михаил, лице божие»:

Кир.-Бел., 87/92 (л. 129)	нова, сова. худо, коза. носоръ, прокажѣнни.
Арх. С. 238 (л. 105)	наву. сова. хѣдса. коза. носоръ. прокажѣнный.
Пинеж. 197 (л. 53)	ново сова. ходъ коза. восо ^р прокаженни.

Указанное толкование имени Навуходносор попало затем в различные Азбуковники, сохранившиеся там полностью или частично. В кратких Азбуковниках (кратко об этих памятниках см. *Ковтун* 1989: 7–18):

Осн. O.XVII.40 (л. 254об.–255)	наву сова̀ насо ^р . р прокаженны ^н
Осн. O.XVII.40 (л. 266)	ходо р коза̀
Пог. 1649 (л. 18об.)	Наву, сава • Носо ^р , прокаже ^н ныи •

В списках Первого азбуковника¹ относящихся к ранним редакциям этого памятника:

Пог. 1143 (л. 41об.)	Наоу ① сова̀ • Ноѡ ходоносоръ, прокажѣнни •
Пог. 1143 (л. 54)	Ходо, коза̀ •

¹ По классификации азбуковников, предложенной Л. С. Ковтуном.

Арх. С. 107б (л. 109)	Нооу̇. т̇^п. совà Нооу̇ходоносо^р. т̇^п прокажѣннии
Арх. С. 107б (л. 155)	Ходо. т̇^п. козà.
Осн. О.ХVI.1 (л. 81)	нау̇, совà. науходоносоръ, прокажѣннии.
Осн. О.ХVI.1 (л. 113об.)	ходà, козà.
В списках Второго Азбуковника:	
Тих. 99 (л. 127об.–128)	Новходоносръ, + прокажѣннии. С притчи бо сие имя дано бысть. сказает бо ся. новъ, сова. ходо, коза. (на поле: ниж х.) носоръ, прокажѣннии ¹ .
Тих. 99 (л. 192)	^{е.лл} Ходо, козà.
МДА 93 (л. 112об.)	Ноу̇, совà;
МДА 93 (л. 113– 113об.)	Ноу̇ходоносоръ ① прокажѣннии, с притчи бо сие ѡмя дано бысть. сказе ^т бо сѧ ноу̇ сова, ходо, козà, насоръ прокажѣнниї;
МДА 93 (л. 173об.)	Ходо, козà.
В списках Третьего Азбуковника:	
Арх. Д. 446 (л.154об.)	^{еѡ} Нооу̇, т̇ сова. Нооу̇ходоносо^р ①. нооу̇ совà. ходо козà, носоръ, прокажѣннии. С притчи бо сие ѡмя дано еѡ.
Арх. Д. 446 (л. 253об.)	^{т̇} Ходо, козà.
Пог. 1642 (л. 105об.)	^{е.лл} Нооу̇, ѡлли сова. Нооу̇ходоносор ① с притчи сие ѡмя да[но]. ноу̇ глѣтся совà, ходо козà, носор хромецъ прокажѣннии.
Пог. 1642 (л. 158)	Ходо, коза.

¹ На поле помета +даниил г. о новхдоносоре.

В списках Седьмого Азбуковника:

- Сол. 18/18 (л. 336) Ноу, совà • хóдо козà • носор,
прокажѣнъ. выш̂, сх, т̂на. ниж,
сх, ф̂чв. ф̂чг. тол. Ноу, словенски
хóдо, нóсор. ц̂арь вавилонскїи.
- Сол. 18/18 (л. 487) Хóдо, коsà. выш̂, стих, с̂з̂.

Из приведенных материалов видно, что все они по-своему воспроизводят раннюю статью в списке Соф. 1450.

Об «этимологии» или мотивации имени. Необычная форма имени Навуходоносор уже привлекала внимание исследователей. Л. С. Ковтун в работе «Лексикография в Московской Руси XVI – начала XVII в.» посвятила указанной этимологии небольшой раздел (*Ковтун* 1975: 219–220). Исследовательница указала на приведенные выше толкования в азбуковниках, а также в древнерусских лексикографических памятниках предшествующих азбуковникам. В качестве их источника Л. С. Ковтун привела отрывок из рукописи Соф. 1464, где на л. 179–180 приводится рассказ о Навуходоносоре¹. Отмечено, что имеются и другие сборники, содержащие тот же рассказ (разночтения указаны по списку Сол. 907/1017). В заключении Л. С. Ковтун подчеркивала, что раскрытие состава имени Навуходоносора «не может быть названо даже и народной этимологией, цель его не лингвистическая, а литературная» (там же: 219–220). И далее сообщается: «возможность рассказать в связи с именем собственным, его составом, легенду была учтена и использована» (там же: 220).

Притчу о Навуходоносоре ранее упоминал И. Н. Жданов (*Жданов* 1895: 42–46). У него имеется ссылка на материалы Азбуковника по изданию Н. Сахарова (*Сахаров* 1859: 173)². Жданов приводит притчу по двум спискам: Соф. 1464 (л. 179–180) и *Погодин* 1560³. Автор правильно заметил ее латинское происхождение, о чем сообщается уже в названии: «В данилове

¹ Воспроизведен Л. С. Ковтун в «Приложении» по рукописи Соф. 1450.

² О критике издания Н. Сахарова см.: *Ковтун* 1989: 19–22.

³ В тексте ошибочно указан шифр – 1570 (л. 50об.–51)

пророчестве в латыньском толковании в главе первой». Источником латинского толкования ученый посчитал отрывок из книги итальянского богослова Джованни Менокки (1575–1655)¹. И. Н. Жданов опубликовал притчу по двум указанным рукописям с параллельным латинским текстом из труда Менокки. Исследователь также указал, что подобный рассказ изложен и Готфридом Витерборским (XII в.) в книге “Pantheon”, и привел соответствующий отрывок по изданию “Plustrium veterum scriptorum”. Рассматриваемая им «этимология» сходна с именем Симеона Находа (найденыша) в сербских песнях². Автор указывает, что Готфрид упоминает устные сообщения армян³. Приводит Жданов и иные «этимологии». Так, он ссылается на «Хронику» Абуль-Фараджа бин Харуна, где говорится, что имя Навуходоносор на сирийском обозначает какое-то *говорящее божество* — Mercurius loquitur⁴. Другие «этимологии» оцениваются как неверные, например, «творяи смерть» или «красоты наветник» (Н. Спафарий)⁵, как и славянское «небом поставленный царь». В заключение Жданов упоминает «Историю Востока» Масперо, где приводится мотивация имени, ставшая ныне общепринятой, “Naboukoundour-oussour: Nabo, protège la couronne”, то есть «Набо хранит корону» (Масперо 495).

Последнюю «этимологию» имени Навуходоносор упоминает М. О. Скрипиль в статье «Сказание о Вавилоне граде»: «Не останавливаясь сейчас подробно на решении сложного вопроса о происхождении рассказов о Навуходоносоре и его сыне, вошедших в сводный текст этого вида, отметим однако, что если

¹ Johannes Stephanus Menochius. Brevis Explicatio Sensus Literalis Sacrae Scripturae optimus quibusque Auctoribus per Epitomen Collecta. Cologne, 1630.

² Жданов ссылается на Вука Караджича.

³ Допустимо искажение *арамейский* → *армянский*.

⁴ Отметим, что согласно «Еврейскому и халдейскому этимологическому словарю» Штейнберга, имя Набу относится и к божеству, и к планете Меркурий, см.: Штейнберг 1878: 292. Автор считает, что имя Навуходоносор составлено из Nebo + kadř ‘могущество’ и zar ‘царь’ (там же).

⁵ По рукописи ГИМ, Синодальной биб-ки, № 192.

считать их поздними произведениями русского происхождения, то встречающуюся в них фантастическую этимологию имени Навуходоносора можно вести от того вида переводных памятников, один из которых в иных целях указал еще И. Н. Жданов» (*Скрипиль* 1953: 126). При этом приводится ссылка на рассказ из указанной выше рукописи Соф. 1464.

Источник древнерусских упоминаний имени. Перевод рассматриваемого рассказа о Навуходоносоре на древнерусский с латинского источника не вызывает сомнений. Но приведенные выше примеры из рукописей относятся к XVI веку, и не могут быть увязаны с изданием 1630 г. Какой же *латинский* источник использовал *переводчик* притчи? Косвенное указание на это можно найти в сборнике Соф. 1464. Здесь тексту с «этимологией» имени Навуходоносора (на л. 145–179) непосредственно предшествует текст «О псалмахъ давидовыхъ, когда и по какому случаю составлен каждый из них». В этом пассаже имеется ссылка на Николая де Лиры. На перевод трудов Николая де Лиры в древнерусской литературе неоднократно указывалось. См. обзор работ, связанных с Геннадиевской библией у В. А. Ромодановской (*Ромодановская* 2013). Как оказалось, и латинский оригинал текста с этимологией имени Навуходоносора, который позднее был использован в указанной выше работе Менокки, можно обнаружить в издании “*Biblia cum postillis ac moralitatibus Nicolai de Lyra*”¹. Считается что комментарии к Даниилу де Лиры завершил в 1328 г. Таким образом статья с этимологией имени Навуходоносора оказывается связанной с переводческой деятельностью геннадиевского кружка в конце XV в.² На комментарии Николая де Лиры в качестве одного из

¹ Мы пользовались цифровой копией издания *Biblia latina (cum postillis Nicolai de Lyra et expositionibus Guillelmi Britonis in omnes prologos S. Hieronymi et additionibus Pauli Burgensis replicisque Matthiae Doering)*. Add: *Nicolaus de Lyra: Contra perfidiam Judaeorum*. Strassburg: [Johann (Reinhard) Grüniger], 1492.

² См.: *Hailperin* H. *Rashi and Christian Scholars*. P. 138. Современные исследователи считают, что труды Николая де Лиры могли переводить и доминиканец Вениамин и переводчик Дмитрий Герасимов (см.: *Ромодановская* 2013).

источников толкования рассматриваемого имени указала Е. Виммер, которая также вслед за Л. С. Ковтун приводит отрывок из Соф. 1464 (*Wimmer* 2005: 124–125).

Современная этимология библейского имени Nevukhad-netzzar, исходит из того, что это – еврейская форма аккадского имени Nabu-kudurri-usur букв. «Набу храни моего старшего сына», где имя божества Nabu + kudurri ‘старший сын’ + императив от pašāgu ‘хранить, защищать’¹.

К фольклорному сюжету исследуемого толкования примыкают рассказы о рождении Моисея, братьев Ромула и Рема, Кира. Интересно, что в ряде древнерусских лексикографических памятников вслед за толкованием имени Навуходоносора следует толкование имени Моисея. Ср.:

Кир.–Бел. 25/1102, л. 157об.: навоу, сова. хода, коза. нѡсоръ, прокаженыи. с притчи бо снѣ имѡ дано бы^ѣ. нѣѣ же нѣ^ѣ времѡ сѡ томъ писати. прѡрку мѡвѣсью преждѣ имѡ было, немелхид. еермуфъ дщи црѡ фараѡна наре^ѣ имѡ емоу моѡсеи. егѣптѡне оубоюшасѡ сѡ десѡти кѡзвах. нарекли моѡсѡѡ, меноуфи^ѡ. еже е^ѣ члѣкъ бжѣи.

Укажем еще один источник, который может иметь отношение к нашей теме. В сюжете «О ложных свидетельствах», включенном в книгу «Кэбра нагаст» (*Kəbrā nāgāst*), глава 76, приводится рассказ о том, как жена царя Вавилона родила ребенка похожего на птицу, хотела избавиться от него, бросив в реку, но потом заменила его на младенца другой женщины. Выросший в доме царя ребенок получил имя Nābukednāšar, что означает «по милости птицы». Считается, что «Кэбра нагаст» была переведена с арабского, чем объясняются расхождения арабской и эфиопской форм имени².

¹ См.: <https://www.behindthename.com/name/nebuchadnezzar>

² В комментарии к немецкому переводу книги К. Бецольд пишет: «Ему дали воспитательницу, и он вырос в доме царя; а его имя было Набукеднашар, т. е. “На счастье птицы”» (*Kebra Nagast* 1905: 79) В

Рукописная традиция. Обращаясь к рукописной традиции бытования отрывка «В данилове пророчестве в латинском толковании», можно видеть, что большинство рукописей, в которых он представлен, связаны с Кирилло-Белозерским монастырем. Самый ранний отрывок представлен в рукописи Соф. 1450. К нему, по всей видимости, восходят другие рукописные воспроизведения. Известные нам списки, которые содержат данный отрывок:

Соф. 1450 (л. 171–172)	Кир.-Бел. 86/1163 (л. 137об.–138об.)
Соф. 1465 (л. 77 об.)	Гран. 143 (л. 246–246 об.)
Соф. 1464 (л. 179)	Пог. 1560 (л. 50об.)
Кир.-Бел. 91/1098 (л. 126об.)	Сол. 907/1017 (л. 465об.–466)

Впервые притча о Навуходносоре опубликована И. Ждановым, по изданию Менокки, и по рукописи Соф. 1464 (Жданов 1985: 43–44). Установлено, что рукопись Соф. 1464 является копией с рукописи Соф. 1465 (Новикова 2010). Далее воспроизводится текст по изданию “Biblia latina...” (1485), а также по двум старшим рукописям Соф. 1450 и Соф. 1465.

Biblia latina... 1485. Т. 3. Р. 211 19 [427]	РНБ, Софийское собр., № 1450. Л. 171–172. ѿ навхѡ^нносорѣ велицѣ^м црѣ вавилѡ^нско^м. в даниловѣ прр^ѡчествѣ, в латы^нско^м	РНБ, Софийское собр., № 1465. Л. 77об.–78. ѿ даниловѣ пррч^ѡтвѣ в латынско^м толкова^ни въ славѣ. первой
---	---	--

сноске 19 поясняется: «Diese volksetymologische Deutung des Namens beruht offenbar auf der Gleichung [Nā]bukada nasar = <...>; die ersten Worte sind transcribiert (ПѢ), das letzte dagegen übersetzt (РѢ) [G.]» [Эта народно-этимологическая трактовка имени основывается, очевидно, на соотношении [Nā]bukada nasar = <...>; первые слова транскрибированы <...>; а последнее, напротив, переведено...» (ibid: Note XXVII).

Circa istam partem tria sunt hic dubia. Primo quis fuerit iste nabuchodonosor. quir plures leguntur fuisse sic nominati. secundo quis iste ioacim eadem ratione. tercio quare nabuchodonosor. venit contra eum in prelium.

Ad primum dicendum quod iste nabuchodonosor fuit magnus. et dicitur a magnitudine operum. quir regnum chaldaeorum quod ante ipsum erat paruum valde ampliavit et monarchiam fecit sic ut Karolus magnus dicitur sic a magnitudine operum. quia primus de regibus francorum adeptus est romanum imperium.

Dicitur autem in aliquibus historijs quod nabuchodonosor. iste

толкованїи въ главѣ .а.

Въ сей части три с^т соумнѣнїа. первое кто бы^с сей навѣходоносоръ. понеже мнѣси ч^тѣтсѧ и бывше сице именовани. второе кто сей іс^ахі^м, тѣм же съвѣщанїемъ. тре^тее, что ра^{дн} навѣходоносоръ прїиде на нь воиною.

Въ первы^х глѣтсѧ, иже тои навѣходоносоръ бы^с велики и глѣтсѧ ѿ величества дѣль, зане ж^к цр^ство ха^дѣиское иже пре^ж его бѣаше мало велми. распространи^л и єдиноначалствїемъ сътвори^л, ꙗко каро^л великїи глѣтсѧ ѿ величества дѣ^л. понеже первыи ѿ цр^еи фра^нски^х въсприѧ^т ри^мское цр^ство.

Глѣт ж^к сѧ нѣ в кои^х исторїахъ, || єже навѣходоносоръ сей первое назва^н бы^с

В сей части, трї. с^ть с^дмнѣнїа, ^{а.е} кто бы^с сей навѣходоносоръ. поне^ж мнѣси ч^тѣтсѧ бывше сице именовани. Второе кто сей іс^ахі^м. тѣм же съвѣща^не^м. Третїее, что ра^{дн} навѣходоносоръ прїиде на нь воиною.

въ первы^х глѣтсѧ иже тои навѣходоносоръ бы^с великїи. и глѣтсѧ ѿ величества дѣль. зане цр^ство халдѣиское. иже пре^ж его бѣ мало велми распространил^ь. и монархїею сътворил^ь. ꙗко каро^л великїи глѣтсѧ ѿ величества дѣль. понеже первыи ѿ цр^еи франскы^х въсприѧ^т римское цр^ство.

глѣт ж^к сѧ нѣ в кои^х исторїахъ. иже навѣходоносоръ.

primo *vocatus* est hoc nomine. et hoc ab euentu. *quirit* quando de nouo fuit natus. fuit in siluam proiectus et dimissus. sed ex diuina ordinatione venit capra siluestris puerum lactans. *quirit* scriptum est in psalmo. Custodiens paruulos dominus.

bubo etiam aduolauit super arborem iuxta puerum. quem leprosus per nemus transiens vidit et cepit admirari. *quirit* illa auis parum apparet de die propter quod diligentius attendentius vidit capram lactantem puerum sub arbore quem assumens nutriri fecit.

et eum nabuchodonosor, ab euentu vocauit: nabuch, enim, bubo dicitur in illa lingua chodo capra. nosor leprosus. et patet quod non fuit ille nabuchodonosor

си^м ѿмене^м, ѿ сїе ѿ слѣчаѣ. понеже ѣгда новороженъ бы^с. бѣ в дѣбравѣ поверженъ ѿ ѿставленъ. но по бжїю оустроенїю. прїиде коза дикаѣ, ѿтроча млеко^м питаѣ. ꙗко писано єсть въ псалмѣ хранѣи младенца гѣ.

сова ж^к на^длетѣ на древо на^д ѿтроком. ѣѣ ж^к прокаженны по лѣсѣ прехода видѣ^в. ѿ нача дивитисѣ поне^ж та птица мало ꙗвлѣ^тсѣ въ днѣ. сего ра^ни прилѣжнейше внемла. оузрѣ козѣ по^д древо^м сосащѣ ѿтроча. єго ж^к взе^м кормити сътвори.

ѿ того навѣходоносоро^м ѿ слѣчаѣ прозва. навѣ бо сова глѣтсѣ в то^м ѡзыцѣ, ходо коза, носоръ прокаженны. ѿ ꙗви^т ꙗже не бы^с ѿ^н навѣходоносоръ

сѣи первое назва^н бы^с сѣмъ ѿмене^м. ѿ сїе ѿ слѣчаѣ понеже ѣгда новороженъ бы^с. бѣ в дѣбравѣ поверженъ ѿ ѿставленъ. но по бжїю оустроенїю прїиде коза дикаѣ. ѿтроча млеко^м питаѣ. ꙗко писано є^с въ псалмѣ. хранѣи младенца гѣ.

Сѡва же на^длетѣ на древо на^д ѿтрѡкѡ^м. ѣѣ же прокаженны по лѣсѣ прехода видѣ^в. ѿ нача дивитисѣ. поне^ж та птица мало ꙗвлѣ^тсѣ въ днѣ. Сего ра^ни прилѣжнейше внемла. оузрѣ кѡзѣ древо^м. єго же вземъ кормити сътвори.

ѣго же навѣходоноро^м ѿ слѣчаѣ прозва. навѣ бо, сова глѣтсѣ || в то^м ѡзыцѣ. ходо кѡса. носоръ прѡкаженны; ѿ ꙗви^т ꙗже не бы^с ѿ^н навѣходоносоръ

sub quo historia Iudith
dicitur fuisse: quia ille
fuit post istum *per*
magnum tempus.

et *communiter* dicitur
quod fuit filius cyri.
quia historia Iudith
fuit post *reditum*
captiuitatis *babylonice*
vt patet *ibidem*.

Ad *secundum*
dicendum quod iste
ioacim fuit filius iosie
regis iuda. qui
captiuato fratre eius
Ioacham per regem
egypti. ab eodem rege
egypti constitutus est
rex ||

inde mutato *nomine*
ipsius quis prius
eliachim vocabatur vt
patem iiii. Reg. xxiii,
et regnauit iste. xi.
annis. Cui successit
filius eius Ioachin. ...

при не^М же и́сторїа
оудиѡина глѣтсѧ,
бывша. поне^Ж той
бы^С после того за
много время.
и ѡбще глѣтсѧ, еже
бы^С снѣ кѹрсѡ^В.
поне^Ж и́сторїа
оудиѡина бы^С по
възращенїи плѣнна
вавилѡ^Нска^Г, ꙗко
ꙗви^Т тамо.

второе вѣдомо да
есть, е^Ж сеи іѡахі^М
бысть снѣ иѡсеинѣ
црѣ іюдина,
которыи плѣненѣ
братѣ его иѡахимѣ
или іѡахазѣ, ѡ црѣ
егѹпетскаго. ѡ того
црѣ егѹпетскаго
поставле^Н бы^С
црѣмѣ.

ѡ того премѣненѣ
имени ѡного, и^Ж
преже елиахи^М
звашесѧ. и дрдгое
има имѣ иехонїю,
ꙗко ꙗви^Т в
четверто^{МВ} црѣтвѣ
въ кг глав^В. и
црѣствова той, ꙗі.
лѣ^Т. по не^М бысть
снѣ его иѡахи^М, и
прочаѧ: ~

при не^М же и́сторїа
юдиѡнѧ глѣтсѧ
бывша. понеже той
бы^С после того за
много время,
и ѡбще глѣтсѧ. ꙗже
бы^С снѣ кѹрсѡвѣ.
поне^Ж и́сторїа
юдиѡина бы^С по
възращенїи плѣна
вавилѡнскаго, ꙗко
ꙗвит тамо;

Второе вѣдомо да
е^С, ꙗже сеи іѡахимѣ
бы^С снѣ іосїнѣ црѣ
іюдина; которыи
плѣненѣ братѣ его
іоахимѣ ѡ црѣ
егѹпетскаго. ѡ того
црѣ егѹпетскаго
поставлен бы^С црѣ.

ѡ то^Г премѣненѣ
имени ѡного. иже
пре^Ж елиахамѣ
звашесѧ. ꙗко
ꙗвить въ. д.мѣ
црѣтвѣ, въ. кг. глав^В.
и црѣтвѡва той. ꙗі.
лѣ^Т. и по немѣ бы^С
снѣ его іоахимѣ, и
прочаѧ: ~

Источники

Арх. Д. 446	БАН, Архангельское собр., Д. № 446, ...
Арх. Д. 474	БАН, Архангельское собр., Д. № 474, ...
Арх. С. 1076	БАН, Архангельское собр. С., № 1076 (739),
в 8-ку, 164 л., XVII в. (1-я пол.).
Арх. С. 238	БАН, Архангельское собр., С., № 238.
Гран. 143	РГБ, Гранкова А. П. собр. № 143,
в 4-ку, 287 л., XVI в. (60–70-е гг.).
Иос.-Волок. 180 (562)	РГБ, Иосифо-Волоколамского м-ря собр.,
№ 180 (562), в 4-ку, 787 л., XVI в.
Кир.-Бел. 25/1102	РНБ, Кирилло-Белозерского м-ря собр.,
№ 25/1102, в 4-ку, ... л., XVI в.
Кир.-Бел. 87/92	РНБ, Кирилло-Белозерского м-ря собр.,
№ 87/92, в 8-ку, 166 л., XVI в. (30-е гг.).
МДА 93	РГБ, собр. МДА, ф. 173. III, № 93, ...
Муз. 1257	РГБ, Музейное собр., № 1257,
в 4-ку, 433 л., XVI в. (40–50-е гг.).
Осн. О.XVI.1	РНБ, ОСРК, № О.XVI.1,
в 8-ку, 220 л., XVII в.
Осн. О.XVII.40	РНБ, ОСРК, № О.XVII.40,
в 8-ку, е18 л., XVII в.
Осн. Q.I.1007	РНБ, ОСРК, № Q.I.1007,
в 4-ку, 311 л., XVII в.
Осн. Q.XVII.305	РНБ, ОСРК, Q.XVII.305.
Пинеж. 197	ИРЛИ, Пинежское собр., № 197,
в 16-ку, 131 л., XVII в. (20-е гг.).
Пог. 1143	РНБ, Погодина М. П. собр., № 1143,
в 4-ку, I + 67 + I л., XVII в. (перв. четв.).
Пог. 1642	РНБ, собр. Погодина, № 1642,
в 4-ку, 174 л., XVII в.
Пог. 1649	РНБ, Погодина М. П. собр., № 1649,
в 4-ку, 65 л., XVII в.
Пог. 1560	РНБ, Погодина М. П. собр., № 1560,
в лист, IV + 107 + I л., XVII в. (40–50-е гг.).
Синод. 364	РГБ, Синодальной биб-ки собр., № 364,
в 4-ку, 209 л. XVI в. (60-е гг.).
Сол. 907/1017	РНБ, Соловецкого м-ря собр., № 907/1017,
в 4-ку, III + 496 л., XVI в. (70–80-е гг.)
Соф. 1450	РНБ, Софийское собр., № 1450,
в 4-ку, 520 + I л., XVI в. (нач.).

Соф. 1464	РНБ, Софийское собр., № 1464, в 4-ку, 152 л., XVI в. (30-е гг.).
Тих. 99	ГПНТБ СО РАН, Тихомирова М. Н. собр., № 99, в 4-ку, 235 л., XVII в.

Литература

- Жданов И.* Русский былевой эпос. Исследования и материалы. I–V. СПб.: Издание Л. Ф. Пантелеева, 1895.
- Книга о славе царей.* Kebra Nagast. / Пер. И. В. Стариков; Дизайн А. Войтехович. 2001. Адрес доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Efiop/Kebra/text11.phtml?id=1955>. Kebra Nagast. <http://www.sacred-texts.com/chr/kn/index.htm> Сетевая версия. Thietmar, 2003.
- Ковтун Л. С.* Лексикография в Московской Руси XVI – начала XVII в. Л.: Наука, 1975.
- Ковтун Л. С.* Азбуковники среди других текстов древней лексикографии и проблемы их издания // Труды Отдела древнерусской литературы. Т. 36. Л.: Наука, 1982. С. 3–12.
- Ковтун Л. С.* Азбуковники XVI–XVII вв.: Старшая разновидность. Л.: Наука, 1989.
- Масперо Г.* Древняя история народов Востока / Пер. с 6-го франц. изд. [З. С. Яновской и Е. Н. Каменецкой; Ред. М. П. Щепкина и И. А. Вернера]. М., 1903.
- Новикова О. Л.* Формирование и рукописная традиция «Флорентийского цикла» во второй половине XV – первой половине XVII в. // Очерки феодальной России. Вып. 14 / Ред. С. Н. Кистерев. М.; СПб.: Альянс-Архео, 2010. С. 3–208.
- Ромодановская В. А.* Геннадиевская библия: Основные итоги и перспективы изучения // Письменность, литература, фольклор славянских народов. XV Международный съезд славистов. Минск, 20–27 августа 2013 г. Доклады российской делегации. М.: «Древлехранилище», 2013. С. 266–285.
- Сахаров Н.* Сказания русского народа, собранные И. Сахаровым. Т. 2. Кн. V–VIII. СПб., 1849.
- Скрипиль М. О.* Сказание о Вавилоне граде // Труды Отдела древнерусской литературы. Т. 9. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1953. С. 119–144.
- Штейнберг Р. М.* (Сост.). Еврейский и халдейский этимологический словарь к книгам Ветхого Завета. Т. I. Еврейско-русский. Вильна: В типографии Л. Л. Маца, 1878.

-
- Illustrium veterum scriptorium* – Germanicorum scriptorum, qui rerum a Germanis per multas aetates gestarum historias vel annales posteris relique. Tomus alter: Quo continentur Gotefridi Viterbinsis Pantheon, Wernerii Rolwinkii Fasciculus temporum, & H. Mutii Chronica. Ad hoc scriptores, magna diligentia recognitos, accessit nunc recens Linturii Appendix, nunquam antehac in lucem edita. Ex bibliotheca Joannis Pistorii Nidani D. Vitas Auctorum qui hoc volumine continentur, inuenies post praefationem. Cvm indice locvpletissimo. Hanoviae, Typis Wecheliani apud haeredes Claudii Marnii. M.DC.XIII.
- Kəbrä nəgəšt* – Marrassini P. Kəbrä nəgəšt // Encyclopaedia Aethiopica. Vol. 3. He-N. / Ed. by Siegbert Uhlig. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2007. P. 364–368.
- Kebra Nagast* 1905 – Kebra Nagast. Die Herrlichkeit der Könige. Nach den Handschriften in Berlin, London, Oxford und Paris zum ersten Mal im äthiopischen Urtext herausgegeben und mit deutscher Übersetzung versehen von Carl Bezold / Aus den Abhandlungen der K. Bayer. Akademie der Wiss. I. Kl. XXIII. Bd. I. Abt. München: Verlag der K. Akademie der Wissenschaften, 1905.
- Wimmer* 2005 – Wimmer E. Novgorod — ein Tor zum Westen? Die Übersetzungstätigkeit am Hofe des Novgoroder Erzbischofs Gennadij in ihrem historischen Kontext (um 1500) / Hrsg von Judith Henning. Hamburg: Verlag Dr. Kovač, 2005.

Elvira Lumi
(Elbasan)

**FROM THE “AGORA” PHENOMENON
TO THE “ETATIST” FAMILY FORMULA
CONFLICT OF EMOTIONS IN THE PROSE OF AMOS OZ**

Amos Oz is the clear voice of free consciousness and peace between public chaos and the strong family rules. The long prose "Confession about love and darkness" (2017) is an autobiographical family saga in the form of an epic or epic epos. It is the story of an adult child grown up in a city divided by hatred and ethnic conflicts, such as Jerusalem. This city-center of historical and religious conflicts is an open collection place where two historical peoples live together on the same ground, in the same home; Jews and Palestinians. The coexistence of two old peoples in conflict and turbulent history transforms Jerusalem into a "city-agora" with an assembly function and public and family gatherings. It is a problem of the right of the existence of two peoples, live in the center of conflicts and a virtual collapse (*Derrida* 1999: 25-32) which has not been resolved and today. Nadine Gordimer asserts: "Between right and right" is a practical solution where according to Amos Oz human beings in certain situations need so they begin to recognize and respect each other's spaces (*Nadimer* 2013: 7-8).

The novel is structured according to the principle the fantasy of legal fiction. I investigate how logic and magic interact in legal

fiction that push justice in fantasy (*Kertzer* 2010: 24) with two terms: “agora phenomena” and “etatist family formula”. The problem of their right takes the nature of a national and international decision as well as the nature of a modern agora as well as of an ancient historical family life.

This antique agora city is the public arena and the family saga of as a group of refugees of Jews spread all over the world for centuries and centuries. After World War II, hundreds of thousands the refugees of Jews returned from Russia and Europe and gathered and settled in Israel and Jerusalem, trying to establish the independent state of Israel that was made possible in 1948. Our hero, the central character of novel "Confession about love and darkness" lives these times laden with tension and anxiety not only in public but also in the family. Amos 12 years old lives in a narrow apartment surrounded by books in nearly twelve languages and the same is the number of languages spoken by grandparents, parents, and relatives. This child in the childhood period, the child in many attitudes reminds us of a reasonably grown adult. Formation behaves in such a way as if it is guided by the deep psychological meaning of the inner world of the child (*Freud* 2015: 53).

The novel is the story of a romantic and dreaming teenager whose life changed after his mother's suicide when he was just a twelve-year-old boy who played with toys and imagination. It is the story of a man who lived among the controversies of his family and dreams, among scholars and poor nobles, a grown man in kibbutz, who changed the surname to give himself power, who worships the family but discovers its crisis. It is the story of a writer who becomes an active member in the political life of his homeland. Love and darkness are two powerful sources of energy that traverse this extraordinary story in the form of an ep. Amos Oz builds a literary journey through childhood through the streets of fatal Jerusalem, through the saga of his nation, with love and hatred towards Europe, and the cynicism of love-hate with the Arabs. He walks as a prey in the marriage of hell between two very different people, a nervous and reasonable father, and a romantic and dreaming mother who falls in depression. "Confession about love and darkness" is a tragic, comic and infinitely honest book, a magical self-portrait of a writer like Amos Oz, to whom life gave the chance to be a witness to the birth

of a state that still lives a story today turbulent with complex conflicts”.

The writer Amos Oz is looking for peace between Israel and Palestine and the peace of the Jewish family. Something very rare and special. This is because of his universal humanism. You may be Jewish and at the same time be a member of all peoples. So the ethnic matrix, instead of closing itself, opens up because the writer actually has a matrix, that of the whole human beings, where ethnic and linguistic differences are blurred and lost. Amos Oz has his undoubted identity. It refers to a world that in our concept is the "agora" phenomenon, which is revealed in three imaged worlds: (1) Middle East with the center of Jerusalem, (2) Europe with the center of Prague and Poland and (3) Russian Ukraine with Odessa and Leningrad or St Petersburg. These city-state centers became historic and family arenas and squares and modern spaces of right and left political movements, where thousands of Jewish families piled. Jewish families were forced to escape the Nazi persecutions and settle in Israel in an attempt to establish not just the independent state.

The description of Jerusalem in the novel as a center of gathering of Jews from Europe and Russia reveals Jewish family efforts in search of national identity. This family has a long history of strong religious traditions, culture and faith that survived the centuries of assimilation by organizing itself according to an etatist formula that functions as a state body with its traditional rules and laws. This the etatist-family phenomenon is born from ancient time. In Greek “phenomenon” "Phenomena" means "things appearing:" things that look "," things that appear "+ logos, knowledge, namely the word" knowledge, knowledge "that comes out in the syntagma:" knowing that appear "," knowledge that looks". This term is at the root of the word "phenomenology"(Cuddon 1999: 663), a method of philosophical research that emphasizes the vital and central role of the perceptual in determining the meaning of things and words. This definition derives from the thought of Edmund Husserl and Martin Heidegger. According to them, the proper object of philosophy is not the object in the world that can be perceived through the senses, but the *a priori* content of our consciousness and our thought on objects, things, and words. From the theory of textual receptivity we realize

their practical, systematic and structure decomposition. By receiving the text, we are in a state of mental openness and sensitivity, where receptivity is perceived as the "conscience of another's conscience" (Cuddon 1999: 871).

On the other hand, the Agora¹ (term from Greek) was the center of city-states in Ancient Greece. The direct meaning of the sports, athletics, artistic, spiritual and political life of the city. The ancient Agora of Athens was the most famous example of an open country gathering crowds of people with a certain gathering purpose.

Agora was transformed in the course of time both as a political and commercial space or a certain area where the public situation developed (*Histori* 2002), from where the meaning of the agora is a gathering place to hear a public talk. From this reality came the two Greek verbs ἀγοράζω, agorázō, "I shop", agoreúō, "speak in public".

In the novel "Confession about Love and Darkness" author Amos Oz builds the story by rebuilding it from the story of the ancient public agora in the artistic history of a modern family. The Saga of Amos Oz refers to everyone without exception as a memory of the centuries, as a public and family memory. The persecution of Jews is ancient, Babylonian, Egyptian, as a whole it is Biblical. Their migration history is a cursed story for a very long, frightening time. That is why Amos Oz writes as an imaginative playing: "I was a child marveled from history. I tried to fix the mistakes of the commander of the past. I once again raised the great Jewish revolt against the Romans, rescued Jerusalem from the destruction of Titus's army's hands, I took the bodies of Bar Kohba to the walls of Rome, took the Colosseum with the assault and raised the Jewish flag to the top of the Capitol. For this I transferred the the Jewish Brigade of the British Army in the first century BC and on the day of the Second Temple and rejoiced with the collapse that two machine guns caused to the magnificent Legions of Adrian and the accursed Titus. A small jumper, a single Piper, kneeled the stubborn Roman Empire ... The Jewish family in the center of the novel came the refugees from Europe and all characters of novel were Europhiles because carrying the cultures and languages of the countries where

¹ *Dictionary* on line; www.dictionary.com agora /agərə/ *noun* (in ancient Greece) a public open space used for assemblies and markets.

they lived and coming. Europe and America are ancient and modern agora where important decisions are made in the Middle East. This public agora was transferred to the Jewish family agora a family that is organized on ancient rules and customs as the ideological center of the political, literary, cultural, religious, diplomatic long discussions. The author describes the family as a central gathering place with a small space where a group of blood-related people live. This state, "etatist" formula has its own religious, political, diplomatic, and cultural rules and customs, where the spiritual world of characters that are in conflict with oneself centralize, in conflict with one another and in conflict with others, but fighting for their rights and freedom. Life and the right to live is a symbol of the agora of the new human order, which means the central cosmic fire, the earth that stays immovable in the middle of the physical universe.

Love, hatred, courage and strength are the sensations that arise in the family arena and where the Jewish citizen protects with personal fanaticism (A. Oz "Si të kurosh një fanatic", 2002. F. 35–60) to show them as conflicts of public feelings in relation to other peoples. Understanding and compromise are the senses that the author discovers in the Jewish family, and these feelings that develop between conflicts and confrontations with the tragic reality of this family's history keep it alive and united. The family is seen as a center of Israel's childhood history as a place where friends are invited and followed by love and dialogue about history, politics, religion, literature, but also as schools that teach dreamers kids who love freedom in the narrow spaces of friendship, peace and understanding with the Palestinian people. Despite the divorce between Israelis and Palestinians Amos Oz describes it as a divorce between two sons of the same father that must occur, he sees conflict resolution not through the long war and chaotic violence, but through peace and compromise between the two peoples with a historical and tragic life.

Within the war drama for freedom and the formation of the Israeli state in 1948, the novelist is being built, orchestrated and manifested as a tragic contradiction of Israeli life coexisting with the Palestinians in terms of war and mutual terrorism (means that crime have not always been with us, see: *MCLAughlin E. et al. 2007: 1*), where the innocence and feelings of the characters are in contradic-

tion to the guilty of those who speak well and have in hand the historical fate of the peoples, who must carry out the function of visionary politicians for their future. This long-standing policy and struggle has damaged the two peoples and has caused them to suffer a grave and real suffering. The tension and anxiety in the situation of a conflict of feelings and thoughts between the characters between each other and the characters of the society, on the other hand, develops precisely under the conditions of a dual "modern agora", on the one hand stands the open square of the small territory of the co-existence under the terror of both peoples; Israelis and Palestinians, on the other hand is the closed arena of the Jewish family where culture, faith, history, literature, politics, trade and love coexist.

Agora of city-centers such as Jerusalem, Tel Aviv or Haifa where crowds gather to listen to public speeches or to raise kibuce is transferred to the etatist formula of the Jewish family which is a closed, traditional agora where it can not be indifferent to open agora. In the Jewish families kids are born and educated, friends gather and discuss on literature, on faith, on Israel's history, and on its future. This family shows love between couples as a relationship between love and the metaphysical darkness of feelings where Amor Oz's mother's agoraphobia is discovered. Fanja's Fear to light and her closure in the conditions of the traditional family reveals the crisis of feelings towards the family and its illness by the deep upheaval that is the source of any rejection until and of her life. Amos Oz said that "the family is the most mysterious institution in the world, the most paradoxical in the world, the most bizarre in the world and the most interesting in the world. If they were to give me the opportunity to choose between two wishes, the first opportunity to be on the first satellite to go to the planet of Mars and the second chance to spend a single day and a single night at the home of any family, no matter whose family, like a fly on the wall, I would choose to be a fly and not an astronaut. In this sense, Amos Oz described his parents as natural parents who have the duty to teach their child roots of generations of his family from them coming and to show him the status and identity (*Freeman, Smith* 2013) of the family and the history of nation. where he was born. The family's voice as the social parent with the child's voice is a mark of authenticity.

This two-functioning agora on one side is an open public arena where Amos's anxiety stems from the crowd of conservative people who are supporters of Menoshem Begin's public speeches that challenge Ben Gurion's progressive ideas, a politician and warrior of the issue of the establishment of the new state of Israel, on the other hand, are the closed and aggressive arenas of Jewish families that turned into shrines, fortifications and gatherings of innocent people to escape bombings in the conditions of the Israeli–Jordan war and on the eve of the establishment of the Israeli state by the UN after the Second World War. Here is how writer Amos Oz writes: "This thrilled crowd, filled the squares, the passageways and the stairs, climbed behind the walls, and poured out into the lobby and in the square in front of the audience. In the early 1950s there was a mold and chaotic puff. After a couple of "warm–up" speeches by members of the Jerusalem branch committee, everyone suddenly came down from the scene. Even Beitar's youth marched down <...> and Begin began the talk: "Happy Shabat to all of you, brothers and sisters. Compatriots. People of Jerusalem, our holy eternal city <...> Brothers and sisters. These are difficult days for our beloved new state. Extremely tough days. Scary days for us all" (P. 508-509).

The tragic story of the country is transferred to the tragic story of the mother of the character. The couple that are parents of Amos Oz have a silent understanding (*Mill J. S.* "Mbi lirinë". F. 94). They respect each– other's freedom, wisdom, and devotion. But the mother of the hero of the novel suffers from agoraphobia. She is afraid of the light and the gathering of people in the squares. It is her relationship with the light and the darkness that has inspired the writer to build a magical confession for his mother and motherland Israel. The tragic life of a woman who suicides in the conditions of a public chaos and a family crisis which, although resolved with a public act such as independence and establishment of the state of Israel, again the conflict between the Israelis and the Palestinians remains open even nowadays. This historical conflict is also reflected in the jumble of feelings between Palestinians and Jews. Our hero, Amos is a symbol of humanity and universal love, regardless of ethnicity, race, color, and faith. Love and understanding are feelings that live in symbiosis with hatred and struggle but that are solved under the terms of an agreement in the agora and in the family rules.

“Confession about love and darkness” infinitely transparent book. It is the magical self-portrayal of a writer who has driven life to witness the birth of a homeland that still lives through its turbulent history. The dark mirror (*Sterne* 1994: 2–15) of public and family conflicts reveals the sense of justice in the novel of Amos Oz.

A public decision (on December 6, 2017), US President Donald Trump announced the United States recognition of Jerusalem as the capital of Israel. Amos Oz’s novel is a hymn on this fictions subject to the family and a call to the state of Israel to see the problem of Palestine as a divorce to be made under the legal rules. Here is an important moment of Judaic Right in *Resurrection Identity* of Israel today.

Bibliography

- Cuddon J. A.* Dictionary of Literary Terms & Literary Theory. Cambridge Univ. Press, 1999.
- Derrida J.* Çaste Filozofike. Tiranë: Times, 1999.
- Freeman M., Smith F.* Law and Language // Status and Identity. Parenthood as a metaphor for legitimacy. Plato and Derrida. Oxford Univ Press, 2013. Vol 15. P. 356–365.
- Freud A.* Psikanaliza për fëmijë. Tiranë: Shtëpia botuese “Fan Noli”, 2015.
- Histori e shkurtër e mendimit filozofik Grek.* Tiranë: Shtëpia Botuese Ideoart, 2002.
- Kertzer J.* Poetic Justice and Legal Fictions. Cambridge Univ. Press, 2010.
- MCLAughlin E., Muncies J., Hughes G.* Criminological Perspective. SAGE Publication. British Library, 2007.
- Mill J. S. Mbi lirinë. Tiranë: Julvin 2.
- Nadimer G.* Foreword // *Oz A.* How to cure a fanatic. Tiranë: Skanderbeg books, 2013. F. 7–8.
- Oz.A.* Si të kurosh një fanatic. Tiranë: Skanderbek books, 2002.
- Sterne R. C.* Dark Mirror. New York, 1994.

Н. Д. Светозарова
(Санкт-Петербург)

ИЗ ИСТОРИИ ПЕТЕРБУРГСКОЙ ФОНЕТИКИ

ФОНЕТИЧЕСКАЯ БИБЛИОТЕКА Л. В. ЩЕРБЫ

Эта небольшая статья могла бы стать частью большой работы, написанной совместно с Альбиной Гирфановой. Увы, этому помешала ее внезапная смерть. Случилось так, что именно в последние месяцы ее несправедливо короткой жизни я узнала одно из удивительных свойств этого замечательного человека — стремление без лишних слов оказывать действенную и бескорыстную помощь. Такой бесценной для меня помощью были поездки Альбины в Архивы нашего города в поисках материалов по истории петербургской фонетики. В память о едва начавшейся совместной работе этот маленький очерк.

На кафедре фонетики филологического факультета Санкт-Петербургского государственного университета до недавнего времени хранилось уникальное собрание книг и оттисков, которое по традиции называется Библиотекой Щербы. История этого собрания восходит к библиотеке «Кабинета общего языкознания», основанной И. А. Бодуэном де Куртенэ в 1902 г. из книг рано умершего приват-доцента Н. С. Усова, и библиотеки «Кабинета экспериментальной фонетики», созданной при Лингвистическом семинарии Петербургского университета в 1899 г. профессором С. К. Буличем. В 1909 г. заведовать этим кабинетом (в дальнейшем — Лабораторией экспериментальной фонетики) стал вернувшийся из заграничной командировки Л. В.

Щерба. За короткое время, добившись ассигнований на приобретение приборов и книг, он собрал богатую научную библиотеку по вопросам фонетики, которая затем постоянно пополнялась новейшими изданиями.

В начале 2000-х гг. старейший преподаватель кафедры фонетики М. В. Гордина совместно с сотрудниками Научной библиотеки СПбГУ осуществила подробное описание книг с шифрами Щб. Уникальная книга М. В. Гординой «История фонетических исследований» (2006) в значительной степени базируется на изучении книг щербовской библиотеки. В настоящее время собрание насчитывает более 500 единиц хранения — монографий, учебных пособий, сборников, оттисков отдельных статей, журналов, содержание которых охватывает практически все разделы фонетики и ряда смежных наук (акустики, психологии, логопедии, теории письма и др.) и дает полное представление об истории фонетики и ее развитии в период до 1941 г. Характерной чертой библиотеки является ее «многопредметность», сочетание теоретического и прикладных аспектов фонетики, а также обилие представленных в ней языков мира. Особую ценность имеют дарственные надписи, свидетельствующие о научных контактах ученых того времени.

В этой статье я хочу рассказать о замечательном собрании книг, журналов и оттисков, которое до недавнего времени хранилось на кафедре фонетики филологического факультета СПбГУ и сыграло большую роль в ее истории. Официально эти издания входили в общий фонд университетской библиотеки, но исторически представляли собой автономное, цельное собрание и назывались «фонетической библиотекой Л. В. Щербы», или проще — «Щербовской библиотекой».

История. Как и многие кафедры филологического факультета, кафедра фонетики обладает собственной библиотекой, что совершенно естественно, особенно для филологов. И, наоборот, у каждой кафедральной библиотеки есть своя история. История одной части нашего обширного книжного собрания очень интересна, но изучена недостаточно. Принадлежность книг Льву Владимировичу Щербе очевидна, об этом говорит личный штампик ученого и старый инвентарный номер (Щ или

Щб). Именно по ним, уже в наши дни определялось отнесение части печатных материалов, хранящихся на кафедре, к этой особой библиотеке.

Предположительно, она сложилась из двух основных источников — фонетической части библиотеки Кабинета общего языкознания и библиотеки Кабинета (Лаборатории) экспериментальной фонетики. О первом пишет Л. В. Щерба в статье «Кафедра общего языкознания и кафедра фонетики и методики преподавания иностранных языков», сохранившейся в архиве Б. А. Ларина в папке «К истории филологического факультета» и опубликованной в книге «Филологический факультет Санкт-Петербургского государственного университета. Материалы к истории факультета»:

«При кафедре общего языкознания состоит Кабинет общего языкознания имени академика Н. Я. Марра. Библиотека этого Кабинета была основана еще профессором И. А. Бодуэном де Куртене в 1902 году из книг рано умершего приват-доцента Н. С. Усова. Трудями как самого Бодуэна, так и его преемника по кафедре профессора Л. В. Щербы библиотека эта постоянно умножалась и расширялась и представляет собой подобранную коллекцию книг по общему языкознанию и по сравнительной грамматике индоевропейских языков» (Богданов 2008: 166)¹.

В 1932 г. произошло разделение кафедры на две — общего языкознания и фонетики. Последней, к названию которой в 1936 г. добавились слова «и методики преподавания иностранных языков», стал заведовать Лев Владимирович Щерба, при этом он продолжал оставаться и заведующим Лабораторией экспериментальной фонетики. Этот второй источник библиотеки описывает Маргарита Ивановна Матусевич:

«Лаборатория экспериментальной фонетики под названием «Кабинет экспериментальной фонетики» была создана в Ленинградском (тогда Петербургском) Университете при Лингвистическом семинарии в 1899 г. профессором С. К. Буличем (семинарии тогда назывались наши современные кабинеты). Однако первые десять лет своего существования кабинет находился в сущности в законсервированном состоянии, т. к. проф. И. А. Бо-

¹ Статья публиковалась и в других изданиях этой книги.

дуэн де Куртенэ, ведавший в то время Лингвистическим семинарием, сам не вел экспериментально-фонетической работы, а среди его сотрудников не было никого, кто бы мог наладить ее¹. Только в 1909 г., когда Л. В. Щерба был избран приват-доцентом университета и стал также одновременно хранителем кабинета экспериментальной фонетики, он начал энергично развертывать его работу. Добившись ассигнования необходимых средств, Л. В. Щерба приобрел ряд приборов, собрал научную библиотеку по вопросам фонетики, закончил здесь свою большую работу по исследованию русских гласных. Впоследствии, систематически пополняя оборудование кабинета приборами и его библиотеку новыми книгами, Л. В. Щерба сам провел в нем ряд экспериментальных исследований и привлекал других научных работников, обучая их приемам экспериментально-фонетической работы и руководя ими» (*Мамушевич* 1949: 215).

Из других публикаций мы знаем, что часть приборов и книг Щерба привез из своих зарубежных командировок, а затем пополнял библиотеку, получая на то ассигнования, а также и на собственные средства. Сын Льва Владимировича, Дмитрий Львович Щерба, пишет о библиотеке:

«Кабинет, или лаборатория экспериментальной фонетики, всегда был любимым детищем Льва Владимировича. Добившись некоторых дотаций, он выписывает и строит аппаратуру, систематически пополняет библиотеку» (*Щерба* 1951).

Важным источником пополнения библиотеки служили книги и оттиски, подаренные лично Щербе их авторами. Из дарственных надписей, о которых еще пойдет речь далее, следует, что библиотеку до определенного времени продолжали называть библиотекой Лингвистического семинария.

Состав и структура библиотеки Щербы. Библиотека в ее сегодняшнем виде компактна, она помещается в один небольшой книжный шкаф, так как многие единицы хранения пред-

¹ Неоднократно повторяющееся в литературе замечание о том, что при Буличе в лаборатории ничего не происходило, по мнению автора данной статьи, не совсем справедливо. Эта тема заслуживает специального исследования.

ставлены в ней оттисками. Всего эта библиотека в настоящее время содержит 550 изданий — монографий, учебников, журналов, а также отдельных оттисков из журналов и книг.

Временные рамки (крайние даты) собрания широки: в нем есть издания конца XX века, последние поступления датируются 1941 годом. По тематике это библиотека специальная, представляющая фонетику (в ее широком понимании) и смежные дисциплины.

К сожалению, судить о полноте собрания сложно, можно рассказать о том, что в нем есть сейчас, но невозможно полностью восстановить ее прежний состав. За долгие годы могли быть и, скорее всего, были утраты. Но и при этом щербовская библиотека дает прекрасное представление о состоянии фонетической науки в первой половине XX в. В ней имеется как большинство классических фундаментальных работ по фонетике российских и зарубежных авторов, так и интереснейшие исследования мало известных и забытых авторов.

После переезда Щербы в Москву и начала войны его библиотека, естественно, уже не пополнялась. Но количество книг по фонетике постоянно возрастало. Книги покупались, передавались из университетской библиотеки и появлялись в результате дарения. После смерти в 1979 г. Маргариты Ивановны Матусевич, которая сменила Щербу как заведующая (1943–1966), кафедра получила личное собрание книг этой верной ученицы Щербы и продолжательницы его дела. В «библиотеке Матусевич» есть много изданий, которые дополнили библиотеку Щербы и продолжили ее хронологически. После смерти Лии Васильевны Бондарко, руководившей кафедрой с 1977 по 2006 г., ее книги по фонетике также поступили на кафедру и дополнили кафедральное собрание литературой конца XX века. Очень жаль, что в силу каких-то непонятных простому преподавателю причин наше цельное специализированное книжное собрание, столь важное для преподавательской и научной работы сотрудников, теперь разорвано, а может быть и безнадежно разрушено.

Многоаспектность. Важнейшая особенность описываемого собрания — его многоаспектность, отражающая понимание

фонетики как научной дисциплины самим Львом Владимировичем и его последователями, Для них наука о звуковой стороне речи всегда являлась наукой безусловно языковедческой, но обладающей самыми тесными связями с целым рядом иных наук. Поэтому библиотека Щербы представляет собой собрание книг по фонетике, понимаемой очень широко, а также и по смежных с ней дисциплинам. Эту особенность нашей науки хорошо описал Д. Л. Щерба, сам прекрасный филолог, автор наиболее полной и глубокой статьи о своем великом отце:

«Связи фонетики с другими дисциплинами всегда были ясны для Льва Владимировича. Вот что он говорит, например, в одной из докладных записок, написанной, кстати, по характерному для его деятельности вопросу о "Курсе физиологии, патофизиологии и профилактики с терапией речи", организованном при университете по его инициативе. "Будучи заинтересован в развитии общего языкознания и в частности фонетики, — пишет он, — я давно обратил внимание на то, что вопросами речи занимаются, кроме лингвистов, в разных науках: в физике (акустика звуков речи), в физиологии, в психологии, в психиатрии и неврологии (всевозможные афазии и другие расстройства речи); наконец, к вопросам речи с практической стороны подходят и деятели сцены (певцы, актеры) и имеют значительный запас интересных наблюдений. Однако все указанные дисциплины работают совершенно изолированно друг от друга, ничего не зная о результатах, достигнутых у соседей... Мне всегда казалось, что от взаимного сближения все указанные дисциплины выиграют и что сближение естественнее всего должно происходить в лоне общего языкознания...» (Щерба 1951).

Попытаюсь дать некоторое представление об авторах и темах, представленных в описываемом собрании.

Авторы: имена великие и забытые. Просматривая список авторов, с известным трепетом убеждаешься в том, что перед тобой множество известных имен, авторов классических, важнейших трудов по фонетике, книги которых нередко имеются в нашей библиотеке в прижизненных изданиях. Вот некоторые из них:

Сергей Игнатъевич Бернштейн, (1892–1970)

Василий Алексеевич Богородицкий (1857–1941)

Alexander Melville Bell (1819–1905)
Иван Александрович Бодуэн де Куртенэ (1845–1929)
Дмитрий Владимирович Бубрих (1890–1949)
Всеволод Николаевич Всеволодский-Гернгросс (1882–1962)
Otto Jespersen (1860–1943)
Daniel Jones (1881–1967)
Николай Вячеславович Крушевский (1851–1887)
Paul Passy (1859–1940)
Евгений Дмитриевич Поливанов (1891–1938)
Jean-Pierre Rousselot (1846–1924)
Edward Wheeler Scripture (1864–1945)
Henry Sweet (1845–1912)
Александр Иванович Томсон (1860–1935)
Николай Сергеевич Трубецкой (1890–1938).
Максим Романович Фасмер, (1886–1962)
Филипп Федорович Фортунатов (1848–1914)
Hermann von Helmholtz 1821–1894)
Василий Ильич Чернышев (1867–1949)
Алексей Александрович Шахматов (1864–1920) и др.

Среди авторов много имен и менее известных, а для кого-то и совсем незнакомых. Кто они? Тоже фонетисты? Представители других профессий? Что она сделали для фонетики? Почему их работы находятся в нашей библиотеке? Вот некоторые из них:

С. М. Доброгаев, Н. Н. Дурново, С. И. Ершов, Б. П. Китерман, Е. А. Крейнович, В. В. Рахманов, С. Н. Ржевкин, Р. Ф. Шор, Н. В. Юшманов; Otto Bremer, Olaf Broch, Joseph Chlumsky, Jørgen Forchhammer, Hermann Gutzmann, Luise Kaiser, Karl Luick, Paul Menzerath, Carl Stumpf, Wilhelm Vietor, Ida Ward, Lilius Armstrong.

Есть среди них ученики и сотрудники Щербы:

Анна Абеле, Семен Боянус, Ольга Николаевна Никонова, Ирина Петровна Сунцова.

Есть зарубежные коллеги и корреспонденты. Это не только языковеды-фонетисты, но и врачи, логопеды, музыковеды, актеры, чтецы. К счастью, благодаря замечательной книге Мирры Вениаминовны Гординой, о которой речь еще пойдет в этой

статье, многие из названных имен теперь уже хорошо знакомы молодым фонетистам.

Темы и дисциплины. Интересно представить также кратко тематику, науки и разделы наук, представленных в шербовской библиотеке. Прежде всего, это фонология и разделы фонетики (в нашем, петербургском, широком понимании этого термина), как и смежные науки

Фонетика	Смежные науки
Описательная	Акустика
Сопоставительная	Музыкальная акустика
Историческая	Физиология
Экспериментальная (приборы и методы)	Психология и психиатрия
Письмо, алфавит, транскрипция	Логопедия и сурдология
Звуковая статистика	Детская речь
Обучение произношению и др.	Поэтика, стиховедение и др.

Языки. Особо хочется сказать о языках, тех, которые являются материалом описания, и тех, на которых написаны хранящиеся в библиотеке работы. Конечно, основная масса работ написана на русском, немецком, французском, английском языках и им же работы и посвящены. Но в собрании Щербы представлено и множество других языков. Ниже дан далеко не полный список языков (иногда также групп, семей, диалектов) по алфавиту с указанием (в виде шифра) некоторых работ о них или на них (о шифре речь пойдет далее):

абхазский (Г34)	венгерский (М64)
армянский (Ш79)	голландский (D56)
банту (D69)	датский (S68)
белорусский (B79)	древнегреческий (Ф26)
болгарский (Б87)	еврейско-татский (М60)
бурятский (Г64)	исландский (E40)
валлийский (E93)	итальянский (J79)
каракалпакский (П50)	славянские (B87)
китайский (A47)	татарский (A51, B71)
корейский (П50)	туркменский (П64)
латынь (N60)	узбекский (П50)

латышский (А14)	украинский (Б53, Г19)
литовский (М50)	финский Р67
мордовский (Б90)	чешский (Б87)
нивхский (К79)	чувашский (Ш79)
норвежский (В87)	шведский (Р27, Л99)
осетинский (А13, А95)	эвенкийский (Г70)
польский (S70, Г19, В43, D10, К72)	японский (П50)
сербский (Б87, К90)	яфетические (Ш79)

Дарственные надписи. В личной библиотеке обычно есть книги с автографами и дарственными надписями. Надписи говорят о многом, прежде всего, о самом дарящем и об отношениях между ним и адресатом подарка. Многие из дарственных надписей стандартны. Но даже в них видны отношения между учеными: одно дело официальное «Многоуважаемому Л. В. Щербе», совсем другое — «Дорогому Льву Владимировичу». Но дарственная надпись иногда может помочь в датировке событий, в изучении истории тех или иных организаций и многом другом. Вот, например, дарственная надпись актера, театроведа, ученого Всеволода Николаевича Всеволодского–Гернгросса, автора одной из первых книг по русской фразовой интонации^б, с которым Щерба работал вместе в Институте Живого Слова:

«Дорогому Льву Владимировичу с большой робостью и не меньшей радостью В. Всеволодский. 30 VIII 1922»¹.

Для автора данной статьи, например, некоторые из дарственных надписей оказались серьезным подспорьем при работе над биографией ближайшего ученика и соратника Щербы — Семёна Карловича Боянуса. Так, по наличию дарственных надписей на книгах L. Armstrong и E. Coustenoble и его собственной можно предположить, что Боянус сумел найти пути для передачи из Англии дорогому учителю и другу книг своих коллег и свой новый труд (A manual of Russian pronunciation, London 1935), изданный там уже же после женитьбы на Л. Армстронг и эмиграции в 1934 г., когда его имя было снято с популярных

¹ В. Всеволодский-Гернгросс. Теория русской речевой интонации. Пб.: Государственное издательство, 1922.

словарей, созданных им вместе с Владимиром Карловичем Мюллером¹.

Библиотека сохранила памятные дарственные надписи Богородицкого, Фасмера, многих из тех от тех, кто работал в Лаборатории экспериментальной фонетики или учился в ней (Поливанов, Бубрих, Китерман, Доброгаев, Сунцова и др.).

Научное описание библиотеки. В начале 2000-х гг. старейший преподаватель кафедры фонетики М. В. Гордина совместно с сотрудниками Научной библиотеки СПбГУ им. Горького осуществила подробное описание книг с шифрами Щ и Щб (всего более 550 единиц хранения). Описание включает в себя полные выходные данные книги или статьи, их объем, а также Дескрипторы (указание на язык, раздел фонетики и др.; в отдельных случаях также ненормированные) Ключевые слова, указание на наличие автографа и дарственной надписи и некоторые другие сведения.

В ходе работы просмотренные книги получали новые шифры, состоящие из первой буквы фамилии автора (кириллической или на латинице) и порядковый номер. Например, под номером П50 идут работы Евгения Дмитриевича Поливанова по японскому, узбекскому и другим языкам.

Автор этой статьи хорошо помнит, как все книги были выложены из старого шкафа на большой стол, и Мирра Вениаминовна Гордина со свойственной ей пунктуальностью внимательно изучала и описывала каждую. Для того, чтобы определить набор дескрипторов и ключевых слов требовалось книгу не просто просмотреть, но нередко и прочитать. Трудно было удержаться от того, чтобы не подойти к столу, с разложенными на нем книгами и не углубиться в перерыве между занятиями в какую-либо из них. Мирра Вениаминовна старалась передать содержание книги максимально точно, поэтому иногда перечень дескрипторов оказывался огромным, как например, для книги Олафа Брока «Очерк физиологии славянской речи» (Б87):

¹ Подробнее о жизни и трудах С. К. Боянуса см.: *Светозарова 2018; 2019.*

Дескрипторы: Славянские языки — Артикуляция — Звук речи — Органы речи — Система гласных — Система согласных — Русский язык — Польский язык — Чешский язык — Словенский язык — Сербохорватский язык — Болгарский язык — Сопоставительная лингвистика — Слог — Ударение — Интонация.

Если в книге были какие-то важные по мнению Мирры Вениаминовны аспекты, не учтенные стандартными дескрипторами, то она добавляла ключевые слова. Например, статье Сергея Игнатьевича Бернштейна о рифме (Б51) она добавила слово «пушкиноведение», а к одной из работ Богородицкого по русской фонетике (Б74) сделано уточнение: «безударные гласные». Конечно, такое описание очень облегчает работу с нашим книжным собранием, оно может быть прекрасной школой для молодых фонетистов, своеобразным пособием по фонетике.

Результаты совместной работы языковеда-фонетиста и работников библиотеки были оформлены в виде диска, доступного для всех желающих. Вот только книги уже далеко... Но к счастью, благодаря усилиям заведующего кафедрой фонетики Павла Анатольевича Скредина и работе сотрудника кафедры Александра Шипило, все материалы библиотеки были сфотографированы.

Таким образом, наша Щербовская библиотека достаточно подробно описана и материалы ее доступны для пользователей. На очереди описание Библиотеки М. И. Матусевич и книг Л. В. Бондарко.

В 2011 году в СПбГУ проходил 11-ый Международный конгресс по истории лингвистики (ICHoLS XI). Я пригласила группу иностранных коллег посмотреть нашу кафедру, показала и шкаф с книгами Щербы. Зарубежные лингвисты были в восторге и удивлялись тому, что о таком замечательном книжном собрании им ничего не известно. С тех пор у меня и запала мысль, написать о богатствах нашей библиотеки, чтобы ею могли воспользоваться другие. Что же касается сотрудников и учеников кафедры, то они безусловно ее богатствами пользовались. Сам Щерба, М. И. Матусевич, Л. Р. Зиндер при написании своей «Общей фонетики», Мирра Вениаминовна Гордина при работе

над фундаментальной «Историей фонетических исследований» (Гордина 2006) и, уверена, многие другие.

Литература

- Богданов С. И., Лутовинова И. С.* Филологический факультет Санкт-Петербургского государственного университета: материалы к истории факультета. 4-е изд. СПб.: Филологический факультет Санкт-Петербургского гос. университета, 2008.
- Гордина М. В.* История фонетических исследований (от античности до возникновения фонологической теории). СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2006.
- Матусевич М. И.* Лаборатория экспериментальной фонетики имени акад. Л. В. Щербы // Доклады и сообщения. Филологический институт ЛГУ. 1949. Вып. 1. С. 215–220.
- Светозарова Н. Д.* Этот таинственный Боянус // Acta linguistica petropolitana. Труды ИЛИ РАН. 2018. Т. XIV. Ч. 1. С. 464–486.
- Светозарова Н. Д.* Из истории отечественного языкознания: жизнь и труды С. К. Боянуса // Русская речь. 2019. № 2. С. 119–128.
- Щерба Д. Л.* Лев Владимирович Щерба (1880–1944) // Памяти академика Льва Владимировича Щербы (1880–1944): Сборник статей / Редкол.: Б. А. Ларин, Л. Р. Зиндер, М. И. Матусевич. Л.: ЛГУ, 1951. С. 7–22.

М. А. Сулоева
(Санкт-Петербург)

Албанская женская миграция в Италию

Специфика и проблемы

Многие века судьбы албанского и итальянского народов тесно переплетались в условиях исторических и социокультурных процессов, происходивших в прошлом и продолжающихся в настоящее время. Сегодня внимание исследователей все больше привлекает двусторонняя миграция населения, которая оказывает значительное влияние на все сферы социальной и культурной жизни в обеих странах.

История миграций албанского населения на территорию Италии представляет особый интерес для современного исследователя, поскольку насчитывает несколько сотен лет и обусловлена различными факторами. Италия и Албания издревле находятся в тесных экономических отношениях и до сих пор являются неразрывным социокультурным пространством. В связи с продолжающейся относительно небольшой миграцией албанского населения в Италию актуальным видится не только вопрос о процессах интеграции албанских женщин в современную итальянскую культуру, а также о социальном положении албанских женщин в прошлом, изменениях, произошедших после падения тоталитарного режима и эмиграции 1990-х годов, возможных последствиях как для мигранток, так и для итальянского общества, их принявшего.

Женщины наиболее подвержены изменениям, возникающим в результате адаптации к новым условиям, поскольку они острее ощущают влияние двух культур, стараясь сократить время, необходимое для того, чтобы почувствовать себя частью нового пространства. Мигрирующие женщины имеют свою концепцию того, как должны развиваться социальные и семейные отношения, которые с большой вероятностью будут отличаться от тех, что преобладают в месте проживания. В статье рассмотрены факторы, влияющие на адаптацию представительниц албанского этноса к новым условиям жизни, проблемы, связанные с "включением" в чужую культуру, а также возможные перспективы развития данного вопроса.

История переселения албанского населения на Апеннинский полуостров началась в XV веке, когда после смерти Скандербега значительная часть албанских земель была завоевана османами, а православные албанцы, стремившиеся избежать порабощения, отправились в итальянские земли. Поселившись в таких областях как Калабрия, Молизе, Апулия, Базиликата, Кампания и Сицилия, албанцы образовали коммуны, внутри которых процесс сохранения языка и идентичности играл особую роль. В последующие за XV столетием века албанская миграция в Италию практически не прекращалась. Так в течение почти столетия, волна за волной, в Калабрии и на Сицилии появлялись и оседали албанцы.

После Первой мировой войны Албания сильно отставала в экономическом и технологическом развитии, поэтому албанцы отправлялись семьями на заработки в Италию в поисках лучшей жизни. После Второй мировой войны с приходом к власти коммунистической партии внешняя миграция была прекращена на несколько десятилетий. Право выезжать из страны албанцы получили только с падением коммунистического режима и открытием границ.

С начала 90-х годов идет первая волна миграции албанского населения на территорию Италии. Основными причинами переселения стали экономическая нестабильность в стране, желание найти работу и обеспечить достойное будущее своим потомкам. Среди мигрантов в значительной степени преобладали молодые одинокие мужчины. К 1995 году доля женщин,

покидавших родину в поисках работы, значительно возросла, но составила лишь треть всех эмигрировавших, в основном это были женщины со средним или высшим образованием. Поскольку для албанского этноса характерен патриархальный уклад семейно-социальных отношений, главной причиной женской миграции стало стремление воссоединиться со своими семьями.

В 90-е годы Италия столкнулась с несдерживаемым потоком мигрантов, приплывавших из Албании нелегально, процесс переселения сопровождался целым рядом политических скандалов, массовых беспорядков и выступлений. Все это отразилось на репутации представителей албанского этноса и привело к тому, что в сознании европейцев закрепился отрицательный образ албанского беженца.

Прибывшие в итальянские земли женщины оказались в сложной ситуации. Сложившиеся к тому моменту стереотипы служили главной причиной отказа при приеме на работу. Албанки, имевшие высшее образование, не могли претендовать на высокие должности, в основном их брали в сиделки или домработницы. Распространившийся в те годы миф об албанской проституции также не способствовал успешному развитию итало-албанских отношений. Среди негативных последствий, связанных с процессом интеграции в другую культуру важно отметить тот факт, что женщины, выполнявшие неквалифицированную работу годами, теряли свои профессиональные навыки, а вместе с ними возможность возобновить карьеру на родине и получить пенсию. Неудачи в социально-трудовой сфере в большинстве случаев приводили к депрессиям, нервным срывам и проблемам в семье.

На рубеже 2000-х годов ситуация несколько изменилась благодаря тому, что миграция албанцев пошла на спад. Причиной стала жесткая политика Евросоюза по отношению к переселенцам. В это же время участились случаи смешанных итало-албанских браков. Албанцы стали отдавать своих детей в итальянские школы и высшие учебные заведения. Однако сформировавшееся предвзятое отношение к албанцам, в частности благодаря итальянским СМИ, которые поставили знак равенства между миграцией и преступностью, привело к ряду неблагоприятных последствий.

Среди мигранток второго поколения, родившихся в результате смешанных браков, все чаще можно наблюдать кризис идентичности. В детстве многие родители заставляли своих детей общаться со сверстниками исключительно на итальянском, что, по их мнению, способствовало лучшей интеграции в итальянское общество и исключало возможную этническую дискриминацию. Это привело к тому, что мигрантки все чаще стали отождествлять себя с итальянками. В целом же процесс включения в итальянскую культуру в последние годы становится все более успешным для албанских женщин. Представители второго поколения мигрантов, родившихся и выросших в Италии, отмечают, что практически не сталкиваются с какими бы то ни было трудностями и успешно преодолевают социокультурные различия.

Также в последние годы можно наблюдать тенденцию к возвращению албанцев с территории Италии. Это связано с тем, что у жителей Албании сформировалось более реалистичное представление об уровне жизни в Евросоюзе. Италия перестала быть одним из самых предпочитаемых миграционных направлений. Все это создает предпосылки для новых гендерных исследований.

Проанализировав особенности интеграции двух поколений албанских мигранток в итальянскую культуру, можно сделать вывод о том, что к настоящему времени албанские женщины полностью адаптировались к новым условиям жизни и уже не так остро ощущают последствия событий 90-х годов. Можно говорить о преодолении ряда проблем, связанных с этнической дискриминацией. Интересным представляется дальнейшее исследование обратных миграционных процессов, связанных с возвращением албанцев Италии на родину.

Литература

- Смирнова Н. Д.* История Албании в XX веке. Москва: Наука, 2003.
- Ambrosini M.* Un'altra globalizzazione. La sfida delle migrazioni transnazionali. Il Mulino, 2008.
- Colombo A., Sciortino G.* Gli immigranti in Italia. Il Mulino, 2004.
- Daher L. M.* Migranti di seconda generazione. Nuovi cittadini in cerca di un'identità. Aracne, 2012.

Devole R., Paravati C. Donne d'Albania. Tra migrazione, tradizione e modernità. Com Nuovi Tempi, 2017.

Passerini A., Talamoni M. Migranti. Transculturalità ed esperienza immaginativa. Alpes Italia, 2012.

Xhufka N. Arbëreshët e Italisë. Gli Italo-albanesi. Bari, 1996.

А. И. Фалилеев
(Аберстуит)

АЛБАНИЯ И УЭЛЬС: КОНЕЦ 30–х ГГ. XX ВЕКА

Ойконим *Albania*, уг *Alban* был хорошо известен в Уэльсе в средние века, но использовался, как и в наши дни, в применении к Шотландии. Благодаря созданной в XII веке «Истории британских королей» Гальфрида Монмутского¹ и её средневековым переводам на валлийский язык², валлийцы узнали, что эта часть Британских островов получила своё название по имени сына Брута Албанакта. Более просвещенные валлийцы средневековья знали по средневаллийским переводам “Образа мира” (*Imago Mundi*) Гонория Августодунского также и о другой Албании, что находится на Кавказе³. Столь любимая же А. Х. Гирфановой Албания на Балканах появляется на условной географической карте валлийца достаточно поздно и опосредованно. Понятно, что эта замечательная страна никогда

¹ См. *Jankulak K. Geoffrey of Monmouth. Cardiff, 2010*, с дальнейшей библиографией. Русский перевод: *Гальфрид Монмутский. История бриттов. Жизнь Мерлина / Изд. подгот. А. С. Бобович, А. Д. Михайлов и С. А. Ошеров. М., 1984.*

² Известно несколько независимых средневаллийских переводов этого латинского текста, см. обзор в: *Sims-Williams P. Rhai addasiadau Cymraeg Canol o Sieffre o Fynwy. Aberystwyth, 2011.*

³ *Lewis H., Diverres P. Delw y Byd. Caerdydd, 1928. P. 37, 92.*

не была в особом центре внимания валлийцев, однако в ряде случаев жители этой части Соединенного Королевства все-таки проявляли своё внимание к албанскому опыту.

Одно из проявлений этого интереса связано с изучением ситуации в Албании в поисках пути самоопределения Уэльса в XX веке. В этой работе мне хотелось бы обратить внимание на статью, появившуюся в местном валлийском малотиражном издании в 1946 г.¹ Её автором является англичанин Найджел Хезелтайн (Nigel Heseltine, 1916–1995), известный албанистам и балкановедам по своему описанию Албании, вышедшему через год после его путешествия по этим территориям в 1937 году². Что же мог посоветовать этот родившийся в Лондоне, проживший в Ирландии (а затем побывавший в разных частях Африки, проживший двенадцать лет на Мадагаскаре и умерший в Австралии) англичанин валлийцам на примере Албании? Свои ранние годы Хезелтайн провел именно в Уэльсе, где впитал в себя дух и культуру нации. Достаточно отметить в этой связи, что, помимо прочего, он перевёл на английский язык ряд поэм классика валлийского средневековья Давида ап Гвилима³, и хотя он не был по рождению валлийцем, как это до сих пор полагают многие, его связь с Уэльсом была органической и всеохватывающей⁴.

В начале статьи Хезелтайн напоминает о том, что националисты всегда интересовались обустройством «новых»

¹ *Heseltine N. The previous Albania // Wales 1946. V. 23. P. 61–67.*

² *Heseltine N. Scarred Background: A Journey Through Albania. London, 1938.*

³ *Heseltine N. Dafydd ap Gwilym: Selected Poems. Dublin, 1944.* Об этом валлийском поэте см.: *Сухачев Н. Л. Давид ап Гвилим (язык, метрика, опыт перевода) // Язык и культура кельтов. Материалы IX коллоквиума / Отв. ред. А. И. Фалилеев. Отв. соред. С. В. Иванов. СПб., 2003. С. 105–113; Давид ап Гвилим. Четыре стихотворения / Вступит. заметка А. И. Фалилеева; пер. Н. Л. Сухачева // Urbī. Литературный альманах, издаваемый В. Садовским под ред. К. Кобрини и А. Пурина. Прага; СПб.; Тверь, 2002. Вып. 38. С. 40–51.*

⁴ *Davies R. Scarred Background: Nigel Heseltine (1916—1995): A Biographical Introduction and a Bibliography // Welsh Writing in English: A Yearbook of Critical Essays 2006–2007. V. 11, P. 69–101.*

стран, приведя в пример основателя лиги «Объединенные ирландцы» Вольфа Тона (1763–1798), посетившего Французскую республику. Для валлийских же националистов первой половины XX века такой «новой» страной была Ирландия (Ирландское Свободное государство, 1922–1937, Эйре (Éire) с 1937 г.), получившая статус доминиона. Хезелтайн ехидно отмечает, что особый интерес у них вызывали те особенности ирландской жизни, которые отличали ее от жизни Британии, как например зеленые телефонные будки вместо привычных красных, или Dail Eireann (recte: Dáil Éireann), название нижней палаты парламента вместо привычного английского термина. Но это только одна сторона вопроса: Ирландия интегрирована в европейскую экономику, и уровень жизни в этой стране постоянно повышается с 1922 г. В Албании же, продолжает Хезелтайн, обстоятельства сложились по-иному. Он напоминает, что это «новое» государство появилось на свет после Балканских войн, в результате которых Турция была значительно потеснена с европейских территорий, и Первой мировой войны, приведшей к исчезновению Австро-Венгерской империи. Как и в Ирландии, в 20-х гг. XX века на этих территориях свирепствовала гражданская война. Однако, в отличие от ирландцев, после нее албанцам не нужно было чинить мосты и устанавливать новые крыши на старые общественные здания, так как турки их никогда не строили и не возводили. «Албания была основана на руинах Турецкой империи»¹.

В отличие от албанцев, турки были давно и хорошо известны валлийской публике, и прежде всего — со вполне ожидаемыми негативными коннотациями. Так, в записанной в Новое Время рукописи Aberystwyth, NLW Llanstephan ms 133, содержащей великолепную антологию валлийской поэзии начиная с Давида ап Гвилима, мы находим (неизданное)

¹ *Heseltine N.* The previous Albania, P. 61. Об истории Албании этого периода см.: *Смирнова Н. Д.* История Албании в XX веке. М., 2003. С. 55–163; *Pearson O.* Albania in the Twentieth Century. A History. Vol. I. Albania and King Zog, Independence, Republic and Monarchy 1908–1939. New York, 2004.

стихотворение, начинающееся со слов *Pe bai'r Twrc rhwng pawb a'r tân*¹, в котором это негативное отношение уже проявляется в полной мере. Реакция валлийцев на греческую войну за независимость от Турции также вполне ожидаема, и отношение к туркам было высказано в том числе в поэтической форме, например, в поэме Дэвида Райса, посвященной Наваринскому морскому сражению 1827 г.² Слово *twrc* в валлийском языке средних веков и начала Нового времени само по себе имело очевидную негативную коннотацию и иногда использовалось для общего обозначения мусульман, ср. перечисление «иудеи, турки, неверные и еретики» в валлийской «Книге общих молитв» 1567 г.³ Провозглашение Турецкой республики в 1923 и последовавшие реформы привели к значительным изменениям в отношении к туркам в Уэльсе как и по всей Европе. Так, валлийский член Парламента Рис Дейвис (*Rhys Davies*, 1877–1954), посетивший «новую» Турцию, отмечает модернизацию страны, и прощается со «старым турком». «Новый турок» оказался гораздо лучше, однако автор предостерегает: «новое также не всегда оказывается хорошим»⁴. Сходные чувства испытывает и Хезелтайн, уже зная, что независимость Албании продержится недолго — в 1939 г. её оккупирует Италия. Следует отметить, что события в Италии времен Муссолини и её экспансионистская политика были хорошо известны валлийскому обывателю, в том числе по работам, написанным по-валлийски⁵, да и сама Италия со времен средневековья была достаточно связана по многим причинам с Уэльсом. Отношение же валлийских националистов к Муссолини, даже после захвата

¹ *Gwenogvryn Evans J.* Report on Manuscripts in the Welsh Language. Vol. II. P. II. London, 1903. P. 664–694.

² *Rice D.* Hanes Brwydr Naverino. Swansea, 1828.

³ *Richards M., Williams G.* Llyfr Gweddi Gyffredin 1567. Caerdydd, 1965. P. 50a (*Iuddeon, Twrkied, Anffyddlonion, ac Hereticieit*).

⁴ *Davies R.* Seneddwr ar dramp. Lerpwl, 1935. P. 121–122.

⁵ См. напр.: *Davies G.* Benito Mussolini a chychwyniad Ffascistiaeth // *Traethodydd*. 1930. Т. 18. P. 6–18. Также см.: *Смирнова Н. Д.* Албанский вопрос в итальянской внешней политике 1932—1934 гг. // *Балканские исследования. Проблемы истории и культуры* / Ред. Г. Л. Арш и др. М., 1976. С. 140–146.

Абиссинии, было достаточно уважительным в это время, как и отношения к нему части британского истеблишмента. Можно напомнить, что в 1935 г. Черчилль назвал его «великим человеком», а спустя два года еще раз подтвердил эту свою позицию¹. Любопытно, что некоторые албанские собеседники автора высказывали опасения, что страну завоюют итальянцы, другие более опасались Югославии. Описание же независимой Албании — этой *terra incognita*, почерпнутое валлийцами из статьи Хезелтайна, представляет особый интерес.

Конечно, первое, что бросается читателю в глаза, — бедность и некоторая непривычная неустроенность албанской жизни. Так, в долине реки Валбоны (*Valbonë*) на албанском севере, заселенной светловолосыми здоровяками, напомнившими автору арийских гигантов, он увидел покинутые деревни и разваливающиеся дома — следствие попытки правительства Албании «навести порядок» в этом регионе в 1929 г. Хезелтайн переночевал там в стане пастухов, между камней, над которыми вместо крыши были брошены ветки, через которые были видны звезды. Городская жизнь также не казалась особенно комфортной — автор без стеснения признается, что в Тиране он дал интервью местным журналистам практически сидя на стульчаке туалета, который ему приходилось посещать минимум 17 раз в день из-за дизентерии, которой он заразился в этих местах². Однако бедностью Уэльс было не удивить — преимущественно сельскохозяйственный регион хорошо знал эту беду, и пять лет спустя после выхода в свет статьи Хезелтайна статистика признавала, что средний доход валлийского фермера составлял 346 фунтов в год при 1233 фунтов в целом по стране³. В конце

¹ См.: *Jones R. W. The Fascist Party in Wales? Plaid Cymru, Welsh Nationalism and the Accusation of Fascism. Cardiff, 2014. P. 24–29.*

² *Heseltine N. The previous Albania. P. 66, 65. Об экономической ситуации в Албании см.: Смирнова Н. Д. История Албании... С. 167–171.*

³ *Evans D. G. A History of Wales 1906–2000. Cardiff, 2000. P. 145.*

30-х годов безработица в индустриальном и горнодобывающем Уэльсе могла превышать 50%, а в таких местах, как Мервир и Доулайс, составляла около или даже более 70%¹.

Несомненно, валлийский читатель не мог не обратить внимание на те черты жизни в Албании, которые были не так заметны в самом Уэльсе. Одна из них — включенность страны в большой мир. Хезелтайн беседовал с албанцами на различных языках, обращая внимание на речевые особенности собеседников — большая их часть усвоила чужие языки за пределами Албании. В горах близ Дельвины автор общался с пастухом, пасшим сотни овец, по-английски — тот вернулся из Питтсбурга в Пенсильвании. Там же другой пастух, по возвращению из Монтаны, предпочитал беседовать по-испански. В Либохове мать бея говорила с Хезелтайном по-французски с будапештской нормой, а в Корче автор встретил немало «почти Парижан» и учителя-германофила. В разных краях Албании ему попадались и собеседники, обучавшиеся в свое время в Вене. А в Премети он встретил цыгана, который выращивал перцы на земле, купленной за доллары, заработанные в Нью-Йорке. Цыган пожаловался, что в Албании нет фабрик, а на вопрос, зачем же он тогда вернулся, рассмеялся — это было неизбежно. Гарнизонном же Шкодерской крепости командовал русский генерал, перебравшийся в Албанию из Югославии.

Трудовая миграция была хорошо известна и в Уэльсе. Так, с 1921 по 1939 гг. его территорию покинуло почти половина миллиона жителей, перебравшихся в основном в Англию², однако случаи их возвращения на родину в этот период достаточно редки (можно оценить название знаменитой лекции

¹ *Morgan K. O. Rebirth of Nation: Wales 1880–1980. Oxford, 1981. P. 223–229.*

² *Davies C. A. Welsh nationalism in the twentieth century: the ethnic option and the modern state. New York, 1989. P. 62–63.* В Англии издавна существовали культурно-просветительские валлийские общества, напр., Honourable Society of Cymmrodorion, основанное еще в 1751 г. Об аналогичных албанских организациях за пределами Албании см.: *Смирнова Н. Д. История Албании... С. 26–27.*

1942 г. Т. Джоунза “The Native never Returns”, посвященной этой проблеме). Единственный иностранный язык, с которым они могли вернуться назад, был английский, и проблема дальнейшей англизации Уэльса, сосуществования валлийцев и «англо–валлийцев», отразилась также в политическом плане¹. Не говоря о том, что в Албании Хезелтайн то и дело обнаруживал целые иноязычные анклавы. Так, в Корче все гостиницы содержали влахи. Если посмотреть в словаре, ехидничает автор, влахи — это пастухи–кочевники, говорящие на романском наречии, но здесь они приобрели новую профессию и научились сдавать самые плохие комнаты в самых убогих гостиницах. В деревне Drefnova², в 150 милях от Болгарии, в домах под красной черепицей уже много столетий жили болгары, говорящие по-болгарски. Вокруг домов растут тутовые деревья, плоды которых настолько вкусны, что увлекшись их поеданием, автор заработал себе расстройство желудка. Подобного этнического и языкового разнообразия в Уэльсе тогда не наблюдалось, хотя в южных графствах с середины 30–х гг. уже начинали оседать беженцы с континента, например, австрийцы и чехи³.

Другая особенность жизни в Албании, отличающая ее от Уэльса, — многоконфессиональность. Во многих местах Хезелтайна спрашивали, верит ли он в Бога, причем вопросы задавались представителями разных религий. Примечательно, что о мусульманах автор говорит лишь вскользь⁴, отметив

¹ *Morgan K. O. Rebirth of Nation. P. 241–271.*

² *Heseltine N. The previous Albania, P. 63.* Имеется в виду село Дренова, где используется диалект македонского языка, см.: *Макарцев М. М. Да-формы в славянских идиомах Албании. К типологии албанско-славянских языковых контактов // Славянское языкознание. XVI Международный съезд славистов. Доклады российской делегации. М., 2018. С. 207. (Я благодарен А. Н. Соболеву за эту ссылку.)*

³ *Morgan K. O. Rebirth of Nation. P. 227.*

⁴ Следует отметить, что в объемном исследовании связей Уэльса с исламом Г. Дейвиса (*Davies G. The Dragon and the Crescent. Bridgend, 2011*) Албания не упоминается, хотя турецкие и боснийские связи аккуратно прослеживаются.

между делом их пристрастие к табакокурению, хотя религия им это запрещает. Он беседовал и со священником Дмитрием, «принадлежащим православной церкви юга», чье лицо «скрывает его борода». Но, утверждает Хезелтайн, нигде он не наблюдал в Албании такой силы веры, как у «энергичных францисканцев»¹.

На фоне преимущественно нонконформистского Уэльса, где первая треть прошлого века прошла в теологических дискуссиях и спорах о роли церкви в обществе², своеобразие религиозной жизни в Албании не могло не обратить на себя внимания Хезелтайна, как и некоторые из описанных им моментов быта и нравов албанцев. Разумеется, существовавшая некогда в Уэльсе традиция кровной мести давно осталась в прошлом, но все же о ней знали по книжным упоминаниям. Однако предупреждение автора статьи не свистеть, когда идешь по албанской деревне, особенно разъяснение, почему, не могло не поразить его читателя. Албанцы могут подумать, что высвистывается женщина, а за это можно получить и пулю в спину³. Конечно, не все такого рода детали имеют негативную коннотацию — хотя местный кофе и показался Хезелтайну ужасным, пиво, которым его угощали, он посчитал вкуснее валлийского. Впрочем, оно было сварено в Греции.

Автор отмечает и широкую палитру политических пристрастий жителей страны. В Албании он встречал поклонников Муссолини, роялистов и социалистов. Подобная пестрота взглядов была представлена и в Уэльсе предвоенной поры, а лидеры валлийского национализма предлагали различные политические программы, от леворадикальных до весьма консервативных⁴. При этом, в общebritанской перспективе, Уэльс оставался лейбористским оплотом⁵. Отношение к метрополии также было неоднородным. Интерес в этой связи,

¹ *Heseltine N.* The previous Albania. P. 66.

² *Evans D. G.* A History of Wales... P. 44.

³ *Heseltine, The previous Albania*, 63.

⁴ См.: *Davies Ch. A.* Welsh nationalism in the twentieth century. The ethnic option and the modern state. New York etc., 1989. Passim.

⁵ *Morgan K. O.* Rebirth of Nation, P. 278–303.

несомненно, представляет сообщение Хезелтайна о тех днях, когда быть албанцем означало быть турком, о чем автору говорили и старики, и представители более молодых поколений. Более двадцати албанцев стали верховными визирями, да и Король Египта или сам Ататюрк были с этим этносом связаны, напоминает Хезелтайн¹. Это было понятно в Уэльсе. Можно вспомнить о том, что Генрих VII (1457–1509), первый король Англии из правившей островами в 1485–1603 годах династии Тюдоров, был валлийцем, как и родившийся в северном Уэльсе последний премьер–министр Великобритании от Либеральной партии Д. Ллойд–Джордж (1863–1945)². Впрочем, значение этого факта по–разному воспринималось в националистических кругах Уэльса. Так, президент «Партии Уэльса» (Plaid Cymru) в 1945–1991 гг., а в ту пору ее активист, Гвинвор Эванс (1912–2005) позже отметил: «трагической ошибкой валлийцев <...> было стремление создать валлийское правление в Лондоне вместо валлийского правительства в Уэльсе»³.

«Я думал, что видел маленькую нацию как существующую реальность», заканчивает Хезелтайн свой обзор. Однако скорая потеря ею независимости заставляет ставить уже совсем другие вопросы, полагает автор⁴. Очевидно, что пример Албании не стал сколь либо значительным в поисках модели обустройства Уэльса. Статья Хезелтайна является интересным свидетельством этого поиска, при том, что во время её опубликования, как считают историки, «валлийский национализм казался таким же мертвым, как и друиды»⁵. Рассказ же Хезелтайна об Албании 30-х гг. прошлого века является уникальным нарративом, написанным специально для валлийской аудитории.

¹ *Heseltine N.* The previous Albania. P. 64.

² См., напр.: *Guy J.* The Tudors: A very Short Introduction. Oxford, 2000; *Виноградов К. Б.* Дэвид Ллойд Джордж. М., 1970.

³ *Evans D. G.* Land of my Father: 2000 Years of Welsh History. Swansea, 1974. P. 327.

⁴ “I had seen a small nation as a working reality, I thought. But did it work? For whom did it work?”

⁵ *Morgan K. O.* Rebirth of Nation. P. 366.

A. Falileyev

**Albania and Wales
in the late 30–ies of the XX century**

The article discusses the image of Albania offered for the Welsh readership by N. Heseltine in 1946, which was based on the author's personal observations gained during his journey in 1936. Heseltine used this experience to show various ways newly independent countries chose to follow, which was highly relevant for the target audience of his contribution to a local Welsh journal. The text gives interesting insights on the life in Albania nearly a century ago, and the information presented there is put in this paper dedicated to the memory of Albina Girfanova against the backgrounds of economic, political and cultural situation in contemporary Wales.

С. А. Французов
(ИВР РАН,
Санкт-Петербург)

**ОБРАЗЕЦ СРЕДНЕАРАБСКОГО ЯЗЫКА
ИЛИ
ПРОЯВЛЕНИЕ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ
НЕГРАМОТНОСТИ**

Арабо-христианская словесность изучена куда хуже, чем письменное наследие мусульман, творивших на арабском языке. Закрепившийся не только в обыденном сознании, но в научной среде стереотип неразрывно связывает арабское и исламское до такой степени, что в ряде западных стран немногочисленные специалисты, посвятившие себя изучению культуры арабоязычных восточных христиан, оказываются почти что изгоями, поскольку арабистика в тамошних университетах и научных центрах проходит исключительно по разряду Arabic Islamic Studies. В нашей стране успешно стартовавшие в конце XIX – начале XX вв. исследования литературных памятников арабов, исповедовавших христианство, попали на 70 лет под фактический запрет, и лишь в последние десятилетия в постсоветской России они вновь стали динамично развиваться.

Прогрессу отечественных арабо-христианских штудий в значительной мере способствует наличие в российских библиотеках и академических институтах богатейших собраний соответствующих рукописей и книг, далеко не все из которых вве-

дены в научный оборот. В ходе продолжавшейся более года подготовки к 200-летию юбилею Азиатского музея — Института восточных рукописей РАН автору этих строк посчастливилось выявить уникальную подборку 11 старопечатных арабских книг, входивших в первую партию коллекции Жан-Франсуа Ксавье и Жан-Батиста Луи Жака Руссо, отца и сына, потомственных ювелиров и дипломатов. Почти половину из них (5 из 11) составляли издания богослужебных арабо-православных

текстов, выполненные в 1706–1707 гг. типографией, созданной в Алеппо стараниями тогдашнего алеппского митрополита

Афанасия ад-Даббаса¹. Нет необходимости доказывать, что каждое из них заслуживает такого же тщательного описания, как и рукопись, включая чтение встречающихся на их страницах приписок, которые позволяют реконструировать историю их бытования.

Язык этих приписок далек, разумеется, от классического арабского, которым арабы-христиане в отличие от мусульман, как правило, не владели. Последние же получали базовые знания классической арабской грамматики в коранических школах, для христиан по понятным причинам не доступных. Постклассический арабский, представлявший собой «разговорный язык

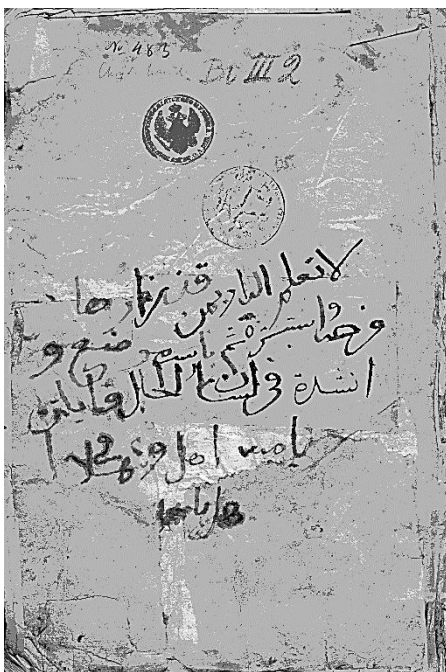

Рис. 1. Приписка на с. [1] арабского издания гомилий св. Иоанна Златоуста (Алеппо, 1707)

¹ См. об этом подробнее: Франузов 2018а: 62-67, 69-73.

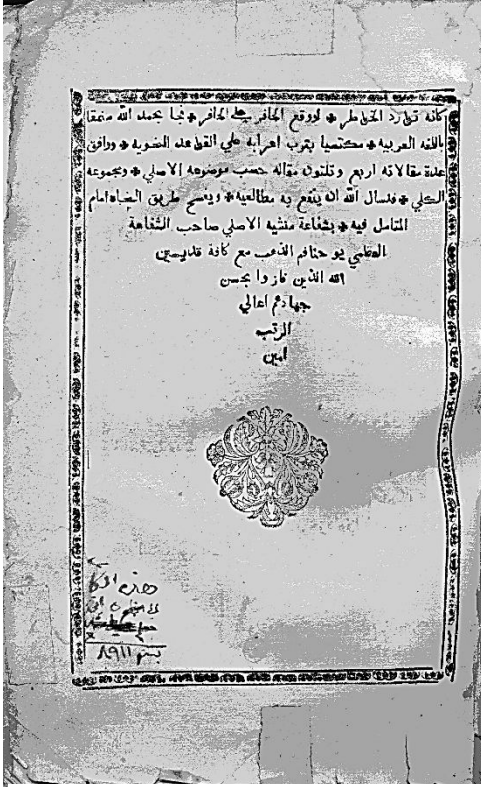

Рис. 2. Владельческая приписка
в левом нижнем углу на с. [5]
того же издания.

арабов-горожан средневековья», принято называть среднеарабским (Лебедев 1977: 13), причем «период упадка арабского литературного языка (XIII–XVIII вв.)», когда «усиливается влияние среднеарабского языка и региональных диалектов на литературный язык», целесообразно выделить «в особый период в развитии среднеарабского языка — поздний среднеарабский язык» (там же: 20). С ним-то при работе с арабохристианскими рукописными текстами чаще всего приходится иметь дело. Однако помимо влияния диалектов, проявлявшегося как на уровне фонетики (на-

пример, в связи с исчезновением интердентальных)¹, так и в области морфологии (скажем в виде прибавления к формам имперфекта префикса *би-*)², и оригинального преобразования классической орфографии, заключавшегося, в частности, в появлении долгого «и» на конце местоименного суффикса и глагольного перфектного окончания 2 л. ж. р. ед. ч. (*-tī* и *-kī* соответственно)³, некоторые особенно поздних среднеарабских письменных текстов, бытовавших в

¹ Французов 2014: 96; 2015: 91; 2017: 98.

² Французов 2018б: 128.

³ Французов 2014: 96; 2018б: 128.

христианской среде, явно указывают на малограмотность их авторов, которая подчас может быть определена как функциональная неграмотность. В этой связи стоит упомянуть замену обычного *mā'* на *mā'* *марбу́та*¹ и разнообразные случаи так называемой гиперкоррекции².

Яркий пример искажения классического текста до практически полного непонимания его подлинного смысла, обнаружен нами в экземпляре издания арабского перевода 34 гомилий св. Иоанна Златоуста из собрания Руссо, хранящегося под шифром Вt III 2 в библиотеке ИВР РАН, на лицевой стороне листа, оборотная сторона которого содержит начало текста данного сочинения (Иоанн Златоуст 1707. с. [1])³. В середине листа крупным крайне корявым почерком черными чернилами начертано (см. ил. 1):

لا تعلم الدار بمن قذ زاها /
فرحه واستبشرة ثم باسه موضع و=
انشدة في لسان الحال قايلتن /
ياميه (؟) اهل وسهلا في ا=
هل با... (؟) //

¹ Франузов 2014: 96; 2015: 91; 2016: 93; 2017: 98. Если в именах эта замена может объясняться влиянием османского языка, то в совершенных окончаниях глаголов в ед. ч. появление *mā'* *марбу́та* (как в приведенном ниже тексте) свидетельствует о вопиющем невежестве в арабской грамматике.

² Франузов 2014: 96; 2015: 91; 2016: 93.

³ Его титульный лист был утрачен еще до поступления этого экземпляра в Азиатский музей. См. его краткое описание: [Rousseau] 1817: 51–52: n° 483, — его более подробное описание: Франузов 2018a: 72. Ссылки на эти издания приведены, в частности, в: Feodorov 2009: 45 2013: 242; 2016a: 21; 2016b: 166. Можно считать твердо доказанным, что своим появлением типография в Алеппо была обязана мастеру печатного дела и религиозному деятелю из Унгро-Валахии Анфиму Иверянину (сиречь Грузину; ок. 1650–1716), который передал Афанасию ад-Даббасу все необходимое оборудование, включая, по всей видимости, наборный арабский шрифт.

На первый взгляд, перед нами — не поддающийся интерпретации набор слов, в лучшем случае перемежающихся несколькими осмысленными выражениями. Однако при вводе одного из таких выражений (с очевидной заменой *mā' marbūṭa* на *mā' mamdūda*) – *وَأَنْشَدَتْ فِي لِسَانِ الْحَالِ* — в поисковую систему Интернета на выходе была получена со ссылкой на множество адресов (как в письменном, так и в звуковом формате)¹ формула приветствия и гостеприимства, явно внеконфессиональная, т. е. употребляемая в равной степени и мусульманами, и христианами²:

لو علمت الدار بمن زارها فرحت
واستبشرت ثم باست موضع القدمين (القدم)
وَأَنْشَدَتْ بِلِسَانِ الْحَالِ قَائِلَةً
أَهْلًا وَسَهْلًا بِأَهْلِ الْجُودِ وَالْكَرَمِ

«Кабы ведал дом, кто посетил его, возвеселился бы
И возрадовался, а потом облобызал бы следы стоп (след стопы) /
И произнес певуче то, для подтверждения чего не надо слов³:
“Добро пожаловать людям щедрым и благородным”».

¹ См. например: <https://algsn0alrtib.wordpress.com/about/>;
<https://kadima.yoo7.com/t167-topic>;
https://www.pictame.com/media/2022302282411215487_1521784471
(обращение 23.09.2019 г.).

² А также, вполне вероятно, арабоязычными иудеями до тех пор, пока создание сионистского государства не положило конец многовековому существованию еврейских общин в странах Машрика.

³ Интерпретация выражение *lisān al-ḥāl* как «печатный орган (партии или иной общественной организации)» здесь совершенно не приемлема. К счастью, барон Сильвестр де Саси в своей «Хрестоматии» привел его толкование, которое было у арабов в ходу в конце XVIII – начале XIX вв.: «L'expression *لسان الحال* est une métaphore qui s'emploie en parlant des choses dont la seule vue prouve aussi bien et souvent mieux que toutes les paroles, la vérité d'un fait. C'est ainsi que nous disons en français, *Les faits parlent avec évidence*» (Silvestre de Sasy 1826, I, p. 461).

При сравнении этой формулы с приведенным выше рукописным текстом становится очевидным, что тот, кто написал этот текст, пытался, скорее всего по памяти, воспроизвести ее, владея арабским на «базарном» уровне (во всяком случае не имея почти никаких познаний в классическом языке). Так, частицу *lau*, выражающую невероятное (или невозможное) условие, он воспринял как отрицание, которое заменил на более ходовое *lā*, а глагол в 3 л. ж. р. ед. ч. из перфекта перевел в имперфект. В результате смысл начальной части формулы поменялся у него на противоположный: «Не ведает дом, кто посетил его...». Про появление *tā' marbūta* в перфектном окончании уже говорилось (см. выше прим. 1 на с. 713), но автор приписки пошел дальше, в двух случаях из четырех не поставив над ней по две точки, в результате чего это знак превратился в *xā'*. Передача окончания винительного падежа в слове ж. р. (*tanwīn fatḥa*) через *nūn*, добавленный к *tā'* (قائلتن) вместо *قائلة*), также указывает на вопиющую малограмотность.

Кто же и когда оставил настолько безграмотную приписку, что даже ее общий смысл оказался искажен? Единственные владельческие записи на рассматриваемом экземпляре арабского издания 34 гомилий св. Иоанна Златоуста обнаружены в левом нижнем углу с. [5] (см. рис. 2) и посреди заднего форзаца (см. рис. 3). Обе выполнены одним и тем же почерком, который по ряду своих признаков (в частности, по начертанию *xā'*) похож на почерк приведенной выше приписки на с. [1], и идентичны по содержанию. К сожалению, имена и отдельные слова в них частично зачеркнуты, так что разобрать их удается с трудом:

// هذه الكتاب / الي انطون (?) ابن / معلم خليل (?) شهيد (?) / بسنه ٨٩١١ //

«Эта книга Антона (?), сына / учителя Халила, мученика (?), в год (хиджры) 1198 (= 26.11.1783 – 13.11.1784 гг.)».

Отнесение слова *kitāb* к ж. р. служит еще одним свидетельством безграмотности автора приписок.

هذه الكتاب انطون (?) ابن معلم خليل / حاج (?) سنة ١١٩٨ ٨٩١١ / تم تم //

«Эта книга Антон(а), сын(а) учителя Халїла, паломника (?) / 1198 года (хиджры). / Закончено, закончено».

Написание номера года и слева направо (как положено), и справа налево может являться своеобразным эстетическим изыском. По всей видимости, речь шла о годе приобретения этой книги сыном Халїла.

Больше всего сомнений вызывает прочтение имени автора обеих приписок как «Антўн», тогда как имя его отца во второй приписке читается довольно четко. А уж то, что один и тот же человек мог быть одновременно и мучеником, и паломником, имеет массу параллелей в полной трагизма истории арабов-христиан. Слово «учитель», использованное по отношению к нему, вообще осталось не зачеркнутым. А зря, ибо своего сына арабскому языку он не обучил, и тот воспроизвел расхожую формулу приветствия и гостеприимства, с чудовищными искажениями. Становится понятным, почему арабы-мусульмане считали незабываемым принцип *ал-'арабийя лам татанассар* «никогда еще арабский язык не христианизировался»¹.

Но нет худа без добра. Благодаря воспроизведению рассмотренной выше формулы, пусть и в едва узнаваемом виде, на одной из страниц издания 1707 г. можно с уверенностью утверждать, что ей, как минимум, около двух с половиной веков².

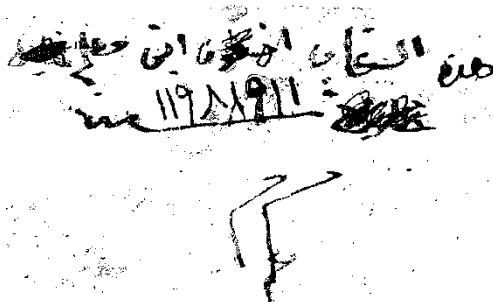

Рис. 3. Владельческая приписка
посреди заднего форзаца
того же издания

¹ См. о нем: Крымский 1971: 579.

² Если считать, что она была написана одновременно с владельческими приписками в 1783–1784 гг. (и той же рукой).

Литература

- Иоанн Златоуст.* Китāб ад-Дурр ал-мунтахаб мин мақālāt ал-киддйс Йўханнā Фам аз-Захаб. Халаб: [Типография митрополита Афанасия ад-Даббāса], 1707.
- Крымский А. Е.* История новой арабской литературы. XIX – начало XX века / Отв. ред. А. Б. Халидов. М.: Главная редакция восточной литературы, 1971.
- Лебедев В. В.* Поздний среднеарабский язык (XIII–XVIII вв.). М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1977 (Языки народов Азии и Африки).
- Французов С. А.* Сказание о благочестивой израильтянке Хасане в арабо-православной агиографической традиции // Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. III: Филология. 2014. Вып. 5 (40). С. 89–99.
- Французов С. А.* Новая арабская версия сказания о ниспосланной с небес Грамоте о почитании Дня Воскресного // Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. III: Филология. 2015. Вып. 5 (45). С. 81–94.
- Французов С. А.* Четыре смерти святого Георгия // Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия III: Филология. 2016. Вып. 4 (49). С. 87–94.
- Французов С. А.* Три монаха на краю Земли (арабская версия «Сказания о Макарии Римском») // Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия III: Филология. 2017. Вып. 53. С. 94–100.
- Французов С. А.* Арабографичный фонд // Азиатский музей — Институт восточных рукописей РАН. Путеводитель / Отв. ред. И. Ф. Попова. М.: Наука — Восточная литература, 2018. С. 51–107. (а)
- Французов С. А.* Хождение Зосимы к блаженным сынам Ионадава: К характеристике арабо-православной версии // Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия III: Филология. 2018. Вып. 57. С. 124–130. (б)

- Feodorov I.* The Romanian Contribution to Arabic Printing // Impact de l'imprimerie et rayonnement intellectuel des Pays Roumains. București: Editura Biblioteca Bucureștilor, 2009. P. 41–61.
- Feodorov I.* Beginnings of Arabic Printing in Ottoman Syria (1706–1711). The Romanians' Part in Athanasius Dabbās's Achievements // ARAM. 2013. 25: 1 & 2. P. 231–260.
- Feodorov I.* Livres arabes chrétiens imprimés avec l'aide des Principautés Roumaines au début du XVIIIème siècle. Un répertoire commenté // Chronos. Revue d'Histoire de l'Université de Balamand. 2016. N° 34. P. 7–49. (a)
- Feodorov I.* Tipar pentru creștinii arabi: Antim Ivireanul, Atanasie Dabbās și Silvestru al Antiohici. Brăila: Editura Istros a Muzeului Brăilei, 2016.
- [*Rousseau J.-B.L.J.*] Catalogue d'une collection de cinq cents manuscrits orientaux. Paris: Imprimerie de Le Normant, 1817.
- Silvestre de Sacy* [*A.-Is.*] Chrestomathie arabe, ou extraits de divers écrivains arabes, tant en prose qu'en vers, avec une traduction française et des notes. Seconde édition, corrigée et augm. T. I. Paris: à l'Imprimerie Royale, 1826.

СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ

- АМАЭ РАН — Архив МАЭ РАН (Санкт-Петербург)
АОЕ — Научно-вспомогательный архив отдела европеистики МАЭ РАН (Санкт-Петербург)
ВЯ — Вопросы языкознания (Москва)
ДВО — Дальневосточное отделение РАН (Владивосток)
ИВР РАН — Институт восточных рукописей РАН (Санкт-Петербург)
ИЛИ РАН — Институт лингвистических исследований РАН (Санкт-Петербург)
ИЯ АН СССР — Институт языкознания АН СССР (Москва)
ЛГУ — Ленинградский государственный университет (ныне СПбГУ)
ЛО ИЯ — Ленинградское отделение Института языкознания (ныне ИЛИ РАН)
МАЭ РАН — Музей антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН (Санкт-Петербург)
СПбГУ — Санкт-Петербургский государственный университет (Санкт-Петербург)

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

- Аврутина Аполлинария Сергеевна, кандидат филологических наук, доцент, Кафедра теории и методики преподавания языков и культур Азии и Африки СПбГУ, Санкт-Петербург, РФ
- Бондарь Владимир Анатольевич, кандидат филологических наук, доцент, Кафедра иностранных языков в сфере менеджмента, Факультет иностранных языков СПбГУ, Санкт-Петербург, РФ; e-mail: alstar@inbox.ru
- Бурыкин Алексей Алексеевич, доктор филологических наук, доктор исторических наук, ИЛИ РАН, Санкт-Петербург, РФ
- Васильев Николай Леонидович, доктор филологических наук, профессор, Кафедра русского языка Национального исследовательского Мордовского государственного университета им. Н. П. Огарева, Саранск, РФ; e-mail: nikolai_vasiliev@mail.ru
- Вашичек Михал (Vašíček Michal), магистр, докторантура Славянского института АН ЧР (Slovanský ústav AV ČR), Прага, Чешская Республика; e-mail: vasicek@slu.cas.cz
- Вашичкова Дарья (Vašíčková Darja), магистр, Славянский институт АН ЧР (Slovanský ústav AV ČR), аспирант ИЛИ РАН; Прага, Чешская Республика; e-mail: darja-vasicek@seznam.cz
- Вэтэшеску Кэтэлина (Vătăşescu Cătălina), доктор филологических наук, Институт исследований Юго-Восточной Европы Румынской академии (Institutul de studii Sud-Est Europeene al Academiei Române), Бухарест, Румыния
- Герасимов Игорь Вячеславович, доктор исторических наук, профессор, Кафедра истории стран Ближнего Востока СПбГУ, Санкт-Петербург, РФ
- Голант Наталия Геннадьевна (Golant Natalia G.), кандидат исторических наук, Отдел Европеистики, МАЭ РАН, Санкт-Петербург, РФ; e-mail: natalita1977@yandex.ru
- Грошева Антонина Васильевна, доктор филологических наук., ведущий научный сотрудник, ИЛИ РАН, Санкт-Петербург, РФ
- Гузев Виктор Григорьевич, доктор филологических наук, почетный профессор, Кафедра тюркской филологии СПбГУ, Санкт-Петербург, РФ

- Демирай Бардхыл (Demiraj Bardhyl), доктор филологических наук, Мюнхенский университет Людвига Максимилиана (Ludwig-Maximilians-Universität München), Мюнхен, Германия
- Демидова София Алексеевна, архитектор, художник, Санкт-Петербург, РФ
- Джелили Авни (Xhelili Avni), доктор филологических наук, профессор, Тиранский Университет (Universiteti i Tiranës), Тирана, Албания; e-mail: xheliliavni@yahoo.com
- Дженезин Моника (Genesin Monica), преподаватель, Университет Саленто (Università del Salento), Лечче, Италия
- Домосилецкая Марина Валентиновна, кандидат филологических наук, старший научный сотрудник, ИЛИ РАН, Санкт-Петербург, РФ
- Дьякова Ольга Васильевна, доктор исторических наук, Институт истории, археологии и этнографии народов Дальнего Востока, ДВО РАН, Владивосток, РФ
- Ефименко Юрий Васильевич, член Союза писателей России, Хабаровск, РФ; e-mail: uvefimenko@mail.ru
- Жугра Альвина Венедиктовна, кандидат филологических наук, старший научный сотрудник, ИЛИ РАН, Санкт-Петербург, РФ
- Жуков Константин Александрович, кандидат исторических наук, доцент, Кафедра истории стран Ближнего Востока СПбГУ, Санкт-Петербург, РФ; e-mail: k.zhukov@spbu.ru
- Зеликов Михаил Викторович, доктор филологических наук., профессор, Кафедра романской филологии им. В. Ф. Шишмарева, СПбГУ, Санкт-Петербург, РФ
- Зото Олена Александровна (Zoto Olena A.), преподаватель русского языка, Университет Тираны (Universiteti i Tiranës), Тирана, Албания; e-mail: olena.zoto@gmail.com
- Иванов Сергей Валентинович, кандидат филологических наук, Марбург, Германия
- Кисилиер Максим Львович, кандидат филологических наук, Отдел сравнительно-исторического изучения индоевропейских языков и ареальных исследования, ИЛИ РАН, Санкт-Петербург, РФ; e-mail: kisimac@gmail.com
- Колечи Флора (Koleci Flora), доктор филологических наук, Университет Тираны (Universiteti i Tiranës), Тирана, Албания

- Конфорти Эмилия (Conforti Emilia), доктор филологических наук, Университет Калабрии (Università della Calabria = Università degli Studi della Calabria, Cosenza), Козенца, Италия
- Королькова Мария Денисовна, кандидат филологических наук, ИЛИ РАН, Санкт-Петербург, РФ; e-mail: skifane@gmail.com
- Лаваллар Наталия Валерьевна, кандидат филологических наук, Париж, Франция
- Лаваллар Филипп (Lavallar Philipp), доктор физико-математических наук, Париж, Франция
- Левичкин Александр Николаевич, кандидат филологических наук, Институт лингвистических исследований РАН, Санкт-Петербург, РФ; e-mail: alevi66@gmail.com
- Люми Эльвира (Lumi Elvira), доктор филологических наук, профессор, Университет им. Александра Джувани (“Aleksander Xhuvani” University), Эльбасан, Албания; e-mail: elviralumi@yahoo.com
- Ляфе Генц (Lafe Genc), доктор филологических наук, Университет Саленто (Università del Salento), Лечче, Италия
- Ляфе Эмиль (Lafe Emil), доктор филологических наук, профессор, Тирана, Албания
- Марин Михаела (Marin Mihaela), доктор филологических наук, профессор, Институт лингвистики им. Й. Йордана и Ал. Росетти Румынской академии (Institutul de lingvistică “Iorgu Iordan – Al. Rosetti”, al Academiei Române), Бухарест, Румыния
- Мартуччи Донато (Martucci Donato), доктор филологических наук, Отделение социальных наук и коммуникации, Университет Саленто (Università del Salento), Лечче, Италия
- Матцингер Иоахим (Matzinger Joachim), Секция балканских исследований Австрийской академии наук (Balkan Research Unit, Austrian Academy of Sciences), Вена, Австрия, e-mail: joachim.matzinger@oeaw.ac.at
- Метани Идриз (Metani Idriz), доктор филологических наук, Университет Тираны (Universiteti I Tiranës), Тирана, Албания
- Михаил Замфира (Mihail Zamfira), доктор филологических наук, профессор, Бухарест, Румыния
- Мэргэрит Юлия (Mărgărit Iulia), доктор филологических наук, профессор, Институт лингвистики им. Й. Йордана и Ал. Росетти Румынской академии (Institutul de lingvistică “Iorgu Iordan – Al. Rosetti”, Academia Română), Бухарест, Румыния

- Мэркури Неджип (Nexhip Mërkuqi), профессор, доктор филологических наук, Университет им. «Исмаила Кемали» (Universiteti "Ismail Qemali"), Влёра, Албания
- Найдич Лариса Эриковна, кандидат филологических наук, почетный профессор, Еврейский Университет Иерусалима. Кафедра общего языкознания. (The Hebrew University of Jerusalem), Иерусалим, Израиль
- Невачи Мануэла, доктор филологических наук, Бухарестский университет (Universitatea din Bucureşti), Бухарест, Румыния
- Новик Александр Александрович (Novik Alexander A.), кандидат филологических наук, заведующий Отделом Европеистики, МАЭ РАН, Санкт-Петербург, РФ; e-mail: njual@mail.ru; novik.petersburg@gmail.com
- Осиак Мария (Osiac Maria), доктор филологических наук, Бухарестский университет (Universitatea din Bucureşti), Бухарест, Румыния
- Павлова Анна Владимировна, кандидат филологических наук, Кафедра славистики на Факультете перевода и лингвистики Майнцского университета, Гермерсхайм, Германия
- Пан Татьяна Александровна, кандидат исторических наук, заведующая отделом Дальнего Востока ИВР РАН, Санкт-Петербург, РФ
- Русakov Александр Юрьевич, доктор филологических наук, главный научн. сотр., ИЛИ РАН, Санкт-Петербург, РФ
- Сараманду Николае (Nicolae Saramandu), доктор филологических наук, профессор, Институт лингвистики им. Й. Йордана и Ал. Росетти Румынской академии (Institutul de lingvistică "Iorgu Iordan – Al. Rosetti", Academia Română), Бухарест, Румыния
- Светозарова Наталья Дмитриевна, доктор филологических наук, Кафедра общего языкознания СПбГУ, Санкт-Петербург, РФ
- Скребцова Татьяна Георгиевна, кандидат филологических наук, СПбГУ, Санкт-Петербург. РФ
- Спирос Аристотель (Spiros Aristotel), доктор филологических наук, Афины, Греция
- Сулоева Марина Александровна, аспирант, МАЭ РАН, Санкт-Петербург. РФ
- Сухачев Николай Леонидович (Sukhachev Nikolai L.), кандидат филологических наук, ИЛИ РАН, Санкт-Петербург, РФ

- Турано Джузеппина (Turano Giuseppina), доктор филологических наук, Университет Венеции (Università Ca' Foscari Venezia), Венеция, Италия
- Фалилеев Александр Игорьевич, доктор филологических наук (Аберистуит, Великобритания)
- Французов Сергей Алексеевич, д.и.н., доц., зав. отделом Ближнего и Среднего Востока ИВР РАН, проф. кафедры семитологии и гебраистики СПбГУ, проф. Департамента востоковедения и африканистики НИУ ВШЭ (Санкт-Петербург); e-mail: Serge Frantsouzoff serge.frantsouzoff@yahoo.fr
- Харламова Анастасия Вадимовна, ИЛИ РАН (Санкт-Петербург, РФ); e-mail: anastasia_kharlamova@icloud.com
- Черняк Александр Борисович, кандидат филологических наук, ИЛИ РАН (Санкт-Петербург, РФ)
- Чучка Шпетим (Çuçka Shpëtim), филолог-классик, переводчик (Тирана)